

125553
LBSNAA

प्राचीन ग्रन्थालय भारत सरकार का संचालित विभाग

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

I.I.B.A. National Academy of Administration

मसूरी
MUSSOORIE

मूँ डा.ब्ब.

पुस्तकालय
LIBRARY

॥ ८

॥ ८॥

अवालिन नम्बर

Accession No.

125553

14585

वर्ग नम्बर

Class No.

पुस्तक नम्बर

Book No.

Sans

891.21

भट्टि BHA

॥ ८॥

॥ ८॥

१ ॥ ८॥

कृतया दीक्षया गहितम्. २	८॥
१. कंसवधनाटकम्—महाकविश्रीशेषपृष्ठकृतम्. ... ॥।	८
२. कर्णसुन्दरी नाटकम्—महाकविश्रीविहृणकृतम्. ... ॥।	८
३. धर्मशर्माभ्युदयकाव्यम्—महाकविश्रीहरिचन्द्रविरचितम्, अस्य २१ गग्निः सन्ति, अस्मिन् धर्मनाथाभिधः कथित्राजा नाथकवेताधिकृतः, अस्योत्पत्तिमार्थैवामिन् काव्ये गरसं वर्णनं दृश्यते। १	८॥
४. सुभद्राहरणं श्रीगदितम्—श्रीमाधवद्यग्रणीतम्. ...	॥।
५. समयमातृकाकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमन्द्रविरचितम्. ॥।	८
६. कादम्बरीकथासारकाव्यम्—श्रीमद्भिन्नदकृतम्. ॥।	८
७. रसगङ्गाधरः—(अलंकारः) महाकविश्रीजगन्नाथपण्डितरायविरचितः, महामहोपाध्यायनागेशाभृकृतया दीक्षया समेतः. ३॥	८॥
८. साम्यपञ्चाशिका—साम्वकविग्रणीता, धेमराजकृतया दीक्षया सहिता. ॥।	८॥
९. पारिज्ञानहरणचम्पूः—महाकविश्रीशेषपृष्ठविरचिता. ॥८	८
१०. काव्यालंकारसूत्राणि (वृत्तिसहितानि)—अयं पञ्चाधिकरणात्मकः अलंकारशास्त्रस्य मूलभूतो ग्रन्थः. ...	॥।
११. मुकुन्दानन्दभाणम्—श्रीकाशीपतिविरचितम्. ...	॥८
१२. उन्मत्तराघवप्रेक्षणकम्—श्रीभास्करकविविरचितम्. ॥८	॥।

१८. अमस्तकम्—श्रीअमस्तकविरचितं, अर्जुनवर्मदेवश-						
मंग्रणीतया रसिकसंजीविन्या टीकया सहितम्.॥=	६१					
१९. सूर्यशतकं काव्यम्—श्रीमयूरकविप्रणीतं, त्रिभुवनपाल-						
विरचितया टीकया सहितम्....॥=	६१					
२०. लटकमेलकप्रहसनम्—श्रीशङ्खधरविरचितम्.॥	६१					
२१. गाथासप्तशती—श्रीसातवाहनविरचिता, गङ्गा-						
धरभद्रकृतटीकया सहिता. अस्मिन् पृथक्पृथग्वर्ण-						
नपरा: प्राकृत (मागधीत्यादि) भाषात्मकाः ७००						
श्लोकाः सन्ति.॥ १॥ ६॥						
२२. हरविजयमहाकाव्यम्—राजानकरत्नाकरविर-						
चितं, राजानकालकृतटीकया सहितम्, पश्चा-						
शत् ५० सर्गात्मकेऽस्मिन् काव्ये भगवता श्रीशंकरे-						
णान्धकामुरं निहत्य देवानां सुखमुदपादि इत्यादि क-						
थानकं वर्तते, समयात्मारतोऽन्यदपि स्थलादिवर्णनं						
मनोहरतयाऽकारि ग्रन्थकृता. ५ .॥।०						
२३. स्तुतिकुसुमाञ्जलिकाव्यम्—श्रीजगद्वरभट्टविरचितं,						
राजानकरब्रह्मकण्ठविरचितटीकया सहितं च. ३	६॥					
२४. काव्यप्रदीपः—(अलंकारग्रन्थः) महामहोपाध्यायश्री-						
गोविन्दविरचितः.... ३।	६॥					
२५. ध्वन्यालोकः—(अलंकारः) श्रीमदानन्दवर्थनाचा-						
र्यकृतः.॥ १॥ ६॥						
२६. दशावतारचरितकाव्यम्—श्रीक्षेमद्विरचितम्. ... १	६॥।।					
२७. जीवानन्दनाटकम्—आनन्दरायमखिकृतम्, षड-						
झात्मकेऽस्मिन्नाटके रोगादिविधिसंकटेभ्य ईश्वरानुक-						
म्पया जीवस्य मुक्तिः कथं भवतीति मुश्चक्तीकृतम्. .॥।०	६१					
२८. दूताङ्गदनाटकम्—श्रीसुभट्टकविरचितम्, एका-						
झात्मके खल्पतरेऽस्मिन्नाटके रावणपुरतोऽङ्गदकृतस्य						
दौलस्य सम्यक्तया रमणीयतया च विवेचनं कृतम्.	६=	६॥				
२९. भर्तृहरिनिर्वेदनाटकम्—श्रीहरिहरोपाध्यायकृतं,						
पश्चाङ्गात्मकमिदं नाटकमतीव रसभरितं विद्यते.						
अस्मिन् छीविरहिणो भर्तृहरेनिर्वेदस्यातीव हृदयद्रावक-						
तया वर्णनं कृतम्. ६॥।०						
३०. चन्द्रप्रभरितकाव्यम्—श्रीवीरनन्दविरचितम्,						
अष्टादशसर्गात्मकेऽस्मिन्काव्ये जिनमतवृत्तान्तः समग्र						
उपलभ्यते.॥ १॥ ६						

३१. विष्णुभक्तिकल्पलताकाव्यम्—युरुपोत्तमविरचितं,					
महीधरविरचितया टीकया सहितम्॥=	८॥				
३२. सुहृदयानन्दकाव्यम्—हृष्णानन्दविरचितम्,					
पश्चदशसर्गात्मकमिदं काव्यं गीर्वाणगहनप्रविभक्षणां					
मार्गसौलभ्यकरं सहृदयानां मनोरञ्जकं च विद्यते.॥=	८				
३३. श्रीनिवासविलासचम्पूः—वेङ्गटेशकविप्रणीता, धर-					
णीधरकृतटीकया सहिता.॥=	८॥				
३४. प्राचीनलेखमाला—(प्रथमो भागः) १॥	८				
३५. अलंकारसर्वस्वम्—राजानकरुद्यक्कृतं, जयर-					
थकृतटीकागहितम्। अम्मिन् शब्दार्थोभयविधालंका-					
राणां मनोहरतया वर्णनं विद्यते, तत एवायं प्रन्थः					
केवलं (रसादिज्ञानं विना) अलंकारजिज्ञासूनामतीवो-					
पयुज्यते. ५।	८				
३६. वृत्तिवार्तिकम्—श्रीमदपयदीक्षितप्रणीतम्. ...	८॥				
३७. रससदनभाणम्—युवराजकविरचितम्. ...	८				
३८. चित्रमीमांसा—श्रीमदपयदीक्षितप्रणीता, चित्रमी-					
मांसाखण्डनम्—पण्डितराजजगन्नाथविरचितं.॥=	८॥				
३९. विद्यापरिणयः—आनन्दराघमविरचितः. १॥	८				
४०. रुक्मिणीपरिणयं नाटकम्—श्रीरामवर्मविजययुवराज-					
विरचितम्. १।	८				
४१. प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि—श्रीमद्राघभटविरचितानि,					
लक्ष्मीनाथभृकृतटीकागहितानि, अस्य प्रन्थस्य २					
परिच्छेदो वर्तते संस्कृतनाटकादिग्रन्थेषु स्थलविशेषे प्रा-					
कृतं व भाषा दृश्यते. परंतु तद्वापायां वृत्तादिज्ञानं वहुयु					
जनेषु नैवोपलभ्यते नाटकादिपरिशीलिनां च तस्यातीवा-					
वश्यकता वर्तते. तस्मात् एतादशामिनरेषां च जना-					
नामतीवोपयुज्यते प्राकृतप्रन्थः. १॥।	८॥				
४२. नाथ्यशास्त्रम्—श्रीभरतमुनिप्रणीतम्. ३	१०				
४३. काव्यानुशासनम्—श्रीमद्राघभटविरचितं, स्वकृतटीकायुतं. .॥=	८				
४४. शृङ्गारतिलकभाणम्—श्रीरामभद्रदीक्षितविरचितम्. .॥=	८				
४५. बालभारतम्—श्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचितम्. ... ३।	८॥				
४६. वृपभानुजा नाटिका—श्रीमथुरादासविरचिता.॥=	८				
४७. सेतुवन्धमहाकाव्यम्—श्रीप्रवरसेनविरचितं, श्रीराम-					
दासभूपतिप्रणीतया टीकया सहितम् ३।	८॥				
४८. वाग्भटालंकारः—श्रीवाग्भटप्रणीतः, सिंहदेवगणिविर-					
चितया टीकया सहितः.॥.	८				

THE BHATTIKÂVYAM

OF

BHATTE

WITH

The Commentary (Jayamangala)

OF

JAYAMANGALA

EDITED BY

THE LATE VINĀYAK KĀRĀYAN SHĀSTRI JOSHI,

AND

WASUDEV LAXMAN SHĀSTRI PANSHÍKAR

FOURTH EDITION

PUBLISHED

BY

TUKĀRĀM JÁVAJÍ,

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S "NIRĀYĀ-SĀGAR" PRESS.

Bombay:

1912.

Price 2½ Rupees.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHED BY TUKARAM JAVAJI, PROPRIETOR N. S. PRESS,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Printed by B. R. Ghanekar, at the "Nirnaya-sagar" Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभट्टविरचितं भट्टकाव्यम् ।

जयमङ्गलकृतटीकया जयमङ्गलया समेतम् ।

स्वर्गनिवासिना नारायणात्मजेन विनायक-
शास्त्रिणा संस्कृत्य संशोधितम् ।

(तस्येदं चतुर्थं संस्करणं)

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजेन वासुदेवशर्मणा संस्कृतम्

इदं च

मुम्बख्याम्

तुकाराम जावजी

इत्यनेन “निर्णयसागरा” ख्यमुद्रणयत्रालयाधिपतिना
स्वीयेऽङ्गनालये वा. रा. घाणेकरद्वारा मुद्रयित्वा
प्रसिद्धं नीतम् ।

शकाब्दाः १८३४, ख्रिस्ताब्दाः १९३५

मूल्यं सार्वं रूप्यकद्यम् ।

श्री-भट्टिकाव्य-सुधारणा—

१. यद्यपि बहु नार्थीये तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥

२. अ-विदित-श-प-स-विशेषा वाणी वक्रात् विनिर्गता येषां ।

गुद-वदन-विवर-भेदो रदन्नरेव किल लक्ष्यते तेषाम् ॥

३. अष्टाध्यायी जगन्माता, उमर-कोशो जगत्पिता ।

भट्टि-काव्यं गणेशश्च त्रयीयं सुख-दाऽस्तु वः ॥

४. शब्द-वाक्य-पद-च्छेद-स्थूलाक्षर-विशेषद्वक् ।

सुधारकं: सुधार्यासौ पुस्तक-स्थापने यदि— ॥

५. स्थाप्यते गद्य-पद्येषु सच्छात्राऽनुग्रहेच्छया, ।

मूलादेवार्थ-सिद्धिः स्यात् किं टीकायाः प्रयोजनम् ॥

६. अ-संस्कारं वि-कोशं चाऽपच्छन्दश्चानलङ्घति ।

नीरसं तद्वेत्काव्यमित्याहुः काव्य-कोविदाः ॥

७. व्याकृत्या कोश-छन्दोभ्यामलङ्घत्या रसेन च ।

पञ्चकेनान्वितं काव्यं भट्टि-काव्यं विराजते ॥

८. व्याकृति-चषके पेयं राम-राज-कथामृतम् ।

शब्द-वाक्य-पद-च्छेद-स्थूलाक्षर-विशेषद्वक् ॥

९. सर्वेषामेव ग्रन्थानामेवं भाव्या सुधारणा ।

अन्ततः शिक्षण-ग्रन्था अप्येवं स्युः सुधारिताः ॥

कै० वि० ना० शा०.

१. (द्यापणे). २. (द्यापर्ली जाते). ३. मूलग्रन्थात्, पक्षे वाल-शिष्यात्.

४. भापान्तरम्, पक्षे स्पष्टम्.

विशेष-सूचना.

१—सद्दृश ग्रंथ छापण्याची व्यवस्था अशी ठेबिली आहे की—
 विद्यार्थ्यांना पदच्छेद करण्यास सुलभ पडावें ह्याणून संध्यक्षरावर वैदिक
 स्वरितस्वराप्रमाणे ‘।’ अशी उभी रेपा दिली आहे; तिचा अर्थ—ज्या
 अक्षरावर ही ‘।’ उभी रेपा दिली आहे तें अक्षर उमें चिरून लाचा पूर्व-
 भाग पूर्वपदांत व उत्तरभाग उत्तरपदांत सामील करावा, अमें समजावें.
 जमें प्रथम श्लोकांत ‘इत्युदाहृतः’ आणि ‘पितरमुपागमत्’ ह्या दोहोवर
 ‘।’ ही रेपा आहे. आतां त्यु=त्यू+उ=त्यु; मु=मू+उ=मु; ह्याणजे इत्यु,
 (इति) उदाहृतः; पितरम् उपागमत् अशी पदें समजावीत. इति याचें
 इत्यु हें पाणिनीच्या ‘इको यणचि’ या सूत्रानें झाले आहे: ह्याप्रमाणे
 पदच्छेद दाखवून सामासिक नामांत शब्द— (प्रातिपदिक) छेदटी
 ‘—’ ह्या चिन्हानें दाखविला आहे. आता जेथें संघीमुळे ‘—’ ह्या चिन्हानें
 शब्दच्छेद दाखवितां येत नाहीं, तेथें संध्यक्षराखालीं वैदिकानुदात्तस्व-
 राप्रमाणे ‘—’ अशी आडवी रेपा दिली आहे. ह्याणजे तीच शब्दच्छेद-
 रेपा खालीं ओढली आहे. जमें ३ श्लोकांत (सर्वेषु-भृताम्) वै यांत
 वै+इ=वै, ह्याणजे सर्वै-इषु-भृताम् असें जाणावें. येथें सर्वै+इषु=
 सर्वेषु हें पाणिनीच्या ‘आद्वृणः’ या सूत्रानें झाले आहे असें समजावें.
 स्वल्पविराम चिन्हांचा उपयोग करून वाक्येही निरनिराळीं तोडून
 दाखविलीं आहेत. ह्याप्रमाणे मूळ ग्रंथाला बाध न येतां वाक्य-पद-
 शब्दच्छेद दर्शविला. परंतु कित्येक स्थलीं ‘अभून् नृपः’ (श्लोक ११).
 ‘स्त्रीभिरुयुतानि’ (श्लो० ७), ‘ज्ञाताऽश्यस्तस्य’ (श्लोक
 ११), असा पदच्छेद दाखविला आहे. त्या स्थळीं ‘अभून्नृपो’,
 ‘स्त्रीभिर्युतानि,’ ‘ज्ञाताश्यस्तस्य’ असेंच पाठकालीं ह्याणावें. पद-
 च्छेदबोधापेक्षां संयुक्त पाठ दुर्बोध नाहीं.

आतां पूर्वीच्या आवृत्तीत कित्येक ठिकाणी मूळ ग्रंथाची व टीकेची
 वरीच असंबद्धता दिसून आली. त्या ठिकाणी मूळग्रंथ कायम ठेवून

टीकेंतच कोठे कोठे फेरफार केला आहे. कित्येक ठिकाणी टीका कायम टेवून मूळांत फेरफार केला आहे. जसे १४५५ श्लोकांत ‘असर्यत महीपतेः’ असा जयमङ्गलाटीकेचा पाठ आहे, परंतु मलिनाथाच्या टीकेंत ‘असार्यत महीपतिः’ असा पाठ आढळतो, आणि हा जगी (माझ्या अल्पमतीला) योग्य वाटतो तथापि सर्व पुस्तकांत जयमङ्गला टीका असल्यामुळे वरीलच पाठ (असर्यत महीपतेः) घेतला आहे आणि दुसरा पाठ ‘असार्यत महीपतिः’ हा खालीं टीकेंत दिला आहे.

‘प्रायेण मुद्यन्ति हि ये लिखन्ति’ हा नियमाने हा प्रथमच प्रसंग असल्यामुळे ज्या कांहीं नजरचुकीने प्रकृत पुस्तकांत चुका राहिल्या असतील त्या मदेशविद्वद्मुहूर्जनांनीं पत्रद्वारा कळविल्यास आदरपूर्वक स्वीकारून आगामि मुद्रणांत मुधारीन इ० इ०.

क० वि० ज०.

भृष्टिकाव्यस काण्ड-वर्ग-पद्ध संख्याऽनुक्रमः—

भाग (काण्डः)	विभागः (वर्गः) २२	पद्ध- संख्या
४	व्याकरण-रीत्या परिच्छेदाः (वर्गः)	
१—प्रक्रिया-काण्डः— १—प्रक्रिया-काण्डः— १—अधिकार-प्रक्रिया-काण्डः— २—अधिकार-प्रक्रिया-काण्डः— ३—प्रस्तुति-काण्डः— ४—तिलक-काण्डः—	<p>१— २— ३— ४— ५—१०७—१०० यथिः, १०१—१०३प्र०, १०४—४ आमथिः</p> <p>१—५—७,५०,८—१० दुहादि-दिक्मोधिः, ११—१५ प्र०, १६—३४ सिजथिः, ३५—३९ श्वमथिः, ४०—४५ प्र०, ४६—६७ कृत्याधिः, ६८—७० प्र०, ७१—८६ तिरूपदकृदधिः, ८७— ९४—१०८ खजधिः, १०९—१११ दाधिः, ११२—१४३ सोपयदकृदधिः, २—१—२७ तान्दृशिलिककृदधिः, २८—३३ निरथिकारकृदधिः, ३४—६७ भावेकतं० कृदधिः, ६८—७० श्वालिङ्गाधिः, ७८— ८५ कृदधिः, ८६—९० प्र०, ९१— —१०९ दित्याधिः, ३—१—६९ आत्मनेपदाधिः, ७०—८४ कारकाधिः, ८५—९३ कर्मप्रवचनी- याधिः, ९४—१३१ अनग्निहितेऽधिः ४—१—७ प्र०, ८—११ मितिवृज्जधिः, १२—२२ इप्रतिषेधाधिः, २३—५७ इविष्यधिः ५८—६६ सत्त्वाधिः, ६७—९१ पत्त्वाधिः, ९२—१०९ षट्वाधिः, १००—१३७ प्रवी०— १—अलङ्कार-दशानम्—शब्दाऽलङ्कारः १—२१; अथाऽलङ्कारः २२—७४; २—मातुर्ये—प्रदर्शनम् ३—भाविकत्व—प्र० ४—भाषा—समावेशः</p> <p>१—लिङ्ग—विलमितः (पू. भू. का.)— २—लुङ्ग—विं० (सा. भू. का.)— ३—लट—विं० (—भ. का.)— ४—लद्ध—विं० (अ. भू. का.)— ५—लट—विं० (वर्त. का.) ६—लिङ्ग—विं० (विष्यर्थः) ७—लोट—विं० (आ-र्थः) ८—लद्ध—विं० (सं. र्थः) ९—लुट—विं० (अ. भ. का.)</p>	<p>१—राम-संभवः २—सीता-परिणयः ३—राम-प्रवासः ४— ५—सीता-हरणः राम- प्रवासः</p> <p>६—सुग्रीवाभिषेकः</p> <p>७—सीता-इन्वेषणम्</p> <p>८—अशोक-वनिका-भङ्गः,</p> <p>९—गारुति-संयमः</p> <p>१०—मीताऽसिद्धानदशनम्</p> <p>११—लङ्कागतप्रभात-वर्णनम्</p> <p>१२—विभीषणाऽसनमनम्</p> <p>१३—सेतु-वन्धनम्.</p> <p>१४—शर-वन्धः</p> <p>१५—कुम्भकर्ण-वधः</p> <p>१६—रावण-विलापः</p> <p>१७—वधः</p> <p>१८—विभीषण-प्रलापः</p> <p>१९—विभीषणाऽभिषेकः</p> <p>२०—सीता-प्रत्याख्यानम्</p> <p>२१—संशोधनम्</p> <p>२२—अयोध्याप्रत्यागमनम्.</p>
४	२२	१६२४

श्लोकानुक्रमणिका—

—१०८५६७४३२०८—

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ			
अकम्पनस्ततोऽ०	... ११५०	अटाळ्यमानः० १४०
अकुप्यदिन्द्रजित्०	... १३७८	अतत्वरच तान् १२४९
अकुदिष्ट व्यक्तारीच०	... १२२६	अतसंभदयम् १२६८
अकृष्टपच्चाः०	... ३४९	अताप्यस्योत्तमम् ३२४
अकोकुयिष्ट०...	... १२९५	अतिकायाद्रिना० १३००
अकुधच्चाभ्यधाद्	... १२००	अतिकाये हते १३०६
अक्षेयमस्तिना०	... ५१२	अतिकान्ता त्वया १५९९
अक्षारितुः शाराम्भांसि	... ६८१	अतिप्रियत्वात्० ४०२
अक्षेमः परिहासोऽवम्	... ३०६	अतीते वर्षुके० ४५२
अक्षणोः पतनील०	... ९२०	अतुल्यमहगा० २१२
अख्यञ्ज्यमानम्०	... ९४८	अतुष्टपाठम्० ११८९
अगाधत ततो०	... ५४२	अतुप्यत्वमग्यः सर्वे १३९३
अगोपिण्ठां पुरीम्०	... १२९४	अत्येद शक्तिग् १३६१
अभिः प्रमादेन०	... ९५५	अत्यात्साद्वदया० १२१८
अभिन्नित्योम०	... ४१९	अथ क्लमात्० ४९२
अभिष्ठोमादि०	... ७५२	अथ जगदुर्नीर्चिः० २७
अभीनवरिवस्यंश्च	... १३९७	अथ तमुपगतम्० १०९८
अद्याहितजनप्रदे०	... ७८४	अथ तीक्ष्णायसैः० १८६
अग्रसिष्ट व्यधाविष्ट०...	... १२४३	अथ दद्युः० ८६०
अथानि ताडका०	... २२३	अथ नयन०... ८८०
अघुरंसे महा०	... १४०८	अथ पुरुजवयोगात्० ८२
अङ्गदेन समं०	... १२५८	अथ मृदु० ८७४
अङ्गदेनाऽहसाताम्०	... १२९६	अथ लक्ष्मण० ८५२
अचूर्णयच यूपाक्षम्०	... १४२५	अथ लुलित० ८२४
अच्छेत्तां च महाऽस्तमानौ०	१२७२	अथ स वल्क० ८११
अजिग्रत्तम्०...	... ६९	अथ ससंप्रमा० १६२०
अजिघ्रपंस्तर्थव०	... १२९०	अथ संपततः० १७९
अजिहदत् सः०	... १२९१	अथाद्वितोरस्कम्० १५२
अजीगणदाश०	... ८०	अथानुकूलान्० १२२
अङ्गवन्नोत्सवैथाः०	... १५१६	अथाऽस्यस्यन्० २६६
		अथाध्यै मधु० ३६१

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अथाऽऽलम्ब्य	... ३२६	अनुजिज्ञासतेवाऽथ	... ५७७
अथाऽऽलुलोके	... ५१	अनुमन्तास्वहे नावां	... १६१३
अथास्तमासेदुपि०	... ८८५	अनुष्ट्राय यथादिष्टम्	... १५८९
अथोपशरदे०	... ४४८	अनृतोयं न तत्रास्ति	... ३४८
अदालिषुः शिला॒	... १२१९	अनेकशो निर्जित०	... ७५
अदिहंथन्दनैः	... १४००	अन्तःपुराणि पौलस्त्यम्	... १४९५
अर्दीदिप्ततो वीर्यम्	... १२६३	अन्तर्धर्त्स्व रघु०	... २१८
अदक्षताम्भांसि	... ३७	अन्तर्निविष्टो०	... ८
अदृश्यन्ताऽनिमित्तानि	... १४४६	अन्याऽसत्कस्य	... ८०८
अदेवीद्वन्धु०	... ६६४	अन्ये त्वलद्विषुः	... १२१३
अदोहीव	... ३२५	अन्योन्यं स्म...	... ५४८
अद्विलं पवगव्यम्	... १५४२	अन्वनैर्यात्ततो०	... ४२८
अश्चो द्विजान्	... ६१	अन्वयाऽऽदि०	... ८०९
अश्य सीता मया	... ६४२	अपकुम्भाविव	... ९७३
अद्राष्टां तं रघु०	... १२२०	अपथ्यमायतौ	... १४६३
अधर्माचाव्रसः	... १३८०	अप्रथद्वुणान्	... १२५३
अधिगतमहिमा	... ८८२	अपमन्युस्ततो०	... १५०९
अधिजलधि०	... ८७६	अपरिमित०...	... ८७९
अविज्यचापः	... ५८	अपरीक्षित०...	... ८०७
अवि गमे	... ६३५	अपलाप्यमानस्य	... ५८३
अधीयचात्म०	... २४६	अपहरदिव	... ८७९
अध्यर्गाश्चार्थ०	... १२६९	अपि तत्र रिपुः	... १५७०
अध्यङ् शश्च०	... २१९	अर्पि स्तुत्यपिसेधा०	... ६३४
अध्यायच्छक्षित्	... १३७७	अपिस्फवत्स्वसामर्थ्ये	... १२८०
अध्यासिसिपमाणे	... ५८०	अपूजयश्चतुर्वक्म्	... १३५१
अध्यासीत्	... ५९९	अपूजयन् कुलज्येष्टान्	... १३४८
अध्युवास रथम्	... ११४३	अपूपुजन् विष्टर०	... ५३
अध्वरेष्वग्नि०	... १९४	अपूर्यन्वभः	... १४०२
अध्वरेविष्टिनाम्	... २६२	अपृष्ठो नु त्रवीति	... १४७५
अनंसाच्चरणौ०	... ७२४	अर्पोहद्वाणवर्षम्	... १४२९
अनंसीद्धभरेण	... १२०६	अप्रतिस्तव्य०	... ७६३
अनर्दिषुः कवि०	... १२१६	अबभाजत्ततः	... १२६४
अनिमित्तान्यथा०	... १३५५	अविभ्रजत्ततः	... १२७४
अनिर्वै भूतिपु	... १००९	अभायत यथा०	... ५४८
अनुजानीहि०	... १५३२	अभावे भवताम्	... ५११

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अभिज्ञानं ४८८	अवसन्नहचिम् ८४३
अभियोतिष्ठते ६३१	अवसायो० ३७२
अभिनच्छबु० १४१२	अवसाव नगेन्द्रेषु ८३०
अभिन्यविश्वथाः ६२२	अवसितं हसितम् ८१६
अभिमानकलं जानन् ७५४	अवरेयाश्च कार्याणि १५२८
अभिमानकलं प्रोक्तम् ८०३	अवाक्षयिरसम् १४१
अभियाता ८३०	अवादीत्तिष्ठते० ६८२
अभिष्यन्तः १४४	अवादीन्माम् ११९०
अभीष्यन्त ५८४	अवाद्यायुः ६०३
अभूतपौ १	अविवेष्टन्तपा० ५२४२
अभेदि च शरैः १२८३	अवीततृष्णो० १०१
अभैषुः कपयो० १२३८	अवोचत्कुम्भ० ११५४
अमंस्यत भवान् १५७५	अव्यग्रमुप० ५५६
अमन्थीच परगनीकम् १२२३	अव्याणों गिरि० ६०२
अमर्पितमिव ५३८	अयनिरयम् ८७७
अमर्षों मे परः ५३२५	अशस निहुवानो० ६७६
अमलमणि० १०५५	अशान भरतात् १५१३
अस्मितम्पत्तम् ३८८	अशिश्रवनात्ययिकम् १०७
अमृडिला ५३०	अग्राण्यन्त्यतः १३६३
अम्मांसि स्वमकुम्भेन १५२३	अशोभिष्ट १२३५
अयुक्तमिदमित्यन्ये १३९५	अश्रोतद्वधिरम् १४२३
अयं नियोगः पञ्चुस्ते १५४५	अश्रीतपिवतीयन्ती २७५
अयं मैथित्यभिज्ञानम् ६६०	अश्वान् वालिसुतो० १२५९
अरण्ययाने० १३८	अश्वान् विभीपणो० १४२६
अरविन्दरेण० १०३७	अप्रवण्टां महा० १४३८
अरासिषुः ६८४	असंस्कृत्रिम० १७९
अरोदीद्राक्षसानीकम् १३९४	असद्वन्धु० ८०९
अर्थेन संभूता १३३१	असंप्राप्ते ६५४
अर्थोत्थिताता० ९०२	अस्मितोमर० १०६५
अलिगणविलोल० १०३६	असीतो रावणः २८८
अलोठिष्ट च भू० १२३७	असुलभहरिसंचारम् १०२९
अवगाढं गिरिजालम् १०३५	असृष्ट यो० ९५
अवग्राहे ४८२	असौ॒ दधू॑ ६६८
अवश्यपाव्यम् ३५५	अस्ताविषुः सुराः १२५१
अवश्यायकणा० ३७१	असुवन् देव० १४१६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काङ्क्षाः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काङ्क्षाः
अस्तु वन् बन्दिनः १३५४	आव्यंकरण० ४०५
अस्तृणादधिकम् १४४८	आतिथ्यमेभ्यः १२६
अस्त्रीकोऽसा० १६७	आतिष्ठदु १५२
अस्पन्दिष्टाऽक्षि १२०८	आत्मनः परि० ५२०
अस्साकुमुक्तम् १३५	आत्मस्मरिस्त्वं ६०
अस्यन्दविन्दु० ६०८	आत्मानमपजानानः ५६८
अस्यन्नह्य० ७३८	आत्रिकूटम् ८०२
अस्त्रसच्चाऽऽहतो० १२६५	आददीधं महाऽहर्णि १५०८
अस्याध्युरस्त्वम् ९९	आदरेण गमं ४९०
अहं राम० ३३९	आदिक्षदादीप० ८५
अहं शूर्पणखा १७०	आदिदेश स ११३२
अहं स्वप्रकृ ४५९	आदल्यस्तेन ३४६
अहं तु शुभ्रवान् ४२७	आनन्दयिष्यदागम्य १५७९
अहं न्यवधिष्यम् ३०७	आनन्दितारस्त्वाम् १६०४
अहमन्त० २८२	आपिह्नरूक्षो ५७
अहत धने० ४४६	आपीतमधुका २५३
अहो जागर्ति १४६९	आसारौ भवता १५९८
अहौपीत्कृष्ण० १२७७	आप्यानस्कन्ध २३९
आंहिषातां रघु० १४२	आवद्धनेत्रा० ९०७
आंहिष्ट तानसंमान्य १२०९	आबद्धभीम० ११२
आः कष्टम् ३०२	आबग्नू कपि० १४५८
आकर्ष्यमि यशः १३३	आमच्छ्रयेत तान् १५०७
आह्यन्मुनिस्तस्य १९	आमिक्षीयं दधि० १९५
आह्यातासि हतम १६०५	आमुश्वद्वर्मे १३५२
आतुर्णिंश्च क्षतौ १२९९	आयान्त्यः स्वफल० १५९०
आग्नन् भेरीः १३५३	आयासंभवाऽरुण १०२८
आच्चक्षे च वृत्तान्तम् ११२०	आयिष्ट मास्तिम् १२८५
आचाम्य सन्ध्ययोः ३५६	आयोधने स्थायुक्तम् ४९
आचिक्याते च भूयोऽपि १११५	आरामदर्शनात् ६३०
आचिचाय स तैः १११४	आरुदं च सुवेलम् १०४९
आच्छादयन् व्यलि १३४९	आरुद्वाण० १०६४
आज्ञमुस्तूर्य ११६४	आरोक्ष्यमि युगान्त १३४६
आह्वां कारय ६२६	आचीद्विजातीन् १५
आह्वां प्रतीषुर् १२५	आच्छन् वामम् १३१६
आटाव्यताऽवमत्याऽसौ १४२१	आलिङ्गितायाः ८९७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
आलोकयत्स० १४२७	इत्थं प्रवादम् ६३
आलोचयन्तो ४७४	इदं कवचम् ३२०
आवरीतुभिवा० ६९७	इदं नक्तंतनम् ३०४
आवासे सित्त० २७३	इदमधिगतम् १६२२
आशङ्कमानो० २९७	इन्दुं चषक० ५८१
आशासत ततः १३४७	इन्दोः स्यनिदध्यते १३२१
आशितं भवम् ३९७	इपुमिति रघुसिंहे २६
आशीर्भरभ्यर्च्छ्य २४	इह सा व्यलिपत् ३१२
आशुधृपन् ५७८	इहाऽजीव इहैव त्वम् १३७९
आश्वर्यं यच्च यत्र त्वाम् १५१९	इहाऽसिष्ठा० ३०३
आश्वर्यं यच्च यत्र स्त्री १५७५	ई.	
आश्वसीदिव ७२९	ईक्षांनकेऽथ १०८६
आश्वस्याऽक्षः ७०७	ईयुर्भरद्राज० १२२
आश्वसायांचकाराऽथ ११२९	ईर्ण्णाविस्मणाः ८८९
आससञ्च भयम् ११७२	ईश्वरस्य ६५७
आसिष्ट नैकत्र १०३	ईपदाव्याङ्करो ५१८
आसीद् द्वारेषु १४०३	उ.	
आस्कन्दलक्ष्मणम् १४२८	उक्तवन्तौ ततो रामम् १६१२
आस्ते स्मरन् ३४३	उक्तवान् राघवः १५३९
आस्फायताऽस्य १३९६	उक्षान्प्रचक्कु० ८७
आस्यन्हवद्भामाः १३५९	उग्रंपश्याऽकुले १६१
आस्व साकं मया० ६२१	उग्रंपश्येन ३९९
आहूय रावणो ७१९	उच्चखनाते नलेनाजौ० ११००
आहोपुरुषिकाम् २१०	उच्चखनुः परि० १०३९
आहास्त स० ३१६	उच्चिकियरे पुष्प० १२०
आहास्यते विशङ्को १३१५	उच्चैरवित० ७१३
इ०		उच्चैरसौ राघवम् ७८
इच्छ स्नेहेन ६२०	उच्चैरारस्यमानाम् २७९
इच्छन्त्यभीक्षणम् १०१०	उच्छ्रायवान् ४७१
इच्छा मे परमानन्देः १५२५	उज्जुगूरे ततः १११९
इतरो रावणादेषः ६४८	उत्तराहि ६४९
इति चिन्ता० ६५२	उत्तिष्ठस्व मते १५४८
इति निगदित० १२८	उत्तीर्णौ वा ३८६
इति ब्रुवाणो ६७	उत्तेरिथ समुद्रम् ११२५
इति वचनमसौ १०१८	उत्पत्य खम् २१३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
उत्पातजं छिद्रम् ...	१००९	ऊर्णुनाव स ...	११७१
उत्पाताः प्रावृत्तन् ...	१२०७	ऊर्ध्वं मुहूर्तादिहो ...	१५४७
उत्सुकानीयतां ...	१५३८	ऊर्ध्वं प्रिये मुहूर्ताद्वि ...	१४४४
उदकृ शत० ...	४८५	ऊहिरे मूर्खिं ...	११५९
उदक्षिपन् पट० ...	११६	ऋ.	
उदजीवत् सुमित्राभूर् ...	१४४१	ऋग्यजुपम् ...	१४७
उदत्तारिपुः ...	१२१४	ऋणाद्रूढ० ...	६४५
उदनारीदुदन्वन्तम् ...	११९१	ऋद्विमान् राक्षसो० ...	८४७
उदपत्नद्वियन् ...	८२८	ऋषभोऽदीन् ...	१२२५
उदरे नाऽजरवन्ये ...	१२३१	ऋष्यमूकम् ...	४११
उद्यस्यति हरिर् ...	१३०९	ऋष्यमूके ...	३४१
उन्नसं दधती ...	१५६	ए.	
उन्नयानधि० ...	४७१	एकः पदातिः ...	९८७
उन्नमालिष्यति चक्षुर् ...	१३१२	एकहायन० ...	३०६
उन्मुच्य घजम् ...	१४९२	एकेन वहवः ...	६८८
उपशास्यतु ते बुद्धिः ...	१५३५	एकेन वाली ...	९६४
उपशरूम् ...	६२९	एकेन सन्धिः ...	९६६
उपाश्यकुरुताम् ...	२९६	एको द्वाभ्याम् ...	७७७
उपारंसीच्च ...	५९६	एता दैवानु० ...	४४३
उपासांचकिरे	२९०	एते ते मुनिजन० ...	१६१६
उपास्थितं वसुक्ते	२३३	एतौ स्म मित्रावरुणौ	६८
उपास्थिष्यत ...	७६८	एवं युवा॒ मम ...	१६११
उपेक्षणीयैव ...	१५८	एवं विजिग्ये ताम् ...	११७४
उपेक्षिता देव० ...	९२७	एष पेक्ष्याम्यरीन् ...	१३४२
उपेक्षिते वालि० ...	९४६	एष प्रावृषि० ...	२३७
उभावकृन्तताम् ...	१४५०	एष रावणिः ...	१२७०
उभौ मायां व्यतायेताम् ...	१४५१	एष शोकच्छिदो० ...	४६१
उल्का ददृशिरे ...	१०८९	एष्टारमेशिता ...	७०४
उवाच चैनं क्षणदा० ...	१०१३	ऐ.	
उवाच मासतिः ...	५१०	ऐक्षिप्महि ...	३०५
उण्णीषं मुमुचे ...	११६३	ऐद्विप्रवदमानैः ...	५७२
उद्योरन् यज्ञपात्राणि ...	१५१०	ऐन्द्रेण हृदये ...	१२५०
ऊ.		ऐ चाचं देहिः ...	३०९
ऊचे संवरिषीष्टाः ...	७००	ऐषीः पुनर्जन्म ...	१८
ऊर्जस्वलं हस्ति० ...	१३७	ऐहिष्ट तं कारयितुम् ...	११

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
ओ		कुमुदवन०	८७८
ओजायमाना ...	२५९	कुम्भकर्णस्तो	१२०२
ओपांचकार ...	२९२	कुम्भकर्णसुतौ	१२९३
औ.		कुम्भकों हते	१३२३
औष्ठ्यं त्वजेन्मध्य०...	९९५	कुम्भकर्णो रणे	१३२२
क.		कुरु तुद्धिम्	९९८
कः कृला रावणा० ...	७७८	कुर्यायोगिनम्	४४४
कः पण्डितायमानः ...	२९८	कुर्यास्तथा येन	९३४
कथं दुष्टः ...	४२३	कुवेन्तिपरिसारिष्यः	४८१
कथं न्वजीविपुस्ते च ...	१२५४	कुवन्तो हवम्	४९६
कपयोऽविभयुः ...	१४०४	कुलभार्याम्	५६१
कपितोयनिधीन् ...	८३७	कृतं सर्वे यथोदिष्टम्	१५१५
कपिनाऽम्भोधि० ...	६७९	कृताभिंपको०	९८१
कपिष्ठृष्टगतौ ...	५५३	कृती श्रुती	१३४
कपिजंगाद् ...	८०९	कृते कानिपित्रेयस्य	२६७
कपिश्छङ्गमणो ...	४५०	कृते नोपकृतम्	५१०
कमण्डलुकपालेन	२४५	कृतेषु पिण्डोदक०	११८
कम्बूनय समादध्युः ...	१०७०	कृते सांभागिनेयस्य	१७३
कम्बाभिरावृतः ...	४५८	कृत्तरपि दृढ०	११०९
कर्मप्यमाणम् ...	१९२	कृला कर्मे	६६९
करोति वैरम् ...	१०१४	कृला लङ्घा०	२०९
कर्णोजपैराहित०	८९	कृला वार्लि०	४१२
कर्तास्मि कार्यम् ...	४६६	कृशानुवर्प्मण्यधि०	९४०
कलहरिकण्ठ०	१०५३	कृषीध्व भर्तुः ...	७५०
कलिप्यते हरे:	१३१६	केचित्संचुकुटुः	११५३
का त्वमेकाकिनी	२४९	केचिद्वेष्थुम्	१८१
कान्ता गदमाना	८२६	केचित्त्रिनिन्दुः	९२
कान्ति स्वाम् ...	५५१	केन संभावितम्	१३१९
कामो जनस्य ...	१५२०	केन संविद्रते नाऽन्यः	१४८६
कार्यसारनिभम् ...	४६७	केन संविद्रते वायोर्	५५९
काव्यमिदं विहितम् ...	१६२५	केनापि दाँड्कुलेयेन	५२२
किंचिद्वोपावदिष्टासौ ...	५७०	केशानलुक्षिपुः	११८४
किं दुर्नैस्त्वप्ययु० ...	९९९	कोद्या कोद्या पुर० ...	१०९७
कुण्डपाण्यवताम् ...	३५८	कोऽन्योऽकर्त्यदिह ...	१५८४
कुतोऽधियास्यसि	६३२	कोपात्काश्वित्	५७५

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः		
कौशल्याऽसावि०	... १४	गते त्वयि पथानेन	... १६०७		
क्रियासमारम्भ०	... ९९३	गतो वनं श्वो...	... ९३		
क्रियेरं दशास्येन	... १५०३	गत्वाथ ते पुरीम्	... १५१४		
क्रीडन् भुज्जेन	... १०१५	गदा शक्तिता	... ११०४		
कुद्धाननुनये०	... १५२४	गन्तारः परमां प्रीतिम्	... १६०६		
कुद्धोऽदीपि	... ३२३	गन्तुं लङ्घातीरम्	... १०३०		
कुञ्यन् कुलम्	... २३	गमभीरवेदिनः	... १०८१		
कूरा॒ क्रिया ग्राम्य०	... ९९७	गमभीरा॒ प्रावहन्	... १४०९		
क्षित्राऽत्मभृत्यः	... ९७५	गसडाऽनिल०	... ८३४		
क च स्यातो रघो०	... १५५४	गर्जन् हरिः	... २६		
क ते कटाक्षाः	... ८८७	गादगुरुपुङ्ग०	... १०२१		
क स्त्रीविसद्याः	... ९९०	गाढसमीरण०	... १०६१		
क्षणं भद्राऽवतिष्ठत्व	... १५५३	गायितासे नभो	... १५९२		
क्षत्तरसंचेतित०	... ९०९	गायेयदिष्टम्	... ५९		
क्षितिकुल०	... ८६९	गान्धवेण न्यविध्यत्	... १४३४		
क्षिप्रं ततोऽध्वन्य०	... ७१	गिरिपङ्कचार०	... १०४७		
क्षुद्रान्वजक्षुः	... ५२	गिरिपरिगत०	... ८७०		
ख.					
खमट यामट०	... १५६०	गिरिमन्वगृह्यत्	... ३१८		
खमूयुवेसुधाम्	... ११५२	गिरेनितम्ब०	... ३५		
खे पराजयमानो	... ५५१	गुसगिरिवर०	... १०३४		
खरदूपणयोर्	... १०२	गुसपणवेणु०	... १०६३		
खरादिनिधनं	... ७९०	गुरुदधाना०	... ८९९		
ग.					
गच्छन्तु चार०	... १०३३	गुरुहृच्यवन्	... ९२५		
गच्छन्स वारीण०	... ८३२	गुहाया निरगात्	... ४०९		
गजानां प्रददुः	... १०७९	गृहमानः	... १८७		
गतमङ्गुलिं०	... ७५१	गृन्मयेहा०	... ३२२		
गतासु तासु०	... ६४४	ग्रहमणिरसनम्	... ८५७		
गतास्यादवचिन्वाना०	... ३०१	घ.			
गते तस्मिन्नुपा०	... ७२५	घनगिरीन्द्र०	... ८२५		
गते तस्मिन्नृहीतार्थे०	... १६०	घानिषीष्ट त्वया०	... १५२९		
गते तस्मिन् जल०	... २४४	घानिष्पते तेन०	... २२		
गते तस्मिन् समा०	... ६३९	घोरजलदन्ति०	... १०२२		
गतेऽतिभूमिम्०	... ९९३	घोषण तेन प्रति०	... ९९२		
		मन्तं मोपेक्षिषाथाम्०	... १२२२		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
च.		त्र.	
चकाराधस् ७३९	जगन्त्यमेयाङ्गुत० ९५६
चकासंचकुः १०८७	जगर्जुर्जहपुः १०७५
चकन्दुरुचै० ११०	जगाद वानरान् ५२५
चक्राणाऽशङ्कितो ११५७	जगाहिरेऽम्बुधिम् ११३५
चक्षुषिं कान्तान्यपि ९०८	जग्मुः प्रसादम् ६४
चञ्चलतस्तदिण० १०२४	जग्लौ दध्यौ ११२८
चञ्चयन्तेऽभितो १४८३	जटायुः पुण्यकृत् ५१५
चतुर्काष्टम् ७३५	जनानुरागेण ९५९
चन्दनदुमसंच्छन्ना १५९४	जरित्वेव ७१४
चत्स्यन्ति वाल १३२४	जलकामदन्ति० १०६०
चलकिमलय० १०५७	जलतीरतुङ्ग० १०६७
चलपिङ्गल० ८३६	जलद इव ९३१
चापल्ययुक्तम् ९५१	जलनिधिमगमत् ८६१
चारुकलहंस० १०४२	जले विक्रम० ५६६
चारुसमीरणरमणे १०१९	जलपाकीभिः ४५३
चिकीर्पिते पूर्व० ९३७	जल्पितोत्कृष्ट० ५७१
चिचेत रामस् ११३०	जहसे च क्षणम् ११६१
चितां कुरु च १५६४	जहीहि शोकम् १५४०
चित्रं चित्रम् ७३१	जिगमिषया संयुक्ता १०३३
चिन्तयन्तिथम् ६०१	जिज्ञासोः शक्तिम् ४०७
चिन्तावन्तः कथाम् ५०६	जिते नृपारा० ८१
चिरं सदित्वा १३२	जूतिमिच्छथ ५०३
चिरकालोप्तिम् २२५	जेता यज्ञ० १६५
चिरं क्षिप्तित्वा २३५	जेतुं न शक्यो० ९७७
चिरेणाऽनुगुणम् ६३७	ज्ञात्वेङ्गित्तेर् ९८
चुकोपेन्द्रजित् १११२	ज्ञायिध्यन्ते मया १३४५
चुकुषे तत्र ११७५	ज्योतिष्कुर्वन् ७३७
चैतसस्त्वयि १५५८	ज्योत्स्नाऽमृतम् ६०४
	छ.		ड.
छलेन दयिता० ३८९	दुष्टौकिरे पुनर् ११३९
छिवानैक्षन्त १४११		त.
	ज.		
जक्षिमोऽनपराधे १७७	तं यान्तं दुद्वुर् ११६५
जगन्ति धत्स्य १५६९	तं यायज्ञकाः ४७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
तं सुस्थयन्तः ११५	ततोऽद्विषुर्निरलोके १४०७
तं जागरुकः ४५७	ततोऽधावन् महा० १४१९
ततः कथाभिः १६१४	ततो नदीष्णान् ७०
ततः कपिसमाहारम् ४६८	ततो नीलहनूमन्तौ १२६१
ततः कपीनाम् ४६४	ततोऽभ्यगाद्वाधि० १७
ततः कर्ता ४६४	ततो मातलिना १४५५
ततः कोधानिल० ७९१	ततो मन्द्रगतः ५१३
ततः खड्डं समुद्यम्य ६३६	ततो मायामयान् १४५३
ततः परं भरद्वाजो १६००	ततो मायामयीं सीताम् १३६६
ततः प्रगदिता वाक्यम् १५५६	ततो रामेति चकन्दुः १११६
ततः प्रजघटे युद्धम् ११४९	ततो रामो हनूमन्तम् १५९९
ततः प्रणीताः १०४४	ततो रैद्रसमायुक्तम् १३९२
ततः प्रशुदितो १३०५	ततो बलिन्दम० ३९८
ततः प्रविवाजयिषुः ९९	ततो वालिपशौ ४०८
ततः प्राकारम् ५९७	ततो वावृत्यमानासौ १६६
ततः प्रामुह्यताम् १३७०	ततो विजघटे ११३४
ततः प्रास्थिष्पता० ५३६	ततो विनिद्रम् ९३२
ततः प्रोदसहन् १४४२	ततोऽशीति ६७६
ततः शतसहस्रेण १४४५	तत्कर्मे वालि० ११०५
ततश्चित्रीयमाणो० २३१	तत्र जेतुं गमिष्यामि १३३८
ततः सकोपम् १०१२	तत्रेन्द्रजितम् १३७६
ततः स गतवान् १५२२	तथापि वक्तुम् ९९६
ततः समभवयुद्धम् १४०५	तथाऽर्त्तोऽपि ३१५
ततः समाशङ्कित० ८९०	तं दृष्टाचिन्तयत् ६४६
ततः ससंमदास्तत्र ४९३	तं नो देवा विषेयाषुः १५०२
ततः सुचेतीकृत० ८४	तमः प्रसुसम् ८९४
ततः सौमित्रि० १२७५	तमध्यासिष्ठ १२७८
ततश्चित्तिरसम् १४३५	तमसाया महानिल० १६०२
तुतुपुर्वीनरा॒ः ११८०	तमुरुत० २२९
ततोऽकुष्णाद्वश० १४२६	तमेवंवादिनम् १३३९
ततोऽकन्दीद्वश० १२४६	तं भीतंकारम् २२२
ततोऽचित्रीयता० १४१०	तं मनोहरम् ३८२
ततो जलधिगम्भीरान् ५०१	तं सीताधातिनम् ३३२
ततो दशास्यः ९४४	तयोर्वानर० ४१३
ततो दशास्यः स्मर०... १०६९	तरङ्गसज्जात् २९

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
तर्पणं प्रजनिष्णनाम् ४३६	ता हनूमान् ५९२
तवोपशायिका ६६५	तिग्मांशुरदिम०	... ३९
तस्तनुर्ज्वल्लुर् १०९८	तिरोबभूवे सूर्येण	... ११११
तस्मात्कुरु तम् १००६	तीव्रं स्यन्दिष्टते	... १३११
तस्मान्निरपत्तद्विरि १३९१	तीव्रमुन्तपमानो०	... ५५७
तस्मिन्कृशास्तु० १४५	तुङ्गतस्तच्छाया०	... १०५२
तस्मिन् कैलास० ७९३	तुङ्गमहागिरिं०	... १०४०
तस्मिन्बन्नर्धणे ८९६	तुङ्गमणिकिरण०	... १०५४
तस्मिन्वदति ६१५	तुङ्गा गिरिवर०	... १०२७
तस्य क्षेमे महा० १२८८	तुरङ्गाः पुस्फुटः	... १०७४
तस्य निर्वर्यं ४३३	तूर्याणामथ १६१९
तस्याः सासद्यमानायाः	... १६९	तृणहानि दुराचाराः १५२३
तस्याधिवासे ८४८	तृणाय मत्वा ६४९
तस्याप्यल्वकमीत् ११९८	तृणेद्व लद्वियोग०	... १५४३
तस्याप्यवेभिदिष्टासौ १२९७	तृणेत्य देहम् १४९१
तस्यातिपत ३१३	ते तं व्याशिष्ठत	... १२२४
तस्याहारिष्यत १२६०	तेन वद्येन ३४२
तस्ये स्पृहय०	... ६१७	तेन सङ्कृतम् ३४४
ताः सान्त्वयन्ती १०५	तेनादुद्यूपयत् २३२
तातं प्रसाद्य कैकेया	... १५८६	तेनेऽद्विनन्धो १०४५
तान् दृष्टाति०	... ६९१	ते परस्परमासाद्य	... १२९०
तान् प्रत्यवादीत्	... ५५	तेऽभापिष्ठत ११८७
तान् विलोक्य	... ४३८	ते विज्ञायाऽभिं०	... ७६३
ताभ्यामन्योन्यम्	... १४४७	ते भुक्तवन्तः १२७
तामापतन्तीम्	... १४२७	ते रामेण सरभसम् १०६५
तामुवाच स १५९	तेऽव्यरासिषुः १२५३
तांश्रेतव्यान् ६८६	तेषां निहन्य०	... ६९४
तां पराजयमानाम् ६१३	ते हि जालैर् ४२६
तां प्रत्यैच्छन् १३७४	तैरजेष्ठत संन्यानि	... १२५७
तां प्रातिकूलिकीम् २७७	तैर्वृक्णसगण० १८०
तां प्राविशत् ६०२	तौ खद्गमुसल०	... १८५
तालेन संपादित०	... ९०३	तौ चतुर्दश० १७८
तावभाषत पौलस्यो०	... १३७१	तौ वालिप्रिणिधी	... ३७७
तावस्फावयताम् १३८९	तां हनूमन्तमानेतुम् १२८६
तास्त्या तर्जिताः ६४३	त्रस्यन्तीं ताम् २७८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
त्रिवर्गपारीणम् ७३	दर्शयांचकिरे रामम्	... ११२२
त्रिशत्तमम्... ५२३	दशग्रीवोऽहम्	... १३८४
त्वं ससर्जिथ ७२१	दशदन्तिसहस्राणि	... १४१३
त्वं स्म वेत्थ १४७६	दस्येऽहं मधुनो	... ३७३
त्वक्त्रः संविव्युः १२४२	दातुः स्थातुद्विषाम्	... १४९६
त्वन्तु भीरु २२७	दिक्पालैः कदनम्	... १२६५
त्वन्मित्रनाशो ९७८	दिग्व्यापिनीलोचन०	... ४०
त्वमजानन्निदम् १४७३	दिक्षक्षमाणः परितः	... १११
त्वमर्हसि भ्रातुः १५००	दिवक्षुमैथिली राम	... १५३७
त्वं पुनीहि पुनीहीति... १५५९	दिद्विषुर्दुषुर्...	... ११६९
त्वया तु लोके ९६७	दिशो योतयमानभिर्	... ५८८
त्वयाय लङ्का० १०११	दिशो व्यञ्जनवते	... १४८४
त्वयाद्रक्ष्यत किम् १५७२	दीक्षख रामेण	... १५४४
त्वयापि नाम रहिताः १४९०	दीपतुत्यः प्रबन्धोऽयम्	... १६२३
त्वया संदर्शितार्ही १५९७	दीप्यमानम्	... २६४
त्वयि नस्तिष्ठते ५५४	दुःखायते	... २५७
८.			
दग्धशौल इवा० १२०४	दुमत्तरे ९०४
दण्डकानन्ध्य० १८९	दुर्गाऽप्तितानाम् १८३
दण्डकां दक्षिणेन ६५०	दुष्पानः पुनर् ७९१
दण्डेन कोशेन च ९७४	दूतमेकम् ७८३
दत्तः स्वदोपैर् १०१६	दूरं समारुद्ध्य ८८६
दत्तं न किं के ९९८	दूरैरन्तगैर् ४००
दत्तावधानम्... ३४	दूरात्प्रतीहार० ९३९
ददाल भूर्नभो० १०८८	दृष्टा ताम् ७६१
ददशो पर्ण० १५३	दृष्टा दयितया ५९७
ददैर्दुःखस्य ३७०	दृष्टा राघव० ६००
ददौ स दयिताम् ४३२	दृष्टा सुपुसाम् ७५५
दधाना बलिभम् १५४	दृष्टोर्जुवानान् १२९
दधावाऽद्विः १११८	देवान्तकोऽति० १२५५
दध्वान मेघवत् ६७८	देहं बिप्रक्षुः २४०
दन्तच्छदे प्रज्वलिता ९१७	देहवश्वन० ५१४
दमितारिः ६९३	दैत्यक्षये महा० १५८५
दमित्वाप्यरि० ७१५	दैत्याभिमृतस्य ५४
दर्शनीयतमाः ६५८	दैवं न विदधे ४३१०
		दैवाद्विभीहि १५५७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
दोषैररमतेभिस्ते	... १३८६	न चोभावप्यलक्ष्येताम्	... १४५२
दौवारिकाभ्याहतः	... ९३८	न जिजीवाऽसुखी	... ११२६
द्यामिवाहयमानम्	... ५६०	न जिहयांचकार	... २९४
द्रष्टाऽसि प्रीतिमानारात्	... १५९६	न तज्जलं यत्र	... ६४
द्रष्टास्थस्तत्र तिस्रो	... १६०९	न तं पश्यामि	... २०४
द्रष्टुं प्रक्रममाणः	... ५६७	न तनगणयन्	... १३५७
द्रुतं संस्वरिषीष्ठाः	... ७०	न तृणेश्वीति	... ३३०
द्रुतं द्रुतम्	... ८२१	न त्वज्यायत मे	... १३८३
द्रुतमत्रात्	... १३०१	न त्वं तेनान्व०	... २१८
दुभङ्गध्वनिं	... ६७४	न नित्यितार्थम्	... ९९४
द्विपन्वने०	... २८०	मन्दनानि मुनी०	... ३६३
द्विकुर्वताम्	... ७३६	न प्रणायो०	... ३५७
द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो०	... १४६७	न प्राणिषि	... ७२०
ध.			
धनानामीशते	... १४७८	न प्रावोचमहम्	... ११९२
धनुष्पाशभृतः	... ७३३	न विभाय	... २८५
धनेष्प्यारोपयांचकुर्	... १०७६	न भवति महिमा	... ८७२
धर्मकृत्यरताम्	... ३५३	न भवाननु०	... ६२८
धर्मे प्रत्यर्थन्	... ७८८	न भव्यान्यस्य वाजेषु	... १४५६
धर्मोऽस्ति सत्यम्	... ६२	न योद्धुमशकन्	... १२३०
धर्म्यसु कामार्थ०	... ९	न रक्ष्यावतारोऽयम्	... ५१६
धारयैः कुसुमो०	... ३६९	न वानरैः	... ८२०
विगदाशरथिम्	... ४१५	न इयन्ति ददर्श	... ८२२
विद्मां त्रिशिरसा	... १३१३	न सर्वेरात्र०	... ७८५
धुन्वन्सर्वे०	... २८४	न हि प्रेष्यवधम्	... १५३६
धूमाक्षोऽथ प्रति०	... ११४१	नाकल्प्यत्संनिविम्	... १५७८
धेयास्त्वं सुहृदाम्	... १५२७	नाखेयः सागरः	... ३४७
ध्वजानुद्धुतुः	... ११२१	नागाष्मिदम्	... ११२३
ध्वनीनामुद्धर्मै॒	... ३६८	नाजानन्संदधानम्	... १३६२
न.			
नखैरकर्तिषुः	... ११८५	नानुरोदस्ये जगत्०	... १३२७
न गच्छामि पुरा	... १४९३	नाभिष्पदियम्	... १५६९
न गजानगजा	... ८१९	नाभिज्ञाते महा०	... १३४०
न गरखीस्तन०	... १६०३	नाभिज्ञाते स यक्षेन्द्रम्	... १३४१
न च काश्वन०	... ८१५	नामग्राहं कपिभिर्	... ४३४

श्लोकाः		श्लोकाङ्काः		श्लोकाः		श्लोकाङ्काः	
नायास्यसि	३६०	नीवारफल०	४८०
नारीणामप०	८२३	तृपाऽऽत्मजौ	११३
नावकल्प्यमिदम्	१५१७	नेत्रेषुभिः	११०
नाविविदिपुम्	५३३	नेदार्नी शक०	१४८९
नावैत्याप्यायितारम्	४५१	नेतन्मतं मत्कम्	११४
नासां मातृ०	७५३	नैवं विरह०	१६१०
नास्यं पद्यति	२०२	नैवेन्द्राणी न...	२०५
निकुञ्जे तस्य	५३७	नोदकण्ठिष्यता०	२५५
निकुम्भो वानरेन्द्रस्य	१३०२	न्यकृन्तेश्चक०	१३५८
निकृत्तमत०	१२६	न्यवर्तयत्सुमित्रा०	२३१
निखिलाभवन्	८१३	न्यवसिष्ट ततो०	११८८
निघानिष्ठ०	४९९	न्यविक्षत	५४९
निजधाना०	७९९	न्यश्वन् शख्ताणि	१३५०
निलमुद्यन्त्वामानिः	५८९	न्यवंधत्पावका०	१४३३
निनदिको रजनि	४४७	न्याय्यं यद्यत्र...	४७१
निमित्तशस्यः	१०००	प.			
निरचायि यदा	१२८८	पक्षिभिर्वितृदेर्	३६७
निरवत्स्यन्	६११	पङ्कवाल०	७९८
निराकरिणवो	४३७	पश्च पश्चनखा०	४२२
निराकरिणुर्	५२८	पतत्रिकोषु०	२६८
निराकरिणू०	१८४	पतिवध०	८८१
निराकृत्य यथा	१३८१	पपात राक्षसो०	११४९
निरासू राक्षसाः	१०९१	पयोघटोद्वीरपि	१००४
निर्माणदक्षस्य	६	पयोधरांश्च	१११
निर्यत्सुलिङ्गाकुल	९४९	परस्त्रीमोग०	७९९
निर्लङ्घो विमदः	२७०	परिखेदित०	८३८
निर्विणं कृतम्	७६७	परिधेणाविद्याथ	१२६२
निलिल्यं मूर्मि	११४४	परितः पर्यवाद्युः	१३९८
निवृत्तं भरते...	१३९	परिपर्युदधे०	२५२
निशातुपारंर्	३१	परिभावम्	४८८
निष्कोपितव्यान्	७०३	परिभावीणि	३६५
निष्कम्य दिक्षया	५०५	परिशेषं न	६३३
निष्ठां गते	१३	परीक्षितुमुपा	५६५
निहतश्च	५०२	परेयव्यय	१५१
निहन्ता वैर०	२६१	पर्यशाप्सीत्	१७१

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
परितोऽनु ७१२	प्रतन्वयः कोमलाः १५९५
पश्चिमं करवामैतत् १५३४	प्रतीय सा पूर् १०१
पश्यामि रामात् ९८२	प्रतुष्टुवुः कर्म... ५६
पस्पन्दे तस्य... ११५१	प्रतुष्टुषुः पुनर् ७४२
पापकृत् सुकृताम् ४९८	प्रतोदा जगलुः ११६७
पारंजिगमिषन् ७१६	प्रत्यूचे मारुतिः २९०
पिप्रायादि० ४९८	प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रः २०६
पिशाच्चमुख० २८६	प्रत्यूचे वालिनम् ४२५
पिशिताशिनाम् ८१८	प्रददशुरुह० ८६५
पीडाकरमभित्राणाम् १३६१	प्रवाधमानस्य ९३३
पीतौष्ट्रागाणि ९०५	प्रबोधकालात् ९२४
पीने भट्टस्य० ८९२	प्रभातवाताहति ३२
पुंसा भक्षणे० ८००	प्रमादवांस्त्वम् ९९१
पुष्यो महाब्रह्म० ४	प्रमेदिताः ६९०
पुत्रीयता तेन १०	प्रयाविन्दजित् १०८४
पुरःप्रवेशम् ३६६	प्रयाणमात्रेण ९६५
पुरुहूतद्विषो ७४०	प्रयातस्त्व यम्यत्वम् ३४०
पुरो रामस्य १४३	प्रयास्यतः पुष्य० ८५
पूर्तं शीतंर् ५२९	प्रलापिनो० ४४६
पूर्वस्मादन्य० ६४७	प्रलुष्ठितभवनौ २९१
पृथग्नभस्तः ६५१	प्रवपाणि वपुर् १५६६
पृथुगुरुमणि० ८६२	प्रवपाणि शिरो ८७१
पौरा निवर्त्तध्वम् ९७	प्रवहनं सदा० ५९४
प्रकुर्याम वयं देशे १५०६	प्रविधाय धृतिम् १६२१
प्रगृह्यपदवत् ३५२	प्रपृव्यं पृच्छतः ३३७
प्रग्रहैरिव ४७८	प्रस्कन्दिकाम् ५०८
प्रचपलमगुरुम् ८५८	प्रस्थास्यमानौ ९४
प्रजागरांचकार २९३	प्रहस्तमर्थयांचके ११५६
प्रजागरसाताम्र० ९०६	प्रहस्तस्य पुरो० ११७०
प्रणमन्तं ततो १५८३	प्रहीणजीवितम् ७७७
प्रणमन् ब्रह्मणा १५८०	प्राकारमात्रावरणः ९६९
प्रणश्यन्नपि ८०७	प्राघानिषत् ७७५
प्रणिपत्य ततो १०२६	प्राडमुहूर्तात् १३३७
प्रणिशास्य ७७३	प्राचीं तावद्दिः ४८६
प्रण्यगादीत् ७७२	प्राचुर्चूर्णच्च १२१७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प्राच्यमाज्जिहिषाम् १०८३	बद्धो वासर० १०२०
प्राज्ञवाक्यान्यवा० ११९५	बन्धूनशङ्किष्ट० १०८
प्राज्ञस्तेजस्विनः १४६४	बवाधे च बलम् १११३
प्राणयन्तम् ७७४	बभूव याऽधि० ५२९
प्राणा दध्वंसिरे ११२३	बभौ मरुत्वान् ८२९
प्राणिपुर्निहताः १२८९	बलान्यभिं० ७४२
प्रातस्तरां ९१५	बलिनावमुम् ३८३
प्रादमयन्त ६०५	बलिर्बन्धे ६६
प्रादिदक्षत ५७६	बहुधवलवारि १०४१
प्रादुःपन्ति ७५४	बहुधा भिन्न० ७६६
प्रादुन्वज्ञानुभिः १३६०	विश्रात्यसाणि १४८२
प्रासचारित्य० १५५१	विम्बागतैस्तीर० ३०
प्राप्य चबृ॒य० १५७	बुद्धिपूर्व॑ श्रुवम् ४२१
प्रायुक्त राधसीर् ६३८	बुमुत्सवो द्रुतम् ५३४
प्रायोपासन० ५७७	बोद्धव्यं किमिव ८८३
प्रालोठन्त १३६४	बोभवीति न० १४९९
प्रावर्तिष्यन्त चेष्टाः १५८२	ब्रह्मर्पिभिर्नूनम् ९८८
प्रावर्धत रजो० १४०६	ब्रह्मादधादधम् १३७३
प्राशीन चातृपत् १२१०	बृहि दूर० ७९६
प्रास्थापयत्पूर्य० ८६		
प्रियंवदोऽपि० ३९२		
प्रियंभावुकताम् ४०६	भजन्ति विपदस्तूर्णम् १४६२
प्रीतोऽहं भोज० ६२५	भयसंहृष्ट० ६९५
प्रीत्यापि दत्तेक्षण० ९४१	भैश्वध विभिदुः १०९२
प्रेता वरेण शक्स्य १५८७	भवत्यामुत्सुको० ६५९
प्रोदपाति नभस्तेन १२८७	भवन्तं कार्त० २१६
प्रोर्णेति शोक० १४८६	भिन्ननौकः २७१
प्रौर्णवीच्छर० १३००	भुजांसवक्षःस्थल० ९४७
प्रौर्णवीत्तेजसा १३०३	भुजौं चक्रततुः ३३६
		भुवनभर० ८६४
		भूति तृणद्धि ३२९
फ.		भूमिष्ठस्यासमम् १४४३
फलभरमन्थर० १०५९	भूमौ शेते दश० १४६०
फलान्यादत्स्व ५५२	भूयस्तं विष्मुम् ७०६
फलाशिनो निर्झर० ९८०	मृग्जाली कोकिल० ३६४
		मृतनिखिल० ८६७
ब.			
बद्धो दुर्बल० १६४		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
भेष्यते मुनिभिः १३४४	मा न सावीर्... ७२२
भ्रमरकुलाकुलो १५८८	मानुपानभिं०... १६०
भ्रमी कदम्ब० ४३९	मानुषी नाम० १३३२
आतरि न्यस्य २६५	मानेन तल्पेषु ८८८
भृभज्ञमाधाय १००७	मां दुष्टां जवलित० १५६७
भ्रेजिरे क्षत० ११३६	मापराप्रोदियम् १३६७
भ्रेमुः शिलो० ४८९	मामुपास्त २०७
भ्रेमुर्वेवल्युः १०४६	मायानामीश्वरा॒ ६८५
म.			
मण्डलान्याहताम् १४३०	मायाविभिस्त्रास० ९२९
मत्तेनामारि १२६६	मारयिष्यामि॒ १३२६
मत्वा सहिष्णू॒ ९६३	मार्गं गतो गोत्र० १००८
मत्पराकम० २६९	मावमंस्याः ६२३
मधुकरविरुद्धैः ८५६	माशोचिष्ठ रघु० १२८२
मधुसाद्गृह० ७५९	मा स्म तिष्ठत १३७२
मध्वपाययत ५८३	मा स्म द्राक्षीर् ३०८
मन्तूप्रिय्यति १३३५	मा स्म भूर्गाहिणी॒ २७६
मञ्चे जातु वदन्ति १४७८	मितमवदत् ८२७
मन्दायमान० ६०७	मित्रप्रस्य प्रचुक्षोद ११०१
मन्त्रियोगात् ७९८	मिथ्या मास्म॒ १३८२
मन्युं वध्या भट० १५३०	मिथ्यैव श्रीः २५४
मन्युं शेकुर्न ते १११७	मिमेह रक्षम्॒ ११६८
मन्युर्मन्ये ३२१	मुञ्चेताकाश० १५०९
मन्ये किंजमहम् ४२४	मुदा संयुहि॒ १५४६
मम रावण० १७४	मुपित्वा धनदम् ५७१
मया त्वमास्थाः २१	मुण्णन्तमिव ७६५
मरिष्यामि विजेष्ये १३१७	मूर्खास्त्वामव० ११९६
महाकुलीन० २६०	मूर्धेजान्॒स्म १४९६
महीयमाना ६५	मूर्धां दिवमिवा० १२०३
मांसं हतानामिव १००३	मृगयुमिव १८२
मांसविकियिणः ४२०	मृगाः प्रदक्षिणम् १०८२
मांसान्यौष्ठा० १९७	मृदज्ञा धीरम् १०७२
मांसे नास्याश्वताम् १२११	मृदुभिरपि॒ ८७३
मांसोपभोग० ६८९	मृषासि लम्॒ ४१७
मातामहा० ८८	मृषोद्यम्॒ २४३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
मेघङ्गरम् ३९५	यों कारिं राज० ५०९
मेघनादः ७४८	यात युयम् ४७०
मेघा: सवियुतो १४२०	यानैः समचरन्त ५७४
मोज्जिप्रहः सुनीतानि	... १२०१	यायास्त्वभिति	... २४२
मोदिष्ये कस्य १३२८	यावज्जीवम् १५७३
प्रियमाणः ४२९	यावत्र संत्रासित०	... ९३५
प्रियमहे ५२४	युद्धाय राजा ९५३
प्रियेयोर्ध्वं सुहृत्तात् १५०५	युद्धोन्मत्तं च १२५६
य.		युयुजुः स्यन्दनान् ११५८
यः पयो दोरिध	... ६२४	युवजानिर् १९६
यक्षेन्द्रशक्तिम्	... १२२१	युष्मानचेतन् ८४५
यच्च यत्र भवांस्ति०	... १५१८	यूर्यं समैष्यथ	... १४४
यच्चापि यत्रा०	... १५४	येन पूतकतोर्	... १४७१
यज्ञपात्राणि गात्रेषु	... १५१३	ये सूर्यमुप० ५५५
यत्कृतेऽरीन् १३६९	यैरघानि खरो०	... १२४७
यन्मं प्रोणिष्ठितुम्	... ५२७	योगक्षेमकरम्	... २३३
यत्र यच्चामरिष्यत्	... १५७६	योद्धारोऽविभरः	... १२९९
यत्स्वधर्मम् ८०४	योद्धुं सोऽप्यरुपत्	... १२३३
यथास्त्रं संगिरन्ते	... ५७३	योऽपचक्रे	... ५६२
यथेष्टं चर वैदेहि	... १५५५	योपिद्वृन्दारिका	... २०७
यदताप्सीच्छन्तेर्	... ६७५	र.	
यदा न फेलुः	... ११८१	रक्तपङ्के गजाः	... १०९६
यदा विगृह्णन्	... ९६०	रक्तमश्चयोतिपुः	... १२३२
यद्देहेनर्दिनम्...	... २२४	रक्तं प्रचुर्थतुः	... ११४७
यद्यकलास्यत् ७१७	रक्तेनाचिक्रिदत्	... १२२९
यद्यहं नाथ	... १९१	रक्षांसि वेदिम्	... १२
यमं युनजिम...	... ३२८	रक्षणं करोपि	... ५००
यमलोकमिव १४१५	रद्धुतनयम् ८४०
यमायाकम्पनम्	... ११५४	रणपणिडतो०...	... ८१२
यमास्यदश्री २१७	रणे चिक्रीड ११४८
ययाथ त्वम् ७२०	रथेनाविव्यथत्	... १२६७
ययुर्विन्ध्यम् ४८७	रावत्स्तप्यति १३१०
यशस्कर० २८१	रसान् संहर १५६२
यस्या वासयते	... ६०६	राक्षसस्य न १२३९
या: सुहृत्मु १३२९	राक्षसानां मयि	... ६६३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
राक्षसान्बद्ध०	...	२६८	ल.
राक्षसेन्द्रस्ततो०	...	११८२	लक्षे द्वे च पदातीनाम्
राक्षसेन्द्रस्य	...	६७१	लक्षणं सा ...
राक्षसोऽतर्जयत्	...	१४४९	लक्षणाचक्षव्
राक्षसः प्रारुदन्	...	१४१७	लक्ष्मीः पुंयोगम्
राघवं पर्ण०	...	१६२	लङ्घां नाम्ना
राघवस्य ततः	...	४६२	लङ्घालयतुमुल०
राघवस्य मतेनाथ	...	१५६५	लज्जानता
राघवस्याभृशायन्त	...	१४३९	लतानुपातम्
राघवस्यामुषः	...	११९७	लद्यां ततो०
राघवाम्यां शिवम्	...	६७२	लभ्यां कथं नु
राघवो न दयांचके	...	१११०	लङ्घः खङ्गान्
राजितं गारुडैः	...	१४५७	लवणजलवन्ध०
रामसुच्चैर्	...	४१६	लाङ्गूलमुद्रतम्
रामसंधुषितम्	...	२३८	लाङ्गूललोटयां०
रामस्य दयमानः	...	६६१	लेण्ठि भेषजवत्
रामस्य शयितम्	...	६६७	लोकानशिशिपोः
रामादधीत०	...	६१४	लोभाद्रयाद्वा
रामोऽपि दारा०	...	९७१	लोलं कूलभिगमे
रामोऽपि हृत०	...	२९६	लोहवन्धैर्वन्धे नु
रामोऽवोचत्	...	३८७	व.
रावणः शुश्रुवान्	...	१०९०	वक्षः स्तनाभ्याम्
रावणबलम्	...	१०६८	वचनं रक्षसाम्
रावणस्य नमन्ति	...	१४९७	वज्रमुष्टेविशिष्टेष
रावणस्येह	...	६६२	वज्राभिग्रातैर्
रावणाङ्कपरिश्लिष्टा	...	१५५२	वश्चिलापि
रावणाय नमस्	...	६४०	वणिकं प्रग्राह०
रिणन्म जलधेः	...	३२७	वधेन संख्ये
रुचिरोन्नत०	...	८४२	वनतापसके
रुदतोऽशिथियत्	...	३१०	वनस्पतीनां सरसाम्
रुसुजुर्वेजिरे	...	११४६	वनानि तोयानि
रोचमानः	...	६१५	वनान्तप्रेह्णः
रोदिति स्वेव	...	७२८	वनेषु वासतेयेषु
रोदिम्यनाथम्	...	१४८८	वपुश्चान्दनिकम्
रोषभीम०	...	७८२	वयमयैव

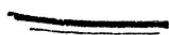
श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
वरवारणं सलिल० १०२५	विशुत्प्रणाशम् ९६
वरिष्ठीष्ट ६९८	विशुनाशम् ४६०
वरेण तु सुनेर् ४०१	विद्रुममणि० ८६६
वर्तिष्यमाणम् ६१०	विभृतनिशित० ९३०
वर्धते ते ३५९	विनडक्ष्यति १३३०
वधिष्ठीष्टाः १५२६	विनेष्ये क्रोधम् ५६४
वल्गूयन्तीम् २५६	विपाकोऽयम् १४६१
वसानस्तन्त्रक० १४८	विप्रकृष्टम् ६५३
वसानां वल्कले ३९१	विभिन्ना जुवुरुः ११०८
वसुन्धरायाम् ३९९	विभीषणस्तन्तो० १२८१
वसूनि तोयम् ३	विभीषणोक्तम् ९८६
वसूनि देशांश्च ९०	विमलमहामणि० १०५१
वस्त्रान्वपान० १२६	वियति व्यत्य० ५४५
वस्त्रैरनन्त्युल्बण ९१४	वियत्यानप्रतुः ११७८
वाचंयमान् १२३	वियोगदुःखा० ४१
वाचंयमो० ३९३	विराधताडका० ७८९
वाताहति० ३७५	विराधं तपसाम् ८०६
वादयांचक्रिरे १०७१	विरुणसंकीर्ण० १००६
वानरः कुल० ७३२	विरुणोदय० २०८
वानरं प्रोर्णु०... ७०९	विरुपाक्षस्ततो० १४२४
वानरा मुश्चिर् १०९३	विरुपाक्षो जहे ११०३
वानरेषु कपिः ६५६	विलुठितपुष्प० ६७३
वायव्याख्येण तम् १२४८	विलोक्य द्योतनम् ४४९
वालिनं पतितम् ४१४	विलोक्य रामेण १०२
वासयेत सु०... १५१२	विलोक्य सलिल० ५४२
विकल्पी याचते ४४७	विलोचनाम्बु० ७६०
विकुर्वे नगरे ५६३	विलोलतां चक्षुषिपि ९२१
विगाढारम् ७०२	विवृतपार्श्वम् ४३
विग्रहस्तव १९०	विशङ्कटो वक्षसि ७७
विनित्रमुच्चैः ४४	विशिश्वासयिषाम् १०८०
विचुकुशुभूमि० १०४	विश्वासप्रद० ३८०
विटपिष्ठृग० ८३९	विषधरनिलये ८५५
विदाकुर्वन्तु २९५	विषसादेन्द्र० ७६४
विदिला शक्तिम् ५३२	विषव्य राक्षसाः ७४६
विद्यामथैनम् ४८	विष्वन्दमान० ७४७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
विस्फुलद्विर् ७४९	शक्यान्यदोषाणि ९७६
वीनामुपमरम् ८९४	शङ्खाश्रवित्र० ५२१
वीर्यं मा न ददर्श ११९३	शतमाहवम् ८७९
वृक्षादृधम् ६१२	शत्रुघ्नान् युधि ४०४
वृतस्त्वं पात्रे० १९३	शत्रुभिर्निहते १३१४
वृद्धिक्षयस्थान० ९५७	शत्रुत् भीषयमाणम् २४१
वृत्तो प्रकाशम् ८९१	शमं शमं नभखन्तः १४८५
वृद्धोर्रासां राज्य० १३६	शरणमिव ८७९
वृन्दिग्रामार्चित् ७२	शरीरं लोहिताक्षम्य १२०८
वेदिकत्स० ४७५	शरंगताठयत् १३८७
वेदोऽङ्गवास्तर् १६	शर्मिदं मास्तिम् ३७९
वेदमान्तर्हणनम् ७७६	शशाङ्कनाथा० ९००
वेखानसेभ्यः १२८	शशिरहितमपि ८६८
व्यकुक्षद्वानरा० १२२८	शर्वर्दिदेवियुम् ७०५
व्यजिष्ठक्षत्सुरान् १३८९	शस्त्रं तस्वाधीयरम् ९८४
व्यतिघ्रतीम् ५४७	शाम्यन्युत्सुमाहारः १४७९
व्यतिजिग्ये ५४६	शिळानभ्रमर० १६१७
व्यनाशयस्ततः १४२२	शितविशिख० १०३
व्यरमप्रथनात् ५४५	शिला तरिष्यति १००८
व्यश्चुते स्त ततः १४५९	शिवाः कुण्णन्ति १४७०
व्याख्यागम्यमिदम् १६२४	शीद्रायमाणः ११९
व्यासं गुहा० ३४४	शीप्रधातिनम् ४०३
व्यायच्छमानयोः ४१०	शीपच्छेद्यम् २२८
व्योम प्राचिनुताम् १४३१	शुक्रोत्तरासङ्ग० १३०
व्रज्यावती ५०४	शुश्राव रामः १०८५
व्रणकन्दर ८३५	शूलानि भ्रमयाम० १०७७
व्रणवेदनया ३३४	शृणवद्यः प्रति० ६१९
व्रणैरवमिष० ६८३	श्वेतेन्द्रशङ्गेभ्यः ९२३
व्रातीनव्याल० १५०	श्वेले विश्रयिणम् ४५४
श.			
शक्ति संखजते १४८१	श्रीनिष्ठुष्टिति १४८०
शक्तिरित्यकुपत् १२३६	शुला विस्फूर्जशु० २३६
शक्तैः सुहृद्दिः ९४५	श्रोत्राक्षिनासा० ११७
शक्त्यृष्टिपरिष्ठ० ६७७	श्लाघिष्ये केन १३०८
शक्तोति यो न ९६४	श्वेष्यसम् १७६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प.		स.	
षड्गविश्यः ...	१७०	सत्वमेजय० ...	३८५
संयुग्मुष्म् ...	७०८	सत्वानजस्म् ...	३३५
संवर्गयांचकार ...	११६२	सदोद्धार० ...	४७२
संवाद्रिः सकुमुम० ...	१५८९	सद्रलमुक्ता० ...	७
संवित्तः सह ...	२२०	संदर्शितम्भेह०	९६२
संशृणुष्व ...	५५८	संत्रस्तानामपाहारि०	१२४५
संसर्गी परि० ...	४४२	संत्रासयांचकार ...	२८७
संसिस्मयिष्माणो ...	७२६	संदिदर्शयिषुः	२४७
संस्तावमिव ...	४७३	संदृश्य शरणम्	३००
स एव धारयेत् ...	१५०४	संदुधुक्षे तयोः	११७७
स किञ्चरः कल्पितम् ...	९४३	संधानकारणम्	११९९
सख्यस्य तव ...	३६२	संधानमेवास्तु	९८५
स गिरि तरु० ...	८३३	संधुक्षितं मण्डल०	९७२
संकल्पं नाकरिष्यच्च ...	१५७१	संधौ स्थितो वा	९६१
संकुध्यसि ...	६१८	सञ्चत्यस्याम्यथवा	१३३३
संक्षणुवानः ...	५८२	सपक्षोऽदिरिवा०	१२०५
संगच्छ पौस्त्रि ...	२७४	स पुण्यकीर्तिः	५
संगच्छ राम० ...	७८६	सप्रपतिष्ठितव्वानाम् ...	१२७९
संग्रामे ...	७४५	स प्रोपिवान् ...	१०९
संघर्षयोगिणः ...	७७०	स विप्रेष प्रचुक्षोद ...	११५५
स च विहूल० ...	८५१	सभयं परिहरमाणो०	१०२३
स चापि स्थिरं र् ...	१२४४	स भवान् भ्रातू० ...	१५२१
स जलाम्भोद० ...	४६९	स भस्मसाच्चकार ...	११५३
संचेहः सहसा ...	४९१	समक्षुभ्रुवृदन्वन्तः ...	१४५४
संजानानान् ...	५६९	समक्षुवत शश्वाणि ...	१४०९
संजुघुक्षवः ...	६८७	समगत कपिसैन्यम् ...	१३०४
संज्वारिणेव ...	४४०	समग्रव्यम् ...	५३५
स तान्नाजीगणत् ...	११८६	समतां शशि०	८४९
सतामरुष्करम् ...	२८३	समनत्सीतः	१२९२
सतामविश्रमत् ...	१२३४	समपत्स्यत राजेन्द्र ...	१५७४
स तामूचे ...	३५४	स महाफणि०	१०५६
सत्त्वं समदुधुक्षच्च ...	१२१५	समधत्तासुरम् ...	१४३२
स लं हनिष्यन् ...	७२२	समाविष्टम् ...	३७४
		समाश्वसिमि केनाहम् ...	१४६८
		समिद्धशरणा ...	८१७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
समीरयांचकाराथ ११७९	सहायवन्तः ११९
समीहे भर्तुम् ११३१	सांराविणम् ४७७
समुपचित० ८६३	सामर्थ्यं चापि १२१२
समुक्षिष्प्य ततः १५६८	सामर्थ्यसंपादित० ८४४
समुत्तरन्तौ ३५०	सामोन्मुखेन० ८९८
समुत्पेतुः कशा० १०७८	साम्रैव लोके ९१६
समुद्रोपत्यका २७२	सायन्तनीम् २४८
समुपेत्य ततः १५३१	सारथि चालुनात् १३८८
समूलकाशम् १३१	सारोऽमार्विन्दिया० २०३
संपत्य तत्सनीडे २१४	सा स्तम्बग्र० ४९७
संपत्पर्शीऽथ ११३७	सितारविन्द० ४५
संपातिना प्रजङ्गः १०९९	सीतां सौमित्रिणा २९८
संप्राप्य तीरम् १२१	सीतां जिघांसू ३१९
संप्राप्य वानरान् ५१९	सीतान्तिके ६०९
संप्राप्य राक्षस० १८८	सीतां दिवक्षुः ५८५
संबभूतुः कवन्धानि १०९५	सीतारक्षो० ४७६
संमृष्टिक्ता० ९१९	सुकृतं प्रिय० २५१
सरसवहुपल्लव० १०५१	सुखं स्वप्न्यन्ति १३३६
सरसां सरसाम् ८१४	सुखजातः २२१
सराघैः कि बत ९५०	सुखावगाहानि ९१८
स राजसूय० ३४४	सुग्रीवान्तिकम् ४६५
सर्वेकपयशः ३१४	सुग्रीवो मुमुदे ११०६
सर्वतश्चाभयम् १४१८	सुग्रीवोऽस्याभ्रशत् १२४०
सर्वत्र दियिता० ३६६	सुपाद् द्विरद० १५५
सर्वनारीगुणैः ७५७	सुसो नभस्तः १०६
सर्वेष्य जायते १४६६	सुप्रतिष्णात० ७५६
सवृक्षमन्त्छिददत् १५४९	सुप्रातमासादित ७६
स शशुलाहौ ३७८	सुरापाण० ७६९
स शुश्रवान् २०	सुरापैरिव ३०१
ससंन्यश्छादयन् ७३१	सुपान्नी सर्व० ७५८
सस्यन्दे शोणितम् ११६६	सुपुपुसे ७४१
सस्फुरस्योदकर्षंच १४४०	सुहंदौ राम० ७८७
सखंसे शर० ११४०	सूतोऽपि गङ्गा० १००
सहभृत्यः सुरा० १३४३	सूमरोऽभङ्गर० ४५६
सहसा ते तरु० १०४३		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
सेतुं महेन्द्रम् १६१५	सं कर्म कारयन्नास्ते ५९०
सेवितासे शुवज्ञः १५९३	सर्वे विद्यस्त्वा १५६२
सेहे कपी रथा०	... ११७६	खर्मानुर्भास्करम् १४७२
सोऽध्यग्नीयत रामेण १४४४	खां जिज्ञापयिषु०	... ७१०
सोऽध्यैष वेदान् २	स्वामिनो निष्क्रयम् ७३४
सोऽप्युच्छत् २९५	स्वेच्छित्तिलिषु०	... ११३८
सौमित्रिः सर्पवत्	... १२७७		ह॒
सौमित्रिराकुलः	... १२६५	हृतं रक्षांसि १२५२
सौमित्रं मा १५८	हृतवन्धुर्जगाम	... १८७
सौमित्रिरति ८८८	हृतराक्षस०	... ७९२
सौर्याश्वेये १२७३	हृता जनस्थान०	... १२६
खीभूपणम् ४२	हृते तमिन् ७१८
स्थानं नः पूर्वजानाम्	... १६२८	हृत्वा रक्षांसि	... ६९६
स्थायं स्थायम् २३४	हृन्तुं कोधवशात्	... २८९
स्थितमिव परि०	... ८५४	हृया जिहेपिरे	... १०७२
स्नानम्यपिचत	... ३१४	हृरहाससूद्ध०	... १०३१
स्नानार्थः स्नापयेत	... १५११	हृरामि गम०	... २३०
स्नान्युरुलम्प १५४१	हृरिवविलोल०	... १०३८
स्पृहयादुम् ४५५	हरेः प्रगमनम्	... ७८०
स्फटिकमणिर्घृः	... ८५४	हृषिर्जक्षिति १४७७
स्फुटप्रस्पम् ८१०	हित्वाशितद्वीनानि ११९
स्मरातुरे चेतसि	... ९१२	हिरष्मयी शाल०	... ७४
स्मेष्यन्ते मुनयो १३१८	ही चित्रं लक्षणं	... ११०७
स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः	... १६०१	हृतरक्षुत०	... २११
स्यस्ताङ्गचेष्टो० ८९२	हृदयज्ञम्	... २५०
स्यस्ताङ्गयिः ८९६	हृदयोदक्ष०	... ५१७
स्यपोपमुपत्	... ३१७		

देवं नंद-नंदनं वंदे । ओं नमः सिद्धम् ।

अथ

श्री-

भट्टि-काव्यं

जयमङ्गल्या समेतम्—

प्रथमः सर्गः—

प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुम्तरभट्टिकाव्यसलिलनिधेः ॥

जयमङ्गलेति नाम्ना नौकेव विरच्यते टीका ॥ १ ॥

लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विटुपः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा
रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथाद्यस्योपनिबन्धनं कविना द्विधा कृतम् ।
एकं लक्षणसूचकं प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिडन्तकाण्डेश्वरुभिः । द्वितीयं लक्ष्यसू-
चकै रामसंभवादिभिर्दीर्घविश्लया सर्वैः । तत्र लक्षणं द्विविधम् । शब्दलक्षणं
काव्यलक्षणं च । तत्र प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिडन्तकाण्डानि । द्वितीयस्य
प्रसन्नकाण्डम् । यत्रोच्चावर्तेन बहुनां लक्षणानां प्रकरणं तन्प्रकीर्णकाण्डम् ।
तदेवात्र प्रथमसुन्तं तस्य व्यापित्वात् ‘उत्तरवापि द्रष्टव्यम्’ इति प्रदर्शनार्थम् ।
अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतस्थापीष्टदेवतासंकीर्तनमपि
विप्लोपशमनहेतुभेवनीति मन्यमान आह—

१—अभून् नृपो विबुध-सखैः परं-तपः

श्रुताऽन्वितो दशैरथ इत्युदाहृतः, ॥

गुणं र वरं भुवन-हितचैर्छलेन यं

सना-तनः पितरमुपागमत् स्वयम्. ॥

१—अभूपो दशरथ इत्युदाहृतः श्रुतान्वितो विबुधसखैः परन्तपः ॥ इति पाठ-
व्यत्यासोऽपि कर्तित । २—‘७७७। अथ मित्रं सखा सुहृत्।’ इति नामलिङ्गानुशा-
सनेऽमरसिद्धः । ३—दशसु दिष्ठु रथो रथ-गतिर्यसेति यथार्थनामेति भावः । ४—‘१४६ ।
छे च ।६।१७३। हस्तस्य द्वे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । यथा-सदाशिवश्चात्रः=सदा-
शिवच्छात्रः’ इति सिद्धान्त-कौमुदां भट्टीक्षितः । ५—पद्मोऽस्मन्वृत्तं रुचिरा । तलक्षणम्-
‘चतुर्(४)-ग्रहै(९)रिह रुचिरा ज-भ-स-ज-गः ।’ इति वृत्तरत्नाकरे भट्टेदारः ।

अभूदित्यादि—तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः । स चादौ कीर्तिः । तत्पतिबन्धना चेयं कथेति प्रबन्धेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत् । तत्र विष्णोर्य-स्मिन्काले जगत्कार्यवशादवतारः कृतस्तदेव प्रथमं दर्शयति । अभूदिति भूतसा-मान्ये लुङ् । भूत इत्यर्थः । अन्यथा राज्ञश्रिरातीतत्वात्कवेः परोक्षत्वाच्च लिद स्यात् । ‘२२२३। गाति-स्था-१।४।७७।’ इति सिंचो लुङ् । ‘२२२४। भू-सुवो-स्तिडि।७।३।८८।’ इति गुणप्रतिपेधः ॥ ‘नयतेऽदिच्च’ इति नयतेरौणादिकं क्रन् । नरो मनुष्याम्ताकृन्यानीति । ‘२५१५। आतोऽनुपसर्गे कः।३।२।३।’ । ‘२३७२। आतो लोपः।६।४।६।४।’ नुपो राजा । अत्यन्तधर्मविजयित्वादेवराजस्य मित्र-मासीदित्याह—विवुधसख इति । विवुध्यन्त इति विवुधा देवास्तेपामपि प्रधा-नत्वात् । तत्रेगुपधलक्षणः कः । सामान्यशब्दोऽपि देवेषु वर्तमानोऽप्यर्थवशा-च्छके प्रयुक्तस्तस्य सखेति । ‘७८। राजाऽहःसखिभ्यष्टच्।५।४।९।१।’ विवुध-सखः । अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विवुधसखत्वस्य धर्मकार्यत्वात् । सुरलो-कविजयिनश्च ये राजानस्तेषां धर्मविजयी प्रधानम् । परे शत्रवस्त्रिविधाः—उच्छेदनीयोपरीडनीयकर्पणीयाः । तत्र ये उपरीडनीयकर्पणीयास्तान्परांम्तापयतीति परंतपः । ‘२९५४। द्विष्टपरयोम्पापेः।३।२।३।’ इति खच् । ‘२९५५। खचि हस्तः।६।४।९।१।’ । ‘२९४२। अरुद्विष्टपदजन्तस्य।६।३।६।७।’ इति मुम् । नृप इत्यनेन स्वमण्डले वृत्तिराग्याता । परंतप इति परमण्डले । श्रूपन्त इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः संबद्धः । ग्रन्थतोऽर्थतश्च गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाश्नोदाहतो लोके गीतः ॥ गुण्यन्तेऽभ्यस्यन्त इति गुणाः । ‘२०४०। गुण आमन्ब्रणे।’ इति चौरादिकोऽदन्तः । तस्मात् ‘३।१।८।। अकर्तेरि च।३।३।१।९।’ इत्यादिना घञ् । येषाम् ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति दर्शनम् । येषां तज्जान्ति तेषामेरच् । स्वरं प्रति विवादो न रूपं प्रति । गुणैरभिरामन्वादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमु-पागमदिति संबन्धः । वियत इति वरः । ‘३।२।३।। ग्रहवृ-द-।३।३।५।८।’ इत्यादिना कर्मण्यप् । केन हेतुनोपगतवांसं पितरं सनातन इत्यत आह—भुवनहितच्छलेनेति । भवलयुत्पद्यन्त इति भुवनानि । भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । ‘रजः क्युन’ इत्यनुवर्तमाने ‘भू-सू-धू-सर्जिभ्यश्छन्दसि’ इत्यौणादिकः क्युन्वहुलवचनाद्वापायामपि भवति । तेभ्यो हिता भुवनहिता विष्णोर्दशाव-ताराः । इह तु रामो द्रष्टव्यः । तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन । इदानीं रावणा-दिकण्टकोद्धरणात् । तथा चोक्तम्—‘परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥’ इति । सनेत्यव्ययं सदार्थं वर्तते । सना भवतीति । ‘१३।१। सायं-चिरम्।४।३।२।३।’ इति टथुटयुलौ तुद च । सनातनो विष्णुरूपागमदुपजगाम । लुदिच्चवादइ । सत्स्वन्येषु राजसु गुण-वैरत्वाद्यं पितरं जनकमङ्गीकृतवान्सोऽभूदिति योज्यम् । स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्येन वा प्रेरित इत्यर्थः ॥

२—सोऽध्यैष वेदांस्, त्रि-दशान्तर्यैष,
पितृनपारीत्, सममंस्त वन्धून्, ॥
व्यजेष पूङ्-वर्गमरंस नीतौ,
स-मूल-घातं न्यवधीदरींश् चै. ॥

सोऽध्यैषेत्यादि—क्षत्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानम् । शस्त्राजीवो भूत-रक्षणं चेन्युभयं नृप इत्यनेनोक्तम् । भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गम् । स नृपो वेदानध्यैषाधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्मविति वेदाः सामादयः । ‘२८९६। नन्दि-ग्रहि-पचादि-।।१।।१३६’ इत्यच् । इडोऽधिपूर्वस्य ‘२४६०। विभाषा लुङ्-लुङोः-।।१।।५०’ इति गाङ् । विभाषयेति गाडभावपक्षे रूपम् । अजादित्वादाद् । ‘२६१। आदश्च ।।१।।१०’ इति वृद्धिः । डित्त्वादात्मनेपदम् । ‘२१२। आदेश-प्रत्यययोः-।।१।।५१’ इति पत्वं षुत्वं च ॥ त्रिदशान्देवानयष्टाशिष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजनमुक्तम् । यजेः ‘२१५। स्वरित-नितः-।।१।।७२’ इति तड़ । अस्तिकसमीपत्वाद्वालः ‘२३००। लिङ्गसिचौ-।।१।।११’ इति किर्त्यं न भवति । ‘२२४। वश्च-अस्ज-।।१।।३६’ इत्यादिना पत्वम् । ‘२२८। श्लो श्लः ।।१।।२६’ इति सिचो लोपः ॥ पितृनपारीदाप्यायितवान् । पितरसुद्दिश्य यजनम् ‘११६०। पृ पालन-पूरणयोः ।’ इत्यसात्पूरणार्थलुङि रूपम् । ‘२२९। सिचि वृद्धिः-।।१।।१।।२२६६। इट ईटि ।।१।।२।।२८।’ इति सिचो लोपः । अथवा ‘पितृनतार्पणीत्’ इति पाठः । ‘१२७।।१।।११। तृप ग्रीणने ।’ इत्यसालुङि ‘सृष्टश-मृश-कृश-तृप-टपां च्छेः सिज्वक्तव्यः’ इति च्छेः सिचि ‘२४०।।२। अनुदात्तस्य च-।।१।।५५’ इत्यादिना अमभावपक्षे रूपम् । पितृसंपर्तिवानित्यर्थः ॥ सममंस्त वन्धून्मातृपित्रादिज्ञातीनसंमतवान् । सदादानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः । मन्यतेरनुदात्तव्यात्तच्छ । दृप्रतिपेधश्च । येषां सिच हृकार उच्चारणार्थस्तेषाम् ‘२६९।।१।।१४।’ इति किर्तक-

१—‘७। अमसा निर्जरा देवास त्रि-दशा विवुधाः सुराः ॥’ इति ना० अ० ‘तु-र्तीया यैवनाख्या दशा सदा येषां ते त्रि-दशाः । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत्’ । इति व्याख्यामुखायां (रामाश्रम्यां) भानुर्दक्षितः । २—‘२९।।४। वश्च-अस्ज-सृज-मृज-वज्र-राज-ब्राज-छ-शां पः ।।१।।२।।३६। वशादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च पक्षारोऽन्तादेशः स्याज्ज्वलि पदान्ते च ।’ इति वै० भ० । ३—काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्सरत्यन्तरर्णाणां पडुर्गमित्यनित्यसमाप्तः । यथा—‘४३। तनुसुद्धलुयन् मर्लः शिव-भागवतो यदि । अरि-षइ-चर्ग-तस् तस्य भयं नाऽस्ति कदा-चन ॥’ इति समाप्त-कुमुमाऽवत्यामन-त-शिष्यः । ४—पयेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिरापश्चवित्यतिपथेभ्यः । तद्वक्षणम्—‘स्यादिन्द्र-वज्रा यदि तौ ज-गौ गः, उपेनद्वज्रा ज-त-जास्तो गौ, । अनन्तरोद्दिरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाबुपजातयस्ता: (१४) ॥’ इति वृत्त० भृ० । उपजातयश्चर्तुदशविधाः सन्ति ।

४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काडे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

रणज्ञापकाङ्गलोपाभावः । येषां तु इकार इत्तेपामिदित्त्वान्नकारंलोपाभावः ॥
आभ्यन्तरं शत्रुमजित्वा कथं परंतप इत्याह—व्यजेष्ट पद्मर्गमिति । कामक्रोध-
लोभमोहमदमात्सर्याणां पण्णां वर्गः पद्मर्गः । तमभिभूतवान् । विष्वर्वस्य जयते:
‘२६८५। वि-पराभ्यां जे: ।१।३।१९।’ इति तद् ॥ अरंत नीतौ सामादिषु सं-
ध्यादिषु च रतः । नीतिमानित्यर्थः ॥ समूलवातं न्यवधीत्समूलान्निःशेषानरी-
वशत्रून्निहतवान् । उच्छेदनीया ये शत्रवस्तेष्विदं विधानम् । समूलोपपदा-
द्धन्ते: ‘३३५७। समूलाकृत-१३।४।३६।’ इत्यादिना णमुल् । ‘३५८। हो हन्ते:-१
७।३।५४।’ इति घन्वम् । वृद्धिः । ‘२५७४। हन्ते:-७।३।३२।’ इति तत्वम् ।
‘३३६७। कपादिषु यथा-३।४।४६।’ इत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः । अनुप्र-
योगे ‘२४३४। लुड्डि च-१२।३।४३।’ इति वधादेशः । तस्याकारान्तत्वादुपदे-
शेऽनेकात्त्वादिष्णयेष्वो न भवति । अतो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्वावात्
‘२२८४। अतो हलादे:-१७।२।३।’ इति विभापावृद्धिर्न भवति ॥

३—वसूनि तोयं घन-वैद व्यकारीत्,
सहाऽसनं गोत्र-भिदाऽध्यवात्सीत्, ॥
न त्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसां,
यशांसि सर्वेषु-भृतां निरास्थत् ॥

वसूनीत्यादि—वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण वालादिभ्यो व्यकारीदत्त-
वान् । विक्षिस्वानिति वा । किरतेलुङ्डि रूपम् । कः किमिव्यपेक्षायामाह—
तोयं घनवदिति । तोयमुदकम् । घनो मेघः फलनिरपेक्षतया यथा विकिरति
तद्वत् । एवं सम्यक्पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह—सहायनं गोत्रभिदाऽध्यवा-
त्सीदिति । गोत्रभिदेन्द्रेण सहायनमध्यवात्सीदध्युपितवान् । अनेनात्यन्तध-
र्मविजित्वस्य फलं दर्शयति । ‘१०७४। वस निवासे।’ इत्यस्य रूपम् । ‘वसिः
संप्रसारणी’ इति वचनादिडभावः । ‘२२२५। अस्ति-सिचः-१७।३।९६।’ इतीहृद-

१—‘१७६। द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्यं घनं वसु । द्विरण्यं द्रविणं युम्नमर्थ-
रै-विभवा अपि ॥’ इति ना० अ० । २—‘१७७८। तेन तुल्यं क्रिया चेद वतिः
(वत्) ।५।१।१।५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदर्थात् । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये
माभृत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । इति वै० भ० । ३—‘४७। सुत्रामा गोत्र-भिद्
वज्री वामवो वृत्रहा वृपा । वास्तोपतिः सुरपतिर् वलारतिः शर्णीपतिः ॥’ इति० ना०
अ० । ‘गां पृथ्वीं त्रायन्ते पालयन्ति ते गोत्राः पर्वताभ्नान् भिनत्ति विदाग्रयतीति गोत्र-
भिद् (त्) ।’ इति व्या० भा० । ‘१०३४। औ-इ पालने ।’ । ‘१५३३। भिदिर्
विदाग्रणे ।’ इति धातुपाठे पाणिनिः । ४—‘३८। हरः सरहगो भर्गम् द्यम्बकस्
विपुरान्तकः । गङ्गाधरोऽन्यकरिषुः क्रतुध्वंसी वृपध्वजः ॥’ इति ना० अ० । ‘दैव-दीपस
तु लोचनम् । अम्बकं च-’ इति त्रिकाण्डशेषे पुरुषोत्तमः ।

‘२२६७। वद्-वज-१७।२३।’ इत्यादिना वृद्धिः । ‘२३४२। सः स्वार्थधातुके । १।४।४९।’ इति तत्त्वम् । आसनमिति ‘५।४।४। उपान्वध्याङ्गवसः ।१।४।४।८।’ इत्यविकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥ त्रीण्यम्बककान्यक्षीणि अस्येति न्यम्बको महादेव-स्तस्मादन्यं नोपास्थित । न पूजितवानित्यर्थः । उपर्वाच्चिष्ठते: ‘देवपूजा-सं-गतिकरण-मित्रकरण पथिषु-।’ इति देवपूजायां तद् । ‘२३८९। स्था-घोरिच्च । १।२।१।७।’ इत्यादिनेत्वं कित्त्वं च । ‘२३६९। ह्रस्वादङ्गात् ।१।२।२।७।’ इति सिंचो लोपः ॥ इपून्विश्रान्तीति ‘२९।८।०। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।३।२।७।५।’ इति किप् । इपुमृतो धनुर्धराः सर्वेषां तेषां यशांसि निरास्थन् । निरस्त-वानित्यर्थः । एतेनास्यामाधारणीकृतास्त्वत्वं दर्शितम् । ‘उपसर्गादस्यत्यूद्योर्वा वचनम्’ इति वचनादादा तद् नास्ति तदा तिष् । ‘२४।३।८। अस्यति-१।१।५।२।’ इत्यादिना च्छेरद् । ‘२५।२।०। अस्यतेस्थुक् ।१।४।१।७।’ ॥

४—पुण्यो महा-ब्रह्म-समूह-जुषः:

संतर्पणो नाक-संदां वरेण्यः ॥

जज्वाल लोक-स्थितये स राजा

यथाऽध्वरे वहिरभिंप्रणीतः ॥

पुण्य इत्यादि—पुनानीति पुण्यः । ‘पूजो यत् एक इम्बश्च’ इत्यैषादिको यत् । एुगागमश्च हस्यश्च । अत्यन्तपुण्यकरणाद्वाजापि पुण्य इत्युच्यते । तन्मयन्वाद्राजा । अग्निरपि पुण्यः पावनापुण्यः । यागादिः पुण्यस्तेन पुरुषः पूर्यते । महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन जुषः सेवितो राजाग्निश्च । ब्रह्मश-द्वोऽत्र ब्राह्मणपर्यायः । नाके स्वर्गे सीदन्तीति ‘२९।७।५। सत्-सू-द्विष-३।२।६।१।’ इत्यादिना किप् । नाकसदो देवास्तेषां कर्मणि पष्टी । संतर्पयति प्रीण्य-नीति संतर्पणः । संतर्पयते: ‘२८।४।१। कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।१।१।३।’ इति कर्तरि ल्युट् । राजा यागादिना तर्पयति । अग्निरप्यग्निसुखत्वादेवानान् । वरेण्यः श्रेष्ठो राजाग्निश्च ‘वृड एुण्यः’ । जज्वाल प्रदीपवान् । लोकस्थि-तये माभूलोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थम् । अग्निरपि लोकस्य स्थितये ज्वलति । यथोक्तम्—‘अग्नौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरञ्च ततः

?—‘१।३।२।२। वेदस् तत्त्वं तपो ब्रह्मा, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।’ इति ना० अ० । यथा—‘ब्रह्माणौ ब्रह्माणो ब्रह्मा ब्रह्मणा वेत्तुमर्हतः ।’ एतत्-पद्याऽर्थ-वाद्याऽर्थोऽपि न स्यात् कोशमन्तरा ॥’ इति कोशाऽवतंसः । २—‘२९।७।५। सत्-सू-द्विष-द्रुह-द्रुह-युज-विद-भिदन्-छिद-जि-नी-राजासुपत्सर्गोऽपि किप् (०) ।३।२।६।१। एभ्यः किप् स्यादुपत्सर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । यथा—शु-सत् । उपनिषद् । अण्डमृः । प्रसुरित्यादि’ इति वै० भ० । ३—‘२२।८।७। उपसर्गाद-समासेऽपि णोपदेशस्य ।१।४।१।४। उपसर्गस्थान्निभित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नेस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति ।’

६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः;

प्रजाः ॥’ इति । अभिप्रणीत इत्यमिविशेषणम् । आभिमुख्येन प्रणीत इति
प्रादिसमाप्तः । ‘२२८७। उपसर्गादसमाप्ते—१८।१४।’ इत्यादिना णत्वम् ।
मन्त्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः । यथाध्वरे यागेऽभिप्रणीतो वह्निर्ज्वलति
तथा राजापीत्यर्थः ॥

यत्रस्यो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह—

५—स पुण्य-कीर्तिः शत-मन्यु-कल्पो
महेन्द्र-लोक-प्रतिमां समृद्धा ॥
अध्यास्त सर्वतुं-सुखामयोध्या-
मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्ध-बोधैः.. ॥

स पुण्येत्यादि—स्वामिगुणपूर्वका हि लिवासस्य गुणा भवन्तीति प्रद-
शनार्थं पश्चात्तदभिधानम् । तथा चोक्तम्—‘स तु यच्छीलस्तच्छीला अस्य प्र-
कृतयो भवन्ति ।’ इति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तयो यस्य
सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति । ‘२०२२। ईपदसमाप्तौ—१५।३।६७।’
इति कल्पप् । शतमन्युरिन्द्रः । महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यम् । प्रति-
मीयते तुल्यत इति प्रतिमा । ‘३२४३। आतशोपसर्गे—१३।३।१०६।’ इत्यङ् । महे-
न्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या । ‘६९२। तृतीया—१२।१।३०।’ इति योगविभागात्समा-
सः । अमरावतीमिवेत्यर्थः । कथा । समृद्धा । सम्यगतिशयेनद्दिः समृद्धिः । ‘७६
९। कुगतिप्रा—१२।१८।’ इति प्रादिसमाप्तः । अध्यास्ताध्यासितवान् । भूतसा-
मान्ये लङ् । आस्तेरुदात्तेच्चात्तङ् । ‘५४२। अधि-शीङ—१।४।४६।’ इत्यादि-
नाधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुखयतीति सुखा पचायच् । सुखहेतुवाद्वा सुखा ।
सर्वेषु ऋतुपु सुखेति । ‘७१७। सप्तमी—१२।१।४०।’ इति योगविभागात्समाप्तः ।
अध्यासितामध्युपिताम् । ब्रह्मभिर्वाह्निरिद्धबोधैः । सर्वशास्त्रपरिज्ञानात्पदुद्व-
द्विभिरित्यर्थः । इन्द्रेनिष्ठायामनुनासिकलोपः ॥

६—निर्माण-दक्षस्य समीहितेषु

सीमेव पद्माऽसन-कौशलस्य ॥
ऊर्ध्व-स्फुरद्-रत्न-गम्भस्ति-भिर् या
स्थिताऽवहस्यैव पुरं मघोनेः.. ॥

१—‘५४२। अधि-शीङ—स्पादसमाप्तमाधारः कर्म । १।४।४६। अधिपूर्वाणामेपामाधारः कर्म
ग्राव् । यथा—अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।’ इति० वै० भ० ।
२—‘१।१। किरणोऽन्मयूरांडशु-गम्भस्ति-षणि-रसमयः ॥’ ३—‘३२०। पूः
स्त्री पुरी-नगर्यो वा पत्तनं पुट्टेदनम् ।’ ४—‘४७। इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विठौजाः
पाकशासनः ॥’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

निर्मणेत्यादि—पद्मासनो ब्रह्मा । पद्मासनं यस्येति कृत्वा । तस्य कौशलं नैपुण्यमिति पष्टीसमायः । तस्य ‘७०५। पूरण-गुण-१२। २। ११’ इत्यादिना न प्रतिपेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा स्पृहसमग्रस्पर्शामृद्विशेषाश्च गृहनीलादयः कुटाम्लादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः । तत्र स्पादिभिः समायो भवत्येव । ‘तस्येति गुणः पष्टी समस्यते न तु तद्विशेषगुणः ।’ इति वचनात् । अन्यैस्तु समाप्तप्रतिपेधः । एवं च कृत्वा सुनित्रयवचनमर्थवद्वत्ति । तद्यथा ‘११९। अधिकरणेतावत्त्वे च । २। ४। १५।’ ‘१२५। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणन्वान् । ॥२। ५३।’ इति पाणिनेः, ‘युगददेशपृथक्त्वदर्शनादिति स्पृहामाल्याद्वेति वचनप्रमाण्यादिति चेदलोपप्रतिपेधः, इति कात्यायनत्य, ‘नकारग्रहणसामर्थ्याल्पो न भवित्यनीति किं पुनरत्रार्थमत्त्वम्’ इति भाष्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्यादेवायोध्या । ततो न सृष्टन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदरस्य । निर्मणदक्षस्य । निर्मितिर्निर्माणं सृष्टिन्तत्र दक्षस्य पदोः । क्व विपयेषु । समीहिनेषु । स्वश्रुमीप्सितेऽविलवर्थः । ऋर्वमुपरिष्ठास्फुरद्रवगभमिभिः स्फुरन्तो ये रखानां गम्भयो रथमयस्त्रीमयभूतैर्मघोन इन्द्रस्य पुरममरावतीमवहस्येव स्थिता या तामध्यास्त । ‘मधवन् श्वन् उक्षन्’ इत्योणादिकः । ‘३६२। श्रयुव-मयोनाम्-१। ४। ४। १३३।’ इति संप्रसारणम् ॥

७—सद-रत्न-मुक्ता-फल-वज्र-भाज्ञि
विचित्र-धानूनि स-काननानि ॥
स्त्रीभिर् युतान्यप्सरसामिवौघैर्
मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥

सद्रत्नेत्यादि—सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताकलवज्रभाज्ञि । मुक्ताकलवज्रयो रत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यरूपापनार्थं वचनम् । योवलीवर्दन्यायाद्वा । रत्नशब्देन मरकतपद्माराग-वैदूर्यादयो गृह्यन्ते । सद्रवादि-‘युजित्’ इति पाठान्तरम् । ‘३७६। युजेरसमा-से । ७। १। ७। १।’ इति प्रतिपेधे न भवति । अनपुंसकविपयत्वात् । नपुंसके तु तल्लक्षणस्य नुमो विधानात् । विचित्रधानूनि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनः-शिलादयो येषु गृहेषु तेषां विरचितचित्रकर्मत्वात् । सकाननानि सोद्यानानि । स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघैतत्रल्याभिः स्त्रीभिरप्सरोभिरिवेत्यर्थः । मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोध्यायां तामध्यास्त । गृह इति ‘२९०६। गेहे कः । ३। १। १४४।’ तत्र गृहशब्दो वेशमनि नपुंसकलिङ्गः । वस्त्वायिषु पुलिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ॥

८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे प्रथमो वर्गः;

८—अन्तर्-निविष्टोज्वल-रत्न-भासो
गवाक्ष-जालैरभिनिष्पतन्त्यः ॥
हिमाऽद्रि-टङ्गादिव भान्ति यस्या
गङ्गाऽम्बु-पात-प्रतिमा गृहेभ्यः ॥

अन्तरित्यादि—अन्तर्गृहस्थे निविष्टानि निहितान्युज्ज्वलतानि यानि
तेषां भासो रश्मयो गृहेभ्यो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यो निर्गच्छन्त्यो यस्यां
भान्ति तामस्यास्तेति योज्यम् । पर्वतस्योन्नतप्रदेशस्तद्विष्टुच्यते । तस्माद्विमव-
पर्वतटङ्गादिव गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्याः स्वच्छत्वात् ॥

९.—धर्म्यासु कामाऽर्थ-यशस्-करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ॥
विद्यासु विद्वानिवै सोऽभिरेमे
पतीषु राजा तिसृष्ठृत्तमासु. ॥

धर्म्यास्तित्यादि—धर्माद्वनपेतासु । ‘१६४४।धर्म-पथ्यर्थ-।४।४।१२।’ इत्या-
दिना यत् । कामार्थयशांमि कर्तुं शीलं यासां तासु । ‘२९३४। कृजो हेतु-।३।
२।२।०।’ इत्यादिना ताच्छ्रीलये टः । ‘१६०। अतः कृ-कमि-।१।३।४।६।’ इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सन्वम् । इत्यान्दीप् । मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वान् ।
अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु । सोऽभिरेमे स राजाभिर-
तवान् । पतीषु ‘४।०। पञ्चुर्णो यज्ञसंयोगे ।४।६।३।’ इति नकारः । तिसृष्ठु
कौसल्याकैकेयीसुमित्रासूक्तमास्त्रिति सन्नारीगणुः श्रेष्ठासु । विद्यास्त्रिति विद-
न्याभिर्धर्माधर्माविति विद्या: ‘३।२।६। संज्ञायां समज-।३।३।१।’ इत्या-
दिना क्यप् । तिसृष्ठु सामर्घजुरास्त्व्यासु । धर्म्यास्तित्यादिकं तुल्यम् ।
विद्वानिव यथाधिगतविद्य इत्यर्थः । ‘३।१।५। विदेः शतुर्वसुः ।७।१।३।६।’
दीर्घ-हलइत्यादिसंयोगान्तलोपाः ॥

तस्य राज्ञः पतीभिस्ताभिः सह रममाणस्य सुता नैवासन् । क्रप्यशङ्कनामा
मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो वशिष्टादुपश्चुत्य राज्ञा वारविलासिनीभि-
रानायितो मुनिरित्येतकथयितुमाह—

?—‘१६४४। धर्म-पथ्यर्थ-न्यायाद्वनपेते ।४।४।१।२। धर्माद्वनपेतं धर्म्यम् ।
पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्यायम् ।’ इति वै० भ० ॥ २—‘इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तुड वाञ्छा
लिप्ता मनोरथः ॥ २।२।८। कामोऽभिलापस् तर्षश्च च,—’ इति ना० अ० । ३—
अत्रोपमाऽलङ्कारः, तद्वक्षणं कुबल्यानन्दकारिकायाम् । ‘उपमा’ यत्र सादृश्य-लक्ष्मी-
रूपसति द्वयोः, । हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्ग-गङ्गाम् (स्वर्ग गाम्) अवगाहते ॥
४—अत्रोपजातिच्छन्दः, तद्वक्षणं पूर्वो (१) क्तम् ।

१०—पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ॥
विपक्रिम-ज्ञान-गतिर् मनस्वी
मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्य-शृङ्गः ॥

पुत्रीयतेत्यादि—पुत्रीयतात्मनः पुत्रमिच्छता । इच्छायाम् ‘२६५७। सुप आत्मनः क्यच् ।३।११८।’ इति क्यच् । ‘२६५८। क्यचि च ।७।४।३३।’ इतीत्वम् । तेन राजा प्रयोजककर्ता वराङ्गनाभिर्वर्णभीमिः प्रयोज्यकर्त्ताभिरानायि स्वां पुरमिति योज्यम् । ‘नी-वह्योः’ इत्यादेवपि ‘५३९। अकथितं च ।१।४।५१।’ इति चकारेण संगृहीतत्वान्नयतिर्द्विकर्मकः । तत्र प्रधानकर्मणि लुङ्गः । चिणिलोपां ‘२३२९। चिणो लुङ्ग-१।६।४।१०८।’ इति तशब्दस्य लुङ्गः । गुणकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया । ‘५४०। गति-बुद्धि-१।४।५२।’ इत्यादिना प्रयोज्यकर्तरि द्वितीया न भवति । ‘नी-वह्योः प्रतिषेधः’ इति वचनात् । विद्वान्वेदार्थतत्त्ववित् । एवं च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान्प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां मतुप । विपक्रिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम् । पचते: क्विः क्रैर्मप् । यतपूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योप्रतपःप्रत्ययाद्विनोपदेशाज्ञानात्प्रवृत्तिरुद्धावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । प्रशंसायाम् ‘१९२८। अस्मायामेधा-१।५।२।१२।१।’ इत्यादिना विनिः । मान्यो मानार्हः । ‘२८२२। अर्हे कृत्यत्त्वश्च-३।३।१६९।’ इति एत् । धर्मादिमननान्मुनिः । ‘मनेरुच्चोपधायाः’ इति इन् । उपधाया उकारः । क्रष्यस्य शृङ्गमृष्यशृङ्गं तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स क्रष्यशृङ्गः । ‘सप्तम्युपमान—’ इत्यादिनोत्तरपदलोपी समाप्तः ॥

११—ऐहिष्ट तं कारयितुं कृताऽऽत्मा
करुं नृपः पुत्र-फलं मुनीन्द्रम् ॥
ज्ञाताऽऽशयम् तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मठः कर्म सुताऽनुवन्धम् ॥

ऐहिष्टेत्यादि—तं मुनीन्द्रं करुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान् । ईहतेरात्मनेपदिनो लुङ्गि सेत्यादिटि च रूपम् । द्विकर्मकता तु ‘५४१। ह-ओरन्यतरस्याम् ।१।४।५३।’ इति । कृतात्मा वशीकृतमेति भावः । पुत्रफलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः ॥ तत उत्तरकालम् । स मुनिः परचित्तज्ञत्वाज्ञाताशयो ज्ञा-

१—‘१०६३। क्रियावान् कर्मसूचतः ।’ इति ना० अ० । ‘भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्ति विवशायां भवन्ति मतुवाद्यः ॥’ इति वै० भ० । २—६७५। ईह चेष्टायाम् । इति धा० पा० । ३—‘१०६३। कर्मशूलम् तु कर्मठः ।’ इति ना० अ० ।

ताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत्प्रारब्धवान् ।
तनोतेः ‘२२६८। नेटि-।७।२।७।’ इति हलन्तलक्षणायां प्रतिपिद्मायाम् ‘२२८४।
अतो हलादेः-।७।२।७।’ इति विभाषावृद्धिः । कर्मठः कर्मणि घटते ‘१८३६।
कर्मणि घटोठच ।।७।२।५।’ यागक्रियानिष्पादक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुतानु-
बन्धातीति कर्मण्यण् । ‘सुतानुबन्धि’ इति पाठान्तरम् । सुतानुबन्धं शीलम-
स्येति । ‘२९८८। सुष्यजाता॒ णिनि॑-।३।२।७।’ सुर्पीत्यनुवर्तमाने सुभग्रहण-
सुपसर्गनिवृत्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्यर्थं द्रष्टव्यम् । अन्यथा जाता-
विति कि ब्राह्मणानामत्रयितेति न युज्यते । आडित्यस्योपसर्गत्वात् ॥

१२—रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थ- दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ॥ शेषाण्यहौपीत् सुत-संपदे च, वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥

रक्षांसीत्यादि—वेदीं परितो यजनवेदाः समन्तात् । विज्ञायोपस्थितानि
रक्षांसि । रक्षते येभ्य इत्यसुन् । तानि रक्षोद्वैर्मन्त्रैर्निरास्थन्निरमत्वान् । पर्यभि-
म्यां सर्वोभयार्थं तस्मिल् । ‘अभितःपरितः-’ इत्यादिना द्वितीया ॥ अङ्गान्य-
याक्षीदभितः प्रधानमिति । यदेवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानम् । पुत्र-
फलत्वाद्विष्णुः प्रधानम् । तमिष्टा । तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चक्षुरादीनि
देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् । अग्नावाहुत्या पूजितवान् । कर्तुः क्रियाफलाभावा-
त्तङ्ग न भवति । पत्वकत्वे ॥ शेषाण्यहौपीतिदिति स्वाङ्गं विष्णुमिष्टा शेषाणि प्रति-
कृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्नां हुतवान् । जुहोतेः सिचि वृद्धाविटि
च रूपम् ॥ वरेण्यः श्रेष्ठः । वरं चामार्गान्मार्गितवान् । हे देवा अग्निप्रभृतयो
नृपते: सुता भूयासुरिति । ‘१९८९। मार्ग अन्वेषणे’ । ‘आ-धृष्टाद्वा’ इति यदा
णिच् नास्ति तदा चडभावात्सिजेव भवति ॥

१३—निष्ठां गते दंत्रिम-सभ्य-तोषे विहित्रिमे कर्मणि राज-पत्व्यः ॥ प्राशुरु हुतोच्छिष्टमुदार-वंश्यास् तिस्त्रः प्रसोतुं चतुरः सु-पुत्रान् ॥

निष्ठामित्यादि—निष्ठां समासिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां राज-
पत्न्यो हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं शिष्टचरुं प्राशुर्भक्षितवत्यः । अश्रोतेर्लिटि उसि

?—*अभितः-परितः-समया-निकाया-हा-प्रतियोगेऽपि* । २—‘१२४७ निष्ठा
निष्पत्ति-नाशाङ्न्ता॑ः।’ इति ना० अ० । ३—११६६। उ-दा-व् दाने । ४—११
६७। उ-धा-भू धारण-पोषणयोः । दान इत्यप्येते । इति धा० पा० ।

रूपम् । दत्रिमसभ्यतोषे दानेन निर्वृत्तो दत्रिमः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषे यत्र कर्मणि । विहित्रिमे विधानेन निर्वृत्ते कर्मणि दाजो धाजश्च ‘३२६६। ड्वितः क्रिः १३।३।४८।’ इति ऋौ विहिते प्रथमस्य ‘३०७६। दोदद्वोः ।७।४।४६।’ इति दृढादेशः । द्वितीयस्य ‘३०७७। दधातेहिः ।७।४।४२।’ इति हिरादेशः । मप् । सभायां साधव इति सभ्याः । ‘१६५७ सभाया यः-४।४।१०५।’ उदारवंशया महावंशोद्धवाः । शेषे यत् । कौसल्या कैकयी च क्षत्रिये । सुमित्रा तु वर्णसंकरजा । किमर्थं प्राशुः । प्रसोतुं सुपुत्रान्विनीतान्प्रसवितुम् । तत्र कौसल्या कैकयी चैकैकं पिण्डं प्राशितवत्यो । ताऽयां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्रूयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती । ततश्च पुत्रद्रूयं जनयिष्यन्ति । एवंचाभिसंधाय चतुर इन्द्र्युक्तं न तु त्रीनिति । ‘११०४। पू-ड़ प्राणिगर्भविमोचने ।’ ‘२२७१। स्वर्ति-७।२।४४।’ इत्यादिना विभाषितेऽ ॥

१४—कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः

प्राक्, कैकयी-तो भरतम् ततोऽभूत्, ॥

प्रासोष्ट शत्रु-ग्नमुदार-चेष्ट-

मेका सुमित्रा मह लक्ष्मणेन. ॥

कौसल्ययेत्यादि—कौसल्यस्य राजोऽपत्यमिति ‘११८९। वृद्धेत्कौसल्याजादाङ्ग्यहूः ।४।१।१७।१।’ ‘५२८। यडश्चाप् ।४।१।७।४।’ कौसल्यया प्राक् प्रथमम् असावि रामो जन्यते स्म । पूडः कर्मणि लुडि चिणि रूपम् । सुखेनेति प्रकृत्यादित्वाच्चतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडानि ॥ तदनन्तरं कैकयीतो भरतोऽभूत् । कैकयानाचेष्टेति गिच । सा हीदशाम्नादशाः कैकया इति कथयति । तदन्ततात् ‘अच इः’ इति इकास्त्रपत्यय औनादिकः । गिलोपः । ‘कृदिकारादक्षिनः’ इति डीपू । ‘२११२। अपादाने चाहीयस्त्रहोः ।७।४।४५।’ इति तस्मि । यदा च कैकयस्यापत्यम् ‘११८६। जनपद-शब्दात्क्षत्रियादत्रू ।४।१।१८।६। इत्यत्रू’ ‘११४४। कैकय-सित्रयु-प्रलयानां यादेरियः ।७।३।२।’ ‘इतीयादेशः ।’ ‘४७०। टिडाणन्-४।१।१।५।’ इति डीपूतदा कैकयीति द्वितीयं रूपम् । सुमित्रा शत्रुग्नमुदारचेष्टम् । उदारा चेष्टा यस्येति । प्रासोष्ट प्रसूतवती । कर्तरि लुड़ । डित्त्वात्तदू । जातमात्रस्य हि तस्य किल महासत्त्वतया तादृश्येव चेष्टाऽभूदिति श्रूयते । एकेति । एकेवेति गम्यमानत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥

१५—आचीद् द्वि-जातीन् परमाऽर्थ-विन्दा- नुदेजयान् भूत-गणान् न्यषेधीत्, ॥

विद्वानुपानेष्ट च तान् स्व-काले यतिरूपशिष्टो यमिनां वरिष्ठः ॥

आर्चीदित्यादि—तेषु जातेषु द्विजातीन्द्रे जाती येपामिति तान्बाह्यणक्षत्रि-
यैश्यान्परमार्थविन्दान्। विन्दन्तीति विन्दाः । ‘१५२६। विद्-लू लाभे’ इत्यस्मा-
न् २९००। अनुपसर्गात् । ३।१।१३८। इत्यादिना शः । मुचादित्वाद्गुम् । पर-
मार्थस्य विन्दांलाभिन इति कर्मणि पष्टी । तस्याः ‘कृद्योगा च पष्टी समस्यत
इति वक्तव्यम्’ इति समाप्तः । तानार्चीस्त्वगादिभिः पूजितवान् । २।१३।
अर्च पूजायाम्’ इत्यसालुडि तिप् इद्द सिचो लोपः ॥ भूतगणान्तराक्षासादि-
गणान् । उद्देजयानुत्कम्पान् । तस्मिन्नेव सूत्रं उत्तर्वृं पूजिष्यन्तो निर्दिष्टः ।
तस्मादुद्देजयतीति शः । ताक्ष्यपेषीदुःसादितवान् । विषेः ‘२२६। नेटि । ७।२
।४’ इति हलन्तलक्षणायाः प्रतिपेधः ॥ विद्वान्पौरोहित्यकर्मणि कुशलः ।
उपानेष्ट च तान्नामादीन् । तेषामुपनयनादिक्रियां चकार । २७०९। संमानन
—।१।३।३६।’ इत्यादिनाचार्यकरणे तद् । स्वकाल इति ‘गर्भादेकादशे वर्षे
जातस्य गर्भेकादशे’ इत्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः । यमनियमेषु यतत
इति यतिः । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ इति इन् । ‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमक-
लमपम् । इति पञ्च यमा येषां सन्दीति यमिनः स्मृताः’ । तेषां वरिष्ठ उत्त-
मः । ‘२०१६। प्रिय-स्थिर—।६।४।१५७।’ इत्यादिनोरुशादस्य वरादेशो महत्प-
र्यायस्य । वशिष्टः ॥

१६—वेदोऽङ्गवास्त्वरखिलोऽध्यगायि,
शस्त्राण्युपायंसंत जित्वराणि, ॥
ते भिन्न-वृत्तीन्यपि मानसानि
समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः, ॥

वेद इत्यादि—‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविवृतिर्निरुक्तं ज्योतिषं चेति
पड़ङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येत्यङ्गवान् । तैरूपनीतैरामादिभिः ।
अखिलो निःशोपो वेदोऽध्यगायि । अर्धीत इत्यर्थः । इडोऽधिपूर्वात्कर्मणि लुडि
‘२४६। विभाषा लुङ्-लूडोः । २।४।३०।’ इति गाढादेशः । चिष्णु युक्त तलुक्ष
शस्त्राणि धनुरादीनि जित्वराणि जयशीलानि । ‘३।१५३। इण्-नश्-जि-।३।२।

?—‘७५। ये निजितेन्द्रिय-ग्रामा यतिनो यतयश् च ते ॥’ इति ना० अ० ।
२—वश इन्द्रिय-नियहो येषां तेषु प्राधान्येन तिष्ठति यः स वशिष्टः । ३—‘यतिनां
वरिष्ठः’ इत्यपि कन्त्रित् पाठः । ४—‘३।१४३। इण्-नश्-जिसात-भ्यः करप् (वर)
।३।२।१६।३। इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सत्वरः ।’ इति वै० भ० ।
८४२। जेता त्रिष्णुश् च जित्वरः ॥’ इति ना० अ० ।

१६३।' इत्यादिना करप् । तैस्पायंसत् स्वीकृतानि । उपपूर्वो यमिः स्वीकरणे वर्तते । तस्माकर्मणि लुङ् । '२२५८। आत्मनेपदेषु । ७।१।५।' इत्यादिना अदादेशः । '२६९७। हनः सिच् । १।२।१।४।' इति ज्ञापकादनुनासिकलोपाभावः ॥ ततम्ने रामादयो गुणिनो मानसानि मनसंसि । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थं णः । भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विपयेषु तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणम् । क्रियाविशेषणम् । अध्यवान्सुरध्युपितवन्तः । अधिपूर्वाद्विसे: सिचि '२२६७। वद-व्रजन-७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः । '२३४२। सः सि-७।४।४।४।' इति तत्वम् । '२२२६। सिजभ्यस्त-३।४।५।०।९।' इति जुस् । '५४४। उपानु-१।४।४।८।' इत्यादिना४५धिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

१७—ततो—भ्यगाद् गाधि-सुर्तः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहत-कर्म-वृत्तिः ॥

रामं वरीतुं परिरक्षणा-र्थं,

राजाऽसजिहत् तं मधुपर्क-पाणिः ॥

तत् इत्यादि—तेषु रामादिपु तथाभूतेषु । गाधिसुतो विश्वामित्रः । क्षितीन्द्रं राजानमभ्यगादभिगतवान् । इणो गादेशः । '२२२३। गाति-स्था-१।४।७।७।' इत्यादिना सिचो लुक । रक्षोभिर्निशाचरैरभ्याहताभिभूता यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्थस्येति । रामं वरीतुं प्रार्थयितुम् । '२३९१। वृतो वा । ७।२।३।८।' इनि इटो दीर्घन्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्मण इत्यर्थः ॥ तं गाधिसुतम् । आर्जिहत् पूजितवान् । '१८६४ अहं पूजायाम्' इति स्वार्थिक-प्रयन्तश्चैरादिको गृह्णते न भोवादिकः । तस्माद्देतुमणिचाव्र न भवितव्यम् । '२३१२। गि-श्रि-१।३।१।४।' इत्यादिना चड़ । णिलोपः । '२२४३। द्विर्वच-नेऽचि । १।१।५।९।' इति स्थानिवज्ञावात् । '२।१।७।६।' अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति हिशब्दो द्विस्त्रयते । रेफस्य न । '२।४।६। न न्द्राः । ६।१।३।' इति प्रतिपेधः । चुत्वम् । आद् । वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः । दधिघृतमधून्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते । तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्थस्येति विग्रहः । 'सप्तम्यु-पमाने—' इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः । पात्रादुद्धृत्य मधुपर्केण पूजि-तवानित्यर्थः ॥

१८—ऐपीः पुनर-जन्म-जयाय यत् त्वं,

रूपाऽसदि-बोधान् न्यवृतच् च यत् ते, ॥

तत्वान्यवुद्धाः प्रतनूनि येन,

ध्यानं नृपस् तच्छिवैमित्यवादीत् ॥

१—'७।४।३। अथ गाधेयो विश्वामित्रश च कौशिकः ॥' इति ना० अ० ।

२—'१।४।७। शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ।' इति ना० अ० ।

ऐषीरित्यादि—मुक्तिस्वाच्छबोधमस्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म भूयोजनम् तस्य जयाय यद्यानं त्वमैषीः एषितवानसि । हयेर्लुङ् । मध्यमैक-वचने '२२६६। इट ईटि । ११२१२१।' इति सिचो लोपे रूपम् ॥ रूपादिबोधान्यवृत्तच यत्ते-रूपादिषु शब्दस्पर्शस्परसगन्वेषु चक्षुरादिद्वारेण यो बोधोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यद्यानं न्यवृत्तत् निवृत्तम् । वृत्तेषुतादित्वात् '२३४४। द्युम्बो लुडि । १३१९१।' इति तिप् । च्लेरङ् ॥ तत्त्वानि पञ्चविंशतिः पुरुपप्रथानमहदहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्माणि येन ध्यानेनाबुद्धाः ज्ञातवानसि । बुधेरनुदात्तेतो लुडि । थासः सिच् '२३००। लिङ्गसिचावात्मनेष्ठेषु । ११२११।' इति सिचः किंत्वाद्गुणाभावः । सिज्जलोपधत्वजश्वादि ॥ तद्यानं शिवं शोभनं कच्चिदिति नृपोऽवादीत् । न तस्य व्याघात इति । '२२६७। वद-वज-। ७।२।३।' इत्यादिना बुद्धिः । '९७४ ध्यै चिन्नायाम्' भावे ल्युट् । यानम् ॥

१९—आख्यन् मुनिसु तस्य शिवं समाधेर,
विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च,
तानि द्विपद्-वीर्य-निराकरिष्णुम्
तृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥

आख्यदित्यादि—पृष्ठो मुनिस्तस्य समाधेध्यानस्य शिवमनुपद्रवमाख्यत कथितवान् । '२४३६। चक्षिडः स्याज् । १२४।५४।' '१४३८। अस्यति । ३।१।५२।' इत्यादिना च्लेरङ् । आतो लोपः ॥ किंत्वयं दोषः—विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् । '२३६३। गम-हन-। १२४।९८।' इत्यादिना उपधालोपः । '३५८। हो हन्तेः—। ७।३।५।४।' इति कुत्वम् ॥ किं क्रियतामिति चेदाह-तानि रक्षांसि । द्विपतां वीर्यं सामर्थ्यं । वीरेः स्वार्थिकण्यन्तात् '२८४२। अचो यत् । ३।१।९७।' तस्य निराकरिष्णुः निराकरणशीलः । '३।१।६। अलंकृज-। ३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् । तृणेदु हिनस्तु । तुहेर्विद्यौ लोट् । '२२९६। एसः । ३।४।८।६।' रूपादित्वात् श्वम् । '२५४४। तृणह इम् । ७।३।९२।' '३२४। हो ढः । १।२।३।१।' शृङ्खम् । '२३३। ढो ढे । १।३।१३।' इति ढलोपः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥

२०—म शुश्रुवांस्तद्-वचनं मुमोह
राजा ऽसहिष्णुः सुत-विप्रयोगम् ॥

अंहंयुना ऽथ क्षिति-पः शुभंयुं- रुचे वचम् तापस-कुञ्जरेण. ॥

स इत्यादि—स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं शुश्रवान् श्रुतवान् सन् सुतविप्र-योगमसहिष्णुरसहनशीलो मुमोह मोहमुपगतः। श्रणोते: ‘३०९७। भाग्यां सद-वस-श्रुतः।३।२।३०८।’ इत्यनेन क्वसुः। सुतेन विप्रयोगमिति ‘६७।४। कर्तृ-करणे कृता बहुलम्।२।३।३२।’ इति समाप्तः ‘६२।७। न लोकाव्यय-निष्ठा-।२।३।३९।’ इति पृष्ठाः प्रतिपेधः। अथानन्तरम्। अहंयुना अहंकारवता : ‘१९।४।६। अहं-शुभमोर्युस्।३।२।१४।०।’ तापसकुञ्जरेण ‘१९।०।९। तपःस्वहन्ता-भ्यां विनीनी।३।२।१०।२।’ इत्यनुवतेमाने ‘अण् च’ इति मत्वर्थेऽण्। तापमश्च स कुञ्जरश्चेति। ‘७।४।१। वृन्दारक-।२।३।६।२।’ इत्यादिना समाप्तः तेन क्षिति-पो राजा। शुभंयुः कल्याणवान्। पूर्ववद्युस्। वचो वक्ष्यमाणमूर्चे उक्तः। कर्म-णि लिट्। सम्प्रसारणम्। अहंयुनाथः इति विसर्गान्तं पाठान्तरम्। तत्र अहं-यूनां क्षत्रियाणां नाथ इति योजयम्॥

२१—मया त्वमाप्याः शरणं भयेषु,
वयं त्वयाऽप्याप्स्महि धर्म-वृद्धैः,
क्षात्रं द्विज-त्वं च परस्पराऽर्थं,
शङ्कां कृथा मा, प्रहिणु-स्व-सूनुम्. ॥

मयेत्यादि—भयेषु त्वं शरणम् आप्याः प्रासोऽसि मया। आपेः कर्मणि लुङ्। मिज्ज्लोपः॥ त्वयापि धर्मवृद्धैः धर्मांपचयाय वयमाप्स्महि प्राप्ताः। पूर्ववलुडादि। उत्तमबहुवचनम्। सिंचो लोपाभावः। मकारस्याक्षलत्वात्॥ तदित्यं क्षात्रं द्विजत्वं च धर्मवृद्धैः परस्परार्थं अन्योन्यप्रयोजनम्। ‘कर्मव्यति-हारे सर्वनाशो द्वे भवतः।’ ‘समासवच्च बहुलम्’ इति यदा न समासवत् तदायम्॥ तस्मान्मा शङ्कां कृथाः माकार्पाः। कथमस्मिन् संकटे पुत्रं नियोजयामीति। ‘२२।१।९। माडि लुङ्।३।३।३७।५।’ अडभावः। ‘२३।६।१। उश्च।३।२।१।२।’ इति किञ्चादुणाभावः। ‘२३।६।१। हस्तादङ्गात्।३।२।२।७।’ इति सिंचो लोपः॥ प्रहिणु प्रेपय। स्वं पुत्रम्। हिनोते: प्रार्थनायां लोट्। श्रुः। अपित्वात् डित्वम्। गुणाभावः। ‘२३।३।४। उतश्च प्रत्ययात्।६।४।१०।६।’ इति हेलुक्। ‘२५।३।०। हिनु मीना।६।४।१।५।’ इति णत्वम्॥

१—‘१०।९।५। अहङ्कारवान्-हंयुः, शुभंयुस् तु शुभाऽन्वितः।’ २—‘स्युक्त्तर-पदे व्याप्र-पुङ्कव-पर्म-कुञ्जराः॥।१।०।५। सिंह-शार्दूल-नागाऽस्याः पुस्ति श्रेष्ठाऽर्थ-गोचराः॥’ शुभंयु नाम ३०।

१३ भद्रि-काव्ये—प्रथमे-प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे प्रथमो वर्गः;

२२—घानिष्यते तेन महान् विपक्षः,
स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ॥
मा मां महाऽस्त्मन् परिभूरः-योग्ये
न मद्-विधो न्यस्यति भारमश्यम् ॥

आनीत्यादि—अनागतमर्थं ज्ञानेन समीक्षयाह—महान्विपक्षो रावणः त्रेलो-
क्यविजयित्वात् । सोऽपि तेन रामेण घानिष्यते किमुतेतरे राक्षसाः । हन्ते:
कर्मणि लट् । ‘१७५७। स्य-सिच्-।।४।६२।’ इत्यादिना चिष्वदिट् उपधावृद्धिः।
‘३५८। हो हन्तेः-।।७।३।५४।’ इति कुत्वम् ॥ पुरस्ताद्यतो यद्रणं युद्धं भावि
परशुरामेण सार्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिष्यते तेन घानिष्यत इति योज्य-
म् । अत्र तिष्ठते भावे लट् । चिष्वदिट् । ‘२७६६। आतो युक् ।।७।३।३।’ ॥
हे महास्त्मन् । महास्त्वं मा मां परिभूर्मावज्ञासीः । किमेवं वदसांति । परिपूर्वो
भवतिनिराकरणे वर्तते ॥ मद्रिध इति विधानं विधा प्रकारः ‘३२८३। आतशोष-
सर्गे ।।३।१०६।’ इत्यङ् । विधा भेदः सादृश्यं च । इह सादृश्यं गृह्णते मया
विधा सादृश्यं यस्येति मद्रिधः । ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।।२।१७।१।’
इति मदादेशः । मद्रिधो मत्सदशोऽन्यो न भारमश्यम् ‘३४८२। अग्राद्यत
।।४।८।१६।’ अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति । किमहं येनानागते
समीक्षितमिति भावः । योगाय प्रभवति योग्यः ‘१७६६। योगाद्यत ।
।।१।१०२।’ ॥

२३—कुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्र-वह्निर्,
यास्यन् सुतम् तप्स्यति मां स-मन्युम् ॥
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे,
ततोऽनुज्ञे गमनं सुतस्य ॥

कुध्यन्नित्यादि—यद्यहं भूतरक्षणोऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदा कुध्य-
न्सन् । दिवादित्वात् श्यन् । विप्रो वह्निरिव । ‘७३५। उपमितम्-।।२।३।५।३।’
इति समाप्तः । धक्ष्यति कुलं भस्सासाकरिष्यति । दहेलट् ‘३२५। दादै-
।।२।२।३।३।’ इति धः । भएभावः । चर्त्वम् । घकारस्य ककारः । ‘२११।
इण्कोः ।।३।५।७।’ इति पत्वम् ॥ यास्यन्नामिष्यन्सुतो मां समन्युं सशोकं
तप्स्यति सन्तापयिष्यति । तपेलट् ॥ इत्थमेवंकारं नृपः पूर्वमादाववा-
लुलोचेऽवलोचितवान् । अवाङ्गपूर्वालोचेलिट् ॥ तत उत्तरकालं सुतस्य गमन-
मनुज्ञे । अनुज्ञातं नृपेणति विभक्तिविपरिणामेन तेनेति योज्यम् । कर्मणि
लिट् । ‘१६०४ ज्ञा अवबोधने’ इति परस्मैपदित्वात् । नचानुपूर्वादसादा-
त्मनेषदं विहितम् ॥

२४—आशीर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं
प्रीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय, ॥
तं पृष्ठ-तः प्रेष्टमियाय नमो
हिंसेषु-दीप्ताऽस्त-धनुः कुमारः, ॥

आशीर्भिरित्यादि—रामगमनस्यानुज्ञातवान् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं राजानमाशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयन्त्वा । आङः शासे: क्षितिरप्संख्यानात् उपधाया इत्वम् । प्रतस्थे पुनराश्रमाय-आश्रमं पुनः प्रस्थितवान् । तिष्ठते: ‘२६९०। नमव-११३।२२। इत्यादिना लिटि तद्दृ ॥ प्रष्ठम् अग्रयायिनं तं ‘२९१७। प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।१।३।९२।’ इति पत्वम् । पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणो अलि वृद्धिरायादेशः ‘२२४३। द्विर्वचनेऽचि ।१।३।५७।’ इति स्थानिवद्वावा-द्विर्वचनमिकारम् । ‘२२९०। अभ्यासस्याऽस्यवर्णे ।१।४।७।’ इतीयदृ । नम्रोऽनुकूलः । हिंसनशीला इपवः शराः हिंसेपवः । आसपविसंवादि-वद्वनुस्तन् । हिंसेषु दीप्तमासं धनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र ‘८७०। धनु-रथ ।१।४।१३।२।’ इत्यनदृ न भवति ‘समासान्तविधिरनित्यः’ इति । दीप्रा-न्धनुरिति पाठान्तरम् । दीप्रमस्त्रं धृष्टतया यस्य धनुपम्हीप्रास्त्रं धनुर्यस्येति सः । कल्पित्विषये हिंसेषु नान्येषु । नम्रादयोः ‘३।१।४। नमिकम्पि-३।२।१।६।’ इत्यादिना रपत्ययान्ताः ॥

२५—प्रयास्यतः पुण्य-वनाय जिष्णो^३-
रामस्य रोजिष्णु-मुखस्य धृष्णुः ॥
त्रै-मातुरः कृत्स्न-जिताऽस्त्र-शस्त्रः
सध्यङ्गूरतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥

प्रयास्यत इत्यादि—प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सध्यङ्गूर-अभूत् सहायीभूतः । ‘सहाज्ञति’ इति क्षिति अनुपङ्गलोपः ‘३।६।’ उगिदचाम्-३।१।७।०।’ इति नुम् । हल्डयादि-संयोगान्तलोपौ ‘३।७।’ किन्प्रत्ययस्य-१।१।२।६।’ इति कुर्वन् नकारस्य डकारः । ‘४।२।’ सहस्र सधिः ।१।३।९।५।’ इति सध्यादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं वनम् । गत्यर्थात् कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोजे-यशीलस्य ‘३।१।७। ग्ला-जि-स्थश्च-३।२।१।३।’ इति ग्नुः । रोजिष्णु रोचन-

१—‘८।३।७। पुरोगाऽग्रेसर-प्रष्ठाऽयतःमर-पुरःमराः ।’ इति ना० अ० ।
२—‘८।८।’ गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थीयौ नेष्टायामनवनि ।२।३।६।२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्ताश्रेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ।’ इति वै० भ० । ३—‘८।८।’ जेता जिष्णुरूप च जित्वा । ४—‘६।६।’ विभ्राङ्ग भ्राजिष्णु-रोचिष्णृ,’
५—‘१०।७।०। धृष्टे धृष्णग (धृष्णुर्) वियातश्च,’ ६—‘१०।७।०। यः सहाऽज्ञानि सध्यङ्ग सः?’ । इति सर्वत्र ना० अ० ।

शीलं मुनं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तुष्टवात् । ‘३११६। अलंकृत-३।२।१३६।’
इत्यादिना इष्टण्च । इष्टणः शत्रुविघ्वंसने प्रगल्भः । ‘३१२०। व्रसि-गृधि
१।३।२।१४०।’ इत्यादिना कुः । त्रैमातुरः तिसूणां मातृणामपत्यमिति तद्वितार्थ-
विषये समाप्तः । पश्चात् ‘३११८। मानुस्तमज्ञया-१।३।१।५।’ इत्यादिना अण
उत्तं च । ‘१०८०। द्विगोर्लुगनपत्ये ।४।१।८८।’ इति लुक न भवति । स हि
पिण्डद्वयप्राशनात्ताभ्यां च जनितः । अस्म च शब्दं चेति द्वन्द्वः । कृत्कं समग्रं
जितमविगतमस्त्रशब्दं येनेति विग्रहः, रतः श्रेयमि कल्याणे ‘२०१०।
प्रकृत्यैकाच् ।६।४।१६३।’ । ‘२००९। प्रशस्यस्य श्रः ।५।३।६०।’ लक्ष्मीरित्यौणा-
दिकः । लक्ष्मेर्मुद् ईप्रत्ययश्च । सा यस्य विद्यत इति लक्ष्मणः । लोमादिपु ‘लक्ष्मया
अच्च’ इति न-प्रत्ययः अत्वं च ॥

२६—इषु-मति रघु-सिंहे दन्दशूकाज् जिघांसौ
धनुररिभिर-सह्यं मुष्टि-पीडं दधाने ॥
ब्रजति, पुर-तरुण्यो बद्ध-चित्राऽङ्गुलित्रे
कथमपि गुरु-शोकान् मा रुदन् माङ्गलिक्यः॥

इषुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव शौर्यादि-
योगात् । ब्रजति सति । इषुमति सनिपङ्गे । प्रशंसायां मनुप । तदुक्तं कौमुद्यां
‘भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽन्तिविवक्षायां भवन्ति म-
तुवादयः ।’ दन्दशूकान् हिंस्यान् । दंशोः ‘२६३।’ लुप-सद-३।१।२४।’ इत्या-
दिना यङ् । ‘जप-जभ-’ इत्यादिना अभ्यासस्य तुक । तदन्तात् ‘३१४६।
यज-जप-३।२।१।६६।’ इत्यादिना ऊकः । ‘२३०।’ अतो लोपः ।६।४।४८।’
‘२६३। यस्य हलः ।६।४।४९।’ जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । ‘२६१।’ अज्जन-
१।४।१।६।’ इति दीर्घः । ‘२४३।’ अभ्यासाच्च ।७।३।५।’ इति कुत्वम् ‘३।४।१।
सनाशंस-३।२।१।६६।’ इति उः ‘६।२।७। न लोक-२।३।६।’ इति पष्टीप्रतिष्ठे-
धात् द्वितीयैव । धनुर्दधाने विभ्राणे । अरिभिरसह्यं सोहुमशक्यम् । ‘२८४।
शक्ति-सहोश्च ।३।१।९।’ इति यत् । मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा । मुष्टिशब्दे
तृतीयान्ते उपपदे ‘३।३।७।०। सप्तम्यां चोपपीड-३।४।४।’ इति णमुल् । तत्र
चकारेण तृतीयानुकर्षणात् । बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन । अङ्गुलिं त्रायत इति कः ।
पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः । ‘नव्रस्त्रीकक्ख्युम्तस्तुलनानामुपसङ्ग्यानम्’ इति
डीप । यदि तद्वचोऽर्थवत् । नो चेद्वौरादिपाठात् डीप । रामो गत इति
गुरुः शोको यासां ताः । कथमपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुदेः ‘२२६।
हरितो वा ।३।१।५।’ इति च्छेरङ् । यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः ।

?—पश्चिमन्वत्तं मालिनी । तदक्षणम्—‘न-न-म-य-युतेयं, मालिनी भौगि-
(८)-लोकैः(७)।’ इति वृत्तरत्नाकारोऽतिशक्त्या जातौ (१५ अक्ष०) भट्ट-केदारः ।

तदस्य '१७७२। प्रयोजनम् । ४।१।१०९।' इति ठब्र । '४७०। विहाणन्—
१।४।१।१०९।' हत्यादिना डीप ॥

२७—अथ जगदुर्नीचे—राशिष्पम् तस्य विप्राम् ,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजघुरन्ये, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुस्फोर वाहुस् ,
तरुपु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्च चाऽनुकूलाः. ॥'

अथेत्यादि—तस्य रामस्य व्रजतो विप्रा अनीचेमहता ध्वनिनाशिष इष्टव-
 चनानि जगदुर्गदितवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्यं कांस्यतालपटहादिस्मृहमाजम्बु-
 माडितवन्तः । '२६९। आडो यम-हनः । १।३।२८।' हत्यात्मनेपदं न भवति ।
 अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महान्कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति । अ-
 भिमतमिष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य बाहोः स चारु पुस्फोर सुनरां स्फुरित-
 वान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्भूते स्वाङ्गत्वात् । अनेन सीताप्रापि-
 दीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२२५। शर्पूर्वाः खयः । ३।४।६।१।'
 इति खयः शेषः । चर्वम् । पक्षिणश्च तरुपु स्थिता अनुकूलाः सन्त
 उच्चैः सुषु चुकुबुः कृजितवन्तः । '१११। कु शब्दे' इत्यस्य लिटः कित्वा-
 दुवडादेशः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽत्यया व्याख्यया समलक्ष्णे श्री-भट्टिकाव्ये—

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्णः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः

सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीगूणां कण्टकान् समुद्दर्तुं शरक्काले समुद्रोग इति तमेव
 दर्णयन्नाह—

२८—वैनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

चिद्र्यं दधानां शरदं ददर्श. ॥ १ ॥

१— पलेऽग्निमन्त्रतं पूर्वो (३६) तत्त्वम् । २—१०७। पारस्कर-प्रभुतीर्णान च मंशा-
 दाम् । ३।१।१७। पारस्करः, तम्करः, वृहस्पतिः, वनस्पतिः ।' इति वै० भ० ।
 ४।५।१। वानस्पत्यः फलैः पुष्पान्, तैर-पुष्पाद् वनस्पतिः ।' इति ना० अ० ।

२० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अयोध्यायाः । निर्याय निर्गत्य । समन्तान् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तदर्शनमिति मन्यते । श्रियं दधानां धारयन्तीं । केषां वनस्पतीनां । पारस्करादिदर्शनात् सुट् । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा दृष्टव्याः । न तु पारिभाषिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनां चन्द्रतारादीनां कान्ति नैर्मल्यं विभ्रतां दिशां च तदा हि निर्मला दिशो भवन्ति । वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥

तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयश्चाह—

२१—तरङ्ग-सङ्गाच् चपलः पलाशैर्

ज्वाला-श्रियं साऽतिशयां दधन्ति ॥

स-धूम-दीप्ताऽग्नि-रुचीनि रेजुम्

ताम्रोत्पलान्याकुल-पट्-पदानि ॥ २ ॥

तरङ्गेत्यादि—तरङ्गसङ्गात् सलिलोमिसम्पर्कच्चपलः चञ्चलः पलाशः पत्रः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति । सधूमदीप्ताऽग्निरुचीनि सधूमदीप्ताऽग्निरुचीनि रुचीयं रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्ते स्म । राजेलिंटि ‘२३५४। फणां च सप्तानाम् ।६।४।१२४।’ इति एत्वाभ्यासलोपौ । आकुलाः इतस्ततो यायिनः पट्पदा येष्विति । चलितपत्राणामभिशिखातुल्यत्वात् पट्पदानां च धूमतुल्यत्वात् सधूमदीप्ताऽग्निरुचीनीत्युक्तम् ॥

३०—विम्बाऽगतेम् तीर-वर्नः समृद्धिं

निजां विलोक्याऽपहृतां पयोभिः ॥

कूलानि साऽग्नमर्षतयेव तेनुः

सरोज-लक्ष्मीं स्थल-पद्म-हासैः ॥ ३ ॥

विम्बेत्यादि—विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृनीयेति योगविभागात् समाप्तः । तीरवर्णः कुमुमितरित्यर्थात् तः करणभूतैः । पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामामीयां अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्तृभूतानि सामर्षतयेव साक्षमतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं तेनुः विस्तारितवन्ति । ‘२२६०। अत एकहलमध्ये—६।४।१२०।’ इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । कूलं सरोजासम्भव इति चेदाह—स्थलपद्महासैरिति स्थल-कमलविकाशैरित्यर्थः ॥

३१—निशा-तुपाँर् नयनाऽम्बु-कल्पैः

पत्रा-ऽन्त-पर्यागलदुच्छ-बिन्दुः ॥

उपासुरोदेव नदत्-पतञ्जः कुमुद्धतीं तीर-तरु दिनाऽऽदौ. ॥ ४ ॥

निशेत्यादि—निशायां तुपारः हिमः । नयनाम्बुकल्पः अश्रुतुल्यः । नयनानुकारिपु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतः पत्रान्तपर्यागिलदच्छविन्दुः । पत्रान्तान्पर्यागलन्तः अच्छास्तुपारविन्दवो यस्य तीरतरोः । स दिनादौ दिनारम्भे कुमुद्धतींमुषापुरोदेव आक्रन्दतवानिव भाति शशिवियोगादीदशी त्वं भूतासीति । रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुद्धत्या इष्पिततम त्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह—नदपतञ्ज इति कृजन्पक्षीत्यर्थः । ‘पतेरङ्गच् पक्षिणि’ इत्याणादिकः । कुमुद्धतीं ‘१३०६। कुमुदनड॑४।२।४७।’ इत्यादिना इमतुप् । ‘१८५८। ज्येः ।१।२।१०।’ इति वत्वम् । उगित्वात् उपि ॥

३२—वनानि तोयानि च नेत्र-कल्पः
पुर्प्यः सरोजेण्य च निलीन-भृङ्गः ॥
परम्परां विस्मय-वन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाद्वकुरियाऽऽदरेण. ॥ ५ ॥

वनानीत्यादि—वनानि पुर्प्यनिलीनभृङ्गः निष्ठतभ्रमरः । लीयते: ‘३०१९। म्बादय ओदितः ।१।२।४५।’ इति निष्ठानत्वं । नेत्रकल्पः नेत्रतुल्यैः । तोयानि च सरोजैः निलीनभृङ्गनेत्रकल्पैः । विस्मयवन्ति जातविस्मयानि । परम्परामन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आलोकयाद्वकुरिव । आदरेण तान्पर्येण ॥

३३—प्रभात-वाताऽहति-कम्पिताऽहृतिः
कुमुद्धती-रेणु-पिशङ्ग-विग्रहम् ॥
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी,
न मानिनी संसहते ऽन्य-सङ्गमम्. ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि—प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चालिता आकृतिराकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास निरस्तवती । कुमुद्धतीरेणुना पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य । कुपितेव । यथा अन्यया स्थिया सहोपितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमात्मदयितं काचित् कुपिता निरस्यति तद्वत् । सा

१—‘१२२५। पतङ्गो पश्चि-मुखो च, ।’ इति ना० अ० । २—‘अत्राऽर्थान्तरन्यासालंकारः । तलक्षणं कुवलयानन्दकारिकायाम्—उक्तिर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्य-विशेषयोः, ॥ हनूमानेभ्यमतरद, दुष्करं कि महाऽस्तमनाम् ॥

२८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्णः,

किमिति निरस्यति—यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गम् अन्यया सह संगमं
न सहते । आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न क्षमते ॥

३४—दत्ताऽवधानं मधु-लेहि-गीतौ
प्रशान्त-चेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥
आकर्णयन्तुसुक-हंस-नादान्
लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्तेत्यादि—मधुलेहिगीताविति मधु लेदुं शीलमेपामिति णिनिः । मधुले-
हीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीति लेहाः पचाच्यच् । मधुनो लेहा इति
पष्टीसमासः । मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण् । दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं
प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमिच्छुरपि मृगावित् व्याधः । मृगान्विद्यथर्ताति
क्रिप् । ‘२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।११६।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘१०३७।
नहि-वृति-१६।१२।११६।’ इत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये वध्ये समाधिं चित्तंकाग्रतां न
दध्ये न धरितवान् । जिच्चात्तद् । लिटः कित्त्वे आतो लोपः । उत्सुकानां हंसा-
नां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्राभिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकालो भूतेनाभि-
सम्बध्यमानः साधुः । ‘२८२४। धातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१।’ इति च ।
आकर्णयन्ति ‘प्रापितदिकाद्वावर्थे वहुलम्’ इति णिच् । ‘३।०३। लक्षण-हेत्वाः
३।२।१२।६।’ इति शतृप्रत्ययः ॥

३५—गिरे नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयाऽवशेषेण हिमाऽस्तभमञ्चम् ॥
सरिन्-मुख्याऽभ्युच्यमादधानं
शैलाऽधिपस्याऽनुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि—गिरे: कस्यवित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमन्तं कर्तृ, मरुता
विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमामं हिमसदां सरि-
न्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्यं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य
हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुकृतवत् ॥

३६—गर्जन् हैरिः साऽभसि शैल-कुञ्जे
प्रतिध्वनीनांत्म-कृतान् निशम्य ॥

?—‘३।३। अभ्रं मेथो वारि-वाहः रतनयिलुर् बलाहकः । धारा-धरे त्रिल-धरम् तर्ति-
वान् वारि-दो अभ्र-भृत् ॥’ इति ना० अ० । २—‘३।३।४। यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽके-
विष्णु-सिंहां-ऽग्नि-वाजिषु । शुक्राऽहि-कापि-भेषेषु हरिर् ना, कपिले त्रिषु ॥’

क्रमं वबन्ध क्रमितुं स-कोपः
प्रतर्क्यन्नन्य-मृगेन्द्र-नादान् ॥ ९ ॥

गजंचित्यादि—हरिः मिंहः गर्जन् शब्दं कुर्वन् । क्व शैलनिकुञ्जे गिरे-
गेहने । साम्भासि ससलिले । एवंविधे प्रदेशो प्रतिश्वनीन् प्रतिशब्दान् आ-
व्यक्तान् निशम्य श्रुत्वा सरोपः सकोपः क्रमं वबन्ध क्रमितुमुप्तितुं यत
सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थन्वाद्वातूनां वन्धिरत्र करणे वर्तते । क्रमिति
प्रतर्क्यन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥

इदानां रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह—

३७—अद्वक्षतां उभासि नवोत्पलानि,
रुतानि चां श्रोपत पद्-पैदानाम्, ॥
आघ्रायि वान् गन्ध-वहः सु-गन्धम्
तेनाऽरविन्द-व्यतिपङ्क-वांश् च ॥ १० ॥

अद्वक्षतेत्यादि—नवान्युत्पलानि येष्वम्भस्सु जलेषु तानि रामेणाद्वक्षत
दष्टानि । इशोः कर्मणि लुड् । ‘२३३६। शल इगुपधा-१३।१४५।’ इति प्रा-
सस्य क्षादेशस्य ‘२४०७। न इशः-१३।१४७।’ इति प्रतिपेधान् ‘२२६१।
दृरितो वा-१३।१५७।’ इति सिजेव भवति । तेन विकल्पेनाडो विशीयमा-
नवान् ‘२३०१। लिङ्गसिचा-११।२।११।’ इति किञ्चे गुणाभावः ॥ पद-
दानां रुतानि अश्रोपत श्रुतानि । शृणोते: कर्मणि लुड् ॥ वहतीति वहः
पचाद्यच् । गन्धस्य वह इति कृद्योगे पष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि
आघ्रातः । कर्मणि लुड् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिपङ्कः संपर्कः सोऽस्मि यस्य
वायोः सः । वातीति वान् वातेः शतप्रत्ययः । सुगन्धः । शोभनो गन्धो यस्य
मः । अरविन्दव्यतिपङ्कवत्त्वात् । ‘८७४। गन्धस्येदुत्-पूति-सु-सुरभि-भ्यः ।
१४।१३।’ इतीकारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहण-
मिति वचनान् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥

—११८। कोलाहलः कलकलम्, निरशां वार्षितं रुतम् । २—१५। मधुन्वतो
मधुन्करो मधुन्लिङ्ग-मधु-पाड़लिनः । दिनरंफ-पुष्पन्लिंद-मृक्षषट्ट-पद-ब्रमगल्यः ॥
३—१६। श्वसनः भ्वशनो वायुर् मानरित्या सदाचातिः । षष्ठशो गन्ध-वहो
गन्धवाद्वानिलाऽस्युन्नाः ॥’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

२४ भद्रि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे द्वितीयो वर्गः,

३८—लताऽनुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स, नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच् च, ॥
कुतूहलाच्, चारु-शिलोपवेशं
काकुत्स्य ईपत् स्मयमान आस्त. ॥ ११ ॥

लतेत्यादि—‘३३७८। विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।३।
४५६।’ इति द्वितीयान्त उपपदे नमुलित्वीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्यवचनस्य
ज्ञासेव्यमाने च क्रियावचनस्य ‘३१३७। नित्य-वीर्यमयोः ।४।१४।’ इति द्वितीयच-
नं विदीयते । अत्र तु समासेनैवोक्तवात् नोपयुज्यत इति स्थितम् । स काकुत्स्यो
रामो गच्छन् लतां लतामनुपात्य कुसुमान्यगृह्णात् गृहीतवान् । लतामनुपात्या-
नुपात्य च । ‘७८४। नृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।२।२२।’ इति समाप्तः । ग्र-
हेलेङ् । श्वाप्रत्ययस्य, अपिदिति इत्वे ‘२४१२। ग्रहि-ज्या-दा।१।६।’ इत्यादिना
सम्प्रसारणम् ॥ नद्यवस्कन्दमिति नदीं नदीम् अवस्कन्य सर्वां नदीमवस्कन्य
दौकिन्वा नदीं वा अवस्कन्यावस्कन्य, उपास्पृशत, आचमनं कृतवान् । कुतूहला-
दिति सर्वत्र योजयम् ॥ चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
चारुशिला उपविश्योपविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लेङि रूपम् । ईपत्
स्मयमानः ईपद्मसन् ॥

३९—तिग्मांशु-रश्मिच्च-छुरितान्य-दूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ॥
गभस्ति-धाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोर् भुवि संभृतानि. ॥ १२ ॥

तिग्मांश्वित्यादि—अदूरात्ममीपे सलिलान्यपश्यत् । द्वशेर्लेङि ‘२३६०।
शा-ग्रा-।७।३।७।’ इति पश्यादेशः । तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः छुरितानि
रञ्जितानि । तुक् । प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वादब्रह्मते: ‘३७३।
ऋत्विग् ।३।२।५।९।’ इत्यादिना क्रिप् । अनुपङ्गलोपेः । शिः । नपुंसकस्य नुम् ।
भानोरिव तेजांसि भुवि संभृतानि विण्डीकृतानि । गभ-स्तिभिः रश्मिभिः
धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि । धारा प्रपात इति भिदापाठाद्रूष्टव्यम् ॥

—	अर्लं-गव्यवोः प्रतिपेथयोः प्राचां यत्वा	(त्वा)	१३।४।१८।३।३।१६।
	नमान-वर्तुकवोः पूर्व-काले	—	१३।४।२।१।३।३।२।०।
	आरीक्षये णमुद् (अम्) च	—	१३।४।२।२।३।३।४।३।
	नमासे उन्न-पूर्वे वक्तो ल्यपू (य)		१३।४।२।७।३।३।३।२।
इति सर्वत्राद्वाध्यास्यां पाणिनिः, वै० भ० च ।			

४०—दिग्-व्यापिनीर् लोचन-लोभनीया
 मृजाऽन्वयाः स्नेहमिव स्ववन्तीः ॥
 क्रज्ज्वाऽस्यताः शस्य-विशेष-पञ्चीम्
 तुतोप पश्यन् वितृणाऽन्तरालाः ॥ १३ ॥

दिग्ब्यापीत्यादि—शस्यविशेषाणां शालयादीनां पञ्चीः पश्यस्तुतोप तुष्टवान् । दिग्ब्यापिनीः सर्वदिग्ब्यापनशीलाः । लोभयन्तीति लोभनीयाः । वहुलवचनांकर्तयनीयः । लोचनानां लोभनीया इति पश्चीमसासः । मार्जनं मृजा शुद्धिः । ‘३२८१। पिद्धिदादिभ्योऽङ् । ३।३।१०४।’ तया, अन्वयोऽनुगमो यासां । शुच्यनुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव स्ववन्तीः । क्रज्जवश्च ता आयताश्च वितृणान्तरालाः उत्पाटितानि तृणानि अन्तराले मध्यभागे यासां ताः ॥

४१—वियोग-दुःखाऽनुभवाऽनभिज्ञः
 काले नृपांशं विहितं ददृश्चिः ॥
 आहार्य-शोभा-रहितंरमार्य-
 रक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

वियोगेत्यादि—पुम्भिः गोपैः प्रचितान् व्यासान् गोष्ठान् गावन्निष्टन्ति येविति ‘२९१६। सुपि स्थः । ३।२।४।’ इति कः । ‘२९१८। अभ्यास्व-। ३।३।९।७।’ इत्यादिना सूर्यन्यः । तान् स राम ऐक्षिष्ट दृष्टवान् । अनुदात्तस्यान्नङ् । इट् । वियोगदुःखस्य योऽनुभवः अनुभवनं तस्यानभिज्ञः तेपां पुत्रदारैः स्वैर्व सर्वत्र गमनान् एतावता कालेन एतावदेशमिति विहितं कृतम् । दधाते-हिः । नृपांशं करं ददृश्चिः । आहार्यी कटकादिभिः आहरणीया या शोभा दी-सिः तया रहितैः । अमार्यैः क्रज्जुभिः । आहार्येति ‘२८७२। क्र-हलोर्यन्त् । ३।३।१२।४।’ शोभयतीति शोभा पचायच् । ‘३२८४। प्यासश्चन्थो युच् । ३।३।१०।७।’ इति युच्च न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्तरि च कारके विधानात् । नन्यादिपाठात् ल्युर्न भवति तस्य ‘२८३०।वाऽसरूपोऽख्याम्। ३।३।५।४।’ इति विकलिपतत्वान् । अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घन् । ‘२८४१। कृत्य-ल्युटो वहुलम् । ३।३।१३।१।’ इति वहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिषेयं व्यभिचरन्ति ॥

४२—स्त्री-भूषणं चेष्टितम्-प्रगल्भं
 चारूण्य-वक्राण्यपि वीक्षितानि ॥
 क्रज्जूश्च विश्वास-कृतः स्वभावान्
 गोपाऽङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

२६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

स्त्रीभूषणमित्यादि—गोपाङ्गनानां चेष्टिं गमनागमनादि । अप्रगत्यं ल-
जावत् । तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारः । तथा वीक्षितानि विलोकितानि
अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारुणि शोभनानि । स्वभावान् स्वाभिप्रायान्
कर्जन् अकुटिलान् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य सुमुदे हृष्टवान् ।
स रामः । लिटोऽपित्वान्कित्वे गुणाभावः । कार्याणां दर्शनान् स्वभावानां
दर्शनमित्युक्तम् ॥

४३—विवृत्त-पार्थ्वं रुचिराऽङ्गहारं

समुद्ध्रहच्च-चारु-नितम्ब-रम्यम् ॥

आमन्द्र-मन्थ-ध्वनि-दत्त-तालं

गोपाऽङ्गना-नृत्यमनन्दयत् तम् ॥ १६ ॥

विवृत्तेत्यादि—गोपाङ्गनानां दधिमन्थनाय यत् स्थानं कृतं तत् नृत्यमिवेति
गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामम् अनन्दयत् सन्तोषितवत् । नन्देण्यन्तस्य लङ्घि-
रुपम् । विवृते तिर्यक्षचलिते पार्थ्वं यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभनोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो
यत्र । समुद्ध्रहता तिर्यक् समुद्रचक्षता चारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यं मनोहरम् ।
आमन्द्र ईपद्रम्भीरो यो मन्थकृतो ध्वनिः तेन दत्तस्तालो यत्र ॥

४४—विचित्रमुच्चैः पृवमानमारात्

कुतूहलं त्रस्तु ततान तस्य ॥

मेघाऽत्ययोपात्त-वनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि—मृगाणां कदम्बकं वृन्दं तस्य रामस्य कौतूहलं ततान
विमृतवत् । विचित्रम् कृष्णश्वेततन्वात् । उच्चैः पृवमानम् ऊँच्चैः जिहानम् । आरात्
समीपे । त्रस्तु त्रसनशीलम् । ‘३१२०। त्रमि-गृधि-३।२।१४०।’ इत्यादिना
क्रुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् । उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा
च येनेति व्यथिकरणबहुवीहिः । वातमजति वातमजम् । वाताभिमुखं गच्छती-
त्यर्थः । ‘वात-शुनी-तिल-शर्वेषु—’ इति खश् । ‘२९४२। अरुद्विष-१६।३।६७।’
इति सुम् ॥

४५—सिताऽरविन्द-प्रचयेषु लीनाः

संमक्त-फेणेषु च सैकतेषु ॥

कुन्दाऽवदाताः कलहंस-मालाः

प्रतीयिरे श्रोत्र-सुखैर् निनादैः ॥ १८ ॥

सितेत्यादि—सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु । ‘३।२।३।। पुरच् ।३।३।५६।’
‘३।२।१।। सहे चानौत्तराधर्ये ।३।३।४।।’ इति घजकौ न भवतः प्राणिषु

सञ्जशब्दस्य रुदस्वात् । लीनाः कलहंसमालाः । तथा संसक्कफेणेषु च सैकतेषु
पुलिनेषु लीनाः । सिकता येषु विद्यन्त इति । ‘१९१२। देशे लुबिलचौ च
।५।१।१०५।’ इति चकारादण् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्राः । ‘७३४।
उपमानानि-१२।१।२२।’ इत्यादिना समासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः । तेन रामेणिति
विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कर्मणि लिट् । ‘२४५५। इणो यण् ।६।४।८।१।’
‘२२४।३। द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५।९।’ इति स्थानिवद्वावाद्विर्वचनम् । श्रोत्रसुखैर्म-
धुर्निनांदैः करणभूतैः । ‘३२४।१। नौ गद-३।३।६।४।’ इत्यादिना घन् ॥

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह—

४६—न तज्ज जलं, यन् न सु-चारु-पङ्कजं,
न पङ्कजं तद्, यद्-लीन-षट्-पदम्, ॥
न षट्-पदोऽस्मौ, न जुगुञ्ज यः कलं;
न गुञ्जितं तन्, न जहार यन् मनः.. ॥१९॥

न तज्जलमित्यादि—किं च हुनोक्तेन सर्वथा न तज्जलं यत् सुचारुपङ्कजं न
बभूव । पङ्कजमपि यदलीनपट्पदं तदपि न । असौं पट्पदोऽपि तथाविधो
नाभूत् । यः कलं मधुरं न जुगुञ्ज न गुञ्जितवान् । ‘२।२।’ गुञ्ज अव्यक्ते शब्दे
। ‘२२६।२।’ इदितो नुस् धातोः ।७।१।५।८।’ इति नुसि लिटि रूपम् । गुञ्ज-
तमपि तत् नैवासीत् । यन्मनो न जहार न हतवन् रामस्य लोकस्य वा ॥

४७—तं यायजूकाः सह भिक्षु-मुख्यैस्
तपः-कृशाः शान्त्युदकुम्भ-हस्ताः, ॥
यायावराः पुण्प-फलेन चौ ऽन्ये
प्राणचुरुच्यां जगदुर्चनीयम् ॥ २० ॥

१—पद्ममित्रकावल्यलङ्कारः । तदश्वाणं काव्यप्रकाशे भट्ट-मम्मटः—‘म्याप्तेऽ-
पोद्यते वाऽपि यथा-पूर्वं परं-परम् ॥ विशेषणतया वर्तु यत्र, सैकावली द्विधा ॥’ इति ।
स्थापने यथा—‘पुराणि यस्यां स-वराऽङ्कनानि, वराऽङ्कनारूप-पुरस्कृताऽङ्कयः, ॥ स्व-
समुर्मालित-सद्-विलासमध्यं विलासाः कुमुमा-८८युधस्य ॥’ किं वा—‘स् पण्डितो, यः स्व-
हिताऽर्थ-दर्शी, हितं च तद्, यत्र पराऽनपक्रियाः ॥ परं च ते, ये श्रित-सामु-भावाः सा
साधुता, यत्र चकास्तुमाधवः ॥’ अपोहने यथा—‘निरत्ययं साम न दान-वजितं, न
भूरि दानं विहरय सत्-क्रियाम् ॥ प्रवत्तते तस्य विशेष-शालिनी गुणाऽनुरोधेन विना न
सत्-क्रिया ॥’ इति श्री-भारवि-किराताऽनुनीये—१।१।२।किं वा—‘नाऽऽयः स, यो न स्व-हितं
समीक्षते; न तद् हितं, यत् न पराऽनुतोपणम् ॥ न ते परे वैर् नहि साधुता श्रिता; न
साधुता सा, नहि यत्र मात्यवः ॥’ २—‘७।१। इत्याशीलो यायजूकः ।’
३—‘७।४। भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दा पाराशर्यपि मस्करी ॥’

तमित्यादि—यायजूकाः, अत्यर्थं यजनशीलाः । ‘३१४६। यज-जप-दशां यडः ।३।२।३६६।’ इत्यूकः । ‘२३०८। अतो लोपः ।६।४।४८।’ । ‘२६३। यस्य हलः ।६।४।४९।’ । ते तपोवनस्थितामं रामभागच्छन्तमानचुः सुषु पूजितवन्तः । अचेलिटि द्विर्वचनम् । ‘२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।’ इति दीर्घत्वम् । ‘२२८८। तस्मान्तु इ. द्विहलः ।७।४।७१।’ इति नुट् । सह भिक्षुमुख्यैः । भिक्षणशीला भिक्षवः परिवाजकाः । ‘३१४८। सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६।’ तेयां ये प्रधानास्तैः सह । नपः कृशाः तपसा दुर्बलाः । शान्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः । ‘९५। एकहलादौ—१।३।५९।’ इत्यादिना, उदकस्य उदभावः । स हस्ते येषामिति वदुवीहिः । परनिपातश्चात्र वाहिताश्यादिदर्शनात् । प्रहरणार्थम् इति वा । शान्त्युदकुम्भस्त्रवहितनिवारणमाध्यम्यात् उपचारेण प्रहरणम् । ते शिरःसूदकदानेन प्राणचुः । अन्ये सुनयो यायावरा एकत्रानियतनिलयाः । यातेर्थडन्तात् । ‘१३।३। यश्च यडः ।३।२।१७।’ इति वरच् । अतोलोपादि । पुष्पफलेन प्राणचुः । पुष्पाणि च फलानि चेति ।९।१। जार्तरप्राणिनाम् ।२।४।६।’ इत्येकवद्भावः । अच्यु अचनाहारीः । ‘२८।२।२। अर्हे कृत्य—३।३।१६।’ अचनीयमित्यत्रापि । जगनां जगद्विर्वा, अचनीयम् । ‘६।२।६। कृत्यानां कर्तरि वा ।२।३।७।’ इति पक्षे पष्ठी ननु ‘६।२।३। कर्तु-कर्मणोः कृति ।२।३।९।’ इति पष्ठी ॥

४८—विद्यामर्थैनं विजयां जयां च रक्षो-गणं क्षिमुम्-विक्षताऽस्त्वम् ॥ अध्यापिपद् गाधि-सुतो यथावन् निधातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २९ ॥

विद्यामित्यादि—तपोवनं प्रासः गाधिसुतः एनं रामं । ‘३।५। द्वितीया-टौ—१।२।४।३।४।’ इत्येनादेशः । विद्यां नाश्चा विजयां जयां च । यथावत् यथाविधि । अध्यापिपत् पाठितवान् । ‘२६।०।१। औं च संश्वडोः ।६।१।३।१।’ इति गाडभावपक्षे रूपम् । अविष्वर्वादिङो हेतुमणिच्च ‘२६।०। क्रीड़जीनां औं ।६।१।४।८।’ इत्या-त्वम् । पुगादिविधयः । रक्षोगणम् । क्षिमुं प्रेरयितारम् । ‘३।१।२।०। त्रसि-गृधि-१।३।२।१।४।०।’ इत्यादिना कुः । ‘६।२।७। न लोका—१।२।३।६।’ इति पष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविक्षतात्मा रागादिभिरनभि-भूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति । संग्रामे युधि । यातुधानान् रक्षांस्मि । निधातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्हेतुमणिच् । घन्वं । लृट् लृटः सदादेशः ॥

४९—आयोधने स्थायुकमस्त्रजात- ममोघमभ्यर्ण-महाऽहवाय ॥

१—‘१०।७।५। निराकरिष्णुः क्षिमुः स्यात् ।’

ददौ वधाय क्षणदाचराणा तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

आयोध्यन इत्यादि—स मुनिः तस्मै रामायास्यजातम्, अस्त्रसमूहं ददौ दञ्चवान्। ददातेर्लिंद। ग्रन्थ १२३७। आत औ गलः ७। १। ३४। आयुध्यन्ते अस्मिन्निनि आयोध्यनं संग्रामः। अधिकरणे ल्युट्। तत्र स्थायुकं स्थितिकरणशीलम् जयावहत्वात्। ‘३। १। ३। ४। लप-पत-१। २। १। ५। ४।’ इत्यादिना उक्तं। आतो यक्। अत एवामोघम् अवन्ध्यम्। अवृधामोक्षत्वात्। अभ्यर्णो निकटो महाहवो यस्य तस्मै। अभिपूर्वादैर्निष्ठायाम्, ‘३। ०। ६। ५। अभेद्याविदृयेऽ। ७। २। २।’ इतीटप्रतिषेधः। ‘३। ०। १। रदा-स्याम्-१। ८। २। ४। २।’ इति नवम्। अभ्यर्णः। आहव इति आहूयन्ते अस्मिन्युद्यायेति ह्यतेराङ्गपूर्वात् ‘३। २। ५। ०। आङ्गि युद्धे १। ३। ३। ७। ३।’ इति सम्प्रसारणम्। अप्रपत्ययः। गुणावांदशां। वधाय क्षणदाचराणामिति क्षणदा रात्रिः। तत्र चरन्तीति ‘२। ९। ३। ०। चेरेष्टः ३। २। १। ६।’ तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान् हनिष्यतीति। ‘३। २। ५। ३। हनश्च वयः ३। ३। ७। ६।’ इति वधादेशः। कृत्ययोगे क्षणदाचराणामिति कर्मणि पष्टी। श्रेयसि जागरूकः ताकल्याणे सावधानः। जागर्तेरूकः ॥

५०—तं विप्र-दर्श कृत-घात-यत्वा यान्तं वने रात्रि-चरी दुर्ढाँके, ॥ जिघांसु-वेदं धृत-भासुराऽख्यस् तां ताडकाऽख्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

नमित्यादि—विद्यामस्यजातं चादाय यज्ञकर्मणि विद्वोपशमनार्थं वने यान्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिघाना दुर्ढाँके दौंकते स्म। दौंकतेरामनेप-दिनो लिटि रूपम्। तां च रामो निजघान निहतवान्। विप्रदर्शं कृतघातयत्वा विप्रान् ब्राह्मणान् दृष्टा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी। रामोऽपि जिघांसुवेदं धृतभासुराश्चः। जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं भास्यतशीलम् अस्त्रं येनेति वहु-वीहिः। विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति ‘३। ३। ०। कर्मणि दशि-विदोः साकल्ये ३। ४। २।’ इति णमुल ॥

५१—अथा ऽलुलोके हुत-धूम-केतु- शिखाऽञ्जन-स्त्रिगध-समृद्ध-शाखम् ॥ तपोवनं प्राध्ययनाऽभिभूत- समुच्चरच्-चारु-पतत्रि-शिञ्जम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि—अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्टवान्।

१—‘१०। दौङ्कु गर्वयः ।’ २—‘७। लोकु दशने ।’

कथम्भूतम् । हुतधूमकेतुशिखाभनस्त्रिगधसस्मृद्धशाखम् । हुतश्चासौ धूमकेतुरभिश्च हुतधूमकेतुः । तस्य शिखाभनेन जिग्धाः समृद्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वा शोभना पतत्रिणां पक्षिणां शिखा ध्वनिर्यत्र । ‘१०९८ शिजि अव्यक्ते शब्दे ।’ शिखनं शिखा ‘३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।’ इत्याकारप्रत्ययः । पतन्तं व्रायन्त इति पतत्राणि पक्षाः । ‘२९१४। आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३।’ तानि येषां सन्नीनि पतत्रिणः । पतञ्जशिखनमिति पाठान्तरम् ॥

५२—क्षुद्रान् न जक्षुर् हरिणान् मृगेन्द्रा,

विशश्वसे पक्षि-गणः समन्तात् ॥

नन्नम्यमानाः फल-दित्मयेव

चक्काशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

शुद्रानित्यादि—तत्र तस्मिन्पोवने तपोधनानां मित्रभावात् क्षुद्रानितरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः मिहाः न जक्षुः । न वाधितवन्तः । क्षुद्रान्त इति क्षुद्राः। नन्नम्यमानाः अौणादिको रकः । ‘२४२४। लिङ्गन्यतरस्याम् । २।४।४०।’ इति अदेवस्तु । ‘२३।६।३। गम-हन—।६।४।९।८।’ इत्यादिनोपधालोपः ‘१२।१। स्वरिच । १।४।५।७।’ इति चन्द्रवम् । ‘२४।१।०। शासि-वासि—।१।३।६।०।’ इत्यादिना पञ्चवम् । पक्षिगणः समन्तासर्वत्र विस्तुरपि काकोल्कादिभिः परस्परं विशश्वसे विश्वस्तम् । भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्चपलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म । फलदित्मयेव मुनिभ्यः फलं दानुमिच्छयेव नन्नम्यमानाः अत्यर्थं नमन्यः । दानुमिच्छा दिन्सा । ददाते: मन् । ‘२६।५।३। मनि मी-मा—।७।४।५।८।’ इत्यादिना इम् ‘२६।२।०। अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७।४।५।८।’ इति अभ्यासलोपश्च । ‘२३।४।२। मः मि—।७।४।४।९।’ इत्यादिना सकारस्य तकारः । ‘३।२।७।१। अ प्रत्ययात् । ३।३।१।०।२।’ इत्यकारप्रत्ययः । फलानां दिस्तेति कर्मणि पर्षी विधाय कृद्योगे समाप्तः । नन्नम्यमाना इति नमेर्येणि ‘२६।४।३। नुगतोऽनुनासिक—।७।४।४।८।’ इति नुक् । यडन्ताच्छानच् । आने मुक् ॥

५३—अपूरुजन् विष्टुर-पौद्य-मॉल्यै-

गतिथ्य- निष्णा वन-वासि-मुख्याः, ॥

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्क-मिश्रं

तावासनाऽऽदि क्षिति-पाल-पुत्रौ ॥ २६ ॥

१—‘६।४। कादृ द्रीसी ।’ २—‘१३।७।८। विष्टुरो विटपी दर्भ-मुष्टिः पाठाऽऽद्य-मासनम् ।’ ३—‘७।३।८। पाद्यं पादाय वारिणि ।’ ४—‘६।९।१। माल्यं माल-सज्जौ मूर्धिः ।’

अपूपुजन्नित्यादि—वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूजन् पूजि-
तवन्तः । तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् । वनवासीनि
‘१७६। शय-वास—१६३।१८’ इत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् । पूजः
स्वार्थिकण्ठन्तस्य जौ चडि हस्तः । ‘२३१। दीर्घो लघोः। १६४।१५।’ इति
अभ्यासस्य दीर्घः । विष्टरमासनम् । ‘३२३। वृक्षासनयोर्विष्टरः। १६३।१६।’
इति निपातनात् । पादं पादार्थमुदकम् । ‘२०५।३। पादार्थाङ्गां च। १६४।२।’
इति यत् । तदर्थत्वात्पद्मावामावः । माल्यानि कुसुमानि । मालायां माल्यनि
। ‘१६५।०। तत्र साधुः। १६४।१।’ इति यत् । आनिध्य-निष्ठाः अनिध्यधर्म-
आनिध्यम् । ‘२०५।४। अतिश्रेष्ठः। १६४।२।’ तत्र निष्ठाः कुशलाः । ‘३०५।२।
नि-नदी-भ्यां स्नातेः कौशले। १६३।१।’ इति पञ्चम् । तौ च क्षितिपा-
लपुत्रो रामलक्ष्मणो तदासनादि प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ । प्रतिपूर्वाद् ग्रहे-
रुद्धः । तसम्नाम् । ‘२५६।२। ग्रहोऽलिटि—१६२।३।’ इति दीर्घः । पञ्चषुचे ।
मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥

५४—देत्याऽभिभूतस्य युवामवोदं
मग्नस्य दोर्भिर् भुवनस्य भारम् ॥
हर्विषि संप्रत्यषि रक्षतं, तौ
तपोऽधनैर्गत्थमभापिपाताम् ॥ २७ ॥

दैत्येत्यादि—दितेरपत्यानि दैत्याः । ‘१०७।१। दित्यदित्या—१।६।१।८।’ इत्या-
दिना एवः । तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमिति कर्तव्यतालध-
र्णं दोर्भिर्भुजैः युवामवोदम् उठवन्तौ । नरनारायणो युवामित्युक्तो । त्वं च
न्वं चेति एकशेषः । अवोदमिति वहेरुद्धः । थसम्नम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
सिज्ज्लोपः । ‘२३५।७। सहि-वहोः—१६३।१।२।’ इत्योऽवम् । ढन्वष्टुन्वदलोपाः ।
दोरिति दमेडोसित्यौणादिको दोम् । हर्विषि होतव्यानि । सम्प्रत्यषि रक्षतम् ।
अर्चिरुचिहुमृषिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिरित्यौणादिक इसिः । राक्षस्यस्तपहन्यमाना-
नि रक्षतम् । प्रार्थनायां लोद् । शप् । थसस्तम् । इत्थमिति ‘१९६।५। इदमस्यसुः
।१६३।२।४।’ अनेनोक्तप्रकारेण । तपोऽधनैस्तप एव धनं येषामिति । अभापिपाताम्
अभिहितौ । भाषते: कर्मणि लुङ्घ । सिजिटौ ॥

५५—तान् प्रत्यवादीदृथ राघवोऽपि—,
यथेष्पितं प्रम्तुत कर्म धर्म्यम् ॥

?—‘६४४ ‘मुज-बाहू प्रवेष्टो दोः।’

३२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तपो-मरुद्धिर् भवांतं शराऽग्निः
संधुक्ष्यतां नोऽरि-समिन्धनेषु. ॥२८॥

तानित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान्मुनीन् प्रत्यवादी-
न् । ‘२२६७। वद-ब्रज-।७।२३।’ इत्यादिना वृद्धिः । यथेष्टिं यथाभिमतम् ।
आमोते: ‘२६१९। आप॒-ज्ञाप्य॑धामीत् ।७।४।५।’ इतीत्वम् अभ्यासलोपश्च ।
सन्नन्ताकर्मणि निष्ठा । धर्माद्वन्येतं धर्म्यम् यागादि कर्मे । प्रस्तुत प्रारम्भवम् ।
प्रपूर्वः स्मौतिः प्रारम्भे वर्तने । तस्मान्निमत्त्रणे नियोगकरणे लोट् । थस्य तः । शपो
लुक् । तपांसि मस्तन इव तपोमरुद्धिः । भवतां तपोमरुद्धिर्नोऽस्माकम् । ‘४०।’
बहुवचनस्य वस्तु-नमौ ।८।१।२।१।’ इति नसादेशः । शराग्निः शरोऽग्निरिव ।
संधुक्ष्यतां दीप्यताम् । ‘६४।’ उक्ष, विक्ष, सन्दीपन-क्षेदन-जीवनेषु । तस्मा-
कर्मणि लोट् । अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्टेषु । समिध्यते एभिरिति समिन्धनानि ।
करणे ल्युट् । अस्यः समिन्धनानीव ॥

५६—प्रतुषुवुः कर्म ततः प्रकृत्सम
ते यज्ञियै द्रव्य-गणै यथावत् ॥
दक्षिण्य-दिष्टं कृतमात्मिजीनैस्
तद् यातुधानैश्च चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

प्रतुषुवुरित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म यागक्रियां प्रत-
षुवुः । यथावत् यथाविधि प्रारब्धववन्तः । यज्ञियैः यज्ञकर्माहेः द्रव्यगणैः प्रकृत्समः
मिलितैः । ‘२३।५।’ कृपो रो लः ।८।२।१।१।’ दक्षिणामहन्तीति दक्षिण्याः
महामुनयः । ‘१७।२।६। कठङ्क-दक्षिणाच्छ च ।८।१।६।१।’ इति चकाराद्यत् ।
तेऽदिष्टमुक्तम् । कृतमात्मिजीनैः । ऋत्विक्माहेहरनुष्टितम् । ऋत्विजश्च व्रद्याद्यवः
पोडश पठिताः । तच्च कर्म प्रसर्पत वृद्धिं गच्छत् । यातुधानै राक्षसैः
चिचिते ज्ञातम् । ‘२९ चिती॑ संज्ञानै॒ इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यज्ञियैर-
त्विजीनैरिति ‘१७।२।५। यज्ञत्विग्रह्यां घवनौ ।८।१।७।१।’ इति तत्कर्माहंतीति ॥

५७—आपिङ्ग-रूक्षोऽर्ध-शिरस्य-वालैः
शिराल-जङ्घै गिरि-कूट-दम्बैः ॥

१—पथेऽस्मिन् रूपकाऽलङ्कारः । लक्षणं का० प्र० भ० ममटः—‘तद् रूपकम-
नेदो य उपमानोपमेयोः ॥’ इति । यथा—‘एप मनः-वैर-पशुर् धावनि पर-कनक-कामिनी-
निकटम्, ॥ तस्माद् विवेक-पाशैः कण्ठे वैराग्य-काष्ठ-मावध्यम् ॥’ किं वा—‘दुष्यन्त-
मश-पद्मं मा स्त्री-श्रीः काष्ठ-भानु-शिष्य-कौः । नीता स-सुत-सुगन्धा सद-धर्म-नयाऽमृ-
पूर्ण-पुर-सरसि ॥’ स्वहृत-संमृत-भाषान्तर-पद्म-मालायाम् । २—‘१४।३।४। रूक्षस-
त्वं-प्रेम्य-निकणे ।’ इति ना० अ० ‘२०।५।६। रूक्ष पारुष्ये ।’ इति धा० पा० ।

ततः क्षपाऽर्टः पृथु-पिङ्गलाऽक्षेः
खं प्रावृपेण्येरिव चाऽऽनशेऽब्देः ॥ ३० ॥

आपिङ्गत्यादि—ततः कर्मप्रवर्तनादनन्तरम् । क्षपार्टः निशाचरैः । अ-
टन्तीत्यटाः पचाद्यच् । क्षपायामटा इति । सप्तमीति योगविभागात् समाप्तः ।
ग्वमाकाशमानशे व्यासम् । अश्वोतेः कर्मणि लिट् । ‘२५३३। अश्वोतेश्च ।७।४।७।२।’
इति लुङ् ॥ शिरसि जाताः शिरस्याः । ‘१६६६। शरीरावयवाद्यत् ।५।३।६।’
चापिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव । रुक्षाः सूक्ष्माः उर्ध्वशिरस्या बाला येषां
तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम् । अमङ्गलबाला इत्यर्थः । शिराः
सन्ति यासामिति ।१९०३। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।५।२।९।६।’ इति
लच् । शिराला जङ्घा येषां तैः । गिरिकृटद्वैर्गिरिकृटप्रमाणैः । ‘१८३८।
प्रमाणे द्रुयसच्च-।५।२।३।७।’ इति द्रुयसच्च । पृथुनि विस्तीर्णानि पिङ्गलानि चाक्षी-
णि येषां तैः । ‘८५२। बहुवीहाँ सक्षयश्चेष्टोः-।५।३।१।३।’ इति पच् । प्रावृपे-
ण्येरिवेति ।१३८। प्रावृष्ट एष्यः ।४।३।१।७।’ अवैद्यर्मेवैः कृष्णसाधम्यात् । अपो
ददतीति अवदाः । चकारः पादपूरणार्थः ॥

५८—अधिज्य-चापः स्थिर-वाहु-मुष्टि-
रुद्भ्विताऽक्षोऽभ्वित-दक्षिणोरुः ॥
तान् लक्ष्मणः सञ्चत-वाम-जङ्घो
जघान शुद्धेषुर-मन्द-कर्पी ॥ ३१ ॥

अधीत्यादि—तान् क्षपाटान् गगनस्यान् लक्ष्मणो जघान हतवान् । की-
दशः अधिज्यचापः । अध्यारुडा उक्तलिता ज्या गुणो यस्य चापस्य तदधिज्य-
म् । प्रादिभ्यो धानुजस्येति समाप्तः । अधिज्यं चापं यस्य लक्ष्मणस्य । स्थिरो
निश्चलो बाहुर्मुष्टिश्च यस्य । उद्भ्विते उक्तिसे अक्षिणी येन स उद्भ्विताक्षः । आका-
शस्थापितदृष्टिरित्यर्थः । अभ्वितः सङ्कोचितो दक्षिणोरुर्येन सोऽभ्वितदक्षिणोरुः ।
अञ्जेः पूजायामिनीटोऽनुत्पन्नत्वात् प्यन्तस्य रूपम् । न चात्र पूजा गम्यते
किन्तु गतिविशेषप एव । अनुपङ्गलोपोऽपि न भवति णिलोपस्य स्थानिवङ्गावात् ।
समन्तात् नता वामजङ्घा यस्य स सञ्चतवामजङ्घः । शुद्धेषुः निशितवाणः ।
अमन्दमत्यन्तं क्रष्टुं शीलमस्यासावमन्दकर्पी । कर्णान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥

५९—गाधेय-दिष्टं विन्वसं रसन्तं
रामोऽपि माया-चणमस्त्र-चुञ्चुः ॥
स्थास्त्रुं रणे स्मेर-मुखो जगाद
मारीचमुच्चैर वचनं महाऽर्थम् ॥ ३२ ॥

३४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्थे द्वितीयो वर्गः,

गाधेयेत्यादि—गाधेपत्यं गाधेयो विश्वामित्रः । अच इत्यनुवर्तमाने ‘११२५। इतश्चानितः ।४।१।१२२।’ इति ढक् । तेन दिष्टं कथितं मारीचं नाम राक्षसं रामो जगाद् गदितवान् । रसन्तम् वदन्तम् । विरसमश्राव्यमिति क्रियाविशेषणम् । मायाचर्णं मायया वित्तम् । अस्तुचुञ्चुः अस्तुः प्रतीतो रामः । ‘१८२७। तेन वित्तशुचुपचणपौ ।४।२।२६।’ इति । स्थास्तुं रणे स्थितिशीलम् । तस्य सेनापतित्वात् । स्वेषुखः चित्तस्याक्षोभादीपद्वसनशीलवदनः । ‘३।१४। नमिकमिप ।३।२।१६।’ इत्यादिना रः । उच्चमरां जगादेति क्रियाविशेषणम् । वचनं वक्ष्यमाणं महार्थं प्रधानार्थम् । ब्रुविशासीत्यत्र ब्रुवीत्यर्थग्रहणाद्विकर्मकता । मारीचं वचनं च ॥

६०—आत्मम्-भरिसु त्वं पिशितैरु नराणां
फलेऽग्रहीन् हंसि वनम्-पंतीनाम्, ॥
शौवस्तिकन्त्वं विभवा न येषां
ब्रजन्ति, तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

आत्मेत्यादि—नराणां पिशितैर्मासैः आत्मानं विभर्षि पुण्णासि । नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुभवतीति भावः । स त्वमात्मभरिः आत्मभरणाय कलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनां तान् फलेऽग्रहीन् फलाशिनो मुनीन् हंसि मारयसि । शपो लुक् । ‘२९४०। फलेऽग्रहिरात्मभरिश्च ।३।२।२६।’ इति निपातितौ । श्रो भवितारः शौवस्तिकाः । ‘१३८५। श्वसस्तुद्द च ।४।३।१५’ इति उन् तुडागमश्च । द्वारादित्वादैजागमः । शौवस्तिकत्वं तद्येषां विभवा न ब्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीनां कस्मात् दयसे न रक्षसि । ‘६।३। अधीगर्थ-दयेशाम्-१। २।३।४।’ इति कर्मणि पष्टी ॥

६१—अद्गो द्विजान्, देवयज्ञीन् निहन्मः,
कुर्मः पुरं प्रेत-नराऽधिवासम्, ॥
धैर्मो हृयं दाशरथे ! निजो नो,
नैवाऽध्यकारिष्महि वेद-वृत्ते ॥ ३४ ॥

अद्ग इत्यादि—राक्षसः प्राह । द्विजान् व्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अद्गो भक्षयामः। देवयज्ञीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये तात्त्विहन्मः । ‘अच हः’ इत्यनुवर्तमाने खनीत्यादिपूर्वामानेष्वाणादिकेषु सूत्रेषु यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि यजेति:

१—‘१०६६। उमी त्वात्मम्-भरिः कुक्षिम्-भरिः स्वोदर-पूरकेना’ २—‘३५। वानम्-पत्यः फलः पुण्णात्, तैर-पुण्णाद् वनस्पतिः, ॥ ओषधयः फल-पाकाङ्नाः स्युर-वन्धयः फलेऽग्रहिः, ॥’ इति सर्वत्र ना० अ० । ३—‘१३८७। धर्माः पुण्ण-यम-न्याय-स्वभावाऽऽचार-सोमन्याः’ इति ना० अ० ।

प्रकृतेश्च तदूद्यमिति वचनात् । ‘६१७। जासि-निप्रहण-१२।३।५६।’ इत्यत्र सङ्क्षा-
तविगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् पष्ठी प्राप्तापि न भवति । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षि-
तत्वात् । पुरं नगरं प्रेतनराणां मृतनराणाम् । अधिवासमवस्थानं कुर्मः ।
नित्यहननेन स्मशानतुल्यमित्यर्थः । कस्मादेवमित्याह-धर्म इति । दशरथस्यापत्यं
दाशरथिः । ‘१०९५। अत इज् ।४।१९५।’ । हे दाशरथे । हि यस्मादर्थे
वर्तते । यस्मादयं धर्मः आचारः । निजो नित्यः । न इत्यसाकम् । वेदविरुद्ध
इति चेत्-नैवाध्यकारिष्यमहि वेदवृत्ते । वेदविहितं वृत्तमिति मध्यमपद-
लोपी समाप्तः । यद् ब्राह्मणानामुक्तमनुष्टानं तत्र वयं नैवाधिकृता इत्यर्थः ।
अधिपूर्वाकरोते: कर्मणि लुङ् । ‘२७५७। स्यासिच्-१६।४।६२।’ इत्यादिना
चिष्णवदिद् ॥

६२—धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसोऽय-
मन्यो व्यतिस्ते तु ममाऽपि धर्मः, ॥
ब्रह्म-द्विष्टम् ते प्रणिहन्मि येन,
राजन्य-वृत्तिर धृत-कार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

धर्म इत्यादि—रामः प्राह । हे राक्षस रक्ष एव राक्षसः । प्रज्ञादिन्वा-
द् । स्वार्थिका अतिवर्तेन्त इति पुँलिङ्गता । तवायं पूर्वोक्तः पराभिद्वोहलक्षणो
धर्मोऽस्मीति सत्यमेतत् । किन्तु ममापि रामस्य अन्यो धर्मोऽशिष्टनिग्रहलक्षणो
व्यतिस्ते व्यतिभवते । इदमुक्तं भवति—यद्याप्येवं प्रकारस्त्वद्धर्मोऽभविष्यति
तथापीदानीमेव या त्वद्धर्मेण विद्यमानतया निष्पाद्या सा अस्मद्धर्मेणव निष्पाद-
क्तवेन व्यतिस्ते । ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमि-
तर इति धर्मव्यतिहारसम्भवात् । अस्ते: ‘२६८०। कर्मव्यतिहारे ।१२।१४।’
तद् । तथाहि यो यदवसरे यां कांचित् क्रियां करोति स तक्रियाकारीत्युपचारा-
रालोक उच्यते । येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विष्टस्ते प्रणिहन्मि मारयामि स व्यति-
स्ते इति योज्यम् । ‘२२८५। नैर्गद-१८।१७।’ इत्यादिना णत्वम् । ‘६१७।
जासि-नि-२३।५६।’ इत्यादिना कर्मणि पष्ठी । तथा कथं तव धर्म इति चेदाह-
राजन्यवृत्तिरिति । क्षिण्यवृत्तिः । ततो राज्ञोऽपत्यम् । ‘११५३। राजश्वशुराद्यत्
।४।११३।७।’ । ‘११५४। ये च ।६।४।१६।’ इति प्रकृतिभावः । धृतं कार्मुकम् दृष्ट-
वश्च येन सः । यतः अहं राजन्यवृत्तिः ततोऽहं धृतकार्मुकेषुरिति । ‘धृतकार्मुकेषु’
इति पाठान्तरम् । क राजन्यवृत्तिः सायुधेष्वित्यर्थः ॥

६३—इत्थं-प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्तू राम-निशानविहारौ, ॥

३६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे प्रथमो वर्गः;

तृणाय मत्वा रघु-नन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनान् निरास्थत् ॥ ३६ ॥

इत्थमित्यादि—इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रवादः अन्योन्याभिधातो यत्र संप्रहारे तं संप्रहारं परस्पराभिभवलक्षणं प्रकृतवन्तौ । युधि रणभूमौ । युध्यन्ते अस्यामिति । सम्पदादित्वादधिकरणे किप् । रामनिशाविहारौ । रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः । निशायां विहारो यस्येति समाप्तः । अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो मारीचं बाणेन तत्सम्बन्धिनि सत्यपि तृणाय मत्वा तृणमिव अवमत्य—। ‘५८४। मन्यकर्मण्यनादरे—२।३।१७।’ इति चतुर्थी । तत्र प्रकृष्टकुस्मितग्रहणं कर्तव्यम् । दृह मा भूत् । तृणं मन्वेति । प्रधनान् संग्रामात् निरास्थत् अपनीतवान् ॥

६४—जग्मुः प्रसादं द्विज-मानसानि, द्यौर वर्षुका पुष्प-चयं वभूव, ॥ निरन्व्याजमिञ्या ववृते. वचश्च भूयो वभाषे मुनिना कुमारः—॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि—यागविघ्नकारिपु निरसेषु द्विजानां मानसानि मनांस्येव मानसानि । ‘२।१०।६। प्रज्ञादि—४।४।३।८।’ इत्यण् । प्रसादम् अव्याकुलत्वं जग्मुः गतानि । ‘२।३।६। गम-दा।२।९।८।’ इत्युपग्रालोपः । द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षण-शीला वभूव भवति स्म । ‘३।३।४। लप-तप-पद—३।२।१।५।४।’ इत्यादिना उक्तः । ‘६।२।७। न लोका—२।३।६।७।’ इति पष्टीप्रतिषेधः । निर्व्याजं निर्विघ्नम् । इज्या यागः । ‘३।२।७।८। व्रज-यजोर्भावे—३।३।९।८।’ इति क्यप् । ववृते । वृतः लिद् ॥ भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन । कुमारः । अकृतदारकर्मत्वात् । वचो वक्ष्यमाणं वभाषे । कर्मणि लिद् । ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥

६५—महीय्यमाना भवता ऽतिमात्रं सुराऽध्वरे घस्मर-जित्वरेण ॥ दिवोऽपि वज्राऽस्युध-भूपणाया हिणीयते वीरव-ती न भूमिः ॥ ३८ ॥

१—‘८।६।९। युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ सृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं मास्परायिकम् ॥’ इति ना० अ० । २—‘१।२।३।६। दस्तविग्राऽङ्ग-जा द्विजाः ।’ ३—‘१।०।६।५। भक्षको घस्मरोऽवरः ।’ ४—‘८।४।२। जेता जिषुश्च च जित्वरः ।’ इति सर्वत्र ना० अ० :

महीत्यादि—भवता भूमिः पृथिवी महीयमाना पूज्यमाना । अतिमात्रं सुषु सम्यक् पालनाद्विवेऽपि स्वर्गस्य न हिणीयते न लज्जते किंतु प्रतिस्पर्धते इति भावः । ‘२१३६। हिणी महीड़’ इति कण्डादिपाठाद्यक् । डित्वात्तश्च । अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति महीयशब्दात्कर्मणि लकारः । शानच् । यक् । अतो लोपः । मुक् । महीयमानेति रूपम् । सुराध्वरे सुरानुदिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र । ये घस्तरा: अदनशीला राक्षसाः । ‘३१४०। सूघ-स्युदः क्वमरच् ३।२।१६०।’ तेपां जित्वरेण यज्ञशीलेन भवता । ‘३१४३। इत्य-नश्च-जि-३।२।१६३।’ इत्यादिना करप् । वज्रायुधभूपणायाः । शक्र एवालङ्कारे यस्याः । द्विवः । वीरवती त्वद्विधो वीरो यस्यां भूमाविति ॥

संक्षेपेण स्तुतिमाह—

६६—वलिर् ववन्धे, जलधिर् ममन्थे,
जहेऽमृतं, देत्य-कुलं विजिग्ये, ॥
कल्पाऽन्त-दुःस्था वसुधा तथौहि
येनैष भारोऽति-गुरुर् न तस्य. ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि—येन भवता बलिर्बन्धे बद्धः । जलधिर्ममन्थे मथितः । मन्दरं दोभिर्गृहीन्वा । ‘४३। मन्थ विलोडने’ इत्यस्य रूपम् । संयोगान्तत्वाल्लिटोऽकित्त्वे अनुनामिकलोपो न भवति । जहेऽमृतम् । स्त्रीरूपधारिणा । देत्य-कुलं विजिग्ये विजितमनेकधा । ‘२३३१। सन्-लिरेजें: ७।३।५७।’ इति कुत्वम् । ‘२७२। एरनेकाचः ६।४।८२।’ इति यणादेशः । तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी । ऊहे उद्भृता । वराहस्त्रिणा । वहेर्यजादित्वात् संप्रसारणम् । तस्य भवत एष भारो मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुन् भवति । सर्वत्र कर्मणि लिद् ॥

६७—इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाञ्जिहन् मैथिल-यज्ञ-भूमिम् ॥
रामं मुनिः प्रीत-मना मखाऽन्ते
यशांसि राजां निजिधृक्षयिष्यन्. ॥ ४० ॥

इतीत्यादि—इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं हितं च ब्रुवाणः अभिदधानः । ‘३१०३। लक्षण-हेत्वोः-३।२।१२६।’ इति शानच् । मुनिः प्रीतमनाः मखान्ते यज्ञावसाने तं रामं मैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् गमितवान् । मिथिलानां राजेति । ‘११८६। जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्य् ४।१।१६८।’ इत्यत्र तस्य राजन्यपत्यवदित्यतिदेशाद्य् । ‘६७८ अहि॑ गतौ॑’ । ‘२२६२। इदितो नुम्-७।१।५८।’ प्रयोजकव्यापारे गिच् । लुङ्ग आट् चडि गिलोपः । ‘२२४३। द्विर्वचनेऽचि । १।१।५९।’ इति स्थानिवद्वावात् ‘२१७६। अजादेह्नितीयस्य ६।१।२।’ इति हिश-

३८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

वदस्य द्विर्वचनम् । ‘२४४६। न न्द्राः—६।१।३।’ इति नकारस्य प्रतिपेधः । अभ्यास-कार्यम् । आज्ञिहदिति रूपम् । राज्ञां यशांसि निजिघृष्णयिष्यन् निग्रहीतुमभिभ-विनुमेययिष्यन् । ग्रहेः सन् । ‘२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।’ इति इटप्रतिपेधः । द्विर्वचनादि । ‘१६०९। रुद्र विद्—१।१।२।८।’ इत्यादिना सनः कित्त्वम् । ‘२४१२। ग्रहि-ज्या—६।१।१६।’ इत्यादिना संप्रसारणम् । दत्त्वभप्त्वभावौ । गकारस्य घकारः । कत्वपत्वे । पश्चाणिङ्ग् । तदन्ताद्विष्यत्सामान्यविवक्षायां लद् । तेन भविष्यदनध्यतने लुट् न भवति ॥

६८—एतौ स्म मित्रा-वरुणौ किमेतौ,

किमश्विनौ सोम-रसं पिपासू, ॥

जनं समस्तं जनकाऽश्रम-स्थं

रूपेण तावौजिहतां नृ-सिंहौ ॥ ४१ ॥

एतावित्यादि—एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव । जनकाश्रमस्थं जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतां वितर्कं कारितवन्तां । सिंहाविव । ‘६५५। ऊँ वितर्कं ।’ इत्यस्माद्वातोः प्यन्तात् कर्तुः क्रियाफलाविवक्षायां ‘२५६४। गिचश्च । १।३।७।४।’ इति तद्वन्न न भवति । चडिं णिलोपस्य स्थानिवज्ञावात् । ‘२।१७।६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।’ इति द्विर्वचनम् । ऊहमाह—मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ । ‘९२२। देवता-द्वन्द्वे च । ६।३।२।६। इत्यानइ । तयोर्महानुभावत्वात् सोमरसं पिपासू पानुमिच्छू । ‘६२७। न लोका—२।३।६।१।’ इति पष्ठीप्रतिपेधः । एतावागतौ । आङ्गपूर्वस्येणो निष्ठायां रूपम् । किमश्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसं पिपासू । एताविति । एवं जनम् औजिहताम् । सुशब्दपाठे एतौ सुमित्रेति पाठः । एतौ स्म मित्रेति स्मशब्दो निपातः पादपूरणार्थः ॥

६९—अजिग्रहत् तं जनको धनुस् तद्

‘यनाऽर्दिदद् दैत्य-पुरं पिनाकी’, ॥

जिज्ञासमानो बलमस्य बाहोर्.

हसन्नभास्त्रीद् रघु-नन्दनस् तत् ॥ ४२ ॥

अजिग्रहदित्यादि—येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्दिदत् हिंसि-तवान् । अदेंः स्वार्थिक्यन्तात् चडिः । ‘२।१७।६। अजादेर्द्वितीयस्य । ७।१।२।’ इति दिशबद्वो द्विरुच्यते रेफस्य प्रतिपेधः । तद्वनुः तं रामं जनकः अजिग्रहत् बोधितवान् ।

?—नृ-सिंहाविन्युपमान-पूर्वपदः कर्मधारय-समासरतत्रोदाहरणं समास-कुसुमावल्याम्—रामोदयं पुरुष-व्याग्रः संवृतः कपि-कुञ्जरैः ॥ हनिष्यति बलात् युद्धे रावणं रा-क्षस-पूर्वभम् ॥ १७ ॥’ । ‘स्युक्ततरपदं व्याग्र-पुङ्खव-पूर्व-कुञ्जराः ॥ १।१०।३। सिंह-शाद्वूल-नागाऽस्याः पुंसि श्रेष्ठाऽर्थं-गोचराः ॥’ इति ना. अ. ।

अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेहेतुमण्णन्ताच्छडि गिलोपः । ‘२३१४।१०५
चद्भू—१७।४।१’ इति हस्तः । सन्वद्धावादित्वम् । ग्रहेश्च त्रुद्यर्थत्वात् ।५४०।
गतित्रुद्धि—१७।४।५।२’ इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाह्मोभुजयो-
वैलं जिज्ञासमानो जनकः ॥ एवं भूतं धनुः हसन् स्यमानो रघुनन्दनो रामः
अभाङ्गीत् भग्नवान् । भञ्जेलुंडि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तत्र हि हल-
ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

७०—ततो नदी-पृष्णान् पथिकान् गिरिज्ञा-

नाह्नायकान् भूमि-पतेर्योध्याम् ॥

दित्सुः सुतां योधन्हरैस् तुरङ्गैर्

व्यसर्जयन् मैथिल-मर्त्य-मुख्यः ॥ ४३ ॥

तत इत्यादि—धनुर्भज्ञादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां दुहितरं
दित्सुः दातुमिच्छुः । ददातेः । ‘२६२३। सनि मी-मा—१७।४।५।८’ इत्यादिना
अच इस् । द्विर्वचनम् । ‘२६२०। अत्र लोप—१७।४।५।८’ इत्यभ्यासलोपः ।
‘२३२७। सः सि—१७।४।७।९’ इति तत्वम् । ‘३।१४।८। सनाशंस-भिक्ष उः ।३।२।
१६।८’ भूमिपतेर्दशरथस्य आह्नायकान् आह्नयन्ति आकारयन्तीति कर्तेरि एवुल्
। ‘२७६। आतो युक्त—१७।३।३।३’ कृतप्रयोगे भूमिपतेः कर्मणि पष्टी । तान् अ-
योध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् । विपूर्वस्य सृजेहेतुमण्णन्तस्य लडि रूपम् ।
गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नदां स्नान्तीति नदीपृष्णाः । ‘२९।१।६। सुपि स्थः ।३।२।
४।’ योगविभागात्कः । ‘२३।७।२। आतो लोपः—१६।४।६।४।’ ‘३०।८।२। नि-नदी-
भ्यां स्नातेः—१८।३।८।९’ इति षत्वम् । नदीं तरीतुं कुशलानित्यर्थः । पथिकान्
पथि कुशलान् । ‘१८।६।३। तत्र कुशलः पथः ।५।२।६।३।’ इति ठक् । गिरिज्ञान् ।
यथाप्रदेशं गिरिज्ञान् । ‘२८।९। इगुपथ—३।१।१।३।५।’ इत्यादिना कः । तुरङ्गैः
अथैः करणभूतैः । युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । तानाहर्तुं क्षमैः । ‘२९।२।४।
वयसि च ।३।२।१।०।’ इत्यच् । ‘हसिमृग्रिणवामिदमिलपूर्धर्विभ्यस्तन्’ इत्यौणा-
दिकस्तन् । ग्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूलोककः । तत्र भवा मर्त्यो मनुष्याः ।
दिगादेराकृतिगणत्वात् यत् । आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुपुरुमर्त्येभ्य
इति निर्देशः । मुखमेव मुख्यः प्रधानम् । ‘२०।५।८। शास्त्रादिभ्यो यत् ।५।३।१०।३।’
मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः । मैथिलश्चासां मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः ।
जनक इत्यर्थः ॥

७१—क्षिप्रं ततो उध्वन्य-तुरङ्ग-यायी

यविष्ट-वद् वृद्ध-तमो उपि राजा ॥

आरुयायकेभ्यः श्रुत-सूनु-वृत्ति-

रै-ग्लान-यानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रमित्यादि—आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता सूनु-
वृत्तिर्थेन स राजा दशरथः । सूयत इति सूनुः पुत्रः । ‘दाभाभ्यां तुः’ इति वर्ते-
माने ‘सुवः किञ्च’ इत्योणादिको नुप्रत्ययः । ततोऽनन्तरमेव क्षिप्रं शीघ्रम् ।
स्फायि-तञ्चि—’इत्यादिना रक् । क्रियाविशेषणं चैतत् । मिथिलामगच्छत् ।
भरतशत्रुघ्नाभ्यां सहेत्यर्थादनुषक्तव्यम् । गमेलंडि ‘२४००। इषु-गमि-यमां छः
।७।३।७।७।’ अध्वानम् अलंगामिनो ये तुरङ्गा अश्वाः ते अध्वन्याः । अलंगामीय-
स्मिन्नर्थे ‘१८।१।७। अध्वनो यत्-स्तो ।५।२।१।६।’ इति यत् । ‘१।१।५।४। ये चाभाव-
कर्मणोः ।६।४।१।६।’ इति प्रकृतिभावः । तैः साधु यातीति साधुकारिणि णिनिः ।
अध्वन्यतुरङ्गयायी । एवं च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते ग्लानं ग्लानियस्मि-
न्याने तत् अग्लानं । अग्लानं यानं यस्य । तादृशैस्तुरङ्गः सुखयानः । ग्लानेति
भावे निष्ठा । ‘३।०।१।७। संयोगादेरातः—।८।२।४।३।’ इर्ति नवम् । वृद्धतमोऽपि
यविष्टवत् । युवशब्दस्येष्टि ‘२०।१।५। स्थूल-दूर-।६।४।१।५।’ इत्यादिना यणादि-
परलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात् ‘१।७।७।। तेन तुल्यम्-।५।१।१।५।’ इति वतिः ।

७२—वृन्दिष्टमार्चींद वसुधाऽधिपानां तं प्रेष्टमेतं गुरु-वद् गरिष्ठम् ॥ सद्वद्-महान्तं सुकृताऽधिवासं बंहिष्ठ-कीर्तिं यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्टमित्यादि—तं राजानमेतमायान्तं जनक आर्चीत् पूजितवान् । अर्चे-
र्लंडि रूपम् । वृन्दिष्ट वृन्दारकतमम् । प्रशस्ततमित्यर्थः । केयां वसुधाधिपानां
पृथ्वीपतीनाम् । प्रेष्टं प्रियतमम् । गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वर्तमानं गरिष्ठम् गुरुतम-
म् । सद्वद् समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानाद् द्वौः किप् । रूदिशब्दश्चायम् । नात्र
दर्शनक्रिया विद्यते । अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः । महान्तं महानुभावं
सरथां मध्ये महान्तम् । सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् । अधिवसत्यस्मिन्निति
अधिकरणे घञ् । बंहिष्ठा बहुलतमा कीर्तिर्थस्य स बंहिष्ठ-कीर्तिः । यशसा वरिष्ठं
गुरुतमम् । अत्र वृन्दारकप्रियगुरुवहुलोरुणामिष्टनि यथासंख्ये ‘२०।१।६। प्रिय-
स्थिर-।६।४।१।५।’ इत्यादिना वृन्दप्रगर्बंहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

७३—त्रिवर्ग-पारीणमसौ भवन्त- मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥

१—‘१।१।५।७। क्षेपिष्ठ-क्षोदिष्ठ-प्रेष्ट-वरिष्ठ-स्विष्ठ-बंहिष्ठाः ॥ क्षिप्र-क्षुद्राऽभीमिति-
पृथु-पीवर-बहुल-प्रकर्षाऽर्थाः ॥ ।१।५।८। साधिष्ठ-द्राविष्ठ-संफेष्ठ-गरिष्ठ-वसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः॥
वाद-व्यायत-बहु-गुरु-वामन-वृन्दारकाऽतिशये ॥’ इति ना० अ० । २—‘त्रिवर्गो धर्म-
कामाऽर्थेश, चतुर-वर्गः स-मोक्ष-कैः, ॥ ७।६ । ‘स-बलैस् तैश चतुर-भद्रम् ।’

विवेक-हश्व-त्वमंगात् सुराणां, तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे. ॥ ४६ ॥

त्रिवर्गेत्यादि—तं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यमिदं बभाषे । ब्रवीत्यर्थं-
हणात् द्विकर्मकता । किं नद्राक्यमित्याह—असाविन्द्रो भवन्तम् एकासनमध्या-
सयन् आरोपयन् विवेकहश्वमगादिति संबन्धः । आसनस्य ‘५४२। अधिशीङ्-
११४।४६’ हृत्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा । भवन्तमिति ‘५४०। गति-बुद्धि-
११४।५२’ हृत्यादिना अस्तेरण्यन्तावस्थायामकर्मक्वात् । पारंगमीत्यस्मिन्वाक्ये
‘१८१।२। अवार-पार-।५।२।१।’ हृत्यादिना पारशब्दात् खः । तत्र विगृहीतविपर्य-
म्भणात् । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीणमिति पष्टीसमासः । त्रिवर्गपारीणं
भवन्तम् । सुराणां मध्ये स एवैको विवेकहश्वं विवेकज्ञतामगात् । ‘२४५।
इणो गा लुडि।२।४।५।’।२२३। गाति-स्था-।२।४।७।’ हृत्यादिना सिचो
लुक् । विवेकं दृष्टवानिति दशः क्वनिष् ॥

७४—हिरण्मयी साल-लतैव जङ्घमा च्युता दिवः स्थास्तुरैवाऽचिर-प्रभा ॥ शशाङ्क-कान्तेरधिदेवताऽऽकृतिः सुतां ददे तस्य सुतायं मैथिली. ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि—तस्य दशरथस्य सुताय रामाय । सूयत इति सुतः ।
‘१००।। पु प्रसवैश्वर्ययोः’ हृत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । सुता मैथिली सीता ददे ज-
नकेनेत्यर्थात् । कर्मणि लिट् । मैथिलस्यापत्यं ‘१०१।५। अत इन्।४।१।५।’ तद-
न्तान् ‘५२।०। इतो मनुष्य-जातेः।४।१।६।५।’ इति ढीप् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तर्यैव
कविना परिणय उक्तः न शोषणाम् । तेन अन्या अपि तदैव दुहितरो दत्ताः । हि-
रण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता । वृक्षलता सुवर्णच्छवित्यात् तस्याः । हिरण्यवि-
कार इति मयटि ‘११४।४। दाण्डिनायन-।६।४।१।७।४।’ हृत्यादिना यलोपनिपातनम् ।
जंगमा संचारिणी नतु स्थावरा । अत्यर्थं गच्छतीति यहि ‘२६।४।३।नुगतः-।७।४।८।५।’
इति नुक् । यडन्तात्पचाद्यचि ‘२६५।०। यडोऽचि च।२।४।७।४।’ इति यडो लुक् ।
च्युता दिवः आकाशात्पतिता । अचिरप्रभेव विद्युदिव तेजस्वित्वात् तन्वीत्वाच्च ।
किन्तु स्थास्तुरचञ्चला । सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः । ‘५२।। ऊङुतः।४।१।६।६।’
इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात् । तत्र मनुष्यजातेरिति वर्तते । शशाङ्ककान्ते-
र्याधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः । सौम्यत्वात् । आक्रियते अनये-
त्याकृतिः संस्थानम् । ‘३।८।८। अकर्तरि च कारके-।३।३।१।९।’ इति स्त्रियां किन् ॥

१—‘आत्म-जस् तनयः सृतः सुतः पुत्रस्, स्त्रियां त्वमी ॥ ५९।। आहुर् दुहितरं
सर्वे, इपत्यं तोकं तथोः समे. ।’ इति सर्वत्र नां अ० ।

४२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

७५—लब्धां ततो विश्वजनीन-वृत्तिस्-
तामात्मनीनामुद्वोढ रामः ॥
सद्-रत्न-मुक्ता-फल-भर्म-शोभां
संवंहयन्तीं रघु-वर्ग्य-लक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

लब्धामित्यादि—ततो दानानन्तरम् लब्धां तामात्मनीनाम् आत्मने हिताम्।‘१६७०।तात्मनिवश-॥४।१३।’इति खः।रामः उद्वोढ।वहेः स्वरितेऽचात्करुः क्रियाफलविवक्षया तद्भुता विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तिर्थस्य रामस्य सः पूर्ववत् खः।सती उक्षष्टा रत्नादिशोभा यस्याः।तैरलंकृततत्त्वात्।तां सद्रद्वमुक्ताफल-भर्मशोभाम्।भर्म स्वर्णम्।सर्वधातुभ्यो मनिन्।‘भर्मभूषाम्’ इति पाठान्तरम्।सद्रद्वादिभूषा अलंकारो यस्या इति योज्यम्।‘३२८०।गुरोश्च हलः।१३।१०३।’इत्यकारः।संवंहयन्तीं संवहुलामतिस्थिरां कुर्वाणाम्।बहुलशब्दात् ‘तत्करोति—’ इति णिचि इष्टवद्वावात् ‘२०१६।प्रिय-स्थिर-१६।४।१५७।’इत्यादिना बंहादेशः।पश्चात्तदन्तस्य संपूर्वस्य साधनेन योगः।कमित्याह—रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति।रघुवर्गे भवां विभूतिम्।‘१४४२।वर्गान्ताच्च।४।३।६३।’इत्यनुवृत्तौ ‘१४४३।अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्।४।३।६४।’इति यत् ॥

७५—सु-प्रातमासादित-संमंदं तद्
वन्दारुभिः संस्तुतमभ्युयोध्यम् ॥
अँश्वीय-राजन्यक-हाँस्तिकाऽऽन्य-
मंगात् स-राजं वलमध्वनीनर्म् ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति—विवाहं निर्वर्त्य प्रभाते अयोध्याभिमुखं तद्वलं दशरथस्यागात् गतवत्।सुप्रातं निरुपद्रवत्वात्।शोभनं प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य।‘८६०।सु-प्रात-सुश्च-॥४।४।२०।’इत्यादिना समासान्तैर्लोपश्च निपात्यते।आसादितसंमंदं प्राप्तहर्षम्।‘३२४५।प्रमद-संमदौ हर्षे।३।३।६८।’इति निपातनम्।वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्त्वम्।अभ्युयोध्यम् अयोध्याभिमुखम्।‘६६८।लक्षणेनाऽभिप्रती आभिमुख्ये।२।४।१४।’इति अव्ययीभावः।अश्वानां समूहो अश्वीयम्।‘१२५७।केशाश्वाभ्यां यन्छौ—४।२।४।’इति छः।राजन्यानां क्षत्रियाणां समू-

१—‘९८०।स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्।तपर्नीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्वम्॥’ इति ना० अ० ।२—‘मुत प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदाऽमोद-संमदाः।१४७।स्यादानन्दथुरानन्दः शर्म-शात-सुखानि च।’३—‘८१३।वृन्दे त्वंश्वीयमाश्व-वत्।’४—‘७६१।अथ राजकम्।राजन्यकं च नृपति-क्षत्रियाणां गणे क्रमात्।’५—‘८०२।हास्तिकं गजता वृन्दे।६—‘७८२।अध्वनीनोऽध्वगो ऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥’

हो राजन्यकम् । ‘१२४६। गोवोक्ष-१४।२१३।’ इत्यादिना बुज् । ‘प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः’ इति प्रकृतिभावादपव्ययकारलोपो न भवति । हस्तिनां समृद्धो हस्तिकम् । ‘१२५६। अचित्त-हस्ति-१४।२१४।’ इति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात् दृन्द्र एकवद्वावः । नेनाङ्गमुपचितभिति तृतीयेति योगविभागात् समाप्तः । सह राज्ञेति विगृह्य साकल्यवचने योगपदे वाच्ययीभावः । ‘६६०। अव्ययीभावे चाकाले-१६।३।८।’ इति स-भावः । ‘६७८। अनश्च-१५।४।१०।’ इति टच् समाप्तान्तः । अध्वनीनमध्वानमलंगामीति ‘१८१। अध्वनो यत्-खौ ।१५।२।१६।’ । ‘१६७। आत्माध्वानो खे ।६।४।१६।’ इति प्रकृतिभावः ॥

७७—विशङ्कुटो वक्षसि वाण-पाणिः

संपन्न-ताल-द्वयसः पुरस्तात् ॥
भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरति-
रैति स्म रामः पथि जामदद्यः ॥ ५० ॥

विशङ्कुटेत्यादि—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे । सप्तम्यां ‘३६। भस्य टेल्लोपः ।७।१।८।’ पुरस्तादग्रतः । ‘१९७। अम्नाति च ।५।३।४।’ इति पूर्वस्य उरुदेशः । रामो जामदद्यः । जमदग्नेरपत्वं रामोऽयम् । गर्गादिपाठाद्यन् । सऐति स्म आगतवान् । आङ्गूष्ठार्दिणो लट् । ‘७३। एत्येध्यूदूसु ।६।१।८।’ इति ब्रह्मिः । विशङ्कुटो वक्षसि विशाल उरसि । ‘१८२। वैः शालच्छङ्कटचौ ।५।२।२।’ इति शङ्कटच् । वाणः पाणावस्येति वाणपाणिः । ‘प्रहरणर्थेभ्यः’ इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । संपन्नो निष्पन्नो यम्नालवृक्षः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । ‘१८३।’ प्रमाणे द्वयसन्त्व-५।२।३। भीयते अस्मादिति भीष्मः । ‘भियः षुग्वा’ इति औणादिको मक्षपत्ययः । वा पुगागमश्च । ‘३।१७।३। भीमादयोऽपादाने ।३।४।७।’ इत्यपादाने सायुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः । संसर्गे मनुष् । जानुनोः समीपमुपजानु । सामीन्येऽव्ययीभावः उपजानु अरत्निर्यस्य स तथोक्तः प्रलम्बवाहुरित्यर्थः ॥

७८—उच्चैरसौ राघवमाहृतेदं

धनुः स-वाणं कुरु, माऽतियासीः ॥
पराक्रम-जः प्रिय-सन्ततिस् तं
नमः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरुचे ॥ ५१ ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैर्महता ध्वनिना राघवं दाशरथिं एवं वक्ष्यमाणमाहृत
१—‘१।१०।६। विशङ्कुटं पृथु ब्रह्मद् विशालं पृथुलं महत् ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।
२—‘भूम-निन्दा-प्रशंसा-मु नित्य-योगेऽति-शायने ॥ संसर्गे ऽस्ति-विवशायां भवन्ति
मतुबादयः ॥ १ ॥’ इति वै० भ० । ३—‘रामम्’ इति वा क्वचित्पाठः ॥

आहूतवान् । ‘२७०४। स्पर्धीयामाडः ११३३१’ इत्यात्मनेपदम् । ‘२६९६। आ-
त्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । १४१४४।’ इति च्छेरङ्ग् । धनुः सबाणं कुरु । धनुषि वा-
णमारोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थः । मातियासीः मातिक्रम्य गमनं कार्षीः । याते-
र्माणिं लुङ् । अडभावः । २३७७। यम-रम-नमातां सक । ७।२।७३।’ इति इद् ।
‘२२६६। इट ईटि-।।८।२।८।’ इति सिंचो लोपः । अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तमूचे ।
‘२४५३। ब्रुवो वचिः । १२।४।५।’ । आदेशस्य स्थानिवद्वावेन कर्तुः कियाफलवि-
वक्षायां तङ्गन् । वचेः परस्मैपदित्वात् । ‘२४०९। वचिस्वपि-।६।१।१।’ इत्यादिना
संप्रसारणम् । पराक्रमज्ञः यतस्तस्य पराक्रमं जानाति राजा । प्रियसन्ततिः प्रिया
सन्ततिर्यस्य । रामे व्यापादिते मा भूत्सन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतो भूत्वा
अनुनिनीपुः अनुनेतुमिच्छुः ॥

तदनुनयमाह—

७९—अनेकन्शो निर्जित-राजकम् त्वं,
पितृनंताप्सीरु नृप-रक्त-तोयैः, ॥
संक्षिप्य संरम्भम्-सद्-विपक्षं,
का ऽस्था ऽर्भके ऽस्मिंस्तत्वं राम ! रामे. ५२

अनेकश इत्यादि—संरम्भं कोवं संक्षिप्य उपसंहर । क्षिपेः लोटि मध्य-
मैकवचने रूपम् । श्यन् । एकमेकमिति विगृह्य । ‘२११०। सङ्घैकवचनाच्च-
।७।४।४।’ इति शस् । पश्चान्नजनसमासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति कियावि-
शेषणमेतत् । निर्जितं पराजितं राजकं राजां समूहो येन स निर्जितराजकः ।
‘१२४६। गोत्रोक्ष-।४।२।३।’ इत्यादिना ब्रुञ् । त्वं पुनः पितृनंताप्सीः प्रीणि-
तवानसि । कैः—नृपरक्ततोयैः । ‘१२७। तृप श्रीणने ।’ इत्यस्मालुङ् । सिद्ध ।
हलन्तलक्षणा बृद्धिः । असद्विपक्षम् । असज्जविद्यमानो विपक्षो यस्मिन् संर-
भे । निर्जितराजकत्वात् । रामो विपक्ष इति चेदाह-कास्थार्भेकॽस्मि-
त्वं राम रामे । हे परशुराम अर्भके बालके रामे तत्र का आस्था क आदरोऽ-
स्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥

८०—अजीगणद् दाशरथं न वाक्यं
यदा स दर्पेण, तदा कुमारः ॥
धनुर् व्यकाक्षीद् गुरु-बाण-गर्भ,
लोकानलावीद् विजितांश्च तस्य. ॥ ५३ ॥

अजीगेत्यादि—दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथम् । ‘१५००। तस्येदम्

१—वामभागीयैकोनपत्राशत्तमाऽङ्क(४०)-पद्म-गत-राजन्यक-शब्दोपरितनं टीकनं
प्रेक्षयताम् ।

।१४।३।१२०।' इत्यण् । वाक्यं वचनम् । यदा दर्पेण मदेन हेतुना स जामद-इयः नाजीगणत् न गणितवान् । '१९९६। गण संख्याने ।' इत्यस्यादन्तत्वात् वृद्धिः । '२३।१५। चडि ।६।१।१।' इति द्विर्वचनम् । '२५।७।३। ई च गणः । '७।४।१७।' इति अभ्यासस्येकारः । तदा कुमारो रामो धनुर्व्यकार्श्वर्ति आकृ-ष्टवान् । '१०।५।१। कृष आकर्षणे ।' स्पृशमृशेत्यादिनोपसंख्यानेन सिचि पक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२५। प-दोः कः सि ।१।२।४।१।' इति कल्पम् । कृतदारकर्मापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते । गर्भयतीति गर्भः । गुरुर्बाणो गर्भो यस्य धनुषः । लोकांश्च स्वप्रभावाद्विजितान् । तस्य परशुरामस्य । अलावीत् छिङ्गवान् । लुनातेर्लुडि सिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्चिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघमन्नं मुक्तवानित्यर्थः । ततःप्रभृति तस्य सर्वे तेजोऽपहतम् ॥

**८१—जिते नृपाऽरौ, सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्य-शनैर-शङ्कम् ॥
वृद्धस्य राज्ञो ऽनुमते बलानि
जगाहिरे ऽनेक-मुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥**

जित इत्यादि—जिते नृपारौ । परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् पथः । जगाहिरे अवष्टव्यवन्ति । वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यानुमते सति गच्छतेति । जामद-इयसंरस्मादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति सुमनीभवन्ति बलानि । '२।१।२।१। अरु-र्मन-।५।४।५।१।' इत्यादिना च्वावन्त्यस्य लोपे '२।१।१। अस्य च्वौ । '७।४।३।२।' इतीत्वे रूपम् । शब्दायमानानि । अशनैः सुषु शब्दं कुर्वाणानि । एवं जित-स्तथा जितो नृपारिरिति । '२।६।७।३। शब्द-वैर-।३।१।१।७।' इत्यादिना क्यद्व । अशङ्कं निर्भयं जगाहिर इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पृथग्भूतानि पूर्वं भयेन बहुलीभूतस्वादनीकानां बहुवचनमिति ॥

**८२—अथ पुंरु-जव-योगान् नेदयद् दूर-संस्थं
दवयदति-रयेण प्राप्तमुर्वी-विभागम् ॥
कुम-रहितमचेतन् नीरजीकारित-क्षमां
बलमुपहित-शोभां तूर्णमायादयोध्यामैँ ॥ ५५ ॥**

१—‘प्रभूतं प्रनुरं प्राज्यमदन्नं बहुलं बहु ॥ १।१०।१। पुरुः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश च भूरि च ।’ २—‘थ शीत्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ७।३। सत्वरं चपलं तूर्णम-विलम्बितमाशु च ।’ ३—पञ्चसिन्वृत्तं मालिनी । तलक्षणम्—वाम-मार्गीय-षट्ठिशतितमाङ्क(२६)-पद्य-टीकनान्तर्द्रष्टव्यम् ।

अथेत्यादि—अथेत्यानन्तर्ये । बलं दाशरथम् । तृणं शीघ्रम् । ‘३०६७। स्थ्यमत्वर-१७।२।२८।’ इत्यादिना पक्षे इडभावः । ‘२६५४। ज्वर-त्वर-१६।४।२०।’ इति वकारोपयोरुद्धू । ‘३०१६। र-दाभ्याम्-१८।२।४२।’ इति नत्वम् । अयोध्यामायात् आगतम् । आइपूर्वाद्यातेलंडि रूपम् । पुरुषहात् वेगो जवः तेन योगात् । पूर्यते वर्धते इति पुरुः । ‘कुञ्चश्च’ इत्यधिकृत्य ‘पूर्वभिदि-व्यधि-’ इत्यादिना कुप्रस्यः । दूरसंस्थं दूरे सन्तिष्ठत इति कः । उर्वी-विभागम् । नेदयत् अन्तिकं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति णिच् । इष्टवज्ञावात् ‘२०१४। अन्तिक-बाढ्योर्नेदसाधौ ।४।३।६३।’ इति नेदादेशः पश्चाल्लट् । शतरि शप् अयादेशः । प्राप्तं विषयीकृतं चोर्विभागं भूविभागम् । अतिरयेण अतिवेगेन । दवयत् दूरीकुर्वत् पश्चाल्लगेन । दूरशब्दात् पूर्ववर्णिणचि इष्टवज्ञावे च ‘२५१५। स्थूल-दूर-१६।४-१५६।’ इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात्तथा एव लडादयः । क्लमरहितम् अपगतश्रमम् । अचेतत् कियदूरमागतोऽहमित्यतुध्यमानम् । ‘३९। चिती॒ संज्ञाने॑ ।’ इत्येतस्य शतरि रूपम् । अनीरजा नीरजाः कारितेति ‘२१२१। अरुमन-१५।४।५।१।’ इत्यादिना च्वावन्त्यलोपः । ‘२११८। अस्य च्वौ ।७।४।३।२।’ इतीत्वम् । नीरजीकारिता क्षमा भूमिर्यसामयोध्यायां ताम् । सिक्षसंस्मृष्टभूतलामित्यर्थः । उपहितशोभाम् छत्रध्वजपताकाभिरारोपितशोभाम् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽस्यया व्याख्यया समलृक्ते श्री-भट्टिकाव्ये—
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-सीता-परिणयो नाम द्वितीयः
सर्गः पर्यवसितः ।

तृतीयः सर्गः—

८३—वधेन संख्ये पिशिताऽशनानां
क्षत्राऽन्तकस्याऽभिभवेन चैव ॥
आद्यंभविष्णुर् यशसा कुमारः
प्रियंभविष्णुर् न स यस्य नाऽसीत् ॥ १ ॥

वधेनेत्यादि—संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानाम् । पिशितं मांसम् अशनं येषामिति । तेषां वधेन हननेन । ‘३२५३। हनश्च वधः ।३।३।७६।’ इति अपप्रत्यये वधादेगः । कृत्ययोगे कर्मणि पष्टी । क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य । अभिभवेन पराजयेन च ‘३२३२। क्षदोरप् ।३।३।५७।’ चैवशब्दो निपातसमुदायः समुच्चये । तेन हेतुभूतेन । यशसा आद्यंभविष्णुः । अनाद्य आद्यो भूतः । ‘२९७४। कर्तंरि भुवः-१३।२।५७।’ इति खिष्णुच् । ‘२९४२। अरुद्धिष्टत-१६-

३।६७।' इति मुम् । कुमारो यस्य न प्रियं भविष्णुः । यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न वभूत् ॥

८४—ततः सुचेतीकृत-पौर-भूत्यो

'राज्ये ऽभियेक्ष्ये सुतमित्य-नीचैः ॥

आघोपयन् भूमि-पतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रियं भविष्णुताया अनन्तरं भूमिपतिर्दशरथो लोकं सुमनीचकार । किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भूत्याश्र जाताः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभूत्यः । भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार । कथमित्याह—राज्ये राजकर्मणि पालनलक्षणे सुतं रामं अभियेक्ष्ये तदभियंकं करिष्यामीति । सिंचेस्तभयपदित्वा-चहूः । अनीचैर्महता ध्वनिना । आघोपयन् घोषणां कारयन् । सुचेतीसुमनीश दद्री '२१२१। अस्मैन्-प्राप्तिः' इत्यादिना साधु ॥

८५—आदिक्षदादीस-कृशानु-कल्पं

मिंहासनं तस्य स-पाद-पीठम् ॥

सन्तस-चामीकर-वल्गु-वज्रं

विभाग-विन्यस्त-महार्घ-रत्नम् ॥ ३ ॥

आदिक्षदित्यादि—तस्य रामस्य मिंहासनमादिक्षन् आदिष्टवान् एवं विधं कारयेति । दिशेः स्वरितेतो लुडि '२३३६। शल इगुपधात्-१३।१४५।' इत्यादि-ना च्छेः क्षसः । अकर्तृगामिक्रियाकलत्वात्तिप् । आदीसकृशानुकल्पं ज्वलिताम्नि-तुल्यं । तस्य कारणमाह—सन्तसचामीकरवर्णानि उत्तसुवर्णवर्णानि वत्राणि यस्मिन् । तथा विभागेषु विन्यस्तानि अतिमहार्घाणि रत्नानि पञ्चरागादीनि यत्र । सपादपीठं सह पादपीठेन ॥

८६—प्रास्थापयत् पूर्ग-कृतान् स्व- पोषं

पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढ-गात्र-वन्धान् ॥

स-भर्म-कुम्भान् पुरुपान् समन्तात्

पत्कापिणस् तीर्थ-जलाऽर्थमाशु ॥ ४ ॥

प्रास्थेत्यादि—तीर्थजलार्थं पुरुपान् प्रयत्नात् आदरेण । समन्तात् सर्वासु दिक्षु । आशुशीघ्रं प्रास्थापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिर्तिर्गमने वर्तते तस्य हेतुम-पण्यन्तस्य लडि रूपम् । पूर्गकृतान् अपूर्गाः पूर्गाः कृता इति । 'त्रेण्यादिषु च्यर्थ-

१—टीकाने (टिप्पणी) नोत्सहे कर्तुं प्रवासे नायकरथ मे ॥

वचनम् इति समाप्तः । सङ्खीकृतानित्यर्थः । स्वपोषंपुष्टान् । ‘३३६१। स्वे
पुषः ।३।४।४०’ इति णमुल् । ‘७८३। अमैवाव्ययेन ।२।२।२।०’ इति समाप्तः ।
यथा विद्यनुप्रयोगश्च । द्वृष्टे गात्रबन्धो येषां तान् । संयतकायान् । महाभारो-
द्वहनक्षमत्वात् सर्भमकुम्भान् ससुवर्णकलशान् । पत्काणिणः । पाढ़ी कपितुं
हिंसितुं शीलं येषामिति । ‘२९८८। सुप्यजातौ गिनिः । ३।३।७।७’ । ‘९९२।
हिमकापिहितपु च ।६।३।५।४’ इति पदादेशः । पदातीनित्यर्थः । आश्चिति
‘कृवापाजि—’ इत्यादिना उण् ॥

८७—उक्षान् प्रचक्रु नगरस्य मार्गान्,

ध्वजान् बबन्धुर, मुमुचुः स्व-धूपान्, ॥
दिशश्च पुष्पैश्चकरु विचित्रै-
रथेषु राजा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

उक्षानित्यादि—ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राजा दशरथेन नियुक्ताः अधि-
कृतास्ते नगरस्य मार्गान् पथः । उक्षान् सेकवतः प्रचक्रुः । उक्षणमुक्षा । ‘३२८०।
गुरोश्च हलः ।३।३।१०।३’ इत्यकारः । सा विद्यते येषामिति ‘१९३३। अर्शआदि-
भ्योऽच् ।५।१।१२।७’ ‘२२३। इजादेश्च गुरुमतः ।३।१।३।६’ इत्यादिना आ-
मप्रत्यये प्रचक्रुतिनुप्रयोगो न घटते ‘२२३। कृञ्ञनुप्रयुज्यते ।३।१।४०’
इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्यर्थत्वात् । ध्वजान् बबन्धुः उच्छ्रूयितवन्तः । मुमु-
चुः स्व-धूपान् आकाशे घटिकादिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुक्तवन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः
छादितवन्तः । ‘१५०।३। कृ विक्षेपे ।’ इत्यस्य लिटि ‘२३८। कृच्छ्रत्यृताम् ।७।
४।१।१’ इति गुणः । विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥

८८—मातामहाऽवासमुपेयिवांसं

मोहाद॑-पृष्ठा भरतं तदानीम् ॥

तत् केकर्यी सोदुर्म॑-शकुवाना

ववार रामस्य वन-प्रयाणम् ॥ ६ ॥

मातेत्यादि—तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोदुमशकुवाना असहमाना केक-
री रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितवती राजा इत्यर्थात् । सहे: शक्रोतावुप-
पदे ‘३।१।७। शक-धृष—।३।४।६।५।’ इत्यादिना तुमुन् । तत्र नजा शक्त्यर्थस्य
प्रतिषेधेऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य बहिरङ्गत्वात् । शक्रोते: परस्मैपदित्वात् शानज्
नास्ति । ‘३।१।०।९। ताच्छील्यवयोवचन—।३।२।१।२।९।’ इत्यादिना चानश्च ।
स्वादित्वाच्छः । ‘२।७।। अच्च भु-धातु—।६।४।७।७।’ इत्यादिना उवहू । किं
कृवेत्याह—तदानीं प्रार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवं कियते न वेति
न भरतं पृष्ठवती । देशान्तरावस्थितं दर्शयक्षाह—मातामहावासमिति ।

मातुः पिता मातामहः । ‘१२४२। पितृव्य-मातुल-१४।२।३६।’ इत्यादिना निपातनात् डामहच् । आवासः निलयम् । आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घष । उपेयिवांसम् । ‘३०९८। उपेयिवाननाश्वाननृचानश्च ।३।२।१०९।’ इत्यादिना निपातितः । मोहादज्ञानात् । दृतप्रेपणेनापृष्ठा । रामस्येति कर्तेरि पष्टी । वनाय प्रयाणं गमनमिति । चतुर्थीति योगविभागात् समाप्तः । ‘५८५। गत्यर्थकर्मणि-१२।३।१२।’ इत्यादिना चतुर्थी । परत्वात्कृलक्षणया पछ्या भवितव्यमिति चेत् न । पुनर्द्वितीयाग्रहणात्परामपि पष्टी वायित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति यदेवं द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी । नैष दोषः । द्वितीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थ-त्वात् । तथा च वृत्तावुभयमुक्तं ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्तेति ॥

८९—कर्णे-जपैराहित-राज्य-लोभा

स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ॥

राम-प्रवासे व्यमृशन् न दोषं

जनाऽपवादं स-नरेन्द्र-मृत्युम् ॥ ७ ॥

कर्ण इत्यादि—कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्थरादयः । ‘२९२७। मत्स्व-कर्णयोः—१३।२।१३।’ इत्यच् । ‘९७२। तत्पुरुपे कृति बहुलम् ।६।३।१४।’ इति सप्तम्या अलुक । तैराहितः आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवम् । स्त्रैणेन स्थिया अयम् । ‘१०७९। स्त्री-पुंसाभ्यां नञ्ज-स्त्री—१४।१।८७।’ इति नञ्ज । लघो-र्भावो लघिमा । ‘१७८४। पृथ्वादि-५।१।१२२।’ इत्यादिना इमनिच् । टिलोपः । तेन विकृतिमन्यथात्वं नीता केकयी रामप्रवासे सति दोषं न व्यमृशत् नालोचितवती । ‘१५१९। मृशेँ आमर्शने ।’ इति तौदादिकस्य लड़ि रूपम् । किंस्वरूपं दोषम्—जनापवादं लोकवैमुख्यम् । राज्याहौं इयेष्टः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सह वर्तमानम् ॥

९०—वसूनि देशांश्च निवर्तयिष्यन्

रामं नृपः संगिरमाण एव ॥

तया ऽवज्ञे, भरताऽभिपेको

विपाद-शङ्कुश्च मतौ निचर्खे ॥ ८ ॥

वसूनीत्यादि—रामं निवर्तयिष्यन् रामं निवर्तयितुं वसूनि द्रव्याणि देशांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान् एव दास्यामीति नृपो राजा कैकेया तदनक्षीकरणादवज्ञे अवज्ञातः । ज्ञा इत्यर्थं धातुरवपूर्वोऽवज्ञाने वर्तते । तस्मात्कर्मणि लिद । ‘२३६३। गम-हन—६।४।९८।’ इत्युपधालोपः । तत्र वृत्तेहैतुमण्णयन्तात् कियाथोपपदे लहू । सङ्गिरणं च क्रिया । गिरेस्त्रौदादिकात् ‘२७२४। अवाद्वः।१।३।५१।’ इति अधिकृत्य ‘२७२५। समः प्रतिज्ञाने ।१।३।५२।’ इति तद्व । शानच् । ‘२३९०। ऋत् उत्।७।१।१००।’ । ‘३।१०१। आने मुक्त ।७।२।८२।’ इदं चापर-

५० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

मनुषितं तथा भरतो राजेऽभिपिच्यतामिति भरताभियेको मतौ मनसि निच-
खे निखातः । कर्मणि लिद् । ‘२३६३। गमहन-।६।४।५।’ इत्यादिना उपधा-
लोपः । तथा विषादः शङ्कुरिव शल्यमिव निचखे । ज्येष्ठत्वात् नायं समभिपि-
च्यत इति विषादः । संग्रामाक्लिल परिश्रान्तमागतं दशरथं केकयी परिचचार
तेन परितुष्टेनोक्तं किं ते दास्यामीति सा प्राह यदार्थयिष्यते तदा यूयं दास्यथेति
सा तदवसरं बुद्धा वरद्वयं प्रार्थितवती । एको रामस्य वनगमनं द्वितीयो राज्ये
भरतोऽभिपिच्यतामिति ॥

९१—ततः प्रविद्राजयिषुः कुमार-

मांदिक्षदस्या ऽभिगमं वनाय ॥

सौमित्रि-सीताऽनुचरस्य राजा

सुमन्त्र-नेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

तत इत्यादि—केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रविद्राजयिषुः प्रवज-
न्तमेन प्रवाजयितुमिच्छुः वज्रेहेतुमण्णयन्तात्सन् । अस्य कुमारस्य । रथेन वना-
भिगममभिगमनम् । ‘३२३४। ग्रह-वृ-द-निश्चिन्मश ।३।३।५।’ इत्यपूर्व । आदि-
क्षत् आदिष्टवान् । अस्येति कर्तवी पष्टी । वनायेति । ‘५८५। गत्यर्थकर्मणि-।२।३
।१२।’ इति चतुर्थी । सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्षणसीतासहायस्य । सुमित्राया
अपत्यम् । बाह्नादित्यादित्र् । सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाच्च-
रतीति अनुचरः । ‘२९३।। भिक्षा-सेनादायेषु च ।३।२।१७।’ इति चकारस्यानु-
क्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । अनुचरश्चानुचरी च । ‘९३३। पुमान् ख्यया ।१।२।६।’
तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौ यस्य । कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि
पठन्ति अनधिकरणोपदेशे चरेष्टः इत्यर्थः । नीयतेऽनेति नेत्रं लोचनम् । ‘३।१-
६।। दाशी-।३।२।१८।।’ इत्यादिना इत्यनुचरौ एव । सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव
यस्य रथस्य तद्रशात्तस्य प्रवृत्तेः । शोचन् परिदेवयमानो राजा ॥

९२—केचिन् निनिन्दुर् नृपम-प्रशान्तं,

विचुकुशुः केचन सा॒ऽस्म॑मुच्चैः, ॥

ऊचुस् तथा ऽन्ये भरतस्य मायां,

धिक् केकयीमित्यपरो जगाद् ॥ १० ॥

केचिदित्यादि—राजा वनगमने समादिष्टे सति केचिजना नृपं निनिन्दुः
कुत्सितवन्तः । ‘६।। षिदि॑ कुत्सायाम् ।’ अप्रशान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीवशम् ।
केचन केचित्सास्वं सबाष्पमुच्चैः सुषु विचुकुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः । तथान्ये
भरतस्य मायां शाष्पमूच्चुः उक्तवन्तः । तत्कृतोऽयं प्रयोगो येनात्मरक्षणार्थं माता-
महनिवासे स्थित इति । अपरो धिकेकर्णी यथैवमनुष्टिमिति जगाद् गदितवान् ।
‘धिगुपर्यादिषु त्रिषु’ इति धिग्योगे द्वितीया ॥

९३—‘गतो वनं श्वो भवितेति रामः’
 शोकेन देहे जनता ऽतिमात्रम्, ॥
 धीरास् तु तत्र च्युत-मन्यवो ऽन्ये
 दधुः कुमाराऽनुगमे मनांसि. ॥ ११ ॥

गत इत्यादि—श्री आगामिनि दिवसे वनं गतो रामो भवितेति ताम् । जनता जनसमूहः ‘१२५१। ग्राम-जन-बन्धु-४४२।४३।’ इत्यादिना तल्ल । देहे दग्धा । कर्मणि लिद् । ‘२२६०। अत पुकहल-१६।४।१२०।’ इत्येत्वाभ्यासलोपी । गत इति भूतकालः श्रोभवितेति भविष्यत्कालेन सम्बद्धमानः साधुः । ‘२८२४। धातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१।’ इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगत-शोकाः सन्तः कुमारानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं मनांसि दधुः कृतवन्तः । राममनुव्रजाम इति । निमित्ताकर्मसंयोगे सप्तमीति । मनांसीति कर्मणः योगात् ॥

९४—प्रस्थास्यमानावृप्सेदुपम् ताँ
 शोशुच्यमानानिदमूच्चतुम् तान्, ॥
 ‘किं शोचते हा॑ ऽभ्युदये वता॑ ऽस्मान्
 नियोग-लाभेन पितुः कृताऽर्थान्, ॥ १२ ॥

प्रस्थेत्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ । ‘२६८९। सम-व-प्र-वि-भ्यः स्यः १।३।२२। इति तद् । जनान् इदं वक्ष्यमाणमूच्चतुः उक्तवन्तौ । ब्रुवीत्यर्थं ग्रहणात् वचेद्विकर्मकता । उपसंदुपस्तो ढौकितवतः जनान् । ‘३०९७। भाषायां सद-वस—३।२।१८०।’ इत्यादिना कसुः। शोशुच्यमानान् अत्यर्थं शोकं कुर्वतः । भृशार्थं यद् । किमूच्चतुरित्याह—किं शोचते ति । हे जनाः ! कसादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् । विधावपूर्वार्थं प्रकाशने लोट् । इहाभ्युदये वतशब्दो विस्तये । तस्मिन् आश्रयभूते अभ्युदये वृद्धौ सत्याम् । कृत इत्याह—पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् । कृतार्थेत्वादशोच्या वयमित्यर्थः ॥

९५—असृष्ट यो, यश्च भयेष्वरक्षीद्,
 यः सर्वदा ऽस्मानपुष्पत् स्व-पोपम्, ॥
 महोपकारस्य किमस्ति तस्य
 तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः, ॥ १३ ॥

असृष्टेत्यादि—असृष्ट जनितवान् । सुजेदेवादिकस्यात्मनेपदित्वात् लुडि रूपम् । न तौदादिकस्य परस्परपदित्वात् ‘२४०५। सृजि-दशोः—६।१।५८।’ इत्यम् । यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् । ‘७०६। रक्षं पालने ।’ इत्यस्य लुडि

५२ भद्रि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काष्ठे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः;

रूपम् । यः सर्वदा सर्वकालम् । ‘१९६४। सर्वैकान्य-१५। ३। ५’ इत्यादिना दाप्रत्ययः । यश्चापुष्ट उष्टवान् । स्वपोषं धनेनास्मानपुष्ट । पुष्टेलुङ्डि रूपम् । ‘२३-४३। पुषादि-३। १५’ इत्यङ् । ‘३३३१ । स्वे पुषः । ३। ३। ४०’ इति णमुल् । ‘७८३। अमैवाव्ययेन । २। २। २०’ इति समासः । ‘२८२७। यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३। ४। ४।’ तस्य पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेति भावः । केनेत्याह—तुच्छेन असारेण वनस्य यातेन । यातेभावे ल्युट् । वनस्येति शेषसामान्ये पष्ठी । कृलक्षणायास्तु पष्ठ्या गत्यर्थकर्मणि चतुर्थां बाध्यमानत्वात् ॥

९६—विद्युत्-प्रणाशं स वरं प्रनष्टो,

यद्वौधर्व-शोषं तृण-वद् विशुष्कः, ॥

अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे

न शासने ऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

विद्युदित्यादि—अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कृच्छ्रप्राप्येऽपि । ‘३३०। ३। हृष्टुःसुषु । ३। ३। १२६।’ इत्यादिना खल् । गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नावास्थित नावस्थितवान् । अवपूर्वान्तिष्ठैर्लुङ् । ‘२६८। समव-१। ३। ३। २।’ इत्यादिना तङ् । ‘२३८। स्था-घोरिच्च । १। २। १७।’ इति किल्वमित्वं च । ‘२३६। हस्त्वा-दङ्गात् । १। २। २।’ इति सिचो लोपः । स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः । विद्युदिवोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशं गतः । ‘३३६। उपमाने कर्मणि च । ३। ४। ४।’ इति चकारात् ‘३३६। कर्वोर्जीव-पुरुषयोः । ३। ४। ४।’ इत्यतः कर्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे णमुल् । ‘२८७। उपसर्गादसमासे-१। ४। १४।’ इत्यादिना णत्वम् । यद्वेत्यथवा । स ऊर्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः । ‘३३६। ऊर्ध्वे शुष्पि-३। ४। ४।’ इत्यादिना णमुल् । उभयत्रामैवेत्यादिना समासः । ‘२८२। यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३। ४। ४।’ किमु प्रवासे किम्पुनः प्रवासविषये यच्छासनं तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥

९७—पौरा ! निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्,

‘तातस्य शोकाऽपनुदा भवेत्, ॥

मा दर्शता॒न्यं भरतं च मत्तो,’

निवर्त्यैत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

पौरा इत्यादि—हे पौरा ! यथागतं निवर्त्तध्वम् । विधौ लोट् । इति तान् न्यगादीत् उक्तवान् रामः । गदे: ‘२२८। अतो हलादेः । ७। २। ७।’ इति वृद्धिः । ‘२२६। इट हृष्टि । १। २। २।’ इति सिचो लोपः । तातस्य पितुः । शोकापनुदा: शोकस्यापहर्तारो भवेत् । तुन्दशोकयोरित्यादिना कः । भवतेर्विधौ प्रार्थनायां वा लिङ् । मध्यमपुरुपबहुवचनम् । भरतं च मत्तो मत्तः सकाशात् । असदः: ‘१९-५३। पञ्चम्यास्तसिल्द् । ५। ३। ७।’ । ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७। २। ९।’ इति

मदादेशः । अन्यं भरतं मा दर्शत मा द्रष्टारः स्थ । अपि तु योऽहं स एव भरतः स च प्रतिष्ठितः राज्यं पालयिष्यतीत्येव न्यगादीत् । दशोर्माडि लुङ् । ‘२२६१ इतितो वा ।३।१७।७।’ इत्यङ् । ‘२४०६।क्र-दशोर्माडि गुणः ।७।४।१६।’ निवर्तय रथमिति सूतं च सुमन्त्रमाह स्म । ‘२७७।८।लद् स्मे ।३।२।११।८।’ इति लद् । ‘२४५।०। ब्रुवः पञ्चानाम्—३।४।८।४।’ इत्याहोदेशः तिपो णल् ॥

९८—ज्ञात्वेऽग्निरू गत्वरतां जनाना-
मैकां शयित्वा रजनीं स-पौरः ॥
रक्षन् वने-वास-कृताद् भयात् तान्
प्रातश् छलेना॑ ऽपजगाम रामः ॥ १६ ॥

ज्ञात्वेत्यादि—निवर्तध्वमित्युक्ते ये तत्रानिवृत्ताः तेपां जनानां रामो गत्व-
रतां गमनशीलतां ज्ञात्वा । ‘३।१४।४। गत्वरश्च ।३।२।१६।४।’ इति निपातितः ।
तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः । इङ्गतेर्भावे निष्ठा । वनेवास इति सप्तमीति
योगविभागात् समाप्तः । ‘९।७।६। शय-वास-वासिषु ।६।३।१।’ इति विभाषा-
सप्तम्या अलुङ् । तेन कृतात्सिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान् सपौरः
पौरः सह पुकां रजनीं शयित्वा । ‘५।५।८। कालाध्वनोः—२।३।५।’ इति द्वितीया ।
शयित्वेति ‘३।३।२।२। न क्वा सेद् ।१।२।१।’ इति । कित्वप्रतिषेधात् गुणो
भवति । प्रातः प्रातःकाले । छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥

९९—अस्माक्षुरस्तं करुणं रुवन्तो,
मुहुर्मुहुर् न्यश्वसिषुः कवोष्णम् ,॥
हा राम ! हा कष्टमिति ब्रुवन्तः
पराङ्-मुख्यम् ते न्यवृतन् मनोभिः.. ॥ १७ ॥

अस्माक्षुरित्यादि—ते पौरा राममपश्यन्तः । करुणं रुवन्तो विलपन्तः ।
‘१।१०।७। शब्दे ।’ इत्यस्य शतरि रूपम् । अस्म म अश्रु । अस्माक्षुः मुक्तवन्तः । सूजे-
स्तौदादिक्य परस्पैपदिनः सिचि ‘२४०।५। सृजि-दशोः—१।६।१।५।८।’ इत्यम् ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘३।२।८। चो कुः ।८।२।३।०।’ । ‘१।३।१। खरि च ।८।४।५।५।’
इति चर्च्वम् । मुहुर्मुहुः भूयोभूयः कवोष्णमीषदुष्टामन्तःसन्तापात् । ‘१।०।३।३।
कवं चोष्णे ।६।३।१०।७।’ इति कोः कवादेशः । न्यश्वसिषुः । श्वसेर्लुङ् । ‘२।२-
९।१। हयन्त-१।७।२।५।’ इत्यादिना श्वसेर्वद्विप्रतिषेधः । ‘२।२।८।४। अतो हलादे-
र्लघोः ।७।२।७।’ इति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् । हा राम हा कष्टं कृच्छ्रमिति ब्रुवन्तः
पराङ्मुखैः येन गतो रामस्तेन गतैर्मनोभिरित्यंभूतैः । न्यवृतन् निवृत्तवन्तः ।
‘२।३।४।५। द्युम्यो लुङि ।१।३।१।९।’ इति परस्पैपदविकल्पात् । द्युतादित्वादङ् ॥

५४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१००—सूतोऽपि गङ्गा-सलिलैः पवित्रा
सहाऽश्वमात्मानमनल्प-मन्युः ॥
स-सीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश. ॥ १८ ॥

सूत इत्यादि—सूतोऽपि सुमत्रः सहाश्वमन्त्रैः सह । अनल्पमन्युः प्रवृद्ध-
शोकः । राघवयोः रामलक्ष्मणयोः । ‘१८८। सरूपाणां-१।२।६४’ इत्येकशेषः ।
ससीतयोः सीतासहितयोः । अधीयन् स्मरन् । ‘११२०। इक् स्मरणे ।’ इत्यस्य
शतरि रूपम् । यणादेशः । ‘६।३। अधीगर्थे-२।३।५२।’ इति कर्मणि पष्ठी ।
श्वसन् । कदुष्णं ईपदुष्णम् । ‘१०३३। कवं चोष्णे ।६।३।१०७।’ इति चकारात्
कदादेशः । गङ्गातटात्प्रतिनिवृत्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् । गङ्गासलिलैः
आत्मानं वाद्यमाभ्यन्तरं च पवित्रीकृत्य । ‘३०५०। पूडश्च ।७।२।५१।’ इति विक-
ल्पेनेहू । ‘३०५१। पूडः क्वचा च ।१।२।२२।’ इति किञ्चप्रतिपेधात् गुणः ॥

१०१—प्रतीय सा पूर् ददशे जनेन
द्यौर भानु-शीतांशु-निराकृतैव ॥
राजन्य-नक्षत्र-समन्विता ऽपि
शोकाऽन्धकार-क्षत-सर्व-चेष्टा. ॥ १९ ॥

प्रतीयेत्यादि—जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्य । पूरयोध्या ददशे
दृष्टा । कर्मणि लिङ् । प्रतीय इति ईङ् गताविवत्य रूपं न पुनरिणः । तस्य हि
तुकि प्रतीयेति स्यात् । ‘३।३।३। पञ्चतुकोरसिङ्गः ।६।१।८।६।’ इत्येकादेशस्या-
सिद्धान्तात् । प्रतीयुपा सा ददशे इति पाठान्तरम् । प्रतिनिवृत्तेन सा पूर्ददशे
दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु ‘३०९। उपेयिवान्-३।२।१०९।’ इत्यादिना इणः
क्रसौ रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातग्रन्थात् । शोकोऽन्धकार इव शोकान्धकारः ।
तेन क्षता नीतानुषेयकर्मणि चेष्टा परिस्पन्दो यस्यां पुरि सा तथोक्ता । राज्ञोऽ-
पत्यानि । ‘१।५।३। राज-शशुराद्यत् ।४।१।१३।७।’ राजन्याः क्षत्रियाः । ‘१।५।४।
ये चाभावकर्मणोः ।६।४।१६।६।’ इति प्रकृतिभावः । राजन्याः नक्षत्राणीव तैः
समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतैव द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि
रात्रौ भानुचन्द्राभ्यां विनाकृता रहिता अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तद्वत्सापि भानु-
चन्द्रस्यानीययोः राघवयोर्विरहात् ॥

१०२—विलोक्य रामेण विना सुमत्र-
मच्योष्ट सत्वान् नृ-पतिश् च्युताऽशः ॥
मधूनि नैर्धीद् व्यलिपन् न गन्धेर्,
मनो-रमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे. ॥२० ॥

विलोक्येत्यादि—रामेण विना सुमद्वं विलोक्य दृष्टा नृपतिर्दशरथः सत्वान् स्वभावादच्योष्ट च्युतः । च्यवतेरकर्मकालुङ् । गतोऽपि मद्वचनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य स च्युताशः । सत्वान् च्युतश्च मधुनि पातुं नैपीत् नेष्टवान् । ‘२२६८। नेटि।७।२४।’ इति सिंचि वृद्धि-प्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् । लिपे: ‘२४१८। लिपि-सिंचि-हृष्टि।३।१।५३।’ इत्यङ् । मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रे न व्यवस्थिष्ठ न परिहितवान् । ‘१०९२। वस्त्रं आच्छादने ।’ इत्यसात् लुङ् । अनुदात्तेच्चात्तङ् ॥

१०३—आसिष्ट नैकत्र शुचा, व्यरंसीत्

कृताऽकृतेभ्यः क्षिति-पाल-भाग्-भ्यः, ॥

स चन्दनोशीर-मृणाल-दिग्धः

शोकाऽग्निना इगाद् द्यु-निवास-भूयम्. ॥२१॥

आसिष्टेत्यादि—एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः । आसेरात्म । नेपदिनो लुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति । ‘७।३। केन नब्र-विशिष्टेनानन्त्र् ।२।१।६।०।’ इति समाप्तः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं भजन्ते यानि-दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्यः । व्यरंसीत् विरतः । विमुखोऽभूदि-र्यर्थः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति अपादानसंज्ञा । रमेलुङ् । ‘२७।४। व्याङ्-परि-भ्यो रमः।१।३।८।३।’ इति तिष् । ‘२३।७। यम-रम-।७।२।७।३।’ इत्यादिना सगिर्याँ । स एवम्भूतो राजा चन्दनोशीरमृणालैः शोकाग्निप्रती-कारभूतैर्दिग्ध उपलिसोऽपि उद्गेगाग्निनैव द्युनिवासभूयं देवत्वमगात् गतवान् । दिहेर्निष्टायाँ ‘३।२। दादेधातोर्धः।१।२।३।२।’ इति घः । ‘२२।८। झपस्तथो-र्धोर्धः।१।२।४।०।’ । ‘५। झलां जश झशि।१।४।५।३।’ इति जशत्वम् । दिवि निवासो येषां ते द्युनिवासाः द्रवाः तेषां भाव इति । ‘२८।५। भुवो भावे ३।१।१।०।७।’ इति क्यप ॥

१०४—विचुकुशुर् भूमि-पतेर् महिष्यः,

केशाल्ल लुलुञ्जुः, स्व-वपूंपि जघ्नुः, ॥

विभूपणान्युन्मुमुञ्जुः, क्षमायां

पेतुर्, वभञ्जुर् वलयानि चैव. ॥ २२ ॥

विचुकुशुरित्यादि—भूमिपते राज्ञो महिष्यः पल्न्यः । ‘अविमद्योषिपच्’ इत्यौणादिकषिपच् । विचुकुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः । हा स्वामिन्निति । तथा केशान् लुलुञ्जुः उपाटितवत्यः । स्ववपूंपि स्वशरीराणि जघ्नस्ताडितवत्यः । विभू-पणानि हारादीनि उन्मुमुञ्जुमुञ्जवत्यः । क्षमायां भुवि पेतुः । वलयानि अवैध-व्यचिह्नानि वभञ्जुः चूर्णितवत्यः । एते लिङ्गन्ताः । पतेरेत्वाभ्यासलोपौ ॥

५६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः,

१०५—ताः सान्त्वयन्ती भरत-प्रतीक्षा
तं बन्धु-ता न्यक्षिपदाशु तैले, ॥
दूतांश्च राजाऽस्तमजमानिनीषून्
प्रास्थापयन् मन्त्रि-मतेन यूनः ॥ २३ ॥

ता इत्यादि—बन्धुता बन्धुसमूहः । ‘१२५१। ग्राम-जन-बन्धु-भ्यस्तल
। ४२। ४३।’ ता महिपीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती । सान्त्वं करोतीति णिच् ।
तं दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिसवती । आशु शीघ्रं । मा भूत्पूतिरिति ।
क्षिपेलुङ्क । ‘२३। ४३। पुणादि—३। १। ५५।’ इत्यङ् । कस्मात्तमक्षिपदित्याह—भर-
तप्रतीक्षा तेन संस्कारः कर्तव्य इति सा भरतं प्रतीक्षते । ‘ईक्षि-क्षमिभ्यां च।’
इत्युपसंख्यानाण्डः । दूतान् प्रास्थापयन् प्रहितवती । राजात्मजं भरतमानिनी-
षून् आनेतुमिच्छून् । अन्यथा केकयीवैमुख्याद्वरतेऽपि वैमुख्यादूता अपि नाने-
तुमिच्छन्ति । तत्रापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन । यूनः तेषां गन्तुं समर्थत्वात् ॥

१०६—‘सुस्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम्’, ॥
आख्यद् वसन् मातृ-कुले सखिभ्यः
पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

सुस इत्यादि—भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् कथि-
तवान् । ख्यातेलुङ्क । ‘२४। ३। अस्ति-वक्ति—३। १। ५२।’ इत्यादिना अह् ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । किमाख्यदित्याह—अहं सुसः सन्
नभस्तो नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं चलन्तं निरीक्षांचक्रे
निरीक्षितवान् । ईक्षेः ‘२२। ३। इजादे—३। १। ३। ६।’ इत्याम् । उत्तमविषये सुस-
प्रमत्तावस्थायां चित्तव्याक्षेपात् परोक्षे लिद् । पश्यन् विलोक्यन् । राज्ञो दशर-
थस्य । प्रमादमनिष्टम् ॥

१०८—अशिश्रवन्नात्ययिकं तमैत्य
दूता यदा ऽर्थं प्रयियासयन्तः, ॥
आंहिष्ट जाताऽङ्गिहिष्म् तदा ऽसा-
वुत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

अशीत्यादि—दूता एत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आह्पूर्वादिणः
क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि तुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं वचनमशिश्रवन् श्रावि-
तवन्तः । अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च । शृणोतेर्णन्तालुङ्कि ‘२३। ५। चण्डि
। ६। १। १।’ इति द्विर्वचनम् । ‘२५। ७। स्वति-शृणोति—७। ४। ८।’ इत्यस्या-
सख्येत्वम् । आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोजनमिति

ठज् । पिता ते भ्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्यथिकं वचनम् । तमिति ‘५४० । गति-बुद्धि—११४।५२।’ इत्यादिना कर्मसंज्ञा । शृणोतेः शब्दकर्मत्वात् अर्थमिति । ‘५३५। कर्तुरीप्सिततम्—११४।४९।’ इत्यनेन । प्रथियासयन्तः प्रथातुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । सञ्जन्तप्यन्तोऽयम् । तदा असौ भरतो जाताज्जिह्वः । जाता अज्जिह्वा गमनेच्छा यस्य सः । ‘१९।३३। अहि॑’ गतौ । ‘२२६२। इदितो नुम्—७।१।५८।’ तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् । इट् । ‘२१७६। अजादेद्विती-यस्य ।६।१।२।’ इति हिशब्दो द्विरुच्यते । नकारस्य ‘२२४६। न नद्वाः—१६।१।३।’ इति प्रतिषेधः । अभ्यासकार्यम् अनुस्वारपरस्वराणां । ‘३२७९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।’ इत्यकारप्रत्ययः । टाप् । आंहिष्ट गतवान् । तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् । उल्कण्ठमानः स्मरन् । ‘२७२। मठि॑, २७३। कठि॑ शोके ।’ इत्यसादात्म-नेपदिनो रूपम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । गुरुणां पितामहादीनाम् । ‘६।३। अधीगर्थ—१२।३।५२।’ इति कर्मणि पष्टी ॥

१०८—बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा- दासेदुषः स्नेह-वशादपायम्, ॥ गोमायु-सारङ्ग-गणाश् च सम्यडः- नाऽयासिषुर्, भीममरासिषुश्च. ॥ २६ ॥

बन्धूनित्यादि—दुःस्वमर्दर्शनेन अक्साच्च पितृदृतागमनेन चेहवशात् चेतसि समाकुलत्वाद्वरतो बन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान् उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । शङ्क-तेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् । कीदृशान् आसेदुषः अपायं विनाशं गतवतः । ‘३०९७। भाषायां सद-वस—१।२।१०८।’ इत्यादिना क्षुः । ‘२२६०। अत एक-हल—१।४।१२०।’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अस्मद्बन्धुः कश्चित् व्यसनमापन्नोऽ-भूदिति । गच्छतस्य गोमायुशारङ्गणाः शृगालमृगगणाश्च सम्यग्नुकूलं नायासिषुः नागताः । यातेर्लुङ्डि ‘२३७७। यम-रम—७।२।७३।’ इति सगिटौ । शृगालाः प्रदक्षिणं गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः । भीमसुद्रेगकरमरासिषुः रासिताः । रसेः परस्मैपदिनो लुङ् । ‘२२४८। अतो हलादेः—७।२।७।’ इति वृद्धौ रूपम् । न रासेः तस्यात्मनेपदित्वात् ॥

१०९—स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनैघ-जन्यम्, ॥ आकर्णयामास न वेद-नादान्, न चोपलेभे वणिजां पणाऽयान्. ॥ २७ ॥

स इत्यादि—स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् । ‘३०९७। भाषायां—१।२।१०८।’ इत्यादिना क्षुः । यजादित्वात् सम्प्रसारणं द्विर्वचनम् । ‘३०९६। वस्त्रेकाजाद्वसां ।७।२।६।७।’ इति इट् । पुरमयोध्यामेत्य आगत्य प्रवे-

क्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः । घोपं शब्दं न शुश्राव न श्रुतवान् । जनौघ-
जन्यं जनसमूहेन जन्यमुन्पाद्यम् । ‘शकि-शसि-चति-यति-’ इति जनेर्यत् ।
तथा वेदध्वनीश्चाकर्णयामास न श्रुतवान् । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं इति गिच् ।
तदन्तात् लिङ्गामि । ‘२३१॥ अयामन्त-१६४५५॥’ इत्यादेशः । न चोपलेभे
नोपलब्धवान् । वणिजां पण्यजीविनाम् । पणायान् पणलाभान् । क्रयविक्रयरूप-
व्यवहारस्योच्छिन्नत्वात् । पणन्ते इति वणिजः पणेरिजादेश्व व इत्योणादिकः ।
पण्यन्त इति पणः । ‘३२४३॥ नित्यं पणः परिमाणे ३३३६६॥’ इत्यप् । व्यव-
हर्तव्याः इत्यन्ते प्राप्यन्ते वणिरिभरित्याः लाभाः । ‘३२३१॥ पुरच् ३३३५६॥’
इति इणः कर्मणि अच् । पणानामयाः पणायाः तान् । पणायामिति पाठान्तरम् ।
वणिजां स्तुतिं संव्यवहारविषयां नोपलेभे । संव्यवहारकुशलाः साधव इति
गुपादिपु स्तुत्यर्थपणिना साहचर्यात् पणेरपि तदर्थादेवायप्रत्ययः । ‘३२७९॥ अः
प्रत्ययात् ३३३१०२॥’ इत्यकारः । टाप् । वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः ।
वणिक्षप्रसारकलहानिलर्थः ॥

११०—चक्रन्दुरुच्चेर नृपतिं समेत्य
तं मातरोऽभ्यर्णमुपागताऽस्ताः, ॥
पुरोहिताऽमात्य-मुखाश् च योधा
विवृद्ध-मन्यु-प्रतिपूर्ण-मन्याः ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि—तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपीभूतं समेत्य दौकिन्वा
मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दितवल्यः । हा स्वामिन् !
हा राजन् ! क गतोऽसीति । उपागतं प्राप्तमस्मशुजलं यासां ताः । एवंविधाः ।
युध्यन्त इति योधाः पचादित्वादच् । ते च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः । पुरो धी-
यत इति पुरोहितः । ‘८९॥ निष्ठा १२२३६॥’ ‘३०७६॥ दधातेहि १७४४२॥’
अमाशवदः सहार्थे । सह राजा कार्येषु भवतीत्यमात्यः । अमेहकृतसिवेभ्यः इति
निपातात् । पुरोहितामात्यां मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्यमुखाः ।
अमात्यस्याजायदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णं मन्ये गलशिरे येपामिति ॥

१११—दिव्यक्षमाणः परितः स-सीतं
रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च, ॥
रोरुद्यमानः स तदा ऽभ्यपृच्छद्,
यथावदाख्यन्नथं वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

दिव्यक्षमाण इत्यादि—स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च परितः
सर्वतो दिव्यक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् । ‘२७३१॥ ज्ञा-शु-स्मृ-दशां सनः ११३५७॥’
इति तद् । ‘२६१३॥ हलन्ताच्च ११२१०॥’ इति सनः कित्त्वे ‘२४०५॥ सृजि-द-

शोः—।६।१५८।' इत्यम् न भवति । नैक्षत न दृष्टवान् । तदा रोस्यमानः अत्यर्थं स्वदन् । यदि रूपम् । अभ्यगृच्छत् पृष्ठवान् । ऐक्षताभ्यपृच्छदिति भूतसामान्य-विवक्षया लड् । अन्यथा कवे: परोक्षत्वात् लिट् स्यात् । अर्थतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै भरताय । ख्यातेः '२४३८। अस्यति—।३।१५२।' इत्यादिना च्लेरड् । आतो लोपः ॥

११२—आबद्ध-भीम-भुकुटी-विभङ्गः

शेश्वीयमानाऽरुण-रौद्र-नेत्रः ॥

उच्चैरुपालव्य स केकर्यीं च,

शोके मुहुश् चाविरतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

आबद्धेत्यादि—स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकर्यीं च मुहुरुहुर्भूयो भूय उपालव्य उपालव्यवान् । उपाहृपूर्वो लभिरुपालभ्ये वर्तते । तस्मादात्मनेपदिनो '२२८। इलो ज्ञालि ।।२।२६।' इति सिजलोपे ध्वजश्तवे रूपम् । शोके च मन्यौ अविरतमजसं न्यमाङ्गीत् निमग्नः । मस्जेरुद्धि '२५।१। मस्जि-नशोङ्गलि ।।७।१।६।०।' इति नुम् । तत्रापि मस्जेरन्यादिनियमात् नुम् । संयोगादिलोपः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हलग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कीदृशः आबद्ध-भीमभुकुटीविभङ्गः । अमेश्व दुरित्योणादिको द्वः । कुडे स्त्रीलिङ्गे भावे कृशा-दिग्भ्य इन्तीः । तदन्तात् कृदिकारादिति ढीष् । शुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी । '९९।। इको ह्रस्वोऽडयो गालवस्य ।।६।।६।।' इति ह्रस्वः । तस्या विभङ्गो विरचनम् । आबद्धः कृतः प्रयत्नेनायासवृत्तेन भीमो भयानको भुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति । शेश्वीयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके नेत्रे यस्य सः । श्वयतेर्युद्धि '२४।२।। विभाषा श्वेः ।।६।।३।।' इति वा सम्प्रसारणम् ॥

तमुपालभमाह—

११३—नृपाऽत्मजौ चिकिंशतुः स-सीतौ,

ममार राजा, विधवा भवत्यः,

शोच्या वयं, भूर-नृपा, लघुत्वं

केकर्युपज्ञं वत वहनर्थम् ॥ ३१ ॥

नृपेत्यादि—नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिकिंशतुः क्षिण्यै । ममार मृतो राजा । '२५।८।' ग्रियतेरुद्ध-लिङ्गोश्च ।।१।३।६।।' इति नियमात्म-डोऽभावः । विधवा: धवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः । शोच्या: शोचनीया वयम् अयशोभाजनत्वात् । '२८।७।२।' कृ-हलोर्यन्त् ।।३।।१।२।४।' शङ्क्या इति पाठान्तरम् । शङ्कनीया वयम् । एतत्कृतोऽयं प्रयोग इति । भूश्वानृपा । न विद्यते नृपो यस्यामिति । नजोऽस्त्वर्थीनामिति बहुवीहिः । लघुत्वं राज्यप्रार्थनालक्षणं

६० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः,

केकर्युपज्ञम् । केकर्या: प्रथमतो ज्ञातं नान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् । उपज्ञायत इत्युपज्ञम् । ‘२८९८। आतश्रोपसर्गे । ३।१।३६।’ इति स्त्रियामङ्ग । कृष्णक्षणा पष्ठी केकर्या उपज्ञेति समासः । ‘८२४। उपज्ञोपक्रमं-१२।४।२१।’ इति नपुं-सकता । बत कष्टम् । बहूनर्थं बहुदोपम् । क्लेशमरणाद्यनिष्टानां सम्भवात् ॥

भरतकृत एवायं प्रयोग इत्येतत्परिहरन्नाह—

११४—नैतन् मतं मत्कर्मिति ब्रुवाणः
सहस्र-शोऽसौ शपथानेशप्यत् ॥
उद्वाश्यमानः पितरं स-रामं
लुध्यन् स-शोको भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

नैतदित्यादि—यदेतत्केकर्यनुष्टिं मतमभिप्रायः । न मन्त्रितं तत् । नाह-
मस्य ग्रामणीर्न प्रभुरिति । अस्मच्छब्दात् ‘१८७८। स एषां ग्रामणीः । ५।२।७८।’
इति कन् । ‘३३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।’ इति मपर्यन्तस्य मादेशः ।
नास्मन्मतादनुष्टिमनयेत्यर्थः । इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो बहुवारानसौ भरतः
शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत् कृतवान् । अनेकार्थत्वाद्वात्मानां शपे-
दैवादिकस्य उभयपदिनो लडि रूपम् । उद्वाश्यमानः आहृयन् । ‘१२३८। वाशृं
शद्दै ।’ दैवादिकः । अनुदात्तेत् । पितरं सरामं हा तात ! हा रामेति । लुध्यन्
भुवि लुठन् । ‘१३०१। लुठं विलोडने ।’ दैवादिकः परम्पैपदी । सशोक इति
शाव्यपरिहारार्थम् । रोरुदावान् अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् । यडन्तात् ‘३२७१। अप्र-
त्ययः । ३।३।१०२। इत्यकारः । ‘२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।’ ‘२६३१। यस्य
हलः । ६।४।४९।’ स्त्रियामतष्टाप् । सा विद्यते यस्येति मनुष् ॥

११५—तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं
दिधक्षयन्तः समुद्रहुरारात् ॥
अन्त्याऽऽहुतिं हावयितुं स-विप्राश्
चिचीपयन्तोऽध्वर-पात्र-जातम् ॥ ३३ ॥

तमित्यादि—सचिवा अमात्या: । कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचेतिव-
श्चियोणादिक इवन् । तं भरतं सुस्थयन्तः सुखं कुर्वाणाः । तत्करोतीति णिच् ।
नरेन्द्रं दशरथं । समुद्रहु: उद्वाहितवन्तः । शिविकायामारोप्य । वहिरन्तर्भवि-
तपण्यर्थेऽत्र द्रष्टव्यः । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । आरात् नातिदूरे । दिधक्षयन्तः ।
दरधुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । दहे: सनि ‘३२५। दादेर्धातोर्धः । ८।२।३।’
भपूमावचत्वं । प्रयोजकव्यापारे णिच् । अन्ते विनाशे भवा या आहुतिः ।
‘१४२९। दिगादि-४।३।५४।’ इति यत् । तामन्त्याहुतिं । हावयितुमग्नो प्रक्षे-
पयितुं । सविप्राः व्राह्मणैः सहिताः सचिवाश्चिचीपयन्तः । चेतुं निधातुमिच्छन्तः
प्रयोजितवन्तः । किंतत् अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिपात्राणां समूहम् ॥

११६—उदक्षिपन् पट्ट-दुकूल-केतू-
नंवादयन् वेणु-मृदङ्ग-कांस्यम् ॥
कम्बूङ् च तारानंधमन् समन्तात्,
तथाऽऽनयन् कुङ्कुम-चन्दनानि ॥ ३४ ॥

उदेत्यादि—पट्टदुकूलविरचितान् केतू ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितवन्तः ये नियुक्ताः । क्षिपेस्तौदादिकस्य ग्रहणम् । वेणुमृदङ्गकांस्यं वंशमुरजकांस्यतालमवादयन् वादितवन्तः । वदेण्यन्तस्यैव प्रयोगः । ‘९१० जातिरपाणिनाम् । २४६६’ इत्येकवद्भावः । न पुनस्त्य॑ङ्गत्वात् । तत्रहि प्राणिनां तृष्णाणां द्वन्द्वैकवद्भावः । यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति । ‘वृ-तृ-वदि-हनि-कमि-कपि-भ्यः सः ।’ दृत्याणादिकः कंसशब्दः । तदर्थाय हितं कंसीयम् । त्रपुणा ददद्रव्यम् । प्रकृतिविकारभावे छः । तस्य विकार इति । ‘१५४७। कंसीयपरशव्ययोर्यज्ञां लुक् च ४।३।१६।१’ इति छस्य लुक् यज् च प्रत्ययः । कम्बूल शङ्खान् । तारान् उच्चस्तरध्वनीन् । अधमन् शद्वितवन्तः । ‘२३६० । पा-प्रा-।७।३।७।१’ इत्यादिनाधमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् आनीतवन्तः । सर्वत्र लडि रूपम् ॥

अन्त्येष्टि दर्शयन्नाह—

११७—श्रोत्वाऽक्षि-नासा-वदनं स-रुक्मं
कृत्वा ऽजिने प्राक्-शिरसं निधाय ॥
सञ्चित्य पात्राणि यथा-विधान-
मृत्विग् जुहाव ज्वलितं चिताऽग्निम् ॥ ३५ ॥

ओत्रेत्यादि—अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्धा यस्येति तं प्राक्-शिरसं शब्दं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् ओत्राक्षिनासावदनम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । वृत्तवदीत्यादिसूत्रस्यानन्तरं नयतेराचेति प्रकृतेराकारे नासेत्यौपाणादिकं रूपम् । सरुक्मं सुवर्णं कृत्वा । सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु । पात्राणि सुगादीनि । यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे । क्रत्विग्याजकः । क्रतौ यजतीति । ‘३७३। क्रत्विग्-दध्ग-।३।२।५।९’ इत्यादिना निपातितः । ज्वलितं चिताऽग्निम् । ज्वलनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोति स्य ॥

११८—कृतेषु पिण्डोदक-सञ्चयेषु,
हित्वाऽभिपेकं प्रकृतं प्रजाभिः ॥
प्रत्यानिनीषुर् विनयेन रामं
प्रायादरण्यं भरतः स-पौरः ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि—पिण्डोदकदानास्थिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिपेकमादिकर्मणि क्तः । हित्वा त्यक्त्वा । ‘३३३। जहातेश्व क्षित्व ।७।४।४।३।’

६२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः;

इति हिरादेशः । रामं प्रत्यातिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः । विनयेन प्रसादनया न भयादरप्य वनं प्रायान् गतवान् । भरतः सह पैरैः । अयोध्याभवैर्जनैर्मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित्त्रागमिष्यतीति ॥

२१९—शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैर्
जनैर्-पन्थानमुपेत्य सृतैः ॥
शोकाद्भूपैरपि भृश चकासा-
चकार नागेन्द्र-रथाऽश्व-मिश्रैः ॥ ३७ ॥

शीघ्रेत्यादि—जनैर्हेतुभूतेर्भृशकासाच्चकार शोभते स्म । कर्तुः क्रियाफल-योगेऽपि नात्मनेपदम् । आम्प्रत्ययवदित्यत्र पूर्वग्रहणानुवृत्तेः । चकासेश परम्पे-पदित्वादिति विधिनियमां स्थितां । शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्विद्विष्टिति गच्छद्विरित्यर्थः । ‘२६६७। भृशादि-१३।१२।’ इति क्यद्वृ । डित्वात्तद्वृ । ककुभोऽश्रुवानैः दिशो व्याप्तुवद्विः । अश्वोतेः सांवादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य सृतैः बहुवादमार्गमपि गच्छा गतैः । ‘१४०। ऋक्षू-१५।४।७।४।’ इत्यादिना समामान्तः प्राप्तो ‘१५६। नजस्त्वपुरुषात् ।१५।४।७।१।’ इति प्रतिपिदः सन् ‘१५७। पथो विभाषा ।१५।४।७।२।’ इति विकलिपतः । शोकाद्वेतोरभूपैरन-लङ्कारित्वा चकासाच्चकार । भृः भूमिः । भूपति ३२८०। गुरोश्च हलः ।३।३।१०।३।’ इत्यकारप्रत्ययः । ‘११४। चकामृ दीर्घैः’ इत्यसान् कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्याम् । नागेन्द्ररथाश्वमिति द्वन्द्वे एकवद्वावः । अल्पाच्चतरस्य न पूर्वनिपातः । ‘बहुविनियमः’ इति वचनान् । तेन सेनाङ्गत्वात् कृतकवद्वावेन मिश्र्युर्युक्तः । ‘६९३। पूर्व-सद्श-१२।१३।१।’ इत्यादिना तृतीयासमाप्तः ॥

१२०—उच्चिकियरे पुष्प-फलं वनानि,
मम्नुः, पितृन् पिप्रियुरापगासु, ॥
आरेदुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं,
छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्व. ॥ ३८ ॥

उच्चीत्यादि—ते जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति ‘११०। जातिरप्राणिनाम् ।२।४।६।’ इत्येकवद्वावः । उच्चिकियरे उच्चितवन्तः । जित्वात्तद्वृ कर्तुः क्रियाफलयोगान् । ‘२५।२।५।’ विभाषा चेति ।७।३।४।१।’ इति धातोः कृत्वम् । ‘२।२। एरनेकाचः ।१५।४।८।२।’ इति यणादेशः । उच्चिच्चिर इति पाठान्तरं युक्तम् । वनानीति हेतुच्येन ‘५।३।१। अकथितं-१।१४।५।१।’ कर्म । वनानि विघ-ट्यन्तः फलानि जगृहुरित्यर्थः । ततः सस्तुः स्नातवन्तः । स्नातोर्लिटि ‘२२।१।४। उत्थपदान्तान् ।६।१।९।६।’ इति पररूपम् । पितृन् पिप्रियुः उदकाङ्गलिना तर्पि-तवन्तः । प्रीणातेर्लिटि इयडादेशः । आपगासु नदीषु । एतत् कृत्वा पुलिनानि संकतानि दृत्वा आरेदुः आरटिताः । आरेमुरिति पाठान्तरम् । शोकापनोदनार्थं

कियन्तमपि कालमारमन्ति स्म । ‘२७४१। व्याङ्गपरि-भ्यो रमः ।३।३।८३।’ इति परस्पैदम् । अशङ्कं विश्वधम् । छायां समाश्रित्य विश्वश्रमुः विश्रान्ताः ॥

१२१—संप्राप्य तीरं तमसाऽपगाया

गङ्गाऽम्बु-सम्पर्क-विशुद्धि-भाजः ॥

विगाहितुं यामुनम्भु पुण्यं ।

ययुर् निरुद्ध-श्रमवृत्तयम् ते ॥ ३९ ॥

संप्राप्येत्यादि—तमसापगाया: तमसाख्याया: आपगाया: नद्याः। अत्यवि-च-मि-तमि-नमि-रभि-लभि-तपि-पति-जनि-पणि-गहि-भ्योऽसच् । यस्याः स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा । तरसा इति पाठान्तरम् । तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गाऽम्बुसम्पर्कात् विशुद्धि पवित्रतां भजते या तस्याम्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः । गङ्गेति गन् गम्यद्योरित्यौणादिको गन् । विगाहितुं विगाहिप्यामह इति कृत्वा । यामुनम्भु यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलम् । पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् पुण्ययुक्तत्वाद्वा ॥

१२२—ईयुर् भरद्वाज-मुनेर् निकेतं,

यस्मिन् विश्वाम समेत्य रामः ॥

च्युताऽशनायः फलवद्-विभूत्या

व्यस्यन्तुदन्यां शिशिरः पयोभिः ॥ ४० ॥

ईयुरित्यादि—भरद्वाजमुनेनिकेतं आश्रममीयुः गताः । ‘२४५५। इणो यण् ।६।४।८१।’ इति यत्वम् । अभ्यासस्य ‘२४५६। दीर्घ इणः किति ।७।४।६३।’ इति दीर्घत्वम् । यस्मिन्निकेते रामो विश्वाम विश्रान्तः । समेत्य मिलित्वा । तमीयुर्जना इति योजयम् । फलवद्विभूत्या फलवतां वृक्षाणां समृद्धा हेतुभूतया च्युताशनायोऽपगतवृभुक्षः । ‘२६६। अशनायो—७।४।३४।’ इत्यादिना निपातिः । व्यस्यन् उदन्यां वारयन् । असेदैवादिकस्य रूपम् । उदन्यां पिपासां शिशिरः शीतलैः पयोभिः ॥

१२३—वाचं-यमान् स्थण्डिल-शायिनश् च

युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ॥

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः

पद्मा भरद्वाज-मुनिं स-शिष्यम् ॥ ४१ ॥

वाचमित्यादि—ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्तमानं प्रणेमुः प्रण-मन्ति स्म । विनयात् विनयेन । अत एव पद्माः पदात्यः पादाभ्यां गच्छन्तीति । ‘३०१। अन्येष्वपि दश्यते ।३।२।१०।’ इति इः । ‘९९२। हिमकापिहतिषु च ।६।३।५४।’ इति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः । पदिति

६४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

योगविभागाद्वा । कीदशम् । अध्यापयन्तं पाठशन्तम् । कान् वाचंयमान् भौनव-
तान् । ‘२९५६। वाचि यमो वते ।३।२।५०।’ इति खच् । ‘२९५७। वाचंयम-पु-
रंदरौ च ।६।३।६९।’ इति निपातनात् पूर्वपदस्य अमन्तता । स्थण्डिलशायिनः
भूशायिनः । ‘१२।१।६। स्थण्डिलाच्छयितरि वते ।३।२।१।५।’ इति णिनिः । यु-
क्षमाणान् योकुमिच्छतः । योगाभ्यासनिष्ठानियथैः । अनिश्चित्तेदेन मुमुक्षु-
न्मोक्षाभिलापिण इत्यथैः । अतएव योगाभ्यासमिच्छून् ॥

१२४—आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः

कल्प-द्रुमा योग-वलेन फेलुः, ॥
धाम-प्रथिम्नो मृदिमाऽन्वितानि
वासांसि च द्राघिम-वन्त्युदृहुः.. ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमित्यादि—अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि । ‘२०।९।४। अतिथेव्यः
।५।४।२।६।’ एव्यो भरतादिजनेभ्यः इति संप्रदाने चतुर्थी । परिनिर्विवप्सोः निर्व-
सुमिच्छोदीर्णुमिच्छोरित्यर्थः । निर्पूर्वो वपिदाने वर्तते । धामप्रथिम्नः । धाम्ना
तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य । तेजसो वहिनिर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते ।
तस्य भरद्वाजमुनेर्योगवलेन समाधिवलेन । ‘१।२।५। युजं समाधौ।’ इत्यस्य रूपम् ।
कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः । भक्षयान्नपानादिकमित्यर्थः । ‘२३।०।१। तृ-फल-भज-
त्रपश्च ।६।४।१।२।२।’ इत्येवंवमभ्यासलोपश्च । वासांसि च वस्त्राणि उदृहुः उदृह-
न्ति स्त । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ऋदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि । द्राघि-
मवन्ति देव्ययुक्तानि । पृथुमृदुर्दीर्घशब्देभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे ‘१।७।८।४। पृथ्वा-
दिभ्य इमनिच्-।५।४।१।२।२।’ । पृथुमृदुशब्दयोः ‘१।७।८।५। र ऋतो हलादेः ।६-
।४।१।६।१। इति रादेशः । दीर्घशब्दस्य ‘२०।१।६। प्रिय-स्थिर-।६।४।१।५।७।’ इत्या-
दिना द्राघादेशः पश्चान्मतुप् ॥

१२५—आज्ञां प्रतीपुर, विनयादुपास्थुर, जगुः स-रागं, नवनुः स-हावम्, ॥ स-विभ्रमं नेमुरुदारमूचुम् तिलोत्तमाऽस्या वनिताश्च तस्मिन्. ॥ ४३ ॥

आज्ञामिति—तस्मिन्पोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्यस्थियः आगता
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीपुः प्रतीष्टवत्यः । चेटीभवत्य इत्यर्थः । प्रतिपूर्व इविग्रहणे
वर्तते तस्य लिटि रूपम् । विनयादुपास्थुः उपस्थिताः । पादप्रक्षालनादिदानेन
उपस्थानं कृतवत्यः । उपर्वात्तिष्ठेत्तर्लुडि सिच् । ‘२२।२।३। गाति-स्था-।६।४।७।७।’
इति सिचो लुक । ‘२२।२।६। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।३।४।१।०।९।’ इति श्वेर्जुसू ।
‘२२।१।४। उस्यपदान्तात् ।६।१।९।६।’ इति पररूपम् । जगुः सरागं सरकं गीत-

वत्यः । ननृतुः सहावं सशृङ्गारचेष्ट नर्तितवत्यः । सविभ्रमं नेमुः सविलासं प्रण-
ताः । उदारमूचुः अग्राम्यमुक्तवत्यः ॥

१२६—वस्त्राऽन्न-पानं शयनं च नाना

कृत्वाऽवकाशे रुचि-संप्रकृत्सम् ॥

तान् प्रीति-मानाह मुनिस् ततः स्म-
‘निवध्वमाध्वं, पित्राऽन्त शेधम्’ ॥ ४४ ॥

वस्त्रेत्यादि—ततो वनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदंशे यथाभिमते वस्त्रान्न-
पानम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाँपैकवद्ववनीयेकवद्वावः । शयनमित्यधिकरणे ल्युट् ।
नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा । स्विसंप्रकृत्सम् । यस्य यावदभिरुचितं तत्त्यैव संपा-
दितम् । ‘२३५०। कृपो रो लः ।१०२।११।’ प्रीतिमानमुनिस्तान् भरतादीनाह
स्य उक्तवान् । किमाह—निवध्वं परिधत्त वस्त्राणि । ‘१०५२। वसं आच्छादने ।’
इत्यस्य विधी लोट् । ‘५२। ज्ञलां जश्च जश्चिः ।१०४।५३।’ इति सकारस्य दकारः ।
आध्वं उपविशत । आसेः पूर्ववत् दादेशः । अत खादत अन्नादिकम् । ‘१०८।
अद्दं भक्षणे ।’ इत्यसात् लोट् । पानादिकं पिवत । पिवते: ‘२३६। पा-ग्रा-
।७।३।७।’ इति सूत्रेण पिवादेशः । शेधम् स्वपित शयने । सर्वत्र विधी लोट् ॥

१२७—ते भुक्तवन्तः सु-सुखं वसित्वा

वासांस्युपित्वा रजनीं प्रभाते ॥

द्रुतं समध्वा रथ-वाजि-नांगर्

मन्दाकिनीं रम्य-वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्तेत्यादि—ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् । भुक्तवन्तः
सन्तो वासांसि । वसित्वा परिधाय । रजनीमुपित्वा रजनीं रांत्रे । ‘३०४६।
वसति-क्षुधोः-।७।२।५२।’ इतीट् । ‘५५। कालाऽध्वनोः-।२।३।५।’ इति द्वि-
नीया । द्रुतं शीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः संभूय गताः । समध्वा
अविच्छिन्नाध्वानः । सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमाप्तः । ‘९५३। उपसर्गाऽध्वनः
।५।४।८।५।’ इति समासान्तष्टच् । रथवाजीनि द्रुन्दैकवद्वावः । तेन सहिता
नागा इति शाकपार्थिवादित्वात् समाप्तः । अन्यथा सेनाङ्गत्वात् समुदायस्यैकव-
द्वावः स्यात् । रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥

१२८—वैखानसेभ्यः श्रुत-राम-वार्तास्

ततो विशिङ्गानन्पतत्रि-सङ्घम् ॥

अभ्रं-लिहाऽग्रं रवि-मार्ग-भङ्गम्

आनंहिरे ऽदिं प्रति चित्र-कूटम् ॥ ४६ ॥

वैखानसेत्यादि—ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीयाश्रमि-

भ्यः । चित्रकृटे रामोऽस्तीति श्रुतरामवार्ताः । चित्रकृटनामानमदिं पर्वतं प्रति । ‘५५२। लक्षणेत्थमूताख्यान—।१४१०।’ हत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।—‘५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते—।२।३।८।’ इति द्वितीया । तं लक्ष्यीकृत्य आनंहिरे जग्मुः । अंहतेर्लिंगि द्विर्वचनम् । ‘२१७७। हलादि॒ शेषः ।७।४।६।०।’ । ‘२२४८। अत आदेः ।७।४।७।०।’ इति दीर्घः । ‘२२८८। तस्मानुद्भूतिहलः । ७।४।७।१।’ इति नुट् । विशिज्ञानपत्रविसंबंध कृत्यपक्षिगणम् । अत्रेलिहाप्रं अत्रस्पृकृशिक्ष-रम् । ‘२९४७। वहाऽन्ने लिहः ।३।२।३।२।’ इति खश् । ‘२९४२। अस्त्रद्विष्ट-।५।४।५।१।’ हत्यादिना मुम् । रविमार्गभङ्गम् । उच्चेस्तरत्वात् रवेमार्गभङ्गो यस्मि-नद्राविति ॥

१२९—द्वष्टोर्णुवानान् ककुभो वलौघान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ॥

तस्यां सिसंग्रामयिषुः शितेषुः

सांमित्रिरक्षि-भ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

द्वष्टोत्यादि—वलौघान्दृष्टा सांमित्रिमस्या स्थितः । अश्यासस्य ‘२२५०,’ शर्पैर्वाः खयः ।७।४।६।१।’ इति खयः शेषः । कीदशः ककुभो दिश ऊर्णुवानान् आच्छादयतः । ऊर्णोतेरदादिकस्योभयपदिनः शानचि उवडादेशो च रूपम् । शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा । ‘३३३। वा त्यपि ।६।४।३।’ इत्यनुनासिकलोपः । कवचं पिनह्य बद्धा । ‘१२४१। णह॑ वन्धने ।’ इत्यस्य त्यपि । अपिशब्दाकारलोपस्तु—‘वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योहपसर्गयोः । धात्रकृजोननिनहोश्च वहुलत्वेन शौनकिः ॥’ इति । सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुमिच्छुः । ‘२०७। संग्रामं युद्धे ।’ इति चाँगादिको णिच् । तदन्तस्य सनि प्रथ-मस्यैकाचो द्विवचनम् । शितेषुः तीक्ष्णशरः । अक्षिणीं च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । ‘९४५ अचतुर—।५।४।७।७।’ इत्यत्र निपातितः । उज्जिहानः उधर्वं नयन् । ‘११६। ओँ हा-इ गता॑ ।’ इत्यस्य जुहोत्यादिकस्य ‘२४९६। भृजामित् ।७।४।७।६।’ इतीत्वम् ॥

१३०—शुक्लोत्तरासङ्ग-भृतो वि-शस्त्रान्

पाद॑ः शनैरापततः प्रं-मन्यून् ॥

आ॑हिष्ट तान् वीत-विरुद्ध-बुद्धीन्

विवन्दिपून् दाशरथिः स्व-वर्ग्यन् ॥ ४८ ॥

शुक्लोत्यादि—दाशरथिम्नान् स्ववर्ग्यन् स्ववर्गे भवान् । ‘१४४३। अशब्दे यत्खी॑ ।४।३।६।४।’ इति यत् । आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या-ह—वीतविरुद्धबुद्धीन् । औहिष्ट ऊहितवान् । ऊहतेरात्मनेपदिनो लुडि आदृ

१—‘स-मन्यून्’ इति पाठान्तरम् ।

वृद्धिः । तदेवाविरुद्धवृद्धित्वं दर्शयन्नाह—शुक्लोत्तरासङ्गसृष्टः । शुक्लो य उत्तरा-
सङ्गः उत्तरीयं तं विभ्रतीति किप् । विश्वान् निरायुधान् । पादैरापतत आग-
च्छतो मुक्तवाहनत्वात् । शनैर्न वरया । प्रमन्यून् प्रकृष्टशोकान् आगतशोकान्
वा । विवन्दिपून् वन्दितुमिच्छून् ॥

१३१—स-मूल-कार्यं चक्षुरुदन्तो

रामाऽन्तिकं वृंहित-मन्यु-वेगाः ॥

आवेदयन्तः क्षिति-पालमुच्चैः—

कारं मृतं राम-वियोग-शोकात् ॥ ४९ ॥

समूलेत्यादि—ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राप्ताश्वकपुः पिष्ठवन्तः । समू-
लकारं समूलं कपित्वा भूमेरधोभागमुख्यन्य । ‘३३५४। निमूल-समूलयोः कपः
।३४४।३४।’ इति कपेणमुल् । ‘३३६७। कपादिपु यथाविध्यनुप्रयोगः ।३४४।३।’
रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः । ‘७८६ वृहिँ वृद्धौ।’
इत्यस्य रुपम् । रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालं दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा ।
मृतं निधनंगतं आवेदयन्तः । ‘३३८। अव्यये यथाभिप्रेताख्यान-।३४४।३।’
इति कृतो णमुल् । एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नीचैराख्यानुमभिप्रेतत्वात् उच्च-
रावेदयन्ति ॥

१३२—चिरं रुदित्वा करुणं स-शब्दं

गोत्राऽभिधायं सरितं समेत्य ॥

मध्ये-जलाद् राघव-लक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं क्ल्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि—चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु सशब्दं प्रतिकृत्य रुदि-
त्वा । ‘२६१७। र-लो व्युपधाद्वलादेः-।१।२।२६।’ इति कित्त्वे विकलिष्टे ‘२६०९।
रुद-विद-।१।२।१।’ इत्यादिना कित्त्वम् । सरितं समेत्य नदीं संभूय गत्वा ।
मध्ये-जलात् । जलस्य मध्यान् तस्माद्वा स्नात्वोत्थाय अवतीर्य । हयद्वलोपे पञ्चमी ।
‘६७।२। पारे मध्ये पञ्चा वा ।२।१।१।’ इत्यव्ययीभावः । अपञ्चम्या इति
प्रतिपेधात् अस्त्र भवति । नाव्ययीभावादिति लुक्प्रतिपेधश्च । राघवलक्ष्मणा-
भ्याम् । अपामन्तिके समीपे जलं प्रत्तं दत्तम् । ‘३०७। अच उपसर्गात्तः।७।४।
४।७।’ गोत्राभिधायं नामाभिधायम् । ‘३०। द्वितीयायां च।७।२।८।’ इति
णमुल् । अञ्जलिपरिच्छन्नम् । जलमञ्जली द्वौ विगृह्य । तद्वितार्थे
समासः ‘८०। द्वि-त्रिभ्यामञ्जलेः।४।४।१०।२।’ इति टच् । ताभ्यां प्रत्येकमञ्ज-
लिप्रदानात् द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक्प्रियो-
नित्यमिति लुक् । ततः समाप्तान्तो न प्राप्तोति । अतद्वितलुकीत्यधिकारात् ॥

१३३—अरण्य—याने सुन्करे पिता मां
प्रायुङ्ग, राज्ये वत दुष्करे त्वाम्, ॥
मा गा: शुचं वीर!, भरं वहा इमुम्,
आभापि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अरण्ययान इत्यादि—अरण्याय यानं अरण्ययानं तस्मिन् सुकरे सुखसाध्ये
पिता मां प्रायुङ्ग नियुक्तवान् । युजे राधादिकस्य लङ्घि रूपम् । कर्त्रभिप्राये ‘२७३५॥
प्रोपाभ्यां युजेः—१३१६४॥’ इत्यात्मनेपदम् । राज्ये दुष्करे दुःखसाध्ये त्वां
प्रायुङ्ग । एवं च सति हे वीर, शुचं शोकं मा गा: । मा कार्पीरित्यर्थः । ‘२४५८॥
इणो गा लुडि ।२४४४॥’ । ‘२२२३॥ गाति-स्था—२४४७॥’ इति सिचो
लुक । वत इति खेदे । किन्तु भरममुं पितृनिर्णयोगम् । ‘९६४ भृ-अ भरणे ।’
इत्यस्मात् ‘३२३२॥ कठोरप् ।३१३४॥’ वह संपादय । विधौ लोट् । एवं वचः
रामेण कनीयान् अनुजो आता भरतः आभापि भापितः । कर्मणि लुङ् । ब्रुवी-
त्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । अल्पशब्दादीयसुनि ‘२०१९॥ युवाल्पयोः—१४३१६४॥’
इत्यादिना कनादेशः ॥

१३४—‘कृती श्रुती वृद्ध-मतेषु धीमांस्
त्वं पैतृकं चेद् वचनं न कुर्याः, ॥
विच्छिद्यमाने इपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्र-काम्या ॥ ५२ ॥

कृतीत्यादि—वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुषितानि येने-
नि । श्राद्धमनेनेवधिकृत्य ‘१८८॥’ इष्टादि ।१४२८॥ इतीनिः । क्षेत्रेन्विष-
यस्येति कर्मणि सप्तमी । स्वमते भावक्तान्तादस्त्यर्थं इन् । स त्वमेवंविषः धीमान्
पैतृकं पितुरागतम् । ‘१४५८॥ पितुर्यच्च ।१३१७॥’ इति चकारादतष्टजि ‘१२२१॥
इसुसुक्तान्तात्कः ।७३१५॥’ चेद्यादि वचनं न कुर्याः । मध्यमपुरुषैकवचने लिङ्गि
रूपम् । तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः । अपिशब्दो
भिन्नकमः । कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा नैवेत्यर्थः । पुत्रश-
ब्दात् ‘२६६३॥ काम्यच्च ।३११९॥’ इति काम्यच् । तदन्तादप्रस्थयः । द्याप् ॥

१३५—अस्माकमुक्तं वहु मन्यसे चेद्,
यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च, ॥
जिह्वेष्य-तिष्ठन् यदि तात-वाक्ये,
जहीहि शङ्कां, ब्रज, शाधि पृथ्वीम्’ ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि—अस्माकमुक्तं अस्मत्सम्बन्ध वचनं चेद् यदि वहु
मन्यसे आद्रियसे । पितृतुल्यो आता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि

च मयि स्थिते नेशिये न प्रभुत्वं करोपि । प्रभुस्वमहं त्वदाज्ञाकर इति । ईशोरादादिकस्य ‘२४३९। ईशः से ।७।२।७७।’ इतीडागमः । गुरुवचनमनतिक्रमणीयं विशेषतमातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि जिहेपि लज्जसे । ‘२४९०। श्ल॑।६।१।१०।’ इति द्विर्वचनम् । एतज्जिथिल्याह-जहीहि शङ्कां त्वज विकल्पम् । त्वज गच्छ अयोध्याम् । शाधि पालय पृथ्वीम् । ‘२४९८। जहातेश । ।६।४।१।६।’ इति इत्वे विकल्पिते । ‘२४९७। ई हल्यघोः ।६।४।१।३।’ इतीत्वम् । शासे: ‘२४८। शा हौ ।६।४।३।’ इति शाभावः । तस्यामीयत्वेनासिद्धत्वान् । ‘२४२। हु-श्लभ्यो हेधिः ।६।४।१।०।१।’ ॥

१३६—‘वृद्धौरसां राज्य-धुरां प्रवोदुं

कथं कनीयानंहमुत्सहेय, ॥

मा मां प्रयुक्थाः कुल-कीर्ति-लोपे,

प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

वृद्धौरसामित्यादि—भरतः प्राह । धूर्वहनशीला । धूर्तयनशीला इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वात्मनाम् ‘३।१५। आज-भास—३।२।७७।’ इति किंप् । ‘२६५५। रालोपः ।६।४।२।१।’ इति वलोपः । राज्यस्य सप्ताङ्गस्य धूर्धीत्री । प्रकृतिरिति विगृहा । ‘९४०। ऋक्-पू.—३।४।७।४।’ इत्यकारप्रत्ययः । ‘८।२। परवलिङ्गं—१।२।४।२।६।’ इति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् । ततप्राप् । कीटशीं वृद्धौरसां वृद्धो ज्येष्ठः औरसः पुत्रो यस्याम् । उरसा निर्मित इति द्वन्द्वसो निर्मित इत्यनुवृत्तौ ‘१।६।४।६। उरसोऽप् च ।४।४।४।४।’ इत्यण् । तां तिष्ठति रामे प्रवोदुं कथमुन्सहेय । कनीयान् सन् । नैवेत्यर्थः । ‘३।१७। शक-पृष्ठ—३।४।६।५।’ इत्यादिना वहेः सहावुपपदे तुमुन् । गर्हयां लडपिजात्योरित्यनुवृत्तौ ‘२।८।०।०। विभाषा कथमि लिङ् च ।३।३।१।४।३।’ इति लिङ् । सहेत्पूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुद् । ‘२।२।५।७। इटोऽत् ।३।४।१।०।६।’ । ‘२।३।१। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।७।२।७।७।’ अतो मा मां प्रयुक्थाः मा नियोजय । ‘२।२।१।९। माङि लुङ् ।३।३।१।७।५।’ । ‘२।२।८।१। श्लो श्लिं ।४।२।२।६।’ इति सिचो लोपः । कुलकीर्तिलोपे । लोपयतीति लोपः पचाश्यच् । रघुवंशस्य या कीर्तिः तस्या लोप इति समाप्तः । पूर्वैरनाचरितत्वात् । एवं च धर्म्यं धर्माद्वनपेतं भरतोऽपि प्राह स्म उक्तवान् ॥

पुनश्चाह—

१३७—‘ऊर्जसूवलं हस्ति-तुरङ्गमेतद्,

अमूनि रत्नानि च राज-भाजि, ॥

राजन्यकं चैतद्दृहं क्षितीन्द्रस्

त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमैतत्.’ ॥ ५५ ॥

ऊर्जेत्यादि—एतद्दस्तितुरङ्गं सेनाङ्गत्वादेकवज्जावः । ऊर्जस्वलं बलवत् ।

५० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

जर्जनमूर्क् । संपदादित्वात् किष् । सा विद्येति यस्येति । '१९२१ । ज्योत्स्ना-त-
मिस्त्रा—४४।११४। इत्यादिना वलच् । असुगागमश्च । अमूलि च रत्नानि राज-
भाज्ञि राजगृह्याणि । पुतच राजन्यकं क्षत्रियसमूहः । क्षितीन्द्रो राजा अहं
त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् । स्यामिति निमग्ने नियोगक-
रणे लिङ् ॥

१३८—इति निगदितवन्तं राघवस् तं जगाद—

‘ब्रज भरत ! गृहीत्वा पादुके त्वं मर्दीये, ॥

च्युत-निखिल-विशङ्कः पूज्यमानो जनाँघैः

सकल-भुवन-राज्यं कारया॑ ८स्मन्-मतेन.’^३ ॥५६॥

इतीत्यादि—इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो जगाद
उक्तवान् । किमित्याह—हे भरत मर्दीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ ।
विधौ लोट् । अस्मदस्त्यदादित्वे ‘१३३६। त्यदादीनि च ११६।७४।’ इति वृद्ध-
संज्ञायां तस्येदमर्थे ‘१३३७। वृद्धाच्छः । ४।२।११४।’ ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
।७।२।९।८।’ इति मदादेशः । ततश्च पूज्यमानो जनाँघैर्जनसमूहः । च्युतनिखि-
लविशङ्कः अपगताशेषप्रिकल्पः । सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं
कारय अनुष्टापय । पादुके इति योज्यम् । अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण ।
अत्र मदादेशो न भवति अस्मदो वहुवचनान्तस्य विवक्षितवात् । तत्र
द्येकवचन इति वर्तते । ननु कथं मर्दीय इत्यत्र मदादेशः वहुवचनान्तवादिति
विरोधः । पादुके रामस्येव तर्हस्मन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनम् । आवयो
रामलक्षणयोर्मतेनेति पष्ठीसमासे न दोपः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽत्यया व्याख्यया समलक्ष्णे श्री-भट्टि-काव्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम तृतीयः

सर्गः पर्याप्तिः ।

चतुर्थः सर्गः—

१३९—निवृत्ते भरते धी-मानन्त्रे रामस् तपो-वनम् ॥

प्रपेदे, पूजितस् तस्मिन् दण्डकाऽरण्यमीयिवान् ॥१॥

निवृत्त इत्यादि—धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदाचिन्नरतः
पुनरेष्यतीत्येवं बुद्धिमान् रामः अत्रेमहर्षेष्टपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिंश्च तपोवने
अर्धपाद्यादिभिः पूजितः । दण्डकयो नाम भोजो भार्गवकन्यामहरत् । तच्छा-
पात् पांसुवर्षेणाकान्तः सबन्धुराष्ट्रिविनाशो यस्मिन् स्थाने तत्त्वोपलक्षितम्

१—मालिनी-च्छन्दः । तलक्षणं, (२६) शेषोक्तं टीकनं प्रेक्ष्यम् ।

अरण्यमभूत् । तदेयिवान् गतवान् । ‘३०९। उपेयिवान्-३।२।१०९’ इत्यत्र उपसर्गस्यातत्रत्वाक्तेवलादपीणः क्षसुः ॥

१४०—अटाक्ष्यमानो उरण्यानीं स-सीतः सह-लक्ष्मणः ॥

बलाद् बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

अटाक्ष्यत्यादि—महदरण्यमरण्यानी । ‘३०५। इन्द्र-वरुण-४।१।४९।’ इत्यादिना हिमारण्ययोर्महत्वे डीपानुका । ताँ अटाक्ष्यमानः अत्यर्थमटन् रामः । ‘सूचि-सूत्रि’ इत्यादिना यह । ससीतः सहलक्ष्मणः ‘४९। वोपसर्जनस्य ५।३।८२।’ इति विकल्पेन सभावः । बलात् बलवत्तया जहे हतः गृहीत इत्यर्थः । कर्मणि लिट् । उक्षिप्य उत्थाप्य हम्माक्षयां केनापि रक्षसा । वैश्रवण-शापान् तुभुरुनाम्ना गन्धवर्णे राक्षसीभूतेन विराघाव्येन बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना । भीमेन भयानकेन । भियः पुक्त इत्याणादिकपुगभावपक्षे रूपम् ॥

१४१—अवाकू-शिरसमुत्पादं

कृतान्तेनोऽपि दुर्दमम् ॥

भङ्गत्वा भुजौ विराधाऽस्त्व्यं

तं तां भुवि निचखतुः ॥ ३ ॥

अवागित्यादि—तं विराधाव्यं राक्षसं । कृतान्तेनापि यमेनापि । दुर्दमं दुःखेन दम्यत इति खल् । तौ रामलक्ष्मणां भुवि निचखतुर्निखातवन्तौ । कीटशम् अवाकूशिरसं अधोमनकम् अवाकू शिरो यस्येति । ऊर्ध्वं पादौ यस्येति उत्पादम् । भुजौ भङ्गत्वा मोटयित्वा । ‘३३।३। जान्त-नशां विभापा ।६।४।३।२।’ इत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥

१४२—आंहिपातां रघु-व्याघ्रां शरभङ्गाऽश्रमं ततः ॥

अध्यासितं श्रिया व्राहया शरण्यं शरणैषिणाम् ॥४॥

आंहीत्यादि—ततो विराधवयानन्तरं रघुव्याघ्रां शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आंहिपातां गतवन्तौ । अंहेलुडि रूपम् । अध्यासितं आश्रयीकृतम् । श्रिया लक्ष्म्या । व्राहया व्रह्यसम्बन्धन्या । ब्रह्मण इयमित्यण् । ‘११५। व्राह्मोऽजातौ ।६।४।१७।’ इति निपातनात् टिलोपः । ‘४७। ठिङ्गानज्ञ-४।३।१५।’ इत्यादिना डीप् । शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यम् । ‘१६।५। तत्र साधुः ।४।४।९।’ इति यत् । शरणैषिणां शरणं त्राणमेषितुं शीलं येषाम् ॥

१४३—पुरो रामस्य जुहवाच्चकार ज्वलने वपुः ॥

शरभङ्गः प्रदिश्याऽस्त्रात् सुतीक्ष्ण-मुनि-केतनम् ॥५॥

पुर इत्यादि—शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने अझौ जुहवाच्चकार कुष्ठिवात्तस्य । ‘२४९। भी-ही-भृ-हुवां-३।१।३।’ इति आम्

७२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

आमि श्लुभावे द्विर्वचनम् । किं कृचेत्याह-प्रदिश्य कथयित्वा । किम्-आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनं आश्रमम् । तत्र वासमुपकल्पयेति ॥

तव किमत्रावस्थानमिति चेदाह—

१४४—‘यूर्यं समैष्यथे’त्यस्मि—

नासिप्महि वयं वने, ॥

दृष्टाः स्थ, स्वस्ति वो, यामः

स्व-पुण्य-विजितां गतिम्.’ ॥ ६ ॥

यूर्यमिन्यादि—अपि नाम यूर्यं समैष्यथ आगमिष्यथ । आङ्गूर्वै इण् आगमने वर्तते । ‘७३। पुत्रेऽत्यूदम् ।६।१।८।’ इति वृद्धिः । इत्यस्मात्कारणात् । अस्मिन्वने वयमासिप्महि स्थिताः । आसेन्दुडि रूपम् । ‘८१। अस्मद्वौ द्वयोश्च ।१।२।५।’ इति चकारस्यानुक्तमसुच्चयवादेकवे वहुवचनम् । अस्मदागमने किं ने फलमिति चेदाह-दृष्टाः स्थ अयुना दृष्टा भवथ । अमर्नेष्यमपुरुपवहुवचने ‘२४६।१। असोरल्लोपः ।६।४।१।’ इत्यकारलोपः । स्वस्ति कल्याणम् । वः युष्मभ्यम् ।५।३। नमः-स्वस्ति-१।२।३।१।’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘४०।७। वहुवचनस्य वस्त्रमां ।१।१।१।२।’ स्वपुण्येन विजितां लक्ष्यां गतिं जन्म । यामः व्रजामः । रामरूपेण विष्णुरवतीर्णः तं दृष्टा यास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति ॥

१४५—तस्मिन् कृशानु-सादृ-भूते सुतीक्ष्ण-मुनि-सन्निधौ ॥

उवास पर्ण-शालायां भ्रमन्ननिशमाऽश्रमान् ॥ ७ ॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् शरभज्ञे कृशानुसाङ्गते कात्स्येनाम्नीभूते । ‘२।१।२।२। विभाषा साति कास्त्वये ।५।४।५।२।’ इति सातिः । रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकृद्यासुवास उपितवान् । तत्र कृताविवासस्य वृत्तिमाह-भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् सदा तपोवनानि मुनीन् उपासितुम् ॥

१४६—वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्ण-संस्तरः ॥

शश्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेष्वित्यादि—वासतेयेषु वसतौ साश्रुषु । ‘१६५।६। पथ्यतिथि-१।४।४।१०।४।’ इत्यादिना ढक् । निवसन् शश्यानः । संस्तीर्यत इति संस्तरः । ‘३।२।३।२। कळदोरप् ।३।३।६।७।’ पर्णानि संस्तरो यस्येति पर्णसंस्तरः । शश्योत्थायं शश्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठते: । ‘३।३।७।३। अपादाने परीप्सायां ।३।४।५।२।’ इति णमुल् । शश्यते अस्यामिति शश्या । ‘३।२।७।६। संज्ञायां ।३।३।९।९।’ इत्यादिना क्यप् । त्वया सुखधावनादीन्यपि न कृत्वा । मृगान्निवध्यन् ताडयन् । ‘२।४।१।२। ग्रहि-ज्या-६।१।१।६।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तत्रापि नात्मार्थं लुभ्व इत्याह-आतिथेयः अतिथौ साश्रुः । पूर्ववत् ढक् । विचक्रमे विहरतिस्म । ‘२।७।१।४। वेः पाद-विहरणे ।१।३।४।१।’ इति तद्व ॥

१४७—क्रग्-यजुपमधीयानान् सामान्यांश्च समर्चयन् ॥

बुभुजे देव-सात्-कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमन्वान् ॥१॥

ऋग्यजुपमित्यादि—क्रक्ष च यजुश्च ऋग्यजुपम् । ‘५४४। अचतुर-
१।४।४।७।’ इत्यादिना जिएनितम् । ‘५५०। द्वन्द्वाच्च-दण्ड-हाऽन्तात् समाहारे
१।४।४।१०।’ इति टच् । क्रमेदं यजुर्वेदं च अधीयानान् पठतः । इडोऽधि-
पूर्वस्य लटि शानचि रूपम् । ‘६२७। न लोक-१२।३।६।९।’ इति पष्टीप्रतिपेष्ठः ।
सामान्यांश्च सामसु साधन् द्विजान् । ‘१६।५।०। तत्र साधुः ।४।४।१।८।’ इति यत् ।
‘१।१।५।४। ये चाभावकर्मणोः ।६।४।१।६।८।’ इति प्रकृतिभावः । समर्चयन् पूजयन् ।
शूल्यमुख्यं च मांसं बुभुजे भुक्तवान् । शूले उखायां च म्यालयां संस्कृतम् ।
‘१२।१।८। शूलोग्याद्यान् ।४।२।१।७।’ । ‘२।७।३। भुजोऽनवने ।१।३।६।६।’ इति
तद्दृश्य । किं कृत्वा-देवस्याकृत्वा देवेभ्यो दत्वा । तदधीनं कृत्वा । ‘२।१।२।४। देवे
आ च ।५।४।४।४।’ इति चकारात् यातिश्च । होमवान् होमो विद्यने यस्येति
कृताश्चिकार्यं इत्यर्थः ॥

युग्मम् (२)—

१४८—वसानस् तन्त्रक-निभे सर्वाङ्गीणे तरु-त्वचौ ॥

काण्डीरः खाङ्गिकः शाङ्गीं रक्षन् विप्रांस्तनुत्रन्वान् १०

वसान इत्यादि—असौं रामो वनेष्वानश्च आन्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लो-
केन सम्बन्धः । वसानः परिदधानः । ‘१०।५।२। वैसु आच्छादने ।’ इत्यसात्
शानच् । तरुत्वचौ बलकले प्रत्यग्ने । तन्त्रकः ‘१।८।०। तन्त्रादचिरापहते ।५।२
७।०।’ इति कन् । तन्त्रिभे तत्तुलये । सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्यामुवत्यौ । ‘१।८।०।८
तन्त्रसर्व-।५।२।७।’ इत्यादिना खः । काण्डीरः काण्डोऽस्यास्तीति । ‘१।९।१।०।
काण्डाण्डार्दीरचीरचौ ।५।२।१।१।।’ खाङ्गिकः खड्डोऽस्यास्तीति । ‘१।९।२।२। अत
इनिठनौ ।५।२।१।१।।’ खाङ्गिक इति पाठान्तरम् । तत्र खड्डः । ‘१।६।०।७। प्रहरणं
।५।४।५।७। इति ठक् । शाङ्गीं सघनुः । तनुत्रवान् ततुं शरीरं त्रायत इति तनु-
त्रम् । ‘२।९।५। आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।।’ संसर्गे मतुप् । पिनढकवच
इत्यर्थः । स एवंविधो विप्रान् व्राह्मणान् रक्षन् ॥

१४९—हित्वा शितझवीनानि फलैर् येष्वांशितम्भवम्, ॥

तेष्वसौ दन्दशूकाऽरिर् वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥११॥

हित्वेत्यादि—आशितास्तुसा गावो येषु भवन्ति तुणप्रायत्वात् । ‘२।०।७।९
अपदक्षा-।५।४।७।’ इत्यादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मानतत्वं निपात्यते । तान्य-
रण्यानि हित्वा येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवनं तृसिर्वर्तते

१—‘दाम्यां युग्ममिति प्रोक्तं, त्रिभिः श्लोकैर् विशेषकम्, ॥

कालापकं चतुर्मिः स्यात् तदृध्वं कुलकं स्मृतम् ॥ १ ॥

‘२९६२। आशिते भुवः—३।२।४५।’ इत्यादिना भावे खच् । तेष्वानभ्र । ‘५९७। अञ्च, ५९८। वञ्च इति गत्यर्थो धारुः । लिटि ‘२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।’ इति दीर्घे ‘२२८८। तस्माच्छुद्दिहलः ।७।४।७१।’ इति नुद । दन्दशुकारि: व्यालानां हन्ता । ‘२६३५। लुप-सद—३।१।२४।’ इत्यादिना दंशोर्यह । तदन्तात् ‘३।१४६। यज-जप—३।२।१६६।’ इत्यादिना ऊकः ॥

१५०—ब्रातीन-व्याल-दीप्राऽस्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ॥

पर्षद्वलान् महा-ब्रह्मैराट नैकटिकाऽस्त्रमान् ॥१२॥

ब्रातीनेत्यादि—तेषु वनेषु ऋमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् । अटेरभ्या-सस्य ‘२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।’ इति दीर्घत्वम् । ग्रामस्यान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिक्षवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः । ‘१६२४। निकटे वसन्ति ।४।४।७३।’ इति ठक् । तेषामाश्रमांस्तपोवनानि । कीदृशः । ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः । नानाजातीयाः अस्तियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत्कर्म तदपि वातं तेन जीवन्ति इति ब्रातीनाः । ‘१८२२। ब्रातेन जीवति ।५।२।२१।’ इति खन् । तेषां व्याला हिंसाः उपधातकाः तेषु दीप्रास्त्रः ज्वलदायुधः । सस-मीति योगविभागात्यः । सुत्वनः सुत्वतः परिपूजयन् । सोमपायिन इत्यर्थः ‘३०९। सुयजोर्ज्ञनिष ।३।२।१०३।’ तुक् । ‘३५५। न संयोगात्—६।४।१३।’ इत्यल्लोपे न । पर्षद्वलानिनि । ‘पर्ष स्नेहने’ अस्तात्पर्यंते च्छिह्नतीति । शूष्णसो दिरित्यत्र पर्षेषां बुलकादौणादिको दिः पर्षत् । तत् यदि ‘१९१९। रजः-कृष्णा-सुति-पर्षदो वलच् ।५।२।११२।’ इति तदा पर्षत् विद्यते येषां सुत्वनामिति वलच् । अत्र परिपीदतीति परिपत् क्रिवन्तो यथा ‘परिषद्व्येषा गुणग्राहणी’ तदा परिषद्वलं सहायो येषामिति बहुवीहिः । महाब्रह्मैर्महाब्राह्मणः ‘८०६। कुमहन्त्यामन्यतरस्याम् ।५।४।१०।’ इति टच् । तैः सहाट ॥

युग्मकम् (२)—

१५१—परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश् चाऽपि चिन्तयन् ॥

वृद्धि-क्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियं-भावुक-तामगात् ॥१३॥

परेद्यवीत्यादि—परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः । अद्यैतस्मि-न्नहनि । पूर्वेद्यः पूर्वस्मिन्नहनि अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिरातिकान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ उदयापचयौ चिन्तयन् । प्रियम्भावुकतां पूर्वं प्रियाप्रियस्वभावनिर्मुक्त्वादतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियम्भावुकः । आद्यसुभगेत्यधिक्त्य ‘२९७४। कर्तंरि भुवः खिष्णुच् खुकज्ञौ । ।३।२।५७।’ इति खुकन् । तद्वावः । तामगात् गतः । अर्थान्मुनीन्द्राणामेव । परेद्यव्यादयः शब्दाः ‘१९७०। सयः परु—५।३।२२।’ इत्यादिना निपातितः ॥

१५२—आन्तिष्ठद्युन्गु जपन् सन्ध्यां प्रकान्तामायतीगवम् ॥

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

आतीत्यादि—जपन्मन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यम् । सन्ध्याकालोऽधिकरणम् । तेन अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति । ‘३२४३। आतश्रो-पसर्गे ।३।३।१०६।’ इत्यह । किमवधिं सन्ध्यामित्याह—प्रक्रान्तमायतीगवम् । आयत्यः आयान्तो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं आरब्धाम् । ‘६७१। तिष्ठद्वु-प्रभृतीनि-२।१।१७।’ इत्यब्ययीभावसमासत्वात्साधुः । ‘६५७। नाव्ययीभावात्-२।४।८३।’ इति सप्तम्या अम्भावः । आङ्गूर्वादिणः शतरि ‘२४५५। इणो यण ।६।४।८१।’ इति यण डीपि च रूपं आयतीति । गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति दिवसस्यार्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्तते । कियन्तमेवं जपन्नित्याह—आतिष्ठद्वु इति । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय । गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुहृन्ते । आतिष्ठदिति ‘६६७। आङ्गूर्वादिभिविध्योः ।२।१।१३।’ इत्यब्ययी-भावः । ‘६७१। तिष्ठद्वु-प्रभृतीनि च ।२।१।१७।’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वादब्ययीभावएव । पुनः समासान्तरं न भवति । प्रातस्तरामिति । प्रातरित्य-व्ययं प्रभातवाचि । प्रकर्षविवक्षायां तरप् । तदन्तात् ‘२००४। किमेत्-१५।४।११।’ इत्यादिना आम् अतिप्रभाते । पतत्रिभ्यः कुक्षटादिभ्यः प्रथमं प्रबुद्धं उथितः । ‘६३९। पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४।२।’ इति पञ्चमी । रविमादित्यं प्रणमन् यदा चरति तदा प्रियम्भावुकतामगादिति पूर्वेण योज्यम् ॥

१५३—दद्दशे पर्ण-शालायां राक्षस्या ऽभीक्या ऽथ सः, ॥

भायोऽदं तम्भवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ. ॥ १५ ॥

दद्दशे इत्यादि—पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या दद्दशे दृष्टः । कीदृश्या । अभीक्या कामुक्या । ‘१८७४। अनुकाऽभिका-१५।२।७४।’ इत्यादिना निपातितः । दद्दशे: कर्मणि लिद् । अथ दर्शनानन्तरं भायोऽदं ऊढभार्यमूढा भार्या यस्येति । आहिताइत्यादिपु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । अवज्ञाय अनादत्य । सद्भार्यत्वात् । असकौ राक्षसी पापासौ । कुत्सायां ‘२०२५। अव्यय-सर्वनाम्नामकच् ।५।३।७।’ सौमित्रये लक्ष्मणाय । ‘५।३।२। श्लाघ-हुड् ।१।४।३।’ इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । तस्ये स्वाभिप्रायं मैथुनायाविष्कृतवती । ‘२६९०। प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च ।१।३।२।’ इति प्रकाशने तद् ॥

कलापूर्कम् (४)—

१५४—दधाना वलि-भं मध्यं कर्ण-जाह-विलोचना ॥

वाकृत्वचेनाऽतिसर्वेण चन्द्र-लेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

दधानेत्यादि—सा तं प्रार्थयाञ्चक इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कीदृशी मध्यं स्तनजघनयोरन्तरम् । वलिभं वलयोऽस्मिन् सन्तीति । ‘१९४५। तुन्दि-वलि-वटेर्भः ।५।२।१३।’ दधाना धारयन्ती । कर्णजाहविलोचना । कर्णजाहं

१—(१४८) श्लोकोक्तं टीकितं प्रेक्ष्यम् ।

कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । ‘१८२५। तस्य पाकमूल-१५।२।२४।’ इत्यादिना जाहच-
कर्णजाहयोविश्रान्ते विलोचने यस्या इति सप्तम्युपमानेत्यादिना उपपदलोपी
बहुवीहिः । वाक्त्वचेन वाक् च त्वक् चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्वावः । ‘९३०। द्वन्द्वाक्षु-
द-ष-हाऽन्तात्-१५।४।१०६।’ इति टच् । अतिसर्वेण अतिक्रान्तेन सर्वम् । अत्यादय
इति समाप्तः । ‘६५५। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।१।२।४४।’ इति सर्वशब्दसोप-
सर्जनत्वेऽपि पूर्वनिपाते न भवति अपूर्वनिपात इति प्रतिपेधात् । वाक्त्वचेन
वाङ्मयेन माधुर्येण मार्दवेन चामाधारणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः । इत्यम्भूते तृतीया ।
चन्द्रलेखेव पक्षतां तु तुन्त्वात् । पक्षोऽत्रार्धमासः । तस्य मूले प्रतिपदि । ‘१८२६।
पक्षात्तिः ।५।२।२५।’ ॥

**१५५—सुन्पाद् द्विरद-नासोरूप् मृदु-पाणि-७तलाऽङ्गुलिः
प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥**

सुपादित्यादि—शोभनो पादो यस्याः असौ सुपात् । ‘८७१। सङ्ख्यासुपू-
र्वस्य ।५।४।१४०।’ इति पादान्तलोपः । ‘४।७। पादोऽन्यतरस्यां ।४।१।१।’ इति
यदा डीप नास्ति तदेत्यं रूपम् । द्विरदनासोरूप्द्विरदनासे इव करिपोतकराविव
जरूर यस्याः उपमानपूर्वो बहुवीहिः । ‘५।२।४। ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।४।१।६।९।’
इति ऊङ् । रथते अनेनेति रदः दन्तः । ‘३।२।५।६। पुंसि संज्ञायां धः-१।३।३।१।१।’
करणे । द्वौ रदौ यस्येति द्विरदः । मृदुपाणितलाङ्गुलिः । तलंच अङ्गुलिश्चेति द्वन्द्वः ।
तत्र ध्यन्ताल्पाचतरस्योः अल्पाचतरस्य पूर्वनिपातः । पाण्योम्लाङ्गुलि पाणितला-
ङ्गुलि । मृदु पाणितलाङ्गुलि यस्य । इति योज्यम् । प्रतिमानं पृथुतां दधानेन
धारयता । घनेन उपचितेन जघनेनोपलक्षिता सा राक्षसी ॥

१५६—उन्नन्सं दधती वक्रं शुद्ध-दल्-लोल-कुण्डलम् ॥

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्त्रिवणी सु-हसा७७नना ॥१८॥

उन्नसमित्यादि—उच्यते अनेनेति वक्रम् । सर्वधातुभ्य औणादिकः इन्
तत्र वक्रशब्दो मुखेकदेशो वर्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । वक्रं मुखं
मुञ्चसं दधती । ‘४।२।७। नाभ्यस्ताच्छतुः ।७।१।७।८।’ इति नुम् न भवति । उच्चता
नासिका यस्तिन्निति । अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नसं चेत्यधिकृत्य ‘८५। उपस-
र्गाच्च ।५।४।१।१।’ इत्यच् । नासिका च नसादेशमापयते । शुद्धदत् शुद्धाः शुद्धा
दन्ता यस्तिन्निति । अग्रान्तशुद्ध-५।४।१।४।५।’ इत्यादिना ददादेशः ।
लोले च लोले कुण्डले यस्तिन् तत् लोलकुण्डलम् । पश्यतो जनान् शंयून् विद्य-
मानसुखान् कुर्वाणा शं सुखं तदस्यास्तीति । ‘१९।४। कं-श-भ्यां ब-भ-युस्ति-
तु-त-यसः ।५।२।१।३।८।’ इति युस् । सित्वात्पदसंज्ञा । अनुस्वारः । अपश्यतो वा
शंयून् कुर्वाणा पश्यतां तु पीडाकरी । स्त्रिवणी मालावती । ‘१९।२।८। अस्माया-
५।२।१।२।१।’ इत्यादिना विनिः । सुहसानना हसनं हसः । ‘३।२।३।७। स्वन-हसो-
र्वा ।३।३।६।२।’ इत्यप् । शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥

.१५७—प्राप्य चञ्चूर्यमाणा इसौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ॥

अनुका प्रार्थयाञ्चके प्रिया-कर्तुं प्रियं-वदा ॥ १९ ॥

प्राप्येत्यादि—प्राप्य हौकित्वा । चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती । प्राणिनो हन्तव्या इति । चरेः ‘२६३४। लुप-सद-३।१।२४’ इत्यादिना भावगर्हायां यद् । ‘२६३६। चर-फलोश्च ।७।४।८।७’ इत्यभ्यासस्य नुक् । ‘२६३७। उत्परस्यातः ।७।४।८।८।’ इत्युत्तम् । ‘३४४। हलि च ।८।२।७।७।’ इति दीर्घत्वम् । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती । ‘२६५७। सुप आत्मनः क्यच् ।३।१।८।’ अनुका अभिलापुका । ‘१८७४। अनुका-४।२।७।४।’ इत्यादिना निपातितः । रघूत्तमं लक्ष्मणं प्रार्थयाञ्चके प्रार्थितवती । प्रियाकर्तुमनुलोमयितुम् । पतिर्मे स्या इति । ‘२१३४। सुखप्रियादानुलोभ्ये ।५।४।६।३।’ इति डाच् । प्रियंवदा प्रियवादिनी । ‘२९५३। प्रिय-वशे वदः खच् ।३।२।३।८।’ ॥

तां प्रार्थयनामाह—

.१५८—‘सौमित्रे ! मामुपायंस्थाः कम्बामिच्छुर् वशं-वदाम् ॥

तद्भोगीनां सह-चरीम-शङ्कः पुरुषाऽऽयुपम् ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि—हे सौमित्रे इच्छुरेपणशीलः । ‘३।१।४।१। विन्दुरिच्छुः ।३।२।१।६।६।’ इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् । किं मां वच्चिप्यतीनि । मामुपायंस्थाः परिणय । ‘२७।९।०। आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१।३।२।’ इति लुह् । ‘२७।२।७। उपाद्यमः स्वीकरणे ।१।३।५।६।’ इति तद् । ‘२७।३।०। विभाषो-पयमने ।१।२।१।६।’ इत्यकित्वपक्षे रूपम् । कम्बाम् । ‘३।१।४।७। नमि-कम्पि-३।२।१।६।७।’ इत्यादिना रः । वशंवदाम् । अहं ते वशेति वदन्तीम् । तद्भोगीनां त्वच्छरीराय हिताम् । अवैधव्यादिलक्षणयोगात् । ‘१६।७।०। आत्मन्विश्वजन-४।१।९।’ इत्यादिना खः । सहर्चरीं सहगामिनीम् ‘२९।३।१। भिक्षा-सेना-दायेषु च ।३।२।१।७।’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थवात् टप्पत्ययः । कियन्तं कालम्-उरुपायुपं पुरुषस्यायुर्योवत् । ‘१४।५। अचतुर-५।४।७।७।’ इत्यादौ निपातितः । ‘६।९।१। अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२।५।’ इति द्वितीया । चरणक्रियायाः कृत्स्नसंयोगात् । यथा मासमुपित इति ॥

.१५९—तामुवाच स—‘गौष्ठीने वने खी-पुंस-भीषणे ॥

अ-सूर्य-पद्य-रूपा त्वं किम-भीरुररार्यसे ॥ २१ ॥

तामित्यादि—राक्षसीं लक्षणं उवाच उक्तवान् । किमित्याह-गौष्ठीने वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने । इदानीं नामापि न ज्ञायते । ‘१८।१।९। गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।५।२।१।७।’ इति खञ् । खीपुंसभीषणे । खी च पुमांश्चेति खीपुं-सौ । ‘१४।५। अचतुर-५।४।७।७।’ इत्यादौ निपातितौ । तयोर्भीषण इति पष्ठीस-मासः । विभेतेर्णिचि हेतुभये षुक् । तदन्तात् ‘२८।४।१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।१।३।’ इति कर्तरि ल्युद् । तस्मिन्नभीरुः सती किमित्यरार्यसे अत्यर्थमटसि ।

अतेः ‘सूचि-सूचि’ इत्यादिना यह । ‘२६३३। यहि च । ७।४।३०।’ इति गुणः । ‘२४४६। न न्द्राः । ६।१।३।’ इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यकारपरस्य न द्वित्वनि-षेध इति रेफो द्विरूप्यते । भयशीला भीसः । ‘३।१५।४। भियः कुकुकनौ । ३।२। १।७।४।’ क्रियाशब्दत्वात् ‘४२। ऊहतः । ४।१।६६।’ इति ऊह न भवति । अम-नुप्यत्वाच्च । तथाहि लक्षणेनामानुषीयमिति ज्ञाता । तथाच भङ्गया दर्शयशा-ह—असूर्यमपश्यरूपा । अतिगोपनीयतया सूर्यमप्यनिषिद्धदर्शनं न पश्य-तीति । ‘२९५। अ-सूर्य-ललाटयोः—। ३।२।३।६।’ इत्यादिना खश । ‘२३६। पा-ग्रा—। ७।३।७।’ इत्यादिना पश्यादेशः । असूर्यमपश्यं रूपं यस्या इति समाप्तः । सा न पश्यतीति रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥

१६०—मानुषानभिलष्यन्तो रोचिष्णुरु दिव्य-धर्मिणी ॥

त्वमप्सरायणमाणेह स्व-तत्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

मानुषानित्यादि—मनोरपत्यानि मानुषाः । ‘११८। मनोर्जातावव्यतौ पुक् च । ४।१।१६।१।’ तानभिलष्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती । ‘२३२। वा आश—। ३।१।७।०।’ इत्यादिना श्यन् । रोचिष्णुः रोचनस्वभावा । ‘३।१।६। अल-डृश—। ३।२।१।३।६।’ इत्यादिना इष्णुच् । अत एव दिव्यधर्मिणी । दिवि भवा दिव्याः देवाः । राक्षसा अपि देवयोनित्वात् । तेषां धर्मः स्वभावः सोऽस्या अस्ती-ति । ‘१९३। धर्म-शील—। ५।२।१।३।२।’ इत्यादिनेनिः । अप्सरायमाणा अप्स-रा इवाचरन्ती । राक्षसभावं गोमुमिति भावः । ‘उपमानादाचारे’ इत्यधिकारे ‘२६६। कर्तुः क्यद्भू स-लोपश्च । ३।१।१।’ ‘ओजस्सोऽप्सरसो नित्यम्’ इति वच-नात् । इह वने स्वतत्रा कथमञ्चसि अमसि । स्व आत्मा तत्रः प्रधानं यस्याः । अपराधीनत्वात् । अनयोज्या राक्षसीत्वं दर्शयति ॥

१६१—उग्रं-पश्युऽकुले उरण्ये शालीनत्व-विवर्जिता ॥

कामुक-प्रार्थना-पटी पतिवल्ली कथं न वा ॥ २३ ॥

उग्रमित्यादि—उग्रमपश्यन्तीत्युग्रमपश्याः । पापाशयत्वात् । शब्दादयः । ‘२९५। उग्रमपश्य—। ३।२।३।७।’ इत्यादिना खश निपात्यते । तैराकुले व्यासे अरण्ये । पतिवल्ली जीवत्पतिः कथं केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः । ‘४८। अन्तवृत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।३।२।’ इत्यत्र पतिविद्यते अस्या इति मतुप सिद्धः । जीवत्पत्यां मतुपो यत्वं निपात्यते । तुक् सूखेणैव विधीयते । डीप्त्ययस्तूगित्वा-देव सिद्धः । शालीनत्वविवर्जिता । अष्टृतया वर्जिता । शालाप्रवेशमहृतीति ‘१०२। शालीन-कौपीने—। ५।२।२।०।’ इति खश निपात्यते । अष्टेऽभिधेये प्रवेश-शब्दत्वं लोपः । तस्य भावः शालीनत्वम् । कामुकः कामशीलः । ‘३।१।४। लप-पत—। ३।२।१।५।४।’ इत्यादिना उक्तः । तस्य प्रार्थनायां पटी चतुरा । ‘५०। वोतो गुणवचनात् । ४।१।४।४।’ इति डीप् ॥

१६२—राघवं पर्ण-शालायामिच्छाऽनुरहसं पतिम्, ॥

यः स्वामी मम कान्ता-वानौपकर्णिक-लोचनः ॥ २४ ॥

राघवमित्यादि—रामं पर्णशालायामवस्थितं पतिमिच्छ । अनुरहसं विवेक-प्रासमनुगतो रह इति विग्रह १४९। अन्ववतसाद्रहसः । ५१४१८। हृत्यत् । यो राघवो ममापि स्वामी प्रभुः । २९३२। स्वामिज्ञैश्वर्ये । ५। २। १२६। इति निपाति-तम् । कान्तावान् सभार्यः । प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति । तमेव रूप-शौर्याभ्यां वर्णयन्नाह—औपकर्णिकलोचनः । कर्णयोः समीपमुपकर्णम् । समीपार्थे अव्ययीभावः । तत्र प्रायभव इति । १४१७। उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । ४। ३। ४०। शेषमपि शब्दद्रव्यं प्रयोक्ष्यते । औपकर्णिके लोचने यस्य कर्णान्तायतलो-चन हृत्यर्थः ॥

१६३—वपुश् चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टकिकं मुखम्, ॥

संग्रामे सर्व-कर्मणौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते प्राप्त-शोभं भवति । मुखं च कार्णवेष्टकिकम् । कर्णवेष्टकाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कार्णवेष्टकि-कम् । तत्रोभयत्र १७६३। सम्पादिनि । ५। १। १९९। इति ठक् । पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्मणौ धनुःखङ्गादिव्यापारकर्माणि व्यामुतः । १८०८। तत्स-र्वादः— ५। २। ७। इति खः । औपजानुकौ आजानुकौ । आजानुलम्बावित्यर्थः । अत्र ठक् । १२२१। इसुसुक्तान्तात्कः । ७। ३। ५। १। ॥

१६४—बद्धो दुर्बल-रक्षाऽर्थमसिर् येनोपनीविकः, ॥

यश् चापमाश्मन-प्रख्यं सेषु धत्तेऽन्य-दुर्वहम् ॥ २६ ॥

बद्ध इत्यादि—येन असि: खङ्गः औपनीविकः । नीविसमीपे प्रायेण भव-तीति । स हि नीवीं प्राप्य वर्तमानः पार्श्योश्चोर्ध्वं निबद्धः । किमर्थे—दुर्बलर-क्षार्थे दुर्बलरक्षायै इदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी । तदर्थेत्यादिना सः । तत्रार्थेन नित्य-समासः सर्वलिङ्गता च । यश्चापं धनुर्धते धारयति । आश्मनप्रख्यम् । अशमनो विकार इत्यण् । ११५४। अन् । ६। ४। १६। इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आश्मनो विकार उपसङ्घायानमिति टिलोपः पाक्षिकः । विभाषजोरित्यतो मण्डूकमुत्या विभाषाप्रहणानुवृत्तेविकारे वाच्ये । अन्यत्राश्मन एव भवति । आश्मनेन प्रख्या सादर्थमस्य तदाश्मनप्रख्यमुपलब्धितमिति । सेषु सशरम् । अन्यदुर्वहं दुःखेनो-ह्यत इति खल् । रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥

१६५—जेता यज्ञ-द्वुहां संख्ये धर्म-सन्तान-सूरू वने ॥

प्राप्य दार-गवानां यं मुनीनाम्-भयं सदा ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि—यज्ञाय दुष्टनीति यज्ञद्वुहो राक्षसाः । २९७५। सत्सूद्रिप-३। २। ६। १। हृत्यादिना किप् । तेषां संग्रामे जेता । तृजन्तोऽयम् । ततश्च कृप-

८० भद्रि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

योगे कर्मणि पष्टी । धर्मसन्तानसूः पूर्ववत् किप् । धर्मरत् इत्यर्थः । वने वर्ते-
मानानां मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः । तेषां भार्याभिपरिग्रहात् यानि दार-
गवानि । दाराश्च गावश्चेति दारगवानि ‘१४५। अचतुर-५।४७।’ इत्यादिना
निपातितानि । दारयन्तीति दाराः । ‘दारजारौ कर्तृरि णिलुक्ष्व’ इति बन् ।
तेषां च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् । येषामेव प्रासिक्या तेषामेवाभय-
मिति समानकर्तृकव्यम् ॥

१६६—ततो वावृत्यमाना ऽसौ राम-शालां न्यविक्षतः ॥

‘मासुपायंस्त रामे’ति वदन्ती साऽऽदरं वचः ॥२८॥

तत इत्यादि—ततो लक्षणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्यमाना रामं
वृण्वाना । ‘१२३। वा वृत्तुं वरणे’ इति देवादिकः आत्मनेपदी । रामशालां
रामस्य पर्णकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा । विशेः ‘२३३। शल इगुपधादनिष्ठः क्षः
।३।१४५।’ । ‘२६८। नेविशः ।३।३।१५।’ इति तद्दृ । मासुपायंस्त रामेति हे
राम अहं प्रार्थये भवान् मासुपायंस्त परिणयत्विनि वाक्यभेदेन योज्यम् । ‘२७-
९०। आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१२।’ इति लुड़ । ‘२७२९। उपाद्यमः स्वकरणे
।३।३।५६।’ इति तद्दृ । ‘२७३०। विभाषोपयमने ।३।२।१६।’ । इत्यकित्वपक्षे
रूपम् । इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥

१६७—‘अन्स्त्रीको ऽसावृहं स्त्रीन्मान्, स पुष्यति-तरां तव ॥

पतिरित्यब्रवीद् रामम्—‘तमेव व्रज, मा मुचः’॥२९॥

अस्त्रीत्यादि—असौ लक्षणोऽस्त्रीकः । न विद्यते अस्य स्त्रीति । ‘८३।
नवृत्यश्च ।५।४।५३।’ इति कप् । ‘८३। न कपि ।५।४।१४।’ इति इस्यप्रतिपेधः ।
अहं पुनः स्त्रीमान् सभायः । प्रशंसायां सतुप् । स एव लक्षणः । पुष्य-
तितराम् अतीव पुष्यति लक्षणस्तत्र पतिः । ‘२००२। तिङ्गश्च ।५।३।५६।’ इति
तरप् । ‘२००४। किमेत्ति-५।४।१।’ इत्याम् । तस्मात्मेव लक्षणं व्रज गच्छ ।
मा मुचः मा त्यक्षीः सुचेर्लङ्घ । लुटिंवादङ्घ । इति एकमब्रवीद्रामः उक्त-
वान् । आदादिक्य बुजो लङ्घि ‘२४५। वृत्र द्वृद्ध ।३।३।५३।’ इति इटि रूपम् ॥

१६८—लक्षणं सा वृपस्यन्ती महोक्षं गौरिर्वा ऽगमत् ॥

मन्मथाऽऽयुध-सम्पात-व्यथ्यमान-मतिः पुनः ॥३०॥

लक्षणमित्यादि—लक्षणं पुनर्भूयोऽगमत् । लक्षणं प्रति गता । यथा
गौर्वृषस्यन्ती मैथुनेच्छावती महोक्षं महावृपम् । वृपस्यन्तीत्युपमानविशेषणमे-
तत् । तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति क्यच् । ‘२६६। अश्व-क्षीर-५।१।५१।’
इत्यादिना असुक् । तद्वश्ववृपयोमैथुनेच्छायामिति । तद्वदागमत् । महोक्षमिति
‘१४५। अचतुर-५।४।७।’ इत्यादिसूत्रेण निपातितम् । मन्मथस्यायुधानि शराः ।
आयुध्यन्ते एमिरित्यायुधानि । घजर्थे कविधानमिति कः । तेषां सम्पातः ।
संश्लेषः । तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः ॥

१६९—तस्याः सासद्यमानाया लोल्यावान् रघूत्तमः ॥

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकार०८८नसं मुखम् ॥ ३१ ॥

तस्या इत्यादि—सासद्यमानाया: समीपे गहितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः । ‘२६३४। लुप-सद-०३।१२४।’ इत्यादिना यहूँ । रघूत्तमो लक्षणः । मुखमपनसमपगतनासिं चकार । ‘८५८। उपसर्गाच्च ।४।४।११९।’ इत्यच । नासिका च नसादेशमापद्यते । तत्र संज्ञायामिति नानुवर्तते । किं कृत्वा-कौक्षेयमसिमुद्यम्य उक्षिप्त्य । कुक्षी भव इति ‘१४३३। दति-कुक्षि-०४।३।५६।’ इत्यादिना दब्र । कौक्षेयः । लोल्यावान् अत्यर्थं लवनकियायुक्तः । लुनार्तानि लोल्या । यहूँन्तादू‘३२७९। अप्रत्ययात् ।३।३।३०२।’ इत्यकारः । सा विद्यते यस्येति मरुप् ॥

१७०—‘अहं शूर्प-णखा नाम्ना

नूनं नाऽज्ञायिपि त्वया, ॥

दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन

मध्यपातीति सा ऽब्रवीत् ॥३२॥

अहमित्यादि—सा राक्षसीत्यब्रवीत् । अहं शूर्पणखेति नाम्ना नूनमवश्यं त्वया नाज्ञायिपि न ज्ञातास्मि । ज्ञा इत्यसाक्खर्मणि लुहूँ । ‘२७५७। स्य-सि-०६।४।६२।’ इत्यादिना अजन्तत्वात् चिष्णविदित । ‘२७६१ आतो युक् ।७।३।३३।’ इति युक् । ‘५१०। स्वाङ्गाच्च ।४।३।५४।’ इति डीपि प्राप्ते ‘५१४। नखमुखात् संज्ञायां ।४।१।५८।’ इति प्रतिपेशः । ‘८४७। पूर्वपदालसंज्ञायां-०८।४।३।’ इति पत्वम् । अज्ञाने कारणमाह—येनायं दण्डो नासाच्छेदनलक्षणो मध्यपाति पातितः । पातेः कर्मणि लुहूँ । चिणादेशः ‘२२८२। अत उपधायाः ।७।२।१६।’ इति वृद्धिः । ‘२३२९। चिणो लुक् ।६।४।१०४।’ क्षेत्रियः परक्षेत्रे चिकित्स्यः परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं तदा नासिकायाः सम्भवात् । १८९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।५।२।१२।’ इति निपातनम् ॥

१७१—पर्यशाप्सीद् दिविष्ठा ऽसौ संदर्श्य भय-दं वपुः ॥

अपिस्फवच् च वन्धूनां निनृक्षुर् विक्रमं मुहुः ॥३३॥

पर्यशाप्सीदित्यादि—असौ राक्षसी पर्यशाप्सीत् आकुष्टवती । शपेरनिटः सिच्चि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शप उपालम्भन इति तहूँ न भवति उपालम्भनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम् । दिविष्ठा नभसि वर्तमाना । ‘९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।६।३।१४।’ इति सप्तम्या अलुक् । ‘२९१८। अम्बाम्ब-०८।३।१७।’ इति पत्वम् । भयदं रौद्रं वपुः शरीरं संदर्श्ये दर्शयित्वा । वन्धूनां विक्रमं शौर्यं मुहुः पुनः पुनः । अपिस्फवत् स्फीतीचकार । ‘२५७०। अर्तिही-०७।३।३६।’ इत्यादिना णावित्यनुवृत्तौ ‘२५७७। स्फायो वः ।७।३।४।१।’ इति वकारः । स्फाय-

८२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तेश्चिं णिलोपः । हस्तद्विरचनादि । अभ्यासस्य खयः शेषः । चत्वर्तमित्वं च
सन्वज्ञावे । निनङ्क्षुः नष्टुमिच्छुरित्यर्थः । नशोः सनि ‘२५१७। मस्ति-नशोङ्क्षलि
७।१।६०’ इति नुम् ॥

१७२—खर-दूषणयोर् भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ॥

विजिग्राहयिषु रामं दण्डकाऽरण्य-वासिनोः ॥३४॥

खरेत्यादि—खरदूषणयोर्भ्रात्रोदण्डकारण्यवासिनोः पुरः अग्रतः पर्यदेविष्ट
परिदेवनं कृतवतीति । ‘५३४। देवैँ देवने ।’ इत्यसादात्मनेपदिनः सेटो लुडि
रूपम् । परिदेवने कारणमाह—विजिग्राहयिषुः रामं विग्राहयितुं योधयितुमि-
च्छुः । ग्रहेष्यन्तस्य सञ्चन्तस्य रूपम् । ‘१७३। रोरि ।८।३।१४’ इति रेफलोपः ।
‘१७४। ढ-लोपे-१६।३।११।’ इति दीर्घत्वम् ॥

किं पर्यदेविष्ट इत्याह—

१७३—‘कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितां ॥

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ, पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥

कृते इत्यादि—भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभियेकव्यमिति । सुभगा
केकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः ‘११२३। खीभ्यो ढक ।४।१।१२०’ कल्या-
ण्यादीनामिनङ् । तत्र सुभगा दुर्भगा चेति पश्यते । ‘११३३। हङ्गग-७।३।१९’
इत्युभयपदवृद्धिः । पित्रा यौ विवासितां निष्कासितां दौर्भागिनेयौ कोसल्या
सुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणां तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतम् । विधौ
प्रार्थनायां वा लोद्र । थसस्तम् ॥

१७४—मम रावण-नाथाया

भगिन्या युवयोः पुनः ॥

अयं तापसकाद् ध्वंसः,

क्षमध्वं, यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि—रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणम् । युवयोभगिन्या अयं
तापसकात् कृतापसात् । कृत्सायां कन् । ध्वंसो नासिकाविनाशः । यदि व
युष्माकं गुरुणां क्षमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् । युष्मदिगुरावेकेपामिति बहुवचनं
तयोर्येष्टरवात् । तर्हि क्षमध्वं उपेक्षध्वम् । रावण एव ज्ञास्यतीति भावः ॥

पुनरप्येजयितुमाह—

१७५—अ-संस्कृत्रिम-संव्यानावनुच्चिम-फलाशिनौ ॥

अ-भृत्रिम-परीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् । ॥३७॥

असमित्यादि—संस्कारेण वापेन भरणेन च निर्वृत्तं संस्कृत्रिमम् । उप्तिमं
भृत्रिमं च । ‘३२६६। द्वितः क्वितः ।३।३।८८’ क्वर्तम् नित्यम् । ‘२५५०। संप-
र्येष्यः । ६।१।१३७’ इति सुद । सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणे-पीड्यते । संस्कृत्रिमं

न विद्यते येषामिति न ज्ञसमाप्तः । असंस्कृत्रिमाणि संव्यानानि परिधानानि उत्त-
रीयाणि ययोः । वलक्वाससावित्यर्थः । अनुप्तिमाणि फलानि अशनमहारो ययोः
तौ वन्यफलाहारौ न शालिभोजनौ । परिविश्वतेऽनेनेति वच् ‘१०४४। उपसर्गस्य
घञि—१।३।१२२।’ इति दीर्घः । मृगाणाममनुप्यत्वात् । अभृत्रिमः परीवारोऽनुजी-
विलोको ययोऽस्त्रौ मृगपरीवारौ । तथापि मां पर्यंभूतां परिभूतवन्तौ । लुडि रूपम् ॥
१७६—‘श्वःश्रेयसमवासासि’ भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा—॥

प्राणिवस् तव मानाऽर्थं, ब्रजाऽश्वसिहि, मा रुदः.

श्वःश्रेयसमित्यादि—शःशब्दः प्रशंसामाह । शोभनं श्रेय इति वाक्ये
‘१४८। श्वसोवसीयः श्रेयसः ।३।४।८०।’ इत्यच् । मयूरव्यंसकादित्वात् सः । श्वः-
श्रेयसं कल्याणमवासासि प्राप्यसि । भविष्यदनद्यतने लुद । मारयावस्ताविन्युक्तं
भवति ताभ्यां भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा । कर्मणि लुइ । प्राणिवस्तव
मानार्थम् । तव मानखण्डने मा भूदिति जीवावः । ‘११४३। श्वसें प्राणने’ ‘११४४।
अनें च’ । ‘२४७४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।३।२।७६।’ इति इट् ‘२४७८। ‘अनिते:
।३।४।१९।’ इति णत्वम् । तस्माद् व्रज । यथास्यानं गच्छ । आश्रसिहि । उद्गेगं
त्वज । विधौ प्रार्थनायां वा लोद् । मा रुदः । ‘२२१९। माडि लुह् ।३।३।१७५।’
‘२२६९। इरितो वा ।३।३।१७।’ इत्यङ्ग यदा नास्ति तदा मा रोदीरिति ॥

१७७—जक्षिमो ऽनुपराधेऽपि

नरान् नक्तं-दिवं वयम्, ॥

कुतस्-त्यं भीरु ! यत् तेभ्यो

द्रुह्यञ्ज्यो ऽपि क्षमामहे.’ ॥ ३९ ॥

जक्षिम इत्यादि—वयं अनपराधेऽपि । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
‘१४५। अचनुर-।५।४।७७।’ इति निपातितम् । नरान् जक्षिमो भक्षयामः । ‘११४५।
जक्ष भक्ष-हसनयोः ।’ इति भक्षार्थस्य ‘२४७४। रुदादिभ्यः—।३।२।७६।’ इतीट् ।
‘८१। अस्मदो द्रयोश्च ।३।२।५९।’ इति द्वित्वे वयमिति बहुवचनम् । यत् एवं
हे भीरु ! संबुद्धौ गुणो न भवति ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति । कुतस्यम्
कुत एतदागतम् । ‘१३२४। अव्ययात् त्यप् ।४।२।१०४।’ अमेहक्तसिवेभ्य इति
त्यप् । तेभ्यो नरेभ्यो द्रुह्यञ्ज्योऽपि द्रोहं कुर्वणेभ्योऽपि क्षमामहे । नैवेत्यर्थः ।
‘५।७।। कुध-द्रुह—।१।४।३।७।’ इति सम्प्रदानत्वम् । क्षमेर्गम्यमानो नर्जरथस्तस्या-
सूयार्थत्वात् क्षमध्वं यदि वः क्षमित्यस्य प्रतिवचनम् ॥

१७८—तौ चतुर्दश-साहस्रबलौ निर्ययतुस् ततः ॥

पारश्वधिक-धानुष्क-शाक्तिक-प्रासिकाऽन्वितौ॥४०॥

तावित्यादि—ततो निगदनादुत्तरकालं निर्ययतुर्निर्गतवन्तौ । चतुर्दशसह-
साणि परिमाणं यस्य बलस्य । तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये ‘१६९२। शत-

८४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

मानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ४।१२७। प्रागवतेः । ‘१७५२। सङ्ख्यायाः संवत्सरे । ७।३।१५।’ इत्युत्तरपदवृद्धिः । चतुर्दशमाहसं बलं ययोः तौ । तथा पारश्वधिकधानु-
ष्ठयाएकप्रासिकान्वितौ । परश्वधः प्रहरणमेपासिति ‘१६०८। परश्वधात् ठन् । ४।
४।५५।’ तथा धनुः प्रहरणमेपां । यष्टिः प्रहरणमेपासिति ‘५६०९। शक्ति-यज्ञो-
रीकक्षाधा४।५५।’ प्राप्तः कुन्तः प्रहरणमित्यान्यग्निकष्टक् । तत्र धनुषष्टक् । ‘१२२।१।
इसुमुक्तान्तात्कः । ७।३।५।’ ततः सेनाङ्गचाकृतेकवद्वावः तेनान्वितावनुगतौ ॥

१७९—अथ सम्पततो भीमान् विशिखं राम-लक्ष्मणां ॥

वहु-मूर्खोऽद्वि-मूर्खाश्वं त्रि-मूर्खाश्वं चाऽहतां मृधे । ४।१

अथेत्यादि—अथएतस्मिन् प्रमाणे रामलक्ष्मणां मृधे मंग्रामे विशिखैः शरैरहतां
हत्वन्तौ । हन्तिः परस्मैपदी तम्मालडि तम्माम् । तस्य डित्वे ‘२४२।’ अनु-
दात्त—। ६।४।३।’ इत्यादिना अनुतासिकलोपः । कान्त-राक्षसान् । विशेषणोपादा-
नात् विशेष्यप्रतिपत्तिः । प्रकृतचाहा । सम्पततोऽभिपततः । यहुमूर्खो बहुशिरसः ।
तथा द्विमूर्खोम्बिमूर्खाश्वं । ‘८।५।’ द्वि-त्रि-भ्यां प मृधैः । ५।४।१।’ इति समा-
सान्तः पः । अत एव भीमान् भयानकान् । त्रिमूर्खाश्वेत्यत्र ‘१४।’ नश्छव्यप्रशान्
। ८।३।७।’ इति रुः । पूर्वस्य त्वनुतासिकः । ‘१३।’ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३।’
इति चुन्वम् ॥

१८०—तैर् वृक्षण-रुग्ण-संभुग्न-क्षुण्ण-भिन्न-विपन्न-कः ॥

निमग्नोद्विग्न-मंडीणः पप्रे दीनेश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

तैरित्यादि—तैः गक्षमैर्मेदिनी पप्रे पूरिता । ‘११३।’ प्रा पूरणे ।’ इत्य-
सात्कर्मणि लिट् । वृक्षणः छिन्नः । रुग्णः सम्हस्तपादैः । सम्भुग्नः वक्रीकृतदेहैः ।
क्षुण्णः सम्पिष्टशरीरैः । भिन्नः विद्वारितैः । विपन्नकैः नष्टैः । ‘२०३।’ अनुक-
म्पायां कन् । ५।३।७।’ निमग्नः परिभूतैः । उद्घैर्भूतैः । संहीणिर्लज्जितैः ।
वयमपीदशीं दशां प्राप्ता इति । दीनैः हा मातः हा आतरित्येवं भाष्मणैः । तत्र
वृश्चि-रुजि-भुजि-मसूजि-विज्ञि-भ्यो निष्ट्रायां ‘३०।१।’ ओदितश्च । ८।२।४।’ इति
नत्वम् । ‘३७।’ चोः कुः । ८।२।३।’ इति कुः । क्षुद्रिभिदि-पदि-भ्यो ‘३०।१।’
र-दाभ्यां—। ८।२।४।’ इति दस्य च नः । संहीण इति ‘३०।३।’ तुद्विद-८।२।
५।’ इत्यादिना । ‘१२०।’ दी-इ-क्षये ।’ इत्यस्य स्वादय ओदितः इति ‘३०।१।’
ओदितश्च । ८।२।४।’ इति नत्वम् ॥

१८१—केचिद् वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ॥

स-रक्तं वमथुं केचिद्, भ्राजथुं न च केच्चन ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि—तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् । ‘१९।’ दु-वेष्टुं कम्पने ।’
आसेदुः प्राप्ताः । अन्ये दवथुमुपतापमुत्तमं महान्तम् । १३।६। दुनु उप-
तापे ।’ केचिद्वमथुं छर्दनं सरक्तं सशोणितम् । ‘९०।’ दु-वमँ उद्विरणे ।’ भ्राजथुं

शोभां नैव केचन न केचिदपि '८०८। दु-आर्जुं दीसौ ।' सर्वत्र '३२६७। द्वितोऽधुच् ।३१३।८९।'

१८२—मृगयुमिव मृगो इथ दक्षिणेर्मा,
दिशमिव दाहवर्तीं मरावुदन्यन् ॥
रघु-तनयमुपाययौ त्रिमूर्धों,
विपभृदिवोंग्र-मुखं पतत्रि-राजम् ॥ ४४ ॥

मृगयुमित्यादि—अथेतस्मिन् राक्षसविघ्वसनप्रमाणे त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः । मृगयुमिव लुभ्यकमिव । मृगान् यातीति मृगयुः । मृगयादयश्चेत्योणादिककुप्रत्ययान्तः । दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्ष्ये वर्णं यस्येति । '४३४। दक्षिणेर्मा लुभ्ययोगे ।४४।१२६।' इत्यनिच् । यथा मृगो लुभ्यकविग्रीतदक्षिणाङ्गः तमेव मरणायोपयाति । दिशमिव दाहवर्तीं यथा दिशं दावाग्नियुतां मर्मां निर्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाप उपयाति । उदकसिच्छति । '२६।५७। सुप आत्मनः—।३।१।१।' इति क्यच् । उदकस्योदन् भावः । '२६६।१। अशनायो—।७।४।३।४।' इत्यादिना निपातिनः । तदन्नालद शत्रुप्रत्ययः । विपभृदिव यथा विपद्धरः सर्प उग्रमुखं भीषणमुखं पतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद्वच्चमिति । '७८।। राजाऽहःसखिभ्यष्टच् ।४।४।९।१।'

१८३—शित-विशिख-निकृत्तकृत्स्न-वक्त्रः
क्षिति-भृदिव क्षिति-कम्प-कीर्ण-शृङ्गः ॥
भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अ-खिल-कुल-क्षय-पूर्व-लिङ्ग-तुल्यः ॥ ४५ ॥

शितेत्यादि—त्रिमूर्धों राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनिहितवान् । कीदृशः शितविशिखवैस्तीक्ष्णविशिखः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्यः सः । क्षितिभृदिव भूधर इव । कीदृशः क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमे: कम्पेन कीर्णानि क्षिसानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृतः । अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशो यत् पूर्वं लिङ्गं तेन तुल्यः असावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्घते श्री-भट्टिकाव्ये—
 प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),
 तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम चतुर्थः
 सर्गः पर्याप्तिः ।

?—सर्गन्तत्वाद् वृत्त-भेदः । तदूर्ध्वसमजातौ 'पुष्पिताग्रा' नाम । तलक्षणम्—अयुनि नन्युग-रेफ-तो यकारो, युनि च न-जी जर-गाय च पुष्पिताग्रा ॥ इनि-वृत्त-राकारे भट्ट-केदागः । २—(१८७) शेष-स्थं टीकनं प्रेक्ष्यम् ।

८६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-होपे पञ्चमो वर्गः;

पञ्चमः संगः—

१८४—निराकरिष्ण वर्तिष्ण वर्धिष्ण परितो रणम् ॥

उत्पतिष्ण सहिष्णु च चेरतुः खर-दूषणौ ॥ १ ॥

निरेत्यादि—खरदूषणौ रणं परितः समन्तात् । ‘अभित’—इत्यादिना द्वितीया । चेरतुः आन्तौ । निराकरिष्ण शत्रुनिराकरणशीलौ । वर्तिष्ण अभिसुखं वर्तनशीलौ न पलायनशीलौ । वर्धिष्ण मायया महाप्राणोऽज्ञावनशीलौ । उत्पतिष्ण नभ उत्पतनशीलौ । सहिष्णु शश्वप्रहारसहनशीलौ । सर्वत्र ‘३११६। अलंकृत-।३।२।१३६।’ इत्यादिना इष्णुच् ॥

१८५—तौ खड्ड-मुसल-प्रास-चक्र-वाण-गदा-करौ ॥

अकार्ष्मायुध-च्छायं रजः-सन्तमसे रणे ॥ २ ॥

तावित्यादि—रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे । सङ्गतं तमः सन्तमसम् । ‘१४७। अवसमन्वेभ्यमन्तममः ।३।४।७।९।’ इत्यच् । रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति रजःसन्तमसं तस्मिन् रजमा कृतान्धकारे तौ खरदूषणौ आयुधच्छायमायुधबा-हुल्यमकार्ष्म कृतवन्तौ । आयुधानां छायेनि ‘८२४। आया-ब्राह्मणे ।२।४।२।२।’ इति नपुंसकन्वे हस्तत्वम् । खड्डादीनां वाणान्तानां द्वन्द्वैकवड्डावं कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गदेनि शाकपार्थिवादित्वात् सः । अन्यथा समुदायस्य ‘९१०। जातिर-प्राणिनाम् ।२।४।६।’ इत्येकवड्डावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् । वाणगदमिति । खड्डमुसलप्रासचक्रवाणगदाः करे येषामिति समासे प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना कर-शब्दस्य परनिपातः ॥

१८६—अथ तीक्ष्णाऽऽयमैर् वाणैरधिन्मर्म रघूत्तमौ ॥

व्याधं व्याधम-मूढौ तौ यम-साच्च-चक्रतुर् द्विष्ठौ ॥ ३ ॥

अथेत्यादि—अथेतस्मिन् संप्रामे रथूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ । कर्मभूतौ द्विषाविति । ‘२९७। यमसूद्धिप-।३।२।६।१।’ इत्यादिना किप् । यमसाच्चक्रतुः यमाधीनौ कृतवन्तौ । ‘२९२४। तदधीनवचने ।३।४।५।४।’ इति सातिः । तीक्ष्णा-यसैर्बाणैः । तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति । व्याधं व्याधं विढ्डा विढ्डा । ‘३३४३। आभीक्ष्ये णमुल् ।३।४।२।२।’ तत्र ‘३३२०। समानकर्तृक्योः पूर्वकाले ।३।४।२।१।’ इति वर्तते । ‘आभीक्ष्ये द्वे भवतः’ इति द्विर्वचनम् । अधिमर्मेति विभक्तयर्थे-व्याधीभावः । अमूढौ सावधानौ रामलक्ष्मणौ ॥

मर्मवेचमेवाह—

१८७—हत-वन्धुर् जगामा ऽसौ ततः शूर्पन्णखा वनात् ॥

पारेस्समुद्रं लङ्घायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥ ४ ॥

हतेत्यादि—असौ शूर्पन्णखा हतवन्धुः व्यापादितभ्रानृद्वया ततो वनाहण्ड-

कारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं शरणं जगाम गतवर्ती पारेसमुद्रम् । समुद्रस्य पार इति ‘६७२। पारे मध्ये पछ्या वा ।२।४।१८।’ इत्यव्ययीभावः । तत्सन्धियोगेन पूर्वपदस्यकारान्तत्वम् । पश्चात्सप्तमी । ‘६५७। नाव्यवीभावात् ।२।४।८३।’ इत्य-भावः । समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥

१८८—संप्राप्य राक्षस-सभं चक्रन्द क्रोध-विह्वला, ॥

नाम-ग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणाऽन्तिके. ॥५॥

संप्राप्येत्यादि—सा शूर्पणग्वा राक्षससमं संप्राप्य ढाँकिन्वा । राक्षसानां समेति ‘८२६। सभा राजा-।२।४।२३।’ इत्यादिना नपुंसकता । चक्रन्द क्रन्दनं कृतवर्ती । क्रोधविह्वला क्रोधविवशा । आतरौ खरदृपणावरोदीत् रुदितवर्ती । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । आतरौ खरदृपणाविनि । ‘३३८०। नाश्वादिशिग्रहोः ।३।४।५८।’ इति णमुल् । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियादा व्यासुमिष्टत्वाद्वुदिः सकर्मकः । रावणान्तिके रावणमर्मीपे । सप्तम्यधिकरणे चेति चकाराद्वान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी ॥

तयोः किं जातमिति रावणेन पृष्ठाह—

१८९—‘दण्डकानध्यवात्तां याँ वीर ! रक्षः-प्रकाण्डकौ, ॥

तृभ्यां संख्येऽकृपातां ताँ स-भृत्याँ भूमि-वर्धनौ. ॥६॥

दण्डकानित्यादि—हे वीर दण्डकान् दण्डकारण्यसञ्चिवेशान् अध्यवात्ताम् अध्युपितवन्तो । ‘१०७४। वर्मं निवासे ।’ इत्यस्मालुड् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘२३३२। सः सिः ।३।४।४९।’ इत्यादिना धातुसकारस्य तत्वम् । ‘२२८१। झलो झलि ।४।२।२६।’ इति सिचो लोपः । रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ । ‘७४७। प्रशंसा-वचनेश्च ।२।१।६६।’ इति समाप्तः । ततः स्वार्थं कन् ‘स्वार्थिकाश्र प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति नपुंसको न भवति । अन्यथा रुदिशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टिलिङ्गवादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादानादेव समानाधिकरणाः स्युः । यथा गोपकाण्डमिति । तौ नृभ्यां मनुष्याभ्यां सङ्घे युद्धे भूमिवर्धनावकृपाताम् कृतौ । कर्मणि लुड् । अचिण्वद्वावे रूपम् । वर्धेते इति वर्धनौ । ‘२८४१। कृतल्युटो बहुलम् ।३।३।१३।’ इति कर्तेरि ल्युद् । भूमेर्वधेनाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमानवात् । सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥

१९०—विग्रहम् तव शक्रेण बृहस्पति-पुरोधसा ॥

सार्धं कुमार-सेनान्या, शून्यश् चाऽसीति को नयः. ७

विग्रह इत्यादि—बृहस्पतिः पुरोधा मत्री यस्य शक्रस्य तेन । कार्येषु पुरोधीयत इति पुरोधाः । पुरःपूर्वाद्वापः सर्वधातुभ्य असुन् । तथा कुमारः कार्तिकेयः सेनानीर्यस्य । सेनां नयतीति ‘२९७५। सत्सू-द्विष-३।२।६।’ इत्यादिना क्रिए । तेन शक्रेण सार्धं सह तव विग्रह आसीत् । इदानीं कार्यनिपुणाभावात्

८८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे-प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः;

शून्यश्वासि '२१९१। तासस्त्योर्लोपः । ग०४।५०।' इति सकारलोपः । तस्मात्को
नयः । नय एव न भवतीत्यर्थः ॥

तदेव दर्शयन्त्याह—

१९१—यद्यहं नाथ ! ना ऽयास्य विनासा हत-वान्धवा, ॥

ना ऽज्ञास्यम् त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश् चार-दुर्बलः.. ८

यदीत्यादि—विनासा विगता नासा यस्याः । नायैव नासिकेति '४३४।
केऽङ्गः । ग०४।३३।' इति इत्यन्वे रूपं, तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वादत्र
संभव एव नास्ति । विनसेति पाठान्तरम् । तत्र विगता चासौ नासिका
च विनासिका । तत इत्यभूतलक्षणायां तृतीयायां '२२८। पद्मोमास्-
१६।१६३।' इत्यादिना नसादेशः । विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः । विगता
नासिका अस्या इति बहुवीहिणा व्याख्याने अन्नासिकेत्यादिना अच नसादेशश्च
प्रासुतः । तस्य संज्ञाविषयत्वादुपसर्गचेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति
वेग्रो वक्तव्य इति ग्रादेशो वाधकः । हे नाथ यद्यहं विनासा हतवान्धवा ना-
यास्यं न यातोऽभविष्यम्, तदा तदिदं सर्वं भ्रात्रोर्विवं नासाच्छेदं च नाज्ञास्यः
न ज्ञातोऽभविष्यः । क्रियातिपत्तौ लङ् । अज्ञाने कारणमाह—प्रमाद्यन् विष-
येषु प्रमादं गच्छन् । चरुरुर्वलः चारहीनः । चारा हि चक्षु राज्ञां कार्याकार्यज्ञा-
नाय लोके । चरतीति चरः पचाश्च । चर एव चारः '२३०६। प्रज्ञादि-
४३।३३।' इत्यण् ॥

१९२—करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं, किं नु कृतं परः:, ॥

अपकारे कृते ऽप्यज्ञो विजिगीपुर् न वा भवान् ॥९॥

करिष्यमाणमित्यादि—परः शत्रुभिरपचयचिर्कार्यया करिष्यमाणं कार्यं
विज्ञेयम् । किंनु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः । त्वं पुनः परैरपकृतो-
ऽपि अज्ञोऽविदितस्तरूपः । अतो विजिगीपुर्न वा भवान् । सुतो न राज्यं
संभावयतीत्यर्थः ॥

१९३—वृतम् त्वं पात्रे-समितेः

खट्टाऽरुद्धः प्रमादन्वान् ॥

पान-शौण्डः श्रियं नेता

ना ऽत्यन्तीनन्त्वमुन्मनाः.. ॥ १० ॥

वृत इत्यादि—अत्यन्तं गामिनीति '१८१२। अवारपार-४।२।१।' इत्या-
दिना खः । तस्य भावोऽत्यन्तीनन्त्वम् । नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियं नेता
न प्रापणशीलः । '३।१५। तृन् ।३।२।१३।५।' इति ताच्छीलिकस्तृन् । '६२। न
लोक-४।३।६।९।' इति पष्टीप्रतिपेघः । यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि
तथापि न चिरकालमित्यर्थः । यतस्त्वमुन्मनाः आन्तवित्सः । यतः पानशौण्डः

पाने प्रसक्तः । '७१७। सप्तमी शौण्डैः । २।१।४०' इति सः । अत एव प्रमादवान् । अतोऽपि खट्टारुद्धः उत्थप्रस्थितः । '६८८। खट्टाक्षेषे । २।१।२६' इति द्वितीया सः । तत एव पात्रेसमितैः भोजन एव सन्निहितैः अनुजीविभिर्वृतः । '७२५। पात्रेसमितादयश्च । २।१।४८।' इति क्षेषे सः ॥

१९४—अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ॥

अनुं महेन्द्रियं भागमैति दुश्यवनोऽधुना ॥११॥

अध्वरेष्वित्यादि—त्वश्येवमभृतेऽधुना दुश्यवन इन्द्रः आश्रमानेति आगच्छति । आदृपूर्वस्येणः '७३। एत्येष्वन्यूद्यमु । २।१।८९।' इति वृद्धिः । सोमसुत्वतः सोमं सुनोतीति '३००। सोमे सुजः । ४।२।७।' इति क्रिप् । सोमसुतः सन्ति येष्वाश्रमेष्विति मतुप् । '१८७। नमौ सन्वर्ये । १।४।१९।' इति भव्ये तकारस्य जश्वन् न भवति । '१८९। अयः । २।२।१०।' इति मतोवैत्वम् । किमर्थमेतीत्याह—अनुं भक्षयितुं महेन्द्रियं भागम् । महेन्द्रो देवता अस्येति । '१२३। महेन्द्राद्वाणीं च । ४।२।२७।' इति वः । क अध्वरेषु यज्ञेषु । अग्निचित्वत्सु । अग्निं चित्वन्तोऽग्निचितः आहिनाग्नयः । '३००। अग्नौ चः । ३।२।९।' इति क्रिप् । ते सन्ति येष्विति पूर्ववन्मतुप् ॥

१९५—आमिक्षीयं दधि-क्षीरं पुरोडाश्यं तथौपधम् ॥

हविर हैयङ्गवीनं च नाऽप्युपग्नन्ति गाक्षसाः ॥१२॥

आमित्यादि—दध्ना सहितं शृतं पय आमिक्षा । तग्मै हितमामिक्षीयम् । '१६६। विभाषा हविरपूर्पादिभ्यः । ४।१।४।' इति छयतौ । दधि च क्षीरं चेति । '११६। विभाषा वृक्ष- । २।४।१।' इत्यादिना व्यञ्जनन्वादेकवङ्गावः । पुरोडाशाय हितमौपधं नीवारतण्डुलादि पुरोडाश्यम् । अपूर्पादित्वाद्यत । ओप्पिरेवौपधम् । '२१०। ओप्पेरेजातौ । ४।४।३।' इत्यष्ट । तण्डुलानामजातित्वात् । 'स्वार्थिकाश्र प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसकलिङ्गता । हविः हृयत इति हविः । 'अर्चिं-शुचि' इत्योणादिक इम् । हैयङ्गवीनं शृतम् । खोगोदोहस्य विकार इत्यर्थे '१८२। हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ४।२।२३।' इति निपातनात् खञ्ज हित्यंगवादेशश्च । तानि नाऽप्यपग्नन्ति राक्षसाः त्वय्युदासीने सति ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन ग्रोत्साहयितुमाह—

१९६—युव-जानिर धनुष-पाणिर भूमि-ष्ठः ख-विचारिणः ॥

रामो यज्ञ-द्वुहो हन्ति काल-कल्प-शिलीमुखः ॥१३॥

युवेत्यादि—युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः । '८७। जायाया निङ् । ६।१।७।' वलि लोपः । '८३। श्वियाः पुंवत- । ६।३।३।' इत्यादिना पुंवङ्गावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते । धनुषपाणिः पाणौ धनुर्यस्य । प्रहरणेत्यादिना

परनिपातः । भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः । नाकाशचरः । ‘२९१६। सुपि
स्थः ।३।२।४।’ इति कः । ‘२९१८। अम्बास्व-।८।३।९।’ इत्यादिना पत्वम् ।
कालकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यशरः । रामो यज्ञ-दुहो राक्षसान् ह नित खविचा-
रिणः आकाशचरणशीलान् । ‘२९८। सुप्यजातौ ।३।२।७।’ इति णिनिः ॥

१९७—मांसान्योष्टाऽवलोप्यानि साधनीयानि देवताः ॥

अश्वनित, रामाद् रक्षांसि विभ्यत्यंशुवते दिशः ॥१४॥

मांसेत्यादि—ओष्टावलोप्यानि ओष्टाभ्यां छेदार्हाणि शक्यानि वा । अहोर्थे
शक्यार्थे वा कृत्यः । ‘६९५। कृत्यैरधिकार्थवचने ।२।१।३।२।’ इति सः । साध-
नीयानि यज्ञस्य साधनायहितानि । ‘१६६। तस्मै हितम् ।५।१।५।’ इति छः ।
सावनीयानीति पाठान्तरम् । तत्र सवनं स्वानं तद्योगात्स्वातकोपि तथोच्यते
तत्र भवः सावनो यज्ञः । ‘१६६। तस्मै हितम् ।५।१।५।’ इति छः । तानि
मांसानि देवता अश्वनित भुज्जते न राक्षसा रक्षांसि किन्तु रामाद्विभ्यति ।
‘४४। वा नपुंसकस्य ।७।१।७।’ इति शतुर्नुमभावपक्षे रूपम् । दिशोऽशुवते
व्यामुवन्ति ॥

१९८—कुरु बुद्धिं कुशाऽग्रीयाम् नुकामीन-तां त्यज, ॥

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्र-पौत्रीण-तां नय. ॥१५॥

कुर्वित्यादि—कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्माम् । ‘२०६। कुशाग्राच्छः ।
पा।३।१।०।५।’ इति इवार्थे छः । स्थूलबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः । अनुकामीनतां त्यज
यथेच्छाग्रामितां त्यज । ‘१८।१।२। अवार-पार-।५।२।१।।’ इत्यादिना खः ।
परम्परीणां परांश्च परतरांश्च अनुभवतीत्यर्थं परशब्दात् । ‘१८।१।। परोवर-
।५।२।१।०।’ इत्यादिना खः परंपरादेशश्च । तां लक्ष्मीं क्रमायातां त्वं पुत्रपौत्री-
णतां नय पुत्रांश्च पौत्रांश्चानुभवतीति खः । तस्य भावः । पुत्रपौत्रानुग्रामिनीं
कुर्वित्यर्थः ॥

१९९—सहाय-वन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश् च याम् ॥

श्रियमांशासते, लोलां तां हस्ते-कृत्य मा श्वसीः ॥१६॥

सहेत्यादि—यां च श्रियं त्वदीयां शौर्योपातां सहायवन्तः सहाया-
उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशला आशासते इच्छन्ति । ‘१०९।। आङः
शासुं इच्छायाम्’ इत्यादादिकस्यामनेपदिनो रूपम् । ‘२२५।। आत्मनेपदेष्व-
नतः ।७।१।५।’ इत्यादादेशः । तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य । मा श्वसीः आश्वासं मा
कार्यीः । चञ्चलत्वात् । यदाह लोलामिति । ‘२२९।। हयन्त-क्षण-श्वस-जागृ-णि-
।७।२।४।’ इति वृद्धिप्रतिपेदः । ‘२२६।। हृद ईटि ।८।२।२।’ इति सिचो
लोपः । ‘७७।। नित्यं हस्ते पाणी-।१।४।७।’ इति गतिसंज्ञायां समाप्ते
ल्यबादेशः ॥

तां लोलतां दर्शयन्नाह—

२००—लक्ष्मीः पुं-योगमाशंसुः

कुलटैव कुतूहलात् ॥

अन्तिके ऽपि स्थिता पत्युग्र

छलेनाऽन्यं निरीक्षते. ॥ १७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि—त्वयैव न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न मां परिव्यजतीति । यतः छलेन व्याजेन अन्यं निरीक्षते । किमर्थे-पुंयोगमाशंसुः । अभिलयन्तीति । ‘३१४८। सनाशंस-निक्ष उः । ३२२।१६८।’ कुतूहलात् कोऽस्य विशेष इति । स्त्रेहादन्तिके अद्वैरेऽपि स्थिता पत्युः । ‘६१। दूराऽन्तिकाऽर्थः—३।३३।’ इत्यादिना पष्टी । कुलटैव वन्यकीव । शक्तन्दवादिगु दर्शनापरस्परम् ॥ युवजानिरित्युक्तं तद्योपित्प्रलोभमनायाह—

२०१—योपिद्-वृन्दारिका तस्य दयिता हंस-गामिनी ॥

दूर्वा-काण्डमिव इयामा न्यग्रोध-परिमण्डला. ॥ १८ ॥

योपिदित्यादि—योपिच्चासौ वृन्दारिका चेति । ‘७४। वृन्दारक-१२।१६२।’ इत्यादिना सः । रूपेण प्रियेयाह-इतिता प्रिया । प्रशमन्त्वे कारणमाह—हंस इव गन्तुं शीलं यस्याः । ‘२९।८। कर्त्तर्युपमाने । ३।२।७।’ इति णिनिः । दूर्वा-काण्डमिव इयामा दूर्वास्त्वं तदिव श्रायामा । न्यग्रोधपरिमण्डला । ‘७३।३। उपमानानि-१२।१।५।’ इत्यादिना सः ॥

२०२—नाऽस्य पश्यति यम् तस्या,

निंसे दन्त-च्छदं न वा, ॥

संशृणोति न चौक्तानि,

मिथ्याऽसां विहितेन्द्रियः. ॥ १९ ॥

नास्यमित्यादि—तस्या आस्यं सुखं चो न पश्यति । दन्तच्छदं ओष्ठम् आयते अनेनेति घः । ‘३२।९। छादेवैऽव्युपसर्गस्य । ६।४।१६।’ इति हस्तः । दन्तानां छदं नवा निंसे न चुम्बति । ‘१०।९।६। णिमिैं चुम्बने।’ इत्यादादिक आत्मनेपदी । ‘२२।६।२। इदितो नुम् धातोः । ७।१।५।’ उक्तानि उदितानि न संशृणोति । ‘२६।९। समो गमि-१।३।२।९।’ इत्यादिना तद्द न भवति । अकर्मकादित्यधिकारात् । मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः । वृथैव तस्य वेधसा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥

?—स्तनौ सु-कठिनौ यस्या, नितम्बे च विशालता, ॥

मध्ये क्षीणा भवेद् या, सा न्यग्रोध-परिमण्डला. ॥ १ ॥

९२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः।

२०३—सारोऽसाविन्द्रियाऽर्थानां,
यस्याऽसौ तस्य नन्दथुः, ॥
तल्पे कान्ताऽन्तरैः सार्धं
मन्ये ऽहं घिङ् निमज्जथुम् ॥ २० ॥

सार इत्यादि—इन्द्रियार्थानां मध्ये सारोऽसौ दृष्टिता इन्द्रियार्थः । स्त्री-
द्यनिशययोगात् । यस्यासौ मंपद्यते तस्य नन्दथुः आनन्दश्वेतसः । तल्पे शयनीये
यस्य कान्तान्तरैररन्यघ्यभिः सार्धं निमज्जथुं शयनम् । सर्वत्र ‘३२६७। ट्रिनोऽ-
धुच् ।३।३।८९।’ तस्य घिङ् कुमितमहं मन्ये । ‘उभसर्वतसोः’ इत्यादिना
घिञ्योगे द्विनीया । तया सार्धं शोभनमित्यर्थादुक्तं भवति ॥

२०४—न तं पश्यामि, यस्याऽसौ
भवेन् नैदेजया मतेः, ॥
त्रैलोक्येनाऽपि विन्दस् त्वं
तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

न तमित्यादि—मर्वथा न तं पश्यामि जानामि जगति यस्य संबन्धिन्याः
मतेश्वेतसः उद्देजया उक्तमिकासौ न भवेत् । चित्तक्षोभजनिकेत्यर्थः । उद्देजय-
नीति ‘२९००। अनुपमर्गालिप्त—३।१।३८।’ इति कर्तरि शः कृद्योगे कर्मणि-
पष्ठी । तस्मात् त्रैलोक्येनापि । त्रयश्च ते लोकाश्च त्रिलोकाः । त एव त्रैलो-
क्यम् । चानुर्वैर्णादित्यात् स्वार्थं प्यच्च । ‘स्वार्थिका अतिवर्तेन्ते’ इति नपुंसक-
त्वम् । तेनापि तां क्रीत्वा लक्ष्या विन्दस्त्वं सुकृती भव पण्डितो भव । आद्यो
वा भव । पाणिडत्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्रीरबं क्रीत्वा लक्ष्यमिति । विन्द-
तीति तेनैव सूत्रेण शः ॥

अन्या अपि स्त्रियः सन्तीति चेदाह—

२०५—नैवैन्द्राणी, न रुद्राणी,
न मानवी, न रोहिणी, ॥
वरुणानी न, ना ऽग्नायी
तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

नैवेत्यादि—तस्यास्तु सीतायाः । ‘६३०। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् ।२।३।
७२।’ इति पष्ठी । न काचिन् सीमन्तिनी स्त्री समा तुल्या । ‘सीमन्तः केश-
वेशो’ इति परस्परत्वम् । अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते यस्या इति इनिः । इन्द्रा-
णी इन्द्रभार्या । न सम्यक् किं पुनरन्या । तथा रुद्राणी रुद्रभार्या । वरुणानी
वरुणभार्या । ‘५०५। इन्द्र-वरुण—४।१।४९।’ इत्यादिना आनुक । मनावी
मनुभार्या । ‘४९५। मनोरौ वा ।४।१।३८।’ इत्यौकारः । अग्नायी अग्निभार्या ।

‘४९४। वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिद-१४।१३७।’ इत्यादिना ऐरिति सर्वत्र ‘५०४। पुण्योगादात्यायां ।४।१४८।’ इति डीप् । रोहिणी चन्द्रभार्या । रोहितशब्दात् ‘४९६। वर्णादनुदात्-१४।१३५।’ इत्यादिना डीप् नकारश्च । वरुणानी न नाशाश्रीत्यत्र प्रतिपेद एकः पूर्वेण योज्यः द्वितीयः परेणेति । न चाशाश्रीति पाठान्तरम् ॥

२०६—प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस् ताम्—

‘आश्वसिहि, विभेषि किम्, ॥

त्यज नक्तच्चरि ! क्षोभं,

वाचाटे ! रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—राक्षसेन्द्रो रावणः । राक्षसीं प्रत्यूचे । प्रतिवचनमुक्त-वान् । आश्वसिहि खेदं त्यज । ‘२४७४। रुदादि-७।२।७६।’ इत्यादिना इद् । विभेषि किमर्थं तापसकात् । हे नक्तच्चरि मद्विपये क्षोभं रोपं त्यज । वाचाटे बहुभाषिणि । ‘१९३।१। आलजाटचो बहुभाषिणि ।७।२।१२५।’ यस्माद्वावणोऽहम् । अनेनात्मोक्तप्रमावेदयति ॥

तमेव स्फुटयन्नाह—

२०७—मामुपास्त दिव्दक्षान्वान्

याष्टीक-व्याहतो हरिः ॥

आज्ञा-लाभोन्मुखो दूरात्

काऽक्षेणाऽनादरेक्षितः ॥ २४ ॥

मामित्यादि—मामुपास्त सेवितवान् । हरिरिन्द्रः । दिव्दक्षावान् द्रष्टुमिच्छा-वान् । आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः । दूरादेव याष्टीकैः वेत्रग्राहिभिर्व्याहतोऽपसा रितः । ‘६५४। कर्तु-करण कृता-१२।१३।२।’ इति सः । यष्टिः प्रहणमेपामिति ‘१६५। शक्ति-यष्टयोरीकक् ।४।४।५।’ । आज्ञालाभे किमभिधास्यतीत्युत्सुक-उन्मुखः तत्परः । सप्तमीति योगविभागात् सः । अनादरेक्षितः अवज्ञाविलोकितः । काक्षेण कुटृष्ट्या । ‘१०३।० का पथ्यक्षयोः ।६।२।१०।४।’ इति कुशब्दस्य कादेशः । यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्तते तदा कुसितमक्षमिति विग्रहः । अक्षशब्द-स्येन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्दोपपदाच्चाच्छ्रुयि वर्तते । अथ तत्पुरुष इति नानुवर्तते सामान्येनादेशस्तदा कुसितमक्षि यस्येति । ‘८५।२। बहुवीहौ सकृद्यक्षणोः-१।४।४।१।३।’ इति पच् । काक्षेण मयेत्यर्थः ॥

२०८—विरुग्णो-दग्ध-धाराऽग्रः कुलिशो मम वक्षसि ॥

अन्भिन्नं शत-धा ७७त्मानं मन्यते वलिनं बली ॥२५॥

९४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्थे पञ्चमो वर्गः;

विस्तुत्यादि—विस्तुतानि अवस्थानि कुणितानि उदग्राणि महान्ति धाराग्राणि यस्य स कुलिशो वज्रः मम वक्षसि पतितः सन् । बली । आत्मानम-भिन्नं शतधा शतप्रकारम् । ‘१०८८। संख्याया विधार्थे धा ।५।३।४२।’ बलिनं मन्यते । अहो बलवानहं न येन शतधा भग्न इति । तस्य देवतारूपत्वात् बल-मस्त्येव । आत्मानं बलिनं मन्यत इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

२०९—कृत्वा लङ्का-द्रुमाऽलानमहमैरावतं गजम् ॥

बन्धने ऽनुपयोगिन्त्वान् न तं तृणवदत्यजम् ॥२६॥

कृत्वेत्यादि—एष्वालीयत इत्यालानम् । अधिकरणे ल्युद । ‘२५०९। वि-भाषा लीयते: १।१।३।१।’ इत्यात्मवम् । लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावताख्यस्य गजस्य तं कृत्वा । न तं नन्ममुखम् । तृणमिव मन्वा । सोऽहमत्यजं त्यक्त्वान् । बन्धने ऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥

२१०—आहोपुरुषपिकां पश्य

मम, सद्-रत्न-कान्ति-भिः ॥

ध्वस्ताऽन्धकारे ऽपि पुरे

पृष्ठेन्द्रोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

आहो इत्यादि—अहो पुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वाद्बुद्धः । आहोपुरुषिका कर्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः । तां मम शूर्पणम्बे पश्य । सद्रबकान्तिभिः ध्वस्ता-न्धकारे ऽपि पुरे पृष्ठेन्द्रोः पृष्ठेचन्द्रत्य यन्निधिः सदा सन्निधानं । न पुनस्तेन कृत्यं रलप्रभामिरेव तक्ष्यत्यस्य कृत्वात् ॥

२११—हृत-रत्नश्च च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करन्दो दिवि ॥

पूतक्रतार्थीमभ्येति सन्त्रपः किं न गोत्रन्भित् ॥२८॥

हृतेत्यादि—हृतोऽच्चःश्रवादिरिक्तो गोत्रभिदिन्द्रः । अत एव च्युतोद्योगः । दिवि वर्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः । राजग्राह्यं वित्तं प्रयच्छन् । पूतक्रतार्थीं शर्चीं ‘४९३। पूतक्रतोरेव च ।३।१।३६।’ इति ढीष् । पुंयोगादाख्यायामिति । सत्रपः सब्रीडः । किं नाभ्येति न हाँकते ॥

२१२—अ-तुल्य-महसा सार्धं रामेण मम विग्रहः ॥

त्रपान्करस, तथाप्येष यतिष्ये तद्-विनिग्रहे ॥२९॥

अतुल्येत्यादि—तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण सह विग्रहस्थापाकरः । ‘२९३। कृष्णो हेतु-३।२।२०।’ इत्यादिना टः । तथापि त्वत्प्रार्थनया । एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधिनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये यत्करिष्यामि । ‘२७८। वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा ।३।३।३१।’ इति विकल्पेन लटो विधानात् लङ्काहतः ॥

२१३—उत्पत्त्य खं दश-ग्रीवो मनो-यायी शिताऽस्त्र-भृत् ।

समुद्र-सविधाऽवासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥३०॥

उत्पत्त्येत्यादि—उक्तवैवं व्याकाशमुत्पत्त्य मारीचं प्रति चक्रमे । यत्र मारी-
चो राक्षसमत्र गत इत्यर्थः । ‘२७१६। अनुपसर्गाद्वा ।१।३।४३’ इति क्रमेत्तद् ।
मनोवदाशु यातुं शीलमस्येति । ‘२९८७। कर्त्तर्युपमाने ।३।२।७७’ इति णिनिः ।
शितास्त्रभृत् गृहीतनीक्षणचन्द्रहासः । समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य
मारीचस्य । सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दमत्समीपवाची ॥

२१४—सम्पत्य तत्-सनीडेऽसां तं वृत्तान्तमशिश्रवत् ॥

त्रस्तुना ऽथ श्रुताऽर्थेन तेनाऽगादि दशाऽनननः ॥३१॥

सम्पत्त्येत्यादि—असां दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे । अत्रापि सह
नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् । समेत यावा । तं वृत्तान्तम् शूर्पणखाकथितमशि-
श्रवत् श्रावितवान् । शृणोतेर्थन्तस्य लुडि रूपम् । तेन मारीचेन श्रुतार्थेन
त्रस्तुना त्रसनशीलेन दशाननः अगादि उक्तः । कर्मणि लुइ ॥

२१५—अन्तर्धत्स्व रघु-व्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर! ॥

यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद् धनुः ॥ ३२ ॥

अन्तरित्यादि—हे राक्षसेश्वर त्वं तस्माद्बुव्याघ्रादन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो
भव व्यवहितो भवेति यावत् । दधातेलौटि ‘२४८३। शाभ्यमत्योः—१।६।४।१।२।’
इत्याकारलोपः । अभ्यासस्य ‘२५०।१। दधस्तथोश्च ।१।२।२।३।’ इति भप्रभावः ।
‘५९।। अन्तर्धौ येना—१।४।२।’ इत्यपादानसंज्ञा । यस्मात् स रामः रणे दुरु-
पस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति । आतो युच् । यतो हस्तरोधं दध-
द्वनुः हस्तेन रुद्धा सैव यो धनुर्धते स कथं दुरुपस्थानो न भवति । हस्तशब्दे
तृतीयान्त उपपदे ‘३।३।७।०। सप्तम्यां चोपर्णीड-स्थः-कर्पः ।३।४।४।’ इति णमुल ।
चकारेण तृतीयायाः समुच्चितवात् ‘७।८। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।
१।२।२।२।’ इति सः ॥

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह—

२१६—भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीन-सन्धिमच्चीकरत् ॥

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥३३॥

भवेत्यादि—यः कार्तवीर्यस्यापत्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीनसन्धि-
मच्चीकरत् । हीनेन दुर्बलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान् । तेन हीनत्वम् ।
बलाज्ञिर्जित्य कारित इति दुरुपस्थानमुक्तम् । ‘५४।। ह-ओरन्यतरस्याम्
।१।४।५।३।’ इति द्विकर्मकता । तस्य कार्तवीर्यस्य यो हन्ता परशुरामः । कृत्य-
योगे कर्मणि पष्टी । तेन हि तस्याम्भिरेत्रेनुमपहत्य गच्छतः परशुना बाहुसहस्रं
छिन्नम् । तस्य हन्तारं स रामो जिगाय जितवान् । जयतेर्लिटि धातुजकारस्य

९६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे पञ्चमो वर्गः,

‘२३३। सॅल्लिटोजें:।।७।।५।।’ इति कुत्वम् । सार्वलौकिकं सर्वलोके विदितम् । ‘१७।।०। लोक-सर्वलोकाभ्यां ठज ।।५।।४।।’ । ‘१४।।८। अनुशतिकादी—।।७।।२।।०।’ इत्युक्तवादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिक इति पाठान्तरम् । अब राम इति योज्यम् ॥

२१७—यमाऽस्य-दश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्, ॥

शूरं-मन्यो रणाच्च चाऽहं निरस्तः सिंह-नर्दिना. ३४

यमेत्यादि—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञातवती । ‘२७।।१। वर्त-मानसामीप्ये—।।३।।१३।।’ इति भूते लट् । कीटशी यमास्यदश्वरी । तच्छ-रताडिता यममुखं दृष्टवती मृतेत्यर्थः । ‘३००।।४। दृशः क्लिप् ।।३।।२।।५।।’ ‘४।।६ वनो र च ।।४।।७।।’ इति डीवेफौ । अहमपि शूरमन्यः शूरमात्मानं मन्य-मानः ‘२९।।३। आत्ममाने खश्च ।।३।।२।।६।।’ सिंहनर्दिनां रामेण सिंह इव नर्दतीति ‘२९।।७।। कर्त्युपमाने—।।३।।२।।७।।’ इति गिनिः । रणान्निरमः वहि-एकृत इत्यर्थः ॥

२१८—न त्वं तेनाऽन्वभाविष्टा,

नाऽन्वभावि त्वया ऽप्यसाँ, ॥

अनुभूतो मया चाऽसाँ,

तेन चाऽन्वभविष्यहम्, ॥ ३५ ॥

न त्वमित्यादि—तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्टाः । त्वमनेन नानुभूतः । कर्मणि लुड् । थासि ‘२७।।७। स्य-सिच्—।।६।।६।।’ इत्यादिना चिष्वदिद् हृत्वम् । नान्वभावि त्वयाऽप्यसाँ नानुभूतः । येनवसुच्यते । अत्र ‘२७।।८।। चिण् भाव-कर्मणोः—।।१।।६।।’ इति चिण । अनुभूतो मया चासाँ । चशद्वः पुन-रित्यर्थः । मया पुनरसावनुभूतः न शक्यो जेतुमिति । तेन रामेण चान्वभ-विष्यहमनुभूतोऽहम् । तेन सह योद्दुमक्षम इति । अत्र चिणवद्वावो न कृतः किन्तु लुडि उत्तमपुर्येकवचने वलादिलक्षण इट् । तेन वृद्धभावात् गुण एवेति ॥

२१९—अध्यइङ् शस्त्र-भृतां रामो,

न्यञ्चसूतं प्राप्य मद्-विधाः, ॥

स कन्या-शुल्कमभनइङ्

मिथिलायां मखे धनुः. ॥ ३६ ॥

अध्यडित्यादि—शस्त्रभृतां मध्ये रामोध्यइङ् अधिकः । अधञ्चत्याधिक्येन चर्तत इति ‘३७।। क्रत्विग्—।।३।।२।।५।।’ इत्यादिना किन् तस्मिन् लुसे अनुना-स्त्रिकलोपे ‘३६।। उगिदचां—।।७।।७।।’ इति तुम् । तस्यानुस्वारपरसर्वर्णत्वे कृते च हल्द्यादिसंयोगान्तलोपौ । नकारस्य ‘३७।। किन्प्रत्ययस्य कुः—।।३।।२।।६।।’ इति कुत्वेन डकारः । तं तादृशं प्राप्य मद्विधा न्यञ्चो हीनाः । निशब्दोऽत्राधो

भावे वर्तते । न्यज्ञ इति पूर्ववत् किन् । अनुनासिकलोपः । नुम् । अल्पोपो नास्ति अहल्ख्वात् कुत्वं च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् । यो मिथिलायां महद्वनुरभनकृ भग्नवान् सोऽस्मादपि कारणात् शख्बृतामध्यहङ् । भञ्जेलडि '२५४४। श्वान्नलोपः इ।४।२३।' हल्ड्यादिलोपः । कुत्वं च । कन्याशुलकं । कन्यामूल्यम् । तद्व यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति अस्मै कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्यापितम् ॥

२२०—सं-वित्तः सह-युध्वानौ तच्छक्तिं खर-दूषणौ ॥

यज्वानश्च स-सुत्वानो, यानगोपीन् मखेषु सः ॥३७॥

संवित्त इत्यादि—नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपि तु खरदूषणावपि संवित्तः ज्ञातवन्तौ । '२७८१। वर्तमानसार्माप्ये—।३।३।१३।१' इति भूते लद् । सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गमयृ—।३।३।२९।' इत्यादिना तद्व न भवति तत्राकर्मकादिति वर्तते । सहयुध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ । '३००६। सहे च ।३।२।९६।' इति युधेः क्लिप् । यज्वानश्वाहिताम्रयः ससुत्वानः सोमयाजिसहिताः । '३०९।१ सु-यजोर्ध्वनिप् ।३।२।१०३।' संविदन्तीति वचनविपरिणामेन योजयम् । यानगोपीत् अरक्षीत् मखेषु स रामः । लुडि रूपम् । तथा मखद्वहो राक्षसान् भ्रतो रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥

२२१—सुख-जातः सुरा-पीतो

नृ-जग्धो माल्य-धारयः ॥

अधिन्लङ्कं स्त्रियो दीव्य,

मा ३३रब्धा वलि-विग्रहम् ॥ ३८ ॥

सुखेत्यादि—यत एवं दुरुपस्थानः स तस्माद्विलिना रामेण विग्रहं माऽऽरब्धाः मा कार्याः । रभेराङ्गपूर्वात् '२२९९। माडि लुइ ।३।३।१७५।' थास् । '२२८। झलो झलि ।३।२।२६।' इति सिजलोपः । '२२८। झपस्थोर्धोऽधः ।३।२।४०।' । '५२। झलां जशू झशि ।३।४।५३।' । किं कार्यमित्याह—अधिलङ्कं लङ्कायामधिः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य क्रीड । लोटि रूपम् । '५६।२। दिवः कर्म च ।३।४।४३।' इति कर्मसंज्ञायां '३०२। वाऽम्-शसोः ।६।४।८०।' इतीयहङ् । कीदृशः सुखजातः । जातं सुखमस्येति बहुव्रीहिः । कृतासवपानत्वात् । यदाह—सुरापीतः पीतमदिरः । नुजग्धः भुक्तमानुपः । निष्ठायामदो जग्धिः । पूर्ववद्वत्वम् । एषु वाहिताइयादिदर्शनात् परनिपातः । माल्यं धारयतीति माल्यधारयः । '२९०।०। अनुपसर्गात् लिप्म—।३।१।१३।१।' इत्यादिना शः॥

२२२—तं भीतं-कारमाकुश्य रावणः प्रत्यभाषत—॥

‘यात-यामं विजितवान् स रामं यदि, किं ततः ॥३९॥

तमित्यादि—तं मारीचं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्तवान् । लङ्कि रूपम् । भीतङ्कारमाकुश्य । भीतं कृत्वा भीतोऽसीति । '३३।४।६। कर्मण्या-

१८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे पञ्चमो वर्गः;

कोशे ।३।४।२५।' कृजः खमुक् । यातयामं गतवयसम् । यदि विजितवान् रामो
दाशरथिः । किं ततः किं तापसः शूरः ॥

२२३—अघानि ताडका तेन

लज्जा-भय-विभूषणा, ॥

स्त्री-जने यदि तच् छ्लाघ्यं,

धिग् लोकं भुद्र-मानसम् ॥ ४० ॥

अघानीत्यादि—तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता । हन्ते: कर्मणि
लुह् । लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः । स्त्रीत्वान्न शोर्यम्, एवंविधाया अनेन
रामेण यदि गर्वमपि हननं स्त्रीजने श्लाघ्यं श्लाघनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्त-
रि वा ।२।३।७।१।' इति नृतीया । तं विक्लोकं भुद्रमानसं हीनमानसम् ॥

२२४—यद् गेहे-नर्दिनमसाँ शरूर् भीरुमभाययत् ॥

कु-ब्रह्म-यज्ञके रामो भवन्तं, पाँसुपं न तत् ॥ ४१ ॥

यद्देह इत्यादि—असौ रामो यज्ञवन्तं भीरुं शरूरभाययत् भायितवान् ।
पुगात्मनेपदे न भवतः भयहेतोरभावात् । अत्र हि शरूर्भ्यो भयम् न तु रामात् ।
तत् किम् । पाँसुपकारः किमसौ । युवार्द्वावादण् । गेहेनर्दिनं गेह एव नर्दि-
नम् । '७२५। पांच्र-समिताद्यश्च ।२।३।४।८।' इति सः । कुब्रह्मयज्ञके । कुत्सिता
ब्रह्माणः कुब्रह्माः । कुः पापार्थं इति सः । '४०६। कु-महज्जग्यामन्यतरस्याम्
।३।४।१।०।५।' इति समाप्तान्तर्ष्च । तेषां कुन्तितो यज्ञः । तस्मिन् सनि कुत्सायां
कन् । तेन शूरमन्योऽहं रणात्तेन निरस्तः इत्यपुष्कलमुक्तम् ॥

२२५—चिर-कालोपितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः ॥

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रिय-कान्तिके ॥ ४२ ॥

चिरेत्यादि—यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके । कुत्सितक्षत्रियसमीपे । भग्नं धनुः
किं तच्चित्रमाश्रयम् । क्षत्रिया जनकादयः तस्य कुत्सायां कन् । क्षत्रियकस्या-
न्तिके । दूरान्तिकार्यशेगे पर्याप्तमासं विवाय पश्चात् । '६३३। सप्तम्यविकरणे च
।२।३।३।६।' इति चकाराद्यान्तिकार्येभ्यश्चेति सप्तमी । किमिति न चित्रमिल्या-
ह—चिरकालमुपितमिति । '५५। कालाऽध्वनोः—।२।३।५।' इति द्वितीयां
विधाय । ६९। अयन्त-संयोगे च ।२।३।२।५।' इति द्वितीयासमाप्तः । जीर्णं चिरका-
लोपितत्वात् । '१२०।५। जृपवयो-हानौ।' निष्ठा ।२।३।०।ऋत इद्वातोः ।७।१।१।०।०।
इको '३।५।४। हलि च ।१।२।७।७।' इति दीर्घः । '३।०।१।६। र-दाभ्याम्—।१।२।४।२।'
इति निष्ठानत्वम् । कीटर्थ्येनिष्कृषितं खादितम् । निरः कुपः इत्यनुवर्तमाने
'३।०।४।५। हृण् निष्ठायाम् ।७।२।४।७।' इतीद् ॥

२२६—वन-तापस-के वीरों विपक्षे गलिताऽदरो ॥

किं चित्रं यदि साऽवज्ञौ मम्रतुः खर-दूषणौ. ४३

वनेत्यादि—वने तापसो वनतापमः । कुत्सायां कन् । तस्मिन् वनतापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरो विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यश्रद्धयेव योग्यितवन्तो खरदूषणौ वीरों यदि मम्रतुः मृतां को दोषः किं चित्रम् । ‘२५३८। मिथ्यतेर्लुङ्-लिडोश्च । १३।६९।’ इति नियमात् लिख्यात्मनेपदं न भवति ॥

२२७—त्वं च भीरुः सु-दुर्बुद्धे ! नित्यं शरण-काम्यसि, ॥

गुणांशु चाऽपहुपेऽस्माकं, स्तौषि शत्रूंशु च नः सदा.

त्वं चेत्यादि—हे दुर्बुद्धे त्वं पुनः भीरुश्च भवसि नित्यं शरणकाम्यसि । आत्मनोऽनिशं शरणमिच्छामि । आन्मेच्छायां काम्यत्वं । अस्माकं च सनो गुण-नपहुपे अपनयसि । ‘११५६। हृ-दू अपनये’ आदाहिकः । डित्त्वात्तद् । शत्रूंश्च नोऽस्माकं स्तौषि । मांते: ‘२४४३। उतो वृद्धिर्लुकि हन्ति । ७।३।८९।’ ॥

२२८—शीर्षच्च-छेद्यमनोऽहं त्वा करोमि क्षिति-वर्धनम्, ॥

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृध्वरू वनांकसौ. ४५

शीर्षेत्यादि—यत् एवंविभस्वं दुष्टः अतोऽहम् । ‘४०। त्वा-मौ द्विती-यायाः । १३।१२।३।’ इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वांदेशः । शीर्षच्छेदं शीर्षच्छेदाहम् । ‘१७।३।०। शीर्षच्छेदाद्यत् । ५।१६।४।’ क्षितिवर्धनं करोमि । शिरशित्त्वा व्याप-दयामीत्यर्थः । अथवा कृत्यं करणीयम् । ‘२८।७।१। विभाषा कृ-नृपोः । ३।१।२।०।’ इति क्यप् । कारयिष्यामि । ‘५।४।। ह-क्रोः—१।४।५।३।’ इति द्विकर्मकता । विजिघृध्वरूः विग्रहीतुमिच्छुः । ‘२६।१।०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१।२।’ इतीदप्र-तिपेष्ठः । ‘२६।०। सूर्य-विद्यु-१।२।१।०।’ इत्यादिना सनः किञ्चे ‘२४।१।२। ग्रहि-ज्या—१।६।१।६।’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘३२।४। हो दः । १।२।३।१।’ । ‘३२।६। एकाचो वशो भप-१।२।३।७।’ । ‘२५। पदोः कः सि । १।२।४।१।’ वनांकसौ रामलक्ष्मणौ । वनमोक्तो गृहं यथोः । ‘६।२।७। न लोक-१।२।३।६।’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिपेष्ठः ॥

२२९—तमुद्यत-निशाताऽस्मि

प्रत्युवाच जिजीविषुः ॥

मारीचोऽनुनयंस् त्रासाद्

‘अभ्यमित्र्यो भवामि ते. ॥ ४६ ॥

तमित्यादि—तं रावणं एवमुक्तवन्तम् । निशात् इति ‘३०।७।५। शाच्छो-रन्यतरस्याम् । ७।४।४।१।’ इतीत्वाभावपक्षे रूपम् । उद्यतः उन्थापितः निशात्-स्त्रीक्षणोऽसिर्येन तं मारीचस्यासात् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान् । अभ्यमित्र्यो

१०० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे पञ्चमो वर्गः;

भवामि ते । अमित्रसाभिसुखमभ्यमित्यमाभिसुख्येऽव्ययीभावः । अभ्यमित्र-
मलंगामीत्यसिन्धर्थे '१८१८। अभ्यमित्राच्छ च ।५।२।१७।' इति चकाराद्यत्वौ
चेति यत् । त्वदमित्राभिसुखं गच्छामीत्यर्थः । अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं
जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥

२३०—हरामि राम-सौमित्री मृगो भूत्वा मृग-द्युवौ, ॥

उद्योगमंभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वं च सं-तनु.' ॥ ४७ ॥

हरेत्यादि—अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्री हरामि । देशान्तरं प्रापयामि ।
आखेटाभिरतत्वात् । यदाह मृगद्युवौ मृगैर्द्यव्यत इति क्रिप् । '२५६। च्छ्वोः
शूडनुनासिके च ।६।४।१९।' इति चकारात् क्वो च उद्ग्र यणादेशः । उवङ्ग ।
मृगद्युताविति पाठान्तरम् । तत्र 'द्यु अभिगमने' मृगान् द्यौति अभिगच्छतीति
क्रिप् । त्वं च यथेष्टं यथारुचि । तसुद्योगं संतनु विस्तारं कुर्वित्यर्थः । तनोते-
लोटि '२३३। उतश्र-।६।४।१०।६।' इति हेर्लुक । अभ्यमित्रीणः अमित्राभि-
सुखमलंगामी । '१८१८। अभ्यमित्राच्छ च ।५।२।१७।' इति चकाराद्यत्वौ चेति खः॥

२३१—ततश् चित्रीयमाणोऽसौ हेम-रत्न-मयो मृगः ॥

यथामुखीनः सीतायाः पुष्टुवे वहु लोभयन्. ४८

तत इत्यादि—उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेमरत्नमयः
रत्नं च हेम चेति विगृह्य । '१५२। यथाद्वैतयोर्भापायाम्-।४।३।१४।३।'
इति विकारे मयट् । निर्भलत्वात् । सीताया अग्रतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव
भूत्वा पुष्टुवे अमति स्म । इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः । '१८०। यथामुखसंमुखस्य
दर्शनः खः ।५।२।६।' । बहु लोभयन् सुष्टु स्पृहां जनयन् । यतश्चित्रीयमाणः
आश्र्वये भवन् । हेमरत्नमयत्वात् । '२६७। नमोवरिव-।३।१।१।१।' इत्यादिना
क्यच् । 'चित्र-इ आश्र्वये' । डकारस्यात्मनेपदार्थत्वात् शानच् । अवयवकृतं
लिङ्गं समुदायस्य भवतीति ॥

२३२—तेनोऽदुद्यूपयद् रामं मृगेण मृग-लोचना ॥

मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर् मृगाऽजिनम्. ॥४९॥

तेनेत्यादि—तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्यूपयत् क्रीडितुमिच्छतं प्रयु-
क्तवती गृह्णतामयमिति । इवन्तस्य दिवे: '२६१। सनीवन्त-।७।२।४।९।' इत्या-
दिना यदा नेद्व तदा '२५६। च्छ्वोः शूड-।६।४।१९।' द्विर्वचनम् । तसात्
सञ्चान्तण्यन्तात् लङ्घि रूपम् । मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः ।
मध्यमपदलोपी सः । विपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षस्थलम् । '८८। उरःप्रभृतिभ्यः
कप् ।५।४।१५।१।' । किमर्थमदुद्यूपयत् मृगाजिनं मृगचर्मे प्रावुवूर्षुः प्रावरीतु-
मिच्छुः । प्राङ्गपूर्वस्य '२६२। इद सनि वा ।७।२।४।९।' इत्यनिट्यक्षे '२६१।४।

अज्जनगमां सनि । ६४।१६।' इति दीर्घः । '२२९।४। उदोष्यपूर्वस्य । ७।१।१०२।' इत्युत्तम् । रपरत्वम् । '४३।३। वर्णस्यधाया दीर्घ इकः । ८।२।७।६।' द्विर्वचनम् । '२१।१। इण्कोः । ८।३।५।७।' इति पत्तम् । रेफस्येण्यग्रहणेन ग्रहणादन्त्योष्योऽपि वकार ओष्यग्रहणेन गृह्णते ॥

२३३—योग-क्षेम-करं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ॥

मृगस्याऽनुपदी रामो जगाम गज-विक्रमः ॥ ५० ॥

योगेत्यादि—ततो दुद्यूपानन्तरं रामो जगाम । योगक्षेमो शरीरस्थितिपालने करोतीति '२९३।४। कृजो हेतु—१।२।२।०।' इत्यादिना हेतौ टः । ग्रहणवता तदन्तविधेरभावात् '२५६।१। क्षेमप्रियमद्वे ५। च । ३।२।४।४।' इत्यण्खचौ न भवतः । सीतायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणं कृत्वा रामः मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा '१८९।०। अनुपद्यन्वेष्टा—५।२।१।०।' इति निपातनात् साधुः । गजविक्रमः । गजगमनमिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥

२३४—स्थायं स्थायं क्वचिद् यान्तं

क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ॥

वीक्षमाणो मृगं रामश्

चित्त-वृत्तिं विसिप्मिये ॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि—मृगं चित्रवृत्तिमद्वृत्तशरीरचेष्टं वीक्षमाणो रामो विसिप्मिये विस्मितः । पिमडो डित्वादात्मनेपदम् । पोपदेशत्वाच्चाभ्यासेणः परस्य सत्य पः । चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह—स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा । क्वचित् प्रदेशो यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा । क्वचित्प्रदेशो उत्पुत्योत्पुत्य स्थितम् । आभीक्षण्ये णमुलि क्वाणमुलौ द्विर्वचनं च ॥

२३५—चिरं क्षिणित्वा मर्मान्विद् रामो विलुभित-स्फुवम् ॥

शब्दायमानमव्यात्सीत् भय-दं क्षणदा-चरम् ॥ ५२ ॥

चिरमित्यादि—रामः क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विद्वान् । व्यधे-र्लुङ्क हलन्तलक्षणा वृद्धिः । मर्मान्विद्रामः मर्माणि विध्यतीति किप् । '१०३।७। नहि-वृति—६।३।१।६।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । चिरं क्षिणित्वा महान्तं कालमायस्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । '३०४।९। क्षिणः क्षवा-निष्ठयोः । ७।२।५।०।' इति विकल्पेनेट् । तत्र '२६।७। रलो व्युपधात्—१।२।२।६।' इति कित्तविकल्पे '३३।२।३। मृद-मृद—१।२।७।' इत्यादिना कित्तवम् । विलुभितस्फुवं व्याकुलितगमनम् । '३०४।८। लुभो विमोहने । ७।२।५।४।' इतीट् । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणम् । '२६।७।३। शब्द-वैर—१।१।१।७।' इति क्यङ्ग् । भय-दं निशाचरम् । शब्दविशेषणं वा ॥

१०२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्त्रे पञ्चमो वर्गः;

२३६—श्रुत्वा विस्फूर्जथु-प्रख्यं निनादं परिदेविनी ॥
मत्वा कष्ट-श्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

श्रुत्वेत्यादि—विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिवैष्टुल्यम् । ‘२४४। दु-ओँ स्फूर्जी वज्र-निर्वैष्टे’ । ‘३२६। द्वितोऽथुच् । ३।३।८९।’ निनादं शब्दम् । ‘३२४। नौ गद-नद—३।३।६४।’ इति विकल्पनात् पक्षे वज्र । श्रुत्वा मैथिली कष्टश्रितं कृच्छ्र-प्राप्तं रामम् । ‘६६। द्वितीया श्रित—२।१।२४।’ इत्यादिना सः । मत्वा बुद्धा । कृच्छ्रप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला शङ्खमाना । ‘३।२।२। संष्टुचानुरुध—३।२।१।४।’ इत्यादिना धिनुण् । सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् । ईहां कारितवती । ईहेष्यन्तात् लुडि द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्वावादजादेद्वितीयस्येति हिशब्दस्य द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यं च ॥

२३७—‘एप प्रावृपि-जाऽम्भो-द-
नादी भ्राता विरांति ते, ॥
ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे !,
भयात् त्रायस्व राघवम्.’ ॥ ५४ ॥

एप इत्यादि—एप ते भ्राता रोति । ‘२४४। उतो वृद्धिः—३।३।८९।’ इत्योकारः । प्रावृपि जातः प्रावृपिजः । ‘३००। सप्तम्यां जनेऽः । ३।२।९।७।’ ‘९७। प्रावृद्—३।३।१।५।’ इत्यादिना सप्तम्या अलुक्ष स चाम्भोदश्वेति विशेषणमिति सः । तद्रघ्नदत्तीति ‘२।९।८।’ कर्तेर्युपमाने । ३।२।७।।’ इति णिनिः । तस्मात् सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिभावं तत्कर्म वा कुरु । ‘१।७।९।२। कपि-ज्ञात्योर्धकः । ५।१।१।२।७।’ तेन भयाद्वायस्व राघवम् ॥

२३८—राम-संघुपितं नैतन्, मृगस्यैव विवच्छिषोः ॥
राम-स्वनित-सङ्काशः स्वान्, इत्यवदत् स ताम्. ५५

रामेत्यादि—रामसंघुपितं रामशब्दितमेतत्र भवति । ‘१।८।५।। बुधिर्भृत्यशब्दार्थः ।’ तस्य निष्ठायां ‘३।०।६।।। रुप्यमत्वर—३।२।२।।।’ इत्यादिना विकल्पेनेत् । मृगस्य विवच्छिषोः । छलयितुमिच्छोः । ‘१।९।।। वङ्मुँ गतौ ।’ भौवादिकः । तस्यानेकार्थत्वात् । प्रलभ्नन इति चौरादिकस्याण्यन्तस्य वा प्रयोगः । येषामनित्यप्यन्ताश्चुरादय इति दर्शनं तेषां मतेनाश्रापि सिद्ध्यति । एप स्वानो ध्वानः । ‘३।२।३।। स्वन-हसोर्वा । ३।३।६।।।’ इति पक्षे वज्र । कीदशः रामस्य-नितसङ्काशः । रामशब्दानुकारीति । तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् । स लक्षणः ॥

२३९—‘आप्यान-स्कन्ध-कण्ठाऽऽसं

रुपितं सहितुं रणे ॥

प्रोर्णुवन्तं दिशो वाणैः

काकुत्स्थं भीरु ! कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्येत्यादि—‘१०३। घ्ये-इ वृद्धौ ।’ अस्मादाङ्गपूर्वात् ‘३०१७। संयो-
गादेरातो धातोर्यण्वतः ।१।२।४३।’ इति निष्ठातो नः । ओ-प्यायी वृद्धावित्यस्य
वा रूपम् । ‘३०१७। ओदितश्च १।२।४५।’ इति निष्ठानत्वम् । पीभावस्तु आ-
ङ्गपूर्वस्य त्वन्धूधसोरिति वचनात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति । आप्यानं
स्थूलं स्कन्धकण्ठांसं यस्य काकुत्स्थस्य । वाहुशिखरमंसः तस्य पश्चिमो भागः
स्कन्धः । तं रुपितं क्रुद्धम् । रणे संग्रामे सहितुं हे भीरु कातरे कः क्षमः शक्तः
अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । क्षमेः शक्तोत्यर्थवात् तद्रुपपदे ‘३१७। शक-पृष्ठ-
१।३।४६।’ इत्यादिना तु मुन् । ‘२३४०। तीप-सह-१।७।२।४८।’ इत्यादिना वेद् ।
ककुत्स्थस्यापत्यं काकुत्स्थः । ‘५११। शिवादिभ्योऽण् ।४।१।१।१।२।’ कसान्न
क्षम इत्याह—प्रोर्णुवन्तं दिशो वाणैः । यतः सर्वाः दिशः वाणैः छाद्यन्तम् ।
जर्णांतेः शतरि उवङ् । क्षमत इति क्षमः । पचाद्यच् ॥

२४०—देहं विभ्रक्षुरस्त्राऽऽग्नौ मृगः प्राणैर् दिदेविषन् ॥

ज्या-घुष्ट-कठिनाऽङ्गुष्ठं राममायान् मुमूर्ष्या ॥ ५७ ॥

देहमित्यादि—एष मृगो राममायात् आगतवान् । यातेलंडि रूपम् ।
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राम्ना अखे अग्नाविव । विभ्रक्षुः अष्टुमिच्छुः । असूजे:
‘२६१। सनीवन्तर्ध-१।२।४७।’ इत्यत्रेडभावपक्षे ‘३८। स्कोः संयोगाद्योः-
१।२।२।१।’ इत्यनेन सलोपे पावकुत्वयोश्च रूपम् । प्राणिर्देविषन् क्रीडितुमि-
च्छन् । ‘५६२। दिवः कर्म च ।१।४।४३।’ इति चकारात् करणसंज्ञा । ‘२६१।
सनीवन्त-१।२।४८।’ इतीटपक्षे रूपम् । ज्यया गुणेन युद्धौ निष्ठृष्टौ अत एव
कठिनां अङ्गुष्ठौ सत्यापसत्यकर्पणाद्यस्य । ‘३०६। शुभिरविशब्दने १।२।२।३।’
इति निष्ठायामिन्दृ । मुमूर्ष्या मर्तुमिच्छया । मृडः सनि ‘२४९। उदोष्यपू-
र्वस्य ।७।१।१।०।२।’ इत्युत्त्वम् । ‘३२७। अ प्रत्ययात् ।३।३।१।०।२।’ ॥

२४१—शत्रून् भीपयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः, ॥

मा स्म भैषीस, त्वया ऽद्यैव कृताऽर्थो द्रश्यते पतिःः’

शत्रूनित्यादि—तं रामं शत्रून् भीपयमाणं भीतान् कुर्वण्म् । ‘२५९।५।
भियो हेतुभये पुक् ।७।३।४।०।’ । ‘२५९।४। भी-स्म्योर्हेतुभये ।१।३।६।१।’ इति
तद् । विस्मापयेत कः क्षुभितचित्तं कुर्यात् । नैवेत्यर्थः । ‘२५९।६। नित्यं स्यते:
१।६।१।५।७।’ इति णावात्वम् । ‘२५७।०। अर्तीही-१।७।३।३।६।’ इत्यादिना पुक् ।
निमन्वणे नियोगे वा लिङ् । पूर्ववदात्मनेपदम् । तस्मान्मा स्म भैषी-
सः मा भूर्भी-

१०४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः;

ता '२२२० सोन्तरे लङ् च ।३।३।१७६।' हति चकारात् लुङ् । सिचि वृद्धिः ।
त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्दक्षयते । दशेः कर्मणि लट् ॥

२४२—‘यायास् त्वमिति कामो मे, गन्तुमुत्सहसे न च, ॥

इच्छुः कामयितुं त्वं माम्, इत्यसौ जगदेतया॥५९॥

याया इत्यादि—तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलापः । ‘२८१० कामप्रवेदनेऽक्षिति ।३।३।१५३।’ इत्यक्षित्युपपदे लिङ् । न च गन्तुमुत्सह-से । ‘३।७७। शक-धृष्ट-३।४।७५।’ हति तुमुन् । तस्माज्ञूनं सां कामयितुमिच्छुः पूर्णशीलः । ‘३।७६। समानकर्तृकेषु तुमुन् ।३।३।१५८।’ । ‘३।४९। विन्दु-रिच्छुः ।३।२।१६९।’ हति निपातनात्साधुः । इत्येवमसौ लक्षणो जगदे गदित-स्तया सीतया ॥

२४३—मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्य-वद्यो रघुत्तमः ॥

निरगात् ‘शत्रु-हस्तं त्वं यास्यसी’ति शपन् वशी. ६०

मृषोद्यमित्यादि—मां कामयितुमिच्छुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादम् । ‘२८-६५। राजसूय-३।१।१४।’ इत्यादिना भावे क्यप । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । प्रवदन्तीं तां सीताम् । रघुत्तमो लक्षणः । शपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शापं प्रयच्छन् । भौवादिकोऽत्र शपिन् दैवादिकः । निरगात् निर्गतः । तस्मादुटजादि-त्यर्थात् । कथं मृषोद्यमित्याह—वशी वशनं वशः इन्द्रियसंयमनम् । ‘वशिरण्यो-रूपसंख्यानम्’ इत्यप् । स यस्यास्ति स वशी जितेन्द्रियः । अत एव सत्यवद्यः । अवितथवादी । शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वदतीति ‘२८४९। कृत्य-ल्युटो बहु-लम् ।३।३।११३।’ हति कर्तृरि यत् । ‘२८५४। वदः सुपि क्यप् च ।३।१।१०६।’ हति चकाराद्यत् । भावे वा यतं विवायाच् अर्शआदित्वात् ॥

कौलापकम् (४)—

२४४—गते तस्मिन्, जल-शुचिः

शुद्ध-दन् रावणः शिखी ॥

जञ्जपूकोऽक्ष-माला-वान्

धारयो मृदुलाबुनः ॥ ६१ ॥

गत इस्यादि—तस्मिन् लक्षणे गते सति रावणः सीतामूच्च हति वक्ष्यमा-णेन सम्बन्धः । कीदृशः जलशुचिः स्नात इत्यर्थः । शुद्धदन् निर्मलदशनः शुद्धा दन्ता यस्य । ‘८८३। अग्रान्त-४।४।१४५’ इत्यादिना दन्तस्य ददादेशः । शिखा

अस्यास्तीति शिखी परिवाजकः । बाह्यादित्वादिनिः । जंजपूकः पापाशयत्वात् गर्हितं जपतीति । ‘२६३५। लुप-सद-१३।१।२४’ इति यहु ‘२६३८। जप-जभ-१७।४।८६’ इत्यम्यासस्य नुक्ते । ‘३१४६। यज-जप-दशां यडः । ३।२।१६६।’ इत्यूकः । अक्षमालावान् अक्षसूत्रयुक्तः । संसर्गे मनुष् । धारयतीति धारयः । ‘२९००। अनुपसर्गात्-१३।१।१३८।’ इति शः । कस्य मृदलाबुनः । ‘नन्जि लम्बेन-लोपश्च’ इत्यौणादिकं उकारे प्रत्यये अलावृः । तस्य विकारः फलमिति ‘१५१९। ओरन् । ४।३।१३९।’ तस्य फले लुक् । नपुंसकहस्तत्वम् । मृत्यूर्णमलाद्व इति मध्यमपदलोपी सः । कृत्प्रयोगे कर्मणि पष्टी । ‘३२०। इकोऽचि विभक्तौ । ७।१।७३।’ इति नुम् ॥

२४५—कमण्डलु-कपालेन शिरसा च मृजान्वता ॥

संवरुद्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्ड-वान् ६२

कमेत्यादि—कमण्डलुना कपालेन च ‘९।१०। जातिरप्राणिनाम् । २।४।६।’ इति द्रन्दैकवद्वावः । मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्थम्भूते तृतीया । संवरुद्य परिधाय । ‘वस्त्रात्समाच्छादनं’ इति ‘२६७७। मुण्डमिश्र-१३।१।२।१।’ इत्यादिना णिच् । लाक्षिके वस्त्रे । लाक्षया रक्ते । ‘१२०३। लाक्षा रोचनात्-४।२।२।’ इत्यादिना ठक् । मात्राः कमण्डलवादिकं सम्भाण्ड्य समाचित्य राशीकृत्येत्यर्थः । ‘भाण्डात् समाचयने’ इति ‘२६७६। पुच्छ-भाण्ड-१३।१।२०।’ इत्यादिना णिहु । दण्डवान् गृहीतत्रिदण्डः संसर्गे मनुष् ॥

२४६—अधीयन्नात्म-विद् विद्यां धारयन् मस्करि-ब्रतम् ॥

वदन् वहुङ्गुलि-स्फोटं भ्रू-क्षेपं च विलोकयन् ॥६३॥

अधीत्यादि—मा कुरुत कर्मणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येवं घोपयन्ति ये ते मस्करिणः परिवाजकाः । तेषां वतमकृच्छ्रमसो धारयन् । ‘१०६८। मस्कर-मस्क-रिणौ-१६।१।१५४।’ इति परिवाजके सुट् । आत्मविदां योगिनाम् । विद्यासुप-निषदमधीयन् जपन् ‘३।१।०। इह-धार्योः-१३।२।१।३।०।’, इतीडो धारेश्च अकृच्छ्रवति कर्तरि शतृप्रत्ययः । अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् । अङ्गुलिस्फोटं पुनः पुन स्फोटिकान्दत्वा भ्रूक्षेपं च विलोकयन् भुवाकुत्क्षप्योत्क्षप्य विलोकयन् । उभयत्रापि ‘३।३।७।६। स्वाङ्गेऽध्युवे । २।४।५।’ इति णमुख् ॥

२४७—संदिदर्शयिषुः साम निजुन्हृषुः क्षपाटन्ताम् ॥

चंक्रमा-वान् समागत्य सीतामूर्चे—‘सुखाभव.’ ॥६४॥

संदीत्यादि—इह भयं मा भूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्दर्शयितुमिच्छुः । वदन् वहुङ्गुलिस्फोटमिति योजयम् । दशोर्यन्तसन्तत्वे रूपम् । क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुन्हृषुर्निहोतुमिच्छुः । धारयन्मस्करिवतमिति योजयम् ॥ ह्लोतेः ‘२६।१।४। अज्ञनगमां सनि । ६।४।१।६।’ इति दीर्घः । कुटिलं क्रमणं चंक्रमा ।

क्रमे: ‘२६३४। नित्यं कौटिल्ये गतौ ।३।१।२३।’ इति यहू। ‘२६४३। नुगतः—।७।४।८।८।’ इत्यभ्यासस्य नुक्ते ।३।२।७।९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१।०।२।’ इत्यकारः । ‘२३०। अतो लोपः ।६।४।४।८।’ । ‘२६३। यस्य हलः ।६।४।४।९।’ टाप् । सा यस्यामि चंकमावान् । कुटिलगृहिनामित्यर्थः । समागत्य दौकित्वा । सीतामृचे । किमित्याह—सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः । यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः । ‘२।३।६। सुखप्रियादानुलोम्ये ।५।४।६।’ इति कृष्णस्तियोगे डाच् ॥

युग्मम्—

**२४८—सायं-तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवान्तनीम् ॥
कान्ति कान्त्या सदान्तन्या हेपयन्ती शुचि-स्मिता.**

सायमित्यादि—का त्वमिति वक्ष्यमाणन संबन्धः सायं दिवावसानं तत्र भवां कान्तिम् । यदा योऽन्तकर्मणीत्यतस्मात् वक्तप्रत्ययान्तः तदा ‘१।३।९।१। सायं-चिरं—।४।३।२।’ इति दुव्युलौ तु च मकारान्तव्यं च निपात्यते । यदा सायं-शब्दो मकारान्तः तदाप्यच्ययत्वादेव प्रत्ययागमौ स्याताम् । कस्येवपेक्षायां तिथिप्रण्यः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धिहासाभ्यां पञ्चदश तिथीः प्रणयति प्रवर्तयति । ‘२।९।७।५। सत्सू-द्विप—।३।२।।६।’ इति क्रिप् । ‘२।२।७। उपसर्गादसमासे—।४।४।१।४।’ इति णवम् । ‘२।७।२। एरनेकाचः ।६।४।८।’ इति यणादेशः । पङ्कजानां च कान्ति कीदर्शी दिवातनीं दिवाभवाम् । कान्स्या त्वदीयया सदान्तन्या सदाभवया हेपयन्ती लज्जयन्ती । दिवातन्याः सायन्तन्याश्च सदाभवत्वात् । जिह्वेतः: ‘२।५।७।०। अर्ति—।७।३।३।६।’ इत्यादिना औं पुक्त । शुचिस्मिता शुभ्रहास्या ॥

**२४९—का त्वमैकाकिनी भीरु ! निरन्वय-जने वने, ॥
क्षुध्यन्तो ऽप्यघसन् व्यालाम् त्वाम्-पालां कथं न वा.**

का त्वमित्यादि—का न्वं देवी मानुषी राक्षसी वेति । एकाकिनी अस्त्राया । ‘१।९।९।८। एकादाकिनिचासहाये ।५।३।५।२।’ इति आकिनिच् । भीरु इत्यामन्त्रणं भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणाम् । निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन्वने यत्र न कथंचिन्मनुष्याणां सम्भवः । क्षुध्यन्तोऽपि बुभुक्षमाणा अपि । दिवादित्वात् श्यन् । व्याला हिस्ता व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाघसन् न भक्षितवन्तः । अदेः: ‘२।४।२।७। लुङ्घसनोर्धस्त्वा ।२।४।३।७।’ लुङ्घित्वात् च्छ्लेरङ् । क्षुध्यन्तो नाघस-क्षिति पाठान्तरम् । तत्र कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् इति योज्यम् । अपालां सर्तीं अविद्यमानः पालो यस्या इति । ‘१।७।२।६। पाल रक्षणे’ इति चौरादिकः । पालयतीति पालः । पचाच्यच् । यदा प्रयोजकविवक्षा तदा पातेलुंगागमो औं वक्तव्य इति लुक्त । ततः पचाच्यच् ॥

**२५०—हृदयंगम-मूर्तिस्तत्वं सुभगंभावुकं वनम् ॥
कुर्वाणा भीममध्येतद् वदा उभ्यः केन हेतुना ॥६७॥**

हृदयमित्यादि—केन हेतुना इदं वनमध्ये अभिगतामि वद कथय । अभिपूर्वादिणो लङ् । मध्यमपुरुषंकवचनम् । ‘२२५६। आडजादीनाम् ।६।४७।’ । ‘२६६। आटश ।६।११०।’ इति वृद्धिः । हृदयं गच्छति या मूर्तिः शरीरमत्यन्तसौन्दर्यांत् । ‘२९६४। गमश्च ।३।२।४७।’ इति खच् । सा एवंविद्या मूर्तिर्यस्याः सा त्वं भीममध्येतद्वनं सुभगमभावुकं सर्वस्येवाप्नियं प्रियं कुर्वाणा । असुभगं भूवा सुभगं भवतीति ‘२९७। कर्तरि भुवः ।३।२।५७।’ इति खुक्त् ॥

**२५१—सुकृतं प्रिय-कारी त्वं कं हरस्युपतिष्ठमे ॥
पुण्य-कृच् चादुकारम् ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥६८॥**

सुकृतमित्यादि—सुकृतं पुण्यकारिणं शोभनं कृतवानिति ‘२९९। सुकार्म-पाप-।३।१।८।’ इत्यादिना क्रिप् । कं रहस्यि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपश्लिष्य-स्मि । संगतकरणं तङ् । प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी सर्ता । प्रियमनुकूलं करोतीति । ‘२९६।१।४८-स-प्रिय-मद्देशं च ।३।२।४४।’ इति अण् ‘४७। दिहाणन्त्र-।४।१।१५।’ इत्यादिना डीप् । पुण्यकृतं कृतपूण्यः । तस्य पूर्ववत् क्रिप् । चादुकारः प्रियवाक्यकरः । ‘२९३। न शब्दश्लोक-।३।२।२।’ इत्यादिना टे प्रतिपिदेऽणेव । भवति । ईदशमे किङ्करः दासः । ‘२९३। दिवा-विभा-।३।२।२।’ इति टः । किं यत्तद्द्वयुपु कुजोऽविधानमिति तत्क्षीविषये दृष्टव्यम् । सुरतेषु शोभनरतेषु । ‘३०५। न न्युमके भावे कः ।३।३।१।४।’ । ‘२४२। अनुदात्तो-।६।४।३।’ इत्यादिनानुतामिकलोपः । अनेनोभयरुचिराख्याता ॥

**२५२—परिन्पर्युदधे रूपमा-द्यु-लोकाच् च दुर-लभम्.
भावतकं दृष्टव्यत्स्वेतदस्मास्वधि सु-जीवितम् ॥ ६९ ॥**

परीत्यादि—एतद्रूपं भावतकं भवत्या इदमिति ‘१३१। भवतष्टक्षसौ ।।४।२।१।४।’ इति ‘ठक्क्यामौ । ठक्क्योशोपमंख्यानम्’ इति पुंवद्वावः । ‘१२-२१। इसुसुकान्तात्कः ।७।३।५।’ दुर्लभं परिपर्युदधे: ‘५९। अपपरी वर्जने ।।१।४।८।’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्राप्तायां ‘५९।’ पञ्चम्यपाङ्ग-परिभिः ।२।२।१।०।’ इति पञ्चमी । ‘६६। अप-परि-वहिरञ्चवः पञ्चम्या ।२।१-१२।’ इति विभायासमासश्च । असमासपक्षे ‘२१४।। परेवर्जने ।८।३।५।’ इति द्विर्वचनम् । उद्धिं वर्जयित्वा चतुर्स्वद्विमेखलायां भुवे दुर्लभमाद्युलोकाच्च स्वर्गलोकान्तं च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्ववत्पञ्चमी । तादृशं दृष्टव्यत्स्वासु अधि सुजीवितमस्तद्विषये आधिकयेन सुजीवितम् । अहो वा सुजीवितमिति अहो-शब्दार्थं अधिशब्दो वर्तते ॥

१०८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-स्पे पञ्चमो वर्गः;

२५३—आपीत-मधुका भृङ्गैः सुदिवेवा उरविन्दनी ॥ सत्-परिमल-लक्ष्मीका ना॑ उ-पुंस्काऽसीति मे मतिः.

आपीतेत्यादि—परि सर्वतो मार्जनमिति परिमलः । कलत्रपश्चेत्यधिकृत्य
भृजेष्ठिलोपश्चेति कलपत्यय औणादिकः । इह सुरतोपभोगविमर्दः परिमलोऽभि-
प्रेतः । तस्य लक्ष्मीः तस्कृतत्वात् । सती विद्यमाना परिमलशोभा यस्याः ‘८८९।
उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।५।४।१५१।’ सा त्वमपुंस्का अविद्यमानभर्तृका नासीति मे
मतिः । पूर्ववत्कप् । किमिव सुदिवेवारविन्दनी पश्चिन्नी । शोभनन्दिवा नीहा-
रायभावाद्विवा दिवसं यस्याः । ‘८६०। सुप्रात्-५।४।१२०।’ इत्यादिना अच् ।
आपीतमधुका भृङ्गैः आपीतं मधु यस्याः । ‘८९। शेषाद्विभाषा ५।४।१५४।’
इति कप् । यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा त्वमपीति ॥

२५४—मिथ्यैव श्रीः श्रियं-मन्या, श्रीमन्न-मन्यो मृषा हरिः;॥ साक्षात्-कृत्योऽभिमन्येऽहंत्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः.७१

मिथ्यैवेत्यादि—श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां साक्षा-
त्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कृजोत्यनुवर्तमाने ‘७७५। साक्षात्प्रभृतीनि च ।१।४।
७।४।’ इति गतिसंज्ञा । गतिसमासे त्वयादेशः । अहमभिमन्ये किं मिथ्या श्रीः
श्रियंमन्या अहमेव श्रीर्नान्येति मन्यमाना श्रीमिथ्या नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति ।
‘२९९३। आत्ममाने खश ।३।२।८३।’ । ‘२५०।५। दिवादिभ्यः श्यन् ।३।१।६३।’
। ‘२९९४। इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च ।६।३।६८।’ इत्यम्भावः । तस्यामः प्रत्ययत्वा-
न्मलोपाभावः । ‘१९०। न विभक्तो तुस्माः ।१।३।४।’ इति वचनात् । अचीतीय-
डादेशः । किबन्ता धातुत्वं न जहनीति किवचीत्यादिना श्रयतेरौणादिकः किप् ।
हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं मन्यमानो मृषा न श्रीमानित्यहमभिमन्ये ॥

२५५—नोदकणिठिष्यता॑ उत्तर्थ, त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः, ॥ खेलायन्ननिशं नापि सजूः॒कृत्य रतिं वसेत्, ॥ ७२ ॥

नोदेत्यादि—सरभार्या रतिः सापि रूपेण निकृष्टेति दर्शयति । चेत् यदि
स्मरः त्वामैक्षिष्यत दृष्टवानभिविष्यत् तदा अत्यर्थं नोदकणिठिष्यत रतिं प्रति भृश-
मुत्कणिठतो नाभविष्यत् । ‘६५२। ईक्षं दर्शने’ इति, ‘२७३। कठि शोके’ इति
भौवादिकात् क्रियातिपत्तौ लङ् । नापि रतिं स्वभार्या॑ सजूः॒कृत्य सहायीकृत्य-
वसेत्, अपि तु परित्यजेत् । अत्र क्रियातिपत्तिने विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमझा-
वः । नापि रतिं सजूः॒कृत्य वसेत् यदि त्वामैक्षेतेति हेतुपदमभ्युग्म्य हेतुमझाव-
दर्शनात् । ऊर्यादिषु ‘सजूः॒ सहार्थः’ इति वचनात् गतिसंज्ञा । खेलायन् अनिशं
क्रीडन् सर्वदा । खेलाशब्दात् कण्डादित्वात् यक् ॥

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके राम-प्रवासो नाम पञ्चमः सर्गः— १०९

**२५६—वल्गूयन्तीं विलोक्य त्वां
स्त्री न मन्तुयतीह का, ॥
कान्ति नाऽभिमनायेत
को वा स्थाणु-समोऽपि ते. ॥ ७३ ॥**

वलिग्वत्यादि—त्वां वल्गूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तुयति स्त्रीह का । इह जगति का स्त्री मन्तुयेत् न कुप्येत् । सर्वदा कुप्यत्येव ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम् । असम्भावने लिङ् । वल्गु-मन्तुशब्दाभ्यां कण्डुआदित्वाद्यक्ष । को वा को नामस्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदोषानभिज्ञत्वात्ते तव कान्ति विलोक्य नाभिमनायेत् पूर्वमटष्टत्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् । पूर्ववल्हिङ् । अभिमनसो भृशादिन्वाक्यद्वय सलोपश्च । महादेवतुल्यो वा आम्नामन्यः सोऽपि तावदभिमनायेत् ॥

२५७—दुःखायते जनः सर्वः, स एवैकः सुखायते, ॥

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके. ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि—स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते । यस्यान्तिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्तिनी भवसि । उत्सुकायमाना सती । यस्य पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते । सुख-दुःखशब्दाभ्यां ‘२६७४। सुखादिभ्यः कर्तुवेदनायाम् ।३।११८।’ इति क्यद्वय । उत्सुक-प्रतीपशब्दाभ्यां भृशादित्वात् ॥

२५८—कः पण्डितायमानस् त्वा-

मादायाऽऽस्मिप-सन्निभाम् ॥

त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः

शून्यमन्ववसद् वनम्.’ ॥ ७५ ॥

क इत्यादि—पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् । भृशादित्वात् क्यद्वय । त्वामास्मिपसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् । आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् । शून्ये वने अवसदित्यर्थः । ‘५४४। उपान्वध्याङ्गवसः ।३।१४।४८।’ इति कर्मसंज्ञा । कीदृशः त्रस्यन् विभ्यत् । वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वणेभ्यः । ‘२६७३। शब्द-वैर-।३।११।१७।’ इत्यादिना क्यद्वय । ‘५८८। भीत्रार्थनाम्-।१।४।२५।’ इत्यपादानसंज्ञा ॥

२५९—ओजायमाना तस्योऽर्थं प्रणीय जनकाऽस्त्वंजा ॥

उवाच दश-मूर्धानं साऽऽदरा गद्धदं वचः ॥ ७६ ॥

ओजेत्यादि—एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्धानमुवाच । दशमूर्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्थं प्रणीय दत्त्वा अतिथिरथमिति । सम्प्रदानस्य

११० भट्टि-काव्ये—प्रथमे-प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पष्टी । ओजायमाना ओज इवाचरन्ती ‘२६६५। कर्तुः
क्यद् सलोपश्च ।३।१११।’ ‘ओजसोऽप्सरसो नित्यम्’ इति वचनात् । मां
माभिभूदित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः । किमुवाच वचो वक्ष्यमाणम् । सादरा
सती । परिवाजक इति । गद्ददमनभिव्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥

कालापकम् (४)—

२६०—‘महा-कुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर् मम ॥

पितुः प्रियं-करो भर्ता क्षेम-कारस् तपस्विनाम् ॥७७॥

महेत्यादि—यदुक्तं तेन कं रहस्युपतिष्ठस इति अस्य प्रतिवचनं मम भर्ता
महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति । ‘११६४। महाकुलादत्र-खओ ।४।११४१।’
इति खबू । किमादित्यवंशसंभवः । किं सोमवंशसंभवो वा महाकुलस्यापत्य-
मित्याह । ऐक्ष्वाके वंशे इक्ष्वाकूणामयमैक्ष्वाकः । ‘११४५। दाण्डिनायन-१६।४।
१७।४।’ इत्यादिना टिलोपनिपातनम् । अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाशरथिः दशरथ-
स्यापत्यं यः स मम भर्ता । महाकुलीनः कीदृशः । पितुः प्रियंकरः अनुकूलकारी ।
तपस्विनां च क्षेमकारः । ‘२९६१। क्षेमप्रियमद्वैऽण् च ।३।२।४।’ इति चका-
रात् खच ॥

२६१—निहन्ता वैर-काराणां सतां वहु-करः सदा ॥

परश्वधिक-रामस्य शक्तेरन्त-करो रणे ॥ ७८ ॥

निहन्तेत्यादि—वैरकाराणां शत्रूणाम् । वैरपूर्वात् कृजः ‘२९३७। न शब्द-
श्लोक-३।२।२३।’ इत्यादिना टे प्रतिपिछे अणेव भवति । निहन्तेति तृजन्तस्य
प्रयोगः । तत्र कर्मणि पष्टी । सतां धर्मे स्थितानां वदुकरः वदुकार्यं करोतीति ।
‘२९३४। दिवा-विभा-३।२।२१।’ इति टः । स्वीक्रिवक्षायां तु ‘किं-यत्तद्द-
हुयु-’ इति करोतेरन्त् । ‘आङ्गपरयोः खनिशाम्यां डिच्च’ इत्यौणादिकः कुः पर-
शुशब्दः । तत्पर्याय एवाद्युपन्नः परश्वधशब्दः । स प्रहरणं यस्य ‘१६०८।
परश्वधाद्वच्च ।३।४।५।’ तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्त-
करो विनाशयिता । अन्तं करोतीति पूर्ववद्धः । रणे संग्रामे तत्र भवः ॥

२६२—अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्ती कर्मसु सर्वदा ॥

पितुर् नियोगाद् राज-त्वं हित्वा योऽभ्यागमद् वनम् ॥

अध्वरेष्वित्यादि—इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः । ‘१८८८। इष्टादिभ्यश्च
३।२।८।’ इतीनिः । किमिष्वतः । अध्वरान् कर्मणि तत्र ‘क्तस्येन्विषयस्य-’
इति कर्मणि सप्तमी । अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि पष्टी कृद्योगे । पाता र-
क्षिता । पूर्ती कर्मसु सर्वदा । पृष्ठोत्तरेन्द्रियायां ‘२४९४। उदोष्यपूर्वस्य ।७।१।
१०२।’ इत्युत्थम् । ‘३०४०। न ध्या-ख्या-३।२।५।’ इत्यादिना निष्टानत्वप्र-
तिषेधः । पूर्तमनेनेति पूर्ववदिनः । किं पूर्तमिति सर्वदा आङ्गादिकर्मणि ।
पूर्ववद्यसप्तमी । स राजत्वं राज्यम् । हित्वा त्यक्त्वा । वनमभ्यागमत् । आभि-

मुख्येन आगतवान् । लुड़ । च्लेरडि रूपम् । पितुनियोगात् । नायोग्यत्वात् ।
स मे भर्तैति योज्यम् ॥

२६३—पतत्रि-क्रोष्ट-जुष्टानि रक्षांसि भय-दे वने ॥

यस्य वाण-निकृत्तानि श्रेणी-भूतानि शेरते. ॥ ८० ॥

पतत्रीत्यादि—यस्य वाणैर्निकृत्तानि छिन्नानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घ-
निद्रया शेरते स मम भर्तैति योज्यम् । शेरत इति ‘२४४२। शीडो रुद-
।७।४।६।६।’ कीदशानि । अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि । ‘७६२। ऊर्यादिच्चिवडाचश्च
।७।४।६।६।’ इति च्यन्तानां ‘७६१। कुगतिप्रादयः । २।२।१।८।’ इति सः ।
‘२।१।२।०। च्वौ च ।७।४।२।६।’ इति दीर्घः । च्यर्थानां तु ‘७३५। श्रेण्यादयः
कृतादिभिः । २।१।५।९।’ इत्यर्थं विषयः । पतत्रिभिः क्रोष्टभिश्च जुष्टानि परिवृत्तानि॥

२६४—दीर्घ्यमानं शितान् वाणानस्यमानं महा-गदाः ॥

निम्नानं शात्रवान् रामं कथं त्वं नाऽवगच्छसि. ८१

दीर्घ्येत्यादि—शितांस्तीक्ष्णान् वाणान् । दीर्घ्यमानं क्षेसुं शक्तं तच्छीलं
वा । अनेकार्थेत्वाद्वातुर्नां दिवेः ‘३।१०।१। ताच्छील्य-वयोवचन—१।३।२।१२।९’
इत्यादिना शान्त् । ‘२।५।०।५। दिवादिभ्यः प्रयन् ।३।१।६।९’ महागदाः अस्य-
मानं क्षेसुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववच्छानन्त् । शात्रवान् शत्रून् । प्रज्ञादि-
त्वादण् । निम्नानं हन्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववत् प्रत्ययः । हन्ते:‘२।६।६।३। गम-
हन—१।६।४।९।८।’ इत्युपधालोपः । ‘३।५।८। हो हन्ते:—१।३।४।४।’ इति कुत्वम् ।
एवंविधं रामं कथं नावगच्छसि । तेन कर्मणा सर्वलोकविदितत्वादिति भावः ॥

२६५—भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ, ॥

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्या ऽनु-जो वनम्.’ ८२

भ्रातरीत्यादि—यद्येवं क्वासावित्याह । असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य अर्प-
यित्वा मृगयामाखेटकं यातः । मृगेः स्वार्थिको णिच् । अदन्तत्वाच्च गुणो न
भवति । तदन्तात् ‘३।२।७।७। कृजः श च ।३।३।१।०।०।’ इत्यधिकृत्य ‘परिचर्या-प-
रिसर्या-मृगयाटाव्यानामुपसंख्यानम्’ इति भावे शप्रत्ययः । यक् । अलोपाभा-
वश्च । टाप् । मृगान्विध्यतीति मृगावित् । क्वासौ भ्रातेति चेदाह । तस्यानुजः
कनिष्ठो मया प्रेषितः सन् यातो वनम् । अनु पश्चाज्जायत इति । ‘३।४।२।२।अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते ।३।३।१।३।०।’ इति डः । अनौ कर्मण्युक्तमकर्मण्यपि भवति ।
किमर्थं एुपितुम् । तमेव ज्ञातुम् । ‘१।२।०।३। दृष्टं गतौ’ इत्यस्य रूपम् । ज्ञानार्थ-
त्वात् । प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥

२६६—अथा ऽस्यस्यन् कषायाऽक्षः

स्यन्न-स्वेद-कणोल्बणः ॥

११२ भट्टि-काद्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

संदर्शिताऽऽन्तराऽऽकूतस्
तामवादीद् दशाननः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि—अथैवमुक्तो जानक्या दशाननस्तामवादीत् उक्तवान् । आय-
स्यन् क्रोधाविष्टवात् शरीरं खेदयन् । ‘२२८६। यसुं प्रयत्ने’ इति दैवादिकः पर-
स्मैपदी । क्रोधादेव कपायाक्षः । ‘८५२। बहुव्रीहौ सकृद्यक्षणोः—।४।४।१३।’
इति पच् । स्वज्ञः सृतैः स्वेदकणैरुल्बणः उद्भृतः व्यास इत्यर्थः । स्वन्देर्निष्ठायां
रूपम् । संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकूतमभिप्रायो येन स एवंविधः ॥

२६७—कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैषिनेयं विवासितम् ॥

को नग्न-मुषित-प्रख्यं वहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

कृत इत्यादि—कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति ‘११२३। स्त्रीभ्यो ढक
।४।१।१२०।’ ‘११३। कल्याण्यादीनामिनङ् ।४।१।१२६।’ तयोः कल्याण्या-
दिषु पठितवात् । कनिष्ठासुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते । ज्येष्ठायाः सुतः निरु-
पयोगितया विवासितः विसर्जितः । विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्णयन्तस्य निष्ठायां
रूपम् । तं नग्नमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद् भूतम् ।
‘७२६। पूर्वकाल—।२।१।४९।’ इति सः तयोः पूर्वापरकालत्वात् । राजदन्तादि-
त्वात्परनिपातः । ईदृशं राघवं को वहु मन्येत श्लाघेत नैवेत्यर्थः ॥

२६८—राक्षसान् बदु-यज्ञेषु पिण्डी-शूरान् निरस्तवान् ॥

यद्यसौ कूप-माण्डूकि ! तवैतावति कः स्मयः ॥८५॥

राक्षसानित्यादि—अध्वरेत्पिण्डिनामित्यसोत्तरमाह । यद्यसौ राक्षसान्
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् । भोजने एव शूरान् । ‘७२५। पात्रेसमिताद-
यश्च ।२।१।४८।’ इति सः । बदुयज्ञेषु कुब्राह्यणयज्ञेषु । निरस्तवान् तिरस्कृतवान् ।
हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव । पूर्ववत् सः । ‘११२२। ढक् च मण्डूकात् ।
।४।१।१।१।’ इति चकारादण् वापत्ये । एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः ।
नैव युज्यते ॥

मत्पराक्रमे तु युक्तः । तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह—

२६९—मत्-पराक्रम-संक्षिप्त-राज्य-भोग-परिच्छदः ॥

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

मत्परेत्यादि—राज्यभोगाद्यः परिच्छदो हस्त्यक्षादिः स मत्पराक्रमेण
संक्षिप्तो अपहतो यस्य हरेरिन्द्रस्य स यथा दरिद्राति निरर्थको भवति तन्ममैव
किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य लज्जाकरत्वात् । दरिद्रातेरादादिकत्वाच्छपो लुक् ॥

२७०—निरू-लङ्घो वि-मदः स्वामी

धनानां हृत-पुष्पकः ॥

अध्यास्ते उन्तर-गिरं यस्मात्, कम् तन् ना ऽवैति कारणम् ॥ ८७ ॥

निर्लङ्घि इत्यादि—यस्मात्कारणात् धनानां स्वामी धनदः । अन्तर्गिरम-
स्यास्ते अध्यासितवान् । गिरे: कैलासस्यान्तर्मध्ये । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
‘६४३। गिरेश्व सेनकस्य ।५४१।१२।’ इति टच् । ‘५४२। अधि-शीड़-स्थाऽसा-
म्—१।४।४६।’ इति कर्मसंज्ञा । तेन ‘६५८। तृतीयाससम्योबहुलम् ।२।४।४१।’
इत्यम्भावो न भवति । ‘६५७। नाव्ययीभावात्—१।२।४।४३।’ इत्यमेव भवति ।
तत्कारणं मम पराक्रमं मां वा को नावैति न जानाति । कीदृशः । निर्लङ्घः लङ्घा-
तो निष्कान्तः । ‘मिराद्यः ऋन्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ इति सः । ‘६५५। एकविभक्ति
च—१।२।४।४।’ इत्युपसर्जनसंज्ञायां हस्तत्वम् । हृतपुष्पकः हृतं आच्छिङ्गं पुष्प-
कात्यं विमानं यस्य । अत एव विमदोऽपेतदर्पणः । लङ्घा पुष्पकं च धनदस्या-
सीत् तदाच्छिङ्गवा अनेन गृहीतमिति ॥

२७१—भिन्न-नौक इव ध्यायन्

मत्-तो विभ्यद् यमः स्वयम् ॥
कृष्ण-मानं दधानेन
मुखेनाऽस्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि—स्वयं साक्षान्मत्तो विभ्यत् त्रस्यन् यमो वैलक्षण्यात् मुखेन
कृष्णमानं कृष्णवर्णत्वम् । ‘१।७।८।७। वर्णदण्डादिभ्यश्च ।३।१।१।२।३।’ इति चका-
रादिमनिच् दधानेन धारयता । इत्यम्भूते तृतीया । निरुद्यतिः निरुद्यमः
आस्ते । उत्पूर्वाद्यमेः ‘३।२।७।२। स्त्रियां किन् ।३।३।९।४।’ अनुनासिकलोपः । की-
दृशः । ध्यायन् चिन्तयन् । ‘किं ममापतिं यदहमनेन हनसर्वस्वः’ इति । भिन्न-
नौक इव विपञ्चपेतवणिगिव । ‘८।८।९। उरःप्रमृतिभ्यः कप् ।५।४।१।५।१। ॥

एवं स्वपौरुणं प्रदर्शय स्वीकर्तुमाह—

२७२—समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताऽधित्यका पुरी ॥

रत्न-पारायणं नाम्ना लङ्घेति मम मैथिलि ! ॥ ८९ ॥

समुद्रेत्यादि—हे मैथिलि लङ्घेति नाम्ना मम पुरी । कीदृशी । समुद्र एवो-
पत्यका आसक्ता यस्याः सा समुद्रोपत्यका । समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात् । समु-
द्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति । यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधि-
रूढे उपाधिभ्यां त्यक्तन्त्रयान्तयोरूपत्यकाधित्यकाशब्दयोः साधुत्वमुक्तम् । ‘प्रति-
षेधे त्यक्त उपसंख्यानम्’ इति ‘४।६।३। प्रत्ययस्थात्—७।३।४।४।’ इतीकारो न
भवति हैमी हैमविकारा । ‘१।५।३।२। प्राणिरजतादिभ्योऽन्तः । ७।३।४।४।’ पर्व-
ताधित्यका । त्रिकूटपर्वतस्योपरि शिता । रत्नपारायणं यत्र रत्नानां पारमवसान-
मयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः । सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः ॥

१४४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः;

दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात्समृद्धतां कथयन् प्रलोभयति—
२७३—आवासे सिक्क-संमृष्टे गन्धैसूत्वं लिप्स-वासिता ॥

अर्पितोरु-सुगन्धि-स्रक् तस्यां वस मया सह. ॥९०॥

आवास इत्यादि—तस्यां पुर्या आवासे गृहे । आवसत्यसिक्षिति अधिक-
रणे बन् । मया सह त्वं वस । प्रार्थनायां लोट् । सिक्कसंमृष्टे पूर्वं सिक्के पश्चा-
त्संमृष्टे । गन्धैर्लिप्सवासिता सती पूर्वं लिप्सा चन्दनादिभिर्गन्धैः पश्चाद्वासिता
धूपिता । संमृष्टादिभिः ‘७२६। पूर्वकाल—१२।१४९’ इत्यादिना सः । अर्पिता
न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिस्रक् सुरभिमाला यस्यां सा त्वम् ॥

किमिति त्वया सह वसामीति चेदाह—

२७४—संगच्छ पौंस्त्रि ! स्नैणं मां युवानं तरुणी शुभे ! ॥

राघवः प्रोप्य-पारीयान्, जहीहि तम-किं-चनम्. ॥९१॥

संगच्छेत्यादि—हे पौंस्त्रि पुमांसमर्हति तद्विता वा । अर्हार्थं हितार्थं
वा ‘१०७। स्त्री-युंसाभ्यां नज्-स्त्रज्ञो—१५।१।८७’ स्त्रीप्रत्यये ‘नज्-स्त्रज्ञीकर्क-
ख्युंस्त्रहण-तत्त्वानामासुपसंख्यानम्’ इति । मां युवानं तरुणं संगच्छ अङ्गीकुरु ।
गमे: प्रार्थनायां लोट् । ‘२४०। इपु-गमि—७।३।७७’ इत्यादिना छत्वम् ।
‘२६९। समो गम्यृच्छि—१।३।२९’ इत्यादिना तद्वन् भवति सरकर्मकवात् ।
विशेषतः स्नैणं स्नियै हितमर्हन्तं वा । पूर्ववत्प्रत्ययः । तरुणी युवती सती शुभे
कल्याणि शोभत इति इगुपधलक्षणः कः । ममापि तादशो भर्तास्तीति चेदाह—
राघवः प्रोप्यपारीयानिति । पापशब्दात् ‘२०२। विन्मतोर्लुक् ।५।३।६५’ इति
ईयसुन् लुक्च मतुपः । प्रोप्यपारीयानिति ‘७५४। मयूरव्यंसकादयः—१।१।७२’
इति सः । देशान्तरं यात्वा पापवत्तरः । तमकिञ्चनं दरिद्रम् । न विद्यते किंचन
यस्येति । ‘सर्वनामाव्ययसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधः’ इति वचनाङ्गाव्ययसंज्ञा ।
तेन न विभक्तिलोपः । जहीहि त्यज । इत्वस्य ‘२४९। जहातेश्च ।६।४।११६’
इति वा वचनाद्विकल्पः ॥

२७५—अश्वीति-पिबतीयन्तीप्रसिता स्मर-कर्मणि ॥

वशे-कृत्य दश-ग्रीवं मोदस्व वर-मन्दिरे. ॥ ९२ ॥

अश्वीतेत्यादि—अश्वीतिपिबतेति ‘७५४। मयूरव्यंसक—१।१।७२’ इत्यादि-
त्वात् सः । तत्र हि ‘आरुयात्मारुयातेन क्रियासातत्ये’ इति पञ्चते । सततम-
श्वीति पिबतेत्येवं भृत्यजनानादेष्टुमिच्छतीति ‘२६५। सुप आत्मनः क्यच् ।
३।१।८’ अश्वीतिपिबतीयन्ती । प्रसिता स्मरकर्मणि आधिकयेन प्रवृत्ता कामव्या-
पारे । ‘६।४। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।२।३।४४’ इति चकारात् सप्तमी ।
वशे-कृत्यानुवर्तिनं दशग्रीवं कृत्वा । ‘७७५। साक्षात्प्रभृतीनि च ।१।४।७४’ इति
गतिसंज्ञा । मोदस्व हर्षं जनय वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥

२७६—मा स्म भूर् ग्राहिणी भीरु, गन्तुमुत्साहिनी भव, ॥

उद्घासिनी च भूत्वा मे वक्षःसंमर्दिनी भव.’ ॥ ९३ ॥

मा स्मेत्यादि—हे भीरु मा स्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः । न यास्या-मीत्यमुमर्य गृह्णामीति कृत्वा । ‘२२२०। स्मोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६’ इति चकारात् लङ् । गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव । ‘३।१७७। शक-षष्ठ-४।४।६४’ इत्यादिना उमुन् । उत्साहिनीति सहोपपदत्वात् । ततश्चालंकृतशरीरत्वा-दुद्घासिनी शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसंमर्दिनी स्तनाभ्यामुरःस्थलस्य पीडिका भव । ग्रहोत्साहोद्घासयंसर्दानां ग्रहादिपु पटितत्वात् कर्तैरि णिनिः । ‘३०६। क्वचेष्यो डीप् ।४।१५’ ॥

२७७—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर् भीम-विग्रहः ॥

बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशा-चरः ॥ ९४ ॥

तामित्यादि—यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपक्षा तदा तां प्रातिकूलिकीं प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा । ओजःसहोभसा वर्तते इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वर्तते इत्यसिद्धिर्ये ‘१५७८। तत्प्रत्यनुपूर्व-४।४।२८’ इत्यादिना ठक् । जिहीर्षुः हर्तुमिच्छुः । भीमविग्रहः भीषणशरीरः । दृष्टराक्षशरीररूपः । सुखेन हियत इति बाहूपपीडमाश्लिष्य बाहुभिरुपपीड्य । ‘३।३७०। सप्तम्यां चोपपीड-४।४।४९’ इति चकारात् तृतीयान्त उपपदे णमुल् । जगाहे रथेनोत्पत्य द्यामा-काशं निशाचरो गाहते स्म । दिवशब्दसमानार्थो द्योशब्दं औणादिकः । गमेण्डो इत्यत्र द्युतेष्वेति वचनात् । ‘२८५। औंतोऽमूसासोः ।६।१९३’ इत्यात्वम् । कालापिनस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्रमधीयते वाम्येति । दिवः अमि विकल्पेनाकारादेश इति ॥

२७८—त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिं-चराऽस्त्वलयम् ॥

तृष्णीं-भूय भयादासांचक्रिरे मृग-पक्षिणः ॥ ९५ ॥

त्रस्यन्तीमित्यादि—त्रस्यन्तीं च तां तद्वपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा यातो गच्छतो रावणात् । यातेः शतरि पञ्चम्या रूपम् । किं यातो रात्रिङ्गरा-लयं लङ्घाम् । रात्री चरतीति ‘२९६०। चरेष्टः ।३।२।१६’ । ‘१००८। रात्रे-कृति विभाषा ।६।३।७२’ इति मुम् । तसाद्वावणाद्यन्तं ततो भयात् तृष्णीः भूय । ‘३।३८५। तृष्णीमि भुवः ।३।४।६३’ इति ‘७८५। क्त्वा च ।२।२।२२’ इति समासे ल्यबादेशः । आसांचक्रिरे आसिताः । ‘२३२४। दयायासश्च ।३।१।३७’ इत्याम् । मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिगच्छ । समानजातीयानामिति वच-नादेकवद्वावोऽत्र न भवति ॥

२७९—उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां राम-लक्ष्मणौ ॥

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ९६ ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डः प्रथमः समाप्तः ॥

११६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

उच्चैरित्यादि—तां सीतां जटायुः पक्षीन्द्रः । रावणं परुं निष्ठुरं वदन् प्राप प्राप्तवान् । कीदृशीम् । उच्चैरारस्यमानाम् । ‘हा राम, हा लक्ष्मण’ इति शब्दादौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनः पुना रसन्तीमित्यर्थः । रसेः शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारे यहु । कृपणां दीनाम् ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डम् ॥

॥ अतः परमधिकारकाण्डम् ॥

तत्र प्रथमं टाघिकारः—

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र प्राधान्येनैकमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्चोक्ताभिधानम् । अत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकाश्रत्वारः परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते । सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरिसमाप्तत्वात् तमेवाभिसन्धायाह—

२८०—‘द्विषन् वने-चराऽऽत्याणां त्वमादाय-चरो वने ॥

अग्रे-सरो जघन्यानां मा भूः पूर्व-सरो मम ॥ ९७ ॥

द्विषन्नित्यादि—एवं तत्र कृत्वा मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । परुं वदन् । कीदृशाम् । हे द्विषन् मा भूः पूर्वसरो ममेति । ममाग्रतो भूत्वा मा गा इत्यर्थः । पूर्वं सरतीति ‘२९३३’ पूर्वे कर्तरि । ३२।१९।’ इति टः । यतस्वमग्रेचरो जघन्यानाम् । अग्रेसरतीति ‘२९३२’ पुरोऽग्रतः—३२।१८।’ इत्यादिना टः । जघन्य इति ‘२०५८। शाखादिभ्यो यः । ३२।१०।’ इतीवार्थे यः । पापानां प्रथमस्वम् । कुतः आदायचरो वने । आदाय चरतीति ‘२९३१। भिक्षा-सेना—३२।१७।’ इत्यादिना । वने चरन्तीति वनेचराः । अधिकरणे चरेष्टः । तेपामङ्ग्याः प्रधाना क्रपयः । तानादाय चरसि भक्षयसि । कर्मणि पष्टी ॥

२८१—यशस्-कर-समाचारं ख्यातं भुवि दया-करम् ॥

पितुरूवाक्य-करं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तम्-त्रपम् ॥ ९८ ॥

यशस्करेत्यादि—रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तमत्रपं निर्लेजं धिक् त्वाम् । गर्हा । ‘१३३६। दुँडुँ उपतापे’ इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ‘२३८७। हु-भुवोः सार्वधातुके । ६।४।८७।’ इति यणादेशो रूपम् । कीदृशं रामम् । यशस्करसमाचारम् । समाचरणं समाचारः चरितं भावे वज्र् । यशस्करोतीति यशस्करः । ‘२९३४। कृजो हेतु—३२।२०।’ इत्यादिना टः । ‘१३। विसर्जनीयस्य सः । १।३।३।४।’ यशस्करणहेतुभूतः समाचारो यस्य । ख्यातं भुवि प्रसिद्धं दयाकरं करुणाकरणशीलम् । ताच्छील्ये टः । पितुर्वाक्यकरं पितुर्वचनानुष्टाने अनुकूलम् । आनुलोम्ये टः ॥

२८२—अहमन्त-करो नूनं ध्वान्तस्येव दिवा-करः ॥

तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्म-करोपमः ॥ ९९ ॥

अहमित्यादि—हे राक्षस अहं तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता । कीदृशः । रामस्य नेयो वश्यः । ‘२४४२। अचो यत् । ३।१९७। कर्मकरोपमः भृतकनुल्यः । ‘२९३६। कर्मणि भृतौ । ३।२१२’ इति टः । ध्वान्तस्येव दिवा-करः । यथान्धकारस्यान्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा । अन्तकरदिवाकरौ ‘२९३५। दिवा-विभा—३।२१।’ इति टप्रत्ययान्तौ । एवमुक्त्वा खं पपातेति सम्बन्धः ॥

२८३—सतामरूपू-करं पक्षी वैर-कारं नराऽशिनम् ॥

हन्तुं कलह-कारोऽसौ शब्द-कारः पपात खम् ॥ १०० ॥

सतामित्यादि—एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशं पपात पतितः । किमर्थं नराशिनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति । कीदृशं राक्षसं सतामरूपकरम् । धर्मे स्थितानां पीडाकरम् । अरुःशब्दः पीडोपलक्षणपरः । ‘२९३५। दिवा-विभा—३।२१।’ इति टः । वैरकारं वैरकरणशीलम् । कलहकारः पक्षी कलह-यितुमनुकूलः । अनयोः ‘२९३७। न शब्द-शोक—३।२१।’ इति टे प्रतिष्ठेऽग्नेव भवति । कर्मण्यणः प्रासिरस्तीति टाघिकार उदाहृतः । कियत्वं पपात । यावति दूरे शब्दपातस्तावत्वमिति ॥

॥ टाघिकारः समाप्तः ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

२८४—धुन्वन् सर्व-पथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ॥

मांस-शोणित-संदर्श तुण्ड-घातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

धुन्वन्नित्यादि—असौ पक्षी अयुध्यत युध्यते स्म । युधेदैवादिकस्य लङ्घिरूपम् । तुण्डघातमिति क्रियाविशेषणम् । तुण्डेन चङ्गवा घातो हननं यस्मिन् युद्ध इति ‘३४५। करणे हनः । ३।४।३।’ इति न णमुख ‘३३६। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३।४।४।’ इति वचनात् आहिंसार्थत्वाच्च तदारम्भस्य यथा पादघातं भूमिं हन्तीति । ‘३३६। हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३।४।४।’ इत्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् । अकर्मकत्वाद्युधेः । तेन भावे घञ् । धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्वितानम् । सर्वपथीनं सर्वः पन्था हति ‘७२६। पूर्वकाल—२।१।४।’ इत्यादिना सः । ‘९४०। ऋक्-पूः-५।४।७।’ इति समासान्तोऽकारः । सर्वपथान् व्याप्तोतीति ‘१८०। तत्सर्वादेः-५।२।७।’ इत्यादिना खः । मांसशोणितसन्दर्श कात्स्थर्येन मांसं शोणितं च दृश्वा । ‘३४०। कर्मणि इक्षि-विदोः साकल्ये । ३।४।२।’ इति णमुख । ‘७८३। अमै-वाव्ययेन । २।२।२।’ इति सः ॥

११८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे पञ्चमो वर्गः,

२८५—न विभाय, न जिहाय, न चक्राम, न विव्यथे ॥

आप्नानो विध्यमानो वा रणान् निवृते न च ॥१०३॥

नेत्यादि—आप्नानः पक्षी प्रहरन् । ‘२६९५। आडो यमहनः । १।३।२०।’ इति तद्वा । न विभाय न भीतः । तस्मान्न जिहाय न लज्जितः । सम्यङ् मया न हत इति न चक्राम न क्लान्तः । न विव्यथे । ‘२३५३। व्यथो लिटि । ७।४।६।’ इति सम्प्रसारणम् । जितश्रमस्वात् । विध्यमानो वा । वाशद्वशार्थे । परेण हन्यमानश्च न विव्यथे न पीडां भेजे । सत्त्वाधिकत्वात् रणाच्च न निवृते न निवृत्तः । अभग्नोत्साहत्वात् ॥

२८६—पिशाच-मुख-धौरेयं स-च्छत्र-कवचं रथम् ॥

युधि कद्-रथ-वद् भीमं वभञ्ज ध्वज-शालिनम् ॥१०३॥

पिशाचेत्यादि—युधि संग्रामे पक्षी रथं वभञ्ज भग्नवान् । तस्य उष्पका-दन्त्यत्वात् । तथा हि कद्रथवत् कुल्मितरथमिव । ‘१०२८। रथ-वद्योश्च । ६।३।१०२।’ इति कदादेशः । धुरं वहन्ति धौरेया अश्वाः । ‘१६२८। धुरो यद्वकौ । ४।४।७।’ पिशाचस्येव मुखं येषां ते धौरेया यत्र रथे तं पिशाचमुखधौरेयम् । सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन् । तं भीमं भयानकं तथा धुर्यत्वात् । ध्वज-शालिनं ध्वजवन्तम् । शालिनशब्दः किन्प्रत्ययान्तस्तद्वन्तमाह । अन्यस्त्वाह ध्वजेन शालिनुं श्लाघयितुं शीलमस्येति णितिः । अनेकार्थत्वाद्वात्तूनामिति ॥ पुते प्रकीर्णकाः ॥

अतः परं आमधिकारः ।

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह—

२८७—संत्रासयांचकाराऽरिं, सुरान् पिप्राय पश्यतः, ॥

स त्याजयांचकाराऽथ सीतां विंशति-वाहुना ॥१०४॥

सन्त्रासयामित्यादि—अथैतस्मिन् युद्धप्रस्तावे स पक्षी सीतां विंशति-वाहुना रावणेन त्याजयांचकार त्याजितवान् । गत्यादिपु त्यजेरसंग्रहात् तृतीयैव भवति । कस्मात्याजितवानित्याह । सत्रासयांचकारारिं यस्मादरिं रावणं त्रासितवान् । अकर्मकत्वात् त्रासेष्यन्तावस्थायामरेः कर्मत्वम् । आभ्यां हेतुमण्णयन्ताभ्याम् ‘२३०६। कास्प्रत्ययात्-३।१।३५।’ इत्यादिना आम् । आ-मोऽमित्वमदन्तत्वात् । ‘२२३। आमः । २।४।८।’ इति लुक् । ‘२३१। अया-मन्त-६।४।५।’ इत्यादिना अयादेशः । आमकारान्तस्य कृत्संज्ञायां प्रातिपदिक-त्वे प्रथमैकवचनम् । तस्य ‘४५२। अव्ययात्-२।४।८।’ इति लुक् । स्वरादिपु ‘अम् आम्’ इति पठितत्वादव्ययत्वम् । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् ‘२२-३। कृञ्चानुप्रयुज्यते-३।१।४।’ इत्यादिना लिदपरस्य कृञ्जो उप्रयोगः । कर्त्र-

भिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तद्द न भवति । सुरांश्च पश्यतो युद्धं जटायुः पिप्रा-
य प्रीणितवान् । शब्दुत्रासनं सीतात्याजनं च देवानां प्रीतेः कारणम् ॥

२८८—अ-सीतो रावणः कासांचक्रे शख्यैर् निराकुलः, ॥

भूयम् तं भेदिकांचक्रे नख-तुण्डाऽस्युधः खं-गः १०५

असीत इत्यादि—असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाशस्थः कासांचक्रे
कुत्सितमभिहितवान् । पृथ्वेहीति विहगाधिपेति । ‘दद्दा कासैँ शब्दकुत्साया-
म्’ इत्यनुदात्तेत् । ‘२३९६। कासै-३।१३५।’ इत्यादिना आम् । शख्यैः इत्थ-
म्भूते तुतीया । निराकुलः पूर्वे वाहुभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् । भूयः पुन-
रपि । खगः पक्षी । डग्रकरणे ‘३०११। अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१।’ इति
वचनात् गमेदः । तं निशाचरं वेभिदांचक्रे । अत्यर्थं भिन्नवान् । वेभिद्यतेर्य-
डन्तादाम् । नख-तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥

२८९—हन्तुं क्रोध-वशादीहांचक्राते तौ परस्परम्, ॥

न वा पलायांचक्रे विरेदयांचक्रे न राक्षसः १०६ ॥

हन्तुमित्यादि—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परम-
न्योन्यं हन्तुमीहांचक्राते चेष्टां कृतवन्तौ । ‘२२३७। इजादे:-३।१३६।’ इत्या-
दिना आम् । विः पक्षी । जनि-घसिभ्यामित्यधिकृत्य ‘वेजो डिच्च’ इत्यौणादिक
इक् । न वा नैव । वाशद एवार्थं । पलायांचक्रे पलायितः । ‘२३२६ उप-
सर्गस्यायत्तौ ३।२।११।’ इति लत्वम् । राक्षसश्च न दयांचक्रे न दयतेस्म ।
पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति । उभयत्रापि ‘२३२४। दयायासश्च
३।१३७।’ इत्याम् ॥

२९०—उपासांचक्रिरे द्रष्टुं देव-गन्धर्व-किन्नराः, ॥

छलेन पक्षौ लोल्यांचक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः १०७॥

उपेत्यादि—देव गन्धर्व किन्नरा द्रष्टुं युद्धं द्रक्ष्याम इति उपासांचक्रिरे उप-
गताः । पूर्ववदाम् । क्रव्यात् रावणः । क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् । ‘२९७७।
अदोऽनन्त्रे ३।२।६६।’ इति विद् । पतत्रिणः पक्षौ लोल्यांचक्रे अत्यर्थं
लज्जवान् । यद्यप्रत्ययान्तत्वादाम् । छलेन मायया प्रसद्य जेतुं न शक्यत इति ।
भल्लेनेति पाठान्तरम् ॥

१—‘२२५।शराङ्क-विहगाः खगाः ।’ २—‘५५३। पतत्रि-पत्रिपतग-प-
तर-पत्ररथाऽण्डजाः । नगौको-वाजिं-विकिर-विविकिर-पतत्रयः ॥’ ३—‘६७। राक्षसः
कौपणः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः ।’ इति सर्वत्र नां अ० ।

१२० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डेलक्षण-रूपे पश्चो वर्गः;

२९१—प्रेलुठितमवनौ विलोक्य कृतं
दश-वदनः स्व-चरोत्तमं प्रहृष्यन् ॥
रथ-वरमधिरुहा भीम-धुर्य
स्व-पुरमगात् परिगृह्या राम-कान्ताम् ॥ १०८ ॥

प्रलुठितमित्यादि—खचराः पक्षिणः । खे चरन्तीति अधिकरणे ‘२९३०।
चरेष्टः । ३।२।१६’ तेषामुत्तमं जटायुं कृतं छिं लूतपक्षत्वात् । अवनौ भुवि
प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षं प्रामुखन् निवृत्तो विघ्नकारीतिदशाननो रथवरं
स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमारुद्धा भीमधुर्यं रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य
स्वपुरमगात् गतवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽत्यया व्याख्यया समलूक्ते श्री-भट्टि-काव्ये-
द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (वर्गः)
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-हरणः श्री-राम-प्रवासो
नाम पञ्चमः सर्गः पर्यवसितः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः—

अत्राधिकारस्यापरिसमाप्त्वात्तमेवाममधिकृत्याह—

२९२—ओपांचकार कामाऽग्निर् दश-वक्रमहंर्-निशम् ॥

विदांचकार वैदेहीं रामादन्य-निरुत्सुकाम् ॥ १ ॥

ओपांचकारेत्यादि—अथशब्दो वक्ष्यमानतृतीयश्लोके यः सोऽत्र इष्ट-
व्यः । अथ तस्मिन् सीतापरिग्रहे जाते कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्रं दशा-
ननमोपांचकार ददाह । ‘७४६। उर्पं दाहे’ । ‘२३४१। उष-विद्-१। ३।१३८।’
इत्याम् । अहनिंशं अहश्च निशा च । ‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्वत्वति’ इत्येक-
वद्वावात् । ‘५।५। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २।३।५।’ इति द्वितीया । अहो
नकारस्य ‘१७२। रोऽसुषि । ४।३।६।’ इति रत्वम् । कस्माददाह इत्याह ।
रावणो वैदेहीमन्यनिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरभिलाषां विदांचकार
अगुणत्वं विदेस्थेति विदेशकारान्तनिपातनात् गुणाभावः ॥

२९३—प्रजागरांचकाररेरीहास्वनिशमादरात् ॥

प्रविभयांचकारोऽसौ काकुतथादभिशङ्कितः ॥ २ ॥

प्रजागरांचकारेत्यादि—अरे रामस्य ईहासु चेष्टासु । ‘३२८०। गुरोश्च-
३।३।१०३। इत्यकारः । आदरादाद्रेण प्रजागरांचकार जागरितवान् । शब्दुचि-

कीर्पितज्ञानपरो बभूवेत्यर्थः । पूर्ववदाम् । अनिशम् अविच्छेदेन । (अनिशमि-
ति निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन् प्रजागरण इति । निशेति क्रियावि-
च्छेदोपलक्षणम् । प्रायेण हि निशायां क्रियाणामप्रवर्तेनम्) किमिति जागरि-
तवान्नित्याह । काकुत्स्थादसौ प्रबिभयांचकार प्रभीतवान् । ‘२४९१। भी-ही-
३।१।३९’ इत्यादिनाम् । श्रुवत्कार्यं धातोर्गुणायादेशौ । अभिशङ्कितः किमयं
करिष्यतीति ॥

२९४—न जिह्यांचकारोऽथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः, ॥

नाप्यूर्जां विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

न जिह्यांचकारेत्यादि—सीतामभ्यर्थ्यं याचिन्वा न जिह्याब्धकार न
लज्जितः । तर्जितः भर्तिस्तोऽपि तर्यवेत्यर्थात् । नाप्यूर्जां वलं विभरामास धारि-
तवान् । ‘२२३९। कृत्र-३।१।४०’ इति प्रत्याहारग्रहणादस्तेरप्यनुप्रयोगः ।
ह्रीधातोर्गुणायादेशौ । ‘११६२। दुभृत्र धारण-पोपणयोः’ उभयत्रापि पूर्ववदाम्
शुवच्च । कथं न धारितवान् इत्याह । वैदेह्यां प्रसितः प्रसक्तः । भृशमत्यर्थम् ॥

२९५—विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान्, ॥

रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिषच्च च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदांकुर्वन्त्यत्यादि—स्वकानामीयान् शुक्सरणादीन् अवददुक्तवान् ।
किमित्याह—रामस्य वृत्तमनुष्टितं किं तस्येहागन्तुमुद्यमोऽस्ति न वेति विदांकु-
र्वन्तु । ‘२४६५। विदांकुर्वन्त्यत्यन्यतरस्याम् ३।१।४१’ इति निपातितम् ।
सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषपदादिष्टवान् । शासः ‘२३८२। सर्ति ३।१।५६’
इत्यङ् । ‘२४८६। शास इदङ्ग्हृह्लोः ६।४।३४’ इति शासेरूपधाया इत्वं‘२४१०।
शासि-वसि—१।३।६०’ इति पत्वम् । प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आमधिकारो गतः॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह—

२९६—रामोऽपि हत-मारीचो निवर्त्यन् खर-नादिनः ॥

क्रोष्टून् समशृणोत् कूरान् रसतोऽशुभ-शंसिनः ॥५॥

राम इत्यादि—हतमारीचो रामोऽपि निवर्त्यन् प्रत्यागामिष्यन् । वलादि-
लक्षण इटि प्राप्ते ‘२३४८। न वृद्धः—१।७।२।५९’ इतीणिवेष्टः । क्रोष्टून् दृगा-
लान् । रसतः शब्दायमानान् । समशृणोत् संश्रुतवान् । सकर्मकत्वात् ‘२६९९।
समो गम्यृच्छि—१।३।२९।’ इत्यात्मनेपदं न भवति । लडि रूपम् । कूरान् भी-
षणान् । यतः खरनादिनः खरवक्षदन्ति । ‘२९८९। कर्तैरि—३।२।७९’ इति
णिः । अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनशीलान् ॥

१२२ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

२९७—आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ॥

स शत्रु-ग्रस्य सोदर्यं दूरादीयान्तमैक्षत् ॥ ६ ॥

आशङ्कमान इत्यादि—तथाविधाशुभश्रवणादाशङ्कमानो वितर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना । ततः निहतां त्यक्तप्राणाम् । अहो स्वयमेवा युक्त्यान्मृतां वा । स रामः शत्रुग्रस्य सोदर्यं आतरम् । ‘१६६०। सोदराद्यः। ४।४-१०९।’ आयान्तमागच्छन्तमारादेक्षत दृष्टवान् । इक्षेलंडि रूपम् ॥

२९८—सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सधीर्चीं त्रस्तुमैकिकाम् ॥

विज्ञाया ऽमंस्त काकुत्स्थः—‘क्षये क्षेमं सु-दुर्लभम्.’^७

सीतामित्यादि—सौमित्रेरेकाकिनो दृष्टवान्नियतमनेन त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थो रामः । क्षये गृहे । क्षीयते ऽस्मिन्निति अधिकरणे ५३ । क्षेमं कल्याणम् । सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यत इति । ‘३३०५। ईषद्-३।३।१२६।’ इत्यादिना खल । अमंस्त ज्ञातवान् । कथं क्षये क्षेमं सुदुर्लभमिति आह—सधीर्चीं सहचारिणीं न कच्चिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीम् । सहाब्तीति ‘३७३। ऋत्विन्-३।३।२१५५।’ इत्यादिना क्षिन् । ‘४२२। महस्य सधिः। ६।३।९५।’ इत्यज्ञतौ वप्रत्यये सहस्य सध्यादेशः । ‘अज्ञतेश्चोपसंख्यानम्’ इति ढीप । ‘४१६। अचः। ६।४।१३।६।’ इत्यकारलोपः । ‘४।१७। चौ। ६।३।१३।६।’ इति दीर्घः । कुतः त्रस्त्रसनशीलाम् । क्रियाशब्दत्वादूङ् न भवति । एकिकां लक्षणेन त्यक्तत्वात् । ‘१९९८। एकादाकिनिज्ञासहाये। ५।३।५।२।’ इति चकारात्कन् । ‘४६३। प्रत्ययस्यात्-७।३।४।४।’ इतीत्वम् ॥ ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

अतः परं दुहादिः—

इतो द्विकर्माधिकारः—

२९९—सोऽपृच्छल् लक्षणं सीतां याचमानः शिवं सुरान्, ॥

रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥ ८ ॥

सोऽपृच्छदित्यादि—‘५।३। अकथितं च। १।४।५।’ इत्यत्र दुहियाचीत्यादिश्लोकस्थान् धातृत् प्रयुक्ते कविः । तत्र रामोऽपृच्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्षणमित्यकथितं कर्म । याचमानः प्रार्थयमानः । शिवं कल्याणम् । अर्थात् सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सुरान् देवान् इत्यकथितं कर्म । भ्राता लक्षणः सर्वं यथावत् स्थितं ब्रूते स्म उक्तवान् । सर्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितम् ॥

१—‘५।७। समानोदर्य-सोदर्य-सगम्य-सहजाः समाः।’ इति ना० अ० ।

२—‘१।३।५। निलयाऽपत्यौ क्षयौ।’ इति ना० अ० ।

३—दुह-यान्-पन्-दण्ड-सूधि-प्रच्छि-नि-ब्र-शासु-जि-मथ-मुषाम् । कर्म-युक्त स्याद-कथितं तथा स्यान् नी-ह-कृष्ण-वहाम् ॥ १ ॥

३००—संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ॥

प्राणान् दुहन्त्रिवाॽस्त्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ९

संदृश्येत्यादि—रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य द्वा॑ । शोकं चित्तमवारुधत् चित्तं शोकं प्रावेशयत् । कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिक्षमाणः । प्राणान् दुहन्त्रिव त्यजन्त्रिव । प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितम् । आत्मनः प्राणान् त्यजन्त्रिव ॥

३०१—‘गता स्याद्वचिन्वाना कुसुमान्यथ्रम-द्रुमान् ॥

आ यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति, तत्र सा. १०

गतेत्यादि—यत्र यस्मिस्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति शिक्षयति । धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितम् । तत्र तपोवने गता स्यात् । सम्भावने लिङ् । आकारो निपातः स्तरणे । किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना । कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितम् । अवचिन्वानेति चिनोते: कर्त्रभिप्राये तड् । दुह्यादिदण्डको गतः ॥

इति दुहादिदण्डकर्मकः ।

अतः परं प्रकीर्णकाः—

प्रकीर्णकानाह—

३०२—आः, कष्टं, बत, ही-चित्रं, हूं, मातृ, दैवतानि धिक्,
हा पितः! क्राॽसि हे सु-भ्रु !,’ बहौवं विललाप सः.

आः कष्टमित्यादि—शोकेनाक्रान्तमना विलपनाह—आः पीडायाम् । पितृवियोगपीडितः आः इत्याह । अस्मद्वियोगेन पिता प्राणांस्यक्तवानित्यभिप्रायः । कष्टमित्याह । कष्टं कृच्छ्रम् । भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह बत इति । बतशब्दः खेदे । सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्यादशः सम्भावित इति विस्मितो हीत्याह । हीशब्दो विस्मये । यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुपा कथं तादशः शापो दत्त इत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति । चित्रमाश्रये । यदेवंविधो ऽपि स्खलतीति । सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति कुध्यन् हूं मातरित्याह । हूंशब्दः क्रोधे । अथवा सर्वमेतत् दैवचेष्टितं न ममानुष्ठितमित्यभिप्रायेणाह धिग्दैवतानीति । धिक् कुत्सायाम् । प्राणांस्यक्तवन्तमपि पितरं पुनरहं द्रष्टासीत्यभिप्रायेणाह । हा पितः कद्रष्ट्यो ऽसीति । हा शोके । हे सीते क गतासीति । अ॒शब्दात् ‘अप्राणिजाते:-’ इत्यादिनोङ्ग । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्वहुवीहिः । उपसर्जनवं च । पुनः स्त्रियामूङ् । ‘७५अन्तादिवच्च । ६।१।८५’ इति पूर्वं प्रत्यन्तवच्चात् प्रातिपदि

१—‘१२५९ । शरणं गृह-रक्षितोः ।’ इति ना० अ० ।

१२४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

कत्वम् । अतः सम्बुद्धौ हस्तव्वम् । विललाप स पुंवं कृत्वा बह्नेकप्रकारं विलापं कृतवान् ॥

३०३—इहाँ ८८सिष्ठा ऽशयिष्टैहं सा, स-खेलमितो ऽगमत् , ॥

अगलासीत् संसरन्नित्यं मैथिल्या भरताऽग्रजः ॥१२॥

इहेत्यादि—इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा । ‘१९५८। इदमो हः । ५।३।११।’ ‘१९४९। इदम इश्वर । ५।३।३।’ इह अशयिष्ट शयितवती । आसे: शी-डश्च लुइ । सखेलं सलीलम् । इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्थमेवंप्रकारम् । मैथिल्याः स्मरन् । ‘६।३। अधीगर्थ-२।३।५।२।’ इति कर्मणि पष्टी । भरत-ग्रजो रामो ऽग्लासीत् ग्लानिं गतः । ग्लायतेर्लुइ । ‘२३७७। यम-रम-१।७।२।७।३।’ इति सगिट्टा ॥

३०४—‘इदं नक्तं-तनं दाम पौप्पमैतद् दिवा-तनम् , ॥

शुचेवोद्भूत्य शाखायां प्रग्लायति तया विना ॥१३॥

इदमित्यादि—नक्तंतनं निशाभवं इदं दाम पुष्पमाला पुनर्दिवातनं दिव-सभवम् । ‘१३९१। सायम्-१४।३।२३।’ इत्यादिना व्युव्युलौ तुट् च । पौप्पं पुष्पाणामिति तस्येऽमित्यण् । शुचेव शोकेनेव । सम्पदादित्वात्क्रिप् । शाखाया-मुद्भूत्य । आत्मानमित्यर्थत् । प्रग्लायति ग्लानिं गच्छति । ग्लायते: शित्याया-देशः । शाखायां प्रलम्बमानं ग्लानिं गच्छन्तं वीक्ष्येदमुत्प्रोक्षतम् । कृतः शोका-तया विना सीताविच्छेदेन ॥

३०५—ऐक्षिप्महि मुहुः सुप्तां यां मृता ८८शङ्क्या वयम् , ॥

अ-काले दुर्मरम्हो, यज् जीवामस् तया विना ॥१४॥

ऐक्षिप्महीत्यादि—यां वयमैक्षिप्महि ईक्षितवन्तः । ईक्षेः सेटो लुइ । मुहुः सुप्तां अविच्छिन्ननिद्रत्वात् । मृताशङ्क्येति अनिष्टशंसित्वात् प्रियजनहृदयस्य । इदानीं तया विना अहो वयं यजीवामस्तदकाले दुर्मरणमिति विललाप । जीवि-तस्यापूर्णकाले । दुःखेन मरणमिति भावे खल ॥

३०६—अ-क्षेमः परिहासो ऽयं, परीक्षां मा कृथा मम, ॥

मत्तो मा ऽन्तर्धिथाः सीते ! मा रंस्या जीवितेन नः ॥

अक्षेम इत्यादि—परिहसनं परिहासः क्रीडा । अयमक्षेमो न कल्याणकरः । मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखित आसे न वेति मा कृथाः मा कार्पीः । अपि तु दर्शयात्मानम् मा निलीयस्व । ‘२३६८। उश्च । १।२।१।२।’ इति कित्त्वादुणा-भावः । ‘२३६९। हस्तादङ्गात् । १।२।२।७।’ इति सिचो लोपः । तस्माद्वेतोः सीते मान्तर्धिथाः । अन्तर्हिता मा भूः । ‘५९। अन्तर्धौ-१।४।२।८।’ इत्यपादानसं-ज्ञायां ‘पञ्चम्यास्तसिः’ । ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । १।२।९।८।’ इति मदादे-शः । लुडि ‘२३८९। स्था-ध्वोरिच । १।२।१।७।’ इति सिचः कित्त्वमित्वं च ।

‘२३६७। हृस्वात्-१।२।२७।’ इति सिंचो लोपः । नो उसाकं जीवितेन मा रंस्याः क्रीडां मा कार्पीः । रमेरात्मनेपदित्वात्तद् ॥ पुते प्रकीर्णकाः ॥

अतःपरं सिजधिकारः—

सिंचं सापवादमधिकृत्याह—

३०७—अहं न्यवधिपं भीमं राक्षसं क्रूर-विक्रमम् , ॥

मा घुक्षः पत्युरात्मानं, मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये १६

अहमित्यादि—यतोऽहं राक्षसं मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिपं निहतवानस्मि । हन्तेः ‘२४३४। लुडि च ।२।४।४३।’ इति वधादेशः । अ-दन्तन्त्वादृश्यभावः । तस्मान्मा घुक्षः न गोपय पत्युरात्मानम् । अन्तर्धावित्य-पादानत्वम् । ‘२५५। ख्यत्यान्परस्य ।६।१।१२।’ इत्युत्त्वम् । गुहेः ‘२३३६। शल इगुपधादनिटः क्सः ।३।१।४५।’ । ‘३२४। हो ढः ।१।२।३।१।’ भण्भाव-कव-पत्वानि । सिपश्च विसर्जनीयः । मा न श्लिक्षः मा न परिरघ्याः अपितु श्लिष्य प्रियं माम् । हे प्रिये । ‘२५१४। श्लिप आलिङ्गने ।३।१।४६।’ इति क्सः ॥

३०८—मा स्म द्राक्षीर् मृषा दोषं, भक्तं मां मातिचिक्षिशः,॥

शैलं न्वशिश्रियद् वामा, नदीं नु प्रत्युद्गुवत् ॥१७॥

मा स्मेत्यादि—मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः । मयीत्यर्थात् ‘२२२०। स्मोन्तरे लङ् च ।३।३।१७६।’ इति चकारालुङ् । ‘२३३६। शल इगुपधात्-३।१।४५।’ इति क्सस्य ‘२४०७ न दशः ।३।२।४७।’ इति निषेधः । ‘२२६६। इरितो वा ।३।१।५७।’ इत्यङ्गभावे सिंच् । ‘२४०५। सृजि-दशोः-१।६।१।५८।’ इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘२९४। वश्च-१।२।३।६।’ इत्यादिना पत्वम् । यतोऽहं भक्तस्तो मां भक्तं मातिचिक्षिशः नातिक्षेशय । क्षिरेण्यन्तात् सिपि ‘२३१२। णि-श्रि-३।१।४८।’ इत्यादिना चइ । णिलोप-हस्य-द्विर्वचनानि । पुनर्विकल्पय-न्नाह । मयि दोपदर्शनाद्वामा मत्प्रतिकूलवर्तिनी सती शैलं नु पर्वतं कमप्यशि-श्रियदाश्रिता उत नदीं प्रत्युद्गुवत् प्रतिगतेत्यर्थः । नुशब्दो वितर्के । पूर्ववच्छृङ् ॥

३०९—ऐ वाचं देहि, धैर्यं न सूतव हेतोरसुसुवत्, ॥

त्वं नो मतिमिवा ऽधासीर् नष्टा, प्राणानिवाऽदधः.

ऐ वाचमित्यादि—ऐशब्दो निपातो ऽभिमुखीकरणे वर्तते । वाचं देहि । प्रार्थनायां लोह । ‘२४७१। ध्वसोरेद्धौ-१।६।४।१।१।’ इत्येत्वम् । किमिति चेदाह । धैर्यं नो उसाकं धीरता तव हेतोरसुसुवत् गलितम् । नष्टा अदर्शनं गता सती त्वं नो उसाकं मतिं बुद्धिमधासीरिव पीतवतीव । बुद्धेरपगमात् । ‘२३७५। विभाषा धेट्-श्वयोः ।३।१।४९।’ इति यदा न चइ तदा ‘२३७७। यम-रम-१।७।२।७।३।’ इति सगिटौ । प्राणानदधः पीतवती । कायस्याचेष्टत्वात् । चक्षि रूपम् । ‘२३८२। आतो लोपः ।६।४।६।४।’ ॥

१२६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

३१०—रुदतो ऽशिश्वयच् चक्षु—

रस्यं हेतोम् तवा॑ ऽश्वयीत् ॥

मिये॑ ऽहं, मां निरास्थश् चेन्,

मा न वोचश् चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

रुदत इत्यादि—तवार्थे त्वां पश्यामीति रुदतो मम चक्षुरशिश्वियत् उच्छृ-
नम् । आस्यं मुखं चाश्वयीत् । ‘२३७५। विभाषा धेट्-क्ष्योः ।३।१४९।’ इति
चड्-सिचौ । चडीयङ् । ‘२२९५। हयन्त-१७।२।’ इति न वृद्धिः । ‘२२६६।
इट् इंटि ।१।२।२।’ इति सिचो लोपः । गुणायादेशो । मां निरास्थश्वेद्यदि मम
दर्शनं निरस्तवती त्वं तदा मिये॑ ऽहम् । ‘२५३।। मियतेर्लुङ् लिङोश्च ।१।३।-
६।।’ इति चकाराच्छित्यात्मनेपदम् ‘२३६।। रिङ्-श-यग-१७।४।२।’ इति
रिङ् । अतो यस्त्वया चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं तन्मा नावोचः मा नाभापिष्ठाः अपि
तु वृहि । ‘२४३।। अस्यति-वक्ति-३।१।५।२।’ इत्यङ् । ‘२४५।। वच उम्
१।४।२।०।’ ॥

३११—लक्ष्मणो॑ ऽचक्षव्, यद्याख्यत्

सा किञ्चित् कोप-कारणम् ॥

दोषे प्रतिसमाधान-

मज्जाते क्रियतां कथम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणेत्यादि—हे लक्ष्मण यदि मा किञ्चित्कोपकारणमाख्यदुक्षवती ।
इदं तेनाप्रियमाचरितम् । पूर्ववदङ् । तदाचक्षव कथय । अज्जाते दोषे अनिर्धा-
रिते प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां अनुष्टीयतां नैवेति भावः । कर्मणि लोट् ।
‘२३६।। रिङ्-१७।४।२।’ इत्यादिना रिङ् ॥

३१२—इह सा व्यलिपद् गन्धैः, स्नान्तीहा॑ ऽभ्यषिचज् जलैः,
इहा॑ ऽहं द्रष्टुमाहं तां,॑ स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि—इह प्रदेशे सा सीता गन्धेर्व्यलिपत् समालिपती । मामा-
त्मानं चेत्यर्थात् । इह स्नान्ती क्रीडापूर्वकमभ्यपिचत् । हस्तयष्ट्रमुक्तसलिलेन
मामभिमुखं सिक्तवतीत्यर्थः । ‘२२७।। प्राक्षितात्-१।३।३।६।३।’ इति पत्वम् ।
इह द्रष्टुं तामाहं आहृतवान् । ‘२४१।। लिपि-सिचि-ह्नश्च ।३।१।५।३।’ इति च्छे-
रङ् । एवं स्मरन् मुमोह मोहं गतवान् ॥

३१३—तस्या॑ ऽलिपत शोकाऽग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन्,
अलिस्तेवा॑ ऽनिलः शीतो वने तं, न त्वजिह्वदत् ॥ २२ ॥

१—‘६५३। वक्ता॑ ऽस्ये वदनं तुण्डमानन् लपनं मुखम् ।’ इति ना० अ० ।

२—‘१५३। नित्तं तु नेतो हृदयं स्वान्तं हन् मानसं मनः ।’ इति ना० अ० ।

तस्येत्यादि—तस्य रामस्य स्वान्तं मनः । ‘३०५८। शुद्ध-स्वान्त-१७२।-१८।’ इत्यादिना निपातितम् । शोकास्थिः शोको उमित्रिव । अलिपत दीपित-वान् । परस्मैपदेषु ‘२४१८। लिपि-३।१३।३।’ इत्यादिना नित्ये प्राप्ते ‘२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१५।४।’ इति विकल्पेनाङ्ग् । ‘२१५८। स्वरितजि-तः-१।३।७।२।’ इति क्रियाफलविवक्षायामाऽमनेपदम् । काष्ठमिव स्वान्तं ज्व-लन् अभिवर्धमानः । अनिलो वायुः शीतो उपि सन् वने तं राममलिसेव दीपि-तवानिव । अडमावपक्षे ‘२२८। झलो झलि ।८।२।२।६।’ इति सिंचो लोपः । नतु नैवाजिह्वदत् ह्लादितवान् । शोकाम्भेरुद्धुद्वत्वान् । ह्लादेण्यन्तात् ‘२३।१।२।३।४।४।८।’ इति चङ्ग् ॥

३।४—स्वानंभ्यपिचतां उभो उसौ रुदन् दयितया विना ॥

तथा उभ्यपिक्त वारीणि पितृभ्यः शोक-मूर्छितः २३
स्वानित्यादि—असौ रामो दयितया विना । शोकमूर्छितः शोकेन मोहं नी-तः । स्नातुमारब्धः । मूर्छिर्हतुमण्णन्तस्य रूपम् । ‘१।१।२।६। पणा शौचे’ शत्रुप्र-त्ययः रुदन् अश्रु विमुच्न् । अम्भः सलिलं अभ्यपिचत श्क्षिसवान् । शिरस्यञ्ज-लिना । तथा स्वातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यपिक्त दत्तवान् । सिंचेः पूर्ववद्विभा-पाऽङ्ग् । सिंचिरत्रोत्सर्गे वर्तते । ततश्चार्थान्तरवृत्तिंवाजलस्य कर्मत्वम् । अश्यु-क्षणे तु करणन्वं यथा जलेन सिञ्चतीति ॥

३।५—तथा उसौ उचितं क्रियां धर्म्यां

स काले नां उमुचत् क्रचित् , ॥

महतां हि क्रिया नित्या

छिद्रे नैवां उवसीदति. ॥ २४ ॥

तथेत्यादि—स रामस्तेन प्रकारेणातोऽपि क्रचिदपि धर्म्यां क्रियां काले नामुचत् न व्यक्तवान् । यतो महतां सत्यपि छिद्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसी-दति नापयाति । आऽपूर्वादतेऽर्कणोतेर्वा निष्ठायां क्रति धातो वृद्धिः । मुचेः रुद-नुश्वन्धत्वादङ्ग् । ‘३।२।७।७। कृजः श च ।३।३।१०।०।’ रिडियडौ ॥

३।६—आहास्त स मुहुः शूरान्, मुहुराहृत राक्षसान्, ॥

‘एत सीताद्वृहः संख्ये, प्रत्यर्थयत राघवम्, ॥ २५ ॥

आहास्तेत्यादि—पुनः पुनरभिभवितुं शूरानाहास्त आहृतवान् तथा राक्षसा-नाहृत । पूर्ववद्विकल्पः । ‘२।७।०।४। स्पर्धीयामाङ्गः ।१।३।३।१।’ इत्यात्मनेपदम् । कथमाहृतवानित्याह हे सीताद्वृहः सीताहिंसकाः शूरा राक्षसा वा एत आग-च्छत । आऽपूर्वादिणो लोदृ । संख्ये संग्रामे । राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं क्रुत ।

१—‘८।६।९। युद्धमायोध्यनं जन्यं प्रथनं प्रविदारणम् । मृथमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥’ इति ना० अ० ।

प्रत्यर्थिनशब्दात्तकरोतीत्यर्थं णिच् । तदन्तालोटः परस्पैपदम् । ‘२०५१ । अर्थं याच्चायाम्’ इत्यस्य तु स्वार्थिकण्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति स्यात् ॥

३१७—स्व-पोपमपुषद् युप्मान् या पक्षि-मृग-शावकाः ! ॥

अद्युतच् चेन्दुना सार्धं, ता प्रवृत्, गता यतःः ॥२६॥

स्वपोषमित्यादि—हे मृगपक्षिणां शावकाः पोताः या सीता युप्मान् स्व-पोपमपुषत् पुष्टवती । ‘३३६। स्वे उपः ।३।४।४०’ इति णमुल । ‘२८२७। यथाविध्यनुप्रयोगश्च ।३।४।४८’ । ‘२३४३। उपादि-३।१।५५’ इत्यङ् । तां प्रवृत् कथयत । यतो यत्र आद्यादित्वात्तसिः । गता सत्यद्युतत् वोतते स्म । पूर्ववदङ् । इन्दुना सार्धम् । चन्द्रमसा तुल्यकान्तित्वात् ॥

३१८—गिरिमिन्वसृपद् रामो लिप्सुर् जनक—संभवाम् , ॥

तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाऽशिष्ठन् महत्—२७

गिरिमित्यादि—गिरिमन्वसृपत् लक्ष्मीकृत्य गतः । लदित्वादङ् । किमर्थं लब्धुमिच्छुः ‘२६२३। सनि मी-मा-१७।४।५४’ इत्यादिना इस् । ‘२६२०। अत्र लोपः-१७।४।५८’ इत्यभ्यासलोपः । ‘१२।१। खरि च ।१।४।५५’ इति चत्वर्म् । जनकसम्भवाम् । सम्भवत्यसादिति सम्भवः । ‘३२३२। क्रदोरप ।३।३।५७।’ । जनकः सम्भवो यस्यास्तसाद्वा संभवो यस्यास्तां सीताम् । तस्मिन् गिरी आयोधनं युद्धं महदतिशयत्वात् वृत्तं लक्ष्मणायाशिष्ठकथितवान् । क्रियायोगे चतुर्थी । ‘२३८२। सर्ति-३।१।५६’ इत्यादिनाऽङ् । ‘२४८६। शासि-वसि-१।१।३।६०’ इति पत्वम् ॥३४॥

कथमकथयदित्याह—

३१९—सीतां जिघांसु सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम् , ॥

इदं शोणितमभ्यग्रं संप्रहारे उच्युतत् तयोः ॥२८॥

सीतामित्यादि—(इत्येवं लक्ष्मणायाशिष्ठदिति श्लोकचतुष्टयं यावत् सम्बध्यते) हे सौमित्रे सीतां हन्तुमिच्छन्तौ राक्षसावारतामागताविति ध्रुवं निश्चितम् । अर्तेराइपूर्वात्पूर्ववदङ् । ‘२४०६। क्र-दशोडि-१७।४।१६।’ इति गुणः । कीदृशो सीतां जिघांसु हन्तुमिच्छु । हन्तेः सनि ‘२६१४। अज्जनगमां सनि ।६।४।१६।’ इति दीर्घः । ‘२४३०। अभ्यासाच्च ।७।३।५५।’ इति कुत्वम् । तथाहि । तयोः सीताद्वेषानुनयाभ्यां संप्रहारे युद्धे इदं शोणितम् अच्युतत् गलितम् । ‘४१। च्युतिर् क्षरणे’ । अकर्मको ऽत्र । ‘२२६९। इरितो वा ।३।१।५७।’ इत्यङ् । अभ्यग्रं प्रत्यग्रम् ॥

१—(३१६) श्लोकस्थं दीक्षनं प्रेक्ष्यम् । २—‘ ८७० अ-लियां समराऽनी-करणाः कलह-विग्रहौ । संप्रहाराऽभिसंपात-कलि-संस्कोट-संयुगाः ॥’ इति ना० अ०।

**३२०—इदं कवचमच्योतीत्, साऽश्वो ऽयं चूर्णितो रथः,
एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम् ॥ २९ ॥**

इदमित्यादि—इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टम् । अङ्गभावे सिजेव भवति । अयं रथः साश्वश्रूर्णित आस्ते । यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतम् । किं पश्चाद्विलम्बसे । अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः । किमर्थं अन्वेष्टुम् । सीतामित्यर्थात् । एतत्सर्वं पर्वतसमीपे कथ्यते ॥

**३२१—मन्युर् मन्ये ममा ऽस्तम्भीद्,
विपादो ऽस्तभदुद्यतिम्, ॥
अजारीदिव च प्रज्ञा,
बलं शोकात् तथाजरत् ॥ ३० ॥**

मन्युरित्यादि—मन्युः शोकः । मन्ये धमन्यौ । (कन्दतः उच्छृणे) । अस्तम्भीत् स्तव्यवान् । विपाद उद्यतिमस्तभत् । अत्र पक्षे अनुनासिकलोपः । प्रज्ञा च तत्त्वविवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकल्यात् जीर्णेव । तथाशब्दः समुच्चये । बलं शोकादजरत् जीर्णम् । स्वकार्यांकरणात् । '२४०६। ऋद्धशोडङ्ग-७।४।१६।' इति गुणः । '२२९९। जृ-स्तम्भु-३।१५८।' इत्यादिना सिजडौ ॥

३२२—गृध्रस्येहोऽश्वतां पक्षौ कृत्तौ, वीक्षस्व लक्ष्मण ! ॥

जिघत्सोर् नूनमापादि ध्वंसो ऽयं तां निशा-चरात् ।

गृध्रस्येत्यादि—हे लक्ष्मण । इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृत्तौ छिङ्गौ । अश्वतां शूनौ । पूर्ववदङ्गि '२४२१। श्वयतेरः । ७।४।१८।' इति । वीक्षस्व नूनमवश्यं सीतां जिघत्सोरत्तुमिच्छोगृध्रस्य । अदेः '२४२७। लुङ्-सनोर्धस्ल । २।४।३।' निशाचरादयं ध्वंसः पक्षच्छेद आपादि उत्पन्नः । कर्तरि लुङ् । '२५१३। चिण् ते पदः । ३।१।६।०।' इति च्छेष्टिणादेशः । तशब्दस्य '२३२९। चिणो लुक । ६।४।१०।४।'

**३२३—कुद्धो ऽदीपि रघु-व्याघ्रो, रक्त-नेत्रो ऽजनि क्षणात्,
अवोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं, दीसैरापूरि भानु-वत् ॥ ३२३ ॥**

कुद्ध इत्यादि—तदेवं रघुव्याघ्रो रामः कुद्धो ऽदीपि दीपवान् । क्षणाच रक्तनेत्रो ऽजनि जातः । '२५१२। जनि-वध्योश्च । ७।३।३।४।' इति न बृद्धिः । त्रैलोक्यं निहन्मि यस्मिन् हन्यमाने सीतादुहो ऽपि नश्यन्ति इत्यभिप्रायेण दुःस्थम-बोधि बुध्यते स्म । किंवा रामस्य दारा हियन्ते तदान्येषु का कथा इति दुःस्थं त्रैलोक्यमबोधि । दीसैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्धते स्म । भानुवदादित्यवत् ।

१—'११०४। सुरुत्तर-पदे व्याघ्र-पञ्जव-र्षभ-कुञ्जराः ॥ सिंह-शार्दूल-नागा_४४४
पुंसि श्रेष्ठाऽर्थ-गोचराः ।'

१३० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः;

दीसैरिति भावे निष्ठा । सर्वत्र कर्तेरि लुङ् । ‘२३२८। दीप-जन-।३।१६१।’
इत्यादिना चिण् ॥

३२४—अताय्यस्योत्तमं सत्वमूल्यायि कृत-कृत्य-वत्, ॥

उपाचायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरभिणो महत्. ॥ ३३ ॥

अतायीत्यादि—अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिग्रायः शोकव्यसनयोरविका-
रित्वात् अतायि सन्ततं नान्तरा विच्छिद्यते स्म । अथायि वृंहितम् । कृतकृ-
त्यवत् समाप्तिक्रियवत् । हस्तलस्थं शत्रुवधं मन्यमानस्य । उभयत्रापि पूर्वव-
चिण् । तस्य रामस्य संरभिणः शत्रुविपये क्षुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलं महदु-
पाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते स्म । चिनोते: ‘२७६८। अचः कर्मकर्तेरि।३।१६२।’
इति वा चिण् । पक्षे चिण्वदिद् ॥

३२५—अदोहीव विपादो ऽस्य, समरुद्धेव विक्रमः, ॥

समभावि च कोपेन, न्यश्वसीच् चाऽस्यतंमुहुः. ३४

अदोहीत्यादि—अस्य रामस्य विपादः प्रागुत्पन्नो ऽदोहीव स्वयं क्षरित
हृव । अथवा अदोहीव प्रपूर्यते स्मेव । ‘२७६९। दुहश्च।३।१६३।’ इति चिण् ।
विक्रमः पुरुषकारः समरुद्धेव स्वयं संरुद्ध्यते स्म हृव । ‘२७६६। कर्मवत्-।३।१।
८७।’ इत्यादिना कर्मवद्वावेन प्राप्तस्य चिणः ‘२७७०। न रुधः।३।१६४।’ इति
निषेधः । तेन सिजेव भवति । ‘२२८१। झलो झलि।८।२।२६।’ इति सिचो
लोपः । ‘२२८०। झपस्थोर्धे॒ धः।८।२।२०।’ । ‘५।२। झलां जश् झशि।८।४।
५।’ इति धत्व-जश्त्वे । कोपेन च समभावि सम्भूतम् । ‘२७५८। चिण् भाव-
कर्मणोः।३।१६६।’ इति भावे चिण । त्रैलोक्यदौःस्थ्यावबोधाजातखेदः सन्
आयतं दीर्घं न्यश्वसीत् निःश्वसितवान् । ‘२२९१। ह्यन्त-।७।२।४।’ इति वृद्धिर्न
भवति । मुहुरिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ॥ इति सिजधिकारः ॥

३२६—अथा ऽलम्ब्य धनू रामो जगर्ज गज-विक्रमः, ॥

‘रुणधिम सवितुर् मार्गं, भिनन्दि कुलं-पर्वतान्. ॥३५॥

श्व-प्रकरणं कथयते—

इतः प्रभृति श्व-प्रकरणमधिकृत्याह—

अथेत्यादि—अथानन्तरं रामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज विस्फूर्जितवा-
न् । धनू राम इति ‘१७४। दृलोपे-।६।३।११।’ इति दीर्घः । ‘२३५। गर्जं
गर्जने’ । किं जगर्ज । सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं रुणधिम आवृणोमि । शै-
रित्यर्थात् । ‘२५४३। रुणादिभ्यः श्वम्।३।१७।’ तथा भिनन्दि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥

१—‘८६८। विक्रमसू त्वतिशक्तिता।’ इति ना० अ० । २—‘महेन्द्रो मलयः
सशः शक्तिमान् कक्षपर्वतः। विन्द्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः।’ ॥

३२७—रिणच्चिम जलधेस् तोयं, विविनच्चिम दिवः सुरान् ॥
क्षुणद्वि सर्पन् पाताले, छिनद्वि क्षणदा-चरान् । ३६

रिण चमीत्यादि—जलधेस्तोयं रिणच्चिम रिकीकरोमि । ‘१५३४। रिचिर् विरेचने’। दिवः स्वर्गात् सुरान् विविनच्चिम पृथकरोमि । ‘१५३६। विचिर् पृथग्भावे’। क्षुणद्वि चूर्णयामि सर्पन् पाताले । ‘१५३७। क्षुदिर् पेपणे’। ‘१५३। अद्व-कु-प्वाहू—१६।४।२।’ इति णत्वम् । छिनद्वि क्षणदा-चरान् राक्षसान् द्विधा करोमि । ‘१५३४। छिदिर् द्वैधीकरणे’॥

३२८—यमं युनजिम कालेन समिन्धानो ऽस्त्र-कौशलम्, ॥

शुष्क—पेषं पिनप्मयुर्वीर्मखिन्दानः स्व-तेजसा । ॥३७॥

यममित्यादि—यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनजिम सम्बद्धामि । अस्त्रकौशलं समिन्धानः संवर्धयन् । ‘१५४२। जि-इन्धीं दीप्तौ’। आत्मनेपः दिनो लटः शान्त् । ‘२५४४। शाङ्गलोपः । ।६।४।२।३।’। ‘२४६९। शसोरलोप-१६।४।१।१।१।’ उर्वीं शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि । ‘१५४६। पिष्ठैं संचूर्णने’। ‘३३५६। शुष्कचूर्णस्केषु पिपः । ३।४।३।५।’ इति णमुल् । अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यम-भजन् अपरिश्राम्यन् । ‘१५४३। खिदैं दैन्ये’। पूर्ववलोपः ॥

३२९—भूतिं तृणद्वि यक्षाणां, हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम्, ॥

भनजिम सर्व-मर्यादास्, तनच्चिम व्योमं विस्तृतम् । ३८

भूतिमित्यादि—यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणद्वि उत्सादयामि । ‘१५४०। उ-नदीर् हिंसाऽनादरयोः’। इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मी अपनयामि । ‘१५५०। हिसिं हिंसायाम्’। ‘२२६२। इदितो नुम्—७।१।५।८।’ तस्य शाङ्गलोपः । सर्व-मर्यादाश्च व्यवस्थाः सर्वेषां भनजिम मर्दयामि । ‘१५४७। भज्ञो’ आमर्दने । ‘२५४४। शाङ्गलोपः । ६।४।२।३।’। तनच्चिम व्योम विस्तृतं सङ्कोचयामि । ‘१३-३। स्तूज् आच्छादने’ सौवादिकस्य रूपं न ‘१५६९। स्तूज् आच्छादने’ इति क्रैयादिकस्य । ‘१५५३। तञ्चू सङ्कोचे’। ‘२५४४। शाङ्गलोपः । ६।४।२।३।’॥

कस्मादेवं प्रवृत्तस्वमिति चेदाह—

३३०—न तृणेहीति लोको ऽयं मां विन्ते निष्-पराक्रमम्,’ ॥

एवं वदन् दाशरथिरपृणग् धनुषा शरम् । ३९ ॥

न तृणेहीत्यादि—न तृणेहि न मारयामि इति कृत्वा । ‘१५४१। तृहृं हिसिं हिंसायाम्’। शम् । ‘२५४५। तृणह इम् । ७।३।९।२।’ अयं लोको मां निष्पराक्रमं निर्वीर्यं विन्ते विचारयति । ‘१५४४। विदैं विचारणे’ इत्यसादात्मनेप-

१—‘३०२। सर्वसहा वसुमती वसुध्युर्वीं वसुंधरा । गोत्रा कुः पुथिवीं पृथ्वीं क्षमा-उवनिर् भेदिनी मही ॥’ इति ना० अ० । २—८०। यो दिवौ द्वे लियामेवं व्योम पुष्करमेवरम् । नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥’ इति ना० अ० ।

१३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिनः श्वम् । अलोपः । एवमुक्ते ग्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरम् अष्ट-
णक् पृणक्ति स्म । ‘१५५७। पृच्छी॑ संपर्के॒’ । लङ्घि श्वम् । हल्ड्यादिलोपः ।
कुत्वम् ॥ इति श्रम्-विकरणनिर्दर्शनम् ॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

३३१—न्यवर्तयत् सुमित्रा-भूम् तं चिकीर्षु जगत्-क्षयम् , ॥
ऐक्षेतामाश्रमादा॒ रादू॒ गिरिकल्पं पतत्रिणम् ॥ ४० ॥

न्यवर्तयदित्यादि—तं रामं जगत्क्षयं चिकीर्षु कर्तुमिच्छुम् । सुमित्राभू-
र्लक्ष्मणो न्यवर्तयत् निवर्तितवान् । ‘आतः अलं कोपेन, त्वया सार्थं कः संग्रामे
युद्धं दातुं समर्थः ? यदत्र युक्तं तत्प्रतिविधीयताम्’ इति । भवनं भूः । सम्पदा-
दित्यात् क्रिप् । सुमित्रायां भूर्यस्य । ऐक्षेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ । लङ्घि रूप-
म् । पक्षिणं गिरिकल्पं महाप्रमाणत्वात् । आश्रमादारात् समीपे । ‘६११।
दूरान्तिकार्थैः—।।२३।३४।’ इति पञ्चमी ॥

३३२—तं सीता-घातिनं मत्वा हन्तुं रामो ऽभ्यधावत, ॥

‘मा वधिष्ठा जटायुं मां सीतां रामां॑ ऽहमैक्षिषि.’ ४१

तमित्यादि—तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो हनित्यामीत्य-
भ्यधावत । ‘६४३। धातुं॑ गति-शुद्धोः’ । इत्यसालङ्घि स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।
तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा वधिष्ठा इति । ‘हे राम मां जटायुं मा वधि-
ष्ठामा वधीः’ । ‘वध वन्धने॑’ इत्यसादनेकार्थेत्वादात्मनेपदिनः सेटो लुङ्घि
रूपं, न हन्ते; तस्य परस्पैपदित्यात् । सत्यप्याङ्गि ‘२६९५। आडो यमहनः
।।३।२८।’ इत्यात्मनेपदं न भवति तत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेः । स्वनामपरिकीर्तनं
तत्र पितुरुहं सखेति ख्यापनार्थम् । सीतामैक्षिपि दृष्टवानहम् । लुहुत्तमैकवचने
रूपम् । अतो मां मा वधिष्ठाः ॥

३३३—उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः, ॥

पग्रच्छ जानकी-वार्ता॑ संग्रामं च पतत्रिणम्. ॥

ततो रावणमाख्याय द्विषन्तं पतंतां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितेत्यादि—पक्षिणैवमुक्ते सति राघवस्तं व्रणभङ्गाद्यनुष्टानेन उपा-
स्थित परिचरितवान् । सङ्क्रतकरणे आत्मनेपदम् । ‘२३८९। स्थाध्वोरिष्व ।।२१-
१७।’ इतीत्यम् । ‘२३६९। हस्तादङ्गात् ।।२१।२७।’ इति सिचो लोपः । पितुः
सखायमिति सखिशब्दस्य द्वितीयैकवचने रूपम् ‘२५३। सख्युरसमुद्धौ ।।७।१-
९२।’ इति णित्वाद्विरायादेशः । पग्रच्छ पृष्ठवान् । तं पक्षिणं जटायुम् । किं

१—‘१४५१। आरादू॒ दूरसमीपयोः ।’ इति ना० अ० ।

२—‘(२८९) श्लोकोक्तं टीकनं प्रक्षेप्यम् ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके सुग्रीवाऽभियेको नाम पष्ठः सर्गः— १३३

जानकीवार्ता संग्रामं च । तत उपस्थानानन्तरं रावणं द्विपन्तम् ‘३११। द्विपो-
इमित्रे ।३।२।१३।’ इति शतप्रत्ययः । आख्याय सीता रावणेन हतेति कथयित्वा ॥
पततां पक्षिणां वरो जटायुर्मारेति परेणान्वयः ॥

३३४—ब्रण-वेदनया ग्लायन् ममार गिरि-कन्दरे, ॥

तस्याऽन्यम्बुद्धियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम् ॥४३॥

ब्रणेत्यादि—ब्रणकृता वेदना पीडा मध्यमपदलोपी समासः । तथा ग्ला-
यन् ग्लानि गच्छन् । शतर्यायादेशः । ममार मृतः । क गिरिकन्दरे यं गिरिम-
न्वसृपत् तस्य निष्प्रदेशो । कन्दं रातीनि (कं दारयति) व्युत्पत्तिमात्रम् ।
तस्य जटायोरस्यम्बुद्धियां दाहमुदकदानं च कृत्वा पुनर्भूयो वनमरण्यं प्रतस्थाते
प्रस्थितौ । ‘२६८। समव-प्र-विभ्यः—१।३।२२।’ इत्यात्मनेपदम् ॥

३३५—सत्वानंजस्य घोरेण वलाऽपकर्षमश्वता ॥

क्षुध्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घवाहुना ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि—तौ रामलक्ष्मणो रक्षसा राक्षसेन जगृहाते गृहीतौ । कर्मणि
लिद । किनाश्च दीर्घवाहुना । अन्वर्था चेयं संज्ञा । एक एकेन वाहुना द्वितीयो
द्वितीयेनेति । क्षुध्यता दुसुक्षमाणेन घोरेण भीमेन । सत्वान् अजस्य सदा ।
नवपूर्वाज्ञसः ‘३।१४। नमि कमिष—३।२।१६।’ इति रः । अश्रता भुज्ञानेन ।
किं कृत्वा वलापकर्षं वलादाकृष्येव पाकादिकमनपेक्ष्य । ‘३।३।७। अपादाने परी-
प्सायाम् ।३।४।५।’ इति णमुल् ॥

३३६—भुजौ चकृततुम् तस्य निर्खिंशाभ्यां रघृत्तमौ, ॥

स छिन्न-वाहुरपतद् विह्वलो ह्लयन् भुवम्, ॥४५॥

इति प्रकीर्णकाः ।

भुजावित्यादि—रघृत्तमौ रामलक्ष्मणों तस्य योजनबाहोः बाहू यथास्थान-
मागतौ चकृततुः च्छिन्नवन्तौ । ‘१५।२।१ कृतीं छेदने’ । इत्यस्य रूपम् । काभ्यां
निर्खिंशाभ्यां खड्डाभ्याम् । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति वाक्ये ‘दच्चप्रकरणे
संख्यायास्तत्पुरस्योपसंख्यानम्’ इति त्रिंशच्छदाङ्गुजिविधिः ‘निरादयः—’ इति
समासः । टिलोपः । स छिन्नवाहुः कृत्तभुजः सन् । अपतत् पतितः । पतेर्लुङ्गि
रूपम् । लुदित्वादह् । विह्वलो व्याकुलः भुवं भूमिं ह्लयन् । ‘८।६।२। ह्ल
चलने’ । घटादिन्वे हस्तव्यम् ॥ इति प्रकीर्णकाः ॥

१—‘२५। अभोऽण्मूलोय-पानीय-नीर-क्षीराऽम्बु-शम्बरम् ।’ इति ना० अ० ।

२—‘८५। खें तु निर्खिंश-चन्द्रहासाऽसि-रिष्यः ।’ इति ना० अ० ।

१३४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

अथ कृत्याऽधिकारः—

इतः परं कृत्याधिकारः—

३३७—प्रष्टव्यं पृच्छतस् तस्य कथनीयमवीवचत् ॥

आत्मानं वन-वासं च जेयं चाऽर्दिं रघृत्तमः ॥४६॥

प्रष्टव्यमित्यादि—स योजनवाहुः निहतो रामं पश्चच्छ ‘को भवान्, कस्य पुत्रः, कथं तव वनवासः, कस्माचोद्घिमः सन् भ्रमसि’ इति । द्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृच्छतस्तस्य । ‘२७३४। तव्यत्-तव्यानीयरः ।३।११६६’ इति तव्यत् । ‘२९४। वश्व-१८।२।३६’ इति पव्यम् । शृत्वं च । रघृत्तमस्तदानीं कथनीयं कथनार्हं प्रश्नानुरूपम् । तेनैवानीयरः । अवीवचद्रक्षिस्तम् । ‘१९८५। वच्च भाषणे’ चौरादिकः । स्वार्थिको णिच् लुङ् चद् । णिलोपः द्रस्तः । द्रिवचन-सन्वद्धावेत्वदीर्घत्वानि । किं तदित्याह—आत्मानं अहं रामो दाशरथिरिति । वनवासं पितुरादेशात् वनवासः । जेयं चारिं जेतव्यं यः कनकमृगच्छलेन रावणः सीतामप-हतवानिति ॥

३३८—‘लभ्या कथं नु वैदेही, शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः, ॥

सह्यः कथं वियोगश्च च, गद्यमेतत् त्वया मम.’ ॥४७॥

लभ्येत्यादि—कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या । ‘२८४४। पोरदुपधात् ।३।११८१’ इति यत् । शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः । ‘३।१७।७। शक-धृप-१।३।४।६४’ इत्यादिना तुमन् । वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण सह्यः सोढव्यः ‘२८४७। शकि-सहोश्च ।३।११९१’ इति यत् । गद्यमेतत् कथनीयमेतत् । ‘२८४८। गद-मद-१।३।११००’ इत्यादिना यत् । ममेति शेषविवक्षायां पष्ठो ॥

त्वं पुनः कः इति पृष्ट आह—

३३९—‘अहं राम ! श्रियः पुत्रो मद्य-पीत इव भ्रमन् ॥

पाप-चर्यो मुनेः शापाज् जात’ इत्यवदत् स तम्. ४८

अहमित्यादि—हे राम अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव । ‘९००। वाहिता-इयादिपु ।२।२।३७।’ इति निष्ठान्तस्य परनिपातः । कार्याकार्यविवेकाभावात्पापचर्यो राक्षसः । मुनेः स्थूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः । माद्यत्यनेनेति मद्यं चरितव्यं चर्यमेतौ पूर्ववद्यव्रत्ययान्तौ । पापं चर्यं यस्येत्यवदत् स योजनबाहुसं रामम् । वाक्यार्थोऽत्र कर्म ॥

३४०—‘प्रयातस् तव यम्यत्वं शस्त्र-पूतो ब्रवीमि ते, ॥

रावणेन हृता सीता लङ्घां नीता सुरारिणा. ॥४९॥

प्रयात इत्यादि—इदानीं तव यम्यत्वं वश्यत्वं प्रयातः । यमेः पूर्ववत् यत् । शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पावितः सन् ब्रवीमि ते तुम्हं कथयामि । युधमदश्चतुर्थे-

कवचनस्य ‘४०६। ते-मयावेकवचनस्य ।३।१।२२।’ इति ते आदेशः । क्रियायोगे चतुर्थी । कथनीयमाह—रावणेन सुरारिणा हृता सीता लङ्घान् नीता ॥

वैदेही प्राप्त्या कथमिति यमुपायं पृष्ठवान् तं कथयन्नाह—

३४१—क्रुष्यमूके उन्नवंद्योऽस्ति पण्य-भ्रातृ-वधः कपिः ॥

सुग्रीवो नाम, वर्योऽसौ भवता चारु-विक्रमः ॥५०॥

क्रुष्यमूक इत्यादि— क्रुष्यमूकपर्वते सुग्रीवो नाम कपिः चारुविक्रमो महापराक्रमोऽस्ति । असौ भवता वर्यो वरणीयः प्रार्थनीयः ‘१९९५। वर्ँ ईप्सायाम्’ इति चौरादिकास्वार्थिकण्यन्तात् ‘२८४२। अचो यत् ।३।१।९७।’ यद्वा ‘२८४९। अवश्य-पण्य—३।१।१०।’ इत्यत्र वृडो वर्येति स्त्रियामनिरोधे अप्रतिबन्धे निपातितत्वात् । सततप्रवर्तिनी अनिरोध्या वर्या प्रीतिर्यस्येत्यशआद्यच् । स च भवता सह वर्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् । यतः पण्यभ्रातृवधः सः पण्यो विक्रेतव्यो भ्रातुर्वालिनो वधो येन । यदेवं तदा कथं मया पापीयान् वर्य इत्यत आह—अनवदः अगर्हणीयः । दारापहारित्वेन आततायिनो भ्रातुर्वधेन निर्दोषत्वादिति भावः ॥

३४२—तेन वह्येन हन्तासि त्वर्मर्य पुरुषाऽशिनाम् ॥

राक्षसं क्रूर-कर्माणं शक्राऽरिं दूर-वासिनम् ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि— तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि । वह्येन वह्यभिप्रेतमनेनेति ‘२८५। वह्यं करणम् ।३।१।१०।’ इति यत् । कीदृशमर्य स्वामिनम् । पुरुषाशिनां राक्षसानाम् । ‘२८५। अर्यः स्वामि-वैश्ययोः ।३।१।१०।’ इति यज्ञिपात्यते । क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणम् । यदेवमहमेव हन्तुं समर्थं इत्यभिप्रायेणाह—दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् एकाकिना हन्तुं न शक्यत इति भावः ॥

यद्यनवद्यस्तदा कथमस्य पण्यो भ्रातृवध इत्याह—

३४३—आस्ते स्मरन् स कान्ताया हृताया वालिना कपिः ॥

वृषो यथोपसर्याया गोष्टे गोर् दण्ड-ताडितः ॥५२॥

आस्ते इत्यादि— वालिना हृतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते । कोऽन्यः सम्भवेत् यस्तं दत्त्वा त्वया मां योक्ष्यते, ‘६।३। अधीग्—१।३।५।’ इति कर्मणि पष्ठी । कस्येवं वृषो यथा उपसर्याया आसन्नगर्भकालायाः गोः स्मरन् गोष्टे

१—‘१।१००। कुपूय-कुसिताऽवद्य-खेट-गर्ख्याऽणकाः समाः।’ २—‘४।७। इन्द्रो मरुत्वान् मधवा विडौजाः पाकशासनः।। वृद्धश्ववाः सुनासीरः पुरुहृतः पुरंदरः। जिष्णु-लेखर्पमः शक्रः शतमन्त्युर् दिवस्पतिः।।’ ३—‘९।५।६। काल्योपसर्या प्रजने।’ इति सर्वत्र नां अ०।

१३६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

आस्ते । ‘२८५२। उपसर्या काल्या प्रजने ।३।१।१०४।’ इति निपातितम् । दण्ड-
ताडितः सन् दण्डस्थानीयो ऽत्र वाली ॥

३४४—तेन सङ्गतमार्येण रामा ऽजर्यं कुरु द्रुतम्, ॥

लङ्कां प्राप्य ततः पापं दश-ग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि—हे राम तेन वानरेण संगतं सख्यं अजर्यं अनपायम् । न जी-
र्यत इत्यस्मिन् वाक्ये ‘२८५३। अजर्यं संगतम् ।३।१।१०५।’ इति निपातितम् ।
आदौ विशेष्यव्यवेनोपातं संगतं तद्विशेषणमजर्यं कुरु द्रुतं यावत्स्यानेन युध्म-
द्विधेन संगतं न भवति । आर्येण सदाचारेण । ‘२८७२। ऋ-हलोर्पर्यत् ।३।१।
१२४।’ ततः सङ्गतात् लङ्कां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यसि ॥

ननु यावत्कार्यं न सिध्यति तावत्संगतं गच्छति कृतकृत्यस्तु नैवेत्यत आह—

३४५—अनृतोद्यं न तत्रास्ति, सत्य-वद्यं ब्रवीम्यहम् ॥

मित्र-भूयं गतम् तस्य रिपु-हत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

अनृतोद्यमित्यादि—सत्यमुद्यत इति कर्मणि यत् । अहं सत्यं वचो
ब्रवीर्मात्यर्थः । अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति । अनृतमसत्यं उद्यं वचनं अनृतोद्यम् ।
भावे क्यप् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । उभयत्रापि ‘२८५४। वदः सुपि क्यप्
च ।३।१।१०६।’ इति चकारात्यन् । यस्मादेवं तस्मान्मित्रभूयं मित्रभावं गतः ।
‘२८५५। सुवो भावे ।३।१।१०७।’ क्यप् । रिपुहत्यां करिष्यसि ‘२८५६। हनस्त
च ।३।१।१०८।’ इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः ॥

३४६—आदृत्यम् तेन वृत्येन स्तुत्यो जुष्येण संगतः ॥

इत्यः शिष्येण गुरुवद् गृथ्यमर्थमवाप्यसि ॥ ५५ ॥

आदृत्य इत्यादि—तेन संगतः सन् गृथ्यमभिलप्तीयमवाप्यसि ।
‘२८५९। ऋदुपधान्-।३।१।११०।’ इति क्यप् । कीटशः कीटशेनेत्याह—आदृत्यः
आदरणीयः । वृत्येन वरणीयेन । स्तुत्यः स्तवार्हः । जुष्येण सेव्येन हनूमत्प्रभृती-
नाम् । क इव शिष्येण गुरुरित्व । यथोपाध्यायः शिष्येण शासनीयेन इत्यः अनु-
गम्यस्तद्विति । ‘२८५७। एति-स्तु-शास्त्र-।३।१।१०९।’ इत्यादिना क्यप् ।
हृस्वस्य तुकृ ॥

३४७—नाऽखेयः सागरो ऽप्यन्यम् तस्य सद्-भृत्य-शालिनः,

मैन्युस् तस्य त्वया मागर्यो, मृज्यः शोकश् च तेन ते.’

नाखेयइत्यादि—तस्य सुग्रीवस्य सङ्गत्यशालिनः हनूमदादिभृत्ययुक्तस्य ।
‘२८६९। भृजो ऽसंज्ञायाम् ।३।१।११२।’ इति क्यप् । अन्यो द्वितीयः सागरो-

१—‘८५२। ग्रीवायां शिरोधिः कन्धेरेत्यपि ।’ २—‘१४५७। गर्हा-समुच्चय-
प्रश्न-शङ्का-सम्भावनास्वपि ।’ ३—‘१३६२। मन्युर् दैन्ये क्रतौ कुषि ।’
इति नां अ० ।

अपि नाखेयो न खननीयः अपि तु खननीय एव । अपिशब्दः सम्भावनायाम् तस्य कारणं सदृश्यालिङ्वम् । ‘२८६०। इच्छ खनः । ३।१।१।१।’ इति क्यबीकारो । तस्य मन्युस्वया मार्गोऽपनेयः । ते तव तेन च शोको मृज्यः । ‘२८६२। मुजेविभापा । ३।१।१।३।’ इति यद्विकल्पे प्यत् ॥

३४८—स राजसूय—याजीव तेजसा सूर्य-सञ्जिभः ॥

अ-मृपोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे द्यां निशाचरः ॥५७॥

स इत्यादि—स निशाचरो द्यामाकाशं जगाहे गतः । राजसूययाजीव । राजा सूर्यते राजा वा अनेन सूत इति राजसूयः क्रतुः । तेनेष्वान् स राजसूययाजी । ‘२९१६। करणे यजः । ३।२।८।५’ इति णिनिः । तद्रित्यर्थः । रुच्यः प्रियो जातो रामस्येत्यर्थात् । ‘२८६५। राजसूय—३।१।१।४।’ इत्यादिना क्यवन्ता राजसूयादयः ॥

३४९—अ-कृष्ट-पच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ॥

रत्नाऽन्न-पान-कुप्यानामाटतुर् नष्टसंस्मृती ॥ ५८ ॥

अकृष्टपच्या इत्यादि—ततो निशाचरगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणावाटतुर्गतवन्तौ । कीदृशौ । नष्टा संस्मृतिः ययोः केषां संस्मृतिः रत्नान्नपान-कुप्यानाम् । रत्नान्नपानानि प्रसिद्धानि । कृष्णं स्वर्णरजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् । संज्ञायां क्यप् । गुप्तेरादेः गकारस्य ककारः । कर्मणि पष्टी । लताः पश्यन्तौ । कृष्टे पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः । पूर्ववत् क्यप् । पश्चान्नन्नसमासः । स्वर्यमेव पच्यन्ते यास्ता इत्यर्थः ॥

३५०—समुत्तरन्ताव-व्यथौ नदान् भिद्योऽद्य-सञ्जिभान् ॥

सिध्य-तारामिव ख्यातां शबरीमापतुर् वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि—तौ तस्मिन् वने शबरीमापतुः प्राप्तवन्तौ । अव्यथौ न व्यथेते इति पूर्ववत् क्यप् । परिश्रमविजितावित्यर्थः । नदान् समुत्तरन्तौ । कीदृशान् भिद्योऽद्यसञ्जिभान् । भिद्योऽद्यौ नदविशेषौ । ‘२८६६। भिद्योऽद्यौ—३।१।१।५।’ इति पूर्ववत् निपातितम् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्जस्तु-दक्षमिति उच्चः । ‘१३८८ उज्ज्ञं उत्सर्गं’ । दक्षारात्परस्य धकारो निपात्यते । तत्सद्वशान् नदान् । सिध्यतारामिव ख्याताम् । सिध्यन्तस्मिन्निति सिध्यः । ‘२८६७। पुष्य-सिध्यौ नक्षत्रे । ३।१।१।६।’ इति निपातनात् । पुष्याख्यां तारामिव ख्यातां शबरीम् ॥

३५१—वसानां वल्कले शुद्धे

। कृत-मेखलाम् ॥

१—‘१७७। ख्यात् कोशश् च हिरण्यं च हेम-रूप्ये कृताऽकृते । ताभ्यां यदन्यत् तद् कृप्यम् ॥’ इति ना० अ० ।

१३८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

क्षामामञ्जन-पिण्डाऽऽभां दण्डनीमजिना॑ ४५स्तराम् ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि—वसानां परिदधानां वल्कले त्वचौ । विपूर्येमुञ्जैः कृत-
मेखलां कृतकटिसूत्राम् । यद्यपि विपूर्वस्य पवतेविपूर्य इत्यादिना मुञ्जे निपातितं,
तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूर्येरिति विशेषणं, पवित्रैरित्यर्थः ।
मुञ्जशब्दसदार्नीं सामान्यमाह । विपूर्यैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकम् । एवं
कृत्वा पाठान्तरमुच्यते वसानां वल्कले शुद्धे विपूर्येरिति । क्षामां कृशाम् ।
'३०३२। क्षायो मः ।११२४५३।' इति निष्ठामत्वम् । अञ्जनपिण्डसेवाभा यस्या
अस्तीति तां कृष्णाम् । दाण्डर्नीं गृहीतदण्डाम् । आस्तीर्यत इति आस्तरः
'३२३२। क्रदोरप ।३१३१५७।' अजिनमामनर उत्तरासङ्गो यस्याम्तामजिनास्तराम्॥
३५२—प्रगृह्य-पद-वत् साध्वीं स्पष्ट-रूपाम्-विक्रियाम् ॥

अ-गृह्यां वीत-कामन्त्वाद् देव-गृह्याम्-निन्दिताम् ६१

प्रगृह्येत्यादि—अविक्रियामजातविकारां अत एव स्पष्टरूपाम् । एवं च
साध्वीं सातुचरिताम् । किमिव प्रगृह्यपदवत् । यस्य पदस्य प्रगृह्यसंज्ञा तत् पदं
प्रगृह्यम् । '२८६९। प्रत्यपिभ्यां ग्रहे: ।३।१।११८।' इत्यनुवृत्तौ '२८७०। पदा-
स्त्वैरि-।३।१।११९।' इत्यादिना प्रपूर्वाद्वाहे: पदे उभिधेये क्यप् । यथा तत्पदम-
विकारस्त्रूपत्वात् स्पष्टं सातु च । '९०। शुतप्रगृह्या अचि-।६।१।१२५।' इति प्रकृ-
तिभावेन स्वरमन्ध्यभावादित्यर्थः । कथमजातविक्रियेति चेदाह-अगृह्यां ग्रहेर-
स्त्वैरविषये क्यप् । गृह्या अस्तैरिणी अस्तत्रां न भवतीत्यगृह्या । कस्मात् वी-
तकामत्वात् । वीतरागा हि स्वतत्रा भवन्ति । देवगृह्याममरपक्षाम् । पक्षविषये
क्यप् । एवं चानिन्दितामगर्हिताम् ॥

३५३—धर्म-कृत्य-रतां नित्यम्-वृष्ट्य-फल-भोजनाम् ॥

दृष्टा तामुचद् रामो युग्याऽस्यात इव श्रमम् ॥६२॥

धर्मकृत्यरतामित्यादि—पुण्यकर्मरतां नित्यम् । अवृष्ट्यफलभोजनाम् ।
अवृष्ट्याणीनिद्र्याविकारनिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः '२८७१। विभाषा
कृ-वृपोः ।३।१।२०।' इति क्यप् । दृष्टा तां तथाविधाम् । श्रममुचत् मुक्तवान् ।
तदर्थनाह्नादितत्वात् । युग्यायात इव वाहनं प्राप्त इव क्यप् । '२८७३। युग्यं च
पत्रे ।३।१।२१।' इति निपातितम् ॥

३५४—स तामूचे ऽथ-कच्चित् त्वम् मावास्या-समन्वये ॥

पितृणां कुरुपे कार्यम्-पाकैः स्वादुभिः फलैः ॥६३॥

स इत्यादि—अथानन्तरं त्वक्तश्रमः स रामः तां शबरीमूचे उक्तवान् ।
कच्चित्त्वं किं त्वं पितृणां कुरुपे कार्यम् । क्यबभावपक्षे '२८७२। ऋ-हलोर्यत्

१—'७५४। अजिनं चर्म कृतिः स्त्री ।' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभियेको नाम पष्ठः सर्गः— १३९

३।१।१२४।' कदा अमावास्यासमन्वये अमावास्यायाः सम्प्राप्तौ अमावास्याया-
मित्यर्थः । '२८७४। अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२२।' इति निपातनम् । तत्र
हि अमाशब्दे उपपदे वसेद्यतोरमा सह वसतो यस्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसौ
इति काले उधिकरणे ण्यत् । तस्मिन्नन्यतरस्यां दृज्ज्ञभावः । कैः फलैः । स्वादुभिः
मिष्टैः । अपचनीयैः अनुपहतत्वात् '२८७२। ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४।' ॥

३५५—अवश्य-पाव्यं पवसे कच्छित् त्वं देव-भागधृविः, ॥

आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कच्छिन् नमस्यसि. ६४

अवश्यपाव्यमित्यादि—देवभाक् देवान् भजत इति '२९७६। भजो णिवः
। ३।२।६२।' तद्विः कच्छित् किं पवसे पवित्रीकरोपि मत्त्रादिना । '११९। झयो
हो ऽन्यतरस्याम् । १।४।६२।' इति हकारस्य पूर्वसर्वणः । '१०३८। पृष्ठः पवने'
इति भौवादिकः । कीदशमवश्यपाव्यमवश्यमभावेन पावयितव्यमित्यर्थः ।
'२८८६। ओरावश्यके । ३।१।२५।' इति ण्यत् । '७५।४। मयूरव्यासकादयः-
२।१।७२।' इति समाप्तः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काम-मनसोरपि' इति मका-
रलोपः । सोममांपविविशेषम् । आसाव्यमभिपवाहै । आङ्गपूर्वांत्सुनोते: '२८८७।
आसुयु-वपि—३।१।१२६।' इत्यादिना ण्यत् । अध्वरे यज्ञे द्विजैः सह कच्छित्त्वं
नमस्यसि नमस्करोपि ॥

३५६—आचाम्यं संध्ययोः कच्छित् सम्यक् ते न प्रहीयते, ॥

कच्छिद्ग्रिमिवा॑ ३३नाय्यं काले संमन्यसे ऽतिथिम्. ॥

आचाम्यमित्यादि—प्रभाते ऽपराह्णे च सन्ध्ययोर्यदाचाम्यमुपस्पर्शनम् ।
पूर्ववत् ण्यत् । कच्छित्सम्यक् यथावत्तव तत्र न प्रहीयते न तस्य हतिर्भवति ।
काले आतिथ्योचिते काले कच्छित् अतिथिं संमन्यसे पूजयसि । अग्निमिवाना-
रयम् यथा अग्निं आनाय्यम् । दक्षिणाग्निं मन्यसे तद्वत् । '२८८८। आनाय्यो
नित्ये ३।१।१२७।' इति नयतेराङ्गपूर्वस्य ण्यदायादेशौ निपात्येते ॥

३५७—न प्रणाय्यो जनः कच्छिन् निकाय्यं ते ऽधितिष्ठति ॥

देव-कार्य-विघाताय धर्मद्रोही महोदये ! ॥ ६६ ॥

१—'७१०। यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर् मरवः कतुः ।' इति ना० अ०
२—'१२३६। दन्त-विग्रा॑ ऽण्डजा॑ द्विजाः ।' इति ना० अ० । द्विज-शब्दार्थाख्यः
सुन्दरीवृत्तेन—'द्विज-राज-शिरो-मणेभिदां द्विजे-राज-ध्वज-शालिनश्चयः । कल्येन्
मनसाऽपि, पात्यते ऽन्तक-भृत्यैः खलु तद्-द्विजाऽऽवलिः ॥' इति कोशावतंसः । ३—द्विजो
विग्रः । ४—द्विजो ऽण्डजः पक्षी । ५—द्विजो दन्तः । ६—'१४७९। कच्छित् काम-प्रवेद-
ने ।' ७—'६९७। यो गाईपत्यादीनीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते । तरिम्नानाय्यः ।'
८—'३२४। गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्य-निलयाऽलयाः ।' सर्वत्र ना० अ० ।

न प्रणाय्य इत्यादि—महानुदयः स्वर्गीपवर्गाणां यस्याः सा तथा हे महोदये देवकार्यविधाताय देवकार्यं विहनिष्यामीति । ‘३१८०। भाववचनाच्च ।३।३।११’ इति भविष्यति घृत् । ‘५८२। तुमर्थाच्च भाववचनात् ।३।३।१५।’ इति चतुर्थी । प्रणाय्योऽसंमतो जनः । ‘२८८। प्रणाय्योऽसंमतौ ।३।१।२८।’ इति निपातितम् । कञ्चित् निकायं गृहं ते तव नाधितिष्ठति नाधिवसति । ‘२८९। पाय्य-३।१।२९।’ इत्यादिना निवासे चिनोतेनिष्वर्वात् पर्यदायादेशौ आदेः कुर्वन्व च । ‘५४२। अविनशीङ्ग-स्थासां कर्म ।१।४।४।’ इति कर्मसंज्ञा । धर्मद्वोही धर्मद्वोहशीलः ॥

३५८—कुण्ड-पाय्यवतां कञ्चिद्ग्निचित्यावतां तथा ॥

कथाभी रमसे नित्यमुपचाय्य-वतां शुभे ! ॥ ६७ ॥

कुण्डपाय्यवतामित्यादि—कुण्डेन पीयते ऽत्र क्रतौ कुण्डपाय्यः क्रतुः । ‘२०९।’ क्रतौ कुण्डपाय्य-संचाय्यो ।३।१।३।०।’ इति निपातितम् । कञ्चित्कथाभी रमसे । ‘१७। द्वलोपे-६।३।१।१।’ इति दीर्घः । तथा ग्निचित्यावतां आहिताग्निकानां कथाभी रमसे । ‘२८९। चित्याग्निचित्ये च ।३।१।१।२।’ इति निपात्यते । अग्निचयनमग्निचित्या । भावे क्यपूर् । तुक्ष । तद्रतां तथोपचाय्यवतां उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः । ‘२८९। अग्नौ परिचाय्य-३।१।१।३।’ इति निपातितः । उपपूर्वाच्चिनोतेष्यदायादेशौ । तद्रतां कथाभी रमसे शुभे कल्याणि ॥

इति कृत्याधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अतः परं प्रकीर्णकाः—

३५९—वर्धते ते तपो भीरु ! व्यजेष्टा विघ्न-नायकान् ॥

अज्जीषीः काम-संमोहौ, संप्राप्था विनयेन वा. ॥६८॥

वर्धत इत्यादि—हे कानरचित्ते तव तपो वर्धते तस्य च ये विघ्नस्तेषां ये नायकाः प्रणेतारस्तान् व्यजेष्टाः जितवत्यसि । लुडि ‘२६८। वि-पराभ्यां जे: ।३।३।१।’ इत्यात्मनेपदम् । कामसंमोहौ कञ्चिद्जैषीः जितवत्यसि । ‘२२९। सिचि वृद्धि-७।२।१।’ विनयेन वा संप्राप्थाः संप्राप्तासि । कर्मणि लुहृ । ‘२२८। इलो झलि ।८।२।२।’ इति सिचो लोपः । अत्रानुक्तमपि कञ्चिदिति पदमर्थाद्योज्यम् ॥

३६०—ना॑ ऽस्यसि तपस्यन्ती, गुरुन् सम्यग्तूतुषः ॥

यमान् नोदविजिष्ठासूत्वं, निजाय तपसे ऽतुषः. ६९

नायस्यसीत्यादि—तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कच्छिन्नायस्यसि न खिद्यसे । तपश्चरणशीलीभूतेत्यर्थः । ‘२६७१। कर्मणो रोमन्थ-॥३॥१५॥’ इति व्यङ् । ‘तपसः परस्मैपदं च’ गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्या ऽतूतुषः तोषितवत्यसि । तुषेण्यन्तस्य लुडि रूपम् । चडि णिलोपादि । यमान्मृत्योर्नेद्विजिष्टाः नामेषीः । पुण्यकृतां न मृत्युभयमित्यर्थः । ओविजेरात्मनेपदम् । लुडि सिच इट् । ‘२५३६। विज इट्॥१२॥१२॥’ इति सिचो डित्वे न गुणः । निजायात्मीयाय तपसे । अनुपः तुष्टवत्यसि । ‘२३४३। पुषादि-॥३॥१५॥’ इत्यङ् ॥

३६१—अथाऽर्थं मधुपर्काऽद्यमुपनीया ऽदरादसां ॥

अर्चयित्वा फलैरर्चयौ सर्वत्राऽस्त्रयदनामयम्॥७०॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमसौ शबरी अर्ध्यमर्वार्थम् । ‘२०९३। पादार्धार्थां च॥४॥२८॥’ इति यत् । मधुपर्काद्यम् । दधिमधुमिश्रमुदकं मधुपर्कः तदायं आदौ भवमायं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा । अचयौ अर्चनाहौ प्यत् । रामलक्ष्मणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती । ‘२४३८। अस्यति-॥३॥१५॥’ इत्यङ् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परं कृदधिकारः—

अथ कृदधिकारमाह—कृत्यानां कृदन्तभावे ऽपि भावकर्मणोः कृत्या इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः । शेषास्तु कृतः कर्तरि भवन्ति ‘७८१। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्॥३॥१९॥’ इत्येतदधिकृतम् । यत्रैतज्ञावतिष्ठते तान् कृतो दर्शयन्नाह—

३६२—‘सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपि-नन्दनः, ॥

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः,’ सैवमुक्त्वा तिरो ऽभवत्.

सख्यस्येत्यादि—सा शबरी तिरो ऽभवदन्तर्भूता । एवमुक्त्वा । किं तदित्याह—तव सख्यस्य सखिन्वस्य । ‘१७११। सख्युर्यः । ५॥११२॥’ कर्मणी पष्ठी । कारकः सुग्रीवः । ‘२८९५। षुल्ल-तृचौ॥३॥१३॥’ इति षुल् । त्वया सह मैत्रीं करिष्यति । कपिनन्दनः कपीनां नन्दयिता । ‘२८९६। नन्दि-ग्रहि-॥३॥१३॥’ इत्यादिना ल्युः । कृद्यगे पष्ठी । ततो द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः । पूर्ववत्कर्तरि तृच् कर्मणि पष्ठी । असीति वर्तमाने लद् ॥

३६३—नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ॥

वनानि भेजतुर् वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ. ॥७२॥

नन्दनानीत्यादि—तत उक्तादनन्तरं वीरो राघवौ रामलक्ष्मणौ वनानि
भेजतुः सेवितवन्तो । एत्वाभ्यासलोपौ ‘२३०१। तृ-फल-१६४।१२२।’ हृत्या-
दिना । पाण्पानीति पम्पाया अदूरम् । ‘१२८२। अदूरभवश्च ४।२।७०।’ हृत्य-
ण् । मुनीन्द्राणां नन्दनानि प्रमोदकारीणि । वनौकसां वनेचराणाम् । ‘१३०२।
उच्चं समवाये ।’ अस्मादौषाणादिको इसुम् । पृथोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः । वन-
मोको येषां तेषां रमणानि रतिजनकानि । ‘२८९६। नन्दि-१३।१।१३।४।’ हृत्या-
दिना ल्यः । कर्मणि पट्टी ॥

३६४—‘भृङ्गाली-कोकिल-कडुमिर

वाशनः पश्य लक्ष्मण ! ॥

रोचनैः भूषितां पम्पा-

मस्माकं हृदयाविधम्. ॥ ७३ ॥

भृङ्गालीत्यादि—हे लक्षण पम्पां पश्य । अस्माकं हृदयाविधम् । चेतः-
पीडयन्तीम् । हृदयं विध्यतीति क्रिप् । ‘२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।११६।’ इत्या-
दिना संप्रसारणम् । ‘१०३७। नहि-वृत्ति-१६।३।११६।’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
भूषितां कामिः भृङ्गालीमिः ऋसरपङ्किमिः । कोकिलेः कुङ्गमिः क्रौञ्चैः । वाशनैः
कूजङ्गिः । रोचनैः शोभनैः । कुङ्ग इति ‘३७३। क्रत्विग्-१३।२।५९।’ इत्यादिना
क्रिन् । निपातनसामर्थ्यादनुनसिकलोपाभावः । ‘५४ संयोगान्तस्य लोपः ।१।२
।२३।’ । ‘३७७। क्रिनप्रत्ययस्य ।१०।२।६।’ इति कुञ्चम् ॥

३६५—परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ॥

उङ्घासीनि जले-जानि दुन्वन्तर्यदयितं जनम् ॥७४॥

परिभावीणीत्यादि—जलेजानि पद्मानि पश्य । ‘५७२। तत्पुरुषे कृति-
१६३।१४।’ इत्यादिना उल्कु सप्तम्याः । उद्धासीनि भासमानानि । अत एव
ताराणं परिभावीणि तिरस्कर्तृणि । ततश्चेतसां मन्थीनि पीडकराणि । अतो
जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्निति । ‘१३३।६। दुँडु उपतापे’ सौवादिकः । मन्थो-
द्वासपरिभूम्यो प्रहादित्वाणिनिः ॥

३६६—सर्वत्र दयिताऽधीनं सु-व्यक्तं रामणीयकम्, ॥

येन जातं प्रियाऽपाये कद-वदं हंस-कोकिलम् ॥७५॥

सर्वत्रेत्यादि—हे लक्षण सर्वव यत्किञ्चिद्गामणीयकं रमणीयस्य भावः ।
 ‘१७७३ योपधाद्-पा१॥१३२’ इति बुद्ध । तत्सर्वं दयिताधीनं दयिताय-
 च्चम् । ‘२०७१ अपडक्ष-पा४॥४७’ इत्यादिनाध्युत्तरपदात्मः । सुब्यक्तं स्पष्टम् ।
 कृतः येन प्रियाया अभावे सति हंसकोकिलं हंसाश्र कोकिलाश्रेति शकुनित्वात्
 द्वन्द्वैकत्वम् । कदुं कृत्सितप्रलिपिं वटतीति पचाद्यच । कृत्सितं वटतीति

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पष्टः सर्गः— १४३

‘१०२। रथ-वदयोश्च । ६।३।१०२।’ इति कोः कदादेशः । दयितायां सत्यां मनु-
रप्तलापमासीदित्यर्थः ॥

३६७—पक्षिभिर् वितृदैर् यूनां

शाखिभिः कुसुमोऽतिकरैः ॥
अ-ज्ञो यो, यस्य वा ना ऽस्ति
प्रियः, प्रगलो भवेत् न सः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि—‘१५४०। उत्तदिग्र हिसाऽनादरयोः ।’ इत्यस्मादिगुपध-
लक्षणः कः । यूनां वितृदैः हिंसकः पक्षिभिः शाखिभिर्वृक्षेश्च । वीह्यादित्वा-
दिनिः । कुसुमोऽतिकरैः । उत्किरन्ति उत्किषपन्तीत्युत्किराः । पूर्ववक्तः । कुसुमा-
नामुकिराः । कृचोगलक्षणां पष्ठी विधाय समासः । तेहेतुभूतैः करणभूतवर्ता ।
स प्रगलो न भवेत् । प्रकर्पेण ग्लायते प्रगलः । ‘२८९। आतशोपसर्गं । ३।१-
१३।’ इति कः । यो ऽज्ञः गुणदोषानभिज्ञः । जानातीति ज्ञः पूर्ववक्तः । यस्य
वा प्रियो जनो नास्ति तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकित्वात् । प्रीणातीति
प्रियः । पूर्ववत् कः ॥

३६८—ध्वनीनामुद्भूमरेभिर् मधूनामुद्भूयैर् भृशम् ॥

आजिद्धैः पुष्प-गन्धानां पतंगं गलपिता वयम् ॥७७॥

ध्वनीनामित्यादि—पतङ्गेभ्रमरेगर्लपिताः पीडिताः वयम् । ‘ग्ला-स्ना-व-
नु-वमां च’ इति मित्यात् ह्रस्यः । ‘पतेरङ्गच पक्षिणि’ इल्यौणादिकः । कीदृशैः
ध्वनीनामुद्भूमैः ध्वनीन् कुर्वद्धिः । ‘२३६। पा-ग्रा-धमा-।७।३।७।’ इति ध-
मादेशः । मधूनामुद्भूयैः मधूनि पुनः पुनः पिवद्धिः । ‘९६। धेद् पाने’ इत्य-
स्यायादेशः । आजिद्धैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् जिद्धिः । पूर्ववज्जिद्धादेशः ।
सर्वत्र ‘२८९। पा-ग्रा-धमा-धेद् दशः शः । ३।१।३।’ इति शः । कृचोगल-
क्षणा पष्ठी ॥

३६९—धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर् वाधितुं जनान् ॥

शाखिभिर् हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

धारयैरित्यादि—हा कष्टं शाखिभिर्दुर्मैर्भूयोऽत्यर्थं वयं हताः । कीदृशैः
हृदयानामुदेजयैः चेतसामुत्कम्पकैः । धारयैः कुसुमोर्मीणां कुसुमनिच्यान् धार-
यद्धिः । जनान् मद्विधान् बाधितुं पीडितुं पारयद्धिः समर्थैः । ‘९६। धज्
धारणे’, ‘११६। पूँ पालन-पूरणयोः’, ‘२४३। एजूँ कम्पने च ।’ एक्ष्यो णिजन्ते-
श्यः ‘२९०। अनुपसर्गाल्लिङ्ग-विन्द-।३।१।३।’ इत्यादिना शः ॥

१—‘३५३। वृक्षो महीरुः शाखी विटपी पादपस् तरुः । अनोकहः कुटः-शालः
पलाशी हु-हुमागमाः ॥’ इति ना० अ० ।

१४४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

३७०—ददैर् दुःखस्य माहगभ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥

लिम्पैरिव तनोर् वातैश्च चेतयः स्याज् ज्वलो न कः

ददैरित्यादि—वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददद्विः। केभ्यो माहगभ्यः। अस्माद्द्वशेभ्यो विरहिभ्यः। ‘४२९। त्यदादिपु दशो ऽनालोचने कञ्च ।३।२।३।०’ इति किन्। ‘१०१७। दग्ध-दश-वतुपु ।६।३।८।९।’ इत्याकारः। धायैरामोदमुत्तमं आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावद्विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धायैः पोपकरित्यर्थः। उत्तमस्मिति क्रियाविशेषणम्। उत्तममामोदं धायैः कुमुमानां परिमलं धारय-द्विरिति व्याख्याने अनित्यवात् कृष्णयोगे कर्मपष्टयभावः। लिम्पैरिव तनोः शरीरं लिम्पद्विरिव। वातैर्हेतुभिः। को नाम विरहाम्भिना यश्चेतयमानः ज्वलज्ञमिरिव न स्यात्। किन्तु भवेदेवेति भावः। ददैर्यायैरिति ‘२९०३। श्याद्यधा-३।१।१४।१।’ इति आकारान्तलक्षणं शो प्राप्ते ‘२९०१। ददाति-दधायोः—३।१-१३।१।’ इति शाणो भवतः। शो आतो लोपः। ये चातो युक्तं। लिम्पश्चेतय इति ‘२९००। अनुपसर्गात्—३।१।१३।१।’ इति शः। ज्वल इति ‘२९०२। ज्वलितिकमन्तेभ्यो णः।३।१।१४।०।’ इति णस्य विकल्पनात्पचायच ॥

३७१—अवश्याय-कणाऽस्त्रावाश्चासु-मुक्ता-फल-त्विपः ॥

कुर्वन्ति चित्त-संस्वावं चलत्-पणुऽग्र-संभृताः ॥८०॥

अवश्यायेत्यादि—अवश्यायत इत्यवश्यायः। तस्य कणा विन्दवः। आस्ववन्नीत्यासावाः क्षरन्तः। ‘२९०३। श्याद्यधा—३।१।१४।१।’ इति णः कर्तेरि। तथोविशेषणसमाप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः। ते कुर्वन्ति चित्तसंस्वावम्। संस्ववतीति संस्वावः। पूर्ववत् णः। चित्तं संस्वावं चलत्कुर्वन्ति इत्यर्थः। पूर्ववत् समाप्त-परनिपातां। कीदशाश्वलपर्णाग्रसंभृताः संगलिताः। अत एव चारु-मुक्ताफलत्विपः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिणः। सीताहारस्यमुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥

३७२—अवसायो भविष्यामि दुःखस्याऽस्य कदा न्वहम्, ॥

न जीवस्याऽवहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥८१॥

अवसाय इत्यादि—कदा तु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अवसायो-ऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारो ऽवहतो यमो मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः। अवस्यति इति अवसायः। ‘१२२२। यो ऽन्तकर्मणि।’ अवहरतीत्यवहारः। ‘२९०३। श्याद्यधा—३।१।१४।१।’ इति सर्वत्र णः। युक्तं ॥

३७३—दह्ये ऽहं मधुनो लेहैर् दावैरुग्रैर् यथा गिरिः, ॥

नायः कोऽत्र स, येन स्यां बता ऽहं विगत-ज्वरः ८२

*—‘१०१ अवश्यायस् तु नीहारस् तुपारस् तुहिनं हिमम्। प्रालेयं मिहिका च।’ इति ना० अ० ।

दह्य इत्यादि—मधुनो लेहैर्भृङ्गः अहं दह्ये । ‘२९०३। श्याव्यधा-३।१-१४।’ इति णः । दावैर्वनाग्निभिरुप्रैः प्रचण्डेर्यथा गिरिर्द्वृते तद्वत् । अत्र को नायः नयतीति नायः उपायः इप्सितप्रापकः । उभयत्र ‘२९०४। दु-च्योः-३।१।१४।२।’ इति णः । येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्वामिति । आशंसायां लिङ् । बत खेदे ॥

३७४—समाविष्टं ग्रहेणैव ग्राहेणैवाऽस्तमर्णवे ॥

दृष्टा गृहान् स्मरस्यैव वनाऽन्तान् मम मानसम् ॥

समाविष्टमित्यादि—नान्तान् वनपर्यन्तान् । स्मरस्य कामस्य गृहमिव । उन्मादकत्वात् । ‘२९०६। गेहे कः । ३।१।१४।४।’ इति ग्रहे कः । अर्थचार्दि-पाठात् पुँहिङ्गता । द्वप्त्वा मम स्थितस्येत्यर्थात् योज्यम् । अन्यथा कथं समानकर्तृकत्वम् । मानसं चेतः ग्रहेणाङ्गारकादिना । समाविष्टमिव विगृहीतमिव । ‘२९०५। विभाषा ग्रहः । ३।१।१४।३।’ इति णप्रत्ययः । अचो ऽपवादः । तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे ग्राहः योतिषि ग्रह इति जलचरे वाच्ये-उच्चोपवादो णप्रत्ययः योतिषि वाच्ये ऽच् प्रत्ययः । ग्राहेणैवात्तमर्णवे । अर्णः पानीयं यत्रास्तीति । ‘१९।१।६। केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् । भार।१०।१। इत्यत्र ‘अर्ण-सो लोपश्च’ इति भूम्नि नित्ययोगे ऽतिशायने वा वः सलोपश्च । अर्णवे समुद्रे वर्तमानेन ग्राहेण नक्रादिना आत्तं गृहीतम् । आदृपूर्वस्य दात्रः ‘३०।७।८। अच उपसर्गात्तः । ३।१।४।७।’ ॥

३७५—वाताऽऽहति-चलच्च-छाखा नर्तका इव शाखिनः ॥

दुःसहा ही परिक्षिसाः कणद्विरलिं-गाथकैः ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि—ही कष्टं एते शाखिनः नर्तका इव । ‘२९०७। शिल्पिनि चुन् । ३।१।१४।५।’ दुःसहा दुःखेन सद्यन्त इति ‘३०।५। इपद्-३।३।१।२।६।’ इत्यादिना खल् । नर्तकैः साधर्म्यमाह । वाताहतिचलच्छाखा वाताहतिभिः चलन्त्यः शाखा बाहुलता इव येषां ते । अलयो अमराः कणन्तः । गाथका गायना इव । ‘२९।०।८। गस्यकन् । ३।१।१४।६।’ तैश्च परिक्षिसा परिवेष्टिता इति ॥

३७६—एक-हाँयन-सारङ्ग-गती रघु-कुलोत्तमौ ॥

लवकौ शत्रु-शक्तीनामृष्यमूकमगच्छताम् ॥ ८५ ॥

एकहायनेत्यादि—रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ । क्रष्णमूकमगच्छतां गत-वन्तौ । लडि रूपम् । हायनः संवत्सरः स एको यस्य सारङ्गस्य मृगस्य तस्यैव गतिर्थोः शीघ्रगामित्वात् । ‘२९।१।०। हश्च ब्रीहि-कालयोः । ३।१।१४।८।’ इति हा धातोर्णुद । आतो युक्त । तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ । ‘२९।१।१।

१—‘भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने’ इति मत्वर्थीय इत्यर्थः ।
२—‘१५।२। संवत्सरो वत्सरो ऽब्दो हायनो ऽर्खी शरत् समाः’ इति ना० अ०

१४६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्वे प्रथमो वर्गः;

मु-सू-ल्वः समभिहारे-।३।१।१४९।' इति बुन् । तत्र समभिहारग्रहणं साथुका-
रित्वोपलक्षणार्थम् ॥

३७७—तौ वालि-प्रणिधी मत्वा सुग्रीवो ऽचिन्तयत् कपिः, ॥
‘बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम्.’ ॥८६॥

तावित्यादि—तौ रामलक्षणौ वालिनः प्रणिधी चरो मत्वा सुग्रीवः कपि-
रचिन्तयत् चिन्तितवान् । प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः । ‘३२७०।
उपसर्गे घोः किः ।३।३।५२।’ बन्धुना आत्रा विगृहीतो विरोधितः सन् कथं
जीवको भूयासमिति । आशंसायां लिङ् । जीवे: ‘२९१२। आशिषि च ।३।१-
१५०।’ इति बुन् ॥

इति निस्पपदकृदधिकारः ।

हतः प्रभृति ‘७८१। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२।’ इति अस्योपस्थापनेन
कृतो दर्शयन्नाह—

३७८—स शत्रु-लावौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ॥

जगाम म-परीवारो व्योम-मायमिवोत्थितम्. ॥८७॥

स इत्यादि—स सुग्रीवः सपरीवारः सपरिकरः । ‘१०४४। उपसर्गस्य घजि-
।६।३।१२२।’ इति दीर्घैः । कपीनाममनुप्यत्वात् । मलयं गिरिं जगाम । राघवौ
शत्रुलावौ शत्रू लुनार्तानि ‘२९१३। कर्मण्यण् ।३।२।१।’ शत्रूणामुन्मूलकाविति
मन्वानोऽवगच्छन् । ‘१५६६। मनु अवबोधने’ इत्यसादात्मनेपदिनः ‘२४६६।
तनादिकृञ्जय उः ।३।१।७३।’ व्योममायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीत
इति ‘२९१४। द्वावासश्च ।३।२।२।’ इत्यण् । नभः परिच्छेत्तुमिवोत्थितं
क्रियत्वमानमस्येति ॥

३७९—शर्म-दं मारुतिं दूतं विषम-स्थः कपि-द्विपम् ॥

शोकाऽपनुदम-व्यग्रं प्रायुङ्कं कपि-कुञ्चरः. ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि—कपिकुञ्चरः सुग्रीवः हनूमन्तं दूतं प्रायुङ्कं प्रस्थापित-
वान् । ‘७४१। वृन्दारक-नाग-कुञ्चरैः-।२।१।६२।’ इत्यादिना कर्मधारयः सः ।
वृत्तान्तं ज्ञानुमित्यर्थात् । प्रायुङ्क इति ‘२७३५। प्रोषाभ्यां युजेः-।१।३।६४।’
इत्यात्मनेपदम् । ‘२५४३। रुद्धादिभ्यः श्वरम् ।३।१।७१।’ कपिकुञ्चरः किञ्च्छ्रूतः
विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठतीति विषमस्थः । ‘२९१६। सुषि स्थः ।३।२।४।’ इति
कः । मारुतिं कीदृशं शर्मे कलयाणं ददातीति शर्मदः । ‘२९१४। आतोऽनुप-
सर्गे कः ।३।२।३।’ इति कः । श्रेष्ठत्वमाह कपिद्विपं कपिश्रेष्ठम् । द्वाभ्यां पित-
तीति द्विपः । कपिरयं द्विप इति । ‘७३५। उपमितं व्याघ्रादि-।२।१।५६।’ इत्या-

१—‘७७७८। यथार्हवर्णः प्रणिधिरप्सर्पश्च चरः स्पशः । चारशू च गूढपुरुषः।’
इति ना० अ०

दिना कर्मधारयः । पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति । ‘२९१९। तुन्द-शो-
कयोः—।३।२४।’ इति कः । अब्यग्रं सुचित्तमित्यर्थः ॥

३८०—विश्वास-प्रद-वेषो ऽसौ पथि-प्रज्ञः समाहितः ॥

चित्त-संख्यो जिगीपूणामुत्पपात नभस्-तलम् ॥८९॥

विश्वासेत्यादि—असौ मास्तिन्मस्तलमुत्पपात । विश्वासं प्रददातीति
विश्वासप्रदः । ‘२९२०। प्रे दाक्षः ।३।२।३।’ इति कः । विश्वासप्रदो वेषो यस्य
भिक्षुवेष इत्यर्थः । वेष्यते आत्मानेनेति ‘३।८।। अकर्तरि च कारके ।३।३।१९।’
इति ब्रह्म । ‘१।१७।। विष्णुं व्यासां’ इत्यस्य रूपम् । पन्थानं प्रजानातीति पथि-
प्रज्ञः समाहितः अभ्रान्तचित्तः ‘इदमादिष्टं हृदं च मया तत्र वक्तव्यम्’ इति ।
जिगीपूणां जेतुमिच्छताम् । चित्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिच्छिनतीति ‘२।२।।
समि ख्यः ।३।२।७।’ इति कः ॥

३८१—सुरान्पैरिव घूर्णन्निः शाखिभिः पवनाऽहर्तः ॥

ऋष्यमूकमंगाद् भृद्गःः प्रगीतं सामग्नरिव ॥ ९० ॥

सुरान्पैरित्यादि—मास्तिर्ऋष्यमूकमगान् । शाखिभिरुपलक्षितम् । घूर्णन्निः
कम्पमानैः पवनाहतत्वात् । अत एव सुरान्पैरिव मन्त्ररिव । ‘२९२२। गापोष्टक
।३।२।८।’ इत्यत्र ‘पिवतेः सुरा-शीध्वोः’ इति टक् । प्रगीतं प्रगीयते ऽत्रेति
अधिकरणे कः । कैर्भृद्गः सामग्नरिव सामवेदपाठकरिव । साम गायन्तीति ‘२।-
२। गोपोष्टक ।३।२।८।’ ॥

३८२—तं मनो-हरमागत्य गिरिं वर्म-हरां कपिः ॥

वीरां सुखाऽहरोऽवोचद् भिक्षार्ह-विग्रहः ॥

तमित्यादि—ऋष्यमूकं गिरिमागत्य कपिवीरां रामलक्ष्मणां अवोचत् उक्त-
वान् । कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् । मनो हरतीति ‘२।२।३। हरतेरनुद्यमने ऽच्
।३।२।६।’ वर्महरौ कवचं हर्तुं क्षमौ । संभाव्यमानवयसावित्यर्थः । ‘२।२।४।
वयसि च ।३।२।१।०।’ इत्यच् । सुखाहरः सुखाहरणशीलः । २।२।५। आङि ता-
च्छील्ये ।३।२।१।१।’ इत्यच् । भिक्षुः परिद्वाडेषः न कपिरूपः यतो विश्वासप्र-
दवेष इत्युक्तम् । भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यशरीरः कृशत्वादित्यर्थः । भिक्षाम-
हतीत्यच् ॥

किमवोचदित्याह—

३८३—‘बलिनाव॑मुमद्रुन्द्रं युवां स्तम्बे-रमाविव ॥

आचक्षाथामिथः कस्माच्छङ्करेणाऽपि दुर्गमम् ॥९२॥

१—‘८।२।। तनुत्रं वर्म दंशनम्।’ २—‘६।३।४।अथ कलेवरम् । गात्रं वुः संहननं
शरीरं वर्म विग्रहः ॥’ ३—‘७।१।। दन्ती दन्तावलो हस्ती दिरदोऽनेकपो द्विपः ॥
मतक्षणो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी । इमः स्तम्बेरमः पश्ची ।’ इति ना० अ० ।

बलिनावित्यादि—युवां अमुं अद्रीन्द्रम् । कसात् कारणादिथः प्रासौ । ‘१११८। इण् गतौ’ इत्यस्मात् ‘२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।३।३।१३।१।’ इति थसि रूपम् । भूते लद् थस् । एतदाचक्षाथां कथयतम् । लोटि रूपम् । बलिनो बलवन्तौ । यतः शङ्करेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते । काविव स्तम्बेरमाविव यथा मत्तद्विपौ प्रामुतस्तद्वत् । ‘२९२७। स्तम्ब-कर्णयोः—।३।२।१३।’ इत्यन् कर्तरि हम्तिन्यभिधेये ‘हस्ति-सूचकयोः’ इति वचनात् । शङ्कर इति ‘२९२८। शमि धातोः—।३।२।१४।’ इत्यच् ॥

दुर्गमन्त्वदर्शनायाह—

३८४—व्यासं गुहा-शयैः क्रूरैः क्रव्याद्विः स-निशाचरैः ॥

तुङ्ग-शैल-तरु-छञ्च मानुषाणाम्-गोचरम् ॥ ९३ ॥

व्यासमित्यादि—कीदशमद्रीन्द्रं क्रव्यमपकमांसं भक्षयद्विः । क्रव्योपपदाद् ददेः ‘२९७८। क्रव्ये च ।३।२।६७।’ इति विद् । क्रूरैः हिंसकैः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहितव्यासम् । गुहाशयैः गुहायां शेरते इति शीङः ‘२९२९। अधिकरणे शेतेः ।३।२।१५।’ इत्यच् । तुङ्गाः उच्चाः शैलाः शिलायां भवा ये तरवस्तेश्छञ्च व्यासम् । अत एव मानुषाणामगोचरं अगम्यम् । ‘३२९। गोचर-सञ्चर—।३।२।११।’ इत्यादिना निपातितः ॥

प्रागुक्तिष्ठाविकारः । इत ऊर्ध्वे खशादिप्रत्ययानाह—

३८५—सत्वमेजय-सिंहाऽङ्गान् स्तनं-धय-सम-त्विपौ ॥

कथं नाडिंधमान् मार्गानांगतौ विपमोपलान् ॥ ९४ ॥

सत्वमित्यादि—युवाभिमान् मार्गानांगतौ । सत्वमेजयसिंहाङ्गान् । सत्व-मेजयन्ति ये सिंहाः । ‘२९४१। एजे: खश ।३।२।२८।’ । ‘२९४२। अरुद्विपत्-।६।३।६७।’ इति मुम् । तेराङ्गान् व्यासान् । सिंहग्रहणं तद्रुद्विसोपलक्षणार्थम् । हिनस्तीति सिंहः । पृष्ठोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः । नाडिन्धमानिति उच्चनी-चाधिरोहणात् मुहुर्मुहुर्निःश्वासैर्नार्डिं धमन्तीति ‘२९४५। नाडी-मुष्टयोश्च ।३।२।३०।’ इति खश । ‘२९४३। खित्यनव्ययस्य ।६।३।६६।’ इति हस्तः । विपमोप-लान् उत्तरपापाणयुक्तान् । स्तनन्धयसमत्विपौ बालवत्सुकुमारौ । सामर्थ्ये पुन-र्युवयोरचिन्त्यम् । स्तनं धयतः पिवतः । ‘२९४४। नासिका-स्तनयोः—।३।२।२९।’ इति खश । ‘२९४२। अरुद्विपत्-।६।३।६७।’ इति मुम् ॥

३८६—उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्ध्रहाः, ॥

आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्ध्रजैः ॥’ ॥ ९५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि—कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरुत्तीर्णौ । भीमा-

१—‘१११५। उच्च-प्रांशुन्तोदयोऽच्छ्रुतास् तुङ्गे।’ इति ना० अ० ।

स्वासकरीः । यतः कूलमुद्ग्रहाः कूलमापूर्य वहन्त्यः । ‘२९४६। उदि कूले—३।२।३।१’ इति खश् । गजे: कूलमुद्ग्रुजैः कूलं भिन्दन्निः कथं नासादितौ न व्यापादितौ इति ब्रूतं कथयतम् ॥

३८७—रामो ऽवोचद्धनूमन्तम्

‘आवामध्रं-लिहं गिरिम् ॥

ऐव विद्वन् ! पितुः कामात्

पान्तावल्पं-पचान् मुनीन् ॥ ९६ ॥

राम इत्यादि—हनुर्वदनैकदेशः स निन्दितो अस्यास्तीति निन्दायां मतुप् । ‘३५३। अन्येषामपि दश्यते ।३।३।१३।७’ इति दीर्घः । हनूमान् हनुमानपि’ इति विश्वदर्शनात् । तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुद्यं भग्नमिति श्रूयते । तं रामो ऽवोचत् उक्तवान् । तत् किमित्याह—हे विद्वन् यद्युम्भुं गिरि-मावामैव आगतौ लद् पितुः कामादभिप्रायात् । आङ्गपूर्वादिणो लडि रूपम् । अभ्रंलिहमुच्चस्तरम् । अभ्रं लेढीति ‘२९४। वहाभ्रे लिहः ।३।२।३।२’ इति खश् । किं कुर्वाणी पान्तौ रक्षन्तौ । मुनीन् अल्पम्पचान् अल्पसन्तुष्टान् । अल्पं पचन्तीति ‘२९४। मितनवे च ।३।२।३।४’ इति भितेत्यर्थग्रहणान् खश् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थवाङ्मा ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह—

३८८—अ-मितं-पचमीशानं सर्व-भोगीणमुक्तमम् ॥

आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ९७ ॥

अमितम्पचमित्यादि—आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानीहि । ‘२४२। हु-झलम्यो हेधिः ।३।४।१०।१’ अमितम्पचं महास-क्रिणं पूर्ववत् खश् सुम् च । ततो नज्रसमासः । ईशानमीशनशीलं स्वामि-नमित्यर्थः । ‘३।१०।१ ताच्छील्य—३।२।१२।१’ इत्यादिना चानश् । सर्वभो-गीणं सर्वसत्वभोगाय हितम् । ‘१६७।० आत्मन्-विशजन—५।१।१’ इति खः । भोगशब्दो ऽत्र शरीरवाची । ‘१९। अद्व-कुप्तवाङ्म—४।४।२’ इत्या-दिना णत्वम् ॥

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह—

३८९—छलेन दयिता ऽरण्याद् रक्षसा ऽरुं-तुदेन नः ॥

अ-सूर्य-पश्यया मूर्त्या हृता, तां मृगयावहे ॥ ९८ ॥

छलेनेत्यादि—नो ऽसाकं दयिता अरण्याद्राक्षसेन हृता । कीदेशेन अरु-न्तुदेन मर्मसृष्टा । ‘२९५। विध्वरूपोस्तुदः ।३।२।३।५’ इति खश् । सुम् । असूर्यम्पश्यया आदित्यगोप्यया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता । ‘२९४। असूर्य-ल-

१५० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

लाट्योः—।३।२।३६।’ इति खश् । तां हतां सृगयावहे गवेषयावः । ‘२०४६।
सृग अन्वेषणे’ स्वार्थिकण्यन्तः । युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं हतेयाह-छ-
लेन छङ्गना ॥

त्वं पुनः कस्य वेत्यत आह—

३९०—प्रत्यूचे मारुती रामम्—‘अस्ति वालीति वानरः ॥

शमयेदपि संग्रामे यो ललाटं-तपं रविम् ॥ ९९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामं मारुतिः प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । अस्ति वालीति
नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे ललाटन्तपं सर्वेषामुपरि वर्तमानं रविं पूर्ववत्
खश् । शमयेत् पराजयेदिति समभावने लिङ् । वालिशब्दो नान्तः इदन्तश्च ।
तथा च ‘वाली वालिश्च कथ्यते’ इति शब्दभेदः ॥

३९१—उग्रं-पश्येन सुग्रीवम् तेन भ्राता निराकृतः, ॥

तस्य मित्रीयतो दृतः संप्राप्तो ऽस्मि वशं-वदः ॥ १००

उग्रम्पश्येनेत्यादि—तेन भ्राता उग्रम्पश्यता पापं विजानता । ‘२९५२।
उग्रम्पश्य—।३।२।३७।’ इत्यादिना निपातितम् । यश सुग्रीवो निराकृतोऽभिभू-
तस्तस्य हि दृतः प्राप्तो ऽस्मि । वशंवदः । वशमनुकूलं वक्तीति वशंवदः ।
‘२९३५। प्रियं-वशे वदः खच् ।३।२।३८।’ कीटशस्य मित्रीयतो मित्रमिच्छतः ।
‘२६५७। सुप आमनः वशं खच् ।३।१।१।’ ॥

किं तेन सख्येति चेदाह—

३९२—प्रियं-वदो ऽपि नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या परं-तप !, ॥

सख्या तेन दश-ग्रीवं निहन्तासि द्विषं-तपम् ॥ १०१ ॥

प्रियंवद इत्यादि—प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंवदोऽपि
नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपतापयितः ।२९५४।
द्विषत्-परयोः—।३।२।३९।’ इति खच् । तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण दशग्रीवं
निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेलुटि रूपम् । कीदृशं द्विषन्तपम् शत्रूणामुपतापयि-
तारम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९३—वाचं-यमो ऽहमनृते सत्यमेतद् ब्रवीमि ते, ॥

एहि, सर्वं-सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम्.’ ॥ १०२ ॥

वाचंयम इत्यादि—‘२९५७। वाचंयम-पुरन्दरौ च ।६।३।६६।’ इति सुमा-
गमो निपात्यते । तस्यात् सत्यमेतत् पूर्वोक्तम् । ब्रवीमि ते तु भयम् । तादृश्ये

१—‘१३८। सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूया-
देव धर्मः सनातनः ॥’ मनुस्मृतिः अ० ४ । इति धर्म जानकाह—‘नैवा ऽहं ब्रुवे मि-
थ्या’ इत्यादि । २—‘७४९ । तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचं-यमो मुनिः ।’ इति
ना० अ० ।

चतुर्थी । यत एवं तस्मादेहि आगच्छ । सुग्रीवं वानरं मिवं कुरु । कीदृशं सर्वं सहं
सर्वं सहत इति ‘२९५८। पृ॒सर्वयोः—।३।२।४१’ इति खच् ॥

३९४—सर्व-कष-यशः-शाखं-राम-कल्प-तरुं कपिः ॥

आदायाऽभ्रं-कपं प्रायान् मलयं फल-शालिनम् १०३

सर्वद्वपेत्यादि—रामः कल्पतरुरेव यस्तमादाय गृहीत्वा कपिः प्रायात्
गतः । कीदृशं रामम् सर्वद्वपयशःशाखं सर्वं कपन्ति व्यामुवन्ति यानि यशांसि ।
‘२९५९। सर्व-कूल—।३।२।४२’ इत्यादिना खच् । तान्येव शाखा यस्य । फलशा-
लिनमभिमतफलसम्पादनात् । अब्रद्वपमुच्चसरं मलयम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९५—मेघं-करमिंवायान्तमृतुं रामं कृमान्वितः ॥

दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालि-भानुं भयं-करम् ॥१०४॥

मेघद्वरमित्यादि—राममायान्तं दृष्ट्वा । सुग्रीवो वालिनं भानुमिव भयंकरं
भीतिजनकं न मेने न बुद्ध्वान् । ‘२९६०। मेघर्ति—।३।२।४३’ इत्यादिना खच् ।
कृमान्वितो ग्लानो वालिभानुना पीडितत्वात् । कीदृशं रामम् मेघद्वारं ऋतुमिव
प्रावृद्धालमिव । पूर्ववत् खच् ॥

३९६—उपा॒-इयकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियं-करौ, ॥

क्षेमं-कराणि- कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥१०५॥

उपास्त्रीत्यादि—उपास्त्री अभिसमीपे रामसुग्रीवो सख्यमकुरुतां ‘इतःप्रभृ-
त्यावयोः सख्यम्’ इति । अन्योन्यस्य प्रियद्वर्णैः । ‘२९६१। क्षेम-प्रियमद्रेष्ठच
।३।२।४४’ इति चकारात् । ततः सख्यकरणानन्तरं क्षेमद्वराणि । हितजनकानि
यथास्त्रं कार्याणि प्रत्यालोचयतां निरूपितवन्तावित्यर्थः । पटपुटेत्यत्र चुरादिकाण्डे
धातौ लोकू पृष्ठते तस्य लङ्घि रूपम् ॥

३९७—आशितं-भवमुत्कुष्टं वलिगतं शयितं स्थितम् ॥

वह॑मन्यत काकुत्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् १०६

आशितमवमित्यादि—आशितमभवमशनम् । ‘२९६२। आशिते भुवः
करण-भावयोः ।३।२।४५’ इति खच् । उत्कुष्टं किलकिलायितम् । वलिगतं धाव-
नम् । तथा शयितं स्थितं च । कपीनां स्वेच्छया कृतं एतत्काकुत्थो बहूमन्यत
श्लाघितवान् । पुण्यभाज इमे यदेपां स्वेच्छाविहारिणां चेष्टितं, अस्माकं तु
शोकसन्तसानां न किंचिदस्तीति । सर्वत्र भावे निष्ठा ॥

३९८—ततो वलिं-दम-प्रख्यं कपि-विश्वं-भरा॒धिपम् ॥

सुग्रीवः प्राब्रवीद् रामं वालिनो युधि विक्रमम् १०७

तत इत्यादि—ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवो अब्रवीत् । लङ्घि ‘२४५२।
शुब ईदृ ।७।३।१३’ किमुक्तवान् वालिनो युधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधानं कर्म

राममित्यकथितम् । कीदृशं रामम् बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुत्यम् । बलि दमयती-
ति ‘२९६३। संज्ञायां भृ-हृ-वृजि-१३।२।४६।’ इत्यादिना खच् । अमन्तस्य
मित्वहस्त्वते । तथा विश्वं विभर्तीति विश्वमभरा तस्या अधिपं अधिपातीत्यधिपः।
‘२८९८। आतशोपसर्गे-१३।१।१३६।’ इति कः ॥

३९९—‘वसुं-धरायां कृत्स्नायां नाऽस्ति वालि-समो बली, ॥
हृदयं-गममेतत् त्वां ब्रवीमि, न पराभवम् ॥ १०८ ॥

वसुन्धरायामित्यादि—वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् । वालिना समोऽन्यो
बली बलयुक्तो नास्तीति हृदयङ्गमं मम । स्वानुभवं हि वसु हृदयङ्गममित्यु-
च्यते । तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य ‘२९६४। गमश्च ।३।२।४७।’ इति खच् । न
पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥

इति खजधिकारः ।

एवंपराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह—

४००—दूर-गैरन्तन्तरे वाणेर् भवान्त्यन्तन्गः श्रियः ॥

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् कुद्धः, किमुत वालिनः ॥ १०९

दूरगैरित्यादि—यतो भवान् कुद्धः सन् संक्रन्दनस्यापि शक्त्यापि । ‘२८
९६। नन्दि ग्रहि-१३।१।१३६।’ इत्यादिना ल्युः । वाणः करणभूतैः । दूरगैः
दूरं गच्छन्तीति । अन्तर्गैः कार्यसमापकैः । ‘२९६५। अन्तात्यन्त-१३।२।४८।’
इत्यादिना डः । श्रियो लक्ष्याः अल्यन्तगः विनाशयिता स्यात् । अत्यन्तं पर्यवसानं
गच्छतीति । किं पुनर्वालिनो लक्ष्या अल्यन्तगो भवान्विनाशयितेति ॥

४०१—वरेण तु मुनेर् वाली संजातो देस्युहो रणे ॥

अ-वार्य-प्रसरः प्रातरुद्यन्त्रिव तैमोऽपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि—मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्यून् शत्रून् वध्यादिति । ‘२९६६।
आशिषि हनः ।३।२।४९।’ डः । अतो रणे अवार्यप्रसरोऽनभिभवनीयगतिः सञ्जा-
तः । क इव तमोऽपह इव । तमोऽपहः आदित्यः । तमोऽ पहन्तीति । ‘२९६७।
अपे क्लेशा-तमसोः ।३।२।५९।’ इति डः । प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गच्छन् । उत्पूर्वा-
दिणः शतरि इणो यण् । अवार्यप्रसरस्तद्वावपि । सर्वे वाक्यं सावधारणं भव-
तीति प्रातरपुरुषज्ञवार्यप्रसर एवेति तेन सर्वकाले अस्यावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु
प्रातरेवोद्यन्त्रवार्यप्रसर इति ॥

१—‘५०। संक्रन्दनो दुश्यवनस् तुरापाणं मेघवाहनः । आखण्डः सहस्राक्ष
क्रमुक्षाः ।’ २—‘७७६। रिपौ वैरि-सपलाऽरि, द्विपद्-देवण-दुर्वदः । द्विढ्-विपक्षाऽहिता-
ऽमित्र-दस्यु-शात्रव-शात्रवः ॥’ ३—‘१४४०। राहौ ध्वान्ते गुणे तमः।’ इति सर्वत्र
ना०अ० । तमः-शब्दार्थात्यः—‘तमःकरि-हरि सोमं प्रपीड्य कुरुते तमः। चकोरान् स.
तमस्-कान् यद् तद् युक्तं तमसोऽस्य वै ॥’ इति कोशावतंसः । १—तमोऽन्धकारः ।
२—तमो राहुः । ३—तमो गुणः । स-तमस्कान् शोकयुक्तानित्यर्थः ।

४०२—अतिप्रियत्वान् न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ॥

चेतो वालि-वधं राम ! क्लेशापहमुपस्थितम् ॥१११॥

अतीत्यादि—हे राम ! मदीयं चेतो वालिवधं कर्मभूतमुपस्थितं प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति । यसात् कातरं व्याकुलम् । वालिनोऽतिबलयुक्त-त्वात् । कीदृशं वधं हेशापहम् । दुःखस्योन्मूलकम् । पूर्ववद्धुः । अतिप्रियत्वा-द्वालिवधस्य । यस्य हि यत्प्रियं तत्सिद्धमपि असां न प्रत्येति ॥

इति डायिकारः ॥

उपस्थितो इस्य वध इति कथं ज्ञायत इत्याह—

४०३—शीर्ष-घातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् ॥

पतिद्वी-लक्षणोपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियम्. ११२

शीर्षेत्यादि—अरीणां शीर्षघातिनम् । ‘२९६८। कुमार-शीर्षयोर्णिनिः ।३।२।५१।’ इति निपातनात् शिरसः शीर्षभावः । आयातं विलोकयन् वालिनः श्रियं पतिद्वीलक्षणोपेतामहं मन्ये । पर्ति हन्ति यलक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽत्र द्रष्टव्यः । ‘२९७०। अमनुप्यकर्तुकं च ।३।२।५३।’ इति टक् । ‘२३६३। गमहन-१६।४।९।’ इत्युपधालोपः । ‘३५८। हो हन्ते:-।७।३।५४।’ इति कुत्वम् ॥

४०४—शत्रुघ्नान् युधि हस्तिन्नो

गिरीन् क्षिप्यन्न-कृत्रिमान् ॥

शिलिपभिः पाणिधैः कुद्धस्

त्वया जय्योऽभ्युपाय-वान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि—किञ्च युधि संग्रामे वाली त्वया जय्योः शक्यो जेतुं यदि युधमदस्याणां शक्तिर्दृष्टा तां च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमाणाभिप्रायः । ‘६५। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थैः ।६।१।८।’ इत्यादेशनिपातनम् । कीदृशः अभ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः । किं कुर्वन् कुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् । दिवादित्वाच्छवन् । अकृत्रिमान् देवनिर्मितान् । शत्रुघ्नं शत्रून् हन्तीति ‘२९७०। अमनुप्य-३।२।५३।’ इति टक् । हस्तिन्नं इव हस्तिनः हन्तुं शक्तः । ‘२९७१। शक्तौ हस्ति-कपाटयोः ३।२।५४।’ इति सूत्रस्य मनुप्यकर्तुकार्थारम्भकत्वात् । वाली चामनुप्यः । शिलिपभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् । सहार्थस्य गम्यमानत्वात् सहयोगे तृतीया । पाणिधैः पाणिवादकैः । ते हि हस्तियुद्देऽन्यस्य वायस्यासंभवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहरणान् क्षिप्यन्ति । ‘२९७२। पाणिध-ताङ्ग्यौ शिलिपि ।३।२।५५।’ इति कर्तेरि निपातनम् ॥

४०५—आद्यं-करण-विक्रान्तो महिषस्य सुर-द्विषः ॥

प्रियं-करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् वधम्. ॥११४॥

आद्यमित्यादि—अनाद्यमाद्यं करोत्यनेनेति । ‘२९७३। आद्य-सुभग-१३।२।५६।’ इत्यादिना करणे ख्युन् । आद्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वालिनः । अनाद्यः सन् विक्रान्तेनाद्यो भूत इत्यर्थः । महिपत्य सुरद्विपो दुन्दुभेदवं मरणं यः कृतवान् दुष्करं कृच्छ्रसाध्यं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरम् । अप्रियं प्रियं करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥

४०६—प्रियं-भावुकतां यातस् तं क्षिपन् योजनं मृतम् ॥

स्वर्गे प्रियं-भविष्णुश्च कृत्स्वं शक्तोऽप्यवाधयन् ।

प्रियमित्यादि—तमेवं सुरद्विपं मृतं पादाङ्गुष्ठेन योजनमध्वानं क्षिपन् प्रे-रथन् । क्षिपेत्सौदादिकस्योभयपदिनो रूपम् । प्रियम्भावुकतां यातस्था स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्वासीत् । ‘२९७४। कर्तरि भुवः-१३।२।५७।’ इत्यनेनाद्यादिष्पूप-देषु खिष्णुच्युकज्ञौ । शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्वं लोकमित्यर्थात् । अबाधयन् अपीडयन् । ‘१६५१। वधं संयमे’ इति चारादिकः तस्य शतरि रूपम् । सईदशस्त्वया शक्यो जेतुं यदित्वदस्याणां सामर्थ्यं दृष्टिमित्यभिप्रायेणाव्रवीत् सुग्रीवः॥

रामोऽपि तदभिप्रायं विद्नु यत् कृतवान् तदाह—

४०७—जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामो न्यून-धियः कपेः ॥

अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योम-स्पृशम् तरुन् ।

जिज्ञासोरित्यादि—अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिच्छोः कपेः सुग्रीवस्य न्यूनधियः स्वरूपवुद्देः । यतः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्रत्यक्षेण ज्ञातुमिच्छतीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्ययार्थं रामः सप्त तरुन् तालान् पञ्चया स्थितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमस्पृशः । ‘४३२। स्पृशोऽनुदके किन् ।३।२।५८।’ ॥

४०८—ततो वालि-पशां वध्ये राम-त्विग्र-जित-साध्वसः ॥

अभ्यभून् निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ।

तत इत्यादि—ततस्तस्मेदादानन्तरं सुग्रीवो आतुर्निलयमभ्यभूत् अभिभू-तवान् । कीदृशः दधृक् धृष्टः । ‘३७३। क्रत्विग्-३।२।५९।’ इत्यादिना निपातितम् । धृष्टेः किन् । द्विर्वचनम् । ‘३७३। किन्प्रत्ययस्य कुः ।४।२।६२।’ इति कुर्वन् खकारः चत्वं ककारः । यस्माद्वालिनि पशाविव वध्ये वधार्हे । रामेण क्रत्विजा याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्यसः । तस्मादधृक् । क्रतौ यजति क्रतुं वा यजति क्रतुप्रयुक्तो वा यजतीति क्रतुपूर्वाद्यजेः किन् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । हृदमृत्विक्षवदनिर्वचनम् । रूढितस्तु यजयितृपु ब्राह्मणेषु किन्प्रत्ययस्य कुः । निनदन् किलकिलाशब्दं कुर्वन् ॥

४०९—गुहाया निरगाद् वाली सिंहो मृगमिव द्युवन् ॥

भ्रातरं युड् भियः संख्ये घोषेणोऽपूरयन् दिशः ॥

गुहाया इत्यादि—तस्य शब्दमाकर्ण्य गुहाया निरगाद्वाली लिर्गतः ।

‘२४५८। हणो गा लुडि ।२।४।४५।’ । ‘२२२३। गाति-स्था-१।२।४।७७।’ इति सिचो लुक् । आतरं द्युवन् अभिगच्छन् । ‘१।१।३। द्यु अभिगमने’ अस्यादादि-कस्य वर्तमानसामीप्ये लटः शतरि उवडादेशे रूपम् । संख्ये युद्धे । भियो यह भीतेर्योक्ता कर्मणि पष्टी । भीतिं युज्जित्यर्थः । युजेः पूर्ववत् किन् ‘३७६। यु-जेरसमासे ।७।१।७।१।’ इति त्रुम् । संयोगान्तलोपः । किन्-प्रत्ययस्य कुः । उकारः। कः कमिव । सिंहो मृगमिव द्युवन् । घोपेण दिशः आपूरयन् । दिशन्ति इति दिशः पूर्ववत् किन् ॥

४ १०—व्यायच्छमानयोर् मूढो भेदे सदशयोस् तयोः ॥

भाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकु-कुल्य-नन्दनः ॥ ११९ ॥

व्यायच्छेत्यादि—तयोर्वालिसुग्रीवयोर्व्यायच्छमानयोः कलहायमानयोः सदशयोः समानयोः भेदे पृथक्त्वे मूढो आन्तः सन् इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामो बाणमुद्यतं सज्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् । ‘२७।४।२। समुदाहूङ्मयो यमो ग्रन्थे ।१।३।७।५।’ इति तज्जन भवति । अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तत्र ‘कर्त्रभिप्राये’ इति वर्तते । ‘२६।५। आडो यमहनः ।१।३।२।१।’ इत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् । तत्र ‘अकर्मकात्’ इति वर्तते । समानपूर्वस्य दशः ‘समानान्ययोश्च’ इत्युपसं-स्थानात् ‘४।२।१। त्यदादिषु-१।३।२।६।०।’ इत्यादिना कश्च । ‘१०।१। दग्ध-दश-व-तुषु ।६।३।८।१।’ इति समानस्य सभावः ॥

४ ११—ऋष्यमूकमंगात् क्लान्तः

कपिर् मृग-सदग् द्रुतम् ॥

किञ्चिकन्धाऽद्रिसदाऽस्त्वर्थ

निष्पिष्टः कोणमुच्छ्वसन् ॥ १२० ॥

ऋष्यमूकमित्यादि—कपिः सुग्रीवः किञ्चिकन्धाऽद्रिसदा वालिना किं किं दधातीति किञ्चिकन्धा गुहा । ‘२।९।५। आतो ऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।’ पारस्क-रादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमो मलोपः पत्वं च निपात्यते । तदुपलक्षितो ऽद्विः किञ्चिकन्धाद्विः । तत्र सीदतीति ‘२।९।५। सत्सूद्रिष्ट-३।२।६।१।’ इत्यादिना किष्ट । तेनात्यर्थं निष्पिष्टः पीडितः । निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् ऋष्यमूकं मृगसदक् द्रुतमगात् । समानोपपदात् दशः पूर्ववत् किन् । कोणमीषदुष्णमुच्छ्वसन् । ‘१०।३।३। कवं चोष्णे ।६।३।१०।७।’ इति चकारात् कोः कादेशः ॥

४ १२—कृत्वा वालि-द्रुहं रामो मालया स-विशेषणम् ॥

अङ्गद-स्वं पुनर् हन्तुं कपिना ५५हाययद् रणे । १२१ ॥

कृत्वेत्यादि—वालिद्रुहं सुग्रीवम् । वालिनं द्रुह्यतीति ‘२।९।५। सत्सू-३।२।६।१।’ इत्यादिना किष्ट । मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरिज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्वं वालिनम् । अङ्गदं सूत इति पूर्ववत् किन् ‘२।८। ओः सुषि ।

१५६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

१६४।८३।' इति यणादेशः । तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेणाह्नाययत् अभिभवं कारितवान् । ह्यतेर्हेतुमणिच्च '२५८५।शा-च्छा-१७।३।३।' इत्यादिना युक्त् ॥
४।३—तयोर् वानर-सेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ॥

वालिनो दूर-भाग् रामो वाणं प्राणाऽदमत्यजत् १२२
तयोरित्यादि—वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः '२७२। एरनेकाचः । ६।४।८२।' इति यथ् । संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामो वाणमत्यजत् । वालिनस्तनुच्छिदं तनुं शरीरं छिनत्तीति पूर्ववत् किंप् '१४६। छे च । ६।६।७३।' इति तु कृ । प्राणादं प्राणापहारिणम् । प्राणानत्तीति प्राणादम् । '२९७। अदो इनक्षे । ३।२।६८।' इति विद् । दूरभाक् दूरमवस्थितो रामो दूरं भजत इति '२९७। भजो षिवः । ३।२।६८।' ॥

४।४—वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपु-घातिनम् ॥

वान्धवाऽक्रोशिनो भेजुरनाथाः कंकुभो दश. १२३
वालिनमित्यादि—रिपुघातिनं रिष्ट्वा हन्तुं शीलमस्येति '२९८। सुप्य-जातौ षिनिः—३।२।७८।' । तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश कंकुभो दश दिशो भेजुः । अनाथाः सन्तः स्वामिनो हत्यावात् । वान्धवाक्रोशिनो वान्धवा इव आक्रोशनतीति '२९८। कर्तव्यमाने । ३।२।७९।' इति षिनिः ॥

४।५—धिग् दाशरथिमित्यूचुर्
मुनयो वन-वर्तिनः ॥
उपेयुर् मधु-पायिन्यः
क्रोशनत्यस् तं कपि-स्त्रियः ॥ १२४ ॥

धिगित्यादि—येषां सत्यन्यस्याने वृत्तौ च वने पुत्र वर्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्तिनो मुनयः । '२९९।०। व्रते । ३।२।८०।' इति षिनिः । धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः । येनानपराधे ऽपि वालिनीदृशं कृतमिति । कपिस्त्रियश्च वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभीक्ष्येन मधु पिवन्त्यः । '२९९। बहुलमाभी-क्षण्ये । ३।२।८१।' इति षिनिः । क्रोशनत्यः 'हा नाथ !' इति स्तदन्त्यः ॥

४।६—राममुच्चैरुपालब्धं शूर-मानी कपि-प्रभुः ॥
व्रण-वेदनया ग्लायन् साधुं-मन्यम्-साधुवत्. ॥१२५॥

राममित्यादि—कपिप्रभुर्वाली राममुच्चैर्महता शब्देनोपालब्धं उपालब्धवान् । लभिरात्मनेपद्यनिद । तस्य लुडि '२२८। झलो झलि । ३।२।२६।' इति सिंचो लोपः । '२२८। झपस्तथोर्वेऽधः । ३।२।४०।' । '५२। झलां जश झशि ३।४।५३।' । शूरमानी शूरमात्मानं मन्यमानः । '२९९। आत्ममाने खश्च । ३।

१—८२ । दिशस् तु कंकुभः काषा आदाशूचं हरितशूचताः ।' इति ना०अ० ।

३।८३' इति चकाराणिणिः । ब्रणवेदनया ग्लायन् । ग्लानिमुपगच्छन् । साधु-
म्मन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामम् । तेनैव खश । तस्मिन् साधैधातुके परतो
दिवादित्वात् श्यन् । पूर्वपदस्य सुम् । असाधुवदसाधुमिव । असाधुना तुल्यं
वर्तते इति वतिः ॥

४।७—मृपा ऽसि त्वं हविर्-याजी राघव ! छङ्ग-तापसः ॥

अन्य-व्यासक्त-धातित्वाद् ब्रह्मान्नां पाप-संमितः । १२६

मृपेत्यादि—हे राघव त्वं छङ्गना तापसः म त्वं मृपैव मिथ्यैव हविर्यजी
हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तय इत्यभिप्रायः । ‘२९९६। करणे यजः
३।८४।’ इति भूते णिनिः । इतः प्रभृति भूत इत्यधिक्रियते । यतो
ब्रह्मान्नां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्त इति ‘२९९८। ब्रह्म-३।८७।’ इत्यादिना
क्रिप् । तेषां पापेन तुल्यः । कुतः अन्यव्यासक्तधातित्वात् अन्यस्मिन् सुश्रीवे
व्यासकं मां हतवान् । ‘२९९७। कर्मणि हनः ३।८६।’ इति णिनिः । तत्र
‘कुन्तिग्रहणं कर्तव्यम्’ इत्युक्तम् । यदि सुश्रीवेण मम विरोधः किं तवाया-
तमिति कुन्तिहननम् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

४।८—पाप-कृत् सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ॥

मामपापं दुराचार ! किं निहत्या ऽभिधास्यसि । १२७

पापकृदित्यादि—हे दुराचार ! मामपापं निहत्य पापकृत् कृतकिलिष्यः
राजो दशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि । किं
क्षेपे । न किञ्चिदभिधातव्यमस्तीति भावः । सर्वत्र ‘२९९९। सुकर्म-पाप-३।८९।’
इत्यादिना क्रिप् ॥

४।९—अग्नि-चित् सोम-सुद् राजा रथ-चक्र-चिदाऽदिषु ॥

अनलेष्विष्टवान् कस्मान् न त्वया ऽपेक्षितः पिता ॥

अग्निचिदित्यादि—कस्मात्वया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः । येनैव कृत-
वानस्तीति । कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः । अग्निं चित्तवानिति ‘३००१। अग्नीचे:
३।८१।’ इति क्रिप् । सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमयाजी । ‘३०००। सोमे
सुतः ३।८१।’ इति क्रिप् । अनलेषु अग्निषु इष्टवान् । रथचक्रचिदादिषु रथ-
चक्रवच्चीयत इति ‘३००२। कर्मण्यश्याल्यायाम् ३।८१।’ इति क्रिप् । आ-

१—‘१४८०। मृषा मिथ्या च वित्ते ।’ इति ना० अ० । २—‘०० न कृदे-
ग्नयुधेर् हन्याद् युद्धयमानो रणे रिपून् । न कर्णिभिर् नापि दग्धैर् नाग्नि-ज्वलित-तेजैनः ॥
१०४ ‘अमाययैव वर्तते न कथंचन मायया ।’ मनुस्मृतिः अ० ७ । इत्यादि राजधर्मान्
न्मारयन्नाह—‘छङ्गतापसः’ इति । ‘२३० कपोटस्त्री व्याज-दम्भोपययश् छङ्ग-कैतवे ।’
३—‘७।७। नित्यवानग्निमग्नि-चित् ।’ इति ना० अ० ।

१५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पै प्रथमो वर्गः,

दिशादाच्छयेनचिदादिग्रहणम् । अश्यर्थो हि तदाकार इष्टकाचय इत्युच्यते तद्वारेणामिरपि ॥

४२०—मांस-विक्रयिणः कर्म व्याधस्या ऽपि विगर्हितम् ॥

मां घ्रता भवता ऽकारि निःशङ्कः पाप-दद्यना. १२९

मांसेत्यादि—मांसविक्रयिणः कुनिसतकर्मकारिणो व्याधस्यापि विगर्हितं निनिद्वितम् । ‘३००३। कर्मणीनिविक्रियः । ३।२।९३।’ इति इनिः । तत्र ‘कुनिसत-व्रहणं कर्तव्यम्’ इत्युक्तम् । निकृष्टकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदश्वना पापं इष्ट-वता । ‘३००४। दृशोः कनिप् । ‘३।२।९४।’ । ‘३५५। न संयोगाद्वमन्तात् । ६।४।१३।७।’ इति अलोपप्रतिपेधः । कर्म अकारि कृतम् । कर्मणि लुड़ । निःशङ्कः शङ्कां त्यक्त्वा । किं कुर्वता मां घ्रता मारयता । हन्तेः शतरि ‘२३६३। गम-ह-न-१६।४।१८।’ इत्युपधालोपः । ‘३५८। हो हन्तेः-१७।३।९५।’ इति कुर्वम् ॥

४२१—बुद्धि-पूर्वं ध्रुवन् न त्वा राज-कृत्वा पिता खलम्, ॥

सह युध्वानमन्येन यो ऽहिनो मामनागसम्. ॥१३०॥

बुद्धिपूर्वमित्यादि—त्वतिता त्वां खलं असाधुचरितं ध्रुवन् गच्छन् ‘१४-१२। ध्रु गतिस्यैर्थोः’ इति तुदाढ़ा पृष्ठते । तस्य गतौ ज्ञानार्थे वर्तमानस्य श-नरि विकरणलोपे उवडादेशो रूपम् । यन्न राजकृत्वा । कस्य तदेत्यर्थात् । ‘३००५। राजनि युधि कृजः । ३।२।९५।’ इति कनिप् । तत्स्य बुद्धिपूर्वम् ध्रुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने बृत्ययोगे कर्मणि पष्ट्या भवितव्यम् । यस्त्वं मामनागसमपा-पमन्येन सह युध्वानं अन्येन सुग्रीवेण सह योद्धुं प्रवृत्तम् । ‘३००६। सहे च । ३।२।९६।’ इति कनिप् । अहिनःः हिंसितवान् । हिंसेलंडि मध्यमपुरुषैकवचने अभिश्वान्तरोपे हलड्यादिलोपे स्त्रे च रूपम् ॥

मांसार्थं हत इति चेदाह—

४२२—पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृत-जैर् द्विजैः, ॥

कौशल्या-ज ! शशाऽदीनां तेषां नैको ऽप्यहं कपिः..

पञ्च पञ्चेत्यादि—हे कौशल्याज कौशल्याजात । ‘३००७। ससम्यां जनेद्दः । ३।२।९७।’ ये पञ्च पञ्चनखाः । ‘शशकः शलुकी गोधा खड्डी कूर्मश्च पञ्चमः’ इति । कृतज्जैः कृतयुगजातैः ससम्यां जनेद्दः । द्विजैर्द्विर्जातैः । ‘३०११। अन्ये-प्रपि दद्यते । ३।२।१०।’ इति डः । ससम्यामित्युपलक्षणम् । अससम्यामपि दद्यते । भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः । तेषामहमेको ऽपि न भविता अहं कपिः । तत्किमिति हतोऽहं त्वयेति ॥

?—‘७९२ आगो ऽपराधो मनुश च’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

४२३—कथं दुष्टः स्वयं धर्मे प्रजास् त्वं पालयिष्यसि, ॥

आत्माऽनुजस्य जिहेपि सौमित्रेस् त्वं कथं न वा. १३२

कथमित्यादि—स्वयमात्मना धर्मे दुष्टः दुःखः सन् । ‘अपदुःसुपु स्थः’ इत्याणादिकः कुप्रत्ययः । कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति भावः । ‘३००९। उप-सर्गे च संज्ञायाम् ।३।२।९१’ इति जनेडः । कथं वा सौमित्रेर्भातुरात्मानुजस्य कनीयसः । आत्मानमनुजात इति ‘३०१०। अणौ कर्मणि—३।२।१००’ इति डः । न जिहेपि न लज्जसे ॥

४२४—मन्ये किं-जमहं घन्तं त्वाम्-क्षत्रिय-जे रणे ॥

लक्ष्मणाऽधिज ! दुर्वृत्त ! प्रयुक्तमनुजेन नः’ १३३

मन्य इत्यादि—किञ्चं त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये । ‘३००८। पञ्चम्यामजातां ।३।२।९८’ इति डः । घन्तं मारयन्तम् । अक्षत्रियजे रणे क्षत्रियादजाते । हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणग्रज दुर्वृत्त नोऽस्माकमनुजेन आता प्रयुक्तम् प्रेरितम् । तत्र ‘पञ्चम्यामजातां’ इत्युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियज इति । ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इत्युक्तं असंज्ञायामपि दृश्यते । लक्ष्मणाधिज इति ‘अनौ कर्मणि’ इत्युक्तं अकर्मण्यपि दृश्यते । अनुज इति सर्वत्रान्येष्वपि दृश्यत इति डः ॥ इत्युपपदाधिकारः ॥

४२५—प्रत्यूचे वालिनं रामो—‘ना॒ऽकृतं कृतवानहम् ॥

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वे॑ जैरङ्गिश् च कपीश्वर ! ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । किमित्याह । हे कपीश्वर पूर्वैरजैरङ्गिश्वद्देः । ‘३०९२। जीर्यतेरत्न् ।३।२।१०४।’ यज्वभिः याज्ञिके: सुत्वभिः सोमयाजिभिः । ‘३०९१। सु-यजोऽर्हुनिष् ।३।१।१०३।’ । नाकृतं कृतवानहं अपि तु कृतमेव कृतवानहम् । ‘८९९। निष्ठा ।२।२।३६।’ इति भूते कत्कवत् ॥

४२६—ते हि जाले॑र् गले पाँशस् तिरश्चामुपसेदुपाम् ॥

ऊषुपां पर-दार॑श् च सार्धं निधनमैषिषुः ॥ १३५ ॥

त इत्यादि—यसात्ते पूर्ववृद्धाः जाले॑र्गले पाँशश्च तिरश्चां मृगपक्षिसरीसृपा-१—२‘ब्राह्म प्राप्तेन संरक्तारं क्षत्रियेण यथाविधि । सवर्याऽस्य यथान्यायं कर्तव्यं परि-रक्षणम् ।’ मनु० अ० ७ । इति स्मृत्या राजां प्रजारक्षणमेव मुख्यो धर्मः स च दुष्टानरणेन न संपर्येति योतयन्नाह—‘कथं दुष्टः स्वयं धर्मे—’ इत्यादि । २—ततो रामः परदार-सेवनादिदुष्कर्मकरणात् दण्ड्य एव त्वं तथाभूतस्य च दण्डाकरणं ‘२० यदि न प्रणयाद्राज’ दण्डं दण्ड्येवंतदितिः । शूलं मत्स्यानिवा॑ उपक्षयन् दुर्बलान् वलवत्तराः ।’ म० अ० ७। इति स्मृतेराजां दोपार्थेवति युक्तमेवैतदित्याह—‘ना॒ऽकृतं कृतवान्’ इत्यादि । ३—‘६७५ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो आनो जीर्णो जरस्वपि ।’ ना० अ० ।

१६० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्त्रे प्रथमो वर्गः;

णां तिरोऽज्ञतीति ‘३७३। ऋत्विग्-३।२५९।’ इत्यादिना किन् । आमि ‘४१६। अचः ।६।४।१३८।’ इत्यल्लोपः । तेषां निधनं विनाशमैपुषः इष्टवन्तः । इपेलुडि रूपम् । कीटशाम् । उपसेदुपां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्तिनामुपद्रवका-रित्वात् । ‘३०९७। भाषायाम्-३।२।१०८।’ इति क्षसुः । परदारेश्च सार्धमूपुपां उपितवताम् । पूर्ववक्त्सुः वसेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

४२७—अहं तु शुश्रुवान्-भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कर्नीयसा ॥

उपेयिवान्ननूचानैर् निन्दितम्-त्वं लता-मृग !॥ १३६

अहमित्यादि—हे लतामृग हे शाखामृग ! अहं पुनः शुश्रुवान् श्रुतवान् । पूर्ववत् क्षसुः । यदुन भ्रात्रा कर्नीयसा भुक्तां स्त्रियं त्वमुपेयिवान् सन् अनूचानैर्वेद-विज्ञिनिन्दितस्तो मे नैव दोपः । ‘३०९८। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।३।२। १०९।’ इति उपेयिवानित्यादिना निपातितां ॥

४२८—अन्वनैयीत् ततो वाली त्रपा-वानिव राघवम् ॥

न्यक्षिपच् चाऽङ्गदं यत्वात् काकुत्स्ये तनयं प्रियम्.

अन्वित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्वैयीत् अनुनीतवान् । ‘देव क्षम्यतां यद्जानता मयोक्तम्’ इति । नयतेलुडित्यनेन भूतसामान्यं लुङ् । त्रपावानिव यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् । अङ्गदं च प्रियं तनयं काकुत्स्ये रामे न्यक्षिपत् न्यस्तवान् । यत्वादादरात् । क्षिपेरनयतने लङ् । लकारप्रत्ययस्यातिडीति प्रतिपेयान्न कृत्सञ्जा ॥

४२९—प्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्-भावमांगतः— ॥

‘संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि. ॥१३८॥

प्रियमाण इत्यादि—स वाली प्रियमाणः सन् सज्जावं शोभनभावमागतः सन् सुग्रीवं प्रोचे । किमित्याह । अभिजानासि सर्वसि । एकस्यां मातरि सम्भविष्यावः । समभवाव इत्यस्मिन्नर्थे ‘२७७३। अभिज्ञावचने लद् ।३।२।११२।’ इत्यनयतने लद् । अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात् ॥

४३०—अवसाव नगेन्द्रेषु, यत् पास्यावो मधूनि च, ॥

अभिजानीहि तत् सर्वं, वन्धूनां समयो ह्ययम्. १३९

अवसावेत्यादि—अभिजानीहि सर । यन्नगेन्द्रेषु अवसाव उपितवन्तो । अत्राभिज्ञावचनस्य यच्छब्दसहितत्वात् ‘२७७४। न यदि ।३।२।११३।’ इत्यनेन लुटि प्रतिपिद्धे लङ्केव भवति । अत्र वासमात्रं स्मर्यते । मधूनि च यत्पास्यावः तत्र पीतवन्तो । तत्सर्वमभिजानीहि अत्र ‘२७७५। विभाषा साकाङ्क्षे

१—‘१४४३। वृद्धप्रशस्ययोर् ज्यायान् कर्नीयांस् तु युवा ऽल्पयोः ।’

२—‘७१५। अनूचानः प्रवचने साऽङ्गे ऽधीती ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

।३।२।११४।' इति पक्षे लृद् । साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे । तत्र वासो लक्षणं पानं च लक्ष्यमिति । यस्माद्बन्धनामयमेष समयः कालः ॥

४३१—दैवं न विदधे नूनं युगपत् सुखमावयोः, ॥

शश्वद् वभूव तद् दुःस्थं यतो न' इतिहा॒ऽकरोत्.

दै॒वमित्यादि—नन्मवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेकालं न विदधे न हि विहितवत् । परोक्षे लिट् । जित्वात्तद् । आतो लोपः । यतो यस्मात्तदैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमनुकूलं नोऽस्माकं वभूव तस्मादिति ह एवमकरोत् । इत्येवं कृतवान् । यद्युगपदावयोः सुखिधानं तद्दुःस्थं शश्वद्भूव । हाकरोदिति भूता-नव्यतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते '२७७६। हशश्वतोर्लङ् च ।३।२।११६।' इति लङ् । चक्रारात् लिट् । तत्र शश्वच्छब्दे उपपदे लिंडेवोदाहतः न लङ् । हशब्दे लडेव न लिङ्गीति ॥

४३२—ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चा ऽश्यां हिरण्मयीम्,
राज्यं संदिश्य भोगांश्च च ममार ब्रण-पीडितः १४१

ददावित्यादि—स वाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ददौ मालां चाश्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटिताम् । राज्यं सामात्यादिद्रव्यप्रकृतिम् । सन्निदिश्य दश्वा । भोगांश्च राज्याङ्गानि । ममार ब्रणपीडितः । तत्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३३—तस्य निर्वर्त्य कर्तव्यं सुग्रीवो राघवाऽऽज्ञया ॥

किष्किन्धाऽद्रि-गुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतस् १४२

तस्येत्यादि—तस्य मृतस्य कर्तव्यं षिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा सुग्रीवो राघवाज्ञया 'गच्छ वर्षामयमतीत्य शरद्यागमिष्यसि' इति आज्ञया किष्किन्धा-द्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् । अत्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३४—नाम-ग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्ता-
दन्वग्-भावं रघु-वृपभयोर् वानरेन्द्रो विराजन् ॥
अभ्यर्णे ऽम्भः-पतन-समये पर्णलीभूत-सानुं
किष्किन्धाऽद्रिं न्यविशत मधु-क्षीव-गुञ्जद्-द्विरेफम्.

१—मन्दाक्रान्तावृत्तमिदम् । तलक्षणं तु—'९७ मन्दाक्रान्ता जलधिषंडगैर् मूर्मो न-तौ ताद्वृू चेत् ।' इति वृत्तरत्नाकरं भट्टेदारः ।

१६२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

नामेत्यादि—वानरेन्द्रः सुग्रीवः किञ्चिकन्धादिं न्यविशत निविष्टवान् ।
‘२६८३। नेर्विशः।।३।१७।’ इति तद् । अशनैः सुषु कपिभिः स्तूयमानः । वर्तमाने
लद् । तस्य कर्मणि विहितत्वात् । ‘३१०३। लक्षणहेत्वोः कियायाः—३।२।१२६।’
इति शानन् । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । ‘३३८०। नाम्ना दिशि-ग्रहोः ।३।४।
५८।’ इति णमुल् । समन्तात्सर्वतः । विराजन् शोभमानः । अत्र परस्परपदसं-
ज्ञकः शत्रुप्रत्ययः । किं कृत्वा रघुवृप्यभयोरन्वरभावं अनुकूलो भूत्वा । अन्वकू-
र्चञ्चवते: ‘३३८६। अन्वच्यानुलोम्ये ।३।४।६४।’ इति णमुल् । तदनुकूलवर्ति-
त्वाद्विराजन् । कदा न्यविशत । अध्ययणे निकटे । अम्भःपतनसमये प्रावृष्टी-
त्यर्थः । पर्णलीभूतमानुं पर्णानि सन्ति येपामिति सिध्मादिपाठालन् । तदन्ता-
दभूततद्वावे चितः । पर्णलीभूताः सानव एकदेशा यस्याद्वेः । मधुक्षीबा
मधुमत्ता गुञ्जन्तो द्विरेका यत्र । क्षीब इति ‘३०३५। अनुपसर्गात् फुल-
क्षीब-कृशोलाघाः ।३।२।५५।’ इति निपातितः । ‘४०७। क्षीबु मदे ।’ इत्यस्मात्
क्षप्रत्ययस्य लोप इडभावश्च निपात्यते । गुञ्जेलद् । क्वचित् प्रथमासमानाधिक-
रणेऽपि शत्रुप्रत्ययः ॥

इति सोपपदकृतः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽस्यया द्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टि-काव्ये-
द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पष्टः
सर्गः पर्यवसितः ।

सप्तमः सर्गः ।

इतमाच्छीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते । ताच्छीलिकमित्युपलक्षणम् । तद्वर्ततत्सा-
युक्तिरिप्यपि द्रष्टव्यम् । यतः ‘३११४। आकेम्तच्छील-तद्वर्त-तत्साधुकारिषु
।३।२।१३४।’ इति तत्राधिक्रियते—

४३५—ततः कर्ता वनाऽऽकम्पं वर्वौ वंशी-प्रभञ्जनः, ॥

नभः पूरयितारश्च समुन्नेमुः पैयो-धराः ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रवेशानन्तरे वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृद्गतो वर्वौ वाति स्म-
॑११२४। वा गति-गन्धनयोः’ इति । कर्ता वनाकम्पं सातु कुर्वन् । ‘३११५। तृन्
।३।२।१३५।’ इति तृन् । ‘६२७। न लोक-।२।३।६९।’ इति पष्टी प्रतिपेधः ।
पयोधरा मेघाश्च समुन्नेमुः समुन्नताः । कीदृशा नभः पूरयितारः । तृन् ॥

१—‘४१। क्षियां प्रावृद्ग न्नियां भूम्नि वर्षा:’ । २—‘७०। नभस्वद्-वातपवन-
पवमान-प्रभञ्जनाः’ । ३—‘१३७२। स्त्री-स्तनावदी पैयो-धरौ’ । ना० अ० ।

४३६—तर्पणं प्रजनिष्ठूनां शस्यानाम्-मलं पयः ॥

रोचिष्णवः स-विस्फूर्जा मुमुचुर् भिन्न-वद् घनाः ॥२॥

तर्पणमित्यादि—घना अमलं पयो मुमुचुः । भिन्नवत् भिन्ना इव । कीदृशं पयः । तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति ‘२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।२। १।३।’ इति कर्तरि ल्युट्र । प्रजनिष्ठूनां साधु प्रादुर्भवताम् । रोचिष्णवः साधु दीप्यमानाः । सविस्फूर्जाः सवज्ञनिस्वानाः । ‘३।१।६। अलंकृत्—३।२।१।३।’ इत्यादिना इष्ट्युच् ॥

४३७—निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्तिष्णवोऽभितः ॥

अलंकरिष्णवो भान्तम् तर्डित्वन्तश्चरिष्णवः ॥३॥

निरेत्यादि—भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीला घनाः पयो मुमुचुरिति दोज्यम् । द्विवमभितो वर्तिष्णव आकाशमभितो वर्तनस्त्वभावाः । पूर्वपश्चिमयोर्वर्तनेहेतुत्वात् । पर्यभित्यां सर्वोभयार्थं तमिः । ‘अभितः परितः—’ इति द्वितीया । तदिन्वन्तः सविद्युतः । अत एव भान्तो दीप्यमानाः । एवं च कृत्वा अलंकरिष्णवोऽलङ्करणशीला इव । दिशश्चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीलाः । इवेच्चिष्णुच् ॥

४३८—तान् विलोक्या ऽस्विष्णुः सन्

विललापोन्मदिष्णु-वत् ॥

वसन् माल्यवति गङ्गास्त्

रामो जिष्णुर्-धृष्णु-वत् ॥ ४ ॥

तानित्यादि—तान् घनान्विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः माल्यवति इत्वै वसन्विललाप । उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः उन्मत्तस्तद्वत् । पूर्ववदिष्णुच् । गङ्गास्तुः गङ्गानशीलः जिष्णुर्जयशीलः । अष्ट्युवदप्रगल्म इव । शोकाभिभूतवत् । ‘३।१।९। गङ्गा ति स्थश्च गङ्गुः ।३।२।१।३।’ । धृष्णुरिति ‘३।१।२०। त्रसि-गृष्मि—३।२।१।४।’ इत्यादिना कनुः ।

१—‘३।६। वृश्चाऽन्नानां फलं शस्यम्’ २—‘६।६।५। विक्षाट ऋषिष्णु-रोचिष्णू’ इति नां अ० । ३—‘१।०।७।५। निराकरिष्णुः श्विषुः स्यात्’ । ४—‘१।०।७।४। उग्निष्णुम् तृत्यतिना, अलंकरिष्णुम् तु मण्डनः । भूषण् भविष्णुर-दिना वर्तिष्णुर् वर्तनः ममौ ।’ ५—‘१।०। अश्रुं मेवो वारिवाहः स्तनयित्वा, वृलाहिकाः । धाराधर्मे वल-धरस् तदित्वान् वारिदोऽमुमृत् ।’ ६—‘१।१।१। च-रिष्णुजङ्गम-चरम् ।’ ८—‘१।०।७।६। सहिष्णुः सहनः क्षन्ता’ । ९—‘१।०।६।८। लोमादम् तृत्यमदिष्णुः स्यात्’ । १०—‘६।२।१। गङ्गान-गङ्गास्त्, आमयादी विकृतो व्याख्यिनो उपद्रुतः’ । ११—‘८।४।२। जेता जिष्णुशू च जित्वरः’ इति सर्वत्र नां अ० ।

१६४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्मृते द्वितीयो वर्गः,

किं तद्विलपनमित्याह—

४३९—‘भ्रमी कदम्ब-संभिन्नः पवनः शमिनामपि ॥

कुमि-त्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघ-शीकर-शीतलः.. ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि—भ्रमी अमणशीलः । कदम्बसंभिन्नः कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि कुमित्वं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते । ‘३१२१ शमित्यष्टाश्यो धिनुण् । ३१२१४१’ । ‘२७६३ नोदात्तोपदेश-३१३४’ इत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥

४४०—संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ॥

द्रोहि ख्योत-संपर्किं नयनाऽमोषि दुःसहम्. ॥ ६ ॥

संज्वारिणेत्यादि—मर्यैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सह्यत इति । मनसा करणभूतेन कीदरेन । संज्वारिणेव रोगशीलेनेव । आयासिना आयासशीलेन मर्येति । द्रोहि अपकारशीलम् । ध्वान्तं ख्योतसम्पर्किं ज्योतिरिङ्गसंसर्गशीलम् । नयनामोषि चक्षुमोषणशीलम् । ‘३१२२ संगृचानुरुध-३१२१४२’ इत्यादिना सर्वे धिनुणन्ताः ॥

४४१—कुर्वन्ति परिमारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ॥

अभ्याधातिभिरामित्राश् चातकैः परिराटिभिः. ॥७॥

कुर्वन्तीत्यादि—एता विद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं कुर्वन्ति । मामित्यर्थात् । कीदृशः । परिसारिण्यः परिसरणशीलाः । चातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः । एवं चाभ्याधातिभिः अभिहननशीलैः । दुःखोत्पादनात् । आमित्रा युक्ता विद्युतः । पूर्ववदिनुण् ॥

४४२—संसर्गी परिदाहीव शीतो ऽप्याभाति शीकरः, ॥

सोदुमाक्रीडिनो ऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः. ॥८॥

संसर्गीत्यादि—संसर्गी संसर्जनशीलः । शीतोऽपि शीकरो बिन्दुः । परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति । शिखिनश्च मयूराः सोदुमशक्याः । आक्रीडिनो नर्तनशीलाः । परिवादिनः परिवदनशीला इव । इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः । पूर्ववद धिनुण् ॥

४४३—एता दैवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ॥

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्यो ऽनुपकारिणम्. ॥९॥

?—‘०५। धागसंपात आमारः, शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः’ । २—‘५४८। समौ पतञ्ज-शलभौ, ख्योतो ज्योतिरिङ्गणः’ । ३—‘५३६। अथ सारङ्गः स्तोककश चातकः समाः’ । ४—‘५५९। मयूरो वहिणो वहीं नील-कण्ठो मुजङ्ग-भुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादाऽनुलास्यपि’ इति सर्वत्र नां अ० ॥

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके सीता_१नवेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १६५

एता इत्यादि—एता धारा: पतन्त्यो द्रेषिण्य इव द्रेषणशीला इव जनं रागिणं रागशीलम् । अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति । देवानुरोधिन्यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्तनशीलाः । पूर्ववत् घिनुण् । घिनुणिच ‘रञ्जेष्वप्संख्यानम्’ इत्यनुनासिक्लोपः । कृतानुनासिक्लोपेशाद्वा लोपनिपातनम् ॥

४४४—कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जा-वान् परिमोहिनम् ॥

त्यागिनं सुख-दुःखस्य परिक्षेप्यमभसामृतुः ॥ १० ॥

कुर्यादित्यादि—एष ऋतुरभसां जलानां परिक्षेपी परित्यजनशीलः कर्मणि पष्टी । योगिनमपि योगशीलमपि । सुखदुःखस्य त्यागिनं त्यागशीलम् । कर्मणि पष्टी । परिमोहिनं परिमोहनशीलम् । कुर्यात् । कीदृशः स्फूर्जावान् वज्रनिर्वोपयुक्तः । पूर्ववद् घिनुण् ॥

४४५—विकल्थी याचते प्रत्तम-विश्रम्भी मुहुर् जलम् ॥

पर्जन्यं चातकः पक्षी निकृन्तनिव मानसम् ॥ ११ ॥

विकल्थीत्यादि—चातको मानसं निकृन्तनिव खण्डयन्निव । प्रत्तं प्रदत्तम् । ‘३०७८। अच उपसर्गात् तः । इष्ठाप्ता’ जलं याचत इति प्रधानं कर्म । पर्जन्यमित्यकथितम् । विकल्थी विकल्थनशील इव पर्जन्योऽपि मह्यं जलं ददाति । इवशब्दो लुप्तोऽत द्रष्टव्यः । अविश्रम्भी अविश्वासशीलः । मानसखण्डनात् ‘३१२३। वौ कप-लस-१३।२।१४३’ इति घिनुण् ॥

४४६—प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्वेते ऽपलापिणः’ ॥

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पाप-दर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापिन इत्यादि—एते पापदर्दुराः पापाश्र ते दर्दुराश्रेत्याकोशाभिधानम् । कदा तु अपलापिणो भविष्यन्ति । अपलपणशीलाः व्यपगतकामा इत्यर्थः । ‘१५३। लप कान्तौ ।’ ‘३१२४। अपे च लपः । इष्ठा१४४’ इति घिनुण् । प्रलापिनः प्रलपनशीलाः । प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः । चेतसामित्यर्थात् । ‘३१२५। प्रे लप-१३।२।१४५’ इत्यादिना घिनुण् । अत एव वियुक्तानां मादशां हिंसकाः हिंसनशीलाः । इत्येवं विललाप । ‘३१२६। निन्द-हिंस-१३।२।१४६’ इत्यादिना बुज् ॥

४४७—निन्दको रजनिमन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ॥

प्रावृष्यनैषीत् काकुतस्थः कथंचित् परिदेवकः ॥ १३ ॥

निन्दक इत्यादि—काकुतस्थो दिवसं रजनिमन्यं रजनीमात्मानं मन्यमानं घनान्धकारित्वात् । ‘२९९३। आत्ममाने खश् च । इष्ठा८३’ । ‘२९४३। खित्यनव्ययस्य । ६।३।३६’ इति हस्तव्यम् । निशां च प्रावृष्य कथमप्यनैषीत् नीतवान् । निन्दकः निन्दनशीलः । नक्तनिन्दनस्येत्यर्थात् । क्लेशकः क्लेशनशीलः । परिदेवकः परिदेवनशीलः । आत्मन इत्यर्थात् ॥

१६६ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्त्रे द्वितीयो वर्गः;

४४८—अथोपशरदे उपश्यत् क्रौञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ॥
उत्कण्ठा-वर्धनैः शुभ्रं रवणंरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपे इति । ‘६७७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।३।४।१०७।’ इति समाप्तान्तष्टच् । ‘६५८। तृतीया-सप्तम्योर्बहु-लम्।२।४।८।’ इत्यमभावः । क्रौञ्चानां कुलैमतं व्यासमम्बरं शुभ्रं शुक्रमपश्यत दृष्टवान् । चेष्टनैः व्यापारशीलैः । रवणैः शब्दनशीलैः । अनयोश्वलनशब्ददार्थ-त्वात् ‘३।२।८। चलनशब्द-।३।२।१४।’ इत्यादिना युच् । उत्कण्ठावर्धनैः उत्कण्ठावर्धनशीलैः । ‘३।२।९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१४।’ इति युच् । क्रौञ्च इति किन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रज्ञादित्वादण् ॥

४४९—विलोक्य योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनो उवदत् ॥
‘पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्द-समुत्खुकान् ॥ १५॥

विलोक्येत्यादि—चन्द्रं विलोक्य योतनं सातु योतमानम् । ‘३।२।९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१४।’ इति युच् शोचनः शोचनशीलः । ‘३।२।०। जुच-क्षम्य-।३।२।१५।’ इत्यादिना युच् । रामो लक्ष्मणमवदत् । पश्य हंसान् दन्द्र-मणान् शर्नेद्रमणशीलान् । द्रमेनित्यं कौटिल्य एव भवति ननु क्रियासम-भिहार इत्युक्तम् । तदन्ताद्युच् । अतो लोपः । यस्य हलः । अरविन्दसमुत्खु-कान् ‘६।४।। प्रसित-।२।३।४।’ इति सप्तमीं विधाय ‘सप्तमी’ इति योगवि-भागात् सः ॥

४५०—कपिश् चङ्गमणो उद्यापि नां उसौ भवति गर्धनः ॥
कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य भाम् ॥ १६॥

कपिरित्यादि—नासौ कपिः सुत्रीवो उद्यापि चङ्गमणः शर्नेगमनशीलो न भवति । यतो गर्धनो उभिलापशीलः र्खीविवत्यर्थात् । पूर्ववद्युच् । ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विप्रय एव कुर्वन्ति । कीटिशः । गगनस्य मण्डना भूपणाः। ‘३।२।३।। कुध मण्डर्थेभ्यश्च ।३।२।१५।’ इति युच् ॥

४५१—नां उवैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ॥

दीपितारं दिनाऽऽरम्भे निरस्त-ध्यान्त-संचयम् ॥ १७॥

नावैतीत्यादि—किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति । कमलान्याप्यायितारं सातु वर्धयन्तम् । ‘३।२।९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१२।’ इति प्राप्ते ।३।३।२ न यः।३।२।१५।’ इति प्रतिविद्वे तु ब्रंब भवति । ततश्च ‘६।२।७। न लोक-।२।३।६।’ इति पष्टीप्रतिपेदः । दिनारम्भे दीपितारं सातु दीप्यमानम् । पूर्ववद्युचि प्राप्ते

१—‘१०।८।। रवणः शब्दनो नान्दीवार्दा नान्दीकरः समौ ।’ २—‘१०।६।७ गृभूत् तु गर्धनः । लुधो उभिलापुक्त् तुणक्, समौ लोलुप-लोलुमौ ।’ नान् अ० ।

लक्ष्य-रूपे कथानके सीता^१-नवेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १६७

‘३१३३। सूद दीप-दीक्षा-१३।२।१५३।’ इति प्रतिपेधः । निरस्तधान्तसंचयं अप-
नीतान्धकारसंहतिकं किमसौ शरसमयं नावैतीत्यर्थः ॥

४५२—अतीते वर्षुके काले, प्रमत्तः स्थायुको गृहे ॥
गामुको ध्रुवमध्यानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८ ॥

अतीतेत्यादि—वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः स्थिति-
शीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवो वालिना गतं अध्यानं प्राप्तमाणे
ध्रुवमवश्यं गामुकः साथु गन्ता । ‘३१३४। लप-पत-१३।२।१५४।’ इत्युक्त् ।
‘६२७। त लोक-१२।३।६७।’ इति पष्टीप्रतिपेधः ॥

४५३—जलपाकीभिः सहा १५सीनः
स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥
गत्वा लक्ष्मण ! वक्तव्यो
जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

जलपाकीभिरित्यादि—हे लक्ष्मण ! त्वया प्रजविना प्रकृष्टगमनशीलेन ।
‘३१३६। प्रजोरिनिः॑१३।२।१५६।’ जयिना अभिभवनशीलेन । ‘३१३७। जिद्धि-
१३।२।१५७।’ तत्यादिना इनिः । सुग्रीवो निष्ठुरं वचोभिधातव्यः । जलपाकीभिः
जलपनशीलाभिः स्त्रीभिः सहासीनः । ‘३१३८। जलप-भिक्षा-१३।२।१५८।’ इति
पाकन् । पित्त्वात् डीष् । तन्मध्येहि परूपमभिधीयमानः परिभवं मन्यत
इति भावः ॥

४५४—शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ॥
न्यायं परिभवी ब्रूहि पापम-व्यथिनं कपिम् ॥ २० ॥

शैल इत्यादि—कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्म । न्यायं वच इति
प्रधानं कर्म । अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति संदिष्टम् । अनादरिणमनादर-
शीलं कपिं कालातिक्रमणात् । आदृपूर्वो दृढ़ । अत एव पापं दुराचारम् । अव्य-
थिनं लिर्भयशीलम् । नज्रपूर्वो व्यथिः । शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलम् ।
विपूर्वः श्रयतिः । च चाभ्यमी अभिमुखगमनशीलः । अभिपूर्वोऽमगत्यादिषु ।
परिभवी साथु परिभवं जनयन् । परिपूर्वो भवतिः । अत्र सर्वत्र ‘३१३७। जि-
द्धि-१३।२।१५७।’ इत्यादिना इनिः ॥

?—१८? । स्याज् जलपाकस् तु वाचालो वाचादो वहुर्गर्भवाक् । इत्यनुशास-
नात् त्रिपु लिङ्गेभ्यं शब्दः ।

१६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो चर्णः,

४५५—स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुम्-दयालु-वत् ॥

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्गुम्बद्रौ वद द्रुतम् ॥ २१ ॥

स्पृहयालुमित्यादि—स्त्रीभ्यः स्पृहयालुं कपिं साधु स्पृहयन्तम् । स्पृहि-स्वार्थिकण्यन्तोऽदन्तश्च । ‘२३११। अयामन्त-१६।४।५५।’ इत्यादेशः । ‘५७।४। स्पृहेरीप्सितः ।१४।३।६।’ इति सम्प्रदानसंज्ञा । द्रुतं वद बूहि । अदयालुवत् अदयनशील इव । निद्रालुं निद्राशीलं अस्तकार्येवनवधानत्वात् शयनीय एव सर्वदा स्थितत्वात् स्त्रीभिः सह । श्रद्धालुं साध्वभिलपन्तम् । किम् । भ्रामरं भ्रमरैः कृतम् । ‘१४९९। भुद्राभ्रमर-४।३।११।’ इत्यादिना अच्च । मधिवत्यर्थात् । ‘६२७। न लोक-१२।३।६।६।’ इति पष्ठीप्रतिपेधः । ‘३१३८। स्पृहिन्गृहि-४।३।२।१५।८।’ इत्यादिना आलुच् । श्रद्धालुत्वादेव धारुं साधु पिबन्तं आमर-मेव । सदुं साधु सीदन्तम् क अद्रौ । ‘३१३९। दा-धेद्-सि-शद-सदो रुः ।३।२।१५।९।’ ॥

४५६—सुमरो भङ्गुर-प्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ॥

विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

सुमर इत्यादि—लक्ष्मणः कपीन् प्राप । कीदशः । साधु गन्ता । ‘३।१४।०। सूघस्यदः कमरच् ।३।२।६।०।’ भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते । ‘३।१४।१ भञ्ज-भास-४।३।२।१६।१।’ इति घुरच् । तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रज्ञः ‘२९२०। प्रे दाज्जः ।३।२।६।’ इति कः । विदुरः साधु वेदी । ‘३।१४।२। विदि-भिदिच्छिदः कुरच् ।३।२।१६।२।’ । जित्वरः साधु जयशीलः । ‘३।१४।३। इण्-नश्-जि-४।३।२।१६।३।’ इत्यादिना करप् । गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनशीलम् । गत्वरान् गमनशीलान् कपीन् अश्विरप्रकृतीनित्यर्थः । ‘गत्वरश्च’ इति निपातितम् । गमेः करप्यनुनास्तिकलोपः ॥

४५७—तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूक-रिपुं कपिः ॥

अ-कम्प्रं मारुतिर् दीप्रं नम्रः प्रावेशयद् गुहाम् ॥ २३ ॥

तमित्यादि—तं लक्ष्मणं कपिर्मास्तिः गुहां प्रावेशयत् । विशेषेतुमण्ण्यन्तात् लङ्घि रूपम् । कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः । ‘३।१४।५। जागरूकः ।३।२।१६।५।’ इति जागरेत्तरुकः । दन्दशूकरिपुं हिंसारिम् । ‘३।१४।६। यज-जप-४।३।२।१६।६।’ इत्यादिना दंशेर्यडन्तादूकः । ‘२६।३।५। लुप-सद-४।३।१२।४।’

?—‘१०७। स्वमक शायालुर् निद्रालुर्-निद्राण-शयितौ समौ?’ । २—‘१०७।२। श्रद्धालुः अद्या युक्ते’ । ३—‘१०७।७। जागरूको जागरिता । ४—‘दन्दशूकस् तु पुलिङ्गो राक्षसे च सरीसुपे’ । इति कोशान्तरम् । ५—‘१।१२।०। चलनं कम्पनं कम्प्रं, चलं लोलं चलाचलम्’ । इति सर्वत्र नां अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १६९

इत्यादिना यद्यु । दीप्रं सातु दीप्यमानम् । अकम्प्रं अकम्पनशीलं अभीरुमित्यर्थः ।
नम्रः सातु प्रह्लीभूतः । सर्वत्र ‘३१४७। नमि-कम्पि—३।२।१६७’ इत्यादिनारातः॥

४५८—कम्बाभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ॥
इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावदन् नृपम् ॥२४॥

कम्बाभिरित्यादि—सुग्रीवः प्रावदन् नृपं लक्ष्मणम् । स्त्रीभिरावृतः परि-
वृतः सन् प्रणमन् । ताभिः सहेत्यर्थः । कम्बाभिः कम्बनशीलाभिः । पूर्ववदः ।
आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः । ‘३१४८। सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।
१६८।’ ‘६२७। न लोक-३।२।३।६९।’ इति पष्ठीप्रतिपेधः । इच्छुः प्रसादं प्रसाद-
यित्यणशीलः । ‘अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यात्’ इति । ‘३१४९। विन्दुरिच्छुः ।
३।२।१६९।’ इति निपातनम् ॥

४५९—‘अहं स्वप्रकृ प्रसादेन तव वैन्दारुभिः सह ॥
अ-भीरुरवसं स्त्रीभिर् भासुराभिरिहैश्वरः ॥ २५ ॥

अहमित्यादि—अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उपितवान् स्वप्रकृ
निद्रालुः चिन्ताभावात् । ‘३१५२। स्वपि-तृपोर्नजिङ्ग ।३।२।१७२।’ वैन्दारुभि-
र्वैन्दनशीलाभिः सह । ‘३१५३। श-वन्द्योरासः ।३।२।१७३।’ अभीरुः अभयशी-
लः । ‘३१५४। भियः कु-कुकुनौ ।३।२।१७४।’ भासुराभिः भासनशीलाभिः ।
ईश्वरः ईशनशीलः । ‘३१५५। स्येश-भास-३।२।३।१७५।’ इति वरच् ॥

४६०—विद्युन्-नाशं रवेर् भासं
विभ्राजं शश-लाञ्छनम् ॥
राम-प्रत्तेषु भोगेषु
नाहमज्ञासिपं रतःः ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि—रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सक्तः । नाहमज्ञासिपं
नाहं ज्ञातवान् । लुडि ‘२३७। यम-रम-३।२।३।३।’ इत्यादिना सगिटौ ।
विद्युक्षाशं द्योतनशीला विद्युतः तासां नाशम् । रवेभाः भासनशीला दीसिः ।
[ताम्] विभ्राजं सातु दीप्यमानं शशलाञ्छनं चन्द्रम् । प्रावृद्तिक्रान्ता शर-
दायातेति नाज्ञासिपमित्यर्थः । सर्वत्र ‘३१५७। आज-भास-३।२।३।७।’
इति क्रिप् ॥

१—‘१०६९। कम्बः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनो ऽभिकः ।’ २—‘१०७२-
आशंसुराशसितरि’ । ३—(४५५) शोकस्थं दिप्पणं प्रेक्षणीयम् । ४—‘१०७३।
वैन्दारुभिवादके’ इति स० ना० अ० ॥

१७० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

४६१—एष शोक-च्छिदो वीरान् प्रभो ! सम्प्रति वानरान् ॥
धरा-शैल-समुद्राणामन्त-गान् प्रहिणोम्यहम् ॥’ २७॥

इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ।

एष इत्यादि—हे प्रभो ! एयोऽहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रस्थापयामि । कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्षिप् । वीरान् शूरान् । धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छन्ति ये तानन्तगान् । ‘२९६५। अन्तात्यन्त—३।२।४८।’ इति उः । धरा पृथ्वी । धरासमुद्रशैलानाभिति पाठान्तरम् । अत्र ‘बहुप्वनियमः’ इति पूर्वनिपातः । यथा वीणाशङ्खदुन्दुभयः ॥ इति ताच्छीलिककृतः ॥

अथ निरधिकारकृत्—

इतो विशेषाधिकाराभावान् निर्विशेषकृतो दर्शयन्नाह—

४६२—राघवस्य ततः कार्यं कास्त्र वानर-पुङ्गवः ॥

सर्व-वानर-सेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

राघवस्येत्यादि—ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्ववान-रसेनानामाशु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् । पुमांशासौ गौश्रेति । ‘७२९। गोरतद्वितलुकि ।४।४।९।२।’ इति समाप्तान्तरष्ट्रः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् । पुङ्गवशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे । कास्त्रः करोतीति ‘३।१६।१। उणादयो बहुलम् ।३।३।१।’ इत्यौणादिकः । ‘कृ-वा-पा-जि—’ इत्यादिना उण् । एवमाशु । कस्य कर्ते-त्याह । राघवस्य कार्यम् ॥

४६३—‘वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वराऽन्विताः ॥

कारका मित्र-कार्याणि सीता-लाभाय’, सोऽब्रवीत् ॥

वयमित्यादि—आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् । वयमद्यैव गच्छाम इति । रामं द्रष्टुं रामं द्रश्याम इति । त्वरान्विताः त्वरिता इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । सीतालाभाय सीतां प्राप्त्याम इति । कारका मित्रकार्याणि राव-णवधादेः कार्यस्य कर्तांरो भविष्याम इति । गच्छाम इति किया । तस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन् षुलौ भविष्यति काले स्याताम् । मित्रकार्याणीति । ‘६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।२।३।७।०।’ इति पष्टीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् । सीतालाभायेति ‘३।१८।०। भाववचनाच्च ।३।३।१।१।’ इति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घन् । ‘५८२। तुमर्थाच्च भाववचनात् ।२।३।१५।’ इति चतुर्थी ॥

४६४—ततः कपीनां संघाता हर्षाद् राघव-भूतये ॥

पूरयन्तः समाजगमुर् भय-दाया दिशो दश ॥ ३० ॥

तत इत्यादि—तत आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजम्[ु]ः । हर्षान् हर्षेण । आदेशादानमेव हर्षहेतुः । राघवभूतये कापि नाम राघवस्य संपत्स्यादिति समाजमुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे ‘३१८०। भाववचनाच्च ।३।३।११।’ इति भविष्यति किन् । चतुर्थी च पूर्ववत् । पूरयन्तो व्यामुवन्तः । दश दिशः । भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां क्रियायामुपपदे । ‘३१८१। अण् कर्मणि च ।३।३।१२।’ इत्येण । आतो युक्तः ॥

४६५—सुग्रीवाऽन्तिकमासेदुः सादयिष्याम इत्यरिम् ।

करिष्यन्त इवाऽङ्कसाद् भुवनं निर्-दशाननम् । ३१

सुग्रीवेत्यादि—अर्हं शत्रुं सादयिष्यामो व्यापादयिष्याम इति सुग्रीवान्तिकमासेदुः आगताः । ‘२१९३। लद् शेषे च ।३।३।१३।’ इति चकारात् क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति लद् । आसेदुरिति क्रिया क्रियार्थी । अकसादतर्किंतं भुवनत्रयं निर्दशाननं रावणरहितं करिष्यन्त इव तथाविधमहासंरभदर्शनादुत्प्रेक्षयते । ‘२१९३। लद् शेषे च ।३।३।१३।’ इति लद् । अत्र क्रियायाः क्रियार्थायां अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥

४६६—कर्ता ऽस्मि कार्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः ॥

काकुत्स्थ-पादप-च्छायां शीत-स्पर्शामुपागमत् । ॥३२॥

कर्तास्मीत्यादि—एभिरायातैर्वानरैः कार्यं सीतान्वेषणादि कर्तास्मि करि-प्यामीति अवगम्य । अनद्यतने भविष्यति लुट् । सुग्रीवः काकुत्स्थपादपच्छायामुपागमत् । पद्यन्त इति पादाः । ‘३१८२। पद-रुज-।३।३।१६।’ इति कर्तरि घञ् । तत्र भविष्यतीति निवृत्तम् । पादैः पिवतीति पादपो वृक्षः । ‘२१९५। आतो ऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।’ काकुत्स्थः पादप हव समाश्रयणीयवात् । तस्य छायां शीतस्पर्शम् अनुद्वेजनकरीम् । स्पृश्यत इति स्पर्शस्तन्मात्र उच्यते । ‘३१८८। अकर्तरि च-।३।३।१९।’ इति घञ् । नतु ‘३१८२। पद-रुज-।३।३।१६।’ इत्यादिना । तत्र हि ‘स्पृशउपताप इति वक्तव्यम्’ इत्युक्तं स्पृशतीति स्पर्शउपतापः ॥

४६७—कार्यं सार-निभं दृष्टा वानराणां समागमम् ॥

अवैन् नाशं दशाऽस्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः । ॥३३॥

इति निरधिकारकृत् ।

कार्यमित्यादि—राघवो वानराणां समागमं दृष्टा कार्यं सारनिभं सीताला-भनुल्यम् । सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्तरि कारके ‘३१८३। स्थिते ।३।३।१७।’ इति घञ् । दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव निष्पत्नमिव अवैत् ज्ञातवान् । अवपूर्वादिणो लङ्घि रूपम् ॥

इति निरधिकाराः कृतः ॥

१७२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

अतः परं भावे ऽकर्तरे च कारक इत्यधिकृत्य कृतुच्यते—

४६८—ततः कपि-समाहारमैकनिश्चायमांगतम् ॥

उपाध्यायऽइवाऽस्यामं सुग्रीवोऽध्यापिपद् दिशाम्. ३४

तत इत्यादि—ततः कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिस-
मूहं दिशामायामध्यापिपत् बोधितवान् । अमुका अमुका दिक् ईशीति ।
‘५४०। गतिबुद्धि—।।।४।५२।’ इत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा । आयामपरिज्ञानं
चास्य वालिभयादूरपरिभ्रमणात् । एकनिश्चायमागतं एकराशितां प्राप्तं आयाम-
मित्यर्थः । निश्चायमिति ‘३।१९०। परिमाणाख्यायाम्—।।।६।२०।’ इति घञ् ।
पश्चादेकशब्देन ‘७।२६। पूर्वकालैक—।।।१।४।१।’ इति सः । क इव । उपाध्याय
इवेति । उपेत्याधीयते अस्मादिति ‘३।१९।। इडश्च ।।।३।२।।’ इति घञ् ॥

४६९—स-जलाऽभ्यो-द-संरावं हनु-मन्तं सहाऽङ्गदम् ॥

जाम्बवं नील-सहितं चारु-संन्द्रावमत्रवीत्—।।।५॥

सजलेत्यादि—सुग्रीवो हनुमन्तमवबीत् । सजलाभ्योदसंरावं सजलमेघ-
स्येव संरावो यस्य हनुमतः । ‘३।१९।। उपसर्गे रुवः ।।।३।२।।’ इति घञ् ।
सहाङ्गदं अङ्गदसहितम् । तथा जाम्बवं ऋक्षाधिपतिं नीलसहितमवबीत् ।
जाम्बवशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः । चारुसन्द्रावं चारुगतिम् ।‘३।१९।। समि युद्ध-
दुवः ।।।३।२।।’ इति घञ् ॥

कुलकम् ३६-४०—

४७०—‘यात यूर्यं यम-श्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥

विक्षावैसु तोय-विश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि—यूर्यं यात गच्छत । यमश्रायं यमस्थानम् । श्रयत्येनमिति ‘३।१
९।। श्रि-णी-भुवोऽनुपसर्गे ।।।३।२।।’ इति घञ् कर्मणि । काम् ? दक्षिणां
दिशाम् । सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानम् । नायेन नीत्या सामादिना । नीयते-
उनेनेति पूर्ववक्तरणे घञ् । महोदधेस्तोयविश्रावं तोयधवनि तर्जयन्तो न्यकुर्वा-
णा । कैः विक्षावैः स्वैः शब्दैः । उभयत्रापि ‘३।१९।। वौ श्रुःश्रुवः ।।।३।२।।’
इति कर्मणि घञ् ॥

?—‘७।२। उपाध्यायोऽध्यापकः’ । २—‘१९।। शब्दे निनादनिनदव्यनि-
ध्वान-रव-स्वनाः । १९।। स्वान-निर्वोप-निर्हाद-नाद-निस्वान-निःस्वनाः । आरवाऽस्त्राव-
संराव-विरावाः ।’ ३—‘८।।। प्रद्रावोद्वाव-संन्द्राव-संदावा विद्रवोद्रवः ।’ ४—
‘१।।।७।। उत्ताय उत्तये, श्रायः श्रयणे, जयने जयः ।’ ५—‘१।।।९।। निगरोद्वार-
विक्षावो-द्वाहाम् तु गरणादिषु’ । इति स० ना० अ० ॥

**४७१—उच्चार्यानधिगच्छन्तः प्रदावैर् वसुधा-भृताम् ॥
वनाऽभिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारु-विक्रमाः ३७**

उच्चार्यानित्यादि—वसुधा-भृतां पर्वतानां उच्चार्यानुच्चार्यानुच्चार्यवान्यविगच्छन्तः जानन्तः । ‘३१९७। अवोदोर्नियः । ३।३।२६।’ इति भावे घञ् । कैः प्रदावैः प्रकृष्टगतिभिः । ‘३१९८। प्रे द्वु-स्तु-सुवः । ३।३।२७।’ इति घञ् । वनाभिलावान् वनविध्वंसान् । ‘३१९९। निरभ्योः पू-ल्वोः । ३।३।२८।’ इति भावे घञ् । स्वेच्छया कुर्वन्तः । चारुविक्रमाः असाधारणपराक्रमाः । यात यूयमिति संबन्धः ॥

**४७२—सदोद्गारं-सुगन्धीनां फलानामेलमाशिताः ॥
उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्ट-परिग्रहाः ॥ ३८ ॥**

सदेत्यादि—सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं श्वसनपूर्वके शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धीनि तेषामलं पर्यासमाशिताः । ‘१५९५। गृ शब्दे’ इत्यस्मादुत्पूर्वांत् ‘३२००। उद्योग्यः । ३।३।२७।’ इति घञ् । आङ्गपूर्वादश्मोते: ‘३०५३। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३।४।७।’ इति कर्तरि क्तः । कृत्ययोगे कर्मणि पष्टी न लोकेति निपिद्धाऽतः शेषे पष्टी । उत्कारेषु च राशिषु धान्यानाम् ‘१५०३। विक्षेपे’ इत्यस्मादुत्पूर्वांत् ‘३२०१। कृ धान्ये । ३।३।३०।’ इति कर्मणि घञ् । अनभीष्टपरिग्रहाः अनभिलापुका इत्यर्थः ॥

**४७३—संस्तावांमेव शृण्वन्तश्च छन्दोगानां महाध्वरे ॥
शिञ्जितं मधु-लेहानां पुष्प-प्रस्तार-शायिनाम् ॥ ३९ ॥**

संस्तावमित्यादि—मातुलेहानां भ्रमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् । ‘३२०३। प्रेष्ठो ऽयज्ञे । ३।३।२।’ इति घञ् । शिञ्जितं शृण्वन्तः यूयं यात । छन्दोगानां महाध्वरे संस्तावमिव सम्भूय स्तवनमिव पाठध्वनिविशेषमिव चा । ‘३२०२। यज्ञे समि सुवः । ३।३।३।’ इति घञ् ॥

**४७४—आलोचयन्तो विस्तारमभसां दक्षिणोदधेः ॥
स्वादयन्तः फल-रसं मुष्टि-संग्राह-पीडितम् ॥ ४० ॥**

१—(४७०)शोकस्थं टीकनमवलोक्यम् । २—(४६९)शोकस्थं टिप्पणमालोचनी-यम् । ३—‘११८२ ल्वोऽभिलावो ल्वने निष्पावः पवने पवः’ । ४—(४७०)शोकस्थं टीकनं प्रेक्ष्यम् । ५—‘११९४। उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ’ । ६—‘१९७। अथ मर्मरः । रवनिते वस्त्र-पर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्’ इति सर्वत्र नां अ० ॥

आलोचयन्त हत्यादि—दक्षिणोदधेरभसां विस्तारं विनीर्णताम् । विपू-
र्वात् स्तृणाते: ‘३२०४। प्रथने वावशब्दे ।३।३।३३।’ इति घञ् । आलोचयन्तो
निरूपयन्तः । इयानस्य विस्तार इति । फलरसमास्वादयन्तः । मुष्टिसंग्राहपीडितम् ।
मुष्टे: संग्राहेण हस्तेन पीडितम् । ग्रहे: ‘३२०८। समि सुष्टौ ।३।३।३६।’ घञ् ।
भावे मुष्टिविपये व्युत्पादितव्यात् । मुष्टिग्रहणमभिव्यक्तयर्थं ज्ञातव्यम् ॥

४७५—न्याययं यद् यत्र, तत् कार्यं पर्यायेणाऽविरोधिभिः ॥

निशोपैशायः कर्तव्यः, फलोच्चायश्च संहैः ॥ ४१ ॥

न्याययमित्यादि—यदत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्युपमाभिः ।
‘३२०९। परिन्योर्नाणोः—३।३।३७।’ इति घञ् । पदार्थानामनपचारेणत्यर्थः । ‘३२
१।१।व्युपयोः शेते: पर्याये ।३।३।३९।’ इति घञ् । पर्यायेण परिपात्या ‘३२१०।
परावनुपात्यय इणः ।३।३।३८।’ इति भावे घञ् । अनुपात्ययः पर्यायः । निशो-
पञ्चाशः कर्तव्यः । युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्यायशयनं कर्तव्यम् । ‘३२११।
व्युपयोः शेते: पर्याये ।३।३।३९।’ इति घञ् । फलोच्चायश्च संहैः युष्माभिः
कर्तव्यः ‘३२१२। हस्तादाने—३।३।४०।’ इति घञ् । हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यास्तिः॥

४७६—सीता रक्षो-निकायेषु स्तोक-कार्यैश्च छलेन च ॥

मृग्या शत्रु-निकायानां व्यावहारीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि—छलेन युष्माभिः सीता मृग्या । रक्षोनिकायेषु निवासेषु ।
निवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे ‘३२१२। निवास-चिति—३।३।४१।’ इत्यादिना
घञ् । आदेश ककारः । स्तोककार्ययुष्माभिः । चिन्वन्त्यस्माच्छुभमिति कायः ।
शरीरे घञ् । शत्रुनिकायानां अरिसमूहानाम् । निचीयत इति निकायः । ‘३२१४।
संवे चानौत्तराधर्ये ।३।३।४२।’ इति कर्मणि घञ् आदेश ककारः । तेषां संबन्धिनीं
व्यावहारीं परस्परहसनम् । अनाश्रितैः । अवपूर्वाद्वासः कर्मव्यतीहारे ‘३२१६।
णचः स्त्रियाम्—३।३।४४।’ इति स्त्रीलिङ्गे भावे णचं विधाय णचः स्त्रियामन् ।
‘३२१७। न कर्मव्यतीहारे ।३।३।२६।’ इति वृद्धिप्रतिपेष्ठः ॥

४७७—सांराविणं न कर्तव्यं, यावन् नाऽयाति दर्शनम् ॥

संहष्टायां तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थं वानरेः ॥ ४३ ॥

सांराविणमित्यादि—सांराविणमभिव्यास्या भाषणं न कर्तव्यं युष्माभिः
यावज्ञायाति दर्शनं सीतेत्यर्थात् । संपूर्वाद्वाते: ‘३२१८। अभिविधौ भाव इनुण्
।३।३।४४।’ तदन्तादणिनुण इत्यण् । तस्मिन् ‘१२४५। इनण्यनपत्ये ।६।४।१६४।’
इति प्रकृतिभावः । यसात्संहष्टायां चैतस्यां वैदेह्यां अरेनिग्राहः आक्रोशोऽभिभ
वलक्षणः वो युष्माकर्मर्थवान् । ‘३२२०। आक्रोशोऽवन्योग्रहः ।३।३।४५।’ इति
भावे घञ् ॥

४७८—प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्या मैथिली कृतैः ॥

ज्ञातव्या चेद्जितैर् धर्मयैर् ध्यायन्ती राघवाऽगमम्.

प्रग्राहैरित्यादि—पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव कृतरन्वेष्या मैथिली । भिक्षुकवैष्यैरिव युप्माभिरित्यर्थः । ग्रहे: । ‘३२२१। प्रे लिप्सायाम् ।३।३-४६।’ इति भावे घञ् । कर्मणि पष्टी । इद्जितैर्धर्मयैः चेष्टितैः कुलाङ्गनेचितैः ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमम् । कुलाङ्गना हि प्रोपितभर्तुका सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥

४७९—‘वेदि-वत् स-परिग्राहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः ॥

दृश्या मास-मतादृहः प्राग्न-निन्दित-वेश-भृत् ॥४५॥

वेदिवदित्यादि—यथा यज्ञियर्थज्ञकर्माद्विजैः व्राह्मणैः । वेदिः यज्ञस्य-ली । सपरिग्राहा परिगृहीता संस्कृता तथा सा उपि अनिपवित्रवात् । ग्रहे: ‘३२२२। परो यज्ञे ।३।३।४७।’ इति यज्ञविषये घञ् । मासतमादृहः प्राग्नदृश्या दर्शनार्हा । मासस्य पूरणं यदहः । ‘१८५७। नित्यं शतादिमास-१।३।२।५७।’ इत्यादिना तमडागमः । अस्मादेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचित्वे डट् । मासतमे उद्धीति हेतुं दर्शयन्नाह । तस्याः पूतवाच्चद्वद्विनिन्दितवेशभृत् मैथिली मङ्गलमात्राभरणा दर्शनार्हा । तां द्रष्टुं भवतां न चिरकालो भवतीति मासावधिना प्रेपिताः ॥

४८०—नीवार-फल-मूलाऽशानृषीनायतिशेरते ॥

यस्या गुणा निरुद्धावासू तां द्रुतं यात, पश्यत् ॥४६॥’

नीवारेत्यादि—यस्या गुणा व्रह्मचर्यादयः ऋषीनायतिशेरते न्यकुर्वते तां द्रुतं यात पश्यत । तत्र नीवारः अकृष्टपच्यधान्यम् । ‘३२२३। नौ वृ धान्ये ।३।३।४८।’ इति घञ् । ‘१०४४। उपसर्गस्य घञ्—।३।३।१२२।’ इति दीर्घन्वम् । फलं मोचादि । मूलं शालकादि । एतान्यश्वन्ति ये ऋपयः । कीदशा गुणाः । निरुद्धावाः स्तिराः । ‘३२२४। उदि प्रश्नति—।३।३।४९।’ इति घञ् ॥

४८१—उच्छ्राय-वान् घनाऽस्तरावो वानरं जलदाऽस्तरवम् ॥

दूराऽस्त्रावं हनू-मन्तं रामः प्रोचे गजाऽस्त्रूवः ४७

उच्छ्रायवानित्यादि—रामो हनूमन्तं प्रोचे । कीदशः । उच्छ्रायवानुज्ञाति युक्तः । पूर्ववद् घञ् । घनस्येवारावो यस्य । ‘३२२५। विभाषा ५५ङ्गि रुद्धुवोः । ।३।३।५०।’ इति भावे घञ् । गजास्त्रूवः गजगमनः । पक्षे पूर्ववदप् । कीदशम् । दूरास्त्रावं दूरमास्त्राव उद्भवनं यस्य । पूर्ववत् घञ् ॥

१—‘७२३। वेदिः परिष्कृता भूमिः, समे स्थपिण्ड-न्तत्वे ।’ २—(३५५) शोकम्थं टिप्पणं प्रेक्षणीयम् । ३—‘०।१०। तृण- धान्यानि नीवाराः ।’ इति ना० अ० । ४—(४६०) शोकम्थं टीकनमवलोकनीयम् ।

१७६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

४८२—‘अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृपीवलाः, ॥

प्रार्थयध्वं तथा सीतां, यात सुग्रीव-शासनात् ॥४८॥

अवग्राह इत्यादि—अवग्राहो वर्षप्रतिबन्धः । ‘३२२६। अवे ग्रहः—३।३।५।१’ इति पक्षे अप् । यथा अवग्राहे कृपीवला वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा सीतां यूर्यं प्रार्थयध्वम् । तस्या दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च । यात सुग्रीव-शासनात् ॥

४८३—वणिक् प्रग्राह-वान् यद्वत् काले चरति सिद्धये, ॥

देशाऽपेक्षाम् तथा यूर्यं याता ३३दायाऽङ्गुलीयकम्’

वणिगित्यादि—तुला प्रगृह्यते येन सूक्ष्मेण स प्रग्राहः । ‘३२२७। प्रे वणि-जाम् ।३।३।५।२’ इति करणे घञ् । स तुलासंबन्धी विद्यते यस्य वणिजः । सं-सर्गे मतुप् । यथा तुलाप्रग्राहवान् तदुपलक्षितो वणिक् काले उचिते क्रयसिद्धये चरति तथा यूर्यं अङ्गुलीयकं तुलासूत्रस्थानीयं चिह्नमादाय देशपेक्षाः तत्तदेश-स्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदृता इति लक्ष्यन्ते ॥

४८४—अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर् नभस्-तलम् ॥

वाजिनः स्यन्दने भानोर् विमुक्त-प्रग्रहा इव. ॥५०॥

अभिज्ञानमित्यादि—ते वानरा नभस्तलमुत्पेतुः । वाजिन इव विमुक्तप्र-ग्रहाः । विमुक्तः प्रग्रहो नियमरजुर्येषामिति । ‘३२२८। रथमौ च । ३।३।५।३’ इति विभाषाप्रग्रहणमनुवर्तते । घञभावपक्षे ‘३२३४। ग्रह-वृ-द-निश्चि-गमश्च ।३।३।५।३’ इत्यप् । स्यन्दने रथे भानोरादित्यस्य । किं कृत्वा । अभिज्ञानं गृही-त्वा चिह्नमङ्गुलीयकमादाय ॥

४८५—उदक् शतवलिं कोळ्या, सुषेणं पश्चिमा तथा ॥

दिशं प्रास्थापयद् राजा वानराणां कृत-त्वरः ॥ ५१ ॥

उदगित्यादि—वानराणां राजा सुग्रीवः शतवलिं नाम वानरं वानराणां कोळ्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् । तिष्ठतेर्यन्तस्य लङ्घि रूपम् । उदी-चीशब्दात् प्रथमान्तादिशि वर्तमानादस्तातिः । तस्याद्वतेर्लुक् । लुक् तद्वितलु-कीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तस्मिन्निवृत्तौ भसंज्ञाभावादीत्वमपि निवर्तते । तस्मि-लादिस्तद्वित पृथाच्चपर्यन्त दृत्यव्ययत्वे द्वितीयालुक् । तथैव सुषेणं वानरं पश्चि-मां दिशं प्रास्थापयत् । कृत-त्वरः त्वरितः ॥

?—‘०४। वृष्टिर् वर्षे तदिवाते ३वग्राहाऽवग्रहो समौ ।’ २—‘१४४५। तुला सूत्रे ऽश्वादिरथमौ प्रग्राहः प्रग्रहो ऽपि च ।’ ३—(४८३) श्लोकस्थं टीकनं प्रेक्ष्य-म् । इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके सीता॑ऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १७७

४८६—प्राचीं तावद्विर्-व्यग्रः कपिभिर् विनतो ययौ ५२ ॥
अ-प्रग्राहैरिवाऽऽदित्यो वाजिभिर् दूर-पातिभिः ॥

प्राचीमित्यादि—कपिभिस्तावद्विरित्येकोटिसंघतैः सह विनतः प्रणतः ।
सुग्रीव इत्यर्थात् । अव्यग्रः अनाकुलः । प्राचीं पूर्वा दिशं ययौ । यथा आदित्यो
वाजिभिरप्रग्राहैः मुक्तवन्धनैः करणभूतैः । ‘३२२१। रश्मौ च ।३।३५३।’ इति
घन् । दूरयायिभिः ॥

४८७—ययुर् विन्ध्यं शरन्-मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ॥

प्रच्छन्नं मारुति-प्रष्टाः सीतां द्रष्टुं पूवज्ञमाः ॥ ५३ ॥

ययुरित्यादि—मारुति-प्रष्टाः हनूमदग्रेसराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं ययुः ।
शरन्मेघैः प्रावारैरिव प्रच्छन्नम् ‘३२२१। वृणोतेराच्छादने ।३।३।५४।’ इति घन् ।
प्रवरैः श्रेष्ठैः । अनाच्छादने ग्रहेत्यादिना अप् ॥

४८८—परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगं-मूर्धसु ॥

विन्ध्ये तिग्मांशु-मार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

परीत्य दि—मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः । विन्ध्ये चेरुः
आन्ताः । ‘३२३०। परौ भुवो ऽवज्ञाने ।३।३।५५।’ इति घन् । कीदृशे [तिग्मां-
शुमार्गस्य] परिभवोपमे । आदित्यमार्गस्य परिभवनम् । अत्युच्चत्वात् । घन-
भावपक्षे अप् ॥

४८९—भ्रेमुः शिलोच्चयास् तुङ्गानुतेरुरतरान् नदान् ॥ ५५ ॥

आशंसवो लवं शत्रोः सीतायाश् च विनिश्चयम् ॥

भ्रेमुरित्यादि—उपर्वाच्चिनोते: ‘३२३१। एरुच् ।३।३।५६।’ इत्यच् । शिला-
भिरुच्यो येषां तान् शिलोच्चयान् । भ्रेमुः ऋषणक्रियाया व्याप्त्यत्वात् सकर्म-
कता । नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेषुः उत्तीर्णवन्तः । शत्रोर्लंबमुच्छेद-
नम् । सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयम् । आशंसवः आशंसनशीलाः । ‘३१४८।
सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६८।’ तरलवौ ‘३२३२। क्रदोरप् ।३।३।५७।’ इति
अप्प्रत्ययान्तो विनिश्चय इति ग्रहेत्यप् ॥

४९०—आदरेण गमं चक्रुर्

विषमेष्वप्य-सङ्घन्साः ।

व्यामुवन्तो दिशो ऽन्यादान्

कुर्वन्तः स-व्यधान् हरीन् ॥ ५६ ॥

१—‘६८१। द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ वृहतिका तथा ।’ २—‘१२२४।
शैल-वृक्षौ नगांवगौ ।’ इति ना० अ० ।

१७८ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्त्रे द्वितीयो वर्गः,

आदरेणेत्यादि—विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रः । आदरेणानवज्ञया ।
ग्रहेत्यप । असंघसाः त्यक्ताहाराः । ‘३२३४। उपसर्गेऽदः । ३।३।५।६।’ इत्यपि-
‘३२३६। घजपोश्च । २।४।३।८।’ इति अदेष्वस्लादेशः । हरीन् सिंहान् । सव्यधान्
सप्रहारान् । ‘३२३८। व्यथ-जपोः-३।३।६।६।’ इत्यप् । सप्रहारत्वादन्यादान्
परित्यक्ताहारान् कुर्वन्तः । ‘३२३७। नौ ण च । ३।३।६।०।’ इति निष्पूर्वाददोऽण
प्रत्ययः । तस्मिन्नदेवं घस्लादेशः । चकारादपि तत्र नियसः । दिशो व्याप्तुवन्तः
सर्वव्यापिनः ॥

४९१—संचेरुः स-हसाः केचिद्-स्वनाः केचिदाटिषुः ॥

संयाम-वन्तो यति-वन्, निंगदानंपरे ऽमुचन् । ५७ ॥

संचेस्त्रियादि—सहसाः सस्मिताः । अस्वनास्त्रूणीकाः । ‘३२३९। स्वन-ह-
सोर्वा । ३।३।६।२।’ इत्यप् । यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः ‘३२४०। यमः
समुप-नि-विपु च । ३।३।६।३।’ इति घञ् । आटिषुः अटितवन्तः । अटेर्लैडि रूपम् ।
अपरे निगदान्वचनान्यमुचन् । ‘३२४१। नौ गद—३।३।६।४।’ इत्यादिना विक-
ल्पेनापो विधानात् घञ् ॥

४९२—अथ कूमाद-निःकाणा नराः क्षीण-पणां इव ॥

अ-मदाः सेदुरैकस्मिन् निंतम्बे निखिला गिरेः । ५८॥

अथेत्यादि—अथ परिब्रह्मणादनन्तरं कुमेन परिश्रमेण अमदाः गतहर्षाः ।
‘३२४४। मदो ऽनुपसर्गे । ३।३।६।७।’ इत्यप् । अत एव निःकाणाः निश्चब्दाः
‘३२४२। कणो वीणायां च । ३।३।६।८।’ इत्यपो विकल्पेन घञ् । वीणादिविषयमे-
तत् । कणेनिष्पूर्वादनुपसर्गाद्वीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप्त्रत्यय इत्युक्तम् । एक-
स्मिन् गिरेनिंतम्बे सेदुः निपणाः । निखिलाः समस्ता वानराः । क्षीणपणा इव
अथरहिता नरा इव । पण्यन्त इति पणाः । व्यवहाराय कृते पणे व्यवस्थाप्त्यन्तं
। ‘३२४३। नित्यं पणः परिमाणे । ३।३।६।६।’ इत्यप् ॥

४९३—ततः स-संमदाम् तत्र निरैक्षन्त पतत्रिणः ॥

गुहा-द्वारेण निर्यातः संमजेन पशूनिव । ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पतत्रिणः पक्षिणो
निरैक्षन्त ईक्षितवन्तः । ईक्षेर्लैडि रूपम् । कीदशान् गुहाद्वारेण निर्यातः निर्ग-

१—‘१।१७०। निगदे, मादो भद, उद्देग उद्धमः ।’ २—‘१।७।१।
निकाणो निकणः काणः कणः कणनभित्यपि । १।९।८ वीणायाः कणिते प्रादः प्रकाण-
प्रकणादयः ।’ ३—‘१।२।५।३। पणो यूताऽदिव्यूत्सुष्टे भृतौ मूल्ये धने ऽपि च ।’ ४—
‘३।४।४। कटको ऽर्का नितम्बो ऽर्देः, लुः प्रस्थः सानुरक्षियाम् ।’ ५—‘५।६।२।
पशूनां समजो ऽन्येषां समाजोऽथ सर्वभिन्नाम् ।’ इति सर्वत्र नां अ० ॥

तथा लक्ष्य-हपे कथानके सीताउन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १७९

स्तुतः । निष्पूर्वाद्यातेः शत्रन्तस्य शस्ति रूपम् । समंसदाः सहर्षाः । ‘३२४५। प्रमद-संमदौ-३३१६।’ इति निपातितम् । समजेन वृन्देन पश्चनिव निर्यातः ‘३२४६। समुदोरजः पशुषु ३३१६।’ इत्यप् ॥

४९४—वीनामुपसरं दृष्टा ते उन्योन्योपहवा गुहाम् ॥

प्राविशन्नाहैव-प्रज्ञा आहावमुपलिप्सवः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि—वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्टा । उपसर इव उपसरः नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितव्यात् । उपसरो हि स्त्रीगच्छीपु पुङ्गवानाम-भिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्येण भवति । ‘३२४६। प्रजने सर्तेः ३३१७।’ इत्यप् । ते वानरा अन्योन्योपहवाः परस्परमाहानं येषां आगच्छतागच्छत प्रविशाम इति । ‘२५८६। ह्वः संप्रसारणम् ३३१२।’ इत्यप् संप्रसारणं च । गुहां प्राविशन् प्रविष्टव्यन्तः । आहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः । आहूयते युद्धाय स्पर्धते ऽत्र ‘३२५०। आडि युद्धे ३३१७।’ इत्यप् संप्रसारणं च । आहावमुपलिप्सवः उद्काशारमुपलव्युमिच्छवः । ‘३२५१। निपानमाहावः ३३१७।’ इति घजि संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्त्येव । अपपत्यये त्ववृद्धिः ॥

४९५—कुर्वन्तो हवमासानां पिपासा-वध-काङ्क्षिणः ॥

द्वारं तमो-घर्न-प्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम् ॥ ६१ ॥

कुर्वन्त इत्यादि—गुहां प्रविश्य तस्या द्वारमपरं प्राविशन् । आसानां ज्ञि र्घानां हवमाहानं कुर्वन्तः । ‘३२५२। भावे उनुपसर्गस्य ३३१७।’ इत्यप् संप्रसारणं च । पिपासा पातुमिच्छा तस्या वधो उपनयनम् । ‘३२५३। हनश्च वधः ३३१७।’ इत्यप् वधादेशश्च । तं काङ्क्षितुं कीलं येषामिति । ‘११७। काक्षि माक्षि काङ्क्षायाम्’ इत्यसात् ‘२९८। सुष्यजातौ णिनिः—३३२०।’ । ‘२२६। इदितो नुम्—३३१५।’ सायुकारिणि वा । कीदृशं द्वारं तमोघनप्रख्यं तमसो घनः मूर्तिः काठिन्यं तेन सदशम् ‘३२५४। मूर्तौ घनः ३३१७।’ इति हन्तेरपप्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । मूर्तिमत्तम् इव द्वा मित्यर्थः ॥

४९६—तस्मिन्नन्तर्घृणे उपश्यन् प्रधौणे सौध-सझनः ॥

लौहोद्धन-घन-स्कन्धा ललिताउपधैः स्त्रियम् ६२

तस्मिन्नित्यादि—द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सो उन्तर्घण इत्युत्थयते । तथाद्यन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वम् । ‘३२५५। अन्तर्घनो देशो

?—‘११८। प्रजनः स्यादुपसरः ।’ २—‘८७।’ अभ्यामद्द-समावातमंग्रामा-उभ्यागमा उहवाः । ३—‘२८०। आहावस् तु निपानं स्यादुपकृष्ट-जलाशये ।’ ४—‘१३१। घनो मेषे मूर्तिगुणे त्रियु मूर्तै निरन्तरे ।’ ५—‘३३२। ग्रन्थाण-प्रश्नाण-उलिन्दा वहिर्दार-प्रकोष्ठके ।’ ६—‘११९। निधाय तक्षयते यत्र काषे काष्ठं स उद्धनः ।’ ७—‘६३४। अङ्गं प्रतीको उत्तयो उपघनो, उप कलेवरम् ।’ इति स० ना० अ० ॥

१८० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः;

।३।३।७८।' हत्यन्तःपूर्वाङ्गन्तेरप् घनादेशः घणादेशो वा ये णकारं पठन्ति । यत्तु संज्ञीभूतो वाहीकेपु देशविशेषं हत्युक्तं तत् संज्ञाशब्दमाश्रित्य । तस्मिन्नन्तरे यत् सौध सद्ग धवलगृहं तस्य प्रघणे एकदेशे । '३२५६। प्रघणः प्रघणश्च।३।३।७९।'इति निपातितम् । स्थियं ललितापघनां ललिताङ्गीमपश्यन् । '३२५८। अपघनोङ्गम् ।३।३।८१।' इति निपातनम् । लोहोद्ग्रनथनस्कन्धाः । यस्मिन् स्थापयित्वा काषादीनि संस्क्रिवन्ते स उद्धनः तद्ग्रन्थाः स्कन्धो येपामिति । '३२५९। उद्ध-नोऽत्याधानम् ।३।३।८०।' इति निपातनम् ॥

४९७—सा स्तम्बव्यं-पद-न्यासान् विघ्नेन्दु-सम-द्युतिः ॥

परिघोरु-भुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

सेत्यादि—सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वच आह । कीदृशी विघ्नेन्दु-समद्युतिः । विहन्यने अभिभूयते अन्या चुतिर्येन स विघ्नः '३२५९। करण-ऽयोविद्वुषु ।३।३।८२।' हत्यप् घनादेशश्च । सचेन्दुश्चेति यः । तत्समा चुतिर्यस्याः । स्तम्बो हन्यते येन पादन्यासेन स स्तम्बव्यः । तृणकाषादिः । '३२६०। स्तम्बे क च ।३।३।८३।' इति करणे कः । '३२६३। गम-हना ।३।३।९८।' हत्युपथालोपः । तादेशः पादन्यासो येषां कपीनामित्वा । परिहन्यते येन । '३२६१। परो घः ।३।३।८४।' हत्यप् वादेशश्च । परिवो ऽर्गलः । तदनुकारिणो विपुला बाहवो येपामिति ॥

४९८—पिप्रायाऽद्वि-गुहोपग्नानुद्घान् संघसमागतान् ॥

फलैरनाना-रसैश्चित्रैः स्वादु-शीतैश्च वारिभिः ६४

पिप्रायेत्यादि—तान्त्रिविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवनी । अद्विगुहो-पग्नान् । अद्विगुहेव उपग्न आश्रयो येषां कपीनाम् । '३२६३। उपग्न आश्रये ।३।३।४८।' हत्यप् उपवालोपश्च निपात्यते । संघसमागतान् समूहेनागतान् । उद्घान् प्रशस्तान् । '३२६४। संघोद्ग्रीं गण-प्रशंसयोः ।३।३।४६।' इति समुदोरुपपदयोः हन्तेरपि टिलोपश्च निपात्यते ॥

४९९—निघाऽनिघ-तरु-च्छन्ने तस्मिंस्ते लवित्रिमः फलैः ॥

तृष्णाम् तां भ्राजथु-मतीं पप्रच्छुः-'कस्य पूरियम्.'६५

निघेत्यादि—तस्मिन्नवणे निघानिधर्मिनानिमित्तस्त्रभिश्छन्ने । '३२६५। निघो निमित्तम् ।३।३।८७।' इति निपूर्वाङ्गन्तेरपि टिलोपे निपात्यते । समारोह-परिणाहाभ्यां निमित्तमित्युच्यते । ते कपयः । लवित्रमैर्लभनिर्वृत्तैः । '३२६६। इति:

१—'११९३। स्तम्बव्यस् तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥ २—'११७७। स्यादुपग्नो ऽन्तिकाश्रये ।' ३—'१४९। मतहिका मन्त्रचिन्माप्रकाण्डमुद्ग्रह-तलज्जौ । प्रशस्तवाचकान्यमूलि ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

क्रिः ।३।३।८८।' फलैस्तृसाः सन्तसां स्थियं भ्राजथुमतीं शोभावतीम् । पप्रच्छुः पृष्ठवन्तः कथेयं पूरिति । '३२६७। द्वितो ऽथुच् ।३।३।८९।' तदन्तान्मतुप् ॥

५००—‘रक्षणं करोपि कस्मात् त्वं, यत्नेना॒ ऽस्त्व्यायतां शुभे !

स्वमे निधि-वदा॑भाति तव संदर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि—हे शुभे ! कस्माद्वा॑ रक्षणं रक्षणं करोपि । एतद्यतेनादरेण नो-॑स्त्वाकमास्त्व्यायताम् । उभयन्नापि ‘३२६८। यज-याच-३।३।९०।’ इति नक्ष । यस्मात्स्वमे निधिवत् निधिरिव तव संदर्शनमाभाति । नो॑स्त्वाकमतिदुर्लभ-॑त्वात् । स्वम इति ‘३२६९।’ स्वपो नन् ‘३।३।९१।’ निधिरिति ‘३२७०। उप-॑सर्गे धोः किः ।३।३।९२।’ ॥

५०१—ततो जलधि-गम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा-

‘इयं दानव-राजस्य पूः सृष्टिर् विश्वकर्मणः ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि—ततस्त्वादनन्तरं सा प्रत्युवाच । जलं धीयते अस्मिन्निति अधिकरणे चेति किः । जलधिः समुद्रः । तद्वद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् । इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि ‘३२७२। स्थियां क्तिन् ।३।३।९४।’ ॥

इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते—

५०२—निहतश् च स्थितिं भिन्दन् दानवो॑सौ वल-द्विषा, ।

दुहिता मेरुसावर्णेरहं नाम्ना स्वयं-प्रभा ॥ ६८ ॥

निहत इत्यादि—असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् । ‘३२७३। स्थागा-पा-पचो भावे ।३।३।९५।’ इति क्तिन् । वलद्विषा इन्द्रेण निहतः । यस्य चाहं दुहिता । स पिता । नाम्ना मेरुसावर्णः अहं च नाम्ना स्वयंप्रभेति ॥

५०३—जूतिमिच्छथ चेत् तूर्णं, कीर्तिं वा पातुमात्मनः ।

करोमि वो वहिर्-यूतीन्, दिघध्वं पाणिभिर्दृशः ६९

जूतिमित्यादि—यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ । कीर्तिं वा आत्मनः पातुं रक्षितुम् । वः युष्मान् बहिर्यूतीन् बहिर्भूतान् । '३२७४। जूति-यूति-३।३।९७।' इत्यादिना निपातितः । तत्र यौतेजंवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वं च निपात्यते । कीर्तिरपि '१७७५। कृत संशब्दने' स्वार्थिको णिच् '२५७१। उपधायाश्च ।७।१।१०।१।' इतीत्वं तस्मात् क्तिन् । अतः पाणिभिः । दशो दृष्टीः पिधध्वं आच्छादयध्वम् । अपिपूर्वाद्वाशो लोटि द्विर्वचने '२५०।। दधस्त-योश्च ।८।२।३।' इति अभ्यासस्य भद्रावे '२४८३। श्वाभ्यस्तयोः-।६।४।९।२।' इत्याकारलोपे '५२। श्वलां जश्वशि ।८।४।५।' इति धातोर्दकारे 'वष्टि भागुरिः-' इत्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥

१—‘११६६। रक्षणस् त्राणे, रणः क्षणे ?’ इति ॥ २—‘११९६। जवने जूतिः साति: ?’ इति सर्वत्र ना० अ० ॥

१८२ भृष्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

५०४—ब्रज्या-यती निरुद्धाऽक्षान् विद्येऽनुष्ठित-क्रियान् ॥
निरचिक्रमदिच्छा-तो वानरांश् चङ्गमा-वतःः ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि—सा ब्रज्यावती प्रशस्तगमनवती । ब्रज-यजोर्भावे क्यप् । ३।३।९८।' प्रशंसायां मनुप् । वानराज्ञिरुद्धाक्षान् निरचिक्रमत् निष्कासितवती । क्रमे. ष्ठ्यन्तस्य लुडि ‘२३।१६। सन्वहृघुनि-१७।४।१३।’ इति सन्वद्धावात् ‘२३।१७। सन्यतः १७।४।७।९।’ इतीत्वम् । ‘२३।१८। दीर्घो लघोः १७।४।१४।’ इति न दीर्घ-त्वं संयोगपरस्य गुरुवात् । अनुष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । ‘३।२।७।७। कृजः श च ३।३।१०।०।’ इति शः ‘१२।७।५।६। सार्वधातुके यक् ३।१।६।७।’ रिङ्गादेशश्च । चङ्गमावतः कुटिलगतिमतः । ‘३।२।७।९। अः प्रत्ययात् ३।३।१०।२।’ इत्यकारः । इच्छात इति वानराणामिच्छायाः । ‘३।२।७।८। इच्छा ३।३।१०।१।’ इति निपातितं । इषे: शप् प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते । विद्या । ‘३।२।७।६। संज्ञायाम् ३।३।१९।’ इति क्यप् । यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छातोऽभीष्टं सम्पादयति तद्वत्सेति ॥

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास् त्रपा-वन्तो रसा-तलात् ॥
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामैवललम्बिरे ॥ ७१ ॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन ‘३।२।८।०। गुरोश्च हलः ३।३।१०।३।’ इत्यकारः । तस्माद्रसातलाज्ञिष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन निष्क्रान्ता वयमिनि त्रपेति । ‘३।२।८।१। पिञ्जिदादिभ्यो ऽङ् ३।३।१०।४।’ मास-मतिक्रान्तं ज्ञात्वा बहिर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयम् । भिदादित्वाऽङ् । अवलल-म्बिरे वयं मासावधिना प्रेपिताः स च मासो विनैव कार्येणातिक्रान्तं इति स्वा-मिनो भयम् ॥

५०६—चिन्ता-वन्तः कथां चक्रुरुपधां-भेद-भीरवः ॥

‘अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥ ७२
चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परीक्षा । ‘३।२।८।३। आतश्रोपसर्गे ३।३।१०।६।’ इत्यङ् । तत्परिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते । तदकरणादुपधाया भेदोऽभावः तस्माद्वीरवः । चिन्तावन्त इतिकर्तव्यतामूढाः कथां चक्रः कृतवन्तः । कीदृशीमिल्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । ‘३।२।८।२। चिन्ति पूजि-३।३।१०।५।’ इत्यादिना अडन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वश्चित्त-वेदनाम् ॥ ७३ ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । ‘३।२।८।४। प्यासश्रन्ध्यो युच् ३।३।१०।७।’ प्रायेण अविच्छेदेन उपवासेनोपासना अनशनेनासनमित्यर्थः । तथा शान्तिं

१—‘७।८।७। भेदोपजापात्रुपधा धर्माऽऽद्यैर्यत्परीक्षणम्।’ इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १०३

कल्याणं मन्वानोऽवगच्छन् उपायान्तरभावात् । वालिसम्भवोऽङ्गदः । योग-
श्रित्तवृत्तिरोधः । तं युक्त्वा संबध्य शैले स्थितः । चित्तवेदनां चित्तपीडां विवृ-
णवन् । ‘घट्टि-विदि-वन्दिभ्यो युज् वक्तव्यः’ इति युच् ॥

५०८—प्रस्कन्दिकामिव प्राप्ते

ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान्—

‘धिक् शालभञ्जिका-प्रख्यान्

विषयान् कल्पना-रुचीन् ॥ ७४ ॥

प्रस्कन्दिकामित्यादि—त्वया का किया कर्तव्येत्यन्यैः पृष्ठः सन् जाम्बवान्
ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म । प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव प्राप्ते यातः उत्सा-
हाभावात् । ‘३२८५। रोगख्यायां ष्वुल बहुलम् ।३।३।१०८।’ शालभञ्जिका
कीडाविशेषः । ‘३२८६। संज्ञायाम् ।३।३।१०९।’ इति ष्वुल् । ‘७१। नित्यं
कीडा-१२।२।१७।’ इत्यादिना सः । तत्ख्या विषया रूपादयः अतितुच्छत्वात् ।
अतस्मान् धिक् । किन्तु कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥

५०९—यां कारिं राज-पुत्रोऽयमनुतिष्ठति, तां क्रियाम् ॥

अहमप्यनुतिष्ठामि’ सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७५॥

यामित्यादि—अयं राजपुत्रोऽङ्गदो यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति तां क्रियां
अहमप्यनुतिष्ठामि । ‘३२८७। विभाषा ४४ख्यान-परिप्रक्षयोरिक् च ।३।३।११०।’
इति करोतेरिज् । पक्षे ‘३२७। कृष्णः श च ।३।३।१००।’ इति शः । सोऽप्ये-
वमुक्त्वा उपाविशत् अनशनेन स्थितः ॥

५१०—उवाच मारुतिर् वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् ॥

‘अहं पर्याय—संप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ॥ ७६ ॥

उवाचेत्यादि—मारुतिर्वानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि अनशन-
वति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाक्या संप्राप्तां प्रायोपवेशिकां अनशनं कुर्वे ।
‘३२८८। पर्यायार्हण-१३।३।१११।’ इत्यादिना ष्वुल् ॥

५११—अ-भावे भवतां योऽस्मिन्

जीवेत्, तस्याऽस्त्वं-जीवनिः, ॥’

इत्युक्त्वा सर्व एवा ऽस्थुर्

बद्धा योगाऽसनानि ते ॥ ७७ ॥

अभाव इत्यादि—अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत् तस्या-
स्त्वजीवनिः विग्नजीवितम् । ‘३२८९। आकोशे नव्यनिः ।३।३।११२।’ एवमुक्त्वा
सर्व एव अस्थुः स्थिताः । तिष्ठते: ‘२२२। गाति-स्था-१२।४।७।’ इति सिंचो
लुक् । बद्धा योगासनानि विरचय षष्ठासनादीनि ॥

१८४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इतखीलिङ्गभावं निवर्त्य कुदुदाहिते—

५१२—अ-क्लेश्यमसिना ऽश्चन्तं कबन्ध-वधमभ्यधुः, ॥

धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदाऽन्तत्वम्-नाथ-वत्. ७८

अक्लेश्यमित्यादि—कबन्धवधं योजनवाहोवैधमभ्यधुः अभिहितवन्तः । अभिपूर्वो धाजभिधाने वर्तते । कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितम् । कसात् असि-ना सुखमरणात् । तं काङ्ग्यन्तं अन्ते तस्याम्बिरभूत् । अस्माकं धिक् प्रपतनं वि-नाशम् । दुःखेन घोरत्वात् । क्लेदान्तत्वं अन्ते पूरीभावं तद्यत्रास्ति । अर्शआ-दित्वादच् । अनाथानामिव । अक्लेश्यप्रपतनशब्दौ भावसाधनौ । कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

५१३—ततो मन्द-गतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ॥

अशनीयमिवाशंसुर् महानायाद्-शोभनः ॥ ७९ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा जटायु-आता । आयात् आगतः । मन्दगतो मन्दगमनः । ‘३०९०। नपुंसके भावे कः ।३।३।१४।’ आहिताम्बित्वाद् परनिपातः । तेषां यथायोपवेशनं तदशनीयमिव भोजनीयमिव । ‘२८४। कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।११३।’ इति कृत्यः । आशंसुः आशंसनशीलः । अशोभनः शोभारहितः । दावाम्बिना लुष्टदारीरत्वात् । ‘३२९०। ल्युट् च ।३।३।११५।’ इति भावे ल्युट् । ‘३२९१। कर्मणि च येन-३।३।११६।’ इत्येतत्परिहत्योदाहतत्वात् ॥

५१४—देह-वश्चन-तुण्डाऽग्रं तं विलोक्या ऽशुभाऽऽकरम् ॥

पाप-गोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि—वृश्यते येन तुण्डाग्रेण । ‘३२९३। करणाधिकरणयोश्च ।३।३।११७।’ इति करणे ल्युट् । देहस्य व्रश्नमिति कृद्योगे पष्ठी । देहवश्चनं तुण्डाग्रं यस्य तं विलोक्य । वानरा अशुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानम् । आकर हवाकरः । ‘३२९६। उंसि संज्ञायां घः-३।३।११८।’ तत्र हि करणाधिकरणयोरिति वर्तते । एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं पापविषये पतिता वयमिति मुहुरशोचन् शोचितवन्तः । ‘३२९८। गोचर-सञ्चर-३।३।११९।’ इत्यधिकरणे निपातितः ॥

५१५—‘जटायुः पुण्य-कृत् पक्षी दण्डकाऽरण्य-सञ्चरः ॥

कृत्वा राघव-कार्यं यः स्वराऽस्तरुदो ऽग्नि-संस्कृतः ८१

जटायुरित्यादि—कृत्वा राघवकार्यम् । अग्निसंस्कृतः अग्निना कृतसंस्कारः । खः स्वर्गमारुढः । जटायुः पुण्यकृत् । संचरत्यस्मिन्निति संचरः । पूर्ववत् निपा-तितः । दण्डकारण्यं संचरो ऽवस्थानं यस्येति ॥

?—‘१०२०।’ ऋश्चनः पत्रपर,शुरुषिका तूलिका समे ।’ इति ना० अ० ॥

**५१६—नरकस्या ऽवतारो ऽयं प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः, ॥
अ-चेष्टा यदिहा ऽन्यायादनेना ऽत्स्यामहे वयम्. ८२**

नरकस्येत्यादि—अवतीर्थते येन कर्मणेति । ‘३२९९। अवे हृ-स्नोर्धंज् । १३।३।१२०।’ स एवायं नरकस्यावतारः प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः । यदस्माद्यम-चेष्टाः निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्तया । नीयते अनेनेति निपूर्वादिणः ‘३३०। अध्याय-न्याय-१३।३।१२२।’ इति निपातनात् घञ् । अत्स्यामहे भक्ष-पित्त्यामहे । कर्मणि लट् ॥

५१७—हृदयोदङ्क-संस्थानं कृतान्ताऽऽन्नाय-सन्निभम् ॥

शरीराऽऽखन-तुण्डा ऽग्रं प्राप्या-ऽमुं शर्म दुर्लभम्. ॥

हृदेत्यादि—अमुं पक्षिणं प्राप्य । कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानम् उद्द्यते आ-कृष्ट्यते अनेनेति उत्पूर्वादञ्चते: ‘३३०।२। उदङ्को ऽनुदके १३।३।१२३।’ इति घञ् निपात्यते । हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत् संस्थानं तन्सदशम् । कृतान्तानायसन्नि-भम् । यमजालतुल्यम् । तप्त्विष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात् । ‘३३०।३। जालमानायः । १३।३।१२४।’ इति नयतेराङ्गपूर्वात्करणे घञ् निपात्यते । आख्यन्यते येन तुण्डा-ग्रेण । खनो वच् । शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डाग्रं यस्येति । प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृच्छ्रलभ्यम् । ‘३३०।५। ईषद-१३।३।१२६।’ इत्यादिना खल् । अत्र कर-णाधिकरणयोश्चेति निवृत्तम् । ‘२८।३।३। तयोरेव कृत्य-क्त-खलर्थाः । १३।४।७।०।’ इति योजयम् । ‘३३०।६। उपसर्गात् खल-घञोः । ७।३।६।७।’ इति प्राप्स्य नुमः ‘३३०।७। न सुदुर्भायम्-७।३।६।८।’ इति प्रतिषेधः ॥

५१८—ईषदाङ्ग्यङ्करो ऽप्येष न परत्रा ऽशुभ-क्रियः, ॥

अस्मान्तुमितो ऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया.’ ८४

ईषदित्यादि—य एष अस्मान्तुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति स परत्र परलोके ईषदाङ्ग्यङ्करो ऽपि अनाङ्गैरीषदाङ्को ऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेत्य-र्थात् । ‘३३०।। कर्तु-कर्मणोश्च भू-कृजोः । १३।३।१२७।’ इति च्वर्यं कर्मोपपदा-त्करोते: खल् । यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शुभेन ईषदाङ्ग्यङ्करो-ऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते । परिग्लायतीति कर्तरि बहुलवचनात् ल्युद् । निष्ठान्तो वा । ‘३०।७। संयोगादेः- । १०।२।४।३। इत्यादिनानिष्ठानत्वम् । अशुभक्रियः सत्वद्रोहाभिरतत्वात् ॥

५१९—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—

‘के यूयं दुरुपस्थाने मानसा ऽप्यद्वि-मूर्धनि. ॥ ८५ ॥

इति कृदधिकारः ।

१—‘२७०। आनायः पुंसि जालं स्याच्छृणसूत्रं पवित्रकम् ।’ इति ना० अ० ।

१८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

संग्राप्येत्यादि—वानरान् संग्राप्य पक्षी जगाद् गदितवान् । के यूर्यं अद्वि-
मूर्धनि पर्वतशिरसि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मनसापि किं पुनः शरी-
रेण । ‘३३०९। आतो युच्—३।३।१२८।’ तत्रापि ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तृ-क-
र्मणोरिति न सर्यते ॥

इति कृदधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्चोकानाह—

५२०—आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो राम-संकथाम् , ॥

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथा ८८दरात् ॥८६॥

आत्मन इत्यादि—आत्मनः परिदेवध्वे शोचथ ‘५३४। देवृ देवने’ इति
भौवादिकः । शसि ‘३५५। न संयोगाद्वमन्तात् ।६।४।१३७।’ इत्यलोपो न भव-
ति । जटायुं च समानोदर्यं आतरमस्माकम् । ‘१६५९। समानोदरे शयितः
।४।४।१०८।’ इति यत् । आदरात् प्रस्तुथ प्रस्तुतिं कुरुथ । जटायुः पुण्यकृदि-
त्यादिना । रामसंकथां च कुर्वन्तः अतः के यूयमिति ॥

५२१—शङ्खा-धैवित्र-वचनं प्रत्यूचुर् वानराः खगम्—

‘वयं शत्रु-लैवित्रेषोर् दूता रामस्य भू-पतेः ॥८७॥

शङ्खेत्यादि—धुनोत्यपनयत्यनेनेति धैवित्रम् । ‘३।१३५। अर्तिन्लूधृ—३।२।-
१८४।’ इत्यादिना करणे इत्रः । किमयं करिष्यतीति शङ्खाधैवित्रं वचनं यस्य तं
खगं वानराः प्रत्यूचुः । शत्रुलवित्रा इप्तवो वाणा यस्य रामस्य भूपतेस्तस्य वयं
दूताः । पूर्ववदित्रं कृत्वा सः ॥

५२२—केना ऽपि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ॥

हृतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयम् ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि—तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन हृताम् । दुष्कुलस्या-
पत्यमिति ‘११६५। दुष्कुलादृढक् ।४।१।१४२।’ कुल्यां कुले साधर्वीं ‘१६५०।
तत्र साधुः ।४।४।९८।’ इति यत् । माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति महाकुलस्याप-
त्यमिति ‘११६४। महाकुलादज्ञ-खञ्जो ।४।१।१४१।’ इति अज्ञ-खञ्जो । लिप्सामहे
वयं लब्धुमिच्छामः ॥

५२३—त्रिंशत्तममहर् यातं मत्वा प्रत्यागमाऽवधिम् ॥

अ-कृताऽर्था विषीदन्तः पर-लोकमुपास्महे ॥ ८९ ॥

१—‘५९७। समानोदर्य-सोदर्य-सगम्य-सहजाः समाः ।’ २—‘७२९।
धैवित्रं व्यजनं तद् यद् रचितं मृगचर्मणा ।’ ३—‘८९८ दावं लैवित्र-मावन्धो
योत्रं योक्रमयो फलम् ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

त्रिशदित्यादि—त्रिंशतः पूरणम् । ‘१८५६। विंशत्यादिभ्यः—१४२।१६।’ इति तमद् । त्रिंशत्तमं यदहः तत् प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अती-नं मत्वा अकृतार्था अनिष्टादितप्रयोजना विषीदन्तो विषादं गच्छन्तो वयं पर-लोकसुपासमहे प्रायोपवेशनेन त्रियामहे ॥

५२४—त्रियामहे, न गच्छामः कौशल्यायनि-वल्लभाम् ॥

उपलम्भ्याम-पद्यन्तः कौमारीं पततां वर !” ॥ १० ॥

त्रियामह इत्यादि—हे पततां पक्षिणां वर त्रियामहे न गच्छामः किमिति कौमारीं अकृतपूर्वदारपतिं लब्धवतीम् । ‘१२१४। कौमारापूर्ववचने ।४।२।१३।’ इति सापुः । कौशल्यायनिवल्लभाम् । कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनी रामः । ‘११७५। कौशल्य-कार्मार्याङ्क्यां च ।४।१।१५४।’ इति फिन् । फस्यायनादेशः । तस्य वल्लभां इष्टां उपलम्भ्यां प्रशस्ताम् । ‘२८४४। पोरदुपधात् ।३।१९८।’ इति यत् । ‘२८४६। उपात्प्रशंसायाम् ।७।१।६६।’ इति यत्प्रत्यये नुम् । अपश्य-न्तोऽनुपलभमानाः ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

इतः क्षिदतिशेषपमधिकृत्याह—

५२५—जगाद् वानरान् पक्षी-‘नाध्यगीढुं ध्रुवं स्मृतिम् ॥

यूयं संकुटितुं यस्मात् काले ऽस्मिन्नध्यवस्थथ. ॥११॥

जगादेत्यादि—ध्रुवं अवश्यं स्मृतिं स्मृतिशास्त्रं नाध्यगीढुं नाधीतवन्त इति पक्षी वानरान् जगाद् ‘२४६०। विभाषा लुङ्ग-लड्डोः ।२।४।३०।’ इति वि-भाषा गाढादेशः । ‘२४६१। गाहूकुटादिभ्यः—१।२।१।’ इति सिचो डित्त्वम् । ‘२४६२। घुमा-स्था-१।६।४।६६।’ इतीत्वम् ‘२२४९। धि च ।८।२।२५।’ इति सि-चो लोपः । ‘२२४७। इणः धीध्रम् ।८।३।७८।’ इति मूर्धन्यः । यस्माद्यमस्मिन् काले संकुटितुं अवसानुमध्यवस्थथ अभिप्रायं कुरुथ । कुटादित्वात् डित्त्वम् ॥

अयमेवावसानं काल इति चेदाह—

५२६—नाऽयमुद्दिजितुं कालः स्वामि-कार्याद् भवादशाम् ॥

हृत-भार्ये च्युते राज्याद् रामे पर्युत्सुके भृशम्. ॥१२॥

नायमित्यादि—भवादशां युप्मद्विधानां स्वामिकार्यादुद्दिजितुं नायं कालः । ‘२५३६। विजः—१।२।२।’ इति डित्त्वम् । किमिति न भवतीति चेदाह—राज्या-च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासितत्वात् । तत्रापि हृतभार्ये भृशमत्यर्थं पर्युत्सुके सीतायाम् ॥

५२७—यत्नं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम्, ॥

प्रोर्णवित्रीं दिवस् तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम्. ॥१३॥

यत्नमित्यादि—दक्षिणां दिशं प्रोर्णवितुं आच्छादियितुं छादयिष्याम इति तुमुन् । तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत । तस्यां दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ । काञ्चनीं ‘१५३२। प्राणिरजतादिभ्यो ऽन् ।४।३।१५४।’ प्रोर्णवित्रीं अभिव्यापिनीम् । तृच्छि रूपम् ।

१८८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्थे द्वितीयो वर्गः;

दिव आकाशस्य । कर्मणि पष्ठी । ‘२४४७। विभाषोर्णोः ।१।२।३।’ इति डित्त्वपक्षे उवङ् । अडित्त्वपक्षे च गुणः । कुस्तेति ‘२२३४। सार्वधातुकमपित् ।१।२।४।’ इति डित्त्वे विकरणस्य गुणो न भवति । तस्य चार्धधातुकत्वात् अडित्त्वे धातो-गुणः ‘२४६७। अत उत् सार्वधातुके ।६।४।१।१।’ इति उत् ॥

कालापकम् ९४-९७-

५२८—लङ्कां नाम्ना गिरेर् मूर्धि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ॥

निर्जित्य शक्रमानीता ददृशुर् यां सुर-स्त्रियः ॥ ९४ ॥

लङ्कामित्यादि—यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो ददृशुः दृष्टवत्यः । ‘२२४२। असंयोगालिद् कित् ।१।२।५।’ इति कित्त्वम् । तां यातेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । गिरे: सुवेलस्य मूर्धि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति दुर्गमत्वमाख्यातम् । शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रिय आनीता इति च रावणस्य माहात्म्यम् ॥

५२९—बभूव या ऽधिश्लेन्द्रं मृदित्वेवैन्द्र-गोचरम् ॥

कुषित्वा जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि ॥ ९५ ॥

बभूवेत्यादि—अधिश्लेन्द्रं शेलेन्द्रस्य सुमेरोरूपरि । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयमरावत्याख्यं मृदित्वेव तिरस्कृत्येव बभूव । ‘३३९३। इन्द्रिभ-भवतिभ्यां च ।१।२।६।’ इति कित्त्वम् । जगतां सारं कुषित्वा निष्कृत्य । सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के । तां यात । मृदित्वा कुषित्वेति ‘३३२२। न कृत्वा सेट् ।१।२।१।’ इति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते ‘३३२३। मृड-मृद-१।२।७।’ हत्यादिना कित्त्वम् ॥

५३०—अ-मृडित्वा सहस्राऽक्षं क्षितित्वा कौशलैर् निजैः ॥

उदित्वा उलं चिरं यत्तात् सैका धाता विनिर्मिता ॥ ९६ ॥

अमृडित्वेत्यादि—सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा । निजैः आ-त्मीयैः कौशलैः चिरं क्षितित्वा प्रयत्नं कृत्वा । उदित्वा अभिधायालं पर्यासमेवं करिष्यामीति । यत्तात् महता प्रयासेन । सैका धाता विनिर्मिता । पूर्वत्वित्वम् ॥

५३१—मुषित्वा धन-दं पापो यां गृहीत्वा ऽवसदू द्विषन्, ॥

तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम् ॥ ९७ ॥

मुषित्वेत्यादि—मुषित्वा धनदं वैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्पकं च विमानमपह-तम् । पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसदू उपितः । द्विषन् शत्रुः । शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरिताम् । ‘२६०९। रुद-विद-१।२।८।’ इति कित्त्वम् । तस्य चकारेण क्षत्वेत्यनुवर्तते ॥

१—‘७६। कुबेरस् ऋम्बक-सखो यक्षराढ् गुण्डकेश्वरः । मनुष्य-धर्मा धन-दो राज-राजो धनाधिपः ॥’ इति ना० अ० ॥

**५३२—विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ॥
उक्तं पिण्डिष्ठूषणां वो मा स्म भूत सुषुप्सवः ॥१८८॥**

विदित्वेत्यादि—आत्मीयां शक्ति सामर्थ्ये विदित्वा । पूर्ववत्कित्वम् । रावणं विजिघृक्षवः विग्रहीतुमिच्छवः । सुषुप्सवः शयितुमिच्छवो मा स्म भूत । न प्रमत्ता भवतेर्थं । रावणस्य बलीयस्त्वादिदमुक्तं मया वो युध्माकं पिण्डिष्ठूषणां प्रष्टुमिच्छनाम् । अत्र ‘२६०१। रुद्दविद ।१२१।’ इति सनः कित्वे सम्प्रसारणम् । प्रच्छेः ‘२६१। किरश्च पञ्चभ्यः ।७।२।७।५।’ इतीडागमः ॥

**५३३—ना ऽविविदिषुमध्येति सम्पद् रुदिषुं नरम् , ॥
किं मुमुषिषु-वद् यात द्विषो ना ऽपचिकीर्षया. ॥१९९॥**

नेत्यादि—वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्यो न भवति तं नरमविविदिषुं रुदिषुं रोदि तुमेषणस्वभावं सम्पद्वभूतिनामध्येति नागच्छतीति वो मयोक्तमिति योज्यम् । किं न यात न गच्छत । मुमुषिषुवत् चौरवदित्यर्थं । पूर्ववत्कित्वम् । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया । ‘२६१।२। इको श्ल० ।१।२।१।’ इति कित्वे गुणो न भवतीति ‘२६१।४। अज्जनगमां सनि ।६।४।१।६।’ इति दीर्घः । ‘२३९।०। ऋत इद्वातोः ।७।४।१।०।०।’ ॥

**५३४—बुभुत्सवो द्रुतं सीतां भुत्सीध्वं, प्रब्रवीमि वः, ॥
मा च भुद्ध्वं मृषोक्तं नः, कृषीद्वं स्वामिने हितं १००**

बुभुत्सव इत्यादि—बुभुत्सवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीताम् । बुधेः सञ्चन्तात ‘२६१।३। हलन्ताच्च ।१।२।१।०।’ इति कित्वम् । ‘३२६। एकाच्चः—।८।२।३।७।’ इति भष्टभावः । तदा द्रुतं तां भुत्सीध्वं जानीतेति वो युध्मान् ब्रवीमि । ‘२३०।०। लिङ्-सिच्चौ—।१।२।१।१।’ इति कित्वम् । मृषोक्तं मिथ्योक्तं नो ऽस्माकं मा च भुद्ध्वं न जानीत, अपि तु सत्यम् । ‘२२८।। श्लो झालि ।८।२।२।६।’ इति सिच्चो लोपः । ‘३।२। झालां जश् झशि ।८।४।५।३।’ कित्वं पूर्ववत् । अतो यूयं स्वामिने रामाय हितं कृषीद्वं कुरुत । ‘२३६।८। उच्च ।१।२।१।२।’ इति कित्वम् । ‘२२४।७। इणः पीध्वं—।८।३।७।०।’ इति मूर्धन्यः ॥

**५३५—समगध्वं पुरः शत्रोर्, मोद्यध्वं रघुत्तमम्, ॥
नौपायध्वं भयं, सीतां नौपायंस्त दशाननःः ॥१०१॥**

समगध्वमित्यादि—इदमहमाशंसे यदुत शत्रोः रावणस्य पुरः अग्रतः समगध्वं संगता भवत । ‘२७९।०। आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१।३।२।’ इति लुद्ध । ‘२६९।१। समो गम्युच्छि—।१।२।३।’ इति तद्व । ‘२७०।०। वा गमः ।१।३।२।९।’ इति सिच्चः कित्वे ‘२४२।८। अनुदात्त—।६।४।३।७।’ इत्यनुनासिकलोपः । ‘२३—१—‘७।७।६। रिपौ वैरि-सपलात्रि-द्विपद्-देषण-दुर्हदः । द्विङ्-विपक्षा ऽहिताऽभित्र-दस्यु-शत्रव-शत्रवः ।’ इति ना० अ० ।

१९० भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः;

६९। ह्रस्वादङ्गात् ।१२१२७।' इति सिचो लोपः । मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत । तत्कार्यकरणात् । मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं मा कार्षेत्यर्थः '२६९५। आडो यमहनः ।११३।२८।' इति तङ्ग । '२६९८। यमो गन्धने ।११२।१५।' इति तङ्ग । यमो गन्धन इति सिचः कित्त्वे अनुनासिकलोपः । गन्धनं सूचनम् । अन्यथा युप्मासु गन्धितनयेषु नियतमसौ दशाननः सीतामुपायस्त स्वीकृतवान् स्यात् । तस्य दुर्वृत्तत्वात् । '२७९०। आशंसायां भूतवच्च ।१३।१३२।' इत्यनि-ष्टाशंसायां लुङ्ग । '२७२९। उपाद्यमः स्वकरणे ।१३।५६।' इति तङ्ग । स्वीक-रणं चात्र विवाहनमुक्तम् । '२७३०। विभाषोपयमने ।११२।१६।' इति अकि-त्वपक्षे रूपम् ॥

५३६—ततः प्रास्थिषता ऽद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ॥

सर्वे किलकिलायन्तो, धैर्यं चाऽधिषता ऽधिकम् ॥

तत इत्यादि—ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः । धैर्यं चाधिकमाधिषत आहितवन्त आत्मनि । तिष्ठतेदधातेश्च '२३८९। स्था-घ्वोरिच्च ।११२।१७।' इति कित्त्वमित्वं च । तिष्ठते: '२६८९। समंव-प्र-विभ्यः स्थः ।११३।२२।' इति तङ्ग । किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं कुर्वाणाः । '८। अव्यक्तानुकरण—६।१९८।' इत्यादिना डाच् तदन्तात् '२६-६। लोहितादिडाजभ्यः क्यष्ट् ।३।१।१३।' । '२६६९। वा क्ययः ।११३।९०।' इति परस्मैपदम् ॥

कुलकम् १०३—१०७—

५३७—निकुञ्जे तस्य वर्तित्वा रम्ये प्रक्षेदिताः परम् ॥

मणि-रलाऽधिषयितं प्रत्युदैक्षन्त तोय-धिम् ॥१०३॥

निकुञ्ज इत्यादि—तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्याने वर्तित्वा स्थित्वा । '३३२२। न ख्वा सेद् ।११२।१८।' इति कित्त्वप्रतिषेधः । परं प्रक्षेदिता उच्चरव्यक्तशब्दं कुर्वाणाः । '३०५२। निष्ठा शीङ्ग—११२।१९।' इति कित्त्वप्रतिषेधः । तोयधिं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः । लङ्घि रूपम् । कीदृशं मणिरलाधिषयितम् । '३०८७। कोऽधिकरणे च ।३।४।७६।' इति क्तः पूर्ववक्तिकित्त्वप्रतिषेधः । मणिर्यद्रवमिति श्रीरलादावपि रलशब्दस्य दृष्टत्वात् एकपदव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावः । तस्याधिषयितमवस्थानमित्यर्थः ॥

५३८—अ-मर्षितमिव घन्तं तटाऽद्रीन् सलिलोर्मिभिः ॥

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनैव प्रलोठितम् ॥१०४॥

१—'३४८। निकुञ्ज-कुञ्जौ वा कुञ्जे लतादिपिहितोदरे ।' । २—'२५९। भङ्गसूतरङ्ग ऊर्मिर् वा लियां वीनिरथोर्मिपु ।' इति ना० अ० ।

**अमर्पित इत्यादि—सलिलोर्मिभिः कलोलैः । तटाद्रीन् तटस्थान् पर्वतान्
मन्त्रं प्रत्युदैश्वन्त । अमर्पितमिव '३०५५। मृपस्तितिक्षायाम् । १।२।२०।'** इति
कित्त्वप्रतिषेधः । पश्चात् नवस्मासः । श्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णम् । द्युति-
तमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा श्रिया कर्तृभूतया द्युतिं शोभितम् । यत्रेत्य-
ध्याहृत्य तमैक्षन्तेति योज्यम् । एवं च कृत्वा '३०५६। उदुपधात् । १।२।२१।'
इत्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधात् कित्त्वमुदाहृतम् । मदेनेव
मत्ततयेव । श्रिया हेतुभूतया प्रलोकितं वृष्टिरुमारब्धम् । '३०५३। आदिकर्म-
णि-१।४।७।' निष्ठायामकित्त्वमुदाहृतम् ॥

५३९—पूतं शीतैर् नंभस्वद्विर् ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः ॥

गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥१०५॥

**पूतमित्यादि—नभस्वद्विर्युभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतम् । '३०५०।
पूडश्च । १।२।५।'** इति विकल्पेनेद् । अत एव पक्षे पूजः क्वानिष्टयोः कित्त्व-
प्रतिषेधो ऽत्र न भवति । तत्र सेदित्यनुवर्तते । रुचो दीसीर्गन्थित्वेव संदर्भेव
स्थितम् । '३३२। नोपधात्यफकान्तादा । १।२।२३।' इति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूप-
म् । सर्वतस्तरङ्गान् गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिपन्तम् । नोपधादिति विकल्पेन
कित्त्वप्रतिषेधः । यत्रेत्यध्याहृत्य तमैक्षन्तेति योज्यम् ॥

५४०—वञ्चित्वा ऽप्यम्बरं दूरं स्वस्मिन् तिष्ठन्तमात्मनि ॥

तृषित्वेवा ऽनिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः ॥१०६॥

**वञ्चित्वेत्यादि—स्थित्यनिक्रमादम्बरं दूरं वञ्चित्वातिक्रम्य । '३३२।३।
वञ्चि-लुञ्चि-१।२।२४।'** इति कित्त्वप्रतिषेधः । स्वस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तम् ।
अत्र '१४०। नश्छब्द्यप्रशान् । १।३।७।' इति नकारस्य रूपम् । पूर्वस्य त्वनुनासि-
कादेशः । तृषित्वेव तृषित इव भूत्वा । '३३२। तृषि-मृषि-१।२।२५।' इत्या-
दिना [कित्त्वविकल्पः ।] प्रतिषेधः । तत्सलिलस्य स्वादुत्स्वात् । सरितां पयः
स्वादु पिबन्तं अनिशमजस्तम् ॥

५४१—द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मेभिः परिवर्धितम् ॥

मेरोर् जेतुमिवा ऽभोगमुच्चैर् दिद्योतिषुं मुहुः ॥१०७॥

**द्युतित्वेत्यादि—शशिना नक्तम् गत्रौ द्युतित्वा दीसिमता भूत्वा । रश्म-
भिः परिवर्धितं वृद्धिं नीतं सन्तं तोयधिं मेरोराभोगं महस्वं जेतुमिव मुहुरुच्चै-
र्दिद्योतिषुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वात्नाम् । द्युतित्वा दिद्योतिषु-
मिति '२६।७। रलो द्युपधात् । १।२।२६।' इति कित्त्वाकित्त्वे । तत्र द्युकारो-**

१—'७०। नभस्वद्व-वात-पवन-पवमान-प्रभजनाः ।' २—(५३८) शेषकसं
टिप्पणं विलोकनीयम् । ३—'१४७। दिवा ऽहीत्यथ दोपा च नक्तं च रजनाऽवृति ।'
४—'११८। किरणोऽस्मयूखाऽङ्गु-गभस्ति-घणि-रङ्गमयः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

१९२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

पधादिकारोपधाच्च रलन्ताद्वलादेवातोः परौ क्त्वासनौ वा न कितौ भवत
इति सूत्रार्थः ॥

५४२—विलोक्य सलिलोच्चयानधि-समुद्रमभंलिहान्

अभमन्-मकर-भीषणं समधिगम्य चा ऽधः पयः ॥

गमाऽगम-सहं द्रुतं कपि-वृषाः परिप्रैषयन्

गजेन्द्र-गुरु-विक्रमं तरु-मृगोत्तमं मारुतिम् ॥१०८॥

विलोक्येत्यादि—कपिवृषाः कपिमुख्या मारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन्
व्यसर्जयन् । परिप्रवृत्तात् '१२०२। इष गतौ' इत्यसात् हेतुमण्णन्तात् लङ्कि
रूपम् । किं कृचेत्याह । विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलोर्मान् । ऊर्ध्वं चीयत
इति '३२३१। एरच् । ३।३।५६।' । अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि । अब्रंलिहान् दूर-
मुच्छृतान् । अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा । कीदृशम् अभिन्निर्भासणं
भयानकम् । भीषयतीति नन्दादित्वाह्युः । गमागमसहं गमनागमनयोग्यं मा-
रुतिम् । गजेन्द्रस्येव गुरुर्विक्रमो यस्य । तस्मृगेषु वानरेषूत्तममिति । सप्तमीति
योगविभागात् सः ॥

॥ इति डित्त्वाधिकारः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः

सर्गः पर्यवसितः ।

अष्टमः सर्गः ।

आत्मनेपदमधिकृत्याह—

५४३—अगाधत ततो व्योम हनूमानुरु-विग्रहः, ॥

अत्यशेरत तद्-वेगं न सुपर्णाऽर्क-मारुताः ॥ १ ॥

अगाधतेति—ततो विसर्जनानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाशम-
गाधत प्रस्थितवान् । '४। गाध प्रतिष्ठा-लिप्सयोः' इत्यस्मालङ्कृ । '२।५७। अनु-
दात्तङ्गितः—१।३।१२।' इत्यनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । उरुविग्रहः कामरूपित्वात्-
दानीमुत्पादितविपुलकायः। तस्य चोत्पततो वेगं गरुडादित्यपवनाः नात्यशेरत नाति-

१—पदेऽस्मिन् पृथ्वी वृत्तम् । तलक्षणं तु—'९४। ज-सौ ज-स-य-ला वसु-ग्रहयतिश्
च पृथ्वी गुरुः ।' इति वृत्तरलाकरे भट्टेदार आह । २—'१४२९। शुक्रले मूपके
थ्रेष्टु सुकृते वृपमे वृषः ।' ३—'३। गरुडमान् गरुडस् ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥
३। नागान्तको विष्णु-रथः सुपर्णः पत्रगाऽशनः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शोक-घनिका-भङ्गो' नामाष्मः सर्गः—१९३

शयितवन्तः । डित्वात्तद् । '२४४२। शीडो रुद्।७।१।६।' । '२४४१। शीडः सर्वधानुके गुणः।७।४।२।१।'

५४४—अभायत यथा अर्केण सुप्रातेन शरन्-मुखे, ॥

गम्यमानं न तेनाऽसीदगतं क्रामता पुरः.. ॥ २ ॥

अभायतेत्यादि—यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्यभावात् । शोभनं प्रातरनेनेति । '८६०। सुप्रात-सुश्च-।५।४।१२०।' इति समासान्तनिपातनम् । शरन्मुखे शरदारम्भे । अभायत दीप्त्यते स्म । '२६७९। भाव-कर्मणोः।१।३।१३।' इति भावे तद् । तद्वत्तेनाभायत । पुरो अत्रो यदर्केण गम्यमानमवृष्ट्यमानं चर्मेत्यर्थात् । कर्मण्यात्मनेपदम् । तेन हनूमता क्रामता गच्छता । शिति क्रम इति दीर्घत्वम् । नागतमासीत् अपि तु सर्वमेव गतमिति ॥

५४५—वियति व्यत्यतन्वातां मूर्तीं हंरि-पयोनिधी, ॥

व्यत्यैतां चौत्तमं मार्गमकेन्द्रेन्दु-निषेवितम्.. ॥ ३ ॥

वियतीत्यादि—हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रो मूर्तीं स्वदेहौ वियत्याक्षे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवन्तौ । तनोत्तेलेह । '२६८०। कर्तृरि कर्मव्यतिहरे।१।३।१४।' इत्यात्मनेपदम् । उत्तमं च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं व्यत्यैतां व्यतिगतवन्तौ । इणः परस्य लङः कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं प्राप्तं '२६८१। न गति-हिंसार्थेभ्यः।१।३।१५।' इति गत्यर्थेत्वात् प्रतिषिद्धं, तेन तस्स्तामादेशः । तत्र हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन्वियत्प्रदेशो स्वमूर्तिं विस्तारितुमवसरो भविता, तत्र पयोनिधिरूपमिभिः स्वमूर्तिं वितस्तार । पयोनिधेश्च वेला तटं गच्छतो यत्र स्वमूर्तिविस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्तिं वितस्तार । तथा पयोनिधेयं मार्गं गन्तुमवसरो भविता, हरिरुपत्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् । यं च हरेमार्गं गन्तुमवसरो भविता तं मार्गं पयोनिधिरञ्जिलैरूपमिभिरेच्छत् । यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते । यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञदत्तः कृत्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेणेतरसंबन्धन्याः क्रियायाः करणात् अन्यतरसंबन्धन्याश्चेतरकरणात् सम्भवति कर्मव्यतिहारः ॥

५४६—व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः ॥

व्यत्यगच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः.. ॥४॥

व्यतीत्यादि—तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं यो ऽवसरो भावी तत्र समुद्रो नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं न जितं, तदानीं तस्योद्भृतकलोलत्वात् । अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुदस्य शान्तत्वं कर्तुं यो ऽवसरो भावी तत्र नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं वान जितं, तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् ।

१—'१३८३। यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽक-विष्णु-सिंहाऽशु-वाजिषु । शुक्राऽहि-कपि-भेकषु हरिर् ना कपिले त्रिषु' इति नानार्थेऽमरः ।

१९४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तदेवं हनूमतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य धैर्यं न व्यतिजिन्ये नाभिवभूत ।
एकवचनस्य प्रत्येकाभिसंबन्धात् । कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदम् । '२३३१।
सँलिटोर्जः ।७।३।५७।' इति कुरुत्वम् । तस्य हनूमतो गतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
प्रभञ्जनो वायुर्न व्यत्यगच्छत् प्राप्तवान् ॥

तस्यातिजवेन गच्छतः पथि राक्षसी संप्राप्ता तामसौ व्यापादितवानित्याह—
५४७—व्यतिघन्तीं पथि घन्तं राक्षसीं पवनाऽस्तमजः ॥

जघानाऽविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतम् ॥५॥

व्यतीत्यादि—इनिष्याम्येनमिति राक्षस्या यो वधकरणावसरः तत्र व्यति-
घन् व्यतिघन्तीं तस्यैनां इनिष्यामीति यो वधकरणावसरः तत्र घन्तीं तदेवमितरै-
तरक्रियाकरणेन व्यतिघन्तीं राक्षसीम् । न गतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्र-
तिपेधः । तां पवनात्मजो हनूमान् जघान । कथं वदनमाविश्य उदरं भित्त्वा
द्रुतं निर्यान् निर्गच्छन् । यातेः शतरि रूपम् ॥

५४८—अन्योन्यं स्म व्यतियुतः

शब्दान् शब्दैस् तु भीषणान् ॥

उदन्वांश् चानिलोद्धूतो

वियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि—अन्योन्यमित्यन्योन्यस्येत्यर्थः । ‘कर्मव्यतिहारे सर्वे-
नान्नो द्वे भवतः स्त्रीन्युसक्योरामभाव इति वक्तव्यम् ।’ अन्योन्यस्य संब-
न्धिभिः शब्दैः उदन्वद्राक्षस्यो शब्दान् भीषणानात्मीयान् व्यतियुतः स्म मिश्रि-
तवन्तौ । '११०६। यु मिश्रणे' इत्यस्मात् '२७७८। लट् से ।३।२।११८।' इति
भूते लट् '२६८२। इतरेतर-१।३।१६।' इत्यादिना कर्मव्यतिहार आत्मनेपद-
प्रतिपेधः । तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्र
राक्षसी व्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युत्याव । राक्षस्या शब्दकरणाद्यो
भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्ष-
सीशब्दैर्युत्याव ॥

५४९—न्यविक्षत महा-ग्राह-संकुलं मकराऽस्तलयम् ॥

सैका वहूनां कुर्वाणा नकाणां स्वाऽशितम्भवम् ॥७॥

न्यविक्षतेत्यादि—महद्विग्राहैः संकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत प्रवि-
ष्टवती । '२६८३। नेर्विशः ।१।३।१७।' इत्यात्मनेपदम् । '२३३६। शल इगुपधा-
दनिटः ।३।१।४५।' वहूनां नकाणामेकापि सती स्वाशितम्भवं सुषु पृष्ठि
कुर्वाणा । '२९६२। आशिते भुवः-३।२।४५।' इति भावे खच् ॥

१ '२७५। ग्राहो उवहारो, नकस् तु कुम्भीरः ।' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'उशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्मः संगः— ११५

५५०—कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ॥

पित्रा संरक्षितं शक्रात् स मैनाकाऽद्विमैक्षत् ॥ ८ ॥

कृतेनेत्यादि—स हनूमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्विमैक्षत् । वायोरूपकृत-
मुपकारं कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचिन्वन्तम् । '२६८४। परि-
व्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८।' इत्यकर्त्रभिग्रायविषयमात्मनेपदम् । पित्रा वायुना
रक्षितं शक्रात् । तेन हि पक्षच्छेदकाले महता वेगेन समुद्रं नीत्वा रक्षित इति
श्रूयते ॥

५५१—खं पराजयमानोऽसावुञ्जत्या पवनाऽत्मजम् ॥

जगादा ऽद्विर् 'विजेषीष्टा मयि विश्रम्य वैरिणम् ॥९॥

खमित्यादि—असावद्विः उञ्जततया खं पराजयमानोऽभिभवन् पव-
नात्मजं जगाद् । मयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं शास्त्रं विजेषीष्टा: त्वमभिभूयाः ।
आशिषि लिङ् । उभयन्नापि '२६८५। वि-पराभ्यां जे: १।३।१९।' इति तङ् ॥

५५२—फलान्यादत्स्व चित्राणि, परिक्रीडस्व सानुषु, ॥

साध्वनुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम् ॥१०॥

फलानीत्यादि—चित्राणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व गृहणा '२६८६।
आङ्गोदोऽनास्यविहरणे १।३।२०।' इत्यात्मनेपदम् । सानुषु ममैकदेशोषु परिक्रीडस्व
विहर । पक्षिणां च वृन्दानि साधु जोभनं अनुक्रीडमानानि विहरन्ति सन्ति
पश्य । उभयन्न '२६८७। क्रीडोऽनु-सं-परिभ्यश्च १।३।२१।' इति तङ् ॥

५५३—क्षणं भद्रा ऽवतिष्ठस्व, ततः प्रस्थास्यसे पुनः ॥

न तत् संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥११॥

क्षणमित्यादि—हे भद्र कल्याण ! क्षणमवतिष्ठस्व । ततः पश्चात्प्रस्थास्यसे
यास्यसि । यच्च कार्यं करणीयं दक्षेणानलुसेन त्वया ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च सं-
स्थास्यते अपि तु लिप्तस्यत एवेत्यर्थः । सर्वत्र '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्थः
१।३।२२।' इति तङ् ॥

५५४—त्वयि न स् तिष्ठते प्रीतिस् तुभ्यं तिष्ठामहे वयम् , ॥

उत्तिष्ठमानं भित्राऽर्थे कस् त्वां न वहु मन्यते ॥१२॥

त्वयीत्यादि—त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति । तेन संशये अस्माभिरन्यो
निर्णेता नान्वेषणीयः । किंतु नोऽस्माकं प्रीतिरेव निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठ-
ते । '२६९० प्रकाशन-स्थेयाल्ययोश्च १।३।२३।' इत्यात्मनेपदम् । विवादपद-
निर्णेता स्थेय उच्यते । तुभ्यं तिष्ठामहे वयस्ति त्वयि विषये अस्माकं चेतो

१—'१०१६। दक्षे हु चतुर-पेशल-पटवः सूथान उण्डूच ।' २—'११५४।
ऊरीकृतमुरीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिशातम् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

१९६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

वर्तत इति स्वाभिप्रायम् । तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं निवेदयाम इत्यर्थः । अत्र प्रकाशनं च स्वाभिप्रायकथनम् । ‘५७२। श्लाघ-हुङ्ग-स्था-शपां ज्ञीप्त्यमानः । ॥१४।३।४।’ इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । कस्मादेवं मां श्लाघस इति चेदाह । उत्सिष्टमानं यतमानम् । ‘२६९। उदो उनूर्ध्वकर्मणि । ॥३।२४।’ इत्यात्मनेपदम् । कस्त्वां न बहु मन्यते न श्लाघते ॥

५५५—ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्या-त्रयं द्विजाः, ॥

रक्षोभिसू तापितासू ते ऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति ते ऽधुना.

य इत्यादि—ये द्विजा मन्त्रैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते प्रत्युपासते । ‘२६-९२। उपान्मष्ट्रकरणे । ॥३।२५।’ इत्यात्मनेपदम् । संध्यात्रयं त्रिसन्ध्यम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ते ऽपि रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति । किं पुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

५५६—अ-व्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर ! वायोरहं सुहृत्, ॥

रविर् वितपते ऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम् ॥१४॥

अव्यग्र इत्यादि—हे वीर ! अव्यग्रमनाकुलं मर्युपतिष्ठस्व सञ्चिहितो भव । ‘२६९।३। अकर्मकाच्च । ॥३।२६।’ इत्यात्मनेपदम् । यतो वायोस्त्व पितुरहं सुहृत् । रविरत्यर्थं वितपते दीप्त्यते । ‘२६९।४। उद्-विभ्याम्-। ॥३।२७।’ इत्यात्मनेपदम् । तत्राकर्मकादिति वर्तते । तस्मादाश्वस्य विश्रम्य गम्यताम् ॥

५५७—तीव्रमुक्तपमानो ऽयम्-शक्यः सोऽुमातपः, ॥

आप्नान इव संदीसैरलातैः सर्वतो मुहुःः ॥ १५ ॥

तीव्रमित्यादि—तीव्रं सुषु उत्तपमानो दीप्त्यमान आतपः सोऽुमशक्यः । पूर्ववदात्मनेपदम् । अलातैः उल्मुकैः संदीसैः सर्वत आप्नान इव ताडयन्निव । ‘२६९।५। आङ्गो यमहनः । ॥३।२८।’ इत्यविवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदम् ‘२३६।३। गम-हन-। ६।४।९।८।’ हृत्युपधालोपः ‘३५।४। हो हन्ते:-। ७।३।५।४।’ इति कुत्वम् ॥

५५८—संशृणुष्व कपे ! मत्कैः संगच्छस्व वनैः शुभैःः, ॥

समारन्त ममा ऽभीष्टाः संकल्पौस् त्वय्युपागते. १६

संशृणुष्वेत्यादि—हे कपे ! संशृणुष्व आकर्णय । ‘२६९।९। समो गम्यृ-
द्धिष्ठ-। ॥३।२९।’ इत्यादिविवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदम् । शुभैः शोभमानैः । हृत्युपधलक्षणः कः । वनैमत्कैः मरस्वामिकैः । अहं स्वामी येषामिति ‘१८७।१

१—‘१२०। रोचिः शोचिन्मे क्षीबे, प्रकाशो योत आतपः ।’ २—‘९१५।
अथ स्त्री स्यादङ्गारो, ऽलातमुल्मुकम् ।’ ३—‘१५। धीर् धारणावती मेधा,
संकल्पः कर्म मानसम् ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'उशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— १९७

स एषां ग्रामणीः । ४।२।७८।' इति कः । '१३।७।३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९।' इति मदादेशः । संगच्छस्व संगतो भव । पूर्ववदात्मनेपदम् । समारन्त ममाभीष्टा इति ममाभिप्रेता ये संकल्पा अभिप्रायाः 'कदा नु मे सुहृत्या वा कश्चिदेव्यति यस्याहमुपयोगी स्याम्' इति ते समारन्त आगताः त्वच्युपागते सति । अतेऽर्लुङ्गि पूर्ववदात्मनेपदम् । '२३।८।२। सर्ति-शास्त्र्यतिभ्यश्च । ३।१।५।६।' इत्यङ्गि '२४।०।६। क्र-दशो उङ्गि गुणः । ७।४।१।६।' । '२२।५।४। आडजादीनाम् । ६।४।७।२।' भाषाविषयस्य प्रयोगः ॥

न चेवं मिथ्या वायुमें सुहृदित्याह—

५५९—के न संविद्रिते, वायोर् मैनाकाउद्दिर् यथा सखा, ॥

यत्नादुपाहये प्रीतः, संहयस्व विवक्षितम् ॥ १७ ॥

क इत्यादि—वायोमैनाकाद्विर्यथा सखेति के न संविद्रिते जानन्ति । वेत्ते: पूर्ववदात्मनेपदम् । '२७।०।१। वेत्तेर्विभाषा । ७।१।७।' इति रुद् । तस्मात् प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाहये भवन्तमाह्यामि । ततः संहयस्व कथय विवक्षितमभिप्रेतम् । '२७।०।३। नि-समुपविभ्यो हः । १।३।३।०।' इत्यकर्त्रभिप्राये लद्लोटोरात्मनेपदम् । ततो उक्तमकादिति निवृत्तम् । सामान्येन विधानम् ॥

५६०—द्यामिवाह्यमानं तमवोचद् भूधरं कपि: ॥

उपकुर्वन्तमत्यर्थं प्रकुर्वाणो उन्जीवि-वत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि—द्यामिवाकाशमिवाह्यमानं महत्या स्पर्धमानम् । '२७।०।४। स्पद्धायामाढः । १।३।१।' इत्यात्मनेपदम् । अत्यर्थमुपकुर्वन्तं आतिथ्येन तमीदृशं भूधरमवोचत् । कपि: प्रकुर्वाणः सेवमानो उन्जीविवत् भृत्यवत् । '२७।०।५। गन्धन—१।३।३।२।' इत्यादिना सेवने तद् ॥

५६१—'कुल-भार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम् ॥

यामि त्वरा-वान् शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदुपस्कृथाः ॥ १९ ॥

कुलभार्यामित्यादि—अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्वाणं कुल-नारीमभिगच्छन्तम् । तस्यां सहसा प्रवर्तमानमित्यर्थः । साहसिक्ष्ये तद् । त्व-रावान् त्वरायुक्तः । अतः हे शैलेन्द्र ! मा कस्यचिदशनपानादिकस्य उपस्कृथाः अतिशयवन्तं मा कार्यारित्यर्थः । माङ्गि लुङ् । प्रतियते तद् । '२५।४।७। तनादि-भ्यस्त-थासोः । २।४।७।१।' इति सिंचो लुङ् । '२५।५।२। उपात्प्रतियत्न-१।६।१।-१।३।१।' इति सुद् । कस्यचिदिति '७।१।४। कृञः प्रतियते । २।३।५।३।' इति कर्मणि पष्ठी ॥

१—'७७७। वयस्यः लिङ्घः सवया, अथ मित्रं सखा सुहृत् ।' । २—'८०।'

द्यो—दिवौ द्वे लियामेभ्यं व्योम पुष्करम्बरम् । नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्तम् खम् । वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाश-विहायसी ॥' । ३—'७७४। पण्डो वर्ष-वरस् तुल्यौ, सेवकार्थं उन्जीविनः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

१९८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

५६२—यो ऽपचक्रे वनात् सीतामृधिचक्रे न यं हैरिः, ॥

विकुर्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्म्यहम्. ॥ २० ॥

य इत्यादि—यः सीतामृपचक्रे अभिबभूव । अवक्षेपणे तद् । वनादिति वनसुपगम्य । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । यं हरिरिन्द्रो नाधिचक्रे न प्रसेहे । ‘२७०६। अधेः प्रसहने । १।३।३३’ इति तद् । तस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यम् । कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् । ‘२७०७। वेः शब्द-कर्मणः । १।२।३४’ इति तद् । तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥

५६३—विकुर्वे नगरे तस्य पापस्या ऽद्य रघु-द्विषः, ॥

विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्ये ऽथवा यशः. २१

विकुर्व इत्यादि—तस्य रघुद्विषो रामशत्रोः पापस्य नगरे पुर्या अहमद्य विकुर्वे विविच्चं चेष्टे । ‘२७१८। अकर्मकाच्च । १।३।४५’ तद् । तत्र विकुर्वाणो यदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वास्यर्थं विनेष्ये अपनेष्यामि । ‘२७०९। संमानन—। १।३।३६’ इत्यादिना व्यये तद् । यतो धर्मादिषु विनियोगो व्ययः । यशो वा उदानेष्ये ऊर्ध्वं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् । अत्रोत्सज्जने तद् । उत्सज्जन-मुखेष्येष्यम् ॥

५६४—विनेष्ये क्रोधमृथवा क्रममाणो ऽरि-संसदि ॥

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर् नभैस्वतः. ॥ २२ ॥

विनेष्य इत्यादि—यदि वा क्रोधमात्मनो विनेष्ये अपनेष्यामि । ‘२७२०। कर्तुष्ये च—। १।३।३७’ इति तद् । कर्तुस्यस्य क्रोधकर्मणो ऽशरीरत्वात् अत्र व्ययो न संभवतीति । अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन प्रवर्तमानः । ‘२७११। वृत्तिसर्ग—। १।३।३८’ इत्यादिना वृत्तौ तद् । वृत्तिस्प्रतिबन्धः। इत्येवमुक्त्वा सूनुर्नभस्वतः वायोस्तनयः खे तूर्णं पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे । ‘२७१२। उप-पराम्याम् । १।३।३९’ इत्यनेन सर्गे तद् । सर्गं उत्साहः ॥

५६५—परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ॥

दिवमाक्रममाणैव केतु-तारा भय-प्रदा. ॥ २३ ॥

परीत्यादि—तस्य हनूमतो विक्रमं शौर्यं परीक्षितुं राक्षसी उपाक्रंस्त उत्सेहे पूर्ववत्तद् । दिवमाक्रममाणैव । यथा केतुः स्वर्णानुः तारा नभस्युद्गच्छति भयं-करा । ‘२७१३। आह उद्गमने । १।३।४०’ इति तद् । तत्र हि ज्योतिरुद्गमन इत्युक्तम् । केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वाद् ॥

१—(५४५) शोकस्थं टिप्पणमालोचनीयम् । २—‘७२०। समन्या परिषद् गोष्ठी सभा-समिति-संसदः ।’ । ३—(५३९) शोकस्थं टीकनं विलोक्यताम् । ४—‘१२६७। ग्रह-भेदे ध्वजे केतुः, पाथिवे तनये मुतः ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्तः— १९९

५६६—जले विक्रममाणाया हनूमान् शत-योजनम् ॥

आस्यं प्रविश्य निरगादृणूभूया ऽप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जल इत्यादि—विक्रममाणायाः पञ्चां विचरन्याः । ‘२७१४। वे: पादवि-हरणे । १३।४।’ इति तद् । जलग्रहणात् गतिविशेषं दर्शयति । आस्यं शतयोजनं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः । तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य निरगात् निर्गतः । उदरं विदायेत्यर्थात् । अप्रचेतितः अविज्ञातः ॥

५६७—द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामभ्योनिधेस् तटम् , ॥

उपाक्रंस्ता ५५कुलं घोरैः क्रममाणैर् निशाचरैः ॥ २५ ॥

द्रष्टुमित्यादि—असौ हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणः आदिक-मर्मणि यथा भोकुं प्रक्रमते इति । उदधेस्तमुपाक्रंस्त गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः । ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थस्त्वात् ‘२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १३।४।२।’ इति तद् । घोरैः रौद्रैः । निशाचरैराकुलं व्यासम् । तटं क्रममाणैः इतस्ततो गच्छद्दिः । ‘२७१६। अनुपसर्गाद्वा । १३।४।३।’ इति तद् ॥

५६८—आत्मानमपजानानः शश-मात्रोऽनयद् दिनम् , ॥

ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञास्त क्रिया-पूर्दुः ॥ २६ ॥

आत्मानमित्यादि—मा कश्चिदद्राक्षीदिति तथाविधमात्मानं शरीरमव-जानानः अपहृवानः । ‘२७१७। अपहृते ज्ञः । १३।४।४।’ इति तद् । यो हि शश-मात्रो भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् । अनयद्दिनं अगम-यद्विवसम् । ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । ‘२७१९। सं-प्रति-भ्यामनाध्याने । १३।४।६।’ इत्यात्मनेपदं लुडो भवति । आध्यानं चोत्कण्ठनम् । ज्ञास्ये इत्यकर्मकाव्येत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मनेपदम् । प्राज्ञः क्रियापुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलं च दर्शयति ॥

५६९—संजानानान् परिहरन् रावणाऽनुचरान् बहून् ॥

लङ्घां समाविशदूरा त्रौ वदमानोऽरि-दुर्गमान् ॥ २७ ॥

संजानानानित्यादि—रावणस्यार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति ‘२९३०। चरेष्टः । १३।४।६।’ तान् बहून् संजानानान् चेतयतः परिहरन् । अनाध्याने तद् । रात्रौ लङ्घां समाविशत् प्रविष्टवान् । अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमाम् । वदमानो भासमा-नः । ‘२७२०। भासनोपसंभाषा—१३।४।७।’ इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

५७०—कंचिन् नौपावदिष्टा ऽसौ, केनचिद्दूर्यवदिष्ट न, ॥

शृण्वन् संप्रवदमानाद् रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

१—‘५२९। गन्धवेः शरनो रामः समरो गवयः ज्ञाशः।’ इति ना० अ० ॥

२—(५५६) स्तोकस्य टीकनं द्रष्टव्यम् ।

२०० भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

कंचिदित्यादि—असौ प्रविष्टः सन् न कंचिदुपावदिष्ट उपसान्त्वतवान् । उपसम्भापायां तद् । केनचिद्यवदिष्ट न, न भाषितवान् । विमतो तद् । विमतिर्नानामतिः । शृण्वन् आकर्णयन् । जनात् संप्रवदमानात् संभूय भाषमाणात् । रावणस्य संबन्धिनो गुणान् । ‘२७२१। व्यक्तवाचाम्-॥३४८।’ इत्यात्मनेपदम् । जनानां व्यक्तवाच्नावात् ॥

५७१—जलिपतोत्कुष्ट-संगीत-प्रनृत्त-स्मित-वैलिगतैः ॥

घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्घा पूत-ऋतोः पुरः ॥ २९ ॥

जलिपतेत्यादि—पूतऋतोरिन्द्रस्य या पूः तस्या अमरावत्याः संबन्धिनो घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्घा । अनुशब्दः सादृश्ये । सदृशं वादं कृतवती । तैर्जलिपतादिभिः । उभयत्रापि जलिपतादिघोषस्य तुल्यत्वात् । लङ्घेति तस्यो जन उच्यते । तेन व्यक्तवाचिग्रष्यत्वात् ‘२७२२। अनोरकर्मकात्-॥३४९।’ इति तद् । तत्र व्यक्तवाचामित्यनुवर्तते न समुच्चारण इति ॥

५७२—ऐदूर्विप्रवदमानैम् तां संयुक्तां ब्रह्म-राक्षसैः ॥

तथा ऽवगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांस-शोणितम् ॥३०

ऐदित्यादि—तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमानैत् जगाम । हणो लडि रूपम् । विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थभिधायिभिः । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे ‘२७२३। विभाषा विप्रलापे ॥३४०।’ इति तद् । तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्विः संयुक्ताम् । गिरतेरभ्यवहारार्थत्वात् ‘२७२४। अवाद् ग्रः ॥३४१।’ इति तद् । मांसशोणितमिति ‘९९०। जातिरप्राणिनाम् ॥२४६।’ इत्येकवद्वावः ॥

५७३—यथा-स्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीरुँ स्वामिनो गुणान्, ॥

पान-शौण्डोः पथः क्षीवा वृन्दैरुदचरन्त च ॥३१ ॥

यथास्वमित्यादि—ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्र यथास्वमात्मीयस्य स्वामिनो गुणान् गोष्ठीरु गोष्ठीमध्ये संगिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः । ‘२७२५। समः प्रतिज्ञाने ॥३४२।’ इति तद् । पानशौण्डोः पानसक्ताः क्षीवा मत्ताः सन्तः पथो मार्गानुदचरन्त उक्तम्य गच्छन्ति स्म । ‘२७२६। उद्धरः सकर्मकात् ॥३४३।’ इति तद् । वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥

१—‘११५३। उक्तं भाषितमुदितं जलिपतमास्यात्मभिहितं लिपितम्।’ २—
‘२३५। कन्दितं सृदितं कुष्टं, जृम्भस् तु त्रिषु जृम्भणम्।’ ३—‘८१४। आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वृलिगतं पूतम्।’ ४—(५६४) शोकस्थं टिप्पणं विलोक्यताम् ।
५—‘१०६८। मत्ते शौण्डोत्कृष्णीवाः कामुके कमिता उत्तुकः।’ इति सर्वत्र
नां अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शोक-वनिका-भज्जो' नामाष्टमः सर्गः—२०१

५७४—यानैः समचरन्ता ऽन्ये कुञ्जराऽश्व-रथाऽऽदिभिः, ॥
संप्रायच्छन्त बन्दीभिरन्ये पुष्प-फलं शुभम्. ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि—अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त संचरन्ते स्म । '२७-२७। समस्तृतीयायुक्तात् । ११३५४।' इति तद् । अन्ये बन्दीभिरानीताभिः । सम्प्रदाने तृतीया । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति इति वचनाद्वन्दी-भ्य इत्यर्थः । पुष्पफलं शोभनं संप्रायच्छन्त ददति स्म । '२७२६। दाणश्च सा चेष्टतुर्थर्थे । ११३५५।' इति तद् । पुष्पफलमिति जातेरेकवद्वावः ।

५७५—कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नाऽसंवम्, ॥
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस् ताभ्योऽशप्सत कामिनः. ३३

कोपादित्यादि—काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनितात् । आसवं मध्यविशेषं नोपायंसत न स्त्रीकृतवत्यः । '२७३०। विभायोपयमने । ११२१६।' इत्य-किरवपक्षे रूपम् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे । ११३५६।' इति तद् । पाणिग्रह-णपूर्वस्य स्त्रीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्त्रीकरणं द्रष्टव्यम् । '२७४२। समुदाहृभ्यो यमो ग्रन्थे । ११३७५।' इति वा तद् । उदाहृपूर्वस्य यम आदाना-र्थवात् । अवसरग्रासं सूत्रद्रव्यमुपाहतं स्यात् । प्रियैः प्रत्तं दत्तम् । '३०७। अच उपसर्गांतः । १७४४७।' प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातुभिर्च्छन्तीभ्यः । '२७३१। ज्ञ-श्रु-स्मृ-दशां सनः । ११३-५७।' इति तद् । ताभ्यो योपित्यः । कामिनः अशप्सत न मे त्वदन्या प्रिया-स्त्रीति तर्दीयशरीरस्पर्शनेन शपथं चकुः । शप उपालभ्ने इत्यात्मनेपदम् । वाचा उपलभ्नेन शरीरस्पर्शनम् '५७२। श्लाघ-हु-। ११४३४।' इत्यादिना सम्प्र-दानसंज्ञायां चतुर्थी । तासां ज्ञापयितुभिष्यमाणत्वात् ॥

५७६—प्रादिवृक्षत नो नृत्यं, ना ऽशुश्रूपत गायनान् ॥
रामं सुस्मूर्धमाणो ऽसौ कपिरूपिरह-दुःखितम्. ॥३४॥

प्रादिवृक्षतेत्यादि—असौ कपिरुद्धायां नो नृत्यं प्रादिवृक्षत । गायनान् गायकान् । '२९०। गस्थकन् । ३। ११४६।' प्युट् च । नाशुश्रूपत न श्रोतुभिष्ट-वान् किमिति रामं विरहदुःखितं सुस्मूर्धमाणः स्मर्तुभिर्च्छन् । सञ्चन्तेभ्यः पूर्व-वदात्मनेपदम् । '२६१५। अज्ञानगमां सनि । ६। ४। १६।' इति दीर्घत्वम् । '२४९४। उदोष्टव्यपूर्वस्य । ७। ११०२।' इत्युत्तम् ॥

१—'८२३। सर्वं स्याद् वाहनं यानं युग्मं पत्रं च धोरणम् ।' २—'८६३। स्युर-मागधास् तु मगधा बन्दिनस् स्तुतिपाठकाः ।' ३—'१०३१। मैरेयमासवः सीधुर् मेदको जगलः समौ ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

५७७—अनुजिज्ञासतेवाऽथ लङ्घा-दर्शनमिन्दुना ॥

तंमोऽपहविमुक्तंशु पूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

अन्वित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदितम् । इषो भावे लङ्घि रूपम् । पूर्वस्यां दिशीति पूर्णेनेति दर्शयति । इश्यते यत् दर्शनं रूपम् । लङ्घाया रूपमनुजिज्ञासतेव । पूर्वेण प्राप्तस्यामनेपदस्य ‘२७३२। नानोर्जः । ११३।५८’ इति प्रतिषेधः । तमोपहास्तमोविध्वंसमानाः विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यस्मिन् उदय इति ॥

५७८—आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्ता हृम्येषु रक्षसाम् ॥

शीयमानाऽन्धकारेषु समचारीद-शङ्कितः ॥ ३६ ॥

आशुश्रूषन्नित्यादि—स कपिमैथिल्याः सीताया वार्तामाशुश्रूषन् श्रोतुमि-
ष्ठन् । ‘२७३३। प्रत्याहृम्यां श्रवः । ११३।५९’ इत्यात्मनेपदप्रतिषेधः । रक्षसो हृम्येषु गृहेषु । समचारीत् संकान्तवान् । ‘२३३०। अतो ल्लान्तस्य । ७।२।२१’ इति वृद्धिः । शीयमानान्धकारेषु अपगच्छत्तमःसु । ‘९१२। शदू शातने’ । ‘२३६२। शदेः शितः । ११३।६०’ इति तद्दृश्य । ‘२३६०। पा-प्रा-। ७।३।७८’ इति शीयादेशः । अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥

५७९—शत-साहस्रमारकं मध्यगं रक्षसां कपिः ॥

दर्दर्श, यं कृतान्तोऽपि मियेताऽसाद्य भीषणम्. ३७

शतेत्यादि—मध्यगं मध्यप्रकोष्ठगतं आरक्षं गोपकं शतसहस्रं रक्षसां लक्ष्मानं ददर्श विलोकितवान् । शतसहस्रं परिमाणमस्येति प्रागवतेः संख्यापूर्वपदानां तद-
न्तग्रहणमलुकीति वचनात् । ‘१६९२। शतमानविंशतिक-। ५। १। २७’ इत्यादिना अणि ‘१७५२। संख्यायाः संवत्सर-। ७।३।१५’ इत्युत्तरपदवृद्धिः । भीषणं भया-
नकं आसाद्य प्राप्य । कृतान्तोऽपि यमोऽपि मियेत प्राणान् संत्यजेत । ‘२५३८।
मियतेर्लैङ्ग-लिङ्गोश्च । ११३।६१’ इति तद्दृश्य तत्र हि शित इत्यनुवर्तते ॥

५८०—अध्यासिसिषमाणे ऽथ वियन्-मध्यं निशा-करे ॥

कासांचक्रे पुरी सौधैरतीवोऽज्ञासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

अधीत्यादि—अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्यं अध्यासितुमारोहुमिष्ठसि
सति । ‘२७३४। पूर्ववत्सनः । ११३।६२’ इत्यात्मनेपदम् । आस्तेरनुदासेत्वमात्म-
नेपदनिमित्तम् । तेनैव सञ्चन्तादपि भवति । अत्र सति इति कृते अजादेद्वितीय-

१—‘१४४७। व्युहो वृन्दे ऽप्यहिर् वृत्रे ऽप्यभीन्द्रकास् तमोपहाः ।’ २—
‘३२१। हृम्याऽुदि धनिनां वासः, प्रासादो देव-भूमुजाम् ।’ ३—‘६६ कृतान्तो
यमुना-भ्राता शमनो यमराङ् यमः ।’ ४—‘३२१। सौधोऽली राजसदनमुपकायोपका-
रिका ।’ इति सर्वत्र नां अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ५'शोक-वनिका-भङ्गो, नामाष्टमः सर्गः—२०३

स्वेति द्विवचनम् । पुरी लङ्घा कासांचक्रे शोभते स्त । सौधानां ज्योत्स्नाया चोङ्गास्थमानत्वात् । '२२४०। आग्रलयवद्—।।३।६३।' इति तद् ॥

५८१—इन्दुं चषक-संक्रान्तमुपायुङ्ग यथाऽमृतम् ॥

प्रयुज्ञानः प्रिया वाचः समाजाऽनुरतो जनः ॥३९॥

इन्दुमित्यादि—एवं शोभितायां लङ्घायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो जनः चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रान्तमिन्दुमुपायुङ्ग उपमुक्तवान् । प्रतिविम्बावच्छिङ्गस्य मद्यस्योपलक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । यथाऽमृतं अमृतमिव । प्रिया अनुकूला वाचः प्रयुज्ञानः अभिदधानः । '२७३५। प्रोपाभ्याम्—।।३।६४।' इति तद् ॥

५८२—संक्षणुवान इवोत्कण्ठामुपाभुङ्ग सुरामलम् ॥

ज्योत्स्नायां विगलन्-मानस् तरुणो रक्षसां गणः ॥४०॥

संक्षणुवान इत्यादि—रक्षसां तरुणो गणः उत्कण्ठां प्रियासु संस्मरणं संक्षणुवान इव समुत्तेजयज्जिव । '२७३६। समः क्षणुवः ।।३।६५।' इति तद् । ज्योत्स्नायां सुरां अलं पर्याप्तमुपाभुङ्ग अभ्याहतवान् । '२७३७। सुजो जनवने ।।३।६६।' इति तद् । विगलन्मानः ॥

५८३—मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयिताऽन्तिके ॥

आत्मानं सुरताऽभोग-विश्रैम्भोत्पादनं मुहुः ॥४१॥

मध्वित्यादि—कीटशं मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरभित्वात् शोभनं जातं यतः स्वयमात्मानं मुहुरपाययत पायितवद् । '२७३८। जेरणी—।।३।६७।' इति तद् । दयितान्तिके दयितस्य समीपे । सुरताभोगः सुरतविमर्दः तत्र विश्रम्भः तस्योत्पादनं जनकम् । उत्पादयतीति '२८४।। कृत्यल्युटो बहुलम् ।।३।१।१३।' इति कर्तृरि ल्युट् ॥

५८४—अभीषयन्त ये शङ्कं राक्षसा रण-पण्डिताः ॥

अविसापयमानस् तान् कपिराटीदृ गृहादृ गृहम् ॥४२॥

अभीषयन्तेत्यादि—एवं रक्षःसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा रणपण्डिताः संग्रामविज्ञाः शङ्कमभीषयन्त भीषितवन्तः । '२५४४। भी-स्म्योर्हेतुभये ।।३।६।' इति तद् । '२५९५। भियो हेतुभये पुक् ।।३।४०।' भयग्रहणमुपलक्षणं तेन स्यतेरपि भवति । तानसौ कपिरविसापयमानः विस्यमकारयन् ।

१—'१०४०। चषको ५खी पानपात्रं सरको ८प्यनुरपेणम् ।' २—'१००॥ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।' ३—'७८।। समौ विश्रैम्भ-विश्वासौ भ्रेपो भ्रशो यथोन्नितात् ।' ४—'४।। इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहृतः पुरुन्दरः । जिष्णुर् लेखपर्भः शङ्कः ।' इति सर्वत्र ना० अ०॥

२०४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

‘२५९६। नित्यं स्थयते: । १।१।५७।’ हत्याक्षम् । गृहाङ्ग्रहमाटीत् गतवान् । लुडि रूपम् ॥

५८५—सीतां दिव्यक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्धयत राक्षसान् ॥

अवश्यत मायाश् च स्व-मायाभिर् नरद्विपाम् । ४३

सीतामित्यादि—स कपि: सीतां दिव्यक्षुः सीतां द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः राक्ष-
सानगर्धयत व्यामोहयत् । स्वमायाभिश्च नरद्विपां मायाश्च अवश्यत अतिसंहि-
तवान् । ‘२७३९। गृधि-वङ्ग्योः प्रलभ्नने । १।३।६९।’ इति तद् ।

५८६—अपलापयमानस्य शत्रूंस् तस्या ऽभवन् मतिः ॥

‘मिथ्या कारयते चारैर् घोषणां राक्षसाऽधिपः ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि—तस्य कपे: शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य न्यक्षुर्वतः ।
‘२५२९। विभाषा लीयते: । १।१।५१।’ हत्यात्वे ‘२५९२। लियः सम्मानन—१।३
।७०।’ हत्यादिना शालिनीकरणे न्यरभावने आत्मनेपदम् । मतिरभवत् । कीट-
शीत्याह—मिथ्याकारयत इति । अयं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जागृत जागृतेति तां मिथ्या कारयते येनाहमविज्ञात पृच-
प्रविष्टः । ‘२७४०। मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे । १।३।७१।’ तद् । अभ्या-
सश्च पुनः पुनः करणम् ॥

कुलकम् ४५—४९—

५८७—गृहमानः स्व-माहात्म्यमटित्वा मैत्रि-संसदेः ॥

नृभ्योऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गृहमान इत्यादि—स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गृहमानः आवृण्णवन् । ‘२३५४।
ऊदुपधाया गोहः । १।४।८१।’ हत्यूत्त्वम् । ‘२१५८। स्वरितजितः—१।३।७२।’
इति तद् । अटित्वा मन्त्रिसंसदः शुकसारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं
ययौ । कीटशस्य । नृभ्योऽपवदमानस्य कुप्यतः असूयतो वा । ‘२७४१। अपा-
द्वदः । १।३।७३।’ इति तद् । नृभ्य इति ‘५७५। कुध-दुह-१।४।३७।’ इति
सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥

कीटशं गृहमित्याह—

५८८—दिशो द्योतयमानाभिर् दिव्य-नारीभिरकुलम् ॥

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

१—‘७७९। चारश् च गूढ-पुरुपश् चा ५५८-प्रत्ययितौ समौ ।’ ।
२—‘१८३। आत्रेडितं दिस-त्रिरुक्तमुच्चैर्बुद्धं तु घोषणा ।’ ३—‘७७०। मन्त्री
धीसनिवोऽमायो, अन्ये कर्मसनिवास् ततः ।’ इति सर्वत्र नां अ० । ४—(५६४)
श्वेकस्थं टीकनमवलोकयन्तु । इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शोक-वनिका-भङ्गे' नामाश्रमः सर्गः— २०५

दिशा इत्यादि—दिशः चोत्यमानाभिः भास्यमानाभिः । '२५६४। णिचश्व । ११३७।' इति तद् । दिव्यनार्गीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायिकाभिराकुलं व्यासम् । श्रियमनुज्ञमासतिशयवर्ती आश्चर्यमानाभिः स्वीकुर्वाणाभिः । '२७४२। समुदाङ्गभ्यः—। ११३७॥ इति तद् ॥

५८९—नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मर-संभोग-कर्मसु ॥

जानानाभिरिलं लीला-किलकिंचित्-विभ्रमान् ॥४७॥

नित्यमित्यादि—स्मरसंभोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु । नित्यमुद्यच्छमानाभिः उत्साहमानाभिः । लीला जानानाभिः । '२७४३। अनुपसर्गांज्ञः । ११३। ७६।' इति तद् । पूर्ववत्तद् । लीला: स्त्रीणां शङ्खारचेष्टाविशेषाः । तथा चोक्तम्—'विलास-लीला: किलकिंचित्ताति विव्वोक-मोट्टायित विभ्रमाणि । विच्छिन्नमाकुटिमितेक्षितानि योज्यानि तज्ज्ञः सुकुमारनृते' इति लक्षणं चैपां नृत्यशास्त्रे ॥

५९०—स्वं कर्म कारयन्नासे निश्चिन्तो या झप-ध्वजः, ॥

स्वाऽर्थं कारयमाणाभिर् यूनो मद-विमोहितान् ॥४८॥

स्वमित्यादि—स्वमासीयं मोहनादिकर्म दिव्यनार्णः कारयन् अनुष्टापयन् एप झपध्वजः कामदेवः निश्चिन्त आमे । ताभिराकुलमिति योज्यम् । '५४१। ह-क्रोरन्यतरस्याम् । ११४। ५३।' इति द्विकर्मकता । यूनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं मैथुनाल्यं कारयमाणाभिः आकुलम् । ता हनुमानिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कीदशान् । मदविमोहितान् मधुपानमदपरवशान् । ताभिः ॥

कीदशीभिरित्याह—

५९१—कान्ति स्वां वहमानाभिर्

यजन्तीभिः स्व-विग्रहान् ॥

नेत्रैरिव पिवन्तीभिः

पश्यतां चित्त-संहतीः ॥ ४९ ॥

कान्तिमित्यादि—स्वां कान्ति शोभां वहमानाभिः यजन्तीभिः । स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः । तत्र स्वं कर्मेति णिचश्वेत्यस्य विपयः । कान्ति स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेत इत्यस्य विपयः । '२७४४। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । ११३। ७७।' इति विभाषा आत्मनेपदम् ॥ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥ शेषभूतत्वात् परस्मैपदविधानमाह—नेत्रैरिति । पश्यतां चित्तसंहतीः । चित्तसंदोहान् पिवन्तीभिरिव गृह्णन्तीभिरिव । '२१५९। शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । ११३। ७८।' ॥

१—'६३४। अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः । कायो देहः छीबुंसोः, स्त्रियां मूर्तिस् तनुस् तनूः ।' इति ना० अ० ॥

२०६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः,

५९२—ता हनूमान् पराकुर्वन्नंगमत् पुष्पकं प्रति ॥

विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

ता इत्यादि—ता दिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् । अगमत् । पुष्पकं प्रति पुष्पकविमानं प्रति । येन पुष्पकविमानेन जगाम । कीदृशं मन्दरस्याद्रेः श्रियम्-नुकुर्वदिव । ‘२७४५। अनु-पराभ्यां कृजः । ११३।७९।’ कर्वभिप्राये चात्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥

युगम् ५१, ५२-

५९३—तस्मिन् कैलास-संकाशं शिरःशृङ्गं भुज-द्रुमम् ॥

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ठ रावणं पर्वत-श्रियम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् विमाने रावणसंक्षिष्ठ । कैलाससंकाशं कैलासनु-ह्यम् । शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य । भुजद्रुमं भुजा द्रुमा इव यस्य । तं पर्वतस्य श्रियमभिक्षिपन्तं अभिभवन्तम् । ‘२७४६। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । ११३।८०।’ इति परस्मैपदम् । तस्य स्वरितेत्त्वात् कर्वभिप्राय आत्मनेपदं प्राप्तम् ॥

५९४—प्रवहन्तं सदामोदं सुसं परिजनाऽन्वितम् ॥

मधोने परिमृष्यन्तमारभन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवहन्तमित्यादि—सदामोदं कस्त्रिकादिपरिमलं प्रवहन्तम् । ‘२७४७। आद्वाहः । ११३।८१।’ इति परस्मैपदं स्वरितेत्त्वात् । सुसं शयने संविष्टम् । परिजनान्वितं पारिपार्थिकाश्रिष्टितम् । मधोने इन्द्राय परिमृष्यन्तं असूयन्तम् । ‘२७४८। परे-मृष्पः । ११३।८२।’ इति परस्मैपदं मृष्पः स्वरितेत्त्वात् । ‘५७५। कुष-द्रुह—११४।३७।’ इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं सकिं कुर्वा-णम् । ‘२७४९। आद्व-परिभ्यो रमः । ११३।८३।’ इति परस्मैपदम् । रमेरनुदातेत्त्वात् ॥

५९५—व्यरमत् प्रधनाद् यस्मात् परित्रस्तः सहस्र-द्वक्, ॥

क्षणं पर्यरमत् तस्य दर्शनान् मारुताऽस्तमजः ॥ ५३ ॥

१—‘७८। अस्यो (कुर्वन्नस्य) चानेन निवरथं, पुत्रय तु नलकूबरः, । कैलासः स्थान-मलका पूर्, विमानं तु पुष्पकम् ।’ इति ना० अ० । २—‘श्रीर् वेपरनना शोभा भारती सरल-द्रुमे । लक्ष्यां त्रिवर्ग-संपत्तौ वेषोपकरणे मतौ ।’ इति विश्व-मेदिन्यो । ३—‘१०३।। निम-संकाश-नीकाश-प्रतीकाशोपगादयः ।’ इति ना० अ० ॥ ४—अस्मिन् ‘शिरः-शृङ्गं’ पदे इवादेष्वपुमावाचकस्य साधारणधर्मस्य च लोपात् समासगा लुप्तो-पमा—‘वादेष् लोपे समासे सा कर्माधार-क्यनि वयडि । कर्म-कत्रोणिसुल्यतद् दिलोपे किष्म-समासगा ॥’ इति तलक्षणं काव्यप्रकाशे दशम उलासे दृश्यते । ५—‘१६४। विमदोत्थे परिमले गन्धे जन-मनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्वारी, वाच्य-लिङ्गत्वमा-गुणात् ।’ ६—(५८४) शेषकस्थं टिप्पणं पश्यन्तु । ७—‘८६९। युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ।’ इति ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'उशोक-वनिका-भङ्गे' नामाष्टमः सर्गः— २०७

व्यरमदित्यादि—यसाद्रावणात् सहन्नदगिन्द्रः परित्रस्तः ‘५८८। भीत्रार्था-
नाम्—११४।२५।’ इत्यपादाने पञ्चमी । प्रधनात् युद्धात् । व्यरमत् उपरतव्या-
पारोऽभूत् । ‘२७४। व्याङ्-परिभ्यो रमः । ११३।८३।’ इति परस्मैपदम् । जुगुप्सा-
विराम-प्रमादार्थीनामपादाने पञ्चमी । तस्य दर्शनान्मारुतात्मजः हनुमान् क्षणं
पर्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः । ‘साधु रावण’ इति । पूर्ववल्लङ्घः परस्मैपदम् ॥

५९६—उपारंसीच् च संपद्यन् वानरस् तं चिकीपितात् ॥

रम्यं मेरुमिवाऽऽधूत-काननं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥

उपेत्यादि—तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीपितात्कर्तुमिष्टान् सीतान्वेषणा-
दुपारंसीत् निवृत्तः । उपाञ्चेत्यधिकृत्य ‘२७५।। विभाषाऽकर्मकान् । ११३।८५।’
इति लुडः परस्मैपदम् । तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मेरुमिव । श्वसनोर्मिभिः
वातसमूहैः । आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुम् । तथा [श्वसनोर्मिभिः] श्वसित-
कल्पोलैः आधूतानि शिरांस्याननानि च यथेति ॥

५९७—दृष्टा दयितया साकं रहीभूतं दशाननम् ॥

ना ऽत्र सीतेत्युपारंस्तु दुर्मना वायु-संभवः ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि—रहीभूतं विजनस्य दशाननम् । ‘२१२।। अर्हर्मनश्चक्षुः—१५।।४।।
५।।’ इत्यादिना च्वौ सलोपः । दयितया साकं दृष्टा नात्र सीतेति कृत्वा उपारंस्तु
विमना निवर्तते स्म । ‘२७५।। विभाषा ऽकर्मकान् । ११३।८५।’ इति तद्वा ।
वायुसंभवो हनूमान् ॥

५९८—ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविवोधयन् , ॥

ना ऽयोधयत् समर्थोऽपि सीता-दर्शन-लालसः ॥ ५६॥

तत इत्यादि—तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढवान् । क्षपाटान् राक्ष-
सान् अविवोधयन् अचेतयन् । ‘२५६।। णिचश्च । ११३।७४।’ इत्यात्मनेपदे प्राप्ते
‘२७५।। दुध-युध—१।।३।८६।’ इत्यादिना वा लटः परस्मैपदम् । दुधेरणौ सकर्मकस्य
चित्तवत्कर्तृत्वात् हनुमतश्चित्तवत्यात् । तत्र ह्यकर्मका ये तेपामचित्तवत्कर्तृ-
त्वार्थमुपादानमित्युक्तम् । ताज्ञायोधयत् समर्थोऽपि न संग्रामितवान् । यतः
सीतादर्शन(लालसः)लम्पटः । ‘२७५।। अणावकर्मकान्—१।।३।८८।’ इत्यनेन
उभयत्रापि लडः परस्मैपदम् । युधेरेकस्याचित्तवत्कर्तृत्वात् ॥

५९९—अध्यासीद्, ‘राघवस्या ऽहं नाशयेयं कथं शुचम् , ॥

वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

अध्यासीदित्यादि—राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाशयेयम् ।
कथं वा वैदेह्याः सीताया आनन्दं जनयेयमिति हनुमानध्यासीत् चिन्तितवान् ।

१—‘१२०।। कं शिरोऽभ्युनोः ।’ २—‘१०५।। दुर्मना विमना अन्तर्मनाः
स्यादुक्त उमनाः ।’ ३—‘३२।। प्राकारो वरणः सालः ।’ इति सर्वत्र नां० अ० ॥

२०८ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

‘१७४। ध्यै चिन्तायाम्’ इत्यस्य लुडि रूपम् । नशिजन्योरकर्मकत्वात् ‘३७५४। अणौ—१३।८८।’ इत्यनेन लिङः परस्पैपदम् । न बुधेत्यादिना जनीजृपित्यादिना । जनेर्मित्यंज्ञायां ह्रस्वत्वम् ॥

६००—दृष्टा राघव-कान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ॥

तस्या हि दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य-नाश-कृत् ॥५८॥

द्वृष्टेत्यादि—इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्टा द्रावयिष्यामि राक्षसान् पलाययिष्यामि । अत्र अणावित्यनेन न बुधेत्यादिना तस्याकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृत्वात् । हि यस्मात् तस्याः सीताया दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शन-रूपस्य नाशकृत् ॥

६०१—चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गः प्रावयन्तीं दिवं वनैः ॥

अशोक-वनिकामारांद॑पश्यत् स्तवकौ३३चिताम् ॥५९॥

चिन्तयन्नित्यादि—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारात्समीपे अशोकवनिकामपश्यत् । उत्तुङ्गसूच्चैर्वनेदिवमाकाशं प्रावयन्तीं व्यामुवानाम् । ‘२७५२। बुध-युध-१३।८६।’ इत्यादिना तिष् । प्रवतेरकर्मकस्याचित्तवत्कर्तृकत्वात् । अशोक-वनिकायाश्चाचित्तवतीत्वात् । मत्वकाचितां अशोकपुष्पस्तवकं छन्नाम् ॥

कुलकम् ६०—६४—

६०२—तां प्राविशत् कपि-व्याघ्रम् तरुण-चलयन् शनैः ॥

अ-त्रासयन् वन-शयान् सुसान् शाखांसु पक्षिणः ॥६०॥

तामित्यादि—तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिव्याघ्र इव शनैर्मन्दं प्राविशत् । तरुणचलयन् अकम्पयन् । चलेरकर्मकत्वाचित्तवत्कर्तृकादणावित्यनेन च लटः परस्पैपदं न निगरणेत्यादिना । तद्व तत्र सकर्मकार्थं अचित्तवत्कर्तृकार्थं चेत्युक्तम् । वनशयान् पक्षिणः शाखासु सुसान् अत्रासयन् । ‘२७५४। अणौ—१३।८८।’ इत्यनेन परस्पैपदम् । वने शेरत इति ‘२९२९। अधिकरणे शेते: ३।२।१५।’ इत्यच् । ‘९७६। शय-वास-वासिपु-१६।३।१।’ इत्यादिना सप्तम्या विभाषा अलुक् ॥

६०३—अवयाद् वायुः शनैर् यस्यां लतां नर्तयमान-वत् ॥

नाऽऽयासयन्त संत्रस्ता कृतवोऽन्योन्य-संपदः ॥६१॥

?—‘१११५। उच्च-प्रांश्चतोऽग्रोच्छ्रिताम् तुङ्गे’ । २—‘१४५१। आरादूरू-मर्मापयोः ।’ ३—‘३६४। स्याद् गुच्छकम् तु स्तवकः, कुडमले मुकुले उल्लियाम् ।’ ४—‘३५३। वृक्षो महीरुहः शाखी विटी पादपस् तरुः’ । ५—‘३५९। समे शाखा-लते, स्कन्धशाखा-शाले, शिका-जटे ।’ इति सर्वत्र नां० अ० ।

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'इशोक-वनिका-भज्जो' नामान्नमः सर्गः— २०९

अवादित्यादि—यस्यामशोकवलिकारां वायुर्वातः शनैर्मन्दमवान् वाति स्स । तामाटेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । लतां नर्तयमानवत् नृत्यमिव कारयन् । नृतिश्चलने वर्तते । ततश्च । '२७५३। निगरण-११३८७।' इत्यादिना परस्मै-पदं प्रासं '२७५४। न पादमि-११३८६।' इत्यादिना प्रतिपिद्धम् । ऋतवो इन्द्रो-न्यसंपदः परस्परस्य विभूतीः नायासयन्त नोपपीडयन्ति स्म । संत्रस्ता रावणा-त । आइपूर्वाद्यसेः चित्तवत्कर्तृकवान् अणावित्यादिना परस्मैपदं प्रासं 'न पाद-मि' इत्यादिना प्रतिपिद्धम् ॥

६०४—ज्योत्स्ना उमृतं शशी यस्यां वापीर् विकसितोत्पलाः ॥

अपाययत संपूर्णः सदा दश-मुखाऽऽज्ञया ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि—यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पायितवान् । निगरणार्थत्वात्तिपि प्रासे न पादमीत्यादिना प्रति-पिद्धे णिच्छ्रेति तद् ॥

६०५—प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां वन्द्यः समाहृताः ॥

परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

प्रादमयन्तेत्यादि—यस्यां वन्द्यः समाहृताः समानीताः पुष्पेषु कामं प्राद-मयन्त शमितवलाः । तन्मतस्याचरणात् । कीदृशः । परिमोहयमाणाभिः व्यामो-हयनीभिः राक्षसीभिः परिवृताः । दमि-परिमुद्योः अणावित्यादिना प्राप्तस्य पर-स्मैपदस्य न पादमीत्यादिना प्रतिषेधे णिच्छ्रेत्यात्मनेपदम् ॥

६०६—यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात् ॥

न त्वरोचयता ऽस्त्मानं चतुरो वृद्धि-मानपि ॥६४॥

यस्याभित्यादि—रिपुर्दशाननः स्मरात् कामाद्येतोः केवलं निष्फलं यस्यां सीतां वासयते स्म वासितवान् । न त्वरोचयत आस्मानं नैवास्मानमुपरोचितवा-न् । चतुरो ऽपि योपिदाराधनकुशलो ऽपि । वृद्धिमानपि संपद्युक्तो ऽपि । रोचि-वास्योरणावित्यादिना प्राप्तस्यापि च परस्मैपदस्य न पादमीति प्रतिषेधे णिच-श्रेति तद् ॥

६०७—मन्दायमान-गमनो हरितायत्-तरुं कपिः, ॥

दुमैः शकशकायद्विर् मारुतेना ऽस्ट सर्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि—कपिः सर्वतः सर्वत्र तामाट विजहार । यत्तदोर्नित्यसंबन्धा-त्तमिति गम्यते । मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गमनः । कीदक्षीम् । हरिताय-तरुं शाद्वलीभवद्वृक्षाम् । अप्राणिजातेश्वेत्यूड । दुमैस्पलक्षिताम् । कीदौशः ।

?—'२८२। वापी, तु दीर्घिका!' २—बन्दिशालास्थिताः क्लिय इत्यर्थः । '८८४। प्रग्रहोपयही वन्द्यां, कारा स्याद् वन्धनालये!' ३—'२७। मदनो मन्मथो मारः कामः पञ्चशरः स्मरः!' इति सर्वत्र ना० अ० ।

२१० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः,

शकशकायद्धिः शकस्वभावैः शकीभवद्धिः । केन माहतेन । अत्रामन्दं मन्दं भवति अहरिता हरिता भवन्तीति लोहितादित्वात् क्यप् । अशकाः शका भव-न्तीति वाक्ये ‘२१२८। अव्यक्तानुकरणात्-॥५४॥५७।’ इति डाच् । तस्मिन्विषयभूते ‘डाचि बहुलं द्वे भवतः।’ ‘नित्यमान्नेडिते डाचि’ इति परस्पत्वम् । डाजन्तान् शकशकाशब्दात् क्यप् । ‘२६६६। वा क्यपः। १। ३। १०।’ इति परस्पैषदं आत्मनेषदं च ॥

६०८—अस्यन्दन्निन्दु-मणयो, व्यरुचन् कुमुदाऽऽकराः, ॥

अलोठिपत वातेन प्रकीर्णाः स्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

अस्यन्दन्नित्यादि—चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दनते स्म । तामारेति योज्यम् । व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः । स्तवकोच्चयाः गुच्छराशयाः । वातेन प्रकीर्णाः इतमतो विक्षिप्ताः सन्तः अलोठिपत लुठन्ते स्म । सर्वत्र ‘२३४५। शुच्यो लुडि। १। ३। ११।’ इति विभाषा परस्पैषदम् । शुतादयश्च कृपूर्पर्यन्ताः ॥

६०९—सीताऽन्तिके विवृत्सन्तं वर्त्स्यत्-सिद्धिं पूवङ्गमम् ॥

पंतन्त्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास् त्वंजिह्वदन् ॥ ६७॥

सीतेत्यादि—सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्तितुभिच्छन्तं इवङ्गमं वर्त्स्यतिसिद्धिं वर्त्स्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य । ‘२३४७। वृच्यः स्य-सनोः। १। ३। १२।’ इति विभाषा तिए । तं पक्षिणः शुभाः प्रशस्ता अजिह्वदन् सुख्यन्ति स्म । णिचि लुडि चडि रूपम् । कीदशाः मन्दं गम्भीरं मधुर-मानुवानाः वाश्यमानाः । ‘आडि नु-प्रच्छयोरूपसंख्यानं’ इति तङ् । ‘११०८। एव स्तुतौ’ इत्यादादिकस्य परस्पैषदित्वात् ॥

६१०—वर्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिंवा ऽन्तिके ॥

उदपश्यत् तदा तंश्येरू निमित्तौरैष-दर्शनैः ॥ ६८ ॥

वर्तिष्यमाणमित्यादि—सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यू रामस्यान्तिके आत्मानं वर्तिष्यमाणमिव उदपश्यत् उप्येक्षते स्म । ‘२३४७। वृच्यः स्य-सनोः। १। ३। १२।’ इति विभाषावचनातङ् । निमित्तैश्चक्षुःस्पन्दनादिभिः । तथैरविसंवादिभिः इष्टदर्शनैः इष्टार्थप्रकाशकैः । दर्शनमिति । ‘२८४। कृत्यल्युटो बहुलम्। १। ३। ११३।’ इति कर्तेरि स्युद ॥

१—‘१११२। समीपे निकटाऽसन्न-सत्रिकृष्ट-मनीषवत् । सदेशाभ्याशसविध-समर्याद-मंदशवत् ॥ १। १३। उपकण्ठान्तिका-॒भ्यर्णा॑भ्यग्रा अर्थभितो ऽव्ययम् ।’ २—‘५५२। शकुन्ति-पक्षि-शकुनि-शकुन्त-शकुन-द्विजाः। ५५३ पतन्त्रि-पत्रि-पतग-पतत-पत्र-याण्डजाः।’ ३—‘१९५। सत्यं तथैवृत्तं सम्यग्मूनि त्रिपु तदति।’ ४—‘१२८३। निमित्तं हेतु-लक्षणोः।’ इति सर्वत्र नां अ० ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'इशोक-चनिका-भङ्गो' नामार्थम्: संगेः—२११

६११—‘निरवत्स्यन् न चेद् वार्ता सीताया, वितर्थैव नः ॥
अकलप्स्यदुद्यतिः सर्वा’, हनूमानित्यचिन्तयत् ॥६९॥

इत्यात्मनेपदाधिकारः ।

निरवत्स्यनित्यादि—चेदिति यथर्थे । यदि सीताया वार्ता न निरवत्स्यन् निर्वृतिं नायास्यत्, तदा वृथैव निष्फलैव नो इसाकमुद्यतिः सर्वा अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः । अकलप्स्यत् अभविष्यत् । इत्येवं हनूमानचिन्तयत् । क्रियातिपत्तौ लहू । तत्र निरवत्स्यदिति ‘२३४७। वृद्धयः स्य-सनोः । १३।१२।’ इति विभाषापरस्मैपदम् । अकलप्स्यदिति ‘२३५१। लुष्टि च कृपः । १३।१३।’ इति चकारात् स्य-सनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदम् । उद्यनिरिनि यमेः ‘३२७२। स्थियां जिन् । ३।३।१४।’ । ‘२४२८।’ । अनुदात्त—६।४।३।’ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कारकमधिकृत्याह—

विशेषकम् ७०-७२—

६१२—वृक्षाद् वृक्षं परिक्रामन् रावणाद् विभ्यर्तीं भृशम् ॥
शत्रोम् त्राणम्-पश्यन्तीम्-दृश्यो जनकाऽऽत्मजाम् ७०

वृक्षादित्यादि—तां जनकात्मजां सीतां स कपिकुञ्जरो इपश्यदिति वृक्ष्य-
माणेन संबन्धः । वृक्षात् वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् । ‘५८६। भ्रुवमपाये इपादा-
नम् । १।४।२।४।’ इत्यपादानसंज्ञायां पद्ममी । रावणात् विभ्यर्तीं भृशं व्रस्यन्तीं
अत्यर्थं शत्रो रावणाद्रक्षामपश्यन्तीं यतो भयं ततः कुतो रक्षति ‘५८८। भी-
त्रा-र्थानाम्—१।४।२।५।’ इत्यपादानसंज्ञा । अटश्यः प्रच्छन्नो भूत्वा । ‘२८५।
ऋदुपघ-३।१।१।१०।’ इत्यादिना क्यप् ॥

६१३—तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाऽऽननात् ॥

अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लान-मूर्धजाम् ॥७१॥

तामित्यादि—प्रीते: रावणसंबन्धिन्याः पराजयमानां विमुखीभवन्तीम् ।
‘५८१। पराजेसोढः । १।४।२।६।’ इत्यपादानत्वम् । असोढो इर्थः प्रीतिः । रक्षां
दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसराम् । ‘५९०। वारणार्थानामीप्सितः
१।४।२।७।’ इत्यपादानत्वम् । प्रवृत्तिविधातलक्षणया रक्षणक्रियया आत्मसंब-
न्धिन्या दशाननस्य व्यासुमभिप्रेतत्वात् । अन्तर्दधानां रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि
द्राक्षुरिति । ततश्च ‘५९१। अन्तर्धीयै येनादर्शनम्—१।४।२।८।’ इत्यपादानसंज्ञा ।
अन्तर्धीयनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्यानीप्सितत्वात् । मलिनां शरीरेण
म्लानमूर्धजां मलिनकेशां बद्धेणीत्यात् ॥

१—‘१७। वार्ता प्रवृत्तिर् वृत्तान्त उदन्तः स्याद् ।’ इति ना० अ० ॥

२१२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

६१४—रामादीधीत-संदेशो वायोर् जातश्च च्युत-स्मिताम् ॥
प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत् कपि-कुञ्जरः ॥ ७२ ॥

रामादित्यादि—सन्कृत्य अधीतसंदेशो गृहीतसंदेशः कपि-कुञ्जरः । ‘५९२।
आख्यातोपयोगे । ११४।२०।’ इत्यपादानसंज्ञा । रामस्याख्यातृत्वात् । सावधानतया
संदेशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत् संदेशग्रहणम् । वायोर्जीत इति ‘५९३। जनि-
कर्तुः— । ११४।३०।’ इत्यपादानसंज्ञा । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता हनुमान् तस्य वायुः
प्रकृतिः कारणम् । च्युतस्मितां शोकाकान्तत्वात् । प्रभवन्तीमिवादित्यात् । ‘५९४।
सुवः प्रभवः । ११४।३१।’ इत्यनेन भवत्यर्थस्य सीतायाः कर्तृभूतायाः प्रथमत
उपलभ्यमानत्वात् । अतः प्रभव आदित्यः तस्यास्तेजस्वित्वात् ॥

६१५—रोचमानः कु-दृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ॥
श्लाघमानः पर-स्त्रीभ्यम् तत्राऽगाद् राक्षसाऽधिपः ॥

रोचमान इत्यादि—तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो रावणः आ-
गात् आगतः । रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तव्रयीधर्मत्वात् । ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः
तान् स्वविषये स्थृहावतः कारयन्नित्यर्थः । ‘५७१। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । ११४।
३३।’ इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । रुचेरभिलापस्य तत्रावस्थानात् । कुदृष्टयः
प्रीयमाणाः । रक्षोभ्यः प्रियं विभूतिं प्रत्तवान् । ‘५६९। कर्मणा यमभिप्रैति-
। ११४।३२।’ इति सम्प्रदानम् । ददातिक्रियया राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् ।
श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः युधमद्विषये इस्याकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेष-
यन् । ‘५७२। श्लाघ-हुइ—। ११४।३४।’ इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । श्लाघया बहु-
मानेन ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात्तासाम् ॥

६१६—अशस्त निहुवानोऽसौ सीतायै स्मर-मोहितः, ॥

धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

अशस्तेत्यादि—सीतायै निहुवानः क्रोर्यादिकं न मेऽस्तीति सीतां ज्ञापयि-
तुमेषयन्नित्यर्थः । तस्यै सीतायै अशस्यत् । शपथं सीतां ज्ञापयितुमैषदित्यर्थः ।
किमित्येवमाह । स्मरमोहितः । अत्र शपथापहुतिक्रियया सीतामाज्ञापयितुमि-
ष्यमाणत्वात् । पूर्ववत् सम्प्रदानसंज्ञा । किंचात्यै सीतायै स्वामिनीभूतायै वसूनि
द्रव्याणि प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । धारयन्निव गृहीतवित्त इव । अत्र ‘५७३।
धारेरुत्तमणः । ११४।३५।’ इति सीतायाः कदाचिदुत्तमण्या तुल्यत्वात् ॥

६१७—तस्यै स्पृहयमाणोऽसौ बहु प्रियमभाषत, ॥

सानुनीतिश्च सीतायै ना ऽकुर्ध्यन्, नाप्यसूयत ॥ ७५

तस्या इत्यादि—असौ राक्षसाधिपः स्थृहयमाणः सीतामासुमिच्छन् बहु-
प्रियमभाषत वक्ष्यमाणम् । ‘५७४। स्थृहेरीप्सितः । ११४।३६।’ इति स्पृहयते:
स्वार्थिकण्यन्तस्य प्रयोगे सीताया ईप्स्यमानत्वात् । सानुनीतिश्च सानुनयः सीता-

तथा लक्ष्य-स्थे कथानके 'शोक-वनिका-भज्जो' नामाष्टमः सर्गः—२१३

ये नाकुध्यत् तां प्रति कोपं न कृतवान् । नाप्यसूयत दोषाविष्करणलक्षणाम्-
सूयां न कृतवान् । कुध्यतिसूयत्योदिवादिकयोरुदातेनूडितोर्लंडि प्रयोगे '५७५।
कुधदुह-११४।३७।' इत्यादिना सम्प्रदानम् ॥

६१८—‘संकुध्यसि मृषा किं त्वं दिव्यं दिव्यं मां मृगेक्षणे !, ॥

ईक्षितव्यं पर-स्त्रीभ्यः स्व-धर्मो रक्षसामयम् ॥७६॥

संकुध्यसीत्यादि—किं त्वं शुभाशुभे दिव्यं द्रष्टुमिच्छुं मां हे मृगेक्षणे !
संकुध्यसि । '५७६। कुध-दुहोरुपसूयत्योः-११४।३८।' इति कर्मसंज्ञा । कुधेष्प-
सर्गेण युक्तवात् । कुतस्ते परिज्ञानं व्यपरस्त्रीपु शुभाशुभं निरूपयसि अन्यत्र
दुष्टाशयत्वात् । अथ कथं मृषा संकुध्यार्मीति चेदाह—ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का
शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमीक्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसाम् । '५७७। राधी-
क्षोर्यस्य विप्रश्च ।११४।३९।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । यतः स्त्रीविषये विविधस्य
प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥

६१९—शृण्वन्द्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरुं ! नोत्तमाः, ॥

गृणन्द्यो ऽनुगृणन्त्यन्ये ऽकृताऽर्थाः, नैव मद्-विधाः॥

शृण्वन्द्य इत्यादि—अनेनात्मनः प्रभावं दर्शयति । शृण्वन्द्यः प्रार्थयमा-
नेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति ओमित्युपगच्छ-
न्ति । हे भीरु ! नोत्तमा मादशाः । ते हि स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव हितं प्रतिपद्यन्त
इति भावः । '५७८। प्रत्याङ्गभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।११४।४०।' इति सम्प्रदा-
नसंज्ञा । पूर्वस्या ग्राथाः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थयितुः कर्तृत्वात् । अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः
अलब्धलाभाः गृणन्द्यः अनुग्राहात्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वन्नो मत्रिभ्यः
अनुगृणन्ति तान् प्रोत्साहयन्ति । अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतो भव-
तीति नैव मद्विधा अनुगृणन्ति कृतार्थत्वात् । '५९५ गृ शब्दे' इत्यस्य प्रयोगे
'५७९। अनु-प्रतिगृणन्श्च ।११४।४१।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । गृणातेः स्तुति-
क्रियापेक्षया कर्तृत्वात् ॥

६२०—इच्छ स्त्रेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम्, ॥

संभोगाय परिक्रीतः कर्तास्मि तव ना ऽप्रियम् ॥७८॥

इच्छेत्यादि—ईदृशं पूजितं सुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिनमिच्छ अङ्गीकुरु ।
आत्मानमुद्दिश्य स्त्रेहेन प्रेषणा । '५६०। साधकतमं करणम्-११४।४२।' इति
करणसंज्ञा । दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः । '५६२। दिवः कर्म-
च-११४।४३।' इति करणसंज्ञापवादात् कर्मसंज्ञा । संभोगाय परिक्रीतः त्वद्वि-
षयभोगेन परिक्रीत इत्यर्थः । '५८०। परिक्रयणे सम्प्रदानम्-११४।४४।' इति
सम्प्रदानत्वम् । तव नाप्रियं कर्तास्मि न करिष्यामि ॥

१—'५६६। विशेषास् त्वज्जना भीरुः कार्मनी वामलोचना ।' इति ना० अ० ।
'भीरुरातें त्रिलङ्घः स्याद् वरयोपिति योषिति ।' इति मेदिनी च ।

२१४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

६२१—आस्त्व साकं मया सौधे, मा ऽधिष्ठा निर्-जनं वनम् ॥

मा ऽधिवात्सीर् भुवं, शय्यामाऽधिशेष्व स्मरोत्सुका. ७९

आस्त्वेत्यादि—मया साकं साधे सौधे ध्वलगृहे आस्त्व तिष्ठ । आसेलौटि रूपम् । ‘६७२। आधारो ऽधिकरणम् । ११४।४५।’ इत्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी । मा धिष्ठा निर्जनं वनम् । ‘५४२। अधि-शीड़-स्यासां कर्मे । ११४।४६।’ इत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा । लुडि रूपम् । मा ऽधिवात्सीः भुवं भूमौ मा शय्यिष्ठाः । माडि लुडि रूपम् । ‘५४४। उपान्वध्याङ्गवसः । ११४।४८।’ इति अधिकरणे कर्मसंज्ञा । किंतु शय्यामधिशेष्व । शीडो लोटि रूपम् । ‘५४२। अधिशीड़- । ११४।४६।’ इति कर्मसंज्ञा । स्मरोत्सुका कामार्थिनी ॥

६२२—अभिन्यविक्षथास् त्वं मे यथैवाऽव्याहता मनः, ॥

तवाऽप्यध्यावसन्तं मां मा राँत्सीर् हृदयं तथा. ॥८०॥

अभीत्यादि—यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम मनः अभिन्यविक्षथाः अभिनिविष्टासि । लुडि रूपम् । ‘२६८। नैर्विशः । ११३।१७।’ इति तद् । ‘५४३। अभि-नि-विशश्च । ११४।४७।’ इत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा । तथा त्वमपि त्वद्वदयमध्यावसन्तं मां मा राँत्सीः मा निवारय । रुधेलुडि रूपम् । ‘५४४। उपान्वध्याङ्ग- । ११४।४८।’ इति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥

६२३—मा ऽवमंस्था नमस्यन्तम्-कार्य-ज्ञे ! जगत्-पतिम्, ॥

संदृष्टे मयि काकुत्स्यम्-धन्यं कामयेत ? का. ॥८१॥

मेत्यादि—हे अकार्यज्ञे ! अविशेषज्ञे ! मां जगत्पतिं नमस्यन्तं माऽवमंस्थाः । लुडि रूपम् । ‘५३५। कर्तुरीप्सिततमम्- । ११४।४९।’ इति कर्मसंज्ञा । अवमानक्रिया कर्तृसंबन्धिन्या जगत्पतेरासुमिष्टत्वात् । संदृष्टे मयि काकुत्स्यमधन्यं मन्दभाग्यं का कामयेत का हच्छेत् । नैवेत्यर्थः । ‘५३६। तथायुक्तं चानीप्सितम् । ११४।५०।’ इति कर्मसंज्ञा । येनैव प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युक्तं तेनैवे प्सितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥

६२४—यः पयो दोग्धि पापाणं, स रामाद् भूतिमामुयात्, ॥

रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताऽहितम्. ॥ ८२॥

य इत्यादि—यथा पापाणात् पयो न संभवति तथा रामादपि विभूतिरिति नैराश्यं दर्शयति । पयसः पूर्वोन्नेत्र कर्मसंज्ञा । पापाणस्य ‘५३५। अकथितं च । ११४।५१।’ इत्यनेन । रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय प्रीतिम् । स्वयमेव हिताहितं भवतीं दुध्यमानां बोधयन्तम् । ‘५४०। गति-बुद्धि- । ११४।५२।’ इत्यादिना कर्मसंज्ञा । गति-बुद्ध्योरण्यन्तावस्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥

१—‘४१। विभूतिर् भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्ट्वा ।’ इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शोक-वनिका-भङ्गो'नामाष्टमः सर्गः— २१५

६२५—प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवन-त्रयम्, ॥

किं विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणम्. ॥८३॥

प्रीत इत्यादि—अहं प्रीतः सत् भुवनत्रयं तत्समुद्धयं भोजयं भोक्तुं योग्यं भवतीं भोजयिष्यामि । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मसंज्ञा । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । अकर्त्रभिप्राये '२५६४। णिचश्र । १३।७४।' इत्यामनेपदं न भवति । विलपन्तं विविष्य भाष्मामाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिच्छामीति ब्रुवाणा । अत्र शब्दकर्मकवात् कर्मसंज्ञा । कर्त्रभिप्राये णिचश्रेत्यामनेपदम् । तस्मादिदं प्रार्थये—पार्श्वे रावणं शायय । अत्राकर्मकत्वात्कर्मसंज्ञा ॥

६२६—आज्ञां कारय रक्षोभिर् मा प्रियाण्युपहारय, ॥

कः शक्रेण कृतं नैच्छेदधिमूर्धनमञ्जलिम्. ॥ ८४ ॥

इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि—रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव । कारय प्रियाणि च त्वसंबन्धीनि मासुपहरन्तमुपहारय उत्पादय । '५४।। ह-कोरन्यतरस्याम् । ११४।५.३।' इति कर्मसंज्ञा । शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्धनं अधिगतः प्राप्तो मूर्धा येनेति । को नैच्छेत् '५५। स्वतच्च:-। १४।५.४।' इति कर्तृसंज्ञा । शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः । प्रयोज्यकर्ता नोदाहृतोण्यन्तावस्थायामुदाहृतत्वात् ॥ इति कारकाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह—

६२७—वचनं रक्षसां पत्युरनु कुद्धा पति-प्रिया ॥

पापाऽनुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद् वचः ॥ ८५ ॥

वचनमित्यादि—रक्षसां पत्यु रावणस्य वचनमनु लक्ष्यीकृत्य । '५४।। अनुरुक्षणे । ११४।८।।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । कुद्धा सती सीता । पतिप्रिया पतिः प्रियो यस्या इति । रावणं प्राब्रवीद्वचो वक्ष्यमाणम् । पापानुवसितं पापेन संयुक्तम् । '५४।। तृतीयार्थे । ११४।८।।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । पापमन्ववसित इति । द्वितीयेति योगचिभागात् सः सुप्तसुपेति वा ॥

६२८—'न भवान्तु रामं चेदुप शूरेषु वा, ततः ॥

अपवाह्य च्छुलांद् वीरौ किमर्थं मामिहा ऽहरः..॥८६॥

नेत्यादि—यदि भवाज्ञानुरामं रामान्न हीन इत्यर्थः । '५५।। हीने । ११४।८.६।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अनुशब्दश्च स्वहीनार्थयोत्तकः । हीनश्चोत्कृष्टपेक्षः । उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् । '५५।। उपोऽधिकेच । ११४।८.७।' इति चकाराद्दीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यस्मादधिकमित्यनेन सप्त-

?—'८७।। प्रसमं तु बलात्कारो हठो, य स्वलितं छुलम् ।' इति ना० अ० । 'छुलं छझ-स्वलितयोः' इति हैमश्च ।

२१६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

मी । उपशब्दस्याधिक्योतनात् । किमर्थं कनकमृगच्छलेन । वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाह्य अन्यतो नीत्वा । मामिहाहरः लङ्घामानीतवान् ॥

६२९—उप-शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिंचराऽधम ! ॥

यत् संप्रत्यपलोकेभ्यो लङ्घायां वसतिर् भयात् ॥८७॥

उपेत्यादि—हे रात्रिंचराधम ! कथं ते वृत्तं चरितं नोपशूरं श्वरेभ्यो न
हीनम् । ‘५५१। उपोऽधिके च । १।४।८७।’ इति चकाराद्वीने उपशब्दस्य कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा । यद्यस्मात् संप्रत्यधुना भयालङ्घायां जलपर्वतदुर्गायां वसतिः ।
वसेरतिः ‘वहि-वस्यर्तिश्चश्चित्’ इत्यौणादिकः । अपलोकेभ्यो लोकान् वर्जयित्वा ।
‘५५६। अप-परी वर्जने । १।४।८८।’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ‘५५८। पञ्चम्य-
पाङ्ग-परिभिः । २।३।१०।’ इति पञ्चमी ॥

६३०—आ राम-दर्शनात् पाप ! विद्योतस्व स्थियः प्रति ॥

सद्-वृत्तान्तनु दुर्-वृत्तः परिस्त्रीं जात-मन्मथः ॥८८॥

आ रामेत्यादि—हे पाप ! आ रामदर्शनात् रामदर्शनं यावत् । ‘५५७।
आङ् मर्यादावचने । १।४।८९।’ इति पूर्ववत्पञ्चमी । स्थियः प्रति योगितो लक्ष्मी
कृत्य । विद्योतस्व स्थिरो भव । स्थिय इति ‘३०२। वा ऽम्-शसोः । १।४।८०।’
इति इयङ् । ‘५५२। लक्षणेण्यंभूत-। १।४।९०।’ इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
सदृत्ताननु दुर्वृत्तः सदाचारिणामुपरि दुर्वृत्त इत्यर्थः । इत्थंभूताख्याने ऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । परस्त्रीं जातमन्मथः । अत्र वीप्यायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

६३१—अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तम्-चिरादिह, ॥

उद्गूर्ण-वाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति. ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि—भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्मीकृत्य । ‘५५५। अभिरभागे । १।४।
९१।’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । अचिरादिह लङ्घायां रामो द्योतिष्यते असद्य-
तेजाः भविष्यति । य उद्गूर्णवाणः संग्रामे नारायणतः प्रति तेन तुल्यः । ‘५५९।
प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः । १।४।९२।’ इति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
‘६००। प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात् । २।३।११।’ इति पञ्चमी । प्रतियोगे
पञ्चम्यसात्सिः । मुख्यसद्वशः प्रतिनिधिः ॥

६३२—कुतोऽधियास्यसि कूर ! निहतस् तेन पंत्रिभिः, ॥

न सूक्तं भवता ऽत्युग्रमतिरामं मदोऽहत ! ॥ ९० ॥

कुत इत्यादि—हे कूर ! ते रामेण उद्गूर्णवाणेन पंत्रिभिः शरैः निहतः सन्
कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि । ‘५५४। अधि-परी अनर्थकौ
। १।४।९३।’ इति अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । धात्वर्थव्यतिरेकेणार्थस्यानभिधाना-
दनर्थकत्वम् । संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था । तेन ‘३९७।’ तिळि ओदास्त्

१—‘१३१३। ग्रावाणौ शैल-पाणाणौ पंत्रिणौ शर-पक्षिणौ ।’ इति ना० अ०।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘शोक-चनिका-भङ्गो’ नामाष्टमः सर्गः— २१७

वति ।१।१७।’ इति निघाताभावो द्रष्टव्यः । पञ्चमी च ‘प्रश्नाख्यानयोः’ इत्यु-
पसंख्यानाज्ञवति । किमिति हनिष्यतीति चेत्-यतो भवता न सूक्ष्मं प्रशस्तम्-
क्तम् । ‘५५५। सुः पूजायाम् ।१।४।९४।’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘३।७।८।३।
गतिरनन्तरः ।६।२।४।’ इति स्वरामावः । अन्युग्रमतिरौद्रम् । अतिरामं राम-
मधिक्षिप्य । काकुत्स्थमधन्यमिति । ‘५५६। अतिरतिकमणे च ।१।४।९५।’
इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । चकारात्पूजायां च तत्र चाप्युक्तमिति प्रयोगः । हे
मदोद्धत ! ॥

६।३।३—परिशेषं न नामा ऽपि स्थापयिष्यति ते विभुः, ॥

अपि स्थाणुं जयेद् रामो, भवतो ग्रहणं कियत्. ९।१

परीत्यादि—रामो विभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि संज्ञामपि न स्थापयि-
ष्यति, किमु देहम् । ‘५५७ अपि: पदार्थ—।१।४।९६।’ इत्यादिना पदार्थे कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञा । पदार्थ देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते । अपि स्थाणुं
जयेद्वामो यमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि स्थाणुं महादेवं जेतुं संभाव्यते
भवतो ग्रहणं कियत् । वस्त्वेव न भवति । अत्र संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
संभावने लिङ् । उपसर्गवायनत्वात्संज्ञायाः ‘२।२।० उपसर्गात्सुनोति—।८।३।६५।’
इत्यादिना पत्वं न भवति ॥

६।३।४—अपि स्तुहृपिसेधा ऽस्मांस् तथ्यमुक्तं नराऽशन !, ॥

अपि सिङ्गेः कृशानां त्वं दर्प, मव्यपि यो ऽभिकः. ९।२

अपीत्यादि—हे नराशन ! मया तथ्यमुक्तं यज्ञामापि न स्थापयिष्यतीति ।
अस्मानपि स्तुहि साधूकमिति प्रशंस । ‘२।२।०। सेष्यपिच्च ।३।४।८।७।’ इति
अपिति डित्वाद्बुणाभावः । अपिसेध निगृहण यथेच्छं तथा क्रियताम् । मया तु
सत्यमेवोक्तमिति भावः । अत्रान्ववसर्गे कामचारानुज्ञाने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
किंच कृशानावग्नौ दर्पं अपि सिङ्गेः क्षरेस्त्वम् । अत्र गर्हायां लिङ्गं रूपम् । यो-
ऽथं मव्यपि मद्विषयेऽपि अभिकः कामयिता । ‘१।८।४। अनुकाभिक—।५।२।-
७।४।’ इत्यादिना निपातितः । उपसर्गसंज्ञावाधनार्थत्वात् सौति-सेधि-सिंचां पत्वं
न भवति ॥

६।३।५—अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्ता स ते क्षयम्, ॥

इत्युक्त्वां मैथिली तृष्णीमासांचक्रे दशाऽनन्नम्. ॥९।३॥

अधीत्यादि—पराक्रान्तस्य शौर्यस्य राम ईशितेत्यस्मिन्नर्थे अधिरामे परा-
क्रान्तम् । ‘३।०।९०। नपुंसके भावे क्तः ।३।३।१।१।४।’ । ‘६।४। अधिरीश्वरे
।१।४।९।७।’ इति स्वस्वामिसंबन्धे अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘६।४। यस्माद-

१—‘३। व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणु रुद उमा-पतिः ।’ इति ना० अ० ।
‘स्थाणुः कीले हरे पुमान्’ इति कोशान्तरं च । २—‘५। ‘अंगिर्’ इत्यादित आरभ्य
‘६। आश्रयाशो बृहद-भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ।’ इति ना० अ० ॥

२१८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

धिकम्—२१३।१’ इत्यादिना सप्तमी । यश्चैवं स रामस्ते क्षयमधिकर्ता करिष्यति । अत्र कर्मण्येव द्वितीया । न ‘५४। कर्मप्रवचनीययुक्ते ।२।३।८।’ इति ‘७७। विभाषा कृजि ।१।४।१।२।’ इति या संज्ञा तस्या गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् । संज्ञापक्षे ‘३९।८। तिङ्गि चोदात्तवति ।१।१।७।१।’ इति निघाताभावो द्रष्टव्य इति । एवमुक्त्वा दशानन्मैथिली तूष्णीमासांचक्रे तूष्णीं स्थितवती ॥

इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥

इतः प्रभृति ‘अनभिहिते’ इत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह—

६३६—ततः खड्डं समुद्यम्य रावणः क्रूर-विग्रहः ॥

वैदेहीमन्तरा कुद्धः क्षणमूचे विनिश्वसन् ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्डं समुद्यम्य उत्क्षिप्य । कर्मणि द्वितीया । क्रूरविग्रहः दुष्प्रेक्षयत्वात् । वैदेहीमन्तरा कुद्धः वैदेह्या वधे कुपितः । ‘५४। अन्तरा अन्तरेण युक्ते ।२।३।४।’ इति पश्यपवादाद्वितीया । अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, आयेयश्चात्र वधः । क्षणमूचे उक्तवान् । उक्तिक्रिया क्षणस्य कालस्य माकल्येन संवन्धात् ‘५५। कालाध्वनोः—२।३।५।’ इति द्वितीया । विनिश्वसन् क्रोधान् ॥

६३७—चिरेणा उनुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्ति-पराङ्मुखी ॥

न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्, मर्तासि मैथिलि ! ९५

चिरेणेत्यादि—हे मैथिलि ! चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं मया प्रोक्तापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं प्रतिपत्तिः तस्यां पराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशिद्विसलक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्तासि मरिष्यसि । उभयमपि लुटि रूपम् । तत्र चिरेण प्रोक्ता इति । ‘५६। अपवर्गे तृतीया ।२।३।६।’ विवक्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्रासौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्ग इति । मां मासे न प्रतिपत्तास इति ‘६४। सप्तमी-पञ्चम्यौ कारकमध्ये ।२।३।७।’ इति सप्तमी । कर्म-कर्त्रोः कारकयोर्मध्यत्वात् मासस्य ॥

६३८—प्रायुङ्क राक्षसीर् भीमा मन्दिराय प्रतिवजन् ॥

‘भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम ॥ ९६ ॥’

प्रायुङ्केत्यादि—रावणो राक्षसीर्भीमा भयानकाः प्रायुङ्क समादिष्टवान् । ल-डिं रूपम् । मन्दिराय प्रतिवजन् गृहाय प्रतिवजन् । ‘५८। गत्यर्थकर्मणि—२।३।१।२।’ इत्यादिना तु चतुर्थी । कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयेनोदाहतं कर्मप्रवचनीयाधिकार एव दर्शितत्वात् । किमादिशदित्याह—सर्वा यूयं सीतायै भयानि दत्त । लोटि रूपम् । चतुर्थी संप्रदाने । संपूज्यादत्य प्रकर्षेण दीयत इति संप्रदानम् । मम कृते मदनुग्रहनिमित्तम् ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'शोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१९

६३९—गते तस्मिन् समाजगमुर् भयाय प्रति मैथिलीम् ॥

राक्षस्यो, रावण-प्रीत्यै कूरं चोचुरलं मुहुः.. ॥ ९७ ॥

गत इत्यादि—तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजगमुः संभूय गताः । '२६९९। समो गम्युच्छि-११३।२९' इत्यादिना आत्मनेपदं न भवति । आडा व्यवहितत्वात् । मैथिली प्रति लक्ष्यीकृत्य भयाय सीतायै भयं दातुम् । '५८। कियार्थोपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।३।१४' इति चतुर्थी । ददातेः कियार्थो-पपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म । किया चात्र समागमः । तत्रोपपदं कियार्थमिति कूरं च भयानकम् । मुहुः प्रतिक्षणं अलं पर्यासमूच्चुः उक्तवत्यः । रावणग्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति । '५।२। तुमर्थाच्च भाववचनात् । २।३।१५' इति चतुर्थी । कियायां कियार्थायामिति तुमुना समानार्थत्वात् । भावव-चनाश्रेत्यनेन विहितस्य किनः कियार्थं उपपदं क्रामभिधानम् ॥

६४०—'रावणाय नमस्कुर्याः, स्यात् सीते ! स्वस्ति ते ध्रुवम् ॥

अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम् ॥९८॥'

रावणायेत्यादि—हे सीते ! रावणाय नमस्कुर्या रावणं नमस्कुरु । एवं च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कल्याणं ध्रुवं स्यात् । युमच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तस्य तेआदेशः । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्यध्या-हत्य योज्यम् । अन्यथा ह्यसमानकर्तृत्वात् क्त्वा प्रत्ययो न घटते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षात्प्रभृतिपु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे निर्यं गतिसमासाभावे ल्यबादेशः । '१५।४। नमस्पुरसोर्गत्योः । १।३।४।०' इति विस-जैनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति । अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा अलं प्रातराशाय प्रातर्भौजनाय त्वां कुर्याम वयमित्यूच्चुः । '२२।०। निर्यं डितः । ३।४।९।९' इति सलोपः । रावणायेत्यादिपु '५।८। नमःस्वस्ति-१।२।३।१।६' इत्यादिना चतुर्थी ॥

६४१—तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस् त्रिजटा ऽवदत् ॥

'आत्मानं हत दुर्वृत्ताः ! स्व-मांसैः कुरुता ऽशनम् ॥९९

१—अत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर् वलीयसी' इति वार्तिकवलात् कर्मणि द्विती-यैव प्राप्ता, परं च तस्याप्यपवादभूतेन '५।८। कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।३।१४' इति सूत्रेण चतुर्थ्येव भवति । तेन 'नमरकुमो नृसिंहाय, स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादिवत् 'रावणाय-' इत्यस्य रावणं प्रसादयितुमित्यर्थो युक्त इति ज्ञेयम् । एवं सति 'नमः-स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी' इति टीकाकृदुक्तं प्रमादगमितम् । केवलं 'नमःस्वस्ति' इत्याकारकशब्दयोग एव तस्या विधानादिति भाति । किंतु 'प्रातराशाय त्वां अलं कुर्याम' इत्यत्र तु अलंशब्दयोगात् 'नमःस्वस्ति-' इत्यनेनैवेति । अत्र युक्तायुक्तविवेचनं तु विद्वदधीनमि-त्यलम् ।

२२० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

तृणायेत्यादि—अथानन्तरं राक्षसीर्वदन्तीः त्रिजटा रावणस्वसा अवदत् उक्तवती । तृणाय मत्वा तृणमिव संगणय्य । ‘५८४। मन्यकर्मण्यनादरे—१।३।१७।’ इति चतुर्थी । तत्र ‘कुस्तिप्रहणं कर्तव्यम्’ इत्युक्तम् । इह मा भूत तृणं मत्वेति । किमवदत् आत्मानं हत मारयत । दुर्वृत्ताः दुराचाराः । स्वमांसैः कुरुताशनमिति करणे तृतीया ॥

किमर्थमेवमाहेत्याह—

६४२—अद्य सीता मया दृष्टा सूर्यं चन्द्रमसा सह ॥

स्वमे स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना॥’ १००

अद्येत्यादि—स्वमे मया अद्य सीता दृष्टा । कर्तव्य तृतीया । सूर्यं स्पृशन्ती चन्द्रमसा सह । सहयोगे तृतीया । सूर्याचन्द्रमसाविति रामलक्ष्मणाविति भावः । मध्येन तनुः तन्वी । ‘५६६। इत्थंभूतलक्षणे ।२।३।२१।’ तृतीया ‘५०२। वोतो गुणवचनात् ।४।१।४४।’ इति डीवभावपक्षे रूपम् । श्यामा वर्णेन । सुलोचना शोभननेत्रा ॥

६४३—तासूतया तर्जिताः सर्वा मुखैर् भीमा यथाऽऽगतम् ॥

ययुः सुषुप्सवस् तत्पं भीमैर् वचन-कर्मभिः ॥१०१॥

ता इत्यादि—ता राक्षस्यस्तया त्रिजट्या तर्जिता भर्त्सिताः । सुषुप्सवः स्वसु-मिच्छवस्तलं शयनीयं यर्युर्गताः । यथागतं यतो यतस्तत्पादुत्थायागताः । ‘६६। यथाऽसादश्ये ।२।१।७।’ इति वीष्मायामव्ययीभावः । मुखैर्भीमा रौद्राः सुखानां विकृतत्वात् । ‘५६५। येनाङ्गविकारः ।२।३।२०।’ इति तृतीया । भीमैर्वचनकर्मभिः उपलक्षिताः । इत्थंभूते तृतीया ॥

६४४—गतासु तासु मैथिल्या संजानानोऽनिलाऽऽत्मजः ॥

आयातेन दशाऽस्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम् ॥

गतास्तित्यादि—तासु राक्षसीषु गतासु । अनिलात्मजो हनूमान् ‘रामसं-कथां प्रासादीत्’ इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मैथिल्या संजानानः इयं सेत्यवगच्छन् । ‘५६७। संज्ञोऽन्यतरस्याम्—२।३।२२।’ इति कर्मणि तृतीया । ‘२७।१। सं-प्रतिभ्याम्—१।३।४६।’ इति तद् । दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हितो निलीनः स्थितः । ‘५६८। हेतौ ।२।३।२३।’ इति तृतीया ॥

६४५—कृणादू बद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतु-द्विषः ॥

हेतोर् बोधस्य मैथिल्याः प्रासादीद् राम-संकथाम् ॥

कृणादित्यादि—कृणाद्वेतोर्बद्धः इवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं गतवान् । ‘६०। अकर्तव्येण—२।३।२४।’ इति पञ्चमी । कृणस्याकर्तृहेतुत्वात् । क्रणेन बन्धित इवेति नोक्तम् । अप्रयोजककर्तृत्वाद्दणस्य । उन्मुक्तः क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगेन विश्लेषणे । ‘६०२। विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम्—२।३।२५।’ इति पक्षे तृती-

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'शोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२२१

योदाहता न पञ्चमी । वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् । किमिति संकथां प्रास्तावीदित्याह—हेतोबोधस्य मैथिल्याः । एष रामदूत हति मैथिल्या बोधो उवगमः स्याद् । '६०७। पष्ठी हेतुप्रयोगे ।२१३।२६।' हति बोधशब्दस्य पष्ठी । प्रास्तावीदिति '२३८॥ स्तु-सु-धूम्यः परस्मैपदेषु ।७।२।७।२।' हतीद् । '२२६॥ नेटि ।७।२।४।' हति हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिपेधः नेगन्तलक्षणायाः ॥

६४६—तं दृष्टा उचिन्तयत् सीता-‘हेतोः कस्यैष रावणः ॥

अवरुह्य तरोरारादैति वानर-विग्रहः ॥ १०४ ॥

तमित्यादि—तं हनूमन्तं रामं स्तुवन्तं दृष्टा सीता अचिन्तयत् । कस्य हेतोः रावणो वानरविग्रहः सन् ऐति आयाति । आङ्गपूर्वस्येणो रूपम् । '६०८। सर्वनामस्तृतीया च ।२।३।२७।' हति पष्ठी । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् । आरात् अन्तिके । तरोरिति '५९॥ अन्यारात्-।२।३।२९।' इत्याराच्छब्दयोगे पञ्चमी । अवरुह्यावतीर्येति । अवरोहणापेक्षया ह्यपादाने पञ्चमी । अपेक्षाया यौगपद्याभावात् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' आरायोगे न वर्तते ॥

६४७—पूर्वस्मादन्य-वद् भाति भावाद् दाशरथिं स्तुवन्, ॥

ऋते क्रौर्यात् समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ?॥

पूर्वस्मादित्यादि—पूर्वस्माद्रावणादन्यवद्ग्राति ज्ञायते । अन्येन तुल्यं वर्तते हति कृत्वा अन्यशब्दयोगे पञ्चमी । यतो भावात् स्वेहादाशरथिं स्तुवन् । किं नु क्रौर्यादते क्रौर्यं वर्जयित्वा । ऋतेशब्दयोगे पञ्चमी । मां विश्वासयितुं संभावयितुं किमागत इत्यचिन्तयत् ॥

६४८—इतरो रावणादेष राघवाऽनुचरो यदि, ॥

स-फलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् ततो मम. १०६

इतर इत्यादि—यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः राघवार्थकारी । इतरयोगे पञ्चमी । ततो मम सफलानि स्वमलक्षणानि दर्शनादीनि निमित्तानि । प्राक् प्रभातात् आदित्योदयात्पूर्वस्मिन् काले । अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि । अञ्जूतरपदयोगे पञ्चमी ॥

६४९—उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरम् ॥

अवैलू लवण-तोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम्. १०७

उत्तराहीत्यादि—रामदूतो उयमिति न संभाव्यते । यतः समुद्रादुत्तरा या दिक् तस्यामुत्तराहि वसन् रामः । आहि च दूरे उत्तराच्चेति । तत्राहिप्रत्ययान्तेन उत्तराहिशब्देन योगे समुद्रादिति पञ्चमी । लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् । दक्षिणत हति '१९७॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।५।३।२८।' तदन्तेन योगे '६०९॥ षष्ठ्य-तसर्थप्रत्ययेन ।२।३।३०।' हति पष्ठी ॥

२२२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६५०—दण्डकान् दक्षिणेन ऽहं सरितो ऽद्रीन् वनानि च ॥
अतिक्रम्या ऽम्बुधिं चैव पुंसामगममाहृता. ॥१०८॥

दण्डकानित्यादि—दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्यामिति । ‘१९८४।
एनबन्यतरस्याम्—३।३।३।४’ इति सप्तम्यन्तादेनप् प्रत्ययः । तदन्तेन योगे
‘६।१। एनपा द्वितीया ।२।३।३।१’ इति द्वितीया । दक्षिणेन दण्डकानां दक्षि-
णस्यां दिशि । सरितो ऽद्रीन् वनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य पुंसामगममगम्यम् ।
‘३।२।३।४’ ग्रह-वृ-द-निश्चिन्मश्च ।३।३।५।८’ इत्यप् । अहमाहृता आनीता ।
तत्कथमवैदित्यचिन्तयत् ॥

६५१—पृथग्गृह नभस्वतश् चण्डाद् वैनतेयेन वा विना ॥

गन्तुमुत्सहते नैह कश्चित् किमुत वानरः. ॥१०९॥’

पृथगित्यादि—नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथग्गृह वायुं त्यक्तवा । वैनतेयेन
वा विना गरुडं वा वर्जयित्वा । ‘६।०।३। पृथगित्वा—२।३।३।२।’ इत्यादिना तृतीया-
पञ्चम्यौ । इह लङ्घायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहते किमुत वानरः ॥

६५२—इति चिन्ता-वर्तीं कृच्छ्रात् समासाद्य कपि-द्विपः ॥

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचे—‘अहं राम-किङ्करः ११०

इतीत्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावर्तीं कपिद्विपो हनूमान् । कृच्छ्रात्स-
मासाद्य कथमप्युपगम्य । अहं रामकिङ्करः रामप्रेषणकर इति प्रोचे । मुक्तां स्तोके-
नाल्पेन रक्षोभिः कर्तुभिः । ‘६।०।४। करणे च स्तोकाल्प—२।३।३।३।’ इत्यादिना
तृतीयापञ्चम्यौ । कृच्छ्र-स्तोकयोरसत्त्ववचनयोः करणत्वात् ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः कासा वियाह—

६५३—विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्य-पर्वतात् ॥

ना ऽनभ्याशे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः. ॥१११॥

विप्रेत्यादि—माल्यवति पर्वते तव प्रियो रामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं
दूरं । विन्ध्यपर्वताच्च न दूरम् । ‘६।१। दूरान्तिकार्थैः पष्ठयन्यतरस्याम्।२।३।३।४।’
इति पष्ठी-पञ्चम्यौ । महेन्द्रपर्वत-विन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु ‘६।५। दूरा-
न्तिकार्थैभ्यो द्वितीया च ।२।३।३।५।’ इति द्वितीया । नानभ्याशे न दूरे समु-
द्रस्य । ‘६।१। दूरान्तिकार्थैः—२।३।३।६।’ इति पष्ठी । माल्यवति ‘६।३। सप्त-
म्यधिकरणे ।२।३।३।६।’ इति सप्तमी । चकारादूरान्तिकार्थैभ्यश्च । तेनानभ्याश
इति सप्तमी ॥

६५४—अ-संप्रासे दश-ग्रीवे प्रविष्टो ऽहमिदं वनम् ॥

तस्मिन् प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाकंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

असमित्यादि—[दशग्रीवे] दशवदने असंप्रासे अप्रविष्टे अहमचेतितः
सन् हदं वनमशोकवलिकाख्यं प्रविष्ट इति । तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टुमुपाकं-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ७ 'शोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२२३

सि समुत्सहे स्म । '६३४। यस्य च भावेन—१२।३।७।' इति सप्तमी । कपे प्रवेशोपक्रमयोः रावणसंप्राप्तिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाणवात् । उपाक्रंसीति '२७।१।२। उपपराभ्याम्—१।३।३।७।' इत्यनेन वृत्त्यादिषु सर्ग उत्साहे क्रमेत्तद् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । '२३।२।३। सु-क्रमोरनास्तमनेपदनिमित्ते ।७।२।३।६।' इति सिच्च इदं न भवति ॥

यद्यादावेव प्रविष्टो ऽसि तर्हि किमिति स्वकर्म न दर्शितवानसीत्याह—

६५५—तस्मिन् वदति रुषोऽपि ना ऽकार्षं देवि ! विक्रमम् ॥

अ-विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥११३॥

तस्मिन्नित्यादि—हे देवि ! तस्मिन् वदति रुषोऽपि विक्रमं नाकार्षं तं तथा वदन्तमनादत्य विक्रमं नाकार्पमित्यर्थः । '६३५। पष्ठी चानादरे ।२।३।३।८।' इति चकारात्सप्तमी । किमर्थं कार्यस्य संदेशकथादेरविनाशाय । विचिन्वानः ए-रापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् । कर्त्तव्यिप्राये तद् ॥

कथं वानरस्त्वं तस्य किञ्चर इत्याह—

६५६—वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ॥

जातो रामस्य सुग्रीवस् ततो दूतोऽहमागतः ॥११४

वानरेष्वित्यादि—वानरेषु स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेः रामस्य सखा जातः । '६३६। स्वामीश्वर—१२।३।३।९।' इत्यादिना पष्ठी-सप्तम्योर्विभ्रानात् सप्तम्युदाहता । ततोऽहं दूतं आगतः ॥

आगत्य च लङ्घां प्रविश्य इहायात इत्याह—

युग्मम्—११५-११६

६५७—ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ॥

कुशलोऽन्वेषणस्या ऽहमायुक्तो दूत-कर्मणि ॥११५॥

ईश्वरस्येत्यादि—निशाटानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य । अत्र पष्ठुदाहता । पुरीं निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्तत इति । प्राप्त इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कुशलोऽन्वेषणस्याहं सीताया अन्वेषणस्य निपुणः । आयुक्तो दूतकर्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः । '६३७। आयुक्तकुशलाभ्याम्—१२।३।४।०।' इति पष्ठी-सप्तम्यौ ॥

६५८—दर्शनीय-तमाः पश्यन्

स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ॥

प्राप्तो व्याल-तमान् व्यस्यन्

भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

२२४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो घर्गः;

दर्शनीयेत्यादि—तत्र दिव्यास्वपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् । ‘६३८। यतश्च निर्धारणम् । २।३।४१’ इति सप्तमी । दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथक्करणात् । भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्नान् राक्षसान् व्यस्थन् अपक्षिपन् । ‘६३९। पञ्चमी विभक्ते । २।३।४२’ इति पञ्चमी । भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभागात् । प्रासो देव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥

किमवस्थो राम इत्याह—

६५९—भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः संगमेन ते ॥

मघासु कृत-निर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥११७॥

भवत्यामित्यादि—भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मनाः रामः । तब संगमेन प्रसितः प्रसक्तः । ‘६४१। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २।३।४४’ इति चकारात्सप्तमी । मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसो वर्तमानत्वात् । ‘१२०४। नक्षत्रेण युक्तः कालः । १।२।३।’ इत्यण । तस्य ‘१२०५। लुब्बिशेषे । १।२।४।’ इति लुप् । तस्मिन् काले पितृभ्यः कृतनिर्वापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् । ‘६४२। नक्षत्रे च लुपि । २।३।४५।’ इति सप्तमी । तत्रापि ‘१२९४। लुपि युक्तव्यक्तिवचने । १।२।५।’ इति स्त्रीलिङ्ग-बहुवचने भवतः । व्यसर्जयदिति विशदात् ‘५३२। प्रातिपदिक-। २।३।४६।’ इत्यादिना प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥

संदेहनिवृत्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह—

६६०—अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याऽङ्गुलीयकः ॥

भवत्याः स्मरता ऽत्यर्थमर्पितः सादरं मम ॥११८॥

अयमित्यादि—काकुत्स्थस्यायमङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं चिद्वामयमभिज्ञानमिति लिङ्गाधिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । मैथिलीति संबोधनादिके ‘५३३। संबोधने च । २।३।४७।’ इति । सामन्तिं संबुद्धिश्चात्रैव दृष्टव्यम् । काकुत्स्थस्येति ‘६०६। पष्ठी शेषे । २।३।५०।’ इति पष्ठी । भवत्या अत्यर्थं स्मरता सादरमर्पितम् । ‘६१३। अधीगर्थ-। २।३।५२।’ इत्यादिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पष्ठी ॥

६६१—रामस्य दयमानोऽसावध्येति तब लक्ष्मणः, ॥

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह, मा त्रसीः ॥११९॥

रामस्येत्यादि—असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानो रामं रक्षन् शुचं मा कार्यंरिति । दयते: कर्मणि पष्ठी । तवाध्येति त्वां स्मरति । ‘६१३। अधीगर्थ-। २।३।५२।’ इति पष्ठी । आश्वासनार्थमाह-मा त्रसीः उद्गेंगं मा कार्षीः । त्रसे-रीदित्याज्ञिष्ठायामिदप्रतिषेधात् सिच हट् भवति । यतो राजेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ । इहागमस्यागमनस्य । भावे अप् । उपास्कृषातां प्रतियक्षं कृतवन्तौ । आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुग्रीवसख्येन गुणाधानात् तेन ‘६१४। कृजः प्रतियते । २।३।५३।’ इति कर्मणि पष्ठी । प्रतियते लुहु तहु सुद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२५

६६२—रावणस्यैह रोक्ष्यन्ति कपयो भीम-विक्रमाः, ॥

धृत्या नाथस्व वैदेहि!, मन्योरुज्जासयाऽत्मनः ॥ १२०

रावणस्येत्यादि—इह लङ्घायां कपयो भीमविक्रमाः असह्यपराक्रमाः रावणस्य रोक्ष्यन्ति सरोगं रावणं करिष्यन्ति । भीमविक्रमा इति गुणग्रधानो निर्देशः । ततश्च विक्रमे रुजः भावकर्तृकत्वात् '६१५। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः १२३।५४।' इति पष्ठी । अतो हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्व आशांसस्व धृतिं लभस्वेतर्थः । '६१६। आशिषि नाथः १२३।५५।' इति कर्मणि पष्ठी । आशिषि नाथ इत्युपसंख्यानात्तद् । मन्योरुज्जासयात्मनो मन्युं नाशय । '१८५। जसु हिंसायां ताढने ।' चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन '६१७। जासि-निप्रहण—१२३।५६।' इति कर्मणि पष्ठी ॥

६६३—राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ॥

प्राणानामपणिष्टा ऽयं रावणसूत्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

राक्षसानामित्यादि—मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् मारयिष्यति । पूर्ववत् कर्मणि पष्ठी । निप्रहण इति संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणमित्युक्तम् । '२२८। नेर्गद—१०।४।१७।' इत्यादिना णत्वम् । किंच प्राणानामपणिष्टायमिति अयं रावणस्वामिहानयन् प्राणानपणिष्ट विक्रीतवान् । '६१८। व्यवह-पणोः समर्थयोः १२३।५७।' इति पष्ठी । 'प्राणानामपणायिष्ट' इति पाठान्तरम् । तदयुक्तं, स्तुत्यर्थस्य पणेस्तत्र ग्रहणात् '२३०। गुपू-धूप—१३।१२८।' इत्यादिना आयप्रत्ययो न भवति ॥

६६४—अदेवीद् बन्धु-भोगानां, प्रादेवीदात्म-संपदम् , ॥

शत-कृत्वस् तैकस्याः स्मरत्यहो रघूत्तमः ॥ १२२ ॥

अदेवीदित्यादि—न केवलं प्राणानपणिष्ट बन्धुभोगानामदेवीत् बन्धुभोगान् विक्रीतवान् । '६१९। दिवस्तदर्थस्य १२३।५८।' इति पष्ठी । दिवो व्यवहारार्थत्वात् । प्रादेवीदात्मसंपदं विक्रीतवान् '६२०। विभाषोपसर्गे १२३।५९।' इति पक्षे द्वितीया । प्रशब्देन युक्तत्वात् । रामानुरागं पुनर्दर्शयन्नाह । शतकृत्व इति बहुत्वोपलक्षणार्थम् । '२०८। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५।४।१७।' तैकस्याहो रघूत्तमः स्मरति । '६१३। अधीर्गर्थ—१२३।५२।' इति पष्ठी । अह इति एकसिङ्गप्यहि । '६२२। कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे १२३।६४।' इति पष्ठी ॥

एवं तामाशास्य संदेशं दापयितुमाह—

६६५—तवोपशायिका यावद् राक्षस्यश् चेतयन्ति न, ॥

प्रतिसंदिश्यतां तावद् भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ! १२३

तवेत्यादि—हे मैथिलि ! तवोपशायिका परिपाव्या शयनं याभी राक्षसी-भिः सहेत्यर्थात् । ‘३२८। पर्यायाहणोत्पत्तिषु एवुच् । ३।३।११।’ यावत् चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् प्रतिसंदिश्यतां प्रतिसंदेशो दीयताम् । शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्ग धनुर्धारयतो रामस्य । तत्र शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं ‘६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति । २।३।६५।’ इति पष्ठी ॥

६६६—पुरः प्रवेशमाश्वर्यं बुद्धा शाखा-मृगेण सा ॥

चूडा-मणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमतम् ॥१२४॥

पुर इत्यादि—शाखामृगेण मर्कटेन पुरो लङ्घायाः दुष्प्रवेशायाः प्रवेशः तमाश्वर्यमञ्जुनं बुद्धा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं ददौ सर्वमुक्तमस्य संभाव्यत इति ‘६२४। उभयप्राप्तौ कर्मणि । २।३।३६।’ इति पष्ठी । प्रवेश इत्युभयप्राप्तौ कृति लङ्घा-हनूमन्तोः कर्मकर्तृत्वात् । रामस्य संमतं प्रियम् । ‘३०८। मतिबुद्धि-३।२।१८।’ इत्यादिना वर्तमाने निष्ठा । ‘६२७। न लोक-२।३।६९।’ इति पष्ठीप्रतिषेधे प्राप्ते ‘६२५। कस्य च वर्तमाने । २।३।६७।’ इति पष्ठी ॥

६६७—रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ॥

प्रकान्तं च मुहुः पृष्ठा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥१२५॥

रामस्येत्यादि—रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं सुहुः पृष्ठा हनूमन्तं व्यसर्जयत् प्रेपितवती । तत्य शयितं शयनस्थानं किं भूमौ शेते अन्यत्रेति वा । भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे भुक्तं सुनिजनयुहे वेति । जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रहसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति । हसितं हसनस्थानं किं शुद्धारवस्तूनि हसति वीर-वस्तूनि वेति । स्थितं निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठत्युत तस्तले वेति । प्रकान्तं प्रचङ्गमणस्थानम् । ‘२६६। अनुनामिकस्य-६।४।१५।’ इत्यादिना दीर्घः । किं अङ्गने क्रमयते अन्यत्र वेति । एपां भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् ‘३०८। क्तो-अधिकरणे च-३।४।७।६।’ इति क्तः । तस्य प्रयोगे ‘६२६। अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८।’ इति पष्ठी ॥

६६८—असौ दधदभिज्ञानं

चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥

गामुको ऽप्यन्तिकं भर्तुरू

मनसा ऽचिन्तयत् क्षणम् ॥ १२६ ॥

असावित्यादि—असौ हनूमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं चिह्नम् । ‘६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति । २।३।६५।’ इति पष्ठायां प्राप्तायां ‘६२७। न लोक-२।३।६५।’ इति लप्रयोगे प्रतिषेधः । ल इति शाननादयो गृहीताः । दारुणमशोक-वलिका-भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । उकारप्रश्नेषात् पष्ठाः प्रतिषेधः । भर्तुः

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके 'इशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२२७

स्वामिनः अन्तिं समीपं गामुको इषि गमनशीलो इषि । उक्तप्रयोगे प्रतिपेधः ।
मनसा क्षणं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म ॥

६६९—‘कृत्वा कर्म यथाऽदिष्टं पूर्व-कार्याद्विरोधि यः ॥

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं, तमाहुर दूतमुत्तमम् ॥१२७॥

कृत्वेत्यादि—यो दृतो यथोद्दिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा । अत्र कृत्वेत्यव्ययप्रयोगे
प्रतिपेधः । तत उत्तरकालं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य कार्यस्य यद्विरोधि तद्-
धिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदुर्नीतिविद् इति शेषः । मया च यथोद्दिष्टं
सीतान्वेषणं कृतमिति भावः ॥

तदेव च दर्शयन्नाह—

६७०—वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वा इन्यरपि दुष्करम् ॥

यशो यास्याम्युपादाता वार्तामाख्यायकः प्रभोः । १२८

वैदेहीमित्यादि—अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्टवान् । निष्ठाप्रयोगे प्रतिपेधः ।
अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा । खलप्रयोगे प्रतिपेधः । ततो यश उपादाना ।
आत्मसाक्तर्ता । इदमतिदुष्करं तेन कृतमिति । तृज्जन्तस्य प्रयोगे प्रतिपेधः ।
वार्तामाख्यायकः प्रभोर्वार्तामाख्यातास्मीति भविष्यदधिकारात् ‘३१७५’ तुमुन्-
ण्वुलौ क्रियायाम्—१३।३।१०’ इति एवुल । ‘६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः
१२।३।७०’ इति प्रतिपेधः ॥

६७१—राक्षसेन्द्रस्य संरक्षयं मया लब्यमिदं वनम्, ॥’

इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्य इभनकृकपिः । १२९

राक्षसेत्यादि—इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य संरक्षयं रक्षार्हम् ।
‘२८।२। अहं कृत्य—१३।३।१६।१’ । ‘२८।७। ऋ-हलोर्ण्यत् ।३।१।१२।४’
तन्मया लब्यं लवनीयम् । ‘६२। कृत्यानां कर्तरि वा ।२।३।७।१’ इति पष्टीतृ-
तीये कर्तरि भवतः । इत्येवं संचिन्त्य कपिर्नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं । ‘६३।०
तुल्यायैः ।२।३।७।२’ इति पक्षे पष्टी । अभनकृ भग्नवान् । भञ्जेलडि ‘२५।४।४
श्वान्नलोपेः ।६।४।२।३’ इति नलोपे हृदड्यादिलोपेजे जश्वे चत्वें च रूपम् ॥

६७२—राघवाभ्यां शिवं, दूतस् तयोरहमिति ब्रुवन् ॥

हितो भनज्मि रामस्य, कः किं ब्रूते इत्र राक्षसः; १३०

राघवाभ्यामित्यादि—राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु । तयो-
र्हेनूमान् दृतो हितो रामस्य भनज्मीदं वनम् । एवं च क्रियमाणे को भवतां
मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् । बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनमिति वक्ष्यमा-
णेन संबन्धः । राघवाभ्यां शिवं हितो रामस्येति ‘६३।। चतुर्थी चाशिष्य—१२।
३।७।३’ इत्यादिना पष्टी-चतुर्थ्यैः ॥

इति विभक्त्यधिकारः ॥

६७३—विलुलित-पुष्प-रेणु-कपिशं

प्रशान्त-कलिका-पलाश-कुसुमं
कुसुम-निपात-विचित्र-वसुधं
स-शब्द-निपतद् द्रुमोत्क-शकुनम् ॥
शकुन-निनाद-नादि-ककुब्
विलोल-विपलायमान-हरिणं
हरिण-विलोचनाऽधिवसति
बभञ्ज पवनाऽस्त्मजो रिपु-वनम् ॥ १३१ ॥

विलुलितेत्यादि—कीटशं बभञ्ज । विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गम् । प्रशान्ता अवसन्नाः कलिकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र । कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र । सशब्दैर्निपतद्विरुद्धैरुक्त्वा उन्मनसः शकुनाना यत्र । शकुनानां पलायमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः ककुभो दिशो यत्र । विलोला व्याकुला विपलायमाना हरिणा यत्र । हरिणस्येव लोचने यस्याः सीतायाः तस्या अधिवसति निवासम् ॥

इत्यनभिहिताधिकारः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽख्यया व्याख्यया समलङ्घते श्री-भट्टि-काव्ये-
द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'उशोकवनिकाभङ्गो' नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः—

अथ प्रकीर्णकाः—

अत्रान्तरे प्रकीर्णकश्चोकानाह—

६७४—द्रु-भङ्ग-ध्वनि-संविमाः कुवत्-पक्षि-कुला ऽकुलाः ॥
अकार्षुः क्षणदा-चर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

द्रुभङ्गेत्यादि—क्षणदाचर्यो निशाचर्यः । '२९३०। चरेष्टः । ३।२।१६।' रावणस्य निवेदनमकार्षुः कृतवत्यः वक्ष्यमाणप्रकारेण । द्रु-भङ्ग-ध्वनि-संविमाः शाखा-भङ्गशब्देन संत्रस्ताः । '१३७३। ओविजी भय-चलनयोः ।' '३०१९। ओदितम् । ८।२।३५।' इति निष्ठानत्वम् । कुवत्पक्षिकुलाकुलाः कृजङ्गिः पक्षिकुलैः व्यस्तमानसाः । '१११५। कु शब्दे ।' आदादिकस्तस्य उवङ्गादेशः ॥

१—पदेऽस्मिन् अश्वललितं वृत्तम् । तदक्षणं तु—‘यदिह न-जौ भ-ज-भ-लगाम् तदश्वललितं हराकं-यतिमत् ।’ इति वृत्तरक्षाकरे भट्टकेदार आह ।

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके 'मारुतिसंयमो'नाम नवमः सर्गः— २२९

६७५—'यदैताप्सीच् छैनैर् भानुर् यत्राऽवासीन् मितं मरुत्,
यदौप्यानं हिमोस्त्रेण, भनक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥'

यदित्यादि—यद्वन्न भानुः शैनैर्मन्दमताप्सीत् तपति स्म । हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । मरुत् मितं स्त्रोकमवासीत् वाति स्म । हिमोस्त्रेण शिशिरशिमना आप्यानं
वृद्धि नीतम् । प्यायते: '८७३। लोपो व्योर्बलि । ६।१।६६।' इति यलोपः ।
ओदित्वाक्त्वम् । तदुपवनं कपिर्भवनक्ति चर्णयतीति निवेदनमकार्यः ॥

६७६—ततोऽशीति-सहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ॥

इन्द्रजित्-सूर् विनाशाय मारुतेः क्रोध-मूर्च्छितः ॥ ३ ॥

तत इत्यादि—निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सः रावणः । इन्द्रजितं सूत इति
'२५७५। सत्सूद्धिप-१।३।२।६।' इत्यादिनानुपसर्गं क्रिप् । मारुतेर्हनूमतो विना-
शाय । अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्वान् । किङ्कराणां किं कुर्वन्तीति
'२०३। दिवा-विभा-१।३।२।२।' इत्यादिना टच् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः
मूर्च्छेः समुच्छाये वर्तमानत्वात् ॥

६७७—शक्त्युष्टि-परिघ-प्रास-गदा-मुद्रर-पाणयः ॥

व्यश्वुवाना दिशः प्रापुर् वनं दृष्टि-विषोपमाः ॥ ४ ॥

शक्तीत्यादि—ते किङ्करा वनं प्रापुः । प्राप्तवन्तः । शक्त्यादयः प्रहरण-
विद्वेषाः पाणौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठाससम्यौ भवतः । व्यश्वु-
वानाः दिशो व्यापुवन्तः । '१३४। अशू व्यासौ' सौवादिकः । दृष्टिविषोपमा
सुजङ्गवत् दृष्ट्यैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥

६७८—दध्वान मेघ-वद् भीममादाय परिघं कपिः ॥

तेदुर् दीप्तायुधाम् तेऽपि तडित्वन्त इवा ऽभ्युदाः ॥ ५ ॥

दध्वानेत्यादि—कपिर्भीमं परिघं भयानकमर्गलमादाय मेघवदध्वान ध्वन-
ति स्म । तेऽपि किङ्कराः तडित्वन्त इवाभ्युदाः नेदुः नदन्ति स्म । किङ्कराणां
कृष्णत्वात् मेघैः सादृशं आयुधानां च तडितेति ॥

६७९—कपिना ऽभ्योधि-धीरेण समगंसत राक्षसाः ॥

वर्षासूख्त-तोर्यौधाः समुद्रेणेव सिन्धवः ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि—कपिना अभ्योधिधीरेणाक्षोभ्यत्वात् । राक्षसाः समगंसत
संगताः । '२६९। समो गम्यृच्छ-१।३।२।' इत्यादिना तद्व लुह । यथा
सिन्धवो नद्यः उद्धततोर्यौधाः उद्दिक्तजलपूरा: समुद्रेण सङ्घच्छन्ते ॥

६८०—लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्नुद्धहन् परिघं गुरुम् ॥

तस्यौ तोरणमारुह्य, पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

२३। भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः;

लाङ्गूलमित्यादि—स हनूमान् लाङ्गूलं पुच्छमुखतं उत्क्षिं सं धुन्वन् । १३३५॥
धूत्र कम्पने इति स्वादौ पठितः । परिघं गुरुं उद्धवान् तोरणमारुद्धा तस्यौ । न
तु पूर्वं प्रजहार प्रहतवान् शूराणां पश्चात् प्रहारित्वात् ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

इतःपरं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह—

६८१—अक्षारिषुः शराऽभासंसि तस्मिन् रक्षः-पयोधराः, ॥

न चा द्वालीन्, न चाऽब्राजीत् त्रासं कपि-महीधरः ८

अक्षारिषुरित्यादि—तस्मिन् वने रक्षः-पयोधराः रक्षांसि पयोधरा इव ।
शराभासंसि शरान् अभासंसीव । अक्षारिषुः क्षरितवन्तः । क्षरतिरकर्मकः क्षरे-
त्क्षतजवृत्तिरित्यादि प्रयोगेषु दृश्यते । इह तु सकर्मको विवक्षितः । कपिर्महीधर
इव । न चाद्वालीत् न चलितवान् । द्वयोरपि ‘२२८४। अतो हलादेलघोः ।७।२।७।’ इति सिचि वृद्धिः।
नावाजीत् त्रासं भयं च न जगाम । महीधरतुल्यव्यात् । ‘२२६८। नेटि ।७।२।
४।’ इति विकल्पे प्राप्ते ‘२३३०। अतो लान्तस्य ।७।२।२।’ इति सिचि वृद्धिः।
‘२२६७। वद-न्वज-।७।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः ॥

६८२—अवादीत् तिष्ठतेत्युच्चैः, प्रादेवीत् परिघं कपिः ॥

तथा, यथा रणे प्राणान् बहूनाम्यग्रहीद् द्विषाम् ॥९॥

अवादीदित्यादि—तत उत्तरकालं कपिष्ठिष्ठत मा पलायध्वमिति उच्चस्ता-
नवादीत् । पूर्ववहृद्धिः । तथा तेन प्रकारेण परिघं परिघेण प्रादेवीत् विजिगीपते
स्म । ‘५६२। द्विवः कर्म च ।१।४।४।३।’ इति परिघस्य कर्मसंज्ञा । द्विवे: ‘२२६८।
नेटि ।७।२।४।’ इति वृद्धिप्रतिपेधः । यथा बहूनां द्विषां शत्रूणां प्राणाश्चयग्रहीत्
निगृहीतवान् । ‘२२८४। अतो हलादेः-।७।२।७।’ इति विकल्पे प्राप्ते ‘२२९९।
हयन्तक्षण-श्वस -।७।२।५।’ इति प्रतिपेधः ॥

६८३—प्रौर्णरवमिष्ठू रक्तं, देहैः प्रौर्णाविषुर् भुवम् , ॥

दिशः प्रौर्णाविषुश् चा इन्ये यातुधाना भवद्-भियः १०

प्रौर्णरित्यादि—यातुधाना राक्षसा व्रणः प्रहारमाणः रक्तं शोणितमवमिषुः
वमनित स्म । ‘२२९९। हयन्त-।७।२।५।’ इति वृद्धिप्रतिपेधः । देहैर्भुवं प्रौर्णा-
विषुः छादितवन्तः । अन्ये यातुधानाः भवद्भियः भवन्ती भीर्येषामिति भयात्प-
लायमानाः । दिशः प्रौर्णाविषुः छादितवन्तः । ‘२४४९। ऊर्णोतेर्विभाषा ।७।२।६।’
इति विकल्पः । ऊर्णोते: ‘२४४७। विभाषोर्णोः ।१।२।३।’ इत्यडित्वपक्षे द्रष्टव्यः।
डित्वे गुणवृद्धिप्रतिपेधात् ॥

६८४—अरासिषुश् च्युतोत्साहा भिन्न-देहाः प्रियाऽसवः ॥

कपेरत्रासिषुर् नादान् मृगाः सिंह-ध्वनेरिव ॥ ११ ॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

अरासिषुरित्यादि—च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरासिषुः मृताः स्म इति शब्दितवन्तः । यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः । कपेः संबन्धिनो नादादत्रासिषुः व्रताः । उभयत्रापि '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिपिद्धोऽतो हलादेरिति विकल्पः ॥

इति सिचि वृद्धधिकारः ॥

इति इटप्रतिपेधमधिकृत्याह—

६८५—मायानामीश्वरास् ते ऽपि शस्त्र-हस्ता रथैः कपिम् ॥
प्रत्याववृतिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

मायानामित्यादि—अथानन्तरं राक्षसा ये दिशो गताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रतिनिवृत्ताः । मायानामीश्वराः प्रभवः । '३।५।३। स्थेश-३।२।१।७।४।' इति वरच् । '२९८।। नेडृशि कृति । ७।२।८।' इति नेद । आर्धधानुकेत्यादिना प्राप्तवात् । रथैस्तत्र गताः सन्तः । शस्त्रहस्ताः शस्त्राणि हस्तेषु येवामिति । हनि-कुशे-त्यादिना रमेराणादिकः कथन् । रथाः । अस्मि चमीत्यादिना शसराणादिकखन् । हसि-मृगवञ्चेत्यादिना । हसेस्तन् । तयोर्मितुत्रेत्यादिना इटप्रतिपेधः । हन्तव्या मारुतेरिति हनूमतो वधार्हा: । '६।२।१। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७।१।' इति पष्ठी । '२२४६। एकाचः-। ७।२।१।०।' इत्यादिना इटप्रतिपेधः । हन्तेनमान्तेष्वनिदृत्वात् ॥

६८६—तांश् चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा
वानरस् तोरणं युतान् ॥
जघानाऽधूय परिघं
विजिघृक्ष्यन् समागतान् ॥ १३ ॥

तानित्यादि—समुदिता एकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् । स तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान् विजिघृक्ष्यन् विग्रहीतुमिच्छन् । युतान् समुदितान् । समागतान् दौकितान्।क्षितौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुर्जीकर्तव्यान् जघान हतवान् । परिघमाधूय परिश्राम्यातत्र चेतव्यानिति '२२४६। एकाचः-। ७।२।१।०।' इतीटप्रतिपेधः । क्षिताविति '३।३।१।३। क्षिच्च-क्षौ च संज्ञायाम् । ३।३।१।७।४।' इति क्षिच् । '३।१।३। ति-तु-त्र-। ७।२।१।' इत्यादिना इटप्रतिपेधः । श्रित्वा युतानिति '२३८।। श्युकः किति । ७।२।१।१।' इति इटप्रतिपेधः। विजिघृक्ष्यनिति '२६।१।०। सनि प्रह-गुहोश्च । ७।२।१।२।' इति । तत्र '२६०।। रुद-विद-। १।२।८।' इति सनः कित्वं '२४।१।२। ग्रहि-ज्या-। ६।१।१।६।' इति सम्प्रसारणं दत्त्व-कृत्व-पत्वानि ॥

६८७—संजुघुक्षव आयूषि ततः प्रतिरूपवः ॥
रावणाऽन्तिकमाजग्मुर् हत-शेषा निशा-चराः ॥ १४ ॥

२३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

संजुघुक्षव इत्यादि—तत उत्तरकालं ये हतशेशा निशाचराः ते संजुघुक्षव आयूर्यं जीवितानि गोहितुमिच्छवः । गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः । रावणानितकमाज-ग्मुः आगताः । प्रतिसुररूपवः वक्ष्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः । अत्रापि पूर्वव-प्रतिषेधः । तत्र चकरेणोगन्तानां सनि समुचितत्वात् ॥

६८८—‘एकेन वहवः शूराः साऽविष्काराः प्रमत्त-वत् ॥

वैमुख्यं चक्रमे’त्युच्चरुचुर दश-मुखाऽन्तिके. ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि—वयं वहवः शूराः साविष्काराः साहंकारा अपि सन्तः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चक्रम पराङ्मुखव्वमनुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मध्य-पानमत्ता इव । एवं च चित्तव्याक्षेपादुत्तमपुरुषे लिटि कृते ‘२२९३। कृ-सृ-१७। २।१३।’ इत्यादिना इदप्रतिषेधः नियमित इति । एवं दशमुखान्तिके उच्चरुचुः ॥

६८९—मांसोपभोग-संशूनानुद्विग्राम् तानवेत्यं सः ॥

उद्वृत्त-नयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

मांसेत्यादि—स दशमुखस्तानुद्विभान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वानात्मीयान् मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्राहिणोत् । कीदृशान्मान् । मांसोपभोगसंशूनान् मांसोपभोगेन स्थूलवर्ष्मणः । उभयत्रापि ‘३०२९। श्रीदितो निष्ठायाम् । ७।२।१४।’ इती-द्विप्रतिषेधः । तत्र श्वयतेर्यजादित्वात् संप्रसारणं ‘२५।५। हलः । ६।६।२।’ इति संप्रसारणस्य दीर्घः । द्वयोरप्योदित्वान्निष्ठानत्वम् । उद्वृत्तनयनो रोपात् निष्क्रान्ततारकः । ‘३०२५। यस्य विभाषा । ७।२।१४।’ इतीद्विप्रतिषेधः वृत्तेरुदित्वात् । मित्रान् स्तिर्घान् मन्त्रिणः । ‘३०३६। आदितश्च । ७।२।१६। इतीद्विप्रतिषेधः । ‘३०१६। रदाभ्याम्-१।८।२।४।’ इति निष्ठानत्वम् ॥

६९०—प्रमेदिताः स-पुत्रास् ते

सु-स्वान्ता वाढ-विक्रमाः ॥

अ-मिलष्ट-नादा निरगुः

फाण्टचित्राऽख्य-पाणयः ॥ १७ ॥

प्रमेदिता इत्यादि—ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः । ‘२४-५। इणो गा लुडि । २।४।४।’ प्रमेदिताः क्षिर्गीभवितुमारब्धाः आदिकर्मणि निष्ठा । ततो ‘३०५४। विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति प्रतिषेधः । इदपक्षे ‘३०-५२। निष्ठा शीझ-१।२।१९।’ इत्यादिना किञ्चत्प्रतिषेधात् गुणः । सुस्वान्ताः स्वामिनि कल्याणमनसः । वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अमिलष्टनादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मित्वात् । फाण्टचित्राऽख्यपाणयः यदशृतमपिष्ठं कपायमुदकसंपर्कमात्राद्विभक्तरसं ईषदुष्टां तदल्पप्रयाससाध्यत्वात् अनायाससाध्यं फाण्टमित्युच्यते तेन चित्राणि रजितानि अस्त्राणि पाणौ येषामिति । स्वान्तादयः ‘३०५८। क्षुब्ध-७।२।१८।’ इत्यादिना निपातिताः ॥

युगमम् १८-१९-

६९१—तान् दृष्टा इतिवृद्धान् धृष्टान्

प्रासान् परिवृद्धाऽज्ञया ॥

कष्टं विनर्दतः कूरान्

शस्त्र-घुष्ट-करान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि— तान् दृष्टा कपिः आर्दिदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । किंभू-
तान् धृष्टान् । धृष्टोतीति धृष्टः । '३०५९। धृषि-शसी वैयात्ये । ७।२।१९।' इती-
द्धूप्रतिपेधः । अतिवृद्धान् वलवतः । '३०६०। दृढः स्थूल-बलयोः । ७।२।२०।'
इति निपातनम् । परिवृद्धाज्ञया परिवृद्धस्य प्रभोराज्ञया प्रासान् । '३०६१। प्रभौ
परिवृद्धः । ७।२।२१।' इति निपातनम् । कष्टं विनर्दतः कृच्छ्रं ध्वनतः । गम्भीरवं
वा । '३०६२। कृच्छ्र-गहनयोः कपः । ७।२।२२।' इतीद्धूप्रतिपेधः । कूरान् हिंस्तान् ।
शस्त्रघुष्टकरान् । '३०६३। घुषिरविशब्दने । ७।२।२३।' इतीद्धूप्रतिपेधः ॥

६९२—अ-व्यर्णो गिरि-कूटाभानंभ्यर्णनार्दिदद् द्रुतम् ॥

वृत्त-शस्त्रान्महाऽरम्भान्-दान्तांस् त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

अव्यर्ण इत्यादि— अव्यर्णो ऽपीडितः । '३०६४। अर्देः सं-नि-विभ्यः । ७।२।
२४।' इतीद्धूप्रतिपेधः । गिरि-कूटाभान् महागिरिसदशप्रमाणान् । अभ्यर्णनार्दिदू-
रान् । '३०६५। अभेश्वाविदूर्ये । ७।२।२५।' इतीद्धूप्रतिपेधः । द्रुतमार्दिदत् हिंसि-
तवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुङ्गं रूपम् । वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविद्यः । '३०-
६६। ऐरःयने वृत्तम् । ७।२।२६।' इति इडभावो णिलुक् च निपात्यते । महार-
म्भान् अनल्पव्यापारान् । त्रिदशैरप्यदान्तान् अशमितान् । '३०६८। वा दान्त-
। ७।२।२७।' इत्यादिना इडभावो णिलुक् च निपात्यते ॥

६९३—दमिताऽरिः प्रशान्तौजा नादाऽपूरित-दिङ्मुखः ॥

जघान रुषितो रुषांस् त्वरितस् तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

दमितारिरित्यादि— ये तु प्रशान्तौजसः शमितबलाः सन्तो रुषाः तूर्णमा-
गताः तान् कपिजघान व्यापादितवान् । प्रतापादाम्यन्तोऽरयो दमिता येन
दमितारिः । प्रशान्तं शत्रूणामोजो येन स प्रशान्तौजाः । नादापूरितदिङ्मुखः
तस्य हृष्टत्वात् । रुषितः कुद्धः । त्वरितः संसंभ्रमः । अत्र दमितप्रशमितपूरिताः
प्यन्ताः '३०६८। वा दान्त-। ७।२।३।' इत्यादिना विकल्पितेषः । रुषरुषितत्व-
रिताः '३०६९। रुष्यमत्वर-। ७।२।२।' इत्यादिना ॥

६९४—तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्ण-भेदिभिः ॥

अभूदभ्यमित-त्रासमास्त्रान्तौशेष-दिग् जगत् ॥ २१ ॥

२३४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तेषामित्यादि—तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघृष्टैः शब्दैः कर्णभेदिभिः
बाधिर्यकरैः । अभ्यमितत्रासं अभिगतत्रासं जगदभूत् । आस्वान्ताः अशेषा
दिशो यस्मिन् जगति । संघृष्टाभ्यमितस्वान्ताः ‘३०६९। रूप्यमत्वर-७।२।२८।’
इति विकल्पितेष्टः ॥

६९५—भय-संहृष्ट-रोमाणस् ततस् ते ऽपचित-द्विषः ॥

क्षणेन क्षीण-विक्रान्ताः कपिना ऽनेषत क्षयम् ॥२२॥

इतीद्व-प्रतिषेधाऽधिकारः ।

भयेत्यादि—ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमनेषत नीताः ।
कर्मणि लुड् । भयसंहृष्टरोमाणः भयोद्भृतरोमाञ्चाः । ‘३०७०। हृषेलोमसु ।७।२-
२९।’ इति विभापितेष्ट् । अपचितद्विषः अपचितानां पूजितानां क्रपीणां शत्रवः ।
‘३०७१।’ अपचितश्च ।७।२।३०।’ इति निपातः । क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं
विक्रान्तं पराक्रमो येषाम् । ‘३०१५। क्षियो दीर्घात् ।८।२।४६।’ इति निष्ठात-
कारस्य नः ॥

इतीद्व-प्रतिषेधाऽधिकारः ।

इतः प्रभृतीद्व-विकृत्याह—

६९६—हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन् मारुतिः पुनः ॥

अशोकवनिकामेव निगृहीताऽरि-शासनः ॥ २३ ॥

हत्वेत्यादि—रक्षांसि हत्वा मारुतिरशोकवनिकामेव मुनर्लवितुं छेत्तुम् ।
आर्धधातुक्येष्ट् । अक्रमीत् गतवान् । ‘२३२३। ऋ-ऋमोरनामनेपदनिमित्ते
।७।२।३६।’ इतीद्व् । निगृहीतारिशासनः ध्वम्तारिव्यवस्थः । ‘२५६२। ग्रहोऽलिटि
दीर्घः । ।७।२।३७।’ इतीद्वे दीर्घत्वम् ॥

६९७—आवरीतुमिवा ऽस्काशं वरितुं वीनिवोत्थितम् ॥

वनं प्रभञ्जन-सुतो ना ऽदयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

आवरीतुमित्यादि—प्रभञ्जनसुतो हन्मान् । वनमशोकवनिकाख्यं विना-
शयन् नादयिष्ट दयां न कृतवान् । लुडि रूपम् । आकाशमावरीतुमिव अवष्ट-
वशुमिवोत्थितं वनम् । वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिवोत्थितं ‘आगच्छत,
नान्यत्र यात, इहैव फलवृद्धिं प्राप्यथ’ इति । आवरीतुं वरितुमिति ‘२३९१।
वृतो वा ।७।२।३८।’ इति विकल्पेनेष्टो दीर्घत्वम् ॥

६९८—वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन्

मैथिल्याः कल्प-शाखिनः, ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २३।

प्रावारिषुरिव क्षोणीं

क्षिसा वृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

चरिषीषेत्यादि—ये कल्पशाखिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारोपितामानु-
न्मूलय यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कल्पाणं वरिषीष प्रार्थितवान् । मै-
थिल्या भद्रमस्त्वत्वाशंसावचने लिङ् । '२५२९। न लिङ् । ७।२।३।१' इति
दीर्घप्रतिषेधः । अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिसाः सन्तः क्षोणीं पृथ्वीं प्रावा-
रिपुरिवाच्छादितवन्त इव । तेषामनाच्छादितव्यादिवार्थः । '२२९। सिंचि
वृद्धिः परम्परदेषु । ७।२।१।' इति वृद्धिः ॥

६९९—संबुवूर्धुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरिषुर द्रुतम् ॥

अवरिष्टाक्षमं-क्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

समित्यादि—रामदूतेन कपिना कर्मेदशं कृतमिति स्वमाकूतमभिप्रायं
संबुवूर्धुः संवरीतुमिच्छुः । दशाननो द्रुतमाज्ञां विवरिषुः प्रकटितुमिच्छुः । अक्षं
स्वसुतमवरिष्ट प्रार्थितवान् । कर्त्तभिप्राये तड् । किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति ।
अक्षमयं क्षन्तुमशक्यम् । '२८४। पोरदुपधात् । ३।१।९।८।' इति यत् । संबुवूर्धुः
विवरिषुरिति उग्नतत्वात् । '२६१। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१।२।' इति चकारे-
णेटप्रतिषेधे प्राप्ते '२६२। इद् सनि वा । ७।२।४।१।' इति विभाषेद् । तत्रानिट्पक्षे
'२६१। इको झल । १।२।१।' इति कित्वे '२४९। उदोष्यपूर्वस्य । ७।१।१०।२।'
इत्युत्त्वपक्षे गुण एव ॥

७००—उच्चे-संवरिषीषास् त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम् , ॥

धृषीषा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रु-सम्मुखम् ॥२७॥

ऊच इत्यादि—किमिलाह-त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीषाः संठादय ।
आशिषि '२५२। लिङ्-सिंचोरात्मनेषु । ७।२।४।२।' इति वृजो विभाषेद् ।
'२३६। उश्च । १।२।१।२।' इतीट्पक्षे न कित्वम् । धृषीषा: युधि मायाभिः कर्तृ-
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीषाः । '१००। धृ हृच्छने', '२२०। हृच्छा कौटिल्ये' ।
तस्य चोदात्तत्वात् आशिषि कर्मणि लिङ् । '२५२। कृतश्च संयोगादेः-। ७।२।
४।।' इति विभाषेद् । अनिट्पक्षे उश्चेति कित्वम् । स्वरिता उपतापयिता । शत्रु-
संमुखं शत्रोरघ्रतः । अतो द्रुतं स्वरिषीषा इति वक्ष्यमाणेन योजयम् । '९९८। स्व
शब्दोपतापयोः ।' इत्यस्य '२२७। स्वरिति-सूति-सूयति-। ७।२।४।४।' इत्यादिना
विभाषेद् लिङ्-सिंचोरिति नानुवर्तते ॥

७०१—द्रुतं संस्वरिषीषास् त्वं निर्-भयः प्रधनोत्तमे ॥'

स मायानामगात् सोता कपेर विधवितुं द्युतिम् ॥२८॥

द्रुतमित्यादि—संस्वरिषीषाः उपतापय । निर्भयः सत् । आशिषि लिङ् ।
'२६९। समो गम्युच्छि-। १।३।२।।' इत्यात्मनेषु । अत्र कृतश्चेतीट् । प्रध-

२३६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः;

नोत्तमे संग्रामवरे । एवमुक्तः सन् स मायानां सोता जनकः कपेद्युतिं तेजो विद्वितुमपनेतुमगात् गतः । सोता धवितुमिति ‘२२७९। स्वरति-१७।२।४४।’ इत्यादिसूत्रेण विभाषण्द ॥

७०२—विगाढा उरं वनस्या उसौ शत्रूणां गाहिता कपिः ॥

अक्षं रथितुमारेभे रद्धा लङ्का-निवासिनाम् ॥ २९ ॥

विगाढारमित्यादि—असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोडयिता । अरं शीघ्रम् । शत्रूणां गाहिता विनाशयिता । कर्मणि पष्टी । ऊदित्वाद्विभाषेद् ‘२२-७९। स्वरति-१७।२।४४।’ इत्यादिना । अक्षं रथितुं हिसितुमारेभे प्रवृत्तः । लङ्का-निवासिनां रक्षसां रद्धा हिसिता । ‘२५१८। रथादिभ्यश्च ।७।२।४४।’ इति विभाषेद् ॥

७०३—निष्कोपितव्यान् निष्कोष्टुं

प्राणान् दशमुखाऽत्मजात् ॥

आदाय परिघं तस्थौ

वनान् निष्कुपित-द्रुमः ॥ ३० ॥

निष्कोपितव्यानित्यादि—दशमुखात्मजादक्षात् । प्राणान्निष्कोपितव्यान् अपनेतव्यान् अपनयार्होन् निष्कोष्टुं अपनेत्यामीति परिघमादाय तस्थौ । ‘२५-६०। निरः कुपः ।७।२।४४।’ इति विभाषेद् । निष्कुपितद्रुमः वनादपनीतवृक्षः । ‘३०४४। दृण् निष्ठायाम् ।७।२।४७।’ इतीद ॥

७०४—एष्टारमेपिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम् ॥

रेष्टारं रेपितुं व्यास्यद् रोष्टा उक्षः शस्त्र-संहतीः ॥ ३१ ॥

एष्टारमित्यादि—कपि युद्धसेष्टारं एविता एपणशीलोऽक्षः । साच्छील्ये तृन् । ‘६२७। न लोक-।२।३।६९।’ इति पष्टीप्रतिपेधः । सोढारं प्रहरणस्य सहितारं सहिता भृशं सहनशीलः । रेष्टारं हिंसकं रेपितुं हिसितुम् । रोष्टा रोषणशीलः शस्त्रसंहतीव्यास्यत् क्षितस्वान् । लङ्घि रूपम् । सर्वत्र ‘२३४०। तीप-सह-।७।२।४४।’ इत्यादिना वेद ॥

७०५—शस्त्रैर् दिदेविषुं संख्ये दुद्यूषुः परिघं कपिः ॥

अर्दिधिषुर् यशः कीर्तिमीत्सु वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि—कपिः अर्दिधिषुः यशो वर्धितुमिच्छुः । परिघं दुद्यूषुः । परिघेण कीडितुमिच्छुः । अक्षं वृक्षैरताडयत् हतवान् । कीटशम् । शस्त्रैर्दिदेविषुं कीडितुमिच्छुम् । कीर्तिमीत्सु वर्धितुमिच्छुम् । दिवेरिवन्तस्य ‘१३२४। ऋषु वृद्धौ’ इत्यस्य च ‘२६१। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।’ इत्यादिना विभाषितेऽत्र दिवेरिडभावपक्षे ‘२५६। छोः शूद्र-।६।४।१९।’ क्रधेः ‘२६१। आप्जप्त्यृधामीत् ।७।४।५।’ इतीत्वं अभ्यासलोपश्च ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २३७

७०६—भूयस् तं धिष्मुमाहूय राज-पुत्रं दिदम्भिषुः ॥
अहंस् ततः स मूर्च्छा-वान् संशिश्रीषुरभूद् ध्वजम् ॥३३॥

भूय इत्यादि—तं राजपुत्रं अक्षं धिष्मुं दम्भितुं वज्ञयितुमिच्छुम् । भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वज्ञयितुमिच्छुः । आहूयागच्छेत्यहन् हतवान् । ततः सोऽक्षः मूर्च्छा-वान् मूर्च्छायुक्तः । ध्वजमात्मीयं संशिश्रीषुः संश्रियितुमिच्छुः अभूत् भूतः । अत्र दम्भे: श्रयते श्व '२६१८। सनीवन्तर्ध-।७।२।४९।' इतीट् । अत्र श्रयते रनिदृपक्षे '२६१४। अज्जननगमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः । द्वितीयस्य च '२६२१। दम्भ इच्च ।७।४।५६।' अभ्यासलोपः । दम्भेर्हलग्नहणस्य जातिपरत्वासिद्धमिति किंच्चे अनुनासिकलोपः । '३२६। एकाचो बशः-।८।२।३७।' इति भप् । '११२९ खरि च ।८।४।५५।' इति चर्चम् ॥

७०७—आश्वस्या ऽक्षः क्षणाल् लोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा ॥
रुपा विभ्रजिषु-प्रख्यं कपिं वाणैरवाकिरत् ॥३४॥

आश्वस्येत्यादि—क्षणात् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञां लब्ध्वा लोकान् जनान् तेजसा क्रोधोत्थेन विभ्रक्षुरिव । अथ स कपिं वाणैरवाकिरत् संद्यादितवान् । कीटशम् । विभ्रजिषुप्रख्यं अभितुल्यम् । विभ्रजिषुः विभ्रक्षुरिति '२६१८। सनीवन्तर्ध-।७।२।४९।' इत्यादिना विभाषेद् । तत्रानिदृपक्षे '३८०। स्कोः।८।२।२९।' इति सलोपः । '२९४। वश-।८।२।३६।' इति पः । इट्पक्षे सकारस्य जश्वं श्रुत्वं च ॥

७०८—संयुयूषुं दिशो वाणैरक्षं यियविषुर द्रुमेः ॥
कपिर् मायामिवा ऽकार्षीद् दर्शयन् विक्रमं रणे ॥३५॥

संयुयूषुमित्यादि—बाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुं अक्षं कपिः द्रुमेर्थयिविषुः योतुमिच्छुर्मायामिवेन्द्रजालमिवाकार्पात् कृतवान् रणे । विक्रमं दर्शयन् । यौतेः सन् । '२६१८। सनीवन्तर्ध-।७।२।२९।' इति विभाषेद् । '२५७।७। ओः पु-यण्-ज्यपरे ।७।४।८।०।' इतीत्वम् । '२६१४। अज्जन-गमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः ॥

७०९—वानरं प्रोर्णनविषुः शस्त्रेरक्षो विदियुते, ॥
तं प्रोर्णनूषुरुपलैः स-वृक्षैरावभौ कपिः ॥ ३६ ॥

वानरमित्यादि—वानरं प्रोर्णनविषुः छादयितुमिच्छुरक्षः विदियुते विद्योतते स्म । '२३४। श्रुति-स्वाप्योः-।७।४।६।७।' इति संप्रसारणम् । कपिरपि त-मक्षं उपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णनूषुः संवर्णीतुमिच्छुरावभौ भाति स्म । ऊर्णोतेः पूर्ववद्विभाषेद् । इट्पक्षे गुणः । अन्यत्र '२६१४। अज्जन-।६।४।१६।' इति दीर्घः । उभयत्र '२४४।६। न न्द्राः-।६।१।३।' इति रेफो न द्विरुच्यते ॥

२३८ भद्रिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

७१०—स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूर्षु नु जगन्ति किम् ॥
शस्त्ररित्यकृषतां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे. ॥ ३७ ॥

स्वामित्यादि—तौ कपिराक्षसौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोधयितुमि-
च्छू इव बुभूर्षु त्रिजगन्ति किं नु । त्रैलोक्यं शस्त्रेण भर्तुं पूरयितुमिच्छू इत्येवं
बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अकृपातां कृतवन्तौ । जिज्ञापयिषू बुभूर्षु इति
विभाषेद् । तत्र ‘९६४। भृत्र भरणे’ इति भौवादिकस्य ग्रहणम् । ‘२६१।
सनीवन्तर्थ—१७।२।४९।’ इति सूत्रे भरेति शपा निर्देशात् ॥

७११—मायाभिः सु-चिरं क्षिप्ता राक्षसोऽक्षिशित-क्रियम् ॥
संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाऽऽहतः. ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि—राक्षसो मायाभिः सुचिरं क्षिप्ता क्षेत्रं कृत्वा वानरं
अक्षिशितक्रियमनभिभूतव्यापारं संप्राप्य परिघाहतो भूमौ पपात । ‘३०४।
क्षिप्ता विभास्त्रयोः ।७।२।५०।’ इति विभाषेद् ॥

युगम् ३९—४०—

७१२—पवितोऽनुगुणैर् वातैः शीतैः पूत्वा पयो-निधौ ॥

बभञ्जाऽध्युपितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर् वनम् ॥ ३९ ॥

पवित इत्यादि—कपिरपि पयोनिधौं पूत्वा खात्वा अनुगुणैरनुकूलैः शीतै-
र्वातैः पवितः पवित्रीकृतः । ‘३०५।०। पूडश्च ।७।२।५।१।’ इति विभाषेद् । भूयः
युनर्वनं बभञ्ज । कीटशम् । पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधितैर्भूत्वा । अध्युपितं कृत-
निवासम् । ‘३०४।६। वसति-क्षुधोः-।७।२।५।२।’ इतीद् ॥

७१३—उच्चैरश्चित-लाङ्गूलः शिरोऽश्चित्वेव संवहन् ॥

दधद् विलुभितं वातैः केशरं वह्नि-पिङ्गलम् ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैरुद्धर्वं अश्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य । शोभनविन्या-
सेन स्थितत्वात् । शिरोऽश्चित्वेव संवहन् अनग्रत्वात् पूजयित्वेव शिरो विश्रा-
णः । ‘३०४।७। अश्चैः पूजायाम् ।७।२।५।३।’ इति विभाषेद् । वह्निपिङ्गलं च
केशरं सर्टां दधत् विभ्रत् । वातैर्विलुभितं आकुलितम् । ‘३०४।८। लुभो विमो-
हने ।७।२।५।४।’ इतीद् । विमोहनमाकुलीकरणम् ॥

७१४—जरित्वेव जवेना ऽन्ये निपेतुस् तस्य शाखिनः, ॥

ब्रश्चित्वा विवशानन्यान् बलेनाऽपातयत् तरुन्. ४१

जरित्वेत्यादि—तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये शाखिनः जरित्वेव ज्ञीर्णा इव
भूत्वा निपेतुः । अन्यांस्तरुन् बलेन ब्रश्चित्वा छित्वा । विवशान् स्तस्तपल्लवानपा-
तयत् पातितवान् । ‘३३।२।७। जृ वश्रोः वित्व ।७।२।५।५।’ इतीद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २३९

७१५—दमित्वाऽप्यरि-संघातानश्रान्त्वा कपि-केशरी ॥

वनं चचार कर्तिष्यन् नत्स्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४२ ॥

दमित्वेत्यादि—कपिकेशरी हनूमान् अरिसंघातान् दमित्वा उपशमं नीत्वा । अश्रान्त्वा अपरिश्रान्तो भूत्वा वनं चचार । '३३२८। उदितो वा । ७।२।५६।' इति विकल्पेनेट् । निरङ्कुशः निरवग्रहः । कर्तिष्यन् छेत्स्वन् । नत्स्यन्निव नर्तुकाम इव । '२५०६। से ४५१-७।२।५७।' इत्यादिना विभाषेट् ॥

७१६—पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावत्स्यतां द्विषाम् ॥

मत्त-द्विरद-वद् रेमे वने लङ्घा-निवासिनाम् ॥ ४३ ॥

पारमित्यादि—अथ स कपिर्दिपां पारं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् । '२४०१। गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७।२।५८।' पुनरावत्स्यतां प्रतीपीभविष्यताम् । '२३४८। वृद्धः—७।२।५९।' इतीद्विप्रतिषेधः । '२३४७। वृद्धः स्य-सनोः । १।३।१९।' इति परस्मैपदम् । लङ्घानिवासिनां वने मत्तद्विरद इव रेमे क्रीडितवान् ॥

७१७—'यदीकल्प्यद्भिग्रायो योद्धुं रक्षः-पतेः स्वयम् ॥

तमप्यकर्त्स्यमिद्या ऽहं वदन्नित्यचरत् कपिः ॥ ४४ ॥

यदीत्यादि—रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिग्रायोऽकल्प्यत् समपत्स्यत् । '२३५२। तासि च कृपः । ७।२।६०।' इति चकारान् स्यकारे च नेट् । तदा तमप्यहमकर्त्स्यं उन्सारथामि । अहमयेति एवं वदन् कपिर्वनमचरत् । '२५०६। से ४५१-७।२।५७।' इत्यादिना विभाषेट् । अकल्प्यदकर्त्स्यमिति च '२२२९। लिङ्गिमित्ते-१।३।१३।' इति लङ्घ । हेतुहेतुमज्जावश्च लिङ्घो निमित्तम् ॥

७१८—'हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः ॥

तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्च चेतसि कल्प्यति । ४५'

हत इत्यादि—तस्मिन् रक्षःपतौ हते प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्पा जनयिता । अत्रान्तर्भावितो ष्यर्थः । धातोरकर्मकल्पान् । सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परो महान् कल्प्यति संपत्स्यते । '२३५२। तासि च कृपः । ७।२।६०।' इतीद्विप्रतिषेधः । '२३५१। लुटि च कृपः । १।३।१३।' इति परस्मैपदम् ॥

७१९—आहूय रावणोऽवोचदधेन्द्रजितमन्तिकात् ॥

'वने मत्त इव कुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

आहूयेत्यादि—अथ रावणः इन्द्रजितमाहूय अन्तिकमवोचन् । किम-वोचदित्याह—वने मत्त इव । यथा गजेन्द्रो मत्तः कुद्धो वने पर्यटन् द्विषामन्तं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु संग्रामेष्वटन् । द्विषामन्तं यथायेति वक्ष्यमाण-श्वोकेनान्वयः ॥

२४० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः, ।

७२०—यथाथ त्वं द्विपामन्तं, भूयो यातासि चा ऽसकृत् ॥

शशकथ जेतुं त्वं देवान्, मायाः सस्मर्थ संयति. ४७

ययाथेत्यादि—न केवलं यथाथ, भूयः पुनरपि यातासि यास्यसि । याते: क्रादिनियमात् प्राप्तस्येटः । ‘२२९४। अचम्तास्त्वत्यल्यतिटो नित्यम् ।७।२।६।१’ इति प्रतिपेत्रः । तस्य हि तासौ नित्यमनिट्टव्यम् । ‘अजन्ता धातवो ऽनुदात्ताः’ इति वचनात् । देवान् जेतुं त्वमसकृत् बहुधा शशकथ शक्तो ऽसि । ‘२२९५। उपदेशो ऽन्वतः ।७।२।६।२’ इति थलीट्प्रतिपेत्रः । शकेस्तासौ नित्यानिट्टव्यम् । यक्षिस्तु कान्त इति वचनात् । मायाश्च कृत्युद्गानि । संयति युद्धे । सस्मर्थ ज्ञातवानसि । ‘२२९६। क्रतो भारद्वाजस्य ।७।२।६।३’ इतीट्प्रतिपेत्रः ।

७२१—त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि, दद्रष्टा ऽरींशु च दुःसहान्, ॥

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि. ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि—शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ क्षितवानसि । अरींशु दुःसहान् यु-
ध्यतः दद्रष्टा दृष्टवानसि न पलायितो ऽसि । ‘२४०४। विभाषा सृजि-दशोः ।७।२।६।४’ इति थलि विभाषेद् । अनिट्टपक्षे ‘२४०५। सृजि-दशोर्शल्यमक्षिति ।६।१।५।५’ इति पत्वष्टुत्वे । महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि श-
स्त्रैः स्त्रैरादिथ जग्धवानसि । ‘२३८४। इउत्तर्यतिव्ययतीनाम् ।७।२।६।६’ इत्यदेरिट् ॥

७२२—स त्वं हनिष्यन् दुर्-बुद्धिं

कपिं ब्रज ममा ऽसज्ज्या, ॥

मा ना ऽज्जी राक्षसीर् मायाः,

प्रस्तावीर् मा न विक्रमम्. ॥ ४९ ॥

स त्वमित्यादि—स त्वमेवंविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलत्वाद्वनिष्यन् हनिष्या-
मीनि मदाज्ज्या ब्रज । ‘२३६६। कूदनोः स्ये ।७।२।७।०’ इतीट् । वस्त्रेकाजिति
सूत्रवर्यं नोदाहृतम् । वस्त्रादेशस्य छन्दोविषयत्वात् । राक्षसीर्माया मा नाज्जीः
मा न व्यक्तीकुरु । अपि तु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः । ‘२३४६। अज्जीः सिचि ।७।२।७।१’
इतीट् । विक्रमं न मा प्रस्तावीः मा न ग्रारभस्व । ‘२३८५। स्तु-सु-धूर्भ्यः ।
।७।२।७।२’ इतीट् ॥

७२३—मा न सावीर् महाशस्त्राणि, मा न धावीररिं रणे, ॥

वानरं मा न संयंसीर्, ब्रज तूर्णमशङ्कितः. ॥ ५० ॥

मा नेत्यादि—रणे महाशस्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि मा न मुञ्चेत्यर्थः ।
‘१००७। पु प्रसर्वैर्धर्थयोः’ इत्यस्य रूपम् । अरींशु मा न धावीः मा न कम्पय
अपि तु भीषयस्वेत्यर्थः । पूर्ववदिट् । वानरं मा न संयंसीः मा न वधीः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २४१

'२३७७। यम-रम-।७।२।७३।' इत्यादिना सगिटौ । '२७४२। समुदाहभ्यो यमः—।१।३।७५।' इति तद् न भवति तत्राकर्मकादिति वर्तते । यत एवं तस्मादश-
क्लितस्तर्णै व्रज ॥

७२४—अनंसीच् चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद् व्रजन्, ॥

अवाप्य चाऽशिषस् तस्मादायासीत् प्रीतिमुक्तमाम् ॥

अनंसीदित्यादि—एवमुक्त हन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गमिष्यन् । '२७८९।
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् ।३।३।३।१।' इति लद् । तस्य पितुश्शरणावनसीत्
नतवान् । तस्मादावणादाशिषपमवाप्योत्तमां प्रीतिमायासीत् । पूर्ववत्सगिटौ ॥

७२५—गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद् रक्षसां पतिः ॥

इन्द्रजिद् विक्रमाऽभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम्. ५२

गत इत्यादि—गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधादुपारंसीत्
निवृत्तवान् । पूर्ववत्सगिटौ । रमे: '२७५०। उपाच्च ।१।३।८।४।' इति तिष् । स
हन्द्रजित् वानरं जितं मन्वानो उवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः । अगादिति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

युगमम् ५३-५४

७२६—संसिस्मयिषमाणो उगान् मायां व्यञ्जिजिषुर् द्विषः ॥

जगत् पिपविषुर् वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ५३ ॥

संसिस्मयिषमाण इत्यादि—संसिस्मयिषमाणः उपहसितुमिच्छन् द्विषः
शत्रून् । अगात् गतवान् । '२७३४। पूर्ववत्सनः ।१।३।६।२।' इति तद् । मायां
व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्तुमिच्छुः । '२६२६। स्मिष्ठ-रञ्जवशां सनि ।७।२।७।४।'
इतीट् । तत्राञ्चेः '२४४६। न न्द्राः—।६।१।३।' इति नकारो न द्विस्त्यते ।
कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः जगत् पिपविषुः पवित्रमुक्तेसुमिच्छुः ॥

७२७—लोकानाशिशिषोस् तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥

वने चिकरिषोर् वृक्षान् वलं जिगरिषुः कपेः. ॥५४॥

लोकानित्यादि—विपर्यये विनाशकाले लोकानाशिशिषोः भक्षयितुमिच्छोः
कृतान्तस्य तुल्यो उगादिति पूर्वेण संबन्धः । पूर्ववदिद् । वने वृक्षांश्चिकरिषोः
विक्षेपुमिच्छोः । कपेर्वलं सामर्थ्यं जिगरिषुः अपेनेतुमिच्छुः । कृत्रोरुग्मान्तत्वात्
'२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च ।७।२।१।२।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '२६२५। इट् सनि
वा ।७।२।४।' इति विकल्पे '२६११। किरश्च पञ्चम्यः ।७।२।७।५।' इतीट् ।
किरतेरिटो दीर्घत्वं नेच्छन्तीति न दीर्घः ॥

७२८—रोदिति स्मैव चा ऽस्याति तस्मिन् पक्षि-गणः शुचा ॥

मुक्त-कण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवा ऽस्मेऽप्य

७२२ भट्टि-काद्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

रोदितीत्यादि—तस्मिन्नन्दजिति आयात्यागच्छति सति पक्षिगणः हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं नामग्राहं रोदिति सेव रुदितवानिव । नामग्रहणपूर्वया रोदनकियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्मसंज्ञा । ‘२४७४। स्त्रादिभ्यः—।७।२।७।६।’ इतीट् । बन्धून् बन्धोरिव यथा बन्धो-रागमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥

७२९—आश्वसीदिव चा ३३याति तद् वेग-पवनाऽ३३हतम् ॥

विचित्र-स्तवकोद्घासि वनं लुलित-पल्लवम् ॥ ५६ ॥

आश्वसीदित्यादि—तस्मिन्नायाति वनं तद्वेगपवनाहतं सत् आश्वसीदिव संजीवितमिव । लडि रूपम् । यतो विचित्रस्तवकोद्घासि लुलितपल्लवं च जातम् । पूर्ववदिट् ॥

७३०—‘न प्राणिषि दुराचार !, मायानामीशिषे न च, ॥

नेडिषे यदि काकुत्स्यं’ तमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ॥

नेत्यादि—वानरस्तमागच्छन्तमिदं वचनमूचे । हे दुराचार ! न प्राणिषि न जीवसि । ‘११४४। अन च’ इत्यस्य रूपं पूर्ववदिट् । ‘२४७८। अनितेः ।८।४।११।’ इति णत्वम् । न च मायानामीशिषे नेतिशाभवसि । ‘२४३९। ईशः से ।७।२।७।७।’ इति इट् । ‘६।३। अधीगर्थे—।२।३।५।२।’ इति कर्मणि पष्टी । यदि काकुत्स्यं नेडिषे न मौषिषि । ‘२४४०। ईडजनेऽर्थे च ।७।२।७।८।’ इति चकारात् सेचेतीट् ॥

॥ इतीडधिकारः ॥

इदानीं ‘१३।१। विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३।४।’ इत्यधिकृत्याह—

७३१—स-सन्यश् छादयन् संख्ये प्रावर्तिष्ट तमिन्द्रजित् ॥

शरैः क्षुरप्रैर् मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

ससैन्य इत्यादि—इन्द्रजित् ससैन्यः सबलः तं वानरं सर्वतः शरैः क्षुरप्रैः भल्लैः छादयन् मुहुः क्षणं मायाभिः शतशो उनेकधा संख्ये प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । लुडि रूपम् । तत्र ससैन्यश्छादयन् इति । ‘१३।१। विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३।४।’ इति सत्वं छकारे परे श्रुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैरिति सत्वापवादः । शर्पे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्यर्थः । मायाभिः शतशः सर्वत इति ‘१५।१। वा शरि ।८।३।३।६।’ इति विकल्पः विसर्जनीयः सकारो वा ॥

७३२—वानरः कुल-शैलाऽ३३भः

प्रसह्या ३३युध-शीकरम् ॥

रक्षस्-पाशान् यशस्-काम्यंस्

तमस्-कल्पानंदुद्गुवत् ॥ ५९ ॥

वानर इत्यादि—वानरः कुलशैलाभः संग्रामे स्थिरत्वात् । आयुधं शीकर-
मिव नैरन्तर्येण पतनात् । प्रसद्याभिभूय । '१४२। कुप्त्वोऽकृप्त्यौ च । १३। ३७।'
इति जिह्वामूलीयोपधमानीयौ । रक्षस्पाशान् कुत्सितराक्षसान् । '१९९।
याप्ये पाशपृष्ठा । १३। ४७।' स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ।
यशस्काम्यन् आत्मनो यश हृच्छन् । अत्र तकारे परतो '१४०। नश्छब्दप्रशान् ।
१३। ७। इति रुत्वं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्यानुनासिकः । तमस्कल्पान् हृष्पद-
समाप्तमसः । कुप्त्वोरपवादः । '१५२। सोऽपदादौ । १३। ३८।' सकारः । तत्र
'पाश-कल्प-क-काम्येषु' इति परिगणनम् । अदुदुवत् ढौकते स्त । '२३। १।
णि-श्रि-१३। १४८।' इत्यादिना चङ्ग ॥

७३३—धनुष-पाश-भृतः संख्ये ज्योतिष-कल्पोरु-केशरः ॥

दुधाव निरन्मस्-कारान् राक्षसेन्द्र-पुरस्-कृतान् ६०

धनुरित्यादि—धनुप्पाशभृतः कुत्सितधनुर्धरान् । राक्षसान् । ज्योतिष्कल्पो-
रुकेशरः अग्नितुल्यवृहत्सटो वानरः । '१५३। इणः पः । १३। ३९।' इति पाशा-
दिव्येव विसर्जनीयस्य पत्वम् । दुधाव कमितवान् । यस्मान्निमस्कारान् अग्र-
णामान् । राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः स्थापितान् । '१५४। नमस्-
पुरसोर्गत्योः । १३। ४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारः । इण उत्तरस्य तु विसर्जनी-
यस्य स एवाधिक्रियते । तत्र नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् । पुरःशब्दस्य
'७६। पुरोऽव्ययम् । १४। ६७।' इति गतिसंज्ञा ॥

७३४—स्वामिनो निष्क्रयं गन्तुमाविष्कृत-बलः कपिः ॥

रराज समरे शत्रून् घन् दुष्कृत-बहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

स्वामिन इत्यादि—स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानुष्यं गन्तुं शत्रून् घन्
विनाशयन् कपिः समरे रराज । आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः । दुष्कृतबहि-
ष्कृतः । दुष्कृतं पापं बहिष्कृतमनेनेति '९०। वाहिताइत्यादिषु । १२। २। ३७।'
द्रष्टव्यम् । सर्वत्र '१५५। इदुदुपधस्य च—१३। ४१।' इत्यनेनाप्रत्ययविसर्जनीय-
स्य पत्वम् ॥

७३५—चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्-कुर्वन्नरीन् रणे ॥

तिरस्-कृत-दिग्भोगो ददृशे वहृधा भ्रमन् ॥ ६२ ॥

चतुरित्यादि—चतसः काष्ठा दिशो यस्मिन् क्षेपण इति क्रियाविशेषणम् ।
पर्वतवत् पत्वम् । चतस्रुपु दिशु वृक्षान् रणे अभमन् एको ऽपि वहृधा ददृशे दृष्टः
कपिः । क्षिपन्निति तौदादिकः । अरीस्तिरस्कुर्वन् अभिभवन् । तिरस्कृतदिग्भोगः
अपनीतदिग्विस्तरः । '१५६। तिरसोऽन्यतरस्याम् । १३। ४२।' इति पक्षे
सत्वम् ॥

२४४ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्त्रे चतुर्थो वर्गः,

युगम् ६३-६४

७३६—द्विष्-कुर्वतां चतुष्-कुर्वन्नभिघातं नगैर् द्विषाम् ॥

वहिष्-करिष्यन् संग्रामाद् रिपून् ज्वलन-पिङ्गलः ६३

द्विष्कुर्वतामित्यादि—असौ कपिराटीदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कीदृशः । द्विष्कुर्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन् चतुरो वारान् नगैर्वृक्षैर्-भिघातं कुर्वन् । ‘१५७। द्विष्कुर्वन् चतुष्कुर्वन् चतुरो वारान् नगैर्वृक्षैर्-यस्य वा पत्वम् । अरीन् संग्रामाद्विष्करिष्यन् अपनेष्यामीति ।’१५८। इसुसोः सामर्थ्ये ।१५९।१५८।’ इति विसर्जनीयस्य पत्वं पक्षे । सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षा, नैकार्थ्यभावः । बहिष्करिष्यन्निति द्वयोः परस्परव्यपेक्षत्वात् ॥

७३७—ज्योतिष्-कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये पराधर्य-वत् ,॥

तमनायुष-करं प्राप शक्र-शत्रुर् धनुष्-करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि—एको ऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्वन्निव अस्मि दीपय-न्निव । पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य पः । पराधर्यवत् दिव्य इव । परार्थो द्युलोकः । ब्रह्माण्डसंबन्धिन उधर्वभागस्योक्तुष्टवात् । तत्र भव इति ‘१३७५। परावराध-म-१४३।४४।’ इति यत् । संख्ये संग्रामे आटीत् परिचकाम ‘२२६६। इट ईटि ।११२।२१।’ इति सिचो लोपः । तं वानरमनायुषकरं प्राणापहारिणं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप प्रासवान् । धनुषकरः धनुः करे यस्येति । ‘१५९। नित्यं समाप्ते—१५३।४५।’ इत्यादिना पत्वम् ॥

७३८—अस्यन्नरूप-करान् वाणान् ज्योतिष्-कर-सम-द्युतिः ॥

यशस्-करो-यशस्-कामं कपिं बाणैरताढयत् ॥६५॥

अस्यन्नित्यादि—बाणानरूपकरान् व्रणजनकान् । ‘२९३५। दिवा-विभा-१३।२१।’ इत्यादिना टः । अस्यन् क्षिष्यन् । ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्कर-णशीलः आदित्यः । ‘२९३४। कृजो हेतु—१३।२१।२०।’ इत्यादिना टः । तेन तुल्य हृत्यर्थः । पूर्ववत् पत्वम् । यशस्करो यशोजननशीलः । इन्द्रजित् यशस्कामं य-शसि कामो ऽस्येति तं कपिं बाणैरवाकिरत् अताढयत् । ‘१६०। अतः कृकमि-१४३।४६।’ इत्यादिनानव्ययविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

७३९—चकारा ऽधस्-पदं ना ऽसौ चरन् वियति मारुतिः ॥

मर्मा-विभिस् तमस्-काण्डैर् विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥६६

इति सत्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि—असौ मारुतिर्वियति चरन् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न च-कार । अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्सः । ‘१४४। कस्कादिषु च ।१३।४५।’ इति सत्वम् । मर्माणि विध्यन्तीति किप् । ‘१०३। नहि-वृति-१६।१।१६।’ इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ इति सत्वाधिकारः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २४५

इतः प्रभृति '२१०। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।१०३।५६।' इत्यधिकृत्याह—

७४०—पुरहृत-द्विपो धूर्षु युक्तान् यानस्य वाजिनः ॥

आयूर्णि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

पुरहृतेत्यादि—पुरहृतद्विष इन्द्रजितः संबन्धिनो यानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिर्मारुतिरायूर्णि जीवितानि अमो-चयत् त्वाजितवान् । धूर्षु त्वद्विति '११२। आदेश-प्रत्यययोः ।१०३।५६।' इति पः । प्रत्ययसकारत्वात् । तत्र हि 'हण्कोः' इति वर्तते । परेण चणकारेण प्रत्या-हारः । आयूर्णीति '४२४। नुम्-विसर्जनीय-१०३।५८।' इत्यादिना । '३३५। महेः साडः सः ।१०३।५६।' इति छन्दोविषयत्वाच्चोदाहृतम् । ततः '३४०।१। छन्दसि सहः ।३।२।६३।' इति गिवप्रत्ययस्य विश्रानात् । एवं च पृतनापाइद्विष इति पाठान्तरमयुक्तम् ॥

७४१—सुषुपुस् ते यदा भूमौ, रावणिः सारथिं तदा ॥

आहर्तुमन्यानशिपत् प्रोपित-त्रास-कर्कशः ॥ ६८ ॥

सुषुपुरित्यादि—ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः । आदेशसकारत्वात् पूर्ववत् पत्वम् । तदा रावणिरन्यानशानाहर्तुमानेतुं सारथिमशिपत् आदिष्टवान् । '२३८। सर्ति-शास्ति-१३।१५६।' इत्यहृ । '२४८। शास इदङ्गलोः ।६।४।३।४।' इति इकारः । '२४१०। शासि-वसि-१०३।६।०।' इति पत्वम् । प्रोपितत्रासः प्रोपिताद्रामादुपगतभयः । कर्कशश्च रौद्रः । प्रोपित इति यजादित्यवात्संप्रसारणम् । पत्वं पूर्ववत् ॥

७४२—प्रतुष्टूषुः पुनर् युद्धमासिपञ्जयिषुर् भयम् ॥

आतस्थौ रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टूषुरित्यादि—अश्वा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टूषुः प्रस्तोतुमार-व्युमिच्छुः सन् । '२६।१४। अज्ञनगमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः । '३।१४।८। सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६।८।' । '६।२।७। न लोक-१२।३।६।९।' इति पटीप्रतिषेधः । रथमातस्थौ आरुढवान् । भयमासिपञ्जयिषुः संश्लेषयितुमिच्छुः हनूमता । अत्र स्तौतेः सनि पत्वभूतसञ्जेश्च '२६।२।७। स्तौति-प्ययोः-१०३।३।६।१। इति अभ्यासादुत्तरस्य पत्वम् । आत्मीयान् वृत्यानुत्सिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छज्ञिव युध्यध्वमिति । स्तौतीत्यादिना पत्वे प्राप्ते '२६।२।८। सः स्विदि-१०३।६।२।' इत्यादिना वकारस्य सत्वम् ॥

७४३—बलान्यभिविषिक्षन्तं तरुभिः कपि-वारिदम् ॥

विजिगीषुः पुनश् चक्रे व्यूहं दुर्-जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

बलानीत्यादि—कपिवारिदं कपिं वारिदमिव । बलान्यभिविषिक्षन्तं तरुभिः अभिपेक्षुं छादयितुमिच्छन्तम् । '२२।७। स्थादिप्रवध्यासेन-१०३।६।४।' इत्यादिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च पत्वम् । तमेवंविधं कपिम् विजिगी-

२४६ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

पुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् । २३३१ । सन्-लिटोर्जः । ७ । १ । ५७' इति पत्वम् ।
युनव्यूहं बलसञ्चिवेशं दुर्जयाख्यं चक्रे । हस्त्यशादिसैनिकानां मण्डलस्थित्या
चिरच्यते ॥

७४४—अभिष्यन्तः कपिं कोधादभ्यपिञ्चनिवा ऽस्तमनः ॥

संप्रहार-समुद्रौ रक्तः कोष्ठौरुद्धा-चयुतैः ॥ ७१ ॥

अभिष्यन्त इत्यादि—राक्षसाः कोधादात्मनो ऽभिष्यन्तः अन्तं नयन्तः ।
‘१२१२। पो ऽन्तकर्मणि ।’ इत्यस्य शतरि ‘२५१०। ओतः इयनि ।७।३।७१’
इत्योकारलोपः । ‘२२७०। उपसर्गात्—१८।३।६५ा’ इति पत्वम् । संप्रहारसमुद्रौ रक्तः
कोष्ठौरुद्धान्तैः । अरुचयुतैः व्रणाञ्जिगतैः । कपिमभ्यपिञ्चनिव अभिपिक-
चन्त इव । लडि रूपम् । ‘२२७६। प्राक् सितादद्व-व्यवाये ऽपि ।१८।३।६३’ इति
पत्वम् ॥

७४५—संग्रामे तान्धिष्ठास्यन् निषद्य पुर-तोरणम् ॥

अविषीदन्तवृष्टब्धान् व्यष्टभान् नर-विष्वणान् ॥७२॥

संग्राम इत्यादि—ये प्राणिनः अभिपिञ्चनित तान्त्ररविष्वणान् राक्षसान् ।
संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्तत्रीकरिष्यन् । कपिः । ‘२२७०। उपसर्गात्—१८।३।६३ा’
इति पत्वम् । पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभान् आश्रितवान् । निषद्य तत्रैव पुरतोरणे
स्थित्वा प्राणिनो मा प्रविक्षुरिति अविषीदन् विषादमगच्छन् । निषद्य विषीद-
निति ‘२२७१। सदिरप्रतेः ।१८।३।६६ा’ इति पत्वम् । अवष्टब्धान् अविदूरान् ।
‘२२७३। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ।१८।३।६८ा’ इति पत्वम् । व्यष्टभादिति
अद्व्यवाये वे: ‘२२७३। स्तन्मेः ।१८।३।६७ा’ इति पत्वम् । २३५५। स्तम्भु-स्तुग्भु
—१३।१।१८२। इत्यादिना श्वाप्रत्ययः । सशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनिर्वर्तते ।
नराणां विष्वणा इति सः । नरान् सशब्दमभ्यवहरन्त इयर्थः । ‘२२७४। वेश
स्वनो भोजने ।१८।३।६९ा’ इति पत्वम् ॥

७४६—विषह्य राक्षसाः कुद्धाः शस्त्र-जालमवाकिरन् , ॥

यन् न व्यषहतेन्द्रो ऽपि; कपिः पर्यषहिष्ट तत् ॥७३॥

विषह्येत्यादि—विषह्य सोद्धा कपिचेष्टितमित्यर्थात् । ‘२१२३। सापदाद्योः
।१८।३।१११।’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते ‘२२७५। परि-नि-विष्यः—१८।३।७०।’ इति
पत्वम् । राक्षसाः कुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः । लडि रूपम् । यस्त्र
शस्त्रजालमिन्द्रो ऽपि न व्यषहत न सोढवान् । लडि रूपम् । तत्कपिः पर्यषहिष्ट
। लुडि रूपम् । सहे: ‘२३५९। सिवादीनाम्—१८।३।७।’ इत्यादिना विभापा
पत्वम् ॥

७४७—विष्यन्दमान-रुधिरो रक्त-विस्यन्द-पाटलान् ॥

विष्कन्तून् परिघेणा ऽहम्नविस्कन्ता कपिर् द्विषः ॥७४॥

विष्णुन्देत्यादि—विष्णुन्दमानस्थिरः क्षरद्रकः कपिः परिघेणाहन् ताढि-
तवान् । द्विषः शत्रून् । रक्तविस्थन्दपाटलान् रक्तसुनिलोहितान् । '२३४१। अनु-
पर्यभि-नि-विभ्यः स्यन्दतेः—।।३।७२।' इति विभाषा पत्वं रक्तस्याप्राणित्वात् ।
विष्कन्तृन् । विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेपामिति तुन् । अविस्कन्ता कपिः अग-
मनशीलः स्थानशीलः इत्यर्थः । '२३९८। वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।।३।७३।' इति
विभाषा पत्वम् ॥

७४८—मेघ-नादः परिस्कन्दन् परिष्कन्दन्तमा श्वरिम् ॥

अवभ्रादपरिस्कन्दं ब्रह्म-पाशेन विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

मेघनाद इत्यादि—मेघनाद इन्द्रजित परिष्कन्दन् परितो अमन् । परि-
स्कन्दन्तं परिभ्रमन्तमारं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दत्तेन पाशेन शीघ्रमवभ्रात्
वद्वान् । लिङ्गि श्वाप्रत्यये रूपम् । '२३९९। परेश्च ।।३।७४।' इति वा पत्वम् ।
अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरत्वात् । तेन 'परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु' इति निपात-
नम् । विस्फुरन् द्वेषादुद्दृच्छन्नित्यर्थः । '२५३७। स्फुरति-स्फुलत्योः—।।३।७६।
इति विभाषा पत्वम् ॥

७४९—विस्फुलश्चिर गृहीतो ऽसौ निष्फुलः पुरुषाऽशनैः ॥

विष्कम्भितुं समर्थोऽपि ना ऽचलद् ब्रह्म-गौरवात् ॥

विस्फुलद्विरित्यादि—असौ कपिः पुरुषाशनैः राक्षसैः विस्फुलद्विः हष्पा-
चलद्विर्गृहीतः । निष्फुलः सतेजाः । निष्फुलति दीप्यतीति पचाद्यच् । पूर्ववद्विः-
भाषा पत्वम् । विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवाज्ञाचलत् न चलितः ।
मा भून्मोघो ब्राह्मः पाश इति । '२५५६। वेः स्कन्दातेः—।।३।७७।' इति पत्वम् ॥

७५०—कृषीद्वं भर्तुरानन्दं, मा न प्रोद्वं द्रुतं वियत् ॥

वानरं नेतुमित्युच्चेरिन्द्र-जित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७॥

कृषीद्वमित्यादि—भर्तुः रावणस्य आनन्दं कृषीद्वं कुरुध्वम् । लिङ्गि रूपम् ।
अतो वानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं मा नोत्पतिष्ठ । माडि लुङ् । '२२४३।
इणः पीध्वम्—।।३।७७।' इति धकारस्य मूर्धन्यदकारः । इत्येवमुच्चेरिन्द्रजित्
स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् । वदेलंडि रूपम् ॥

७५१—'गतमङ्गुलि-षड्ङं त्वां भीरु-षानादिहा ऽगतम् ॥

खादिष्याम् इति प्रोचुरं नयन्तो मारुतिं द्विषः ॥ ७८॥

गतमित्यादि—अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । तं गतं प्रासं हस्तप्रासमि-
त्यर्थः । '१०१९। समासे ऽङ्गुलेः सङ्गः ।।३।८०।' इति पत्वम् । भीरोः कातरस्य
यत् स्थानं तस्माङ्गीरुष्टानादिहागतम् । '१०२०। भीरोः स्थानम् ।।३।८१।'
इति पत्वम् । खादिष्याम् इति प्रोचुः । द्विषो राक्षसा मारुतिं नयन्तो नेष्यन्तः ।
वर्तमानसामीन्ये भविष्यति लट् ॥

२४८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

७५२—‘अग्निष्टोमादि-संस्थेषु ज्योतिष्टोमाऽऽदिषु द्विजान् ॥

यो ऽरक्षीत्, तस्य दूतोऽयं मानुषस्यै’ति चाऽवदन् । ७९

अग्नीत्यादि—अग्निष्टोमादिसंस्थेषु सद्शेषु ज्योतिष्टोमादिषु यो द्विजानरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति चावदन् । नयन्तो द्रिष्टः । ‘९२४। अप्नोः स्तुत-स्तोम-सोमाः ।१३।८२।’ । ‘१०२१। ज्योतिरायुपः स्तोमः ।१३।८३।’ इति पत्वम् ।

७५३—‘नासां मातृ-ष्वसेय्याश् च रावणस्य लुलाव यः, ॥

मातुः स्वसुश् च तनयान् खराॽदीन् विजघान यः ॥

नासामित्यादि—रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृवसा । ‘९८४। मातृ-पितृभ्याम्—।१३।८४।’ इति पत्वम् । तस्या अपत्यं मातृष्वसेयी ‘११४०। मातृष्वसुश्च ।४।११३।४।’ इति ठगन्तलोपौ । तस्या यो नासां लुलाव । मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीज्ञिजघान । ‘९८३। मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ।१३।८५।’ इति पत्वाभावपक्षे ‘९८२। विभाषा स्वसृपत्योः ।६।३।२।४।’ इति पत्वा अलुक् ॥

७५४—प्रादुःषन्ति न संत्रासा यस्य रक्षः-समागमे, ॥

तस्य क्षत्रिय-दुःपूतेरर्यं प्रणिधिरागतः.. ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि—यस्य रक्षःसमागमे संत्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति । ‘२४७। उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—।१३।८७।’ इत्यादिना दुःशब्दादुत्तर-ल्यास्तिसकारस्य ‘२४६। श्वसोरलोपः ।६।४।१।१।’ इत्यलोपे कृते पत्वम् । प्रादुःसकारस्य च शुच्वम् । तस्य क्षत्रियदुःपूतेः दुरुपुत्रस्यायं प्रणिधिरागत इति चावदन् नयन्तः । सूत्रत इति सूतिः । दुर्निन्दायामिति सूतेः सकारस्य ‘२४७। सु-वि-निर-दुर्भ्यः—।१३।८८।’ इति पत्वम् ॥

७५५—दृष्टा सु-षुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाऽशयः ॥

चार-कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदा-वनम् । ॥८२॥

दृष्टेत्यादि—राजेन्द्रं रावणं दृष्टा प्रमदावनं प्रविष्टः । सुषुप्तं गाढनिद्रम् । ‘२४०। वच्च—।६।१।५।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । पापोऽयं विषमाशयः । ‘२४७। सुषुप्ति-।१३।८९।’ इत्यादिना पत्वम् । चारकर्मणि निष्णातः कुशलः । ‘३०८। मि-नदीभ्यां ज्ञातेः कौशले ।१३।८९।’ इति पत्वम् ॥

कुलकम् ८३-८७-

७५६—सुप्रतिष्णात-सूत्राणां कपिष्ठल-सम-त्विषाम् ॥

स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ॥ ८३ ॥

सुप्रतीत्यादि—येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्णातानि ग्रन्थतोऽर्थतश्च निश्चिता-नि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणाम् । ‘३०८। सूत्रं प्रतिष्णातम् ।१३।९०।’ इति निपातनम् । कपिष्ठलसमत्वियां कपिष्ठलो नाम द्विजर्घभो गोत्रप्रवर्तकः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २४९

'३०८४। कपिष्ठलो गोत्रे ।१०३।१।' इति साधुः । तच्चुद्यतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं [रात्रौ] ऐक्षत ॥

कीदक्षीमित्याह—

७५७—सर्व-नारी-गुणैः प्रष्टां विष्टर-स्थां गवि-षिराम् ॥

शयानां कु-षुले तारां दिवि-षामिव निरू-मलाम् ॥ ८४ ॥

सर्वेत्यादि—यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्टां अग्रगामिनीम् । '२१९७। प्रष्टो-अग्रगामिनि ।१०३।१२।' इति साधुः । विष्टरस्थामासनस्थाम् । '३२३३। वृक्षास-नयोर्विष्टरः ।१०३।१३।' इति साधुः । गविष्टिरां वाचि स्थिराम् । '९६७। गवि-युधिभ्याम्—।१०३।१५।' इति पत्वम् । अस्सादेव वचनात् ससम्या अलुक् । कुषुले शयानां कोः स्थले भूतले शुद्धे । '३०८५। वि-कु-शमि—।१०३।१६।' इत्यादिना पत्वम् । दिविष्टां दिवि तिष्ठतीति '२९१६। सुषि स्थः ।३।२।४।' इति कः । '९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।६।३।१४।' इति ससम्या अलुक् । गगनस्थां तारामिव निर्मलाम् । '२९१८। अम्बाम्ब—।१०३।१७।' इत्यादिना पत्वम् ॥

७५८—सु-पास्त्रीं सर्व-तेजस्सु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ॥

निष्टपन्तीमिवा ऽस्त्मानं ज्योतिःसात्-कुर्वतीं वनम् ८५

सुपास्त्रीमित्यादि—शोभनं साम यस्या इति विगृह्य '४६२। अन उपधा-लोपिनो ऽन्तरस्थाम् ।४।१।२८।' इति डीप् । '१०२२। सुपामादिषु च ।१०३।१८।' इति पत्वम् । सुषु प्रियं वदामित्यर्थः । तन्वीं कृशाम् । शुभां कल्याणीम् । सर्वतेजस्सु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ऊर्योतिष्टमतीम् । '१३२५। हस्ताचादौ तद्विते ।१०३।१०१।' इति पत्वम् । एवं च कृत्वा निष्टपन्तीमिवात्मानं सकृज्वलयन्ती-मिवात्मानम् । '२४०३। निसस्तपतावनासेवने ।१०३।१०२।' इति पत्वम् । वनं ज्योतिःसात्-कुर्वतीं अज्योतिज्योतिः कुर्वाणाम् । कात्स्तर्येन दीपयन्तीमित्यर्थः । कात्स्तर्येन सातिप्रत्ययः । तत्र '४३४। तुम्-विसर्जनीय—।१०३।५८। इत्यादिना प्राप्तस्य पत्वस्य '२९२३। सात्-पदाद्योः ।१०३।१११।' इति प्रतिषेधः । युप्मदि-त्यादि नोदाहृतं छान्दोसत्वात् ॥

७५९—मधुसाद्-भूत-किञ्चल्क-पिञ्चर-भ्रमर_५५कुलाम् ॥

उलसत्-कुसुमां पुण्यां हेम-रत्न-लतामिव ॥ ८६ ॥

मध्वित्यादि—मधुसाद्भूतकिञ्चल्कं कारुद्येन मधुतामापन्नम् यत्किञ्चल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाद्भूतकिञ्चल्कम् । '२१२। आदेश-प्रत्यययोः ।१०३।५९।' इति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः । तेन पिञ्चराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलाम् । उलसत्कुसुमां चलत्पुष्पाम् हेमरत्नलतामिव । यथा हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां पवित्रां तद्वत्तामपीत्यर्थः ॥

७६०—विलोचनाऽम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचाम् ॥

हृदयस्यैव शोकाऽग्नि-संतसस्योत्तम-ब्रताम् ॥ ८७ ॥

२५० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

विलोचनेत्यादि—विलोचनाम् अश्रु मुञ्चन्तीं विक्षिपन्तीम् । हृदयस्य शोकाभ्यसंतप्तस्य परिसेसिचाम् भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणमैक्षतेति पूर्वेण संबन्धः । सिर्चेयं डन्तात् खीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः । ‘२२७०। उपसर्गात् ।१।३।६५।’ इत्यादिना अभ्यासव्यवाये ऽपि प्राप्तस्य पत्वस्य ‘२६४०। सिचो यडि ।१।३।१२।’ इति प्रतिपेधः । उत्तमवतां पतिव्रतात्वात् ॥

७६१—दृष्टा ताम् भनग् वृक्षान् द्विषो घन् परिसेधतः ॥

परितम् तान् विचिक्षेप कुद्धः स्वयमिवा ऽनिलः ॥८८

द्वैत्यादि—तां दृष्टा वृक्षानभनक् चूर्णितवान् । द्विपः शत्रून् परिसेधतः आगच्छतः घन् हिंसन् । पूर्ववत्प्राप्तस्य ‘२२७८। सेधतेर्गतौ ।१।३।११३।’ इति प्रतिपेधः । परितश्च समन्तादुद्विचिक्षेप उन्मूलितवान् । लिटः संयोगादित्वाद-किञ्चे गुणः । कुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः ॥

७६२—अ-प्रतिस्तव्य-विक्रान्तम्-निस्तव्यो महाऽहवे, ॥

विसोढवन्तम् खाणि व्यतस्तम्भद् घन-ध्वनिः ॥८९॥

अप्रतीत्यादि—घनध्वनिमेंधनादः अनिस्तव्यो ऽनभिभूतः अप्रतिस्तव्यविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपिम् । ‘२२७२। स्तन्मे: ।१।३।६७।’ इति प्राप्तस्य पत्वस्य ‘३०२७। प्रतिस्तव्य-निस्तव्यो च ।१।३।११४।’ इति प्रतिपेधनिपातनम् । अखाणि महाहवे विसोढवन्तं ‘२३५८। सोढः ।१।३।११५।’ इति प्रतिपेधः । व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् । एवं नयन्तो ऽवदज्जिति योज्यम् । स्तम्भेष्यन्तस्य ‘२५८०। स्तम्भुसिद्धुसहां चडि ।१।३।११६।’ इति पत्वप्रतिपेधः ॥

७६३—ते विज्ञाया ऽभिसोष्यन्तं रक्तं रक्षांसि स-व्यथाः ॥

अन्यैरप्यायतं नेहुर् वरत्रा-शृङ्खलाऽऽदिभिः ॥९०॥

त इत्यादि—ते रक्षसाः ये मारुतिं नेष्यन्तः । रक्तः रक्षांसि विसोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिम् ‘२५२४। सुनोतेः स्य-सनोः ।१।३।२१७।’ इति [न] पत्वम् । यद्याकृप्यमाणो न नीयेत अवश्यं रक्षसान् रक्तः सोष्यतीति विज्ञाय सव्यथाः सभयाः सन्तः । अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं नेहुः बभन्ति स । ‘१२४१। णह बन्धने’ इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

७६४—विषसादेन्द्रजिद् बुद्धा बन्धे बन्धाऽन्तरक्रियाम् ॥

दिव्य-बन्धो विषहते ना ऽपरं बन्धनं यतः ॥९१॥

इति षत्वाऽधिकारः ।

विषसादेत्यादि—बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं बुद्धा इन्द्रजित् विषसाद् विषादमुपगतः । नियतं दिव्यबन्धं मुक्तवानिति । यतो दिव्यबन्धो नापरं स्वयं बन्धनं विषहते । अतो विषसादेति योज्यम् । सदिस-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५१

इयोः परस्य लिटि पत्वप्रतिपेधः । पूर्वस्य तु '२२७। सदिरप्रतेः ।८।३।६६।'
इति भवत्येव । विषहत इति न प्रतिपेधः । तत्र सोटरूपस्य ग्रहणात् ॥ ॥
इति मूर्द्दन्याधिकारः ॥

इतःप्रभृति णत्वमधिकृत्याह—

७६५—मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णेरस्-स्थलं पुरः ।

उपसेदुर् दश-ग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

मुष्णन्तमित्यादि—राक्षसाः पुरः कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः दौकितवन्तः।
ननु दर्शनगोचरं गताः । अप्रभातत्वात् । कीदशम् । तेजांसि मुष्णन्तं खण्डय-
न्तमिव । विस्तीर्णेरस्थलं विस्तृतवक्षसम् । तत्र '२३५। रं-पाङ्क्यां नोणः—।८।४।१।'
इति णत्वम् ॥

७६६—बहुधा भिन्न-मर्माणो भीमाः खरणसाऽऽदयः ॥

अग्रे-वर्णं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्र-मण्डले ॥ ९३ ॥

बहुधेत्यादि—वानरद्विषो राक्षसा उचुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कीदशाः
किमूचुरित्याह—बहुधा भिन्नमर्माणं इति । यानि कालान्तरे प्राणहरणि मर्माणि
तानि बहुधा भिन्नानि येषामिति बहुवीहिः । अट्पर्वर्गसमुदायस्य व्यवधानात्
'१९७। अट्-कु-प्वाङ्—।८।४।२।' इत्यादिना णत्वम् । खरणसादयः खरस्येव नासि-
का यस्येति । '८५६। अज् नासिकायाः—।५।४।१।१।' इत्यज् नसादेशश्च ।
'८५७। पूर्वपदात्संज्ञायाम् ।५।४।१।१।' इति णत्वम् । खरणसादयो राक्षसाः ।
वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । '१०३। वनं पुरगा—।८।४।४।'
इति णत्वम् । प्रतीच्यां दिशि यद्वनं तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्तमाने चन्द्रमण्डले
प्रभातसंध्यायामित्यर्थः ॥

७६७—'निर्वणं कृतमुद्यानमनेना ऽस्त्रवणाऽस्त्रदिभिः ॥

देवदारु-वनामित्रैरित्यूच्चुर् वानर-द्विषः.. ॥ ९४ ॥

निर्वणमित्यादि—उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्वणं वृक्षरहितं अनेन कपिना
कृतम् । आश्रवणादिभिस्पलक्षितम् । उभयत्रापि '१०५०। प्रनिरन्तः—।८।४।५।'
इति णत्वम् । देवदारुवनामित्रैः '१०५१। विभाषौषधि—।८।४।६।' इत्यादिना
णत्वं न भवति । 'ब्रक्षर-च्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्' इति वचनात् । इत्येवमूचुः॥

७६८—उपास्थिष्ठत संप्रीताः पूर्वाङ्गे रोष-वाहणम् ॥

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिर-पायिणाम् ॥ ९५ ॥

उपेत्यादि—ते राक्षसाः पतिमुपास्थिष्ठत उपागताः । दृष्टिपरं गता इत्यर्थः ।
'उपाहेवपूजा-' इत्यादिना संगतिकरणे तद्वा । '२३८। स्था-घ्वोरिच्छ ।१।२।१।'
संप्रीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् । पूर्वाङ्गे प्रत्यूषसि । '७९। अहो-
ऽदन्तात् ।८।४।७।' इति णत्वम् । रोषवाहणं कपिमादाय । रोषस्यासनीकृतम् ।

२५२ भद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

‘१०५२। वाहनमाहितात् ।८।४।८।’ इति णत्वम् । रोपस्य तत्राधीयमानत्वात् । पर्ति रुधिरपायिणां राक्षसानाम् । ‘१०५३। पानं देशो ।८।४।९।’ इति णत्वम् ॥

७६९—सुरा-पाण-परिक्षीवं रिपु-दर्प-हरोदयम् ॥

पर-स्त्री-वाहिनं प्रापुः साऽऽविष्कारं सुरा-पिणः ॥९६॥

सुरेत्यादि—सुरापाणाऽपरिक्षीवं मत्तं रावणम् । ‘१०५४। वा भाव-करणः ।८।४।१०।’ इति णत्वम् । रिपुदर्पहर उदयो वृद्धिर्यस्य तम् । परक्षियं वाह्यितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाहिनम् । ‘१०५५। प्रातिपदिकान्त- ।८।४।११।’ इति णत्वाभावः पाक्षिकः । प्रापुः सुषु निकटीकृताः । साविष्काराः साहंकाराः । सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः । सुरां पिबन्तीति ‘२९२२। गापोष्टक ।३।२।८।’ ते येषां सन्तीति मत्वर्थायः । ‘३०७। एकाजुत्तरपदेणः ।८।४।१२।’ इति णत्वम् । उत्तरस्य प्रातिपदिकान्तस्यैकाच्छ्वात् ॥

७७०—संघर्ष-योगिणः पादौ प्रणेमुस् त्रिदश-द्विषः ॥

प्रहिणवन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्-मतीः ॥९७॥

समित्यादि—संघर्षयोगिणः स्पर्धायोगिनः । ‘१०५६। कुमति च ।८।४।१३।’ इति णत्वम् । ते अन्योन्याभिभवेच्छया त्रिदशद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः । ‘२२८७। उपसर्गादसमासे ऽपि- ।८।४।१४।’ इति णत्वम् । हनूमन्तं प्रहिणवन्तः दौक्यन्तः । द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तम् । ‘१५७१। मीनू हिंसायाम् ।’ क्रैयादिकः । ‘२५३०। हिनु मीना ।८।४।१५।’ इति णत्वम् ॥

७७१—‘प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ॥’

आमत्रयत संकुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥९८॥

प्रवपाणीत्यादि—अस्य वानरस्य वनच्छिदः शिरो भूमौ प्रवपाणि छित्वा पातयामि । ‘२२३१। आनि लोट् ।८।४।१६।’ इति णत्वम् । वपिरत्र पातने वर्तते । संकुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समृहं आमत्रयत भाषितवान् ॥

७७२—प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्ति व ॥

ततः प्रणिहितः स्वाऽर्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥९९॥

प्रण्यगादीदित्यादि—तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः । घन इव प्रणिनदन् गर्जन् । स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितो ऽवहितमनाः । सर्वत्र ‘२२८५। नेर्गद- ।८।४।१७।’ इति णत्वम् ॥

७७३—‘प्रणिशास्य दश-ग्रीव !, प्रणियातुमलं रुषम् ॥

प्रणिजानीहि, हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि ॥१००॥

प्रणिशास्येत्यादि—हे दशग्रीव ! प्रणिशास्य रोषं त्यज । लोटि इयनि रुषम् । ‘२५१९। शमामष्टानाम्-१७।३।७४।’ इति दीर्घः । रुषं प्रणि शतुमलं न

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५३

किंचित् । पूर्ववण्णन्वम् । प्रणिजानीहि अवगच्छ । सत्यपि दोषे न हन्यन्ते दूता
इति । जानाते: शेषधातोरूपदेशावस्थायां अकल्पाद्यपान्तत्वात् । '२२३२। शेषे
विभाषा-१४।१८।' इत्यादिना णत्वम् ॥

७७४—प्राणयन्तमरिं प्रोचे

राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ॥

'प्राणिणिषुर् न पापो ऽयं,

यो ऽभाङ्गक्षीत् प्रमदा-वनम् ॥ १०१ ॥

प्राणयन्तमित्यादि—अरिं कर्पि यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं वि-
भीषणम् । '११४३। श्वस प्राणने ।११४४। अन च' इत्यस्य रूपम् । '२४७८।
अनितेः ।१४।१७।' इति णत्वम् । प्रोचे राक्षसेन्द्रः । न प्राणिणिषुः न जीवितु-
मिच्छुरुयं पापः । '२६०६। उभां साम्यासस्य ।१४।२१।' इति णत्वं द्वयोरपि ।
यो ऽभाङ्गक्षीत् भग्नवान् प्रमदावनम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

७७५—प्राघानिपत रक्षांसि येना ऽसानि वने मम, ॥

न प्रहण्मः कथं पापं वद पूर्वाऽपकारिणम् ॥ १०२ ॥

प्राघानिपतेत्यादि—मम आसानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राघानिपत
मारितानि । कर्मणि लुहृ । चिष्ठदिदृ । '३५। हो हन्ते:-।७।३।५४।' इति
घत्वम् । तपरपरिच्छन्नाकारपूर्वस्य नकारस्य 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वं न भवति ।
तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहण्मः मारयाम इति वद कथय । '२४२९।
वमोर्वा ।१४।२३।' इति णत्वम् ॥

७७६—वेशमाऽन्तर-हणनं कोपान् मम शतोः करिष्यतः ॥

मा कार्पीरन्तरयणं, प्रयाणाऽर्हमवेद्यमुम् ॥ १०३ ॥

वेशमेत्यादि—शत्रोवेशमान्तः गृहमध्य एव हननं कोपान्मम करिष्यतः ।
'३२९४। अन्तरदेशे ।१४।२४।' इति नकारस्य णत्वम् । हननस्याभावरूपस्यादे-
शत्वात् । अन्तरयणमन्तरायणं विघातं मा कार्पीः । '३२९५। अयनं च ।१४।२५।'
इति णत्वम् । प्रयाणाहं दीर्घप्रस्थानार्हमसुमवेहि अवगच्छ । '२८३५। कृत्यचः
।१४।२१।' इति णत्वम् । अच उत्तरस्य नकारस्य कृत्यत्वात् ॥

७७७—प्रहीण-जीवितं कुर्युर् ये न शत्रुमुपस्थितम् ॥

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणम् ॥ १०४

प्रहीणेत्यादि—शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः । जहाते: '३०।१।
ओदितश्च ।१४।२४।' इति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववण्णत्वम् । ते न्याय्याया अपि
कुलक्रमादागताया अपि लक्ष्म्याः प्रहापणं लाजनं कुर्वन्ति '२८३६। गेर्विभाषा
।१४।१०।' इति णत्वम् ॥

२५४ भट्ट-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

७७८—कः कृत्वा रावणाऽस्मर्ष-प्रकोपणमवद्य-धीः ॥

शक्तो जगति शक्तोऽपि कर्तुमायुः-प्रगोपणम् ॥१०५॥

कः कृत्वेत्यादि—अवद्यधीः योऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणमभिवृद्धिं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्तोऽपि कः शक्तः । ‘२८३७। हलश्चेजुपधात् ।१४३१।’ इति णत्वम् । कुपगुपयोर्हेलन्तयोरिगुपधत्वात् ॥

७७९—वनाऽन्त-प्रेष्ठुणः पापः फलानां परिणिसकः ॥

प्रणिक्षिष्यति नो भूयः प्रणिन्द्या ऽस्मान् मधून्ययम् ॥

वनेत्यादि—प्रेष्ठुति गच्छतीति प्रपूर्वादिष्ठुः कर्तरि ल्युद । वनान्तस्य वन-समीपस्य प्रेष्ठुणः । ‘२८३८। इजादेः सनुमः ।१४३२।’ इति णत्वम् । फलानां परिणिसकः भक्षयिता । ‘१०९६। णिसि चुम्बने’ इत्यस्य रूपम् । अस्मान् प्रणिन्य तिरस्कृत्य । भूयः पुनरप्ययं मधूनि नोऽस्माकं प्रणिक्षिष्यति भोक्षयति । ‘७०७। णिक्ष चुम्बने’ इत्यस्य रूपम् । ‘२८३९। वा निंस-निक्ष-निन्दाम् ।१४३३।’ इति णत्वम् ॥

७८०—हरेः प्रगमनं ना ऽस्ति, न प्रभानं हिम-द्रुहः, ॥

ना ऽति-प्रवेपनं वायोर् मया गोपायिते वने ॥१०७॥

हरेरित्यादि—मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा प्रगमनं संचारो नास्ति । हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकर्षेण दीस्ति । वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनम् । तदनेन भग्नमित्यर्थात् । ‘२८३५। कृत्यचः ।१४३२।’ इति प्रासस्य णत्वस्य ‘२८४०। न भा-भू-पू-कमि-गमि-।१४३४।’ इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

७८१—दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्ग-संभृतः ॥

प्रनष्ट-विनयेना ऽश्यः स्वादुः पुष्पाऽस्ववो वने.’ १०८

दुष्पान इत्यादि—पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः दुःखेन पास्यत इति ‘३३०९। आतो युच् ।३।३।२८।’ । ‘३३१० पात्पदान्तात् ।१४३५।’ इति णत्वस्य प्रतिषेधः । भृङ्गसंभृतो अमरसंचितः । प्रनष्ट इति ‘२९१८। नशेः वान्तस्य ।१४३६।’ इति प्रतिषेधः । अश्यः श्रेष्ठः ॥

७८२—रोष-भीम-मुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते, स्ववङ्गमः ॥

प्रोचे साऽनुनयं वाक्यं रावणं स्वाऽर्थ-सिद्धये. १०९

इति णत्वाऽधिकारः ।

रोषेत्यादि—रोषभीममुखेन इति ‘१०५७। पदब्यवाचे ऽपि ।१४३८।’ [इति] णत्वप्रतिषेधः । भीममुख इत्यनेन लिमित्तनिमित्तिनोर्धवधानात् । ‘७९२। क्षुभ्रादिषु च ।१४३९।’ इति णत्वप्रतिषेधः । एवमुक्ते सति स्ववङ्गमः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो'नाम नवमः सर्गः— २५५

रावणं प्रोच्ये वकुं प्रवृत्तः । वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलम् । किमर्थं स्वार्थस्य
सिद्धये । स्वार्थश्च सीताप्रत्यर्पणम् ॥ ॥ इति णत्वाधिकारः ॥

इतः प्रभृति प्रकीर्णकश्लोकानाह—

७८३—‘दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेशम् पश्यतः ॥

लोक-त्रय-पतेः क्रोधः कथं तृण-लघुस् तव ॥११०॥

दूतमित्यादि—दूतं संदेशस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्वतत्रीकृतं वेशमा-
नीतं पश्यत इति सर्वमेतत्त्र रोपकारणम् । अतो लोकत्रयपतेस्तत्वायं तृणवल्लघुर-
सारः कथं कोपः ॥

७८४—अद्याहित-जन-प्रह्ले विजिगीपा-पराञ्जुखे ॥

कस्माद् वा नीति-निष्णस्य संरम्भस् तव तापसे ॥१११॥

अग्नीत्यादि—अद्याहितजनप्रह्ले आहिताङ्गो जने प्रवणे । वाहिताद्यादिपु पूर्व-
निपातः । तस्मिन् विजिगीपापराङ्गमुखे त्वक्तराज्यत्वात् तापसे रामे । '१९०१
तपः-सहस्राङ्गयां विनीनी । ५४२।१०२' । '१९१० अण् च । ५४२।१०३' इत्यण् ।
निष्णस्य तव । नीतौ पदुप्रश्नस्य कस्माद्वेतोः संरम्भः रोपः ॥

७८५—न सर्व-रात्र-कल्याण्यः स्त्रियो वा रत्न-भूमयः ॥

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते, कः कुर्यात् तेन विग्रहम् ॥११२॥

नेत्यादि—यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियो न लभ्यन्ते । सर्वाश्च ता
रात्रयश्चेति '७२६। पूर्वकाल-२।१।४९' इति सः । '७८७। अहः-सर्व-४।४।४७' ।
इत्यादिनाः अच् । सर्वरात्रं कल्याण्य इति सः । न रत्नभूमयः रत्नाकरा:
रत्नालि भूमयश्चेति सः । कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् सन्धिरेव युक्तः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

७८६—संगच्छ राम-सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ॥

रत्न-पूर्णाविवा उभोधी हिमवान् पूर्व-पश्चिमौ ॥११३॥

संगच्छेत्यादि—यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये
हिमवान् संगतवान् तथा त्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये संगच्छ संगतिं
कुरु । सकर्मकत्वात् '२।६।९।१ समो गमि-१।३।२।९' इति तद्वा न भवति ॥

तत्त्वं संततं परदारापेणैवेति दर्शयन्नाह—

७८७—सुहृदौ राम-सुग्रीवौ, किंकराः कपि-यूथ-पाः, ॥

पर-दाराऽप्येनैव लभ्यन्ते, मुञ्च मैथिलीम् ॥११४॥

सुहृदावित्यादि—रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते । '८८१। सुहृददुर्हृदौ मित्रा-
मित्रयोः-५।४।४।५।०' इति निपातनम् । तत्प्रीतिलाभात् किङ्करा लभ्यन्ते । किं

२५६ भद्रिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

कुर्वन्तीति '२९३५। दिवा-विभा-१३।२१।' इति टः । कृष्ण-यूथपा नीलप्रभृ-
तयः । तस्मान्मुच्च मैथिलीमिति ॥

किंच सीताप्रत्यर्पणात् पुरुषार्थप्रसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

७८८—धर्म प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ॥

कामं विश्वास-वासेन सीतां दत्त्वा ॐमुहि त्रयम् ॥११५॥

धर्ममित्यादि—सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मम् । अधर्मविरतेः अर्थम् । रामेण
मित्रताम् । सर्वलाभानामर्थं संपज्जमित्रलाभस्य महत्वात् । विश्वासवासेन रामवि-
श्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामम् । अतः सीतां दत्त्वा आमुहि लभस्व । त्रयं त्रिवर्गं
त्रयोऽवयवा अस्येति । '१८४४। द्वि-त्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५।२।४३।' ॥

रिपुरेवास्तु किं तेन मित्रीकृतेन, न वासौ शक्तोऽपकर्तुमिति चेदाह—

७८९—विराध-ताडका-वालि-कवन्ध-खर-दूषणैः॥

न च न ज्ञापितो यादृङ् मारीचेना ऽपि ते रिपुः ॥११६॥

विराधेत्यादि—यादगसौ रिपुः तादृविराधादिभिः न च न ज्ञापितः तव ।
अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता न विग्रह इति भावः ।
यादगिति '४२९। त्यदादिपु दशः-३।२।६०।' इति किन् । '४३०। आ
सर्वनाम्नः । ६।३।९।' ॥

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह—

७९०—खराऽस्तदि-निधनं चा ऽपि मा मंस्था वैर-कारणम्, ॥

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन् न जिगीपया' ॥११७॥

खरेत्यादि—खरादिनिधनं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः । लुडि
रूपम् । यस्मादात्मानं संरक्षितुम् तत् खरादिनिधनं कृतं, न तु जिगीपया
विजेतुमिच्छ्या ॥

७९१—ततः क्रोधाऽनिलाऽपात-

कम्प्राऽस्तस्याऽम्भोज-संहतिः ॥

महा-हृद इव क्षुभ्यन्

कपिमाह स्म रावणः ॥ ११८ ॥

तत इत्यादि—ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेन संश्ले-
षेण कम्प्रा कम्पनशीला आस्याऽम्भोजानां सुखपद्मानां संहतिर्यस्य स एवं महा-
हृद इव क्षुभ्यन् चलन् । दिवादित्वाच्छयन् ॥

७९२—'हत-राक्षस-योधस्य विरुद्धणोद्यान-शाखिनः ॥

दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं? दूत-सदृशं तव ॥११९॥

तथा लक्ष्य-स्थेये कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५७

हतेत्यादि—हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयो येन । विम्णा भग्नाः । '३०१९। ओदितश्च । १। २। ४॥' इनि निष्ठानत्वम् । उद्यानशाखिनो येन । तस्यैवंचिधस्य तव दृतो इमीति ब्रुवाणस्य किं ? दृतसदृशम् । संदेशमात्रस्य प्रापका हि दृता इति भावः ॥

अद्याहितजनप्रह्वे तापसे कस्मात्संरम्भ इत्याह—

७९३—पङ्कु-बाल-स्त्रियो निघ्नन् कवन्ध-खर-ताढकाः ॥

तपस्वी यदि काकुत्स्यः, कीटक् ? कथय पातकी । १२०

पङ्कुवालेत्यादि—पङ्कुमङ्गविकलं कवन्धं, बालं खरं, स्त्रियं ताढकां निघ्नन् आपादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्यः, कीटक् ? पातकीनि कथय । '१०१८। इदं-किमोरीश की । ६। ३। ५०॥'

यदुकं 'यं विनिर्जित्य स्त्रियो रत्नभूमयश्च न लभ्यन्ते' इत्याह—

७९४—अभिमान-फलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ॥

रत्नाऽऽदि-लाभ-शून्य-त्वान् निष्फलं राम-विग्रहम् । १२१

अभीत्यादि—अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्जानन् रत्नादिलाभशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि ? । विग्रहे सति अभिमानफलं महत्त्वं स्यात् ॥

'सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहि' इत्येतदप्ययुक्तमित्याह—

७९५—पर-स्त्री-भोग-हरणं धर्म एव नराऽशिनाम्, ॥

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः, का ? मे साऽऽशङ्कता त्वयि । १२२

परेत्यादि—परस्तीणां हरणं परेषां भोगहरणं च दूयमपि नराशिनां धर्म एव आचार एव । अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहीति । लुडि रूपम् । भयात् प्रत्यर्पयसि चेदाह-का मे साशङ्कता चवीति त्रैलोक्यविजयित्वात् । त्वयीति हनूमद्वयपदेशेन रामं सूचयति ॥

'संगच्छ रामसुग्रीवो' इत्येतदपि न घटत इत्याह—

७९६—ब्रूहि दूर-विभिन्नानामृद्धि-शील-कियाऽन्वयैः ॥

हनूमन् ! कीटशं ? सख्यं नर-वानर-रक्षसाम् ॥ १२३ ॥

ब्रूहीत्यादि—ऋद्धा विभूत्या, शीलेन स्वभावेन, क्रियया अनुष्ठानेन, अन्वयेन कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीटशं ? सख्यमिति । [हे] हनूमन् ! त्वमेव ब्रूहि ॥

'विराधादिभिर्ज्ञपितोऽसि यादगरि:' इत्यत्रोत्तरमाह—

७९७—एको द्वाभ्यां विराधस् तु जिताभ्याम्-विवक्षितः ॥

हतश्चलेन मूढोऽयं, तेनाऽपि तव कः ? स्मयः । १२४

२६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः;

एक इत्यादि—एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितौ ताभ्यां पश्चाद्वतः ।
तत्रापि न प्रकाशं अपि तु छलेन । यतोऽसौ मृदोऽल्पबुद्धिः । तथाप्यविव-
क्षितः शौर्याङ्गं प्रतीतः । तेनापि हतेन तत्र विस्तयो जातः ॥

७९८—मन्-नियोगाच् च मारीचः पलायन-परायणः ॥

युयुत्सा-रहितो रामं ममारा ऽपहरन् वने ॥ १२५ ॥

मन्नियोगादित्यादि—मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार । मन्नियोगा-
दादेशात् । पलायनपरायणः अपमर्पणनिष्ठः सन् । पलायनपरायण इति परस्य
नामरूपत्वादनुपसर्गत्वान्न लत्वम् । युयुत्सारहितः योद्गुमिच्छारहितः । मन्नियो-
गादिति ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपद्योश्च ।४।२।१५।’ इति अस्यदो मदादेशः ॥

७९९—निजघाना ऽन्य-संसक्तं सत्यं रामो लता-मृगम् ॥

त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य, युक्तं तन् महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजघानेत्यादि—रामो लतामृगं वानरं वालिनं निजघानेति सत्यमेतत् ।
किंतु अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं हतवान् । तत्र त्वमेव संचिन्त्य ब्रूहि
युक्तं तन्महतां यदि ॥

८००—पुंसा भक्ष्येण वन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ॥

क्षमिष्यते दशाऽऽस्येन, क्र-त्येयं तत्र दुर-मतिः ॥ १२७ ॥

पुंसेत्यादि—आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणाहेण । सतां बन्धूनां
खरदूषणादीनां वधो दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते क्रत्येयं क्रभवेयं तत्र दुर्मति-
दुष्टबुद्धिः । कशच्चात् ‘१३२४। अव्ययात्यप् ।४।२।१०।४।’ ‘अमेह-क्र-त-सि-त्रेभ्यः’
इति परिगणनात् ॥

इदानीं कपिर्दशाननोक्तं दूषयश्चाह—

८०१—कपिर् जगाद्—‘दूतोऽहमुपायं तत्र दर्शने ॥

द्रुम-राक्षस-विघ्नसम्भकार्षि बुद्धि-पूर्वकम् ॥ १२८ ॥

कपिरित्यादि—तत्र दर्शने अन्य उपायो नास्तीति बुद्धिपूर्वकं निरूप्य द्रुम-
भज्ञं राक्षसविनाशं च उपायमकार्ष्यं कृतवानस्तीति कपिर्जगाद् । अन्यथा दूतो-
ऽहमागत इति मदावलिसः को मां गणयेत् ? । अतः सद्वशमेव मया कृतमिति ॥

८०२—आ-त्रिकूटमंकार्षुर् ये त्वत्-का निर्-जड़मं जगत्, ॥

दशग्रीव ! कथं ब्रूषे ? तान्-वध्यान् मही-पतेः ॥ १२९ ॥

आत्रीत्यादि—हे दशग्रीव ! ये त्वत्काः त्वद्वामणीकाः कवन्धादयः । ‘१८७१।
स पूर्णं ग्रामणीः ।४।२।७।’ इति कन् । आ त्रिकूटं त्रिकूटपर्वतमभिव्याप्य जगत्
निर्जड़मं निर्जन्मनुकमकार्षुः । तान् महीपतेः रामस्य कथमवध्यान् ब्रूषे ? ।
अशिष्टनिप्रहो हि महीपतेर्वर्षमः । जड़म इति गमेर्यद्गुम्तस्यापि रूपम् ॥

८०३—अभिमान-फलं प्रोक्तं यत् त्वया राम-विग्रहे, ॥

विनेशुम् तेन शत-शः कुलान्यसुर-रक्षसाम् ॥१३०॥

अभीत्यादि—‘मा भूदामविग्रहे रत्नादिलाभः अभिमानफलं महत्त्वमस्ति’ इति यत्त्वया प्रोक्तं तेन निमित्तेन शतशोऽनेकशः असुररक्षसां कुलानि विनेशुः विनष्टानि ॥

८०४—यत् स्व-धर्मम्-धर्मं त्वं दुर्-वलं प्रत्यपद्यथाः, ॥

रिपौ रामे च निः-शङ्को, नैतत् क्षेमंकरं चिरम् ॥१३१॥

यत्स्वेत्यादि—यदधर्मं परस्तीभोगहरणं दुर्बलं असारं अश्रेयसां आवाहक-वात् । स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपञ्चवानसि ‘स्वधर्मएव नरशिनाम्’ इति । लङ्घि इत्यनि रूपम् । यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि ‘का मे साशङ्कता त्वयि’ इति । तदेतदुभयमपि न चिरं क्षेमंकरं कल्याणकरम् । ‘२९६१। क्षेम-प्रिय-भद्रे इच्छा । ३।२।४४।’ इति खच् ॥

८०५—अन्वयाऽऽदि-विभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम् ॥

नैपीर्, विरोधमत्येवं सार्थं पुरुष-वानरैः ॥ १३२ ॥

अन्वयेत्यादि—यथा नरादीनां अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् सख्यमनीप्सितं आसुमनिष्टं, एवं पुरुषवानरैः सार्थं विग्रहमपि नैपीः नेष्टवानसि ॥

८०६—विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ॥

वरो धनुर्-भृतां रामः, स कथं न विवक्षितः? १३३

विराधमित्यादि—तपसां विघ्नं विराधम् । विहन्यते ऽस्मिन्निति ‘घजर्थे कविधानम्’ इति कः । तादृक् छ्लेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति-धनुर्भृतां वरः ऐशः सन् विजितो ऽभिभूतोऽपि रामो यदि जघान स कथं न विवक्षितः? । यतो राममायसौ जितवान् ॥

८०७—प्रणश्यन्नपि ना ऽशकोदत्येतुं वाण-गोचरम् ॥

त्वयैवोक्तं महा-मायो मारीचो राम-हस्तिनः ॥१३४॥

प्रणश्यन्नित्यादि—मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरो ऽपि सन् महामायः कनकमृगरूपधारित्वात् । रामहस्तिनः रामो हस्तीव तस्य बाणगोचरं बाणपद्वीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशकोत् न शक्तवानिति त्वयैवोक्तं, ममारेत्यभिदधता न मया । यदि शक्तोति अतिक्रमितुं न ममार ॥

८०८—अन्याऽसक्तस्य यद् वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ॥

मूर्छ्छी-वान् नमतः संध्यां भ्रुवं तद् वाहु-पीडितः ॥१३५

अन्येत्यादि—संध्यां देवतां नमतः अन्यासक्तस्य वालिनो यद्वीर्यं सामर्थ्यं

२६। भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो चर्गः,

तत् ध्रुवमवश्यं त्वं न स्मरसि न चेतयसि । कुतः वाहुपीडितः सन्
मूच्छीवान् जातः । अत एव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि ‘निजघानान्यसंस-
क्रम्’ इति ॥

८०९—अ-सद्-वन्धु-वधोपज्ञं विमुच्च वलि-विग्रहम्, ॥

सीतामर्पय नन्तव्ये कोश-दण्डाऽस्तम-भूमिभिः ॥ १३६

असदित्यादि—यतो बलवद्योऽपि बलीयान् रामः तस्माद्विलिना रामेण
मह विग्रहं मुच्च व्यज । कीदृशम् । वन्धुवधोपज्ञं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन विदि-
तमित्यर्थः । उपज्ञायत इन्द्र्युपज्ञा । ‘२८७३ इगुप्त-१३११३५’ इति कः ।
वन्धुवधस्योपज्ञेनि मः । ‘८२४ उपज्ञो पक्रमम्-१२४२१’ इति नपुंसकलिङ्गता ।
तस्मामानाधिकरण्यादमदिति नपुंसकलिङ्गता । नन्तव्ये प्रणामार्हे । कोशदण्डा-
त्मभूमिभिः सह सीतामर्पय ॥

८१०—स्फुट-परुषम-सद्यमित्यमुच्चे:

सदसि मरुत्-तनयेन भाष्यमाणः ॥

परिजनमभितो विलोक्य दाहं

दश-वदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

इति भट्टिकाव्ये नवमः सर्गः ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

स्फुटेत्यादि—इथं स्फुटपूर्वं उच्चप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं, परुषं रूक्षं अत
एवासर्वं सोदुमशक्यम् । उच्चर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन भाष्य-
माणोऽभिहितः इत्थमित्यनेन वस्तुनः परिसमापितत्वात् । तेन वर्तमानसामीक्ष्य
इति लद । परिजनमभितः उभयपार्थे स्थितान् भृत्यान् विलोक्य वानरस्य दाहं
प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये-

द्वितीयोऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (चर्गः),

तथा लक्ष्यरूपे कथानके ‘मारुतिसंयमो’ नाम नवमः सर्गः ॥९॥

दशमः सर्गः—

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्ष्यन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्न-काण्डमुच्यते—काव्य-
स्यात्र प्रसन्नत्वात् । प्रथमं चेदं लक्षणं यत् प्रसन्नता नाम अविद्वदङ्गनाबालप्रती-
तार्थं प्रसन्नवदिति । शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तत्रास्मिन् काण्डे
चत्वारः परिच्छेदाः । अलंकार-माधुर्यप्रदर्शन-दोपाः भाषासमावेशश्चेति । तत्रालं-

—अपरवक्त्रमिदं वृत्तम् । तलक्षणं च—‘अयुजि न.न.र.ला गुरुः समे न्जम्प-
रवक्त्रमिदं ततो जरौ’ इति वृत्तरत्नाकरे भ० के० आह ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सूर्गः—२६१

कारो द्विविधः शब्दालंकारो ऽर्थालंकारश्चेति । तत्र पूर्वो द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति उभयं दर्शयन्नाह—

अनुप्रास-वत्—

८११—अंथ स वल्क-दुकूल-कुथाऽऽदिभिः

परिगतो ज्वलदुद्धत-वालधिः ॥

उदपतद् दिवमाकुल-लोचनैर्

नृ-रिपुभिः स-भयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथ दाहादेशानन्तरं स वानरो वियदाकाशमुदपतत् उत्पत्ति-तवान् । वल्कं अंशुकम् । शुल्क-वल्को-लका इति निपातनम् । आदिशब्दाद-न्यैरपि मुञ्चादिभिः परिगतः परिवेष्टिः । ज्वलदुद्धत उर्ध्वाकृतो वालधिः पुच्छं यस्य सः । नृरिपुभिः राक्षसैः । सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः किमयमनुष्टास-तीति । अनुप्रासवदिति अनुप्रासो यस्मिन् विद्यत इति । तस्य च लक्षणं—‘सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते’ इति ॥

यमकस्यापि लक्षणम्—‘तुल्यश्रुतीनां भिज्ञानामभिघ्यैः परस्परम् । वर्णानां यः पुनर्वांदो यमकं तन्निरूप्यते ॥’ इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह—

युक्तपाद-यमकम्—

८१२—रण-पण्डितो ऽश्य-विवुधाऽरि-पुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान्, ॥

ज्वलदुग्धि रावण-गृहं च बलात्

कलहंस-रामम्-हितः कृतवान्. ॥ २ ॥

रणेत्यादि—स कपिः वियदुत्पतितो राममहितो रामपूजितः । रणपण्डितो युद्धकुशलः । अश्यविवुधारिपुरे अश्यो यो विवुधः हन्द्रः तस्य यो ऽरिर्दशानन-सस्य पुरे लङ्घायां कलहं कृतवान् । कलहंसान् रमयतीति कलहंसरामम् । रमे-र्णन्तात्कर्मण्यण् । तादृशं रावणगृहं बलाद्वार्यमाणोऽपि ज्वलदुग्धि दीप्यमानपा-वकं । कृतवान् कृतं विद्यते यस्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः । युक्तपाद-यमकमिति युजोद्दितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात् ॥

पादाऽन्त-यमकम्—

८१३—निखिला ऽभवन् न स-हसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ॥

?—द्रुतविलम्बितं वृत्तमिदम्—‘द्रुतविलम्बितमाह न-भौ भ-रौ’ इति तलक्षणात् । २—इतः श्वेकदये प्रमिताक्षरा वृत्तम् । ‘प्रमिताक्षरा स-ज-स-सैः’ इत्युक्तत्वात् ।

२६२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-कण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

वनिता-जनेन वियता वियता
त्रि-पुराऽपदं नगमिता गमिता. ॥ ३ ॥

निखिलेत्यादि—ज्वलनेनाभिना प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता समुत्पद्य-
मानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिला सर्वा न सहसा अभवत् सानन्दा न
जाता । हासस्यानन्दकार्यत्वात् एवमुक्तम् । ‘३२३९। स्वनहसोर्वा । ३।३।६२।’
इत्यपि रूपम् । वनिताजनेन वियता नभसा वियता भयादितस्तो गच्छता
त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेष्वपि दद्यमानेषु भयादितस्तो जनो गतः
नगं त्रिकूटपर्वतमिता सती । पादान्तयमकमिति पादान्तेषु यमितत्वात् ॥

पादाऽपदि-यमकम्—

८१४—सरसां स-रसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां कुभो बहुशः ॥

स-कलैः सकलैः परितः करुण-

रुदिते रुदितेरिव खं निचितम्. ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि—सरसाम् तोयाशयानां तनुं शरीरं । सरसां साद्र्दी परि-
मुच्य त्रासात्यक्वा पततां पक्षिणां बहुशः बहून् वारान् कुभो दिशः पततां
गच्छतां उदितैः शब्दितैः । वदेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । सकलैः समस्तैः सकलैः
मातुर्यवन्निः । कलशब्दस्य गुणमात्रवृत्तित्वान्न तद्वति वर्तते । ततश्च सहशब्देन
समासो भवति । करुणैः कारुण्यजनकै रुदितेरिव क्रन्दितेरिव परितः समन्तात्
खमाकाशं निचितं व्याप्तम् । पादादियमकमिति पादानामादौ यमितत्वात् ॥

पाद-मध्य-यमकम्—

८१५—न च कांचन काञ्चन-सद्ग-चितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत्, ॥

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिम-हान-कृता न कृतः क च न. ॥ ५ ॥

न चेत्यादि—काञ्चनसद्गचितिं सौवर्णं गृहसंहतिं कांचन कांचिदपि शिखि-
ना अभिना शिखिना ज्वालावता न कपिनं च समयौत् न च न मिश्रितवान् ।
अपि तु संश्लेषं नीतवान् । यौतेलुडि ‘२४४३। उतो वृद्धिलुडि हलि । ३।३।८९।’
हति वृद्धिः । क च कचिज्ञाम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्त्रा
शिखिना । जहातेर्भावे ल्युद् । न च न द्रवता न च न विसर्पता । अपि तु

१—तोटकवृत्तमिदं श्लोकदये नवमश्लोके च । ‘इह तोटकमस्मुभिसैः प्रथितम्’
इति वृत्तरत्नाकरे तलक्षणात् ।

इतमतो गच्छता द्रवता द्रवभावः परितः न न कृता । किंतु कृतैव । काञ्चनसम्प्र-
चितेरित्यर्थात् । पादमध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥

चक्रवाल-यमकम्—

८१६—अवसितं हसितं प्रसितं, मुदा
विलसितं हसितं स्मर-भासितम्, ॥
न स-मदाः प्रमदा हत-संमदाः,
पुर-हितं विहितं न समीहितम् ॥ ६ ॥

अवसितमित्यादि—हसितं यप्रसितं संततप्रवृत्तम् । नित्यप्रमुदितत्वा-
त्तत्रयजनस्य तदमिसङ्गमादवसितं अपगतम् । '१२२२। पो ऽन्तकर्मणि' इत्यस्य
'३०७४। धति-स्यति-१७। ४। ४०।' इतीत्वम् । मुदा हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारवि-
चेष्टितं लसितं श्लिष्टमनुबद्धमिति यावत् । स्मरभासितं मन्मथदीपितम् । हृ-
सितं अल्पीकृतम् । प्रमदाश्च ख्ययः न समदाः सदर्पी न जाताः हतसंमदा
उपस्थृष्टाः '३२४४। प्रमद-संमदां हर्षे । २। ३। ६८।' इति निपातनम् । यच्च पुरः
हितं पुरानुकूलं समीहितं कर्तुरीप्यितं तत्र विहितं नानुष्टितमित्यर्थः । चक्रवा-
लयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि । द्वयोर्द्वयोः पदयोरन्य-
वर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य विसदशस्य नाभिवदिति । तथा-
चास्य लक्षणम्—'पदानामवसाने तु वाक्ये स्यानुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र
चक्रवालं तदुच्यते ॥' इति ॥

समुद्र-यमकम्—

८१७—समिद्ध-शरणा दीपा देहे लङ्घा मते श्वरा ॥

समिद्ध-ध-शरणाऽऽदीप-ता देहेऽलं-काम-ते श्वरा ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि—देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा तत पुव
दीपा शोभावती लङ्घा पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा । तत्रान्यदेवस्य नामापि
न गृह्णते । समिधो दधति हतवन्तो वेति समिद्धा ऋषयः । पूर्वस्मात् '२९१५।
आतो ऽनुपसर्गे कः । १। २। ३।' इति कः । द्वितीयस्मात् '३०११। अन्येऽवपि
दृश्यते । ३। २। १०। १।' इति उः । अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् धात्व-
न्तरादपि भवति । '११९। श्यो हो ऽन्यतरस्याम् । ८। ४। ६। २।' इति पूर्वसर्वणः ।
तान् शृणन्ति हिंसन्तीति । '२८४। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३। ३। १। १। ३।' इति क-
त्तेरि लयुद् । समिद्धशरणा राक्षसास्तान् दानमानाभ्यामादीपयति प्रोत्साहयतीति
किप् । समिद्धशरणादीप् रावणः तेन तायते इति तायते: कर्मणि कारके विव-
क्षिते संपदादिदर्शनात् किप् । '३७४। वेरपृक्तस्य । ६। १। ६। ७।' इति लोपात्पूर्वे
'८७३। लोपो व्योर्वलि । ६। १। ६। ६।' इति लोपः । समिद्धशरणादीपा रावणस्य

१—एतदृत्तलक्षणं एतस्सर्गप्रथमश्लोके द्रष्टव्यम् ।

२६४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

पालनीया । समिद्दशरणादीसा लङ्का देहे दग्धा । अलं कामो उसेत्यलंकामः ।
तद्वावः अलंकामता । तस्यामलंकामतायां पर्यासेच्छायां ईश्वरा लङ्का । सर्वेच्छा-
सम्पादनात् । समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वययोरधंद्रय-
योश्च संपुटवत्सादश्यात् ॥

काञ्ची-यमकम्—

८१८—पिशिताऽशिनामनु-दिशं स्फुटतां
स्फुटतां जगाम परिविह्ल-ता, ॥
ह्लता जनेन बहुधा चरितं
चरितं महत्त्व-रहितं महता. ॥ ८ ॥

पिशिताशिनामित्यादि—पिशिताशिनां मांसाशिनां राक्षसानामनुदि-
शं दिशि दिशि । ‘६७७। अव्ययीभावे शरन्प्रभृतिभ्यः । ५।४।१०७।’ हति टच् ।
स्फुटतां पलायमानानां परिविह्लता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । अनेन चेत-
रेण ह्लता चलता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि सता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा
बहुप्रकारं तन्महत्वरहितं महसा विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात् । काञ्चीय-
मकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् । तथाद्यपादस्यान्ते परस्यादौ च सद्शो
विन्यासः ॥

यमकाऽवली—

८१९—न गजा नग-जा दयिता दयिता,
चि-गतं विगतं, ललितं ललितम्, ॥
प्रमदा प्र-मदा ऽस्म-हता_, महता-
मं-रणं मरणं समयात् समयात् ॥ ९ ॥

नेत्यादि—गजा हस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः । अत एव दयिता इष्टा न
दयिताः न रक्षिताः । दयतिरत्र रक्षणाश्रेः । विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमन-
मपि विगतं नष्टम् । ललितं यदीप्सितं वस्तु तलसितं पीडितम् । प्रमदा यो-
षित् प्रमदा प्रगतो मदो यस्या इति प्रमदा । हर्षशून्येत्यर्थः । आमहता रोग-
पीडितेव । आमो रोगः । इवशब्दलोपो ऽन्न द्रष्टव्यः । आमेन पीडिता पलाय-
नहता वा । ‘४९८। अम गत्यादिषु ।’ महतां शूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं
मरणं विनाशं समयात् संप्राप्तम् । यातेलंडि रूपम् । समयात् कालेन । यम-
कावलीति यमकमाला ॥

१—एतदृत्तलक्षणं प्राक् (एतत्सर्ग-२ श्लोके) उक्तम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२६५

अ-युग्म-पाद-यमकम्—

८२०—न वानरैः पराक्रान्तां महस्त्रि भीम-विक्रमैः ॥

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥१०॥

नेत्यादि—वानरन्यैर्महस्त्रिमहाप्राणैर्भीमविक्रमैः असद्यशोर्यैः शकादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टव्यां नगरीं लङ्घां नरैर्मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्हन्तमान् ददाह दग्धवान् । अयुक्तपादयमकमिति प्रथमतृतीययोर्य-मितत्वात् ॥

पादाद्यन्त-यमकम्—

८२१—द्रुतं द्रुतं वहि-समागतं गतं

महीमहीन-युति-रोचितं चितम् ॥

समं समन्तादप-गोपुरं पुरं

परं पैररप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि—यत्पुरं चितं सौवर्णगृहसंहत्या व्यासं तद्विसमागतं अभिसंयुक्तं द्रुतं विलीनम् । द्रुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं द्रुतं शीघ्रं अहीनया उक्तेष्या द्युत्या तेजसा रोचितं भासितं महीं गतं प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्रारं अत एव समन्तात्सर्वतः समं तुल्यं कृतम् । परैः शत्रुभिः पैररपि उक्तैरपि शकादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥

मिथुन-यमकम्—

८२२—नैश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ॥

हारीण्य-बलानां हारीण्य-बलानाम् ॥ १२ ॥

नैश्यन्तीत्यादि—अबलानां छीणां अबलानां अविद्यमानरक्षकाणां वृन्दानि समूहान् । हारीणि हारवन्ति, हारीणि अवश्यं हरन्ति । आवश्यके णिनिः । चेतस इत्यर्थात् । नैश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श । मिथुनयमकमिति पादद्रव्यस्य चक्रवाकमिथुनवदवस्थितत्वात् ॥

वृन्त-यमकम्—

८२३—नौरीणामपनुनुदुरू न देह-खेदान्

ना ऽरीणाऽमल-सलिला हिरण्य-वाप्यः, ॥

१—वंशास्थं वृत्तम् । 'ज-तौ तु वंशास्थमुदीरितं ज-रौ' इति तलक्षणात् ।
२—इदं तनुमध्या वृत्तम् । तदुक्तम्—'त-यौ स्तम् तनुमध्या' श्वति । ३—
प्रहर्षिणी वृत्तम् । 'म-नौ जू-रौ ग्रौ त्रिदश-यतिः प्रहर्षिणीयम्' इति तलक्षणात् ।

२६६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ना ऽरीणामैनल-परीत-पत्र-पुष्पान्
ना ऽरीणामैभवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि—अरीणां संबन्धिन्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता वाप्यः। नारीणां स्त्रीणाम् अस्तितापान्देहवेदाक्षापुनुदुः नापनीतवत्यः । कुतः । आरी-
णामलसलिलाः । ‘११३८। रीढ़ स्वर्णे ।’ इत्यस्मादाङ्गपूर्वात् ‘स्वादय ओदितः’
इति निष्ठानवत्म् । आरीणं गतममलं सलिलं यासु हिरण्यवापीविवति । वृक्षांश्चो-
पेत्य गत्वा तासां शर्म सुखं नाभवत् न जातम् । अनलपरीतपत्रपुष्पत्वादृक्षा-
णाम् । आरीणां नारीणामिति योज्यम् । शत्रुसंबन्धिनीनामित्यर्थः । अरीणामि-
मा इति ‘१५००। तस्येदम् ।४।३।१२०।’ इत्यण् । तदन्तात् ‘३७०। टिङ्गाणज-
-४।१।१५।’ इत्यादिना डीप् । अत्र वृक्षानुपेत्य स्थितानामित्यध्याहर्तव्यम् ।
अन्यथा समानकर्तृत्वात् पूर्वकाले क्वाप्रत्ययो न स्यात् । वृन्तयमकमिति
प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूले ऽवस्थितत्वात् ॥

पुष्प-यमकम्—

८२४—अथ लुलित-पतत्रि-मालं
रुग्णाऽसन-वाण-केशर-तमालम् ॥
स वनं विविक्त-मालं
सीतां द्रष्टुं जगामाऽलम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पतत्रिणां पक्षिणां माला
संहर्तिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिकाल्यं स कपिर्जगाम । रुग्णाः भग्ना असनादयो
यस्मिन् वने । तत्रासनः पीतसालः, वाणः ग्रन्थिका, केशरो नागकेशरो देवव-
लभो वा । विविक्ताः शुचयो मालाः सजो यस्मिन् तद्विविक्तमालम् । सीतां
द्रष्टुं अलं पर्याप्तः सीतां द्रक्ष्यामीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्ता-
दुपरि पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥

पादाऽदिमध्य-यमकम्—

८२५—धून-गिरीन्द्र-विलङ्घन-शालिना
वन-गता वन-ज-द्युति-लोचना ॥
जन-मता ददृशे जनकाऽस्त्मजा
तरु-मृगेण तरु-स्थल-शायिनी ॥ १५ ॥

?—गाथावृत्तमिदम् । विषमाक्षरपादत्वात् । तदुक्तम्—‘विषमाऽक्षरपादं वा पादैर-
समं दश-धर्मवत् । यन् छन्दो नोक्तमत्र गायेति तत् नूरिभिः प्रोक्तम् ॥’ इति भट्टकेदारैः ।
२—अस्य लक्षणमुक्तं प्राक् (एतत्सर्ग-२ श्लोकटिप्पणे) ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२६७

घनेत्यादि—तरुभूगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा। घनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः मेघसद्वा वा तेषां यल्लङ्घनं अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना। वनलता काननस्था वनजयुतिलोचना पश्चस्येव कान्तिर्योर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः। '५१२। न क्रोडादिबहूच्चः । ४१६। ५६।' इति डीपप्रतिपेधः। जन-मता जनेनावबुद्धा पतिव्रतेयमिति १५६६। मनु अवबोधने इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपम्। '६२७। न लोक—१२३। ६९।' इति पष्टीप्रतिपेधः। कर्तरि तृतीया। तस्यां च '६९४। कर्तृकरणे—१२१। ३२।' इति समासः। वर्तमाने तु। '३०८। ९। मति-बुद्धि—३। २। १८।' इत्यादिना क्तप्रत्ययः। '६२५। कस्य च वर्तमाने १२३। ६७।' इति पष्टी। तस्यां च '७०६। केन च पूजायाम् । १२२। १२।' इति समास-प्रतिपेधः स्यात्। तस्यलशायिनी तरुमूले यत् स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने। तेन '२९९। वते । ३। २। ८०।' इति णिनिः। आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घन-वन-जन-तस्यादानां यमितत्वात् ॥

वि-पथ-यमकम्—

८२६—कान्ता सहमाना दुःखं च्युत-भूषा ॥

रामस्य वियुक्ता कान्ता सह-माना. ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि—कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं वियोगजम्। च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्तत इति। '८४। वोपसर्जनस्य । ६। ३। ८२।' इति सभावविकल्पः। ददृश इति संबन्धः। विपथयमकमिति पादद्रव्यातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ॥

मध्या-ऽन्त-यमकम्—

८२७—मितमवदुदारं तां हनूमान् मुदा उरं

रघु-वृषभ-सकाशं यामि देवि ! प्रकाशम् ॥

तव विदित-विषादो हष्ट-कृत्स्नाऽस्मिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम्. ॥ १७ ॥

मितमित्यादि—मितं अल्पाक्षरं अर्थात्वगाढं तां सीतां हनूमान् मुदा हप्तेण युक्तः अवदत् कथितवान्। किमित्याह—अरं शीघ्रं हे देवि ! रघुवृषभसकाशं रामस-मीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि। तव विदितविषादो ज्ञातावसादः। हष्टकृत्स्नामिषादः वीक्षिताशेषनिशाचरः। आमिपं मांसमदन्तीति '२९१३। कर्म-प्यण् । ३। २। १।'। '२८३। वा उसरूपो उख्याम् । ३। १। ९४।' इति वचनात्। '२९७। अदोनज्ञे । ३। २। ६८।' इति विद्यप्रत्ययेनाणो विकल्पेन बाधनात्। श्रियं

१—एतलक्षणं द्रादशशेकटिप्पणे द्रष्टव्यम्। २—मालिनी वृत्तमिदम्। तलक्षणं च—'न-न-म-य-युतेयं मालिनी भोगि-लोकैः' इति वृत्तरलाकरे भ० के० ॥

२६८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

शोभां अनिशमवन्तं रक्षन्तं पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते
च यमितत्वात् ॥

गर्भ-यमकम्—

८२८—उदपतद् वियद-प्रगमः परै-

रुचितमुन्नति-मत्-पृथु-सत्त्व-वत् ॥

रुचित-मुन् नति-मत् पृथु-सत्त्व-वत्

प्रतिविधाय वपुर् भय-दं द्विपाम् ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि—वियदाकाशमुदपतत् उत्पात । परैः शत्रुभिरप्रगमः
अनभिमवनीयः । गमेः ‘३२३४। ग्रह-वृ-द-निश्चि-गमश्च । ३।३।५८।’ इति कर्म-
प्यप् । ‘६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति । २।३।६४।’ इत्यत्र ‘विभाषोपसर्गे’ इति मण्ड-
कषुल्या अनुवर्तनीयम् । सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा पष्ठी । रुचितं शोभितं विय-
ज्ञिर्मलत्वात् । अथवा अप्रगमो ऽन्येषामित्यर्थात् । परंरुक्ष्टेरन्तरिक्षचारिभिः
रुचितं दीपितम् । उच्चतिमत् उच्छ्राययुक्तम् । पृथुसत्त्ववद्धिः प्राणिभिर्युक्तम् ।
किं कृत्वा उदपतदित्याह—वपुः शरीरं प्रतिविधाय कृत्वा । रुचितान् तुष्टान्मो-
दयतीति रुचितमुन् । पर्यथोऽत्रान्तर्भूतः । द्विपां शक्राणां भयदम् । नतिमत्
तदानीं देवेषु कृतशिरःप्रणामत्वात् । अथवा रुचिरमेवाभीष्टमेव वपुः । उच्चति-
मत् विभूतिमत् । पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भयमक-
मिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥

सर्व-यमकम्—

८२९—वभौ मरुत्वान् वि-कृतः स-मुद्रो,

वभौ मरुत्वान् विकृतः स-मुद्रः, ॥

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो,

वभौ मरुत्वान् विकृतः स मुद्रः ॥ १९ ॥

बभावित्यादि—मरुत्वान् हनूमान् पितृत्वेन मरुद्विद्यते अस्येति कृत्वा
‘१८९। क्षयः । १।२।१०।’ इति वत्वम् । विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म येन
विविधं वा कृत्तीति विकृतः । हगुपधलक्षणः कः । वृक्षादीनां छेदक इत्यर्थः ।
समुद्रो मुद्रयाभिज्ञानेन चूडामणिना सह वर्तत इति । समुत्पतितो नभसि
तेजःपुञ्ज इव बभौ दीप्यते स्त । इत्ययं प्रथमः पादः । तस्मिन् तथाभूते मरु-
त्वानिन्द्रः । अनुजीवितया मरुतो देवा अस्य सन्तीति कृत्वा । विकृतः रावण-
परिभवात् विहतदेवाधिपत्यः । विकृतः । स च समुद्रः मुद्रया अप्सरसा सह

१—उपेन्द्रवज्रा वृत्तमिदम् । ‘उपेन्द्रवज्रा ज-त-जास ततो गौ’ इति
वृत्तरत्नाकरे तछक्षणात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२६९

वर्तमानः । समुपलब्धमारुतिवृत्तान्तः बभौ हृष्टवान् । कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समूलं छेत्स्यतीति । अनेकार्थवाद्वातूनां भातिरत्र तुष्टौ वर्तते । इत्यं द्वितीयः । समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुष्पतनजितवायुना युक्तः अत एव विकृतो उत्क्रान्तमर्यादः बभौ बभूव । अत्र सत्त्वायां प्रयुक्तः । इत्यं तृतीयः । सलोकपालो मरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् । पूर्ववन्मतुप् । मरुत्वानिति व्याख्याने '८४। झलं जशो ऽन्ते ।१२।३६।' इति जश्च स्यात् । मुदो हर्षस्य दाता पुत्रो मे सुखेन यास्यतीति मुदं राति ददातीति '२९।१५। आतो-उनुपसर्गे कः ।१२।३।' विकृतो मन्दगतिः । बभौ वाति स्म । अत्र गतौ प्रयुक्तः । इत्यं चतुर्थः । अन्यस्त्वाह यमकेपु क्रियापदस्याभिघेयत्वं न दुष्यतीति तेन दीप्त्यर्थं एव योज्यः । सर्वयमकमिति चतुर्णामपि पादानां सद्वत्वात् ॥

महा-यमकम्—

८३०—अभियाता वरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

कर्कशं प्रथितं धाम स-सत्वं पुष्करेक्षणम् ॥ २० ॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वादिति सर्वेषामुपरि स्थितं गुणं रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरो ऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रल्यातं धाम गृहं वर्णाश्रमधर्माणां ससत्वं पराक्रमयोगात् । पुष्करेक्षणं पश्चलोचनं अभियाता आभिमुख्येन यास्यति हनूमान् । लुटि रूपम् ॥

अभिया ऽताऽऽवरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

कर्कशं प्रथितं धाम स-सत्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २१ ॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं पर्वतं यत्राङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगच्छता हनूमता । कुतः । पुरो लङ्कायाः सकाशात् । पुष्करे आकाशो धाम तेजः क्षणं सुहृत्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातीति '३।१५। अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते ।३।२।१७।' इति क्रिप् । तृतीयैकवचने '२४। आतो धातोः ।६।४।१४।' इत्याकारलोपे अभियेति रूपम् । कीदृशं अतावरं सातत्येनाततीति पचाश्च । अतो वायुः आदित्यो वा आद्यौतीत्यप् । आवरः । अतस्यावरं यतस्तुङ्गं उच्चेष्टरम् । रुचिरं तुष्टिदं रुचि रातीति । कर्कशं कठिनस्वभावम् । ससत्वं प्राणियुक्तम् । महायमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥

आद्यन्त-यमकम्—

८३१—चित्रं चित्रमिवा ऽस्यातो विचित्रं तस्य भू-भृतम् ॥

हरयो वेगमासाद्य संत्रस्ता मुमुहुर् मुहुः ॥ २२ ॥

चित्रमित्यादि—[भूभृतम्] भूधरं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अत एव चित्रमिवालेखमिव । आयातः आगच्छतस्य हनूमतः वेगं जवं चित्रं अङ्गु-

२७० भट्टि-काव्ये—नुतीये प्रगत-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

नमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः संव्रम्माः सभयाः सुमुहुः मुहुः क्षणम् । श्लोका-
द्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥

अर्थालंकारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः । तत्र वाक्यार्थप्रकाशनाद्वीप-
कमुच्यते । नदादिमध्यान्तमेदाद्विविधमिति दर्शयन्नाह—

आदि-दीपकम्—

८३२—गौच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः,

कूल-स्थितांस् तानि- तरुनधुन्वन्, ॥

पुष्पाऽस्तरांस् ते झङ्ग-सुखानंतन्वन्,

तान् किञ्चरा मन्मथिनो ऽध्यतिष्ठन् ॥२३॥

गच्छन्नित्यादि—स हन्मान् वेगेन गच्छन् पयोधेवारीणि वेगजेन वायुना
अकिरत् निक्षिस्वान् । तानि वारीणि अधिक्षिसानि कूलस्थितांस्तरुनधुन्वन्
कमितवन्ति । '१३३॥' धन्त् कम्पने' इति सौवादिकः । ते तरवः कम्पिताः
पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकरान् आस्तीर्यन्त इति '३२३२। क्रदोरप । १३३५॥'
अङ्गसुखान् मृदुस्परशत्वान् कायस्य सुखहेतुनतन्वन् विस्तारितवन्तः । तान् पुष्पा-
मरान् किञ्चराः मन्मथिनः कामवन्तः, अध्यतिष्ठन् अध्यासितवन्तः । '५४२।
अधि-शीङ्—११४१६॥' इत्यादिनाधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । आदिदीपकमिति
क्रियापदस्यादौ श्रृङ्गमाणत्वात् । द्विविधं ह्यादिदीपकम् । एकतिङ्गेकतिङ्गसहितं
च । तत्र यत्पूर्वे तदेकमध्यनेकार्थप्रकाशकम् । यथाह भामहः—‘मदो जनयति
प्रीतिमानन्दं मानभङ्गरम् । यत्प्रियासंगमोत्कण्ठामसहां मनसः शुचम्॥’ इति ।
यत् द्विनीयं तस्मस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव । तत्र वृत्तरेपां वाक्यार्थानामा-
येनैव दीपनात् । तस्मिन्नासति शेषाणामस्फुटत्वात् । पूर्वके परित्यज्य द्विनीयस्य
प्रदर्शनं यत् तत्प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थम् । तद्यथा—‘तृष्णां
छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं, पापे रति मा कृथाः, सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुप-
दर्वीं, सेवस्त विद्वज्जनान् ॥ मान्यान्मानय, विद्विषो ऽप्यनुनय, प्रख्यापय स्वान्
गुणान्, कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दशमेत्सतां चेष्टितम् ॥’ इति । शेषो
यद्वा परस्परमसंबद्धमिति ॥

अन्त-दीपकम्—

८३३—स गिरिं तरु-खण्ड-मणिडतं

समवाप्य त्वरया लता-मृगः ॥

१—इदं चेन्द्रवज्ञा वृत्तम् । तलक्षणमपि तत्रैव—‘सादिन्द्रवज्ञा यदि तौ ज-गौ
गः’ इति ।

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२१

**स्मित-दर्शित-कार्य-निश्चयः
कपि-संन्यैर् मुदितैर्मण्डयत् ॥ २४ ॥**

सगिरिमित्यादि—स लतामृगो हनुमान् प्रयोजककर्ता । गिरिमङ्गडाद-
मिरध्यासितं तस्यवण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपिमैन्यमुदितैर्हष्टः प्रयो-
ज्यकर्तुभिः अमण्डयत् । '३३६। मणि भूपायाम्' इति भावादिकः । चौरादिके तु-
कपिमैन्यैः करणभूतैरिति योज्यम् । मुदितैवे करणमाह— स्मितदर्शितकार्यनि-
श्चयः ईपद्मितप्रकटीकृतसीतोपलदित्यतिवयः । अन्तदीपकमिति अमण्डय-
दिति क्रियापदस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् ॥

**मध्य-दीपकम्—
८३४—गरुडाऽनिल-तिगम-रझमयः**

पततां यद्यपि संमता जवे, ॥

अ-चिरेण कृताऽर्थमागतं

तमंमन्यन्त तथाप्यतीव ते. ॥ २५ ॥

गरुडेत्यादि—पततां गच्छतां मध्ये यद्यपि गरुडादयो जवे वेगविषये मं-
मताः अभिमताः तथापि तं हनुमन्तं अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यमागानं
अनीव जविनं ते कपयः अमन्यन्त भूमन्यते लेंडि रूपम् । मध्यदीपकमिति
क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् ॥

रूपकमनेकविधं दर्शयन्नाह—

रूपकम्—

८३५—ब्रण-कन्दर-लीन-शस्त्र-सर्पः

पृथु-वक्षः-स्थल-कर्कशोरु-भित्तिः ॥

च्युत-शोणित-बद्ध-धातु-रागः

शुशुभे वानर-भू-धरस् तदा ऽसौ. ॥२६॥

ब्रणेत्यादि—असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः । '७३५। उपमितम्
(२१५६)' इत्यादिना समाप्तः । तदा तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः
शुशुभे शोभते स्म । ब्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव । शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्र-
सर्पाः ब्रणकन्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पा यस्य । वक्षःस्थलं कर्कशोरुभित्तिरिव स्या
पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः । शोणितं बद्धधातुराग इव श्लिष्टगैरिकादिराग इव स्य
च्युतो यस्य । सर्वत्र '७३५। उपमितम्—२१५६' इत्यादिना समाप्तः । रूपक-
मिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयवस्य कपेरूपमेयस्य तत्स्वभावतयाध्या-
रोपितत्वात् । यथोक्तम्—'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूप्यते ॥ गुणानां समर्ता
दृष्टा रूपकं नाम तद्विदुः ॥' इति ॥

२७२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः—

एतद् विशिष्टोपमा-युक्तं रूपकम्—

८३६—चल-पिङ्ग-केशर-हिरण्य-लताः

स्फुट-नेत्र-पङ्गि-मणि-संहतयः ॥

कलधौत-सानव इवा ऽथ गिरेः

कपयो वभुः पवन-जाऽगमने ॥ २७ ॥

चलेत्यादि—अथ पवनजागमने हनुमदागमने कपयो गिरेस्तस्यैव कलधौत-सानव इव सौवर्णेंकदेशा इव वभुः शोभन्ते स्म । पिङ्गकेशराणि पिङ्गलसटाः तानि हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताश्चला येषां कपीनाम् । नेत्रपङ्गयो मणि-संहतय इव ताः स्फुटा उड्जवला येषामिति । एतदपि रूपकमेव । किंतु कलधौतत्वेन सानुनां विशिष्टत्वाद्विशिष्टोपमायुक्तं कमलकं नाम ॥

एतच्छेष्टाऽर्थाऽन्ववसितमवतंसकम्—

८३७—कपि-तोयननिधीन् पुवङ्गमेन्दुर्

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ॥

वचनाऽमृत-दीधितीर् वितन्व-

नकृता ऽनन्द-परीत-नेत्र-वारीन् ॥२८॥

कपीत्यादि—पुवङ्गम इन्दुरिव पुवङ्गमेन्दुः । कपयस्तोयनिधय इव कपि-तोयननिधीन् । मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा । ‘८७२। मदी हर्ष-ग्लेपनयोः’ इति घटादित्वान्मित्ये हस्तवम् । वचनानि अमृतमयदीधितय इव वचनामृतदीधितीर्वितन्वन् विस्तारयन् । लोकवृत्तान्तसंबोधकमाहादकं वचनमुदाहरश्चित्यर्थः । आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि येषां तानेवंविधानकृत कृतवान् एतद्रूपकं शेषार्थान्ववसितम् । रूपिताऽन्यो यो ऽर्थः ‘आनन्दपरीतनेत्रवारीन्’ इति स शेषः तेनान्ववसितं युक्तमवतंसकं नाम विसदशस्यार्थस्य लपितत्वात् । तदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युच्यते ॥

अर्ध-रूपकम्—

८३८—परिखेदित-विन्ध्य-वीरुधः

परिपीताऽमल-निर्झराऽम्भसः ॥

१—‘१२८३। कलधौतं रूप्य-हेमोः’ २—‘११९। भानुः करो मरीचिः स्त्री-युं सयोर् दीधितिः स्त्रियाम्’ इति सर्वत्र नां अ० ।

तथा लक्ष्यन्ते कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नामदशमः सर्गः— २७३

दुधुबुर् मधु-काननं ततः
कपि-नागा मुदिताऽङ्गदाऽङ्गया ॥२९॥

परिखेदितेत्यादि—तत उत्तरकालं कपयो नागा इव हस्तिन इव कपि-
नागाः मुदितस्याङ्गदस्याङ्गया मधुकाननं सुग्रीवस्य क्रीडोद्यानं दुधुबुः कम्पितव-
न्तः । मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्विक्षित्यर्थः । परिखेदिताः परिमुदिताः विन्ध्यवी-
रुद्धो विन्ध्यलतागुलमा यैः । परिपीतममलनिर्झराम्भो यैः । अर्धरूपकमिति
पश्चिमार्थे कपिनागा इति रूपितम् ॥

एतदन्वर्थोपमा-युक्तं ललामकम्—

८३९—विटपिन्मृग-विपाद-ध्वान्त-नुद् वानराऽर्कः

प्रिय-वचन-मयूखेर् बोधिताऽर्थाऽरविन्दः ॥

उदय-गिरिमिवाऽद्रिं संप्रमुच्या ऽभ्यगात् खं

नृप-हृदय-गुहा-स्थं ब्रन् प्रन्मोहाऽन्धकारम् ॥३०॥

विटपीत्यादि—वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः । उदयगिरिमिवाद्रिं
पर्वतं महेन्द्रं संप्रमुच्य खमाकाशमभ्यगात् अभिगतवान् । विटपिन्मृगाणां यो विपाद
आसीन् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तमिव तं नुदतीति किप् । प्रियवचनानि
मयूखा इव तैः करणभूतः बोधितमर्थाऽरविन्दं येन । अर्थः सीतोपलविधः सोऽ-
रविन्दमिव । नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थम् । प्रमोहो विपादो-
अन्धकार इव तं ब्रन् हनिष्यन् । वर्तमानसर्मापत्वात् भविष्यति लद् । एतदिति
रूपकं अन्वर्थयोपमया युक्तं ललाम नाम । यत उदेत्यस्मादित्युदकः '३१८८।
अकर्तरि च कारके—३।३।१९।' इत्यच । स चासौ गिरिश्चेत्यनुगतार्थता । यत्रान्व-
थेता नास्त्युपमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकं दृष्टव्यम् ॥

उपमालंकारं दर्शयन्नाह—

इवोपमा—

८४०—रघु-तनयमगात् तपो-वन-स्थं

विधृत-जटाऽजिन-वल्कलं हनूमान् ॥

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं

सम-शम-वेश-रामाधिना ऽनुजेन ॥ ३१ ॥

रघुतनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयमगात् प्राप्तवान् । तपोऽप्तवनं वनं
तपोवनं तत्र स्थितम् । विधृता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम् । अनुजेन
कनीयसा आत्रा लक्ष्मणेन समास्तुल्याः शमा वेशाः समाधयश्च यस्य तेन युक्तं
परमसुक्तम् पुरुषोत्तममिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तम् । बदरिकाश्रमे नरनारायण-
योस्तपश्चर्यया स्थितत्वात् । इवोपमेति इवशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ।

२७४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

उपमाया लक्षणम्—‘विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ॥ उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥’ इति । अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रागस्योपमेयस्य तपोवनस्थल्येन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्मणेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानम् ॥

यथेवशब्द उपमार्थसूचकस्थान्योऽपीति दर्शयन्नाह—

यथोपमा—

८४१—कर-पुट-निहितं दधत् स रत्नं

परिविरलाङ्गुलि-निर्गताङ्गल्प-दीसि ॥

तनु-कपिल-घन-स्थितं यथेन्दुं

नृपमनमत् परिभुग्न-जानु-मूर्धा ॥ ३२ ॥

करपुटनिहितमित्यादि—करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीताचूडामणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधद्वारयन् स हनुमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् । परिभुग्ने अवनते जानुनी मूर्धा च यस्य हनुमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः अच्छः कपिलश्च यो घनः मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥

सहोपमा—

८४२—रुचिरोन्नत-रत्न-गौरवः

परिपूर्णाङ्गमृत-रक्षिम-मण्डलः ॥

समदृश्यत जीविताङ्गशया

सह रामेण वधू-शिरोन्मणिः ॥ ३३ ॥

रुचिर इत्यादि—वधूशिरोमणिः सीताचूडामणिः । उन्नतं महद्रत्नगौरयं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य रुचिरो दीप्तिमांश्चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः । परिपूर्णस्यामृतरक्षेश्वन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण समदृश्यत संटृप्तः । कर्मणि लङ् । जीविताशया सह साध्यं तदर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सह । सा रुचिरा तुष्टिदा रुचि राति ददातीति कृत्वा । उन्नतरत्नगौरवादुन्नतं रखेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यामिति । परिपूर्णममृतममरणं रक्षिमण्डलं यस्यामिति । सहोपमेति सहशब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात् ॥

तद्वितोपमा—

८४३—अवसन्न-रुचिं वनाङ्गतं

तमनाङ्गमृष्टरजो-विधूसरम् ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७५

समपश्यदपेत-मैथिलि दधतं गौरव-मात्रमात्म-वत् ॥३४॥

अवसन्नरुचिमित्यादि—तं शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव समपश्यद्रामः । '१७७८। तेन तुल्यम्—१८। १। १५।' इति वतिः । अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेणीवन्धनमलिनवात् । इतरत्र सशोकत्वात् । वनागतं अशोकवनिकाख्याद्वानादागतं इतरं पितुरादेशाद्वनमागतम् । सुप्सुपेति सः । अनामृष्टं अनपनीनं यद्गजः तेन विधूसरम् । अभयमपि अपेतमैथिलि अपेता मैथिली येन यस्माद्वा । दधतं गौरवमात्रं गुरुत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतम् । तद्वितोपमेति तद्वितप्रत्यया दृष्टव्याः ॥

लुप्तोपमा—

८४४—सामर्थ्य-संपादित-वाञ्छिताऽर्थश्
चिन्ता-मणिः स्यान् न कर्थं हनूमान्, ॥
स-लक्ष्मणो भूमि-पतिस् तदानीं
शाखान्मृगाऽनीक-पतिश् च मेने. ॥३५॥

सामर्थ्येत्यादि—सामर्थ्येन शक्तया संपादितो निष्पादितो वाञ्छितो ऽभिलिपितो ऽर्थो येन स हनूमान् कर्थं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यान् । इति तदानीं मेने ज्ञातवान् । सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपती रामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

समोपमा—

८४५—‘युध्मानं-चेतन् क्षय-वायु-कल्पान्
सीता-स्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ॥
लङ्घा-वनं सिंह-समो ऽधिशेते
मर्तुं द्विषन्नित्यवदञ्जनूमान् ॥ ३६ ॥

युध्मानित्यादि—युध्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकालमहावायु-सदशान् अचेतन् अजानन् । '३१। चिती संज्ञाने' इति भाँवादिकः । द्विषन् दशाननः जाल्मः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामन्त्रिकणमिव परिगृह्यादाय लङ्घां वनमिवाधिशेते । मर्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदञ्जनूमान् । समोपमेति समशब्देनोपमाया अभिधानात् । अत्र निभ-सदशादयो ऽपि दृष्टव्याः ॥

२७६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

इदानीमलंकारान्तराण्याह—

अर्थाऽन्तर-न्यासः—

८४६—‘अहृत धने॑श्वरस्य युधियः समेत-मायो धनं,
तमै॒हमितो विलोक्य विबुधैः कृतो॒त्तमा॒ऽयोधनम् ॥
विभव-मदेन निहृत-हिया ऽतिमात्र-संपन्नकं,
व्यथयति सत्-पथाद॑धिगता ऽथवै॒ह संपन् न कम् ॥३७

अहृतेत्यादि—यो द्विपन् युधि संग्रामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्थं बहुवीहि: । मायावीत्यर्थः । धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहत हृतवान् । ‘२३६१ हस्तादङ्गात् ॥१२२७’ इति सिचो लोपः । तं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंग्रामम् । निहृता अपलिपिता ह्रीर्लज्जा येन विभवमदेन तेन निहृतहिया अतिमात्रं सुषु पम्पनकं युक्तं येन परखियमपहत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः । विभवमदो लज्जां त्यजयतीत्यमुमेवार्थं अनुसमृतार्थाऽन्तरमाह—अथवेति । अथवाशब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते । यस्मादिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मर्गात् कं न व्यथयति चलयति । व्यथित्र चलने वर्तते । अर्थाऽन्तरन्यास इति उक्ताद्योदन्यस्योपन्यासात् । यथोक्तम्—‘उपन्यसनमर्थस्य प्रकान्तादपरस्य यत् ॥ ज्ञेयः सो-॒र्थाऽन्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥’ इति ॥

आक्षेपः—

८४७—ऋद्धि-मान् राक्षसो मूढश्, चिलं नां ऽसौ यदुद्धतः, ॥
को वा हेतुरनार्याणां धर्म्ये वर्त्मनि वर्तिनुम् ॥ ३८ ॥

ऋद्धिमानित्यादि—यदसावुद्धतो दुर्वृत्तः न तच्चित्रमाश्रयम् । यस्मादसौ ऋद्धिमान् राक्षसश्च । उभयथा विभूत इत्येतदुक्तमिति प्रतिषेधयज्ञाह—को वेति । किमनेनोक्तेन यस्मादनार्याणां तद्विधानां धर्म्ये धर्मादनयेते वर्त्मनि मार्गे वर्तिनुं को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नवेत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम । यथोक्तम्—‘प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधिस्तस्या ॥’ आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथा ॥’ इति । अत्र पूर्वार्थेनोक्तो य इष्टो ऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति । स च उक्त-वक्ष्यमाणविषयभेदाद्विधिः । अय-मुक्तविषयः ॥

आक्षेपे एव—

८४८—तस्या ऽधिवासे तनुरुत्सुका ऽसौ
दृष्टा मया राम-पतिः प्र-मन्युः, ॥
कार्यस्य सारो ऽयमुदीरितो वः,
प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३९ ॥

तस्येत्यादि—तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा । रामः पतिर्यस्या इति । '४९। विभाषा सपूर्वस्य । ४। १। ३। ४।' इति नकाराभावपक्षे रूपम् । ततुः कृशाङ्गी । '५०। २। वोतो गुणवचनात् । ४। १। ४। ४।' इति ढीपो विकल्पः । उत्सुका सोत्कण्ठा, प्रकृष्टशोका । '५। २। १। ऊडुतः । ४। १। ६। ६।' इत्यूह न भवति । तत्रायोपधादिति वर्तते । अयं कार्यस्यास्मदायत्तस्य सारः शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः । वो युध्मभ्यम् । शेषेणोद्दत्तेन अशोकवनिकाभज्ञादिना किं प्रोक्तेन । न किंचित् प्रयोजनम् । स एवेत्ययमप्याक्षेप एव किंतु वक्ष्यमाणविषयः । अत्र पूर्वार्थेनोक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिधित्स्या प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिपेभः ॥

व्यतिरेकः—

४९—समतां शशि-लेखयोपयाया-

द्वदाता प्र-ततुः क्षयेण सीता, ॥
यदि नाम कलङ्क इन्दु-लेखा-
मतिवृत्तो लघयेन् न चाऽपि भावी. ॥ ४० ॥

समतामित्यादि—सीता अवदाता शुद्धा प्रततुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्मत्वाच्छशिलेखया समतां तुल्यतासुपयायात् उपगच्छेत् । यदि कलङ्को नामापरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः इन्दुलेखां न लघयेत् न न्यूनयेत् । तथा भावी आगामी नालघयिष्यत् यदि । न चंवं तस्माच्चन्द्रलेखया न समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः । पूर्वार्थेनोपमानोपमेययोरर्थो दर्शितः तस्य पश्चार्थेन भेददर्शनात् । यथोक्तम्—'उपमानवतो ऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ॥ व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥' इति ॥

विभावना—

५०—अ-परीक्षित-चारिणा गृहीतां

त्वमनासेवित-वृद्ध-पण्डितेन ॥
अ-विरोधित-निष्ठुरेण साध्वीं
दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन् ! ॥ ४१ ॥

अपरीक्षितकारिणेत्यादि—अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशीलेन, अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्पथेन, अविरोधितनिष्ठुरेणानपकृतोऽपि कूरः सन् यः शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिषां त्राणाही त्रातुं रक्षितुमलं पर्यासं त्वं घटस्व यतस्व । हे राजन्नित्यवदद्वन्मान् । विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधनं चेति तिसः क्रियाः तासां यः प्रतिपेधः न जा तेन अपरीक्षापूर्वकं यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्पण्डितत्वं यज्ञाविरोधपूर्वकं

२७८ भट्टि-काव्ये—तृतीयेऽप्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

निष्ठुरत्वं तस्य कियाकलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम्—‘कियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ॥ ज्ञेया विभावनैवासौ सान्वर्थं कथ्यते यथा ॥’ इति ॥

समाप्तिः—

८५१—स च विहृल-सत्त्व-संकुलः

परिशुद्ध्यन्नभवन् महा-इदः ॥

परितः परिताप-मूर्च्छितः,

पतितं चा ऽम्बु निरुभ्रमीप्सितम् ॥ ४२ ॥

स चेत्यादि—स च रामो महाइदः महाइदसमः सीताविरहात् विहृले-
नाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्यासः । परिशुद्ध्यन् शोपमुपगच्छन् परितः
समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसंतापेन मूर्च्छान्वितो ऽभवत् भूतः । अनन्तरं
चाम्बु जलं सीतावात्तश्चवामीप्सितं अभिप्रेतं निरब्रमाकस्मिकं
पतितमित्येको-
ऽर्थः महाइदः परिशुद्ध्यन् विहृलः सत्त्वर्मत्स्यादिभिः संकुलो व्यासः । परिताप-
मूर्च्छितः अर्कतापान्वितो ऽभवत् । अम्बु च निरञ्च विना मेघेन पतितमिति
द्वितीयः । समाप्तिः । यथोक्तम्—‘यत्रोक्तेऽप्यतेऽन्योर्थम्-समानविशेषणः ॥
सा समाप्तिः इति । समाप्तिः । समाप्तिः । यथोक्तम्—‘यत्रोक्तेऽप्यतेऽन्योर्थम्-समानविशेषणः ॥
सा समाप्तिः इति । श्लेषे हि द्वयोरपि श्रूयमाणवात् ॥

अतिशयोक्तिः—

८५२—अथ लक्ष्मण-तुल्य-रूप-वेशं

गमनाऽदेश-विनिर्गताऽग्र-हस्तम् ॥

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं

नत-सुग्रीव-गृहीत-साऽदराज्ञम् ॥ ४३ ॥

अथेत्यादि—अथ वार्ताश्चवाणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामनुययुः
अनुगतवन्तः । लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आ-
देशः तदर्थं विनिर्गतौ अग्रहस्तो यस्य । नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रति-
ष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् ।
अत्र सुषुप्ति नामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः खात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद
इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनम् । अवश्यं च कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथोक्त-
म्—‘निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ॥ मन्यन्ते ऽतिशयोक्तिं ताम-
लंकारतया यथा ॥’ इति ॥

कुलकम् ४३-४५-

यथा-संख्यम्—

८५३—कपि-पृष्ठ-गतौ ततो नरेन्द्रौ,

कपयश्च च ज्वलिताऽग्निः-पिङ्गलाऽक्षाः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७६

मुमुचुः, प्रयुग्र, द्रुतं समीयुर्,
वसुधां, व्योम, महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४४ ॥

कपिषृष्टगतावित्यादि—ततो ऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्वं
एते मुमुचुः वसुधां लक्ष्मन्तः । प्रयुव्योम आकाशम् । महेन्द्रं महीधरं समी-
युः गतवन्तः । लिटः कित्त्वे गुणाभावाद्वातोरियह् । नरेन्द्रौ किंभूतौ । कपिषृ-
ष्टगतौ हनूमन्तमारुढौ । यथासंख्यमिति मुमुचुरित्यादिना क्रियाणां वसुधा-
दीनां च कर्मणामनुक्रमशो निर्देशात् । यथोक्तम्—‘भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणा-
मथ कर्मणाम् ॥ क्रमशो यो ऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥’ इति ॥

उत्प्रेक्षा—

८५४—स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ता-
दुदधि-जलौघ-परिष्ठवाद् धरित्रीम् ॥
गगन-तल-वसुन्धरा-ऽन्तराले
जल-निधि-वेग-सहं प्रसार्य देहम् ॥ ४५ ॥

स्थितमित्यादि—उदधिजलौघात्समन्ततो यः परिष्ठवो विनाशः तस्माद्-
रित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहत
इति मूलविभुजादित्वात्कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति । यथो-
क्तम्—‘अविवक्षितसामान्यात्किंचिच्छोपमया सह ॥ अतद्वृणक्रियारोपादुत्प्रेक्षा-
तिशयान्विता ॥’ इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं
सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किंचिदुपमया सह महेन्द्रगिरेरतद्वृणतया रक्षणक्रिया-
योगः । गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्यतिशयान्विता ॥

वार्ता—

८५५—विषधर-निलये निविष्ट-मूलं
शिखर-शतैः परिमृष्ट-देव-लोकम् ॥
घन-विपुल-नितम्ब-पूरिताशं
फल-कुसुमाऽस्तचित्-वृक्ष-रम्य-कुञ्जम् ॥ ४६ ॥

विषधरनिलय इत्यादि—विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं महेन्द्रम् ।
शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संसृष्टो देवलोको येन । घननिरन्तरैर्विपुलैर्वि-
स्तीर्णैर्नितम्बैर्मेखलाभागैः पूरिता व्यासा आशा दिशो येन । फलकुसुमाचितैर्वृक्षैः
रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । वार्तेति तत्त्वार्थकथनात् । सा द्विविधा विशिष्टा
निर्विशिष्टा च । तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुदिता । यथेयमेव । तथा चोक्तम्
—‘स्वभावोक्तिरुदिता इति केचित्प्रचक्षते ॥ अर्थस्य तादवस्थ्ये च स्वभावोऽ
भिहितो यथा ॥’ इति । निर्विशिष्टा वार्ता नामालंकारः । यथोक्तम्—‘गतोऽस्त-

२८० भट्टि-काव्ये—तृतीयेऽप्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

मर्कों भातीनुर्यान्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्तामेतां प्रचक्षते’
इति ॥

प्रेयः—

८५६—मधुन्कर-विरुद्धः प्रियाध्वनीनां
सरसिन्रहैर् दयिताऽस्य-हास्य-लक्ष्म्याः ॥
स्फुटमनुहरमाणमादधानं
पुरुष-पतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४७ ॥

मधुकरविरुद्धैरित्यादि—प्रियाध्वनीनां सीतासंबन्धिनां जलिपतानां मधु-
करविरुद्धः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकूर्वन्तं सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सी-
तायाः यदास्यं हासश्चैवयोर्लक्ष्म्याः सरसिरहैः सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रम् ।
तत्र पञ्चरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः । अथवा ‘६३० तुल्यार्थः । २३७२०’
इति पष्ठी । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् । सदृशीभवन्तमित्यर्थः । पुरुषपतेः
रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमात्रस्येत्यर्थः । परसुकृष्टं प्रमोदमादधानं जनयन्तं
समीयुः । प्रेय इति प्रियतमवस्थभिधानात् ॥

रसवत्—

८५७—ग्रह-मणि-रसनं दिवो नितम्बं
विपुलमनुत्तम-लब्ध-कान्ति-योगम् ॥
च्युत-घन-वसनं मनोऽभिरामं
शिखर-करूर् मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४८ ॥

ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बं मध्यभागं ग्रहाः मणिरसनेव यस्य । विपुलं विस्ती-
र्णम् । न विद्यते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तम अतिशयवान् । लब्धः कान्त्या योगो
येन । च्युतो घनो वसनमिव यस्मात् । शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं महे-
न्द्रम् रसवदिति दिवो गिरेश्च खीपुसयोरिव शङ्खाररसाभिधानात् । तथा
चोक्तम्—‘रसवद्वार्षितं स्पष्टं शङ्खारादिरसं यथा’ इति ॥

ऊर्जस्वी—

८५८—प्रचपलम-गुरुं भराऽसहिष्णुं
जनमसमानमनूर्जितं विवर्ज्य ॥
कृत-वसतिमिवा ऽर्णवोपकण्ठे
स्थिरम-तुलोन्नतिमूढ-तुङ्ग-मेघम् ॥ ४९ ॥

प्रचपलमित्यादि—जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत एव भरा-
सहिष्णुं अनूर्जितं अनहंकारं विवर्ज्यैवासमानत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्योपकण्ठं

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२०१

समीपे कृतवसति कृतावस्थानं समीयुः । तदेवासमानत्वं दर्शयत्त्राह—स्थिरं
अचलं अतुलोक्तिं असाधारणमहत्वमूढतुङ्गमेघं तद्भूतमहामेघं आश्रयणीयत्वात् ।
ऊर्जस्वीति साहंकारवस्त्रभिज्ञानात् ॥

पर्यायोक्तिः—

८५९—स्फटिक-मणि-गृहैः स-रत्न-दीपैः

प्रतरुण-किन्नर-गीत-निस्वनैश्च च ॥

अमर-पुर-मतिं सुराङ्गनानां

दधतम्-दुःखमनल्प-कल्प-वृक्षम् ॥ ५० ॥

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां
किन्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जन-
यन्तम् । अदुःखं न विद्यते दुःखमस्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः । बहुकल्पवृक्षं
समीयुः पर्यायोक्तिरिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या
तदेवामरपुरमिति प्रतिपादनात् । तथा चोक्तम्—‘पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेण-
भिधीयते’ इति ॥

समाहतम्—

८६०—अथ दद्युरुदीर्ण-धूम-धूमां

दिशमुदधि-व्यवधिं समेत-सीताम् ॥

सह-रघुतनयाः पूवङ्ग-सेनाः

पवन-सुताङ्गुलि-दर्शितामुदक्षाः ॥ ५१ ॥

अथेत्यादि—अथ प्रायनन्तरं पूवङ्गसेनाः सहरघुतनयाः दिशं दद्युः । उद-
धिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । ‘३२७०। उपसर्गे घोः किः ।
१३।१९२।’ उदीर्णेन महता धूमेन धूम्रामस्पष्टाम् । समेतसीतां संगता सीतान-
येति तृतीयार्थं बहुवीहिः । पवनसुतस्याङ्गुल्या दर्शिताम् । उदक्षाः ऊर्जवृक्ताक्षाः ।
‘८५२। बहुवीहौ सक्षयक्षणोः—।५४।११३।’ इति पञ्च । पिलक्षणो डीपं न भ-
वति तस्यानित्यत्वात् । तेन दण्डेत्युपपञ्चं भवति । समाहितमिति अनन्यमनस्क-
तया दिशो उवलोकनात् ॥

कालापरं चतुर्भिः ५१-५४-

उदारम्—

८६१—जल-निधिमगमन् महेन्द्र-कुञ्जात्

प्रचय-तिरोहित-तिग्म-रद्धिम-भासः ॥

२८२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

सलिल-समुदयैर् महा-तरङ्गैर्
भुवन-भर-क्षममर्प्य-भिन्न-वेलम् ॥ ५२ ॥

जलनिधिमित्यादि—महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः सुवर्णसे-
नाः । लुदित्त्वाच्चैरङ् । प्रचयेन उच्चतया तिरोहितास्तिग्नरश्मिभासो येन निकु-
ञ्जेन तस्याच्चिकुञ्जात् । सलिलसमुदयर्महातरङ्गम्होर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षम-
मपि शक्तमपि । ‘१५८६ भू भरणे’ इति क्रयादिकः । तस्य क्रतोरपि रूपम् ।
अभिन्नवेलं अनतिक्रान्तमर्यादं जलनिधिम् । उदारमिति उदात्तमित्यर्थः ।
महानुभावताप्रतिपादनात् । यतो महातरङ्गजलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभि-
न्नवेलमिति । द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगाच्चेति । हयं महानु-
भावता दर्शिता ॥

द्वितीयमाह—

उदारमेव—
८६२—पृथु-गुरु-मणि-शुक्ति-गर्भ-भासा
गलपित-रसा-तल-संभृताऽन्धकारम् ॥
उपहृत-रवि-रश्मि-वृत्तिमुच्चैः
प्रलघु-परिष्ठुवमान-वज्र-जालैः ॥ ५३ ॥

पृथिव्यादि—पृथुवो महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेदा मणयो मौक्किका
यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या गलपितं क्षयितं रसातले सं-
भृतमुपचितमन्धकारं येन तम् । उच्चस्परि प्रलघुनामल्पानां परिष्ठुवमानानां
वज्राणां यानि जालानि समूहाः तेस्पहता रविरश्मिवृत्तयो यस्मिन् सः । तं जल-
निधिमगमन् । यद्वन्न वारिणि तरति तव्रशस्तमित्युक्तम् । ‘एतदेवापरे ऽन्येन
वाक्यार्थेनान्यथा विदुः ॥ नानारत्वियुक्तं यत्तक्तिलोदारमुच्यते ॥’ इति ॥

उदारमेव—

८६३—समुपचित-जलं विवर्धमानै-
र-मल-सरित्-सलिलैर् विभावरीषु ॥
स्फुटमेवगमयन्तमूढ-वारीन्
शशधर-रत्न-मयान् महेन्द्र-सानून् ॥ ५४ ॥

समुपचितजलमित्यादि—विभावरीषु विवर्धमानैरमलैः सरित्सलिलैः
समुपचितजलं उदधिं स्पष्टवगमयन्तं बोधयन्तम् । किमित्याह—महेन्द्रसानून्
शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् ऊढवारीन् । अन्यथा कथं धीयते जलं
यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः । उदारमेवेतिरत्नयोगात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२८३

श्लिष्टम्—

८६४—भुवन-भर-सहान-लङ्घय-धाम्नः
पुरु-रुचि-रत्न-भृतो गुरुरु-देहान् ॥
श्रेम-विधुर-विलीन-कूर्म-नकान्
दधतमुदूट-भुवो गिरीनहींश् च ॥ ५५ ॥

भुवनभरसहानित्यादि—गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हीश्च तादशानेव द-
धतं जलसिधिमगमन् । गिरीनलङ्घयधाम्नः अर्हीश्चानभिभवनीयतेजसः । गिरी-
न् पुरुरुचिरत्नभृतः अर्हीश्च महासचिरत्नभृतः । गिरीन् गुरुदेहान् अर्हीश्च महाका-
यान् । श्रेमविधुराः श्रेमपीडिताः विलीनाः कूर्मा नकाश्च येषु तान् गिरीनहींश्चो-
दृष्टभुवो दृतवसुधान् । गिरीनहींश्च । '१४०। नश्छव्यप्रशान् । ७।३।७' इति
रूपं पूर्वस्यानुनासिकः । श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमेयत्वस्य साधनात् । तथा
चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम्—'उपमानेन यत्तत्त्वसुपमेयस्य साध्यते ॥ क्रियागुण-
भ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥' इति । अत्रोपमानभृतैरहिभिरुपमेयभू-
तानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृप्यस्य भुवनभरादितादृप्यक्रियया तद्वेण च साध-
नेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवनभरसहानित्यादिना साध्यमानत्वा-
त् । रूपकमषीदशमेव । किंतु श्लिष्टस्य भेदेनोपमेययोर्युगपत्प्रयोगात् । रूपके
पुनरेकस्यौपमेयपुरुपस्य व्याघ्र उपमानम् । तथा चोक्तम्—'लक्षणं रूपकेऽपि दं
विद्यते काममत्र तु ॥ इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥' इति । तदुक्तम् ।
लक्षणं श्लिष्टं सहोक्तयुपमाहेतुनिर्देशात्रिविधम् । यथोक्तम्—'श्लेषादेवार्थवच-
मोर्यस्य च क्रियते भिदा ॥ तत्सहोक्तयुपमाहेतुनिर्देशात्रिविधं यथा ॥' इति ।
तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टसुक्तं गिरीनहींश्चेति सहोक्तया निर्देशात् ॥

श्लिष्टमेव—

८६५—प्रददशुरु-मुक्त-शीकरौधान् ॥
विमल-मणि-द्युति-संभृतेन्द्र-चापान् ॥
जल-मुच इव धीर-मन्द्र-घोषान्
क्षिति-परिताप-हृतो महा-तरङ्गान् ॥ ५६ ॥

१—'१३३। गृह-देह-त्विट्-प्रभावा धानानि—' इति नानाशात् गिरिपक्षे अलङ्घया
नि धामानि देहा येषामित्यर्थः । अहिपक्षे च धामानि तेजांसीति । २—गुरवः जटा:
उरवः विशालाश्च देहा येषामिति विग्रहः । ३—अत्र गिरिपक्षे अर्थशीकायां स्फुट एव ।
अहिपक्षे तु श्रेमेण भयादितस्ततः पलायनप्रयत्नेन विधुराः श्रान्ताः सन्तो विलीनाः विशे-
षेण लयं नाशं प्राप्ताः कूर्मादयो येष्वित्यर्थः ।

२८४ भट्टि-काठ्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो धर्गः,

प्रददशुरित्यादि—महातरङ्गान् जलमुच इव मेघानिव प्रददशः प्रददश-
त्यः । उत्तरे महान्तो मुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौधा येषु । [वि] अमलमणिद्युतय
एव सन्ततानि इन्द्रचापानि येषु । धीरमन्दघोषान् मधुरगम्भीरध्वनीन् । क्षि-
तिपरितापहतः पृथिवीसंतापहारिणः । इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं
जलमुच इवेत्युपमाननिर्देशात् ॥

कुलकम् ५६-६०-

हेतु-श्लिष्टम्—

८६६—विदुम-मणि-कृत-भूषा

मुक्ता-फल-निकर-रञ्जिताऽन्तमानः ॥

वभुरुदक-नाग-भग्ना

वेला-तट-शिखरिणो यत्र, ॥ ५७ ॥

विदुमेत्यादि—वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिवौ वभुः शोभन्ते स्म ।
ते तमीयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषाणि
विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किंतु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण
विशेषणानां निर्देशात् । विमदुमणिकृतभूषात्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च वभुरिति ॥

अपहृतिः—

८६७—भूत-निखिल-रसा-तलः स-रत्नः

शिखरि-समोर्मि-तिरोहिताऽन्तरीक्षः ॥

कृत इह परमाऽर्थतो जलौधो

जल-निधिर्मीयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५८ ॥

भूतनिखिलरसातल इत्यादि—एवंगुणविशिष्टो जलौधः कृत इह प्रदेशे
परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किंतर्हि माया । यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरल-
त्वात् । शिखरिसमैर्मिभिः पिहितान्तरीक्षत्वाच्च । सराघवाः पुवङ्गसेनाः समेत्य
मायामिव जलनिधिमीयुः ज्ञातवत्यः । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति । ‘९६४। भूत्र-
भरणे’ इति भौवादिकः । अपहृतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्देशात् ।
विद्यमानार्थस्य चापहृत्वात् । तथा चोक्तम्—अपहृतिरितीष्टात्र किंचि-
दन्तर्गतोपमा ॥ भूतार्थपहृत्वादेषा क्रियते इत्याभिदा यथा ॥’ इति ॥

विशेषोक्तिः—

८६८—शशि-रहितमपि प्रभूत-कान्ति

विबुध-हृत-श्रियमप्य-नष्ट-शोभम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘सीताभिज्ञानदर्शनं’नाम दशमः सर्गः—२४५

मथितमपि सुरैर् दिवं जलौघैः
समभिभवन्तम्-विक्षत-प्रभावम् ॥ ५९ ॥

शशिरहितमित्यादि—शशिरहितमपि मुग्धचन्द्रहितमपि प्रभूतकान्ति
पद्मरागादिरक्षावभासितत्वात् । विवृधहृष्टमित्यमपि अनष्टशोभं सर्वदा शोभास्य-
दत्वात् । सुरमेथितमपि दिवमाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं अत्युद्द्वृत्तत्वात् ।
तदेवमविक्षतप्रभावं अखण्डिताभिमानमीयुः ज्ञातवत्यः । विशेषोक्तिरिति शश्या-
देरेकदेशस्य विगमे ऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् ।
यथोक्तम्—‘एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ॥ विशेषप्रथनायासौ विशेष-
ोक्तिर्मेता यथा ॥’ इति ॥

व्याज-स्तुतिः—

८६९—क्षिति-कुल-गिरि-शेष-दिग्-गजेन्द्रान्
सलिल-गतामिव नावमुद्ध्रहन्तम् ॥
धृत-विधुर-धरं महा-वराहं
गिरि-गुरु-पोत्रमपीहितैर् जयन्तम् ॥ ६० ॥

क्षितीत्यादि—क्षितिं पृथिवीं, कुलगिरीन् कुलपर्वतान्, शेषं नागराजं,
दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् । सलिलगतामिव नावमुद्ध्रहन्तं जलनिधिं महावराहं
धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मही येनेति । गिरिगुरुपोत्रं गि-
रिवत् गुरुपोत्रं यस्य तमपीहितेष्वेष्टितेजयन्तं जलनिधिमीयुः । व्याजस्तुतिरिति
क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् । तम-
पि महावराहं जयन्तमिति किंचिद्विधातुमिच्छया निन्दनात् । तथा चोक्तम्—
‘दूराधिकगुणस्त्रव्यपदेशेन तुल्यता ॥ किंचिद्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुति-
रसौ यथा ॥’ इति ॥

उपमा-रूपकम्

८७०—गिरि-परिगत- चञ्चलाऽपगाऽन्तं
जल-निवहं दधतं मनोऽभिरामम् ॥
गलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणि-धरन्त्स्तन-शुक्ळ-चीन-पटम् ॥ ६१ ॥

गिरीत्यादि—गिरिभिः परिगताः संसृष्टाः चञ्चला विलोला आपगान्ता
नन्यन्ता यस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः । कीदृश-
मिव जलनिवहम् । रामं र्भारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थप्राप्तम् । ततश्च पूर्वकाले
क्त्वा । भुवः पृथिव्या इव धरणिधरस्तनयोः शुक्ळचीनपटमिव गलितम् । उप-

२८६ भट्टि-काव्ये—तृतीयेऽप्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,
मारुपकमिति । तथोक्तम्—‘उपमानस्य तद्वावसुपमेयस्य रूपयन् ॥ यो वदत्यु-
पमाभेदसुपमारुपकं यथा ॥’ इति ॥

तुल्ययोगिता—

८७१—अ-परिमित-महाऽद्गुतैर् विचित्रशू
च्युत-मलिनः शुचिभिर् महान्-लङ्घयैः ॥
तंरुमृगपति-लक्षण-क्षितीन्द्रैः
समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६२ ॥

अपरिमितमहाऽद्गुतैरित्यादि—तस्मृगपतिलक्षणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्म-
णरामैः समधिगतः प्राप्तो जलधिः परं सुषु वभासे शोभते स्य । कीदृशैः कीदृशा इत्याह—अपरिमितमहाऽद्गुतैर्विचित्रः नानाद्गुतः । शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनो
निर्मलोऽलङ्घयैरनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः । एवं च कृत्वा तेनापि
ते समधिगताः परं वभासिर इति । तुल्ययोगितेनि न्यूनानामपि तेपां सुग्री-
वादीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाऽद्गुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य का-
र्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् । तथा चोक्तम्—‘न्यूनस्यापि विशि-
ष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ॥ तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥

निर्दर्शनम्—

८७२—न भवति महिमा विना विपत्ते-
रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ॥
अ-विरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ
शिखरि-पृथु-प्रथित-प्रशान्त-वीचिः ॥ ६३ ॥

न भवतीत्यादि—महिमा महत्वं, विना विपत्तेः विनाशं विना न भवति ।
(६०३) पुरुषिवना—(१२३।३२) इत्यादिना पञ्चमी । नास्त्येव तन्महत्वम् । यस्य
विनाशो नास्तीत्येवमवगमयन् वोधयन्निव पश्योधिस्तान् पश्यतो रामादीन् अवि-
रतमविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवेः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवं क्षणे
क्षणे अभवत् भूतयान् । निर्दर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवन-
क्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विषत्तिफलस्य उपादानात् । नयथेववतिशब्दा-
नां प्रयोगात् । तथा चोक्तम्—‘क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् ॥ इष्टा
निर्दर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ॥’ इति ॥

१—तरुमृगाः शाखागृगाः कपयस्तेपां पतिरिति विग्रहः ।

तथा लह्य-रूपे कथानके 'सीताभिष्मानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२८७

समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह—

विरोधः—

८७३—मृदुभिरपि विभेद पुष्प-बाणैर्
चलशिशैररपि मास्तैर् ददाह ॥
रघु-तनयमनर्थ-पण्डितोऽसौ,
न च मदनः क्षतमाततान्, ना ऽर्चिः ॥६४॥

मृदुभिरित्यादि—मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पबाणैरपि
मृदुभिः रघुतनयं विभेद । न चासौ क्षतं खण्डनमाततान् जनितवान् । जलशि-
शैरर्मास्तैस्तमेव रघुतनयं ददाह न चासावचिंडवालामाततान् । विरोध इति
पुष्पबाणानां यन्मार्दवं मस्तां च जलसंसर्गाद्यच्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये
विरुद्धे तयोरभिधानात् । तयोश्च किययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षताचिपोरवतान-
लक्षणा तस्याः कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथा चोक्तम्—‘गुणस्य च क्रियाया
त्रा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथा ॥’ इति ॥

उपमेयोपमा—

८७४—अथ मृदु-मलिन-प्रभौ दिनाऽन्ते
जलधि-समीप-गतावर्तीत-लोकौ ॥
अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्योर्
दिन-कर-राघव-नन्दनावकार्षाम् ॥६५॥

अथेत्यादि—अथ यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा मलिना
प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ । रघोरपत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनो रामः
दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्देहयोरनु-
कृतिमित्रानुकारमित्र यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्षी कृतवन्तौ । अतीतलोकौ त्यक्त-
लोकौ । उपमेयोपेमति तयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—
‘उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ॥ उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदि-
ताम् ॥’ इति ॥

सहोक्तिः—

८७५—अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयित-गतं दधदेकधा समाधिम् ॥
घन-रुचि ववृथे ततोऽन्धकारं
सह रघु-नन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६६ ॥

२८८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

अपहरदित्यादि—ततस्तृत्तरकालं दिवसे ये विनोदाः चेतसः संस्थापकाः तान् सर्वतः सर्वान् सर्वेण वा प्रकारेण । आद्यादित्यात्तसिः । अपहरदिव अपनयदि-वान्धकारं दयितगतं प्रियागतं च । समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत् । घनरुचि वहुलच्छायं वृष्टे वर्धते स्त । सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वृष्टे । सहोक्तिरिति अन्धकारमन्मथाश्रितयोर्वर्धनक्रिय-योस्तुल्यकालयोः वृष्ट इत्यनेन पदेन कथनात् । तथा चोक्तम्—‘तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाधिते ॥ वाक्येनेकेन कथयेते सहोक्तिः सा मता यथा ॥’ इति ॥

परिवृत्तिः—

८७६—अधि-जलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिदद्दशे ऽथ दशां कृताऽवकाशः ॥

विदधदिव जगत् पुनः प्रलीनम्,

भवति महान् हि पराऽर्थं एव सर्वः.. ॥६७॥

अधिजलधीत्यादि—अथ हिमांशुरन्धकारवर्धनानन्तरम् । अधिजलधि जलधेस्तुपरि । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् । परिदद्दशे दृष्टः । दशां चक्षुपां कृतावकाशः दत्तावसरः । जगलोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सूजन्निव । कसात्तेनवं कृतमित्याह—यस्माद्यो महान् स सर्वः परार्थं एव परप्र-योजनं एव भवति । परिवृत्तिरिति दशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात् । तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः अपोहात्, भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासान् । तथा चोक्तम्—‘विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ॥ अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसो यथा ॥’ इति ॥

स-सन्देहः—

८७७—अशनिरियमसौ, कुतो निरभ्रे.

शित-शर-वर्षम्-सत् तदप्य-शार्ङ्गम्. ॥

इति मदन-वशो मुहुः शशाऽङ्के-

रघु-तनयो, न च निश्चिकाय चन्द्रम्. ॥६८॥

अशनिरित्यादि—असौ यश्चन्द्रः किमयमशनिर्वर्ज्ञं, असौ कुतो निरभ्रे नभसि कुतः, यतोऽसौ मेघादुत्पद्यत इति । उत निशितानां शराणां वर्षं तदप्यशार्ङ्गम-विद्यमानधनुः असदविद्यमानमित्ययं मदनवशः कामाभिभूतो मुहुः क्षणं शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यम् । न च चन्द्रं निश्चिकाय निश्चि-नोति स्त । ‘२५२५। विभाषा चेः १७।३।५८।’ इति कुत्वम् । ससन्देह इति अशनिशरवर्षमयां उमपेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अशनिशरवर्षमिति प्रयो-करभिधानात् । कुतो निरभ्रे तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरूपमानोपमेययोर्भेदाभि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२८९

धानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहवचोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्—‘उपमानोपमेयस्य तत्वं च वदतः पुनः ॥ ससन्देहवचः स्तुतै ससन्देहं विदुर्यथा ॥’ इति ॥

अनन्वयः—

८७८—कुमुद-वन-चयेषु कीर्ण-रश्मिः

क्षत-तिमिरेषु च दिग्ग-वधू-मुखेषु ॥
वियति च विललास तद्-वदिन्दुर्,
विलसति चन्द्रमसो न यद्-वदन्यः ॥ ६९ ॥

कुमुदवनचयेष्वित्यादि—कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्गधूमुखेषु, वियति च, क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिसमयूक्षः विललास तद्विन्दुः शोभते स्त । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्वयथा न विलसति तथा विललास । इदमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति । अनन्वय इति सत्सद्वशस्य साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—‘यत्र तेनेव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ॥ सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्यादुरनन्वयम् ॥’ इति ॥

उत्प्रेक्षाऽवयवः—

८७९—शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटपि-निराकृत-चन्द्र-रश्म्यरातौ ॥

पृथु-विषम-शिलाऽन्तराल-संस्थं

स-जल-घन-द्युति भीत-वत् ससाद् ॥ ७० ॥

शरणमित्यादि—पृथुविषमशिलानां यान्यन्तरालानि तेषु संस्थं संतिष्ठमानं सत्तमः निकुञ्जे गढने विटपिमिर्निराकृतश्चन्द्रस्य रश्मय एवारातयो यस्मान्निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद् विलीनं शरणमिव । यथा कश्चित् भीतो दुर्गं निलीयते । सजलस्य वनस्येव द्युतिर्यस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव इति । भीतवत्ससादेति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायोगात्, ‘विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातौ’ इति रूपकार्थेन योगात् । तथा चोक्तम्—‘श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किंचिच्चोत्प्रेक्षयान्वितः ॥ रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥’ इति ॥ ‘विटपितिरस्कृतचन्द्ररश्मियोगः’ इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति असंपूर्णलक्षणता ॥

संसृष्टिः—

८८०—अथ नयन-मनो-हरो ऽभिरामः

स्मर इव चित्त-भवो ऽप्य-वाम-शीलः ॥

२९० भट्टि-काव्यं—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

रघु-सुतमनुजो जगाद वाचं

स-जल-घन-स्तनयित्तु-तुल्य-घोषः— ॥ ७१ ॥

अथेत्यादि—अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामभिरामः कामाभिभूत-
त्वादाभिमुख्येन रम्यत इति । अनुजः कनीयान् आता वाचं वक्ष्यमाणां जगाद्
गदितवान् । नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः । अत्र नयने मनश्चावर्जयन् नयन-
मनोहर इति तुल्ययोगिता । न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन सहाभिरमणीयगुणसाम्य-
विवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगान् । स्मर इव चित्तभवोऽपि तस्य चेतसि
सदा भवतीति श्लिष्टम् । तथाप्यवामशीलोऽप्रतिकूल इति विरोधः । स्मरस्तु
वामशीलः । सजलघनस्तनयित्तुना शब्देन तुल्यो घोपो यस्य । संसृष्टिरिति
वह्निलंकारयोगात् । यथा चोक्तम्—‘परमभिभूता संसृष्टिर्बह्निलंकारयोगतः ॥
रचिता रत्नमालेव सा चेवं कथ्यते यथा ॥’ इति ॥

आशीः—

८४१—‘पति-वध-परिलुप्त-लोल-केशीर्

नयन-जलाऽपहृताऽङ्गनाऔष्ट-रागाः ॥

कुरु रिपु-वनिता, जहीहि शोकं,

क च शरणं जगतां भवान्, क मोहः ॥ ७२ ॥

पतीत्यादि—पतिवधेन परिलुप्ता ब्रह्मा लोलाः केशा यासां रिपुवनिताना-
म् । नयनजलेनाश्रुणा अपहृतमञ्जनमोष्टरागश्च यासां ताः मन्दोदरीप्रभृतीः
कुरु । शोकं जहीहीत्याक्षंसे । किं क भवान् जगतां शरणमात्रयः क च मोह
इति । आशीरिति इष्टस्याशंसनात् । तथा चोक्तम्—‘आशीरिति च केपांचिद-
लंकारतया मता ॥ साहृदस्याविरोधोक्तं प्रयोगो इत्याश्च तद्यथा ॥’ इति ॥

हेतुः—

८४२—अधिगत-महिमा मनुष्य-लोके

बत सुतरामवसीदति प्रमादी, ॥

गज-पतिरु-शैल-शृङ्ग-वर्ष्मा

गुरुरवमज्जति पङ्क-भाङ्ग, न दारु. ॥ ७३ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि—मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स
प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् बत कष्टमवसीदति न कार्यसमर्थो भवति । कुत
एतदित्याह—गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्ष्मं वपुर्यस्य
सः । पङ्कभाङ्गं पङ्कं भजतीति । ‘२९७६। भजो षिवः। ३।२।६२।’ पङ्कमवतीर्णः
सन् अवमज्जति अवसीदति । यस्मादसौ गुरुः, न पुनर्दारु काष्ठं, तस्मान्मुख
शोकम् । हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अथमर्थान्तरो द्रष्टव्यः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शन' नाम दशमः सर्गः—२९१

निपुणम्—

८८३—बोद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न बुद्धं,
किं वा ते निमिषितमप्य-बुद्धि-पूर्वम्, ॥
लब्धाऽऽत्मा तव सुकृतैरनिष्ट-शङ्की
स्त्रेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम्. ॥७४॥

बोद्धव्यमित्यादि— किमिव तद्दोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः । यत्वया न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किंचिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं यतो निमिषितमप्यक्षणो-
निर्मीलनमपि अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः । यत्वेवं किमित्यस्मानुपदिशसीत्याह—
लब्धात्मेति । तथापि सुकृतैर्लब्धात्मा लब्धजन्मा स्त्रेहौघः स्त्रेहममृहः । अनि-
ष्टशङ्की अनिष्टशङ्कनशीलः । मां वक्तुं वदेति घटयति । निपुणमिति अर्थावगा-
दत्वादस्य चोदात्ते इन्तर्भावो द्रष्टव्यः । भाविकत्वमित्यलंकार उक्तः । तद्वन्धवि-
पयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

८८४—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो

जृम्भान्वान् भुज-युगलं विभज्य निद्रान् ॥
अध्यष्टाच् छिशयिपया प्रवाल-तलं
रक्षायै प्रति-दिशमांदिशन् प्लवङ्गान्. ॥ ७५ ॥

इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं [सौमित्रेः] लक्षणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा
रामो जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा । '३२८०। गुरोश्च हलः
१३।३।१०३।' इत्यकारः । टाप् । निद्रान् निद्रां गच्छन् । '११२८ द्वा कुस्तितायां
गतौ ।' इत्यसादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि रूपम् । शिशयिपया शयितुमिच्छया ।
भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्येत्यर्थः ।
विभुज्येति पाठान्तरम् । तत्र क्रोडभागे वक्रीकृत्येत्यर्थः । प्रवालतलं प्लवशय-
नीये अध्यष्टात् अधिष्ठितवान् । '२२२३। गाति-स्था-१२४।७७।' इति सिचो
लुक । '२२७६। प्राक् सितात्-१८।३।६३।' इत्यादिना पत्वम् । समुद्रदिवक्षया
नियमपूर्वं सुख्वापेत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तं प्लवङ्गानादिशन् नियोजयन् । प्रति-
दिशं दिशि । '६७७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।५।४।१०७।' इति टच् ।
तत्र दिक्षशब्दस्य पठितत्वात् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

तृतीयेप्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'सीताऽभिज्ञानदर्शन' नाम

दशमः सर्गः ॥

२९२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

एकादशः सर्गः—

माधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः । तथा चोक्तम्—‘श्राव्यं नातिसमस्तार्थं काव्ये
मधुरमिष्यते’ इति । तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह—

८८५—अथा ऽस्तमासेदुषि मन्द-कान्तौ

पुण्य-क्षयेणोव निधौ कलानाम् ॥

समाललम्बे रिपु-मित्र-कल्पैः

पद्मैः प्रहासः कुमुदैर् विषादः.. ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्तं पर्वतमासेदुषि गत-
वति । यथा कर्सिंश्चिन्त पुण्यक्षयेणावसानमासेदुषि । ‘३०७। भाषायां सद्-वस
—३।२।१०८।’ इति लिटः कुमुदादेशः । मन्दकान्तावित्यमनेपूर्वलिङ्गं दर्श-
यति । रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः, मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकोचः समा-
ललम्बे समालम्बितः ॥

८८६—दूरं समारुद्ध्य दिवः पतन्तं

भृगोरिवैन्दुं विहितोपकारम् ॥

बद्धा ऽनुरागो ऽनुपपात तूर्णं

तारा-गणः संभृत-शुभ्र-कीर्तिः.. ॥ २ ॥

दूरमित्यादि—दूरं [दिवः] आकाशस्य भागं समारुद्ध्य पश्चात्तत एवाका-
शात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात् तारागणः विहि-
तोपकारं तदुदयेन तारागणाप्यायनात् बद्धानुरागः अस्तगमनकाले अनुगतरक्त-
भावः संभृता विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्येन स तारागणः पपात । यथा
कर्सिंश्चित्स्वामिनि भृगोः पतति पश्चात्स्वामिभक्त्या भृत्यलोको बद्धानुरागः संभृ-
तशुभ्रकीर्तिः पतति तद्विदिति ॥

८८७—क ते कटाक्षाः, क विलासवन्ति

प्रोक्तानि वा तानि ममैति मत्वा ॥

लङ्काऽङ्गनानामवबोध-काले

तुलामनारुद्ध्य गतो ऽस्तमिन्दुः.. ॥ ३ ॥

क त इत्यादि—ये कटाक्षाः सविलासास्तिथगृष्टयः, यानि च प्रोक्तानि
जलिपतानि विलासवन्ति, तदुभयं क मम विद्यते । लङ्काङ्गनानां तु मुखेन्दवः
सकटाक्षाः सविलासाः सजलिपताश्च । अतो यावज्ञ विबुद्धान्ते तावदपक्रमणं यु-
क्तमिति मत्वा निरूप्य तुलामनारुद्ध्य समानतामलब्ध्वा निःसंशयो वा भूत्वा ।
तथ्यबोधकाले । लङ्काङ्गनानामेव । गतो ऽस्तमिन्दुः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— २९३

८८८—मानेन तल्पेष्व-यथा-मुखीना
मिथ्या-प्रसुसैर् गमित-त्रियामाः ॥
स्त्रीभिर् निशाऽतिक्रम-विह्वलाभिर्
द्वष्टे ऽपि दोषे पतयो ऽनुनीताः.. ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि—पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः परावृत्तमुखाः। '१८०७। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५।२।६।' तरावृत्तत्वात् प्रतिबिम्बाश्रयवत्तेषु योषितां प्रतिबिम्बमिव मनो न प्रसादाभवतीत्येवं मिथ्याप्रसुसर्लीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिप्रहराः। द्वष्टे ऽपि दोषे गोत्रस्त्वलितादौ। [पतयः] स्त्रीभिरनुनीता यतो निशातिकमात्पर्यवसानात् विह्वलास्ताः ॥

८८९—ईर्ष्या-विरुणाः स्थिर-बद्ध-मूला
निरस्त-निःशेष-शुभ-प्रतानाः ॥
आप्यायिता नेत्र-जल-प्रसेकैः
प्रेम-द्वुमाः संरुहुः प्रियाणाम् ॥ ५ ॥

ईर्ष्याविरुणा इत्यादि—प्रियाणां प्रेमद्वुमाः प्रेमाणि द्वुमा इव। स्थिरं निश्रलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरुणा अत एव निरस्ताः निःशेषाः शुभा एव हसितजलिपतादृशः प्रतानाः शाखा येषां ते। प्रसादनानन्तरं नेत्रजलप्रसेकंराप्यायिताः संरुहुः पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्धमूलत्वात् ॥

८९०—ततः समाशङ्कित-विप्रयोगः
पुनर्-नवीभूत-रसो ऽवितृष्णः ॥
स्मरस्य सन्तं पुनरुक्त-भावं
ना ऽस्वर्तमानस्य विवेद लोकः.. ॥ ६ ॥

तत इत्यादि—प्रेमद्वुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो विप्रयोगो-ऽस्माकमासञ्चर्तर्त्तिं पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतसुरतेच्छः स्मरस्य कामस्य आवर्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्तनात्। अवितृष्णः साभिलाप्यः सन्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं न विवेद। आशङ्कितविप्रयोगत्वादपूर्वमिव ज्ञातवालित्यर्थः ॥

८९१—वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां
सुखेन सर्वेन्द्रिय-संभवेन ॥
संकोचमैवा ऽसहमानमस्था-
द-शक्त-वद् वश्चित-मानि चक्षुः ॥ ७ ॥

२९४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

वृच्छावित्यादि—सुरतकाले श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाग्राणानां इन्द्रियाणां श-
द्वद्यस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । अथवा सर्वमिन्द्रियं यत्रेति
सर्वेन्द्रियः कायः । तत्संभवं सुखं सर्वेन्द्रियसंभवम् सुखं तथाहालिङ्गनचुम्बनद-
शैनच्छेदनेषु पुरुषोपस्थेषु तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते । तेन सुखेन
हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्वज्ज्ञितमिवात्मानं मन्यमानम् ।
'२९९३। आत्ममाने खश्च ।३।२०८३।' इति णिनिः । संकोचमेव निमीलनमेवा-
स्यात् अनुष्ठितवत् असहमानमिति सर्वेन्द्रियसंभवस्य सुखस्य हृदये वृत्तिं सो-
हुमपारयदित्यर्थः । अशक्तवत् यथा कश्चिद्दमर्थोऽन्यसंभवां संपदं सोहुमसह-
मानः संकोचमनुष्ठितिः ॥

८९२—पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नांस्

तनु-त्वचः पाणि-रुहान् सु-मध्या ॥

इच्छा-विभङ्गाऽऽकुल-मानसत्वाद्

भर्त्रे नखेभ्यश्च च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीन इत्यादि—काचित् सुमध्या सुमध्यमा नखेः व्यापद्यमाना अहमप्यस्य
क्षतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नान् कुञ्जितान् । भग्नानिति पाठा-
न्तरम् । पाणिरुहान्नखान् वीक्ष्य भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे कुर्याति स्म । कथ-
मस्य वक्षः कठिनं मम च नखान्ननुत्पत्त्वो न कठिना इति । '१२३०। धूरी । १२३१
जूरी हिंसावयोहान्योः' इत्यस्यात्मनेपदिनो रूपम् । '५७५। कुध-द्वृह-। १४३७।'
इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । कस्माज्जूरे इत्याह—इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्
चिकीर्षिताकरणाकुलचित्तत्वात् ॥

८९३—स्वस्ताऽङ्ग-चेष्टो विनिमीलिताऽक्षः

स्वेदाऽङ्गु-रोमोद्गम-गम्य-जीवः ॥

अ-शेष-नष्ट-प्रतिभा-पदुत्वो

गाढोपगृहो दयितैर् जनोऽभूत् ॥ ९ ॥

स्वस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि—दयितैर्गाढोपगृहः आलिङ्गितः सन् खीजनः अशे-
षनष्टप्रतिभापदुत्वोऽभूत् । अशेषं नष्टं प्रतिभाया बुद्धेः पदुत्वं यस्येति । एवं च
कृत्वा स्वस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः सुखानुभवाङ्गिमीलित-
लोचनः । मृतस्तर्हीव्याह—स्वेदाङ्गुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वेदाङ्गुरोमोद्गमाभ्यां
लिङ्गाभ्यां गम्यमानसंज्ञः ॥

८९४—तमः, प्रसुं मरणं, सुखं नु,

मूर्छा नु, माया नु मनोभवस्य, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— २९५

किं तत् कथं वैत्युपलब्ध-संज्ञा विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः.. ॥ १० ॥

तम इत्यादि—कामुका अपि परतावस्थाया उत्तरकालं उपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्ति । तमो नु किमन्धकारं, प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षेण सुप्तं, मरणं नु मरणावस्था नु, सुखं नु, मृच्छा नु, मनोभवस्य वा मायेति किं तद्वत् । कथं वा केन प्रकारेण तत्स्यात् । इत्येवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥

८९५—वक्षः स्तनाभ्या, मुखमाननेन
गात्राणि गात्रैरु घटयन्न-मन्दम् ॥
स्मराऽनुरो नैव तुतोप लोकः,
पर्याप्तता प्रेमिण कुतो विरुद्धा. ॥ ११ ॥

वक्ष इत्यादि—वक्षोमुखगात्राणि स्वानि स्तनादिभिः श्वीसंबन्धभिर्विटयन् संश्लेषयन् अमन्दं दृष्टम् । '१३४। इमो ह्रस्वादच्च इमुद्दनादाद्याद्या' स्मरानुरो ढोको नैव तुतोप तुष्टि न जगाम । यतः पर्याप्तता प्रेमिण कुतो विरुद्धा । नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥

८९६—स्त्रस्ताऽङ्ग-यष्टिः परिरभ्यमाणा
संदृश्यमानाऽप्युपसंहृताऽक्षी ॥
अनूढमाना शयने नवोऽढा
परोपकारैक-रसैव तस्यौ. ॥ १२ ॥

स्त्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि—काचिन्नबोढा परिरभ्यमाणा पत्वा आलिङ्ग्यमाना स्त्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति । संदृश्यमानापि मुखमुन्नमय्य उपसंहृताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मानं नैवाचरतीति । अनूढमानापि असंहृतमानापि एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्यौ । भर्तुरूपकारैकाभिप्रायैव अवस्थिता नामोपकाराय ॥

८९७—आलिङ्गितायाः सहसा त्रपा-वांस्
त्रासाऽभिलापाऽनुगतो रताऽऽदौ ॥
विश्वासिताया रमणेन वध्वा
विमर्द-रम्यो मदनो बभूव. ॥ १३ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि—कस्याश्रिद्वध्वा रतात्प्राक् रमणेन सहसा तत्क्षणं आलिङ्गितायास्त्रपावान्मदनो बभूव । रतादौ रतारम्भे त्रासाभिलापाभ्यामनुगतो बभूव । विश्वासितायाः शनैर्विश्वासं कारितायाः विमर्दरम्यो बभूव त्रासाभावात् ॥

२९६ भद्रि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

८९८—सामोन्मुखेना ८८च्छुरिता प्रियेण
दत्ते ऽथ काचित् पुलकेन भेदे ॥
अन्तः-प्रकोपाऽपगमाद् विलोला
वशीकृता केवल-विक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि—अथ काचित्कोपान्मानवती प्रियेण सामोन्मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन नखकर्मणा संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति [अथ] अन्तः प्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोल-बुद्धिः केवलविक्रमेण हठाद्वाहणेनैव वशीकृतोपभुक्तेत्यर्थः ॥

८९९—गुरुर् दधाना परुष-त्वमन्या
कान्ता ऽपि कान्तेन्दु-कराऽभिमृष्टा ॥
प्रह्लादिता चन्द्र-शिलेव तूर्ण
क्षोभात् स्वत्-स्वेदजला बभूव ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि—अन्यापि काचित् श्री कान्ता कमनीयरूपा गुरुः धीरा । ‘५०२। वोतो गुणवच्नात् ।४।१।४४’ इति वा डीप् न भवति । दधाना परुषवं नैष्युर्यम् । कान्तेन भर्ता इन्दुनेव कराभिमृष्टा सती प्रह्लादिता सुखिता । क्षोभात् चेतसो विकारात् तूर्णं स्वत्स्वेदजला बभूव । चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव । सा गरीयमी कान्ता परुषवं काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव क्षोभात्स्वप्रकृतिविकारात् स्वजला भवति ॥

९००—शशाङ्क-नाथाऽपगमेन धूम्रां
मूर्च्छा-परीतामिव निर्-विवेकाम् ॥
ततः सखीव प्रथिताऽनुरागा
प्रावोधयत् द्यां मधुराऽरुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्केत्यादि—ततो ऽनन्तरं यथा काचित् श्री नाथस्य भर्तुरपगमेन वियोगेन धूम्रा मलिना मूर्च्छा-परीता निश्चेतना अतपुव निर्विवेका विवेकुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितस्त्रेहया प्रबोधयते तद्वद् द्यामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमेन धूम्रां धूम्रतां गतां निर्विवेकां अविद्यमानविशेषां अरुणश्रीः आदित्य-लक्ष्मीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्रावोधयत्प्रकाशितवती ॥

९०१—अ-वीत-तृष्णो ऽथ परस्परेण
क्षणादिवाऽस्यात्-निशाऽवसानः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— २६७

दुःखेन लोकः परवानिवा उगात्

समुत्सुकः स्वप्न-निकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

अवीतेत्यादि—अथानन्तरं लोकः परस्परेणान्योन्येन दयितो दयितया दयितापि दयितेन अवीततृष्णः अनपगतसंभोगाभिलापः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निशावसानं यस्य । समुत्सुकः उक्तपिठतः परवानिव पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्यो दुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥

९०२—अधोत्थिताऽलिङ्गित-सन्निमग्ने

रुद्धः पुनर् यान् गमने उन्भीप्सुः ॥

व्याजेन निर्याय पुनर् निवृत्तस्

त्यक्ताऽन्य-कार्यः स्थित एव कश्चित् ॥ १८ ॥

अधोत्थितेत्यादि—शयनान् अर्धमुत्थितं यस्येत्यधोत्थितः । आहिताद्यादिपु द्रष्टव्यः । शयनस्य वा अर्धाद्युत्थित इति योज्यम् । स चालिङ्गितो दयितया सन्निमग्नः शयने सुसः । पुनर्यान्निर्गच्छन् रुद्धो विघ्नः । गमने अनभीप्सुरपि निर्याय व्याजेन निमित्तेन पुनर्निवृत्तः । प्रविष्टस्त्यक्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित्कामी ॥

९०३—तालेन संपादित-साम्य-शोभं

शुभाऽवधानं स्वर-बद्ध-रागम् ॥

पदैर् गताऽर्थं नृप-मन्दिरेषु

प्रातर् जगुर् मङ्गल-वत् तरुण्यः ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि—नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेशमसु प्रभातकाले तरुण्यो मङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म । तालेन क्रियाकालमानेन संपादिता साम्य-शोभा यत्र गायनक्रियायां, शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तेनकाग्रता यत्र, स्वर-बद्धरागं पद्मादिभिः स्वरैर्बद्धो ग्रामरागो यत्र, पदैः सुसिङ्गन्तर्गतार्थं परिच्छिज्ञार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः । अनेन स्वरगतं पदगतं लयगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातम् ॥

९०४—दुरुत्तरे पङ्क इवा उन्धकारे

मग्नं जगत् सन्तत-रद्धिम-रज्जुः ॥

प्रनष्ट-मूर्ति-प्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारैव ततो विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तर इत्यादि—अन्धकारे पङ्क इव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्थत इति । मग्नं प्रविष्टं जगत् । यतः प्रनष्टमूर्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावरजङ्गममूर्तीनां प्रविभागो

१६८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

यस्मिन् तत् । विवस्वानुच्छन् उद्गच्छन् सन्ततरश्मरज्जुः प्रवितता रश्मयो मयूखा
एव रजवो येन सः प्रत्युजहारेव उद्घृतवानिव । तत् इत्यन्धकारात् ॥

१०५—पीतौष्टि-रागाणि हृताऽङ्गनानि

भास्वन्ति लोलैरलकैर् मुखानि ॥

प्रातः कृताऽर्थानि यथा विरेजुस्

तथा न पूर्वेद्युरलंकृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्टिरागाणीत्यादि—मुखानि वधूनामित्यर्थात् । यथा प्रातः प्रभाते
विरेजुः तथा पूर्वेष्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलंकृतानि न रेजुः । तेपामकृतार्थेत्वात् ।
तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि । यतो दयितैः पीतौष्टिरागाणि ओष्टुम्बनात् ।
हृताङ्गनानि चक्षुपोरपि चुम्बनात् अपगतकज्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचग्रहा-
कर्षणात् । भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥

१०६—प्रजागराऽताम्ब-विलोचनाऽन्ता

निरञ्जनाऽलक्तक-पत्र-लेखाः ॥

तुल्या इवा ३३सन् परिखेद-तन्त्यो

वास-च्युताः सेवित-मन्मथाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरेत्यादि—भर्तृभिः सर्वक्त्र यच्छ्रवयनं स वासः तस्माद्युताः काश्चित्
तन्त्यः सेवितमन्मथाभिः अनुष्टितसुरताभिः तुल्या इवासन् । यतः प्रजागराताम्ब-
विलोचनान्ताः दयितागमनप्रतीक्षणात् यः प्रजागरस्तेन ताम्बनेत्रपर्यन्ताः ।
नायात इति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदि वा अन्यत्र
शयित इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्माथादितस्तः पादविक्षेपात् विगता-
लक्तकाः शयने प्रतिक्षणमुद्वर्तनपरिवर्तनात्कपोलादिभ्यो निष्पत्रलेखा इति स्वे-
दाच तन्त्यः कृशाङ्गयः ॥

१०७—आवद्ध-नेत्राऽङ्गन-पङ्क-लेशस्

ताम्बूल-रागं बहुलं दधानः ॥

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां

सहोपितानां पतिभिर् लघुत्वम् ॥ २३ ॥

आवद्धेत्यादि—कासांचिदङ्गनानां पतिभिः सहोपितानामप्यधरः लघुत्वं
दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः । यतस्ता ईप्सितसुरताप्राप्त्या रुदितास्ततश्च
बद्धो लझो नेत्राङ्गनपङ्कलेशो यस्य सोऽधरो दयितैरपीतत्वाच्च बहुलं ताम्बूल-
रागं दधानः कान्तोऽपि लघुत्वं चकार ॥

१०८—चक्षूषि कान्तान्यपि साऽङ्गनानि

ताम्बूल-रक्तं च स-रागमौष्टम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णन' नाम एकादशः सर्गः— २९९

कुर्वन् स-वासं च सु-गन्धि वक्रं चक्रे जनः केवल-पक्ष-पातम् ॥ २४ ॥

चक्षुंपीत्यादि—कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षुंपि, विक्षोत्पलद्युतित्वात् । साज्ञनानि कुर्वन् स्त्रीजनः, प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् । सरागं चोष्टं, स्वभावतो बिम्बफलाकारत्वात् । ताम्बूलरक्तं कुर्वन् । स्वभावतश्च सुगन्धि वक्रं सुखं सवासं वासयुक्तं कुर्वन् । केवलपक्षपातं समन्वं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥

९०९—क्षतैरसंचेतित-दन्त-लब्धैः

संभोग-काले ऽवगतैः प्रभाते ॥
अ-शङ्कता ऽन्योन्य-कृतं व्यलीकं
वियोग-वाह्यो ऽपि जनो ऽतिरागात् ॥ २५ ॥

क्षतैरित्यादि—अस्या मया दत्तं अस्य च मयेति संभोगकाले रागान्यतया असंचेतितान्यज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि । '१८०२। चित संचे-तने' इति स्वार्थिकण्यन्तस्य रूपम् । प्रभातकाले अवगतिर्दृष्टे: वियोगवाह्यो ऽपि सुसोऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिस्तेहात् अन्योन्यकृत अन्योन्येन कृतं व्य-लीकं अपराधं अशङ्कत विकल्पितवान् । लडि रूपम् । किमस्यान्यया हताशया दत्तमिति योपिदशङ्कत, पुरुषो ऽपि किमन्येन धूर्तेनास्या इति ॥

९१०—नेत्रेषुभिः संयुत-पक्षम-पत्रैः कर्णाऽन्त-कृष्टरुरु-केश-शूलाः ॥ स्तनोरु-चक्रास् तत-कर्ण-पाशाः स्त्री-योध-मुख्या जयिनो विचेरः ॥ २६ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि—नेत्राणि इव इव तः संयुतानि संयुक्तानि पक्षमाण्येव पत्राणि येषां तः । कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविश्रान्तैः उपलक्षिताः स्त्रीयो योधमुख्या इव उरकेशशूलाः उरवो महान्तः केशाः शूला इव येषाम् । स्तनोस्त्वकाः स्तनाः उर्घणि चक्राणीव येषाम् । ततकर्णपाशाः तताः कर्णा पाशाः इव येषां ते । जयिनो लब्धविजया विचेरः आन्ताः ॥

९११—पयो-धरांश् चन्दन-पङ्क-दिग्धान् वासांसि चा ऽमृष्ट-मृजानि दृष्टा ॥ स्त्रीणां स-पत्व्यो जहृषुः प्रभाते मन्दायमानाऽनुशयैर् मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि—चन्दनपङ्कदिग्धान् आषुतचन्दनत्वात् । वस्त्राणि च अमृष्टमृजानि अनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्टा प्रभाते तत्सप्तन्यो मनोभिः न

३०० भद्रि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

बाह्यं जहपुः हष्टाः । अप्राप्सुरतत्वात् मन्दायमानानुशयैः आभिः सह शयिता
इति तासु ये अनुशयाः अक्षान्तयो जाताः ते मन्दायमानाः शनैः शनैस्तनूभ-
वन्तो येषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥

९१२—स्मराऽस्तुरे चेतसि लब्ध-जन्मा
रराज लोलोऽपि गुणाऽपहार्यः ॥
कुतूहलान् नेत्र-गवाक्ष-संस्थः
पश्यन्निवा ऽन्योन्य-मुखानि रागः ॥ २८ ॥

स्मरातुर इत्यादि—दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं पश्यतोः चक्षुषो रागो
वर्णर्थते । स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो रक्तभावः नेत्र-
गवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतुकात् अन्योन्यस्य मुखानि
पश्यन्निव । कीटशं कामिन्या मुखं कामुकस्य मुखं वेति । गुणापहार्यः तत्प्रतिप-
क्षेण शुक्रगुणेन अपनेयः अत एव लोलोऽपि अचिरस्थाययपि रराज ॥

९१३—गते ऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता-
न्-बुद्धि-पूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ॥
आत्माऽनुभूतानपि नोपचारान्
स्मराऽस्तुरः संसरति स्म लोकः ॥ २९ ॥

गते इत्यादि—प्रणये विश्रम्भे अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां प्राप्ते सति ये
अबुद्धिपूर्वं अनिरुद्ध्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचाराः नखदन्तक्षतादयः तानात्मानुभूता-
नपि प्रातर्न स्मरति स्म कामिलोकः । इदमिदं मया प्रयुक्तमिति । यतः सुरता-
वस्थायां स्मरातुरतया [परि] विलुप्तसंज्ञो मृढ इति ॥

९१४—वस्त्रैरन्त्युल्वण-रम्य-वर्णैर्
विलेपनैः सौरभ-लक्षणीयैः ॥
आस्यैश्च च लोकः परितोष-कान्तै-
रसुचयल् लब्ध-पदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

वस्त्रैरित्यादि—वस्त्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परिच्छेदैः
आस्यैश्च अपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं सुरतं लब्धपदं
प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स्म ॥

९१५—प्रातस्तरां चन्दन-लिप्त-गात्राः
प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ॥
शाम्यन्-निमेषाः सुतरां युवानः
प्रकाशयन्ति स्म निगृहनीयम् ॥ ३१ ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ३०१

प्रातस्तरामित्यादि—गुरुजनो नवदशनक्षत्रं मा द्राक्षीदिनि युवानः प्रात-
स्तरां प्रत्युपसि चन्दनलिसगात्रा हस्तेरधरात् प्रच्छाद्य वदन्नोऽपि शास्यक्षि-
मेषा अनिमिपितनेत्रा निग्रहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म नूनमेने सत्कृता येन
एवमाचरन्तीति ॥

९१६—साम्नैव लोके विजिते ऽपि वामे !

किमुद्यतं भ्रू-धनुर-प्रसद्यम्, ॥
हन्तुं क्षमो वा वद लोचन-षुर्
दिरधो विषेणैव किमञ्जनेन. ॥ ३२ ॥

साम्नेत्यादि—हे वामे प्रतिकूलवर्तिनि ! मधुरेणाविकृतेन साम्ना लोके
असद्विधे जिते ऽपि वशीकृते ऽपि भ्रूधनुरप्रसद्यं प्रसोद्दुमशक्यं उद्यतं उक्षिसम् ।
अथवा विलोचनेपुर्वेत्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेन च विषेण
दिग्घो विषयित्वा इति वद कथय ॥

९१७—दन्त-च्छदे प्रज्वलिताऽग्नि-कल्पे
ताम्बूल-रागम् तृण-भार-तुल्यः ॥
न्यस्तः किमित्यूचुरुपेत-भावा
गोष्ठीयु नारीस् तरुणीर युवानः. ॥ ३३ ॥

दन्तच्छद इत्यादि—प्रज्वलितामिकल्पे स्वभावलोहितत्वात् दन्तच्छदे ओष्ठे
ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः । तृणभारतुल्यः निष्प्रयोजनत्वात् । इत्येवमूरुर्यु-
वानः प्रातरित्यर्थात् । उपेतभावाः जातानुरागाः गोष्ठीयु स्थिता नारीस्तरुणीरिति ॥

९१८—सुखाऽवगाहानि युतानि लक्ष्म्या
शुचीनि संताप-हराण्युरुणि ॥
प्रबुद्ध-नारी-मुख-पङ्क-जानि
प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः. ॥ ३४ ॥

सुखावगाहानीत्यादि—प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः । सुखाव-
गाहानि निरूपद्रवत्वात् सुखेनावगाहन्ते । युतानि लक्ष्म्या देवतास्पया । शुची-
नि पवित्राणि । संतापहराणि धर्मादिक्षेशापहारीणि । उरुणि महान्ति । प्रबुद्धा-
नि विनिद्राणि । नारीसुखान्येव पङ्कजानि यत्रेति ॥

९१९—संमृष्ट-सिक्ताऽर्चित-चारु-पुष्पे-
रामोद-वद-द्रव्य-सुगन्ध-भागैः ॥
लक्ष्मीर विजिग्ये भवनैः स-भृजैः
सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य. ॥ ३५ ॥

३०२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

संमृष्टेत्यादि—देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातर्विजिग्ये विजिना । आदौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चात्सिक्कानि । पूर्वापरकालसमाप्तः । अचिंतानि पूजितानि प्रशस्तानि चारुणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्कानि च तानि अचिंतचारुपुष्पाणि चेति विशेषणसमाप्तः । आमोदवनितयानि द्रव्याणि चन्दनार्दानि तैः सुगन्धो भाग एकदेशो येषां तैः । गन्धसेवेतदेकान्तग्रहणादित्वं न भवति । समझौरामोदभृतवान् ॥

९२०—अश्णोः पतन् नील-सरो-ज-लोभाद्

भृङ्गः करेणा अल्प-धिया निरस्तः ॥

ददंश ताम्बाऽम्बु-रुहाऽभिसन्धिस्

तृणाऽस्तुरः पाणि-तले अपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अश्णोरित्यादि—नीलसरोजलोभान् नीलकमलमेतदित्यश्णोः पतञ्जलीयमानो भृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कथाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः सन् ताम्बाम्बुरुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेतदित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य भृङ्गस्य स धृष्णुः प्रगल्भः पाणितले अपि ददंश दष्टवान् । ताम्बित्यर्थात् ॥

९२१—विलोलतां चक्षुषि हस्त-वेष्युं

भ्रुवोर् विभङ्गं स्तन-युग्म-वल्गितम् ॥

विभूषणानां क्षणितं च पद्मपदो

गुरुर् यथा नृत्य-विधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि—यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्मणि कस्याश्चिचक्षुषि विलोलतां चलतां हस्तवेष्युं हस्तकर्मणं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोन्नतिं स्तनयुग्मवल्गितं प्रचलितं भूषणानां क्षणितं शिञ्जितं जनयति, तदद्वा पद्मपदो अपि तत्समादधे विहितवान् ॥

९२२—अथा अनुकूलान् कुल-धर्म-संपदो

विधाय वेशान् सु-दिवः पुरी-जनः ॥

प्रबोध-काले शत-मन्यु-विद्विषः

प्रचक्रमे राज-निकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं पुरीजनो लङ्गानिवासिजनः प्रतिदिनमवासकल्याणत्वात् सुदिवः । ‘८६० सुप्रात्-५४४१२०’ इत्यादिना समासान्तनिपातनम् ।

१—अत्र ‘तृणाऽस्तुरः’ इति पाठो युक्त इति भाति । तेन हि ताम्बाम्बुरुहाभिसंवित्यात् मकरन्दनृष्णया पीडित इति सरलार्थः प्रतिपद्यते । यथास्थितपाठपक्षे तु सूक्ष्मत्वात्तृणसदृशसृष्टालतन्तुष्वातुरः सस्पृह इति कथंचिदुन्नेयम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ३०२

यथास्वं कुलधर्मस्य पुरस्य या संपदिभूतिः तस्या अनुकूलान् वेशान्नेपथ्यानि
विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य
प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः। '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १३।४२।' इति तद्दृश्य ॥

९२३—शैलेन्द्र-शृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता

वेगाज् जलौघाः पुर-मन्दिरेभ्यः ॥

आपूर्य रथ्याः सरितो जनौघा

राजाऽङ्गनाऽभोधिमपूरयन्त् ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि—यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्तन्ते
तद्वपुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघा रथ्याः सरित इवापूर्य राजाङ्गनमभोधिमि-
वापूरयन्त पूरितवन्तः ॥

९२४—प्रबोध-कालात् त्रिदशेन्द्र-शत्रोः

प्रागृधर्व-शोषं परिशुष्यमाणाः ॥

हीना महान्तश्च समन्त्वमीयुर्

द्वास-स्यैरवज्ञा-परुपाऽक्षिः-दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकालादित्यादि—त्रिदशेन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकालाद्याकृ पूर्वं
ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वं गता एव प्रबोधकाले शोषं नीयमाना
इति अन्तर्भावितपृथ्यर्थो द्रष्टव्यः। एवं च कृत्वा कर्मण्यात्मनेपदम्। अन्ये परि-
शोष्यमाणा इति णिचं पठन्ति। '१३६। ऊर्ध्वे शुष्पि-। ३।४।४४।' इति णमुल्क।
हीनाः महान्तश्च सेवकाः समन्त्वं तुलयत्वमीयुः। द्वास्त्वयादीवारिकैः। द्वारि तिष्ठ-
न्तीति '२९।६। सुषि स्यः। ३।२।४।' इति कः। '७। स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः
। १।३।१५।' इति [विसर्जनीये] '१३।८। विसर्जनीयस्य सः। १।३।३।४।' अव-
हया अनादरेण परुपमस्तिग्रं यदक्षिः तेनाक्षणा दृष्टाः ॥

९२५—गुरुरुच-चञ्चत्-कर-कर्ण-जिह्वा-

रवज्ञया ऽग्राऽङ्गुलि-संगृहीतैः ॥

रक्षांस्यनायास-हृतैरुपास्थुः

कपोल-लीनाऽलि-कुलैर् गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरुरुचञ्चदित्यादि—गुरवो ऽलघवः, उरवो महान्तः, चञ्चन्तश्चलन्तः
कराः कर्णां जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैः अवज्ञया अग्राङ्गुलिसंगृहीतैः पादाङ्गुष्टा-
ग्रेण यत्रस्थाने परिगृहीतैः। अजुलेरग्रमिति राजदन्तादिवात् पूर्वनिपातः।
अनायासहृतैः शनैः शनैः प्रचोदितैः। मत्तत्वात् कपोलली-नालि-कुलैः। रक्षांसि
उपास्थुः सेवामकार्पुः ॥

३०४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

९२६—निकृत्त-मत्त-द्विप-कुम्भ-मांसैः

संपृक्त-मुक्तैर् हरयोऽग्र-पादैः ॥

आनिन्द्यिरे श्रेणिकृताम् तथा ऽन्यैः

परस्परं वालधि-सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निकृत्तेत्यादि—अन्यैः संवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्द्यिरे आनीताः । निकृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अतपृवं संपृक्तमुक्तः लग्नकुम्भमुक्ताकलाः उपलक्षिताः । श्रेणीकृता अश्रणयः श्रेणयः कृताः । ‘७३८। श्रेण्यादयः—१२।१५९।’ इति सः । परस्परं वालधिसन्निवद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥

९२७—उपेक्षिता देव-गणैम् त्रसद्भिर्

निशा-चरैर् वीत-भयैर् निकृत्ताः ॥

तस्मिन्नैदृश्यन्त सुर-द्रुमाणां

स-जाल-पुष्प-स्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेक्षिता इत्यादि—सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचर्निकृत्ताः छिन्नाः । वीतदयैरिति पाठान्तरम् । तत्र किमेतते: स्थितैरिति निर्दयैः सजाला एव छिन्नाः छिन्नमानाश्च । देवगणैस्त्रसद्भिरुपेक्षिताः ‘२३२१। वा आश—१३।१७०।’ इत्यादिना विकल्पेन श्यन् । तस्मिन् राजाङ्गने प्रकीर्णा अदृश्यन्त सेवकजनेन ॥

९२८—निराकरिष्णुर् द्विज-कुञ्जराणां

तृणीकृताऽशेष-गुणोऽति-मोहात् ॥

पापाऽशयानभ्युदयाऽर्थमार्चीत्

प्राग् ब्रह्म-रक्षः-प्रवरान् दशाऽस्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि—दशास्यो विदुदः सन् अतिमोहादत्यन्ताज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः । द्विजवरानित्यर्थात् । द्विजकुञ्जराणां प्रशस्तद्विजानां अभ्युदयहेतूनां संबन्धिनोऽशेषाः गुणाः तृणीकृता येन स तृणीकृताशेष-पुणः । प्राक् पूर्वे सभाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युदयार्थमार्चीत् ॥

९२९—मायाविभिस् त्रास-करैर् जनाना-

मासैरुपादान-परैरुपेतः ॥

१—अत्र छन्दोभङ्गपरिहारार्थं ‘श्रेणिकृताः’ इत्येव युक्तं प्रतिभाति । ‘२।१२०। च्छौ च ।७।४।२६।’ इति शास्त्रावेक्षया ‘अपि मार्पं मर्वं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्’ इति छन्दः-शास्त्रस्य प्रबलत्वात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ३०५

सतां विधत्तैक-रसैरविक्षत्

सदः परिक्षोभित-भूमि-भागम् ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि—आसैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्वच्चैः परेषां त्रास-
करैः । जनानामतिरौद्रवात् । उपादानपरैः सतां सन्मार्गस्थितानां विधत्तैकरसै-
र्विनाशैकस्वभावैः उपेतो दशास्यः सदः सभामविक्षत् प्रविष्टः । '२३३६। शल
इगुपधादनिटः क्षः । ३।१।४५' कीदृशम् । राक्षसश्वरणभागेन परिक्षोभितभू-
मि भागम् ॥

९३०—विधृत-निशित-शस्त्रैम् तद् युतं यातुधानै-
रुरु-जठर-मुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ॥
श्वगणि-शत-विकीर्ण वागुरावन् मृगीभिर्
वनमिव स-भयाभिर् देव-वन्दीभिरासीत् ॥४६॥

विधृतेत्यादि—तत्सदो यातुधानैः विधृतनिशितशस्त्रैः गृहीत[तीक्ष्ण]श-
स्त्रैर्युतं युक्तमासीत् । तथा राक्षसीभिः उरुजठरमुखीभिः संकुलं व्यासं यथा वनं
वागुरावत् सवागुरं श्वगणि(क)शत[वि]कीर्ण आखेटकशतच्छब्दं मृगीभिः
समयाभिः श्वगणि(क)भ्यो जातभयाभिः व्यासमासीत् श्वगणा विद्यन्ते येषा-
मिति श्वगणि [नः] काः । '१९२२। अतः—१५।२।१।५।' इति [इति] ठक ॥

९३१—जलद इव तडित्वान् प्राज्य-रत्न-प्रभाभिः
प्रति-कुभमुदस्यन् निस्वनं धीर-मन्द्रम् ॥
शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चैर्
विविध-मणि-विचित्रं प्रोक्षतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥४७
इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥

जलद इत्यादि—प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः तडित्वा-
निव जलदः प्रोक्षतात्मा । सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् । प्रतिकुभं दिशि दिशि ।
धीरमन्दं मन्दगम्भीरं निस्वनं उदस्यन्निक्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव हैममासन-
मुच्चैरुचं विविधमणिविचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णकमध्यतिष्ठत्
समारोहति स्य ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलक्ष्यते श्री-भट्टिकाव्ये—
तृतीये प्रसन्नकाण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

२०६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

द्वादशः सर्गः—

भाविकत्वमलंकारः प्रबन्धविषय उक्तः । नैकदेशिकं तस्य चित्रादयोऽर्थाः प्रवृत्तिहेतवः । तथा चोक्तम्—‘भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतमाविनः ॥ चित्रोदात्ताङ्गुताथेत्वं कथायाः स्वभिनीतता । शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥’ इति तत्सर्वे मन्त्रनिर्णयप्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह—

९३२—ततो वि-निद्रं कृत-देवताऽर्च

दृष्ट्यैव चित्त-प्रशमं किरन्तम् ॥

आविष्कृताऽङ्ग-प्रतिकर्म-रस्यं

विभीषणं वाच्मुवाच माता ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषणं विसिद्धं प्रबुद्धम् । कृत-देवताचं कृतेष्टदेवतापूजनम् । दृष्ट्यैव स्निग्धया कायव्यापारेण चित्तप्रशमं किरन्तं प्रकाशयन्तम् । आविष्कृतं प्रदर्शितं यदङ्गस्य प्रतिकर्मं प्रसाधनं तेन रस्यं माता नैकपी नाम वाचं वक्ष्यमाणामुवाच ॥

९३३—‘प्रवाधमानस्य जगन्ति धीमस् !

त्वं सोदरस्या ऽतिमदोऽन्तस्य ॥

आनन्दनो नाक-सदां प्रशान्तिं

तूर्णं विषस्याऽमृत-वत् कुरुष्व. ॥ २ ॥

प्रवाधमानस्येत्यादि—हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानां आनन्दनः प्रमोदयिता सन् सोदरस्य भ्रान्तुर्दशाननस्य । गर्भावस्थायां समानमुदरं यस्येति योगविभागात्सभावः अतिवलोद्घृतस्य महता सामर्थ्येन दृश्य जगन्ति लोकं प्रवाधमानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूर्णं कुरुष्व । अमृतवत् । यथा अमृतं देवानामानन्दनं विषस्य कालकृतनाम्नः सोदरस्य एकस्मिन् समुद्रोदरे स्थितत्वात् जगन्ति प्रवाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥

९३४—कुर्याम् तथा, येन जहाति सीतां

विषाद-नीहार-परीत-मूर्तिम् ॥

स्थितां क्षितौ शान्त-शिखा-प्रतानां

तारामिव त्रास-करीं जनस्य. ॥ ३ ॥

कुर्या इत्यादि—तथाप्रकारमनुतिष्ठस्वं येन सीतां जहाति । विषादनीहारपरीतमूर्तिं विषादो नीहार इव तेन परिगतदेहाम् । क्षितौ स्थितां निमग्नाम् । शान्तशिखाप्रतानां अनुज्ज्वलवेणीबन्धाम् । जनस्य त्रासकरीं भयहेतुभूताम् ।

तथा लक्ष्य-स्थे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३०

हेतौ दः । नारामित्र । यथा काचित्तारा क्षितौ स्थिता पतिता नीहारपरीतमृतिः
शान्तशिखाप्रताना ध्वन्तरश्मजाला लोकत्रासकरी तद्रत्तमिति ॥

९३५—यावन् न संत्रासित-देव-संघः

पिण्डो विपस्त्यैव हरेण भीष्मः ॥

संग्रस्यते ऽसां पुरुषाऽधिषेन,

द्रुतं कुलाऽनन्द ! यतस्व तावत् ॥ ४ ॥

यावदित्यादि—यथा संत्रासितदेवसंघः विषय कालकृटस्य पिण्डो भीष्मो-
ऽतिरीढो हरेण संग्रस्तः पीतः तद्वायावदसां रावणः पुरुषाधिषेन रामेण न संग्र-
स्यते न विनाशयते, तावत् हे कुलानन्द ! कुलानि आनन्दयतीति '२९१३। कर्म-
प्यण ।३।२।६' द्रुतं यतस्य सीतात्याजनायां यत्वं कुरु ॥

९३६—हता जनस्थान-स्थो निकायाः,

कृता जितोत्त्वात्-भट-द्रुमा पृः, ॥

सदांसि दग्धानि, विधेयमस्मिन्

यद् वन्धुना, तद् घटयस्व तस्मिन् ॥ ५ ॥

हता इत्यादि—जनस्थानस्थो दण्डकारण्यवासिनः निकायाः स्वरदृष्ट्या-
दीनां संघा हताः । '३२।१४। संघे चानीन्नराघवे ।३।३।४।२' इति चिनोते: घन्
काकारश्चादेशः । पृथ्वे लङ्घा जितभटा उत्त्वातद्रुमा कृता । सदांसि गृहाणि
दग्धानि । इति सर्वेभेतत्त्वया ज्ञातमेव । अतेन प्रकारेण अस्माकमपि विनाशः
ग्यात् । नदेतस्मिन्वस्तुनि यद्वन्धुना विधेयं अनुष्ठेयं तद्विधातुं घटयस्व यतस्व ।
नम्मिन्वस्तुनि ॥

९३७—चिकीर्षिते पूर्व-तरं स तस्मिन्

क्षेमं-करे ऽर्थे मुहुरीर्यमाणः ॥

मात्रा ऽतिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या

चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥

चिकीर्षित इत्यादि—तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणलक्षणे ऽर्थे मातुरुपदेशात् पूर्व-
तरं पूर्वमेव चिकीर्षिते कर्तुमीर्षिते मात्रा शुभयैव बुद्ध्या कल्याणया अतिमात्र-
मत्यर्थे मुहुः क्षणमीर्यमाणः प्रवर्तमानः स विभीषणः सुधीः प्राज्ञः चिरकालम-
न्यथिकं समाधात् चिन्तितवान् । इदमतिन्याययमिति । '२२।२। गाति स्था-
—१।२।४।७।' इति सिचो लुक ॥

इयता प्रवन्धेन उदात्तार्थभिधानादुदात्तार्थस्वमुक्तम् । इत उत्तरं प्रहस्त-रावण-
विभीषण-मातामह-कुम्भकर्णीदीनां वचनप्रबन्धेषु चित्राङ्गुतार्थत्वं द्रष्टव्यम् ।

३०८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

स्वविनीतता सुबोधता शब्दानाकुलता चेत्येतदुभयं कथायामेव मन्त्रनिर्णयाख्यायां
दृष्टव्यम् ॥

९३८—दौवारिकाऽभ्याहत-शक्र-दूतं

सोपायनोपस्थित-लोकपालम् ॥

साऽऽशङ्क-भीष्माऽस-विशन्-निशाटं

द्वारं यथौ रावण-मन्दिरस्य ॥ ७ ॥

दौवारिकेत्यादि—स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं यथौ । दौवारिकाः
द्वारे नियुक्ताः । ‘१३६६। द्वारादीनाम्-७।३।४’ इत्येच । तेरभ्याहताः शक्रदूता
यस्मिन् द्वारे । सोपायनाः गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता औपढोकिता लोकपाला
यत्र । साशङ्काः सभयाः भीष्मा भयानकाः आसा विशन्तो निशाटा यत्रेति
तमिति ॥

विशेषकम् ८-१०-

९३९—दूरात् प्रतीहार-नतः स वार्ता

पृच्छन्ननावेदित-संप्रविष्टः ॥

स-गौरवं दत्त-पथो निशाटै-

रैक्षिष्ट शैलाऽग्रमिवैन्द्र शत्रुम् ॥ ८ ॥

दूरादित्यादि—स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनीव तत्र
गौरवात् । वार्तां पृच्छन् कुशली महाराज इति विभीषणो द्वारि तिष्ठतीति राजे
अनावेदित एव संप्रविष्टो निशाटैः सगौरवं च सविनयं दत्तपथो दत्तमार्गः ।
इन्द्रशत्रुं रावणमैक्षिष्ट दृष्टवान् । शैलाग्रमिव सिंहासनारूढस्य तस्योच्चत्वात् ॥

९४०—कृशानु-वर्ष्मण्यधिरूढमुच्चैः

सिंहासने संक्षय-मेघ-भीमम् ॥

निसर्ग-तीक्ष्णं नयन-स्फुलिङ्गं

युगान्त-वह्नेरिव धूम-राशिम् ॥ ९ ॥

कृशानुवर्ष्मणीत्यादि-सिंहासने उच्चैस्तुङ्गे कृशानुवर्ष्मणि अग्नितुल्ये अधि-
रूढं उपविष्टम् । संक्षयमेघवज्ञीमं अतिभयंकरम् । निसर्गतीक्ष्णं स्वभावरौद्रम् ।
नयनानि स्फुलिङ्गा इव यस्य तस्मैक्षिष्ट । युगान्तवह्नेरिव धूमराशि अग्नितुल्यसिं-
हासने उपरि स्थितत्वात् । सोऽपि संक्षयमेघवज्ञीमः स्वभावतः कटुकत्वात् ।
स्वभावतीक्ष्णः । नयनानि विस्फुलिङ्गा यत्रेति ॥

९४१—ग्रीत्या ऽपि दत्तेक्षण-सन्निपातं

भयं भुजङ्गाऽधिप-वद् दधानम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३०९

तमः-समूहाऽऽकृतिमध्येशो- नूर्जा जयन्तं प्रथित-प्रकाशान् ॥ १० ॥

प्रीत्येत्यादि—यथा भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्या स्वेहेन दत्तेक्षणसञ्चिपातः सम-
र्पितनेत्रनिवहो भयमादधार्ति तद्वद्यमादधानम् । तमःसमूहस्येवाकृतियस्य त-
मपि प्रथितप्रकाशानशेषानकार्द्दान् ऊर्जा बलेन जयन्तमेक्षिष्ट । ऊर्जेति '३१५७।
आज-भास-३।२।१७७।' इत्यादिना क्रिप् ॥

९४२—तं रत्न-दायं जित-मृत्यु-लोका रात्रिं-चराः कान्ति-भृतो ऽन्वर्सर्पन् ॥ प्रमुक्त-मुक्ता-फलम् म्बुन्वाहं संजात-तृष्णा इव देव-मुख्याः ॥ ११ ॥

तमित्यादि—यथा देवमुख्याः अमरत्वाजितमृत्युलोकाः कान्तिभृतो दीसि-
धराः संजाततृष्णाः सन्तः प्रमुक्तमुक्ताफलमग्न्वयाहमुपर्सर्पन्ति तद्वत्तं विभीषणं
रत्नदायं । रत्नं दायतीति । '३१८।। अण् कर्मणि च ।३।३।१२।' इति भविष्य-
काले क्रियायां क्रियार्थायामित्यण् तत्र एकरक्तैके वेति विशेषाभावात् ।
अथवा '५।१५। दय दानगत्योः' इत्यसाकर्मध्यण् । रत्नं दयते ददातीति कृत्वा ।
रात्रिंचरा भग्नयमलोका अन्वर्सर्पन् ॥

९४३—स किङ्करैः कल्पितमिङ्गित-ज्ञैः संबाधकं पूर्व-समागतानाम् ॥ सिंहासनोपाश्रित-चारु-बाहु- रुद्ध्यास्त पीठं विहित-प्रणामः ॥ १२ ॥

स इत्यादि—स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणातिः पीठमध्यास्त निषण-
वान् किङ्करैर्भृत्यैरिङ्गितज्ञैरभिग्रायवेदिभिः कल्पितमुपनीतम् । पूर्वसमागतानां
प्रथमप्रविष्टानां संबाधकं संकटकृतं संबाधत इति पूरुल् । रावणस्य सिंहासने
उपाश्रितः स्थितः चारुर्बहुर्यस्य विभीषणस्येति सः ॥

९४४—ततो दशाऽस्यः क्षुभिताऽहि-कल्पं दीप्राऽङ्गुलीयोपलमूढ-रत्नम् ॥ अनेक-चञ्चन-नख-कान्ति-जिह्वं प्रसार्य पाणिं समितिं बभाषे ॥ १३ ॥

तत इत्यादि—विभीषणनिवेशनादुत्तरकालं दशास्यः पाणिं क्षुभिताहि-
कल्पं कुद्विस्तृतफणेन सर्पेण तुल्यम् । दीप्रो दीपनशीलोऽङ्गुलीयोपलोऽङ्गुली-

३१० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्ये तृतीयो वर्गः,

यरलं । यतः तत एव ऊरलम् । अनेकाश्चञ्चन्त्यश्चलन्त्यो नवकान्तयो जिहा
इव यस्य । तं प्रसार्य समितिं राक्षससमूहं वभापे ॥

९४५—‘शक्तैः सुहृद्दिः परिदृष्ट-कार्ये-
राम्नातिभिर् नीतिषु बुद्धिन्महिः ॥
युध्मद्-विधैः सार्थमुपाय-विद्धिः
सिध्यन्ति कार्याणि सु-मन्त्रितानि ॥ १४ ॥

शक्तैरित्यादि—[शक्तैः] समर्थैः सुहृद्दिभित्रैः परिदृष्टकार्यैः मा भूदृष्ट-
कर्मणां कर्मसु विपाद इति । नीतिषु आम्नातिभिः अभ्यस्तगीतिशास्त्रैरित्यर्थैः ।
‘१८८८ इष्टादिभ्यश्च अपारादा’ इति इति । ‘क्षेन्विषयस्य’ इति कर्मणि
सप्तमी । बुद्धिमहिः ज्ञानविद्धिः । उपायविद्धिः । सामादिकुशलैरित्यर्थैः । युध्म-
द्विधैः सह कार्याणि सुमन्त्रितानि सिध्यन्ति ॥

९४६—उपेक्षिते वालि-खराऽऽदि-नाशे,
दग्धे पुरे, ऽक्षे निहते स-भृत्ये, ॥
सैन्ये द्विपां सागरमुच्चितीर्पा-
वृ-नन्तरं व्रत, यदेत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

उपेक्षित इत्यादि—वालिखरादिनाशेषुपूर्वेक्षितेषु द्विपां च सैन्ये सागरमु-
च्चितीर्पावृत्तरितुमेषणशास्त्रे । अनन्तरमिदानीं व्रत वदत यदत्र युक्तमिति ।
उच्चितीर्पाविति ‘३२०। इको ऽचि विभक्तो । अशब्दः’ इति नुम् न भवति ।
‘३२१। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्-७।१७४।’ इति पुंवद्वावः ॥

९४७—भुजाऽस-वक्षः-स्थल-कार्मुकाऽसीन्
गदाश् च शूलानि च यातुधानाः ॥
परामृशन्तः प्रथिताऽभिमानाः
प्रोचुः प्रहस्त-प्रमुखा दशाऽऽस्यम् ॥ १६ ॥

भुजांसेत्यादि—यदि वयं शत्रून् न व्यापादयामस्तदा किमेत्तर्भुजादिरूढ-
रिति प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहंकारा भुजादीन् परामृशन्तः प्रहस्तप्रमुखा
यातुधाना दशास्यं प्रोचुर्वक्तुमारवधा । ‘११३। वच परिभाषणे’ लिद उस् ॥

९४८—‘अ-खण्ड्य-मानं परिखण्ड्य शक्रं
त्वं पण्डितं-मन्यमुदीर्ण-दण्डः ॥
नराऽभियोगं नृ-भुजां प्रधान !
मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७ ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३११

अखण्ड्यमानमित्यादि—शक्रमखण्ड्यमानं अनभिभवनीयाहंकारं अतश्च पण्डितमन्यं पण्डितमात्मानं मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति तादृशं परिखण्ड्य जित्वा, त्वं नुभुजां प्रधानं ! उदीर्णदण्डः अश्यचित्तबलः सन् किमर्थं मत्रोन्मुखो मत्रप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे प्रापयसि । सुमञ्चितानि कार्याणि सिध्यन्तीनि । अत्र कर्तुर्गुणाभियोगेन क्रियाकलेन योगादात्मनेपदम् ॥

९४९—निर्यत्-स्फुलिङ्गाऽऽकुल-धूम-राशिं

किं ब्रूहि भूमौ पिनपाम भानुम्, ॥

आ दन्त-निष्पीडित-पीतमिन्दुं

ष्टीवाम शुष्केष्टु-लताऽस्थि-कल्पम्. ॥ १८ ॥

निर्यदित्यादि—ब्रूहि समादिग्न आमां तावन्नराभियोगः । किं भानुं क्षितौ पिनपाम चूर्णयाम । प्रश्ने लोट । '२५४३। रुदादिभ्यः श्वम् । ३।१।७८' निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेनाकुलो धूमराशिर्यस्य तं भानुम् । आ इनि विकल्पे वर्तते । दन्तनिष्पीडितपीतं इन्दुं वा पूर्वं दन्तनिष्पीडितं पश्चात्पीतं ष्टीवाम निरस्याम । '४३३। वौंसुपधायाः-।८।२।७८' इनि दीर्घः । शुष्केष्टुयष्टेरस्थीव तत्पदशम् ॥

९५०—स-राघवैः किं वत वानरैम् तैर्

यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन् नः ॥

स-स्थाणु-कैलास-धरा ऽभिधत्स्व,

किं द्यौरधोऽस्तु, क्षितिरन्तरीक्षे. ॥ १९ ॥

सराघवैरित्यादि—सस्थाणुर्यः कैलायः तस्य धर इति सः । धारयतीनि धरः । कर्तव्यच् । हे सस्थाणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्य यैः सराघवैः प्रातराशोऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति ते: सराघवैवर्वानरैः किं प्रयोजनम् । वतशब्दोऽनुशोचने । अतोऽभिधत्स्व आदिश । किं द्यौराकाशमधोऽस्तु भवतु, क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्टादस्त्विति ॥

यत्पुरं दग्धं तद्युपमत्प्रमादेनैव न शत्रुशन्येति दर्शयन्नाह—

९५१—चापल्य-युक्तस्य हरेः कृशानुः

समेधितो वालधि-भाक् त्वदीयैः ॥

शस्त्रेण वध्यस्य गलन्नधाक्षीद्

राजन् ! प्रमादेन निजेन लङ्घाम्., ॥ २० ॥

चापल्येत्यादि—चपलस्य भावश्चापल्यम् । ब्राह्मणादित्वात् प्यज । युवादि-प्रपि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपम् । तेन युक्तस्य हरेमर्कटस्य हे राजन् ! शस्त्रेण वध्यस्य सतः यो वालधिः उच्छ्वं तङ्गाक् समाश्रितः कृशानुस्वर्दीयैः भृत्यैः

३१२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

समेधितो वर्धितः तैलघृतादिभिर्गृहात् गृहं गच्छतो गलन् पुच्छात्पतन् लङ्घाम-
धाक्षीत् दग्धवान् । ‘३२६। एकाचो बशो भष्-।।१२३७।’ इत्यादिना
धत्वम् । हलन्तलक्षणा ब्रुद्धिः । ‘३२४। हो ढः ।।१२३९।’ ‘२५। पढोः कः
सि ।।१२४९।’ निजेन आमीयेन प्रमादेन ज्वालादर्शितलक्षणेन तदानीं तस्य
शस्त्रव्यापादनमेव युक्तमिति ॥

९५२—अथा उच्चितोरस्कमुदीर्ण-दृष्टिः

कृत्वा विवक्षा-प्रवर्णं शरीरम् ॥

विवृत्त-पाणिर् विहितोत्तराऽर्थं

विभीषणो ऽभापत यातुधानान् ॥ २१ ॥

अथेत्यादि—प्रहस्तादिवचनानन्तरं अञ्जितोरस्कं विन्यस्तहारन्वात् । पूजि-
तोरस्कम् । ‘८८। उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।।४।१५।’ ‘३०४७। अञ्जः पूजायाम्
।।७।२५।’ इतीद । ‘४२४। नाञ्चः पूजायाम् ।।४।३०।’ इत्यनुनासिकलोपप्रति-
षेधः । तादृशं शरीरं विवक्षाप्रवर्णं वकुमिच्छाभिमुखं कृत्वा शरीरस्य सौष्ठुवं
उत्पादेत्यर्थः । उदीर्णदृष्टिस्तदभिमुखदृष्टिः । विवृत्तपाणिस्तदभिमुखीकृतदक्षि-
णपाणिः विभीषणो यातुधानानभापत विहितोत्तरार्थं विहितः प्रतिपिद्धः परंसु-
दितस्य वचनस्यार्थो यत्र भापग इति ॥

९५३—‘युद्धाय राजा सुभृतैर् भवद्धिः

संभावनायाः सदशं यदुक्तम् ॥

तत् प्राण-पण्यैर् वचनीयमेव,

प्रज्ञा तु मन्त्रे ऽधिकृता, न शौर्यम् ॥ २२ ॥

युद्धायेत्यादि—युद्धार्थं राजा भवन्तः सुभृताः संवर्धिताः तैः सुभृतैर्यदुक्तं
‘भानुं पिनपाम्’ इत्यादि । कीदशम् । संभावनायाः सदशम् । तत्प्राणपण्यैर्वच-
नीयमेव । मन्त्रे तु प्रज्ञाधिकृता न शौर्यम् ॥

‘नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वम्’ इत्यत्रोत्तरमाह—

९५४—यच् चापि यत्ताऽऽदृत-मन्त्र-वृत्तिर्

गुरुन्त्वमायाति नराऽभियोगः ॥

वशीकृतेन्द्रस्य, कृतोत्तरो ऽस्मिन्

विध्वंसिताऽशेष-पुरो हनूमान् ॥ २३ ॥

यच्चेत्यादि—वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितशक्तस्य रावणस्य नराभियोगो यशादृत-
मन्त्रवृत्तिर्यनेनादता मन्त्रवृत्तिर्यस्य सः तादशो गुरुत्वमायातीति यच्चाप्युक्तं अ-
स्मिन् वस्तुनि हनूमान् कृतोत्तरो दक्षोत्तरः । यतः प्रध्वंसिताशेषपुरः । पुरं लङ्घा ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३१३

पूःशब्दो वा कृतसमासान्तः । यत्र कपिनाथभृत्येन इदशमनुष्टिं स कथं नरा-
भियोगो मन्त्रोन्मुखो न निरूप्यत इति ॥

प्रमादेनाग्निः लङ्कामधाक्षीदित्यत्रोत्तरमाह—

९५४—अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां

वध्यस्य देहे स्वयमैधितश् चेत्, ॥

विमृश्य तद् देव-धिया ऽभिधत्त

ब्रह्माऽस्त्र-वन्धोऽपि यदि प्रमादः. ॥ २४ ॥

अग्निगित्यादि—वध्यस्य वायार्हस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमादेन स्वयं
युष्माभिरग्निरेधितो दीपितः लङ्कां ददाह चेत्, तथास्तु । ब्रह्मास्त्रवन्धोऽपि यदि
प्रमादः तदेवधिया देवबुद्धा देवानां साम्विकवान्निर्मला बुद्धिः तथा विमृश्य
निरूप्याभिधत्त वृत् । सोऽपि प्रमाद इति यतो ऽसावसोवोऽपि विश्लेष-
पितः । अभिवत्तेति । '२५०१। दधस्तयोश्च ।१२१३८।' इत्यध्यासदकारस्य भष्
धातोश्च खरि चर्वम् ॥

पराभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह—

९५५—जगन्त्यमेयाऽङ्गुत-भाव-भाज्ञि,

जिताऽभिमानाश् च जना विचित्राः, ॥

कार्ये तु यत्कुं कुरुत प्रकृष्टं,

मा नीति-गर्भान् सु-धियोऽवमन्धवम्. ॥२५॥

जगन्तीत्यादि—असंख्यविचित्रभावभाज्ञि जगन्ति तत्रत्या अपि जनाः
विचित्राः शक्तिदेशकालवशात् जिताभिमानाश्च । अन्यैरुक्तैर्जयिते ऽभिमानस्ते-
पाम् । तेनात्मन्यभिमानो न कर्तव्य इति दर्शयति । कार्ये तु प्रकृष्टमुत्तमं यत्कुं
कुरुत । येन तत्तत्कार्यं सिध्यति । तत्र च ये युक्तिमभिदधति ताक्षीतिगर्भान्
नीतिरेव पाङ्गुण्यादिज्ञानं गर्भे येषाम् । अत एव सुधियो मावमन्धवं मा परि-
भूत । तदयुक्तानुष्ठानात् । '२६९७। हनः सिच् ।१२११४।' इति किञ्चविधान-
सामर्थ्यात् अनुनासिकलोपाभावः । '२२४९। धि च ।१२१२५।' इति सिचो
लोपः ॥

यथा च विजिगीषुणा वर्तितव्यं तथोपदिशन्नाह—

९५६—वृद्धि-क्षय-स्थान-गतामजस्तं

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ॥

घटेत सन्ध्याऽदिषु यो गुणेषु,

लक्ष्मीर् न तं मुञ्चति चञ्चला ऽपि. ॥२६॥

३१४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

वृद्धीत्यादि—आत्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः तस्य च वृद्धिक्षयस्थानमिति त्रीणि फलानि । गुणाश्च सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधी-भावाः पद् । तत्र यस्मिन् गुणे स्थितः पश्येदिहस्थः पश्यामीति । दुर्गसेतुवणि-कृपिशून्यनिवेशनवनद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतानि हन्तुं गुणमातिषेत् सा वृद्धिः । यस्मिन् गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येत् नेतरस्य तस्मिन्नि तिषेत् स क्षयः । स्वकर्मणां वृद्धिगुणेनाभिपश्येदेतत् स्थानमित्यनेन मार्गेण यो विजिगीषुः वृद्धिक्षयस्थानगतामात्मनः परस्य च वृत्तिमजसं शश्वत् प्रसमीक्षमाणो निरूपयन् सन्ध्यादिषु पद्मुणेषु घटेत यतेत । तं विजिगीषुं लक्ष्मीः राज्यश्रीः चञ्चलापि न मुच्छति । गुणशृङ्खलाबद्धत्वात् ॥

अन्ति स कालो यत्र विजिगीषुणा परवृद्धिरूपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह—

९५८—उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः

प्रनष्ट-नीतेरजितेन्द्रियस्य ॥

मदाऽऽदि-युक्तस्य विराग-हेतुः,

सन्मूलघातं विनिहन्ति या ऽन्ते. ॥ २७ ॥

उपेत्यादि—परः शत्रुः प्रनष्टनीतित्वादजितेन्द्रियः न मदादिपद्मूर्गं त्यजति, किंतु तेनैव युज्यते । तस्यैवं विधस्य या वृद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्य विरागहेतुः वैमुख्यकारणमुपेक्षणीयैव न तदभावाय । तेनेदशी या अन्ते अवसाने समूलघातं सर्वे सर्वेण विनिहन्ति विनाशयति ॥

तथान्ति स कालो यत्र विजिगीषुणाप्यात्मक्षय उपेक्षणीय इत्याह—

९५९—जनाऽनुरागेण युतो ऽवसादः

फलाऽनुबन्धः सुधिया ऽस्तमनो ऽपि ॥

उपेक्षणीयो ऽभ्युपगम्य संधिं

कामाऽऽदि-पद्म-वर्ग-जिता ऽधिपेन. ॥ २८ ॥

जनेत्यादि—आत्मनो ऽप्यवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः संबद्धः । अनुरूपकृतिमण्डलत्वाद्विजिगीयोः फलानुबन्धः फलमनुबन्धाति । सुधिया विदुषा अधिपेन राजा । कामादिपद्मूर्गजिता कामकोधलोभमोहमदेव्याणां पणां वर्गः तजिता उपेक्षणीयः । तत्रापि परैः संधिमभ्युपगम्य कृत्वा । अन्यथा क्षीणो-ऽयमिति परो ऽभियुक्तीत ॥

यदा च विजिगीषुः संधिविग्रहाभ्यां फलं न पश्येत् तदा स्ववृद्धिप्राप्यर्थेमा-सनं कुर्यादित्युपदिशन्नाह—

९६०—यदा विगृह्णन् न च संदधानो

वृद्धिं क्षयं चा ऽनुगुणं प्रपश्येत्, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३१५

आसीत राजा अवसर-प्रतीक्षस् तदा प्रयासं वितर्थं न कुर्यात् ॥ २९ ॥

यदेत्यादि—यदा हि राजा विजिगीपावस्थितः विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् आत्मनो ऽनुगुणामनुकूलां वृद्धिं न पश्येत् क्षयं वा परस्यात्मनो ऽनुगुणं न पश्येत् । संदधान इति संधिं च कुर्वन्नात्मनो ऽनुगुणं न पश्येत् तदा आसीत स्ववृद्ध्यर्थमासनं कुर्यात् न विग्रहं संधिं वा । अवसरः कालस्त प्रतीक्षत इति अवसर-प्रतीक्षः । '२९१३। कर्मण्यण् ।३।२।१' संधेविग्रहस्य वा स्वपरवृद्धिक्षयानुकूलं कालं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । न पुनः प्रयासं संधिविग्रहोदयमं वितर्थं निष्पलं निष्प्रयोजनं कुर्यात् । यदा तु परं विग्रहीतुमशक्तः तदा श्वावराहकलहं समानमुपदेश्यति ॥

संधिं कृतवतो ऽपि विजिगीपोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिमुपदिशशाह—

९६१—संधौ स्थितो वा जनयेत् स्व-वृद्धिं हन्यात् परं वोपनिषत्प्रयोगैः ॥ आश्रावयेदस्य जनं परैर् वा विग्राह्य कुर्यादवहीन-संधिम् ॥ ३० ॥

संधावित्यादि—संधौ स्थितो वर्तमानः जनयेत् स्ववृद्धिम् । यथा अस्युच्छ्रूतः तामभियुज्जीत परं वा शत्रुं उपनिषत्प्रयोगैः विषादिदानैः हन्यात् विनाशयेत् संधिना जातविश्वासत्वात् । आश्रावयेदस्य जनं देशादिदानेनाकर्षयेत् । बलवता अभियुज्यमानः परैः विग्राह्य कलहं कारयित्वा अवहीनसंधिं आक्रान्तसंधिं कुर्यात् । तस्योपतापितत्वात् ॥

संधित्सोविजिगीपोः शत्रुमण्डलमेदं कुर्वतः सुकरः संधिरित्युपदिशशाह—

९६२—संदर्शित-स्नेह-गुणः स्व-शत्रून् विद्वेषयन् मण्डलमस्य भिन्न्यात् ॥ इत्येवमादि प्रविधाय संधिरू वृद्धेर विधेयो ऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१ ॥

संदर्शितेत्यादि—अस्मच्छत्रवो ऽनेन संधानं मा कार्युरिति तान्विद्वेषयन् विमुखानुत्पादयन् । दर्शितस्नेहगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः । अस्य शत्रोमण्डलममात्यादिप्रकृतिं भिन्न्यात् । इत्येवमादि प्रविधाय संदर्शितेत्येवमादिवाक्यार्थं कृत्वेत्यर्थः । वृद्धेरधिगमाभ्युपायः प्रासिहेतुः संधिविधेयो ऽनुष्टेयः ॥

३१६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

विग्रहो ऽपि विशिष्टस्यैव विजिगीयोर्न यस्य कस्यचिदित्युपदिशन्नाह—

९६३—मत्वा सहिष्णूनपरेऽपजप्यान्

स्वकानधिष्ठाय जलाऽन्त-दुर्गान् ॥

द्रुमाऽद्रि-दुर्लङ्घ्य-जलाप्रधृष्यान्

वर्धेत राजा रिषु-विग्रहेण ॥ ३२ ॥

मत्वेत्यादि—स्वकानात्मीयाननुजीविनः सहिष्णून् समर्थान् अपरोपजप्यान् परैरभेद्यान् जलान्ते ये दुर्गाः प्रदेशाः तानधिष्ठाय तत्र स्यापयित्वा । ‘५४२। अधिशीङ—१४।४६’ इति कर्मसंज्ञा । कीदशान् द्रुमैरद्रिभिर्दुर्लङ्घ्य-जलैश्चाप्रधृष्यान् । अगम्यान् वनपर्वतजलभेदात् त्रिविधं दुर्गम् । रिषुणा सह यो विग्रहः तेन हेतुना राजा वर्धेत वृद्धुपचितः स्यात् ॥

यदा अरिविजिगीपूरपरस्परं हन्तुं न शक्तो तदा विजिगीयोरासनमुपदिशन्नाह—

९६४—शक्रोति यो न द्विपतो निहन्तुं,

विहन्यते ना ऽप्य-वलैर् द्विपद्धिः, ॥

स श्वा-वराहं कलहं विदध्या-

दासीत दुर्गाऽदिविवर्धयंश् च ॥ ३३ ॥

शक्रोतीत्यादि—यो विजिगीपुः अबलत्वात् द्विपतः शक्रनभिहन्तुं विग्रहीनुं न शक्रोति अबलैर्द्विपद्धिर्न विहन्यते स विजिगीपुः श्वावराहं कलहं विदध्यात् अनुतिष्ठेत् । श्वा च वराहश्च श्वावराहं तदीयमिव कलहम् । ‘१५००। तस्येदम् ।४।३।१२०’ इत्यन् । यथा चाण्डाला वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं विमुच्य योधयन्ति यद्यथं हतोऽनेन वा अयमिति तयोर्भक्ष्यत्वादुभयथा कार्यसिद्धेः । तद्वृयोर्विद्विपतोः कलहं विदध्यात् । स्वयं च दुर्गादिविवर्धयन् दुर्गसेनुवणिकश्चन्यनिवेशनद्रव्यहस्तिवनकर्मण्युपचिन्वन् आसीत तिष्ठेत् ॥

यदा विजिगीपुर्यानमात्रसाध्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत् तदा यायात् संश्रयेतेति गुणद्रव्यमुपदिशन्नाह—

९६५—प्रयाण-मात्रेण परे प्रसाध्ये

वर्तेत यानेन कृताऽभिरक्षः, ॥

अ-शक्रुवन् कर्तुमरेर् विघातं

स्व-कर्म-रक्षां च परं श्रयेत् ॥ ३४ ॥

प्रयाणमात्रेणेत्यादि—प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्रहमपेक्षेत्, यानेन वर्तेत्, स्ववृत्तौ वर्तेत् । कृताभिरक्षः अभियास्यतः कर्मणां द्विविधत्वप्रतिविधानात् । अरेविधातं दुर्गादिकर्मणोपधातान् स्वकर्मरक्षां स्वेषां दुर्गा-

तथा लक्ष्य-स्त्रे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्रादशः सर्गः—३१७

दिकर्मणां अपरेणोपहन्यमानानां रक्षां करुमशक्रुवन् शक्तिहीनत्वात् परं श्रयेत् ।
यमाश्रित्य क्षयस्थानात् ज्ञानवृद्धिमासुयात् । परो द्विविधः अभियोक्ता तद्विशि-
ष्टबलो उपरो इन्य इति ॥

यदा तु सहायसाध्यं कार्यं पश्येत् तदा संधिविग्रहासनद्वैधीभावं गच्छेदित्यु-
पदिशन्नाह—

९६६—एकेन संधिः, कलहो उपरेण
कार्यो उभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम् , ॥
एवं प्रयुज्ञीत जिगीषुरेता
नीतीर् विजानन्त्वहिताऽऽत्म-सारम् . ॥ ३५ ॥

एकेनेत्यादि—अभित उभयपार्श्वयोः संधिना विग्रहेण वा वृद्धिं प्रसमीक्ष्य
पश्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन संधिः अपरेण सहायाभियुक्तेन विग्रहः कार्यः ।
एवमुक्तेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलाबलं विजिगीपुर्विजानन्
पृता नीतीः पाङ्गुण्यलक्षणाः प्रयुज्ञीत ॥

त्वया पुनरेवं न प्रयुक्ता इति दर्शयन्नाह—

९६७—त्वया तु लोके जनितो विरागः,
प्रकोपितं मण्डलमिन्द्र-मुख्यम् , ॥
रामे तु राजन् ! विपरीतमेतत्
पश्यामि, तेना उभ्यधिकं विपक्षम् . ॥ ३६ ॥

त्वयेत्यादि—त्वया पुनश्चतुर्वर्णोच्छेदकारिणा लोके जनितो विरागः । इन्द्र-
मुख्यं च शकप्रधानं मण्डलं प्रकोपितम् । रामे तु सर्वमेतद्विपरीतं अनुरागेण
जनितं मण्डलं चानुरज्जितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि ॥

न चेदानीं भवतः कार्यं विनष्टं अपि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह—

९६८—एकेन वाली निहतः शरेण
सुहृत्-तमस् ते, रचितश् च राजा ॥
यदैव सुग्रीव-कपिः परेण,
तदैव कार्यं भवतो विनष्टम् . ॥ ३७ ॥

एकेनेत्यादि—तव सुहृत्तमो वाली यदैव परेण रामेण कर्त्रा शरेणेकेन
निहतः, सुग्रीवश्च कपिस्तवच्छत्रू राजा रचितः स्थापितः तदैव विनष्टमिति ॥

३१८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

अथ प्रतापवतो मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेव शत्रवो नश्यन्तीति चेदाह-

९६९—प्राकार-मात्राऽऽवरणः प्रभावः

खराऽऽदिभिर् यो निहतैस् तवाऽभूत्, ॥

लङ्घा-प्रदाहाऽक्ष-वध-दु-भङ्गैः

क्षाम्यत्यसावौप्यधुना अतिमात्रम्. ॥ ३८ ॥

प्राकारेत्यादि—तव त्रैलोक्यप्रमाथी प्रताप आसीत् । पुनः खरादिभि-
निहतैः प्राकारमात्रावरणो जातः । लङ्घायामेव समर्थस्वात् । असावौप्यधुना
लङ्घादाहेन, अक्षवधेन, दुमभङ्गेन, अशोकवनिकाभङ्गेन च अतिमात्रमत्यर्थं क्षाम्य-
ति ग्लानिमुपगच्छति ॥

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह—

९७०—षड्ग-वश्यः परिमूढ-बन्धु-

रुच्छिन्न-मित्रो विगुणैरुपेतः ॥

मा पाद-युद्धं द्विर्देन कार्षीर्

नम क्षितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम्. ॥ ३९ ॥

षड्गेत्यादि—वशंगतो वश्यः कामादेवैश्यः । परिमूढबन्धुः मूर्खामात्या-
दिपरिवारः । उच्छिन्नमित्रः वर्गस्यासंभवात् । अरिगणैरुपेतः । तद्विपरीतो
रामः । अतो द्विर्देन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विग्रहं कार्षीः । अपितु
क्षितीन्द्रं रामं नम । प्रणतोपभोग्यम् अनेन हीनसंधिमाह । तथा चोक्तम्—
‘प्रवृत्तं मन्त्रिणाकान्तो राजा वलवता वलः ॥ संधिनोपनमेत्तर्णं दण्डकोशा-
त्मभूमिभिः ॥’ इति ॥

युवयोः संधानकारणमस्येवेति दर्शयन्नाह—

९७१—रामो ऽपि दाराऽऽहरणेन तसो,

वयं हतैर् बन्धुभिरात्म-तुल्यैः, ॥

तस्य तसेन यथा ऽस्यसो नः

संधिः परेणा ऽस्तु, विमुच्च सीताम्. ॥४०॥

राम इत्यादि—यथा तसेनायसा तस्यायसः संधिर्घटते तद्वदस्याकं
तसानां तसेन रामेण संधिरस्तु । अतो मुच्च सीतां संधिनिमित्तम् ॥

यदि च तेन तसेनापि सता ज्यायसा न संधानं तदा सर्वे वयं न जीवामः
तव तेजसो विनाशकत्वादिति दर्शयन्नाह—

९७२—संधुक्षितं मण्डल-चण्ड-वातै-

रमर्ष-तीक्ष्णं क्षिति-पाल-तेजः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३१९

सामाऽभसा शान्तिमुपैतु राजन् ! प्रसीद, जीवाम स-वन्धु-भृत्याः ॥ ४१ ॥

संधुक्षितमित्यादि—क्षितिपालतेजः मीतावियोगजम् । इन्द्रादिमण्डले-
श्चण्डवातैरिव संधुक्षितं दीपितम् । अमर्पतीक्षणं असहिष्णुतयासह्यम् । सामा-
भसा साङ्गा संधिना अभसेव शान्तिमुपैतु । हे राजन् ! प्रसीद किं संर-
भेण । अन्यथा तमारण्योऽग्निरिव दुःखार्थपञ्जं तेजो विक्रमयतीति ॥

समानयोरपि संधानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्ज्यायसीत्यत्र हेतुं
दर्शयन्नाह—

९७३—अ-पक्ष-कुम्भाविंव भङ्ग-भाजा राजन्नियातां मरणं समानौ, ॥ वीर्यं स्थितः किंतु कृताऽनुरागे रामो भवांशु चोत्तम-भूरि-वैरी ॥ ४२ ॥

अपक्षेत्यादि—हे राजन् ! यथा कुम्भावपक्षौ भङ्ग-भाजौ परस्पराभिहतौ
विनश्यतः । तद्वत् समानौ युध्यमानौ मरणमियाताम् । सार्वधातुक्यकारत्वा-
दिणो न दीर्घत्वम् । राजन्नियातामिति '१३४। उमोहस्वादचि उमुद्र-१४३।३२।'
किंतु रामो वीर्यं स्थितः उत्साहशक्तियुक्त इत्यर्थः । विक्रमबलं चोत्सा-
हशक्तिः । कृतानुरागश्च अनुरक्तमण्डलत्वात् । भवान् पुनः उत्समभूरिवैरी ।
उत्तमा इन्द्रादयो भूरयः प्रभूता वैरिणः शत्रवो यस्य । अतस्तेन संधानमेव
युक्तं न विग्रहः । ननु च समज्यायोभ्यां संधीयेत हीनेनैव विगृहीयात् ।
मत्रप्रभावोत्साहशक्तिभिर्युक्तो ज्यायान् । अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः ।
तत्र ज्ञानबलं मत्रशक्तिः । कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः । विक्रमबलं उत्साहशक्तिः ॥

सत्यामुत्साहशक्तौ शेषयोरभावान्न हीनेन विग्रह एत्र युज्यत इत्याह—

९७४—दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत् प्रकृष्टमात्मानमरेस् तथापि ॥ रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥ ४३ ॥

दण्डेनेत्यादि—दण्डेन चतुरङ्गेन बलेन, कोशेन हेमरूप्यादिना यदि
प्रकृष्टमात्मानमरेः सकाशान्मन्यसे, तथाप्येवमपि न युक्तं यतो रिक्तस्य पूर्णेन
भवता विनाशो भङ्गः वृथा निष्फलः । पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे बहु हीयत
इति हीनेन बलवतोऽपि संधानं युक्तम् । रिक्तस्य भङ्गे मा ऽभूत् ॥

३२० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे हृतीयो वर्गः;

अन्यद्विजयफलमस्तीति चेदाह—

९७५—क्षिष्ठाऽस्त्म-भृत्यः परिमृग्य-सम्पन्
मानी यतेता ऽपि स-संशये ऽर्थे, ॥
संदेहमारोहति यः कृताऽर्थो,
नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः ॥ ४४ ॥

क्षिष्ठेत्यादि—यो मानी क्षिष्ठात्मभृत्यः चिरकालक्षिष्ठशरीरः क्षिष्ठभृत्यश्च । परिमृग्यसम्पत् प्रार्थनीया विभूतिर्येन । मृगयते: स्वार्थिकण्यन्तादचो यत् । संशये ऽर्थे स्यान्न स्यादिति यतेतापि यत्वं कुर्यात् । यः कृतार्थो भवादशः त्रैलोक्यविजयित्वात् संदेहमारोहति संदेहे प्रवर्तते, तस्य नूनमवश्यं श्रीर्विभृतिः रतिं स्थिरिति न करोति ॥

कदा तर्हि विग्रह इत्याह—

९७६—शक्यान्य-दोपाणि महा-फलानि
समारभेतौपनयन् समाप्तिम् ॥
कर्माणि राजा विहिताऽनुरागो,
विपर्यये स्याद् वितथः प्रयासः ॥ ४५ ॥

शक्यानीत्यादि—शक्यानि यानि कर्तुं पार्थन्ते । अदोपाणि शुद्धानि महाफलानि कार्याणि राजा समारभेत विग्रहेणेत्यर्थात् । उपनयन् समाप्तिं नयन् । विहितानुरागो ऽनुरक्तकृतिः । विपर्यये उक्तस्य । अशक्यानि दोपाधिकानि स्वल्पफलानि राजा समारभेत समाप्तिं च न नयति स वितथः प्रयासः निष्फलो विग्रहः ॥

ममापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चेदाह—

९७७—जेतुं न शक्यो नृ-पतिः सु-नीतिर्
दोषः क्षयाऽस्त्दिः कलहे ध्रुवश्, च ॥
फलं न किंचिन् न शुभा समाप्तिः,
कृताऽनुरागं भुवि संत्यजा ऽरिम्. ॥ ४६ ॥

जेतुमित्यादि—नृपती रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण । उत्साहशक्तियुक्तवात् । तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः ध्रुवो ऽवश्यंभावी । विग्रहे वा सति क्षयव्ययप्रयासप्रत्यवाया भवन्तीत्युक्तम् । फलं न किंचित् न शुभा समाप्तिः स्वबन्धुविनाशहेतुत्वात् । अतो योद्धुमरि ज्यायांसं संत्यज । भुवि कृतानुरागं त्वं पुनरकृतानुराग इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३२१

अन्यच्च वालिवध एव तस्यार्थसम्पज्जयायेति दर्शयन्नाह—

९७८—त्वन्-मित्र-नाशो, निज-मित्र-लाभः,

समेत-सैन्यः स च मित्र-कुच्छे ॥

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालि-वधे न कोऽर्थः ॥ ४७ ॥

त्वन्मित्रेत्यादि—वालिवधे सति शरेण रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः, अपि तु सर्वं एव पश्य । तथाहि । त्वन्मित्रनाशः तस्य च मित्रलाभः मित्रं च तद्वाभश्चेति । समेतसैन्यः कुच्छे संकटप्राप्तां भूतभोग्यः उपजीव्यः । वशो-अनुकूल इति ॥

तं विभिद्य साधयिष्यामीति चेदाह—

९७९—लोभाद् भयाद् वा ऽभिगतः कपीन्द्रो

न राघवं, येन भवेद् विभेद्यः, ॥

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्ध-राज्यः

प्रति-प्रियं सोऽभ्यगमच् चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥

लोभादित्यादि—कुद्दलब्धभीतावमानिताश्वत्वारो भूत्याः परस्य भेद्याः । तत्र कपीन्द्रो राघवं लोभाद्याद्वा त्रासाद्वा नाभिगतः । येन हेतुना ऽयं विभेद्यः स्यात् । यस्मादसौ सतां मार्गं स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥

तदनुजीविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयति—

९८०—फलाशिनो निर्झर-कुञ्ज-भाजो

दिव्याऽङ्गनाऽनङ्गरसाऽनभिज्ञाः ॥

न्यग्-जातयो रत्न-वरंरेत्तरलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपजप्याः ॥ ४९ ॥

फलाशिन इत्यादि—कपीनामपि मुख्या नीलकुमुदादयोऽपि नोप-जप्याः नोपजपतुं शक्याः । यतः फलाशिनो मिष्टाननिरपेक्षाः । निर्झरकुञ्जभाजः न रम्यप्रासादवासिनः । दिव्याङ्गनाङ्गरसानभिज्ञा दिव्याङ्गनासु योऽनङ्गरसः सुरतरसः तदनभिज्ञाः । न्यग्जातयः न्यज्ञन्तीति '३७३। कृत्विग्-१३।२।५९।' इत्यादिना किन् ॥

युध्मनिमत्रपुत्रोऽङ्गदोऽप्यभेद्य इति दर्शयन्नाह—

९८१—कृताऽभिषेको युवराज-राज्ये

सुग्रीव-राजेन सुताऽविशेषम् ॥

३२२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तारा-विधेयेन कथं विकारं

तारा-सुतो यास्यति राक्षसाऽर्थम् ॥ ५० ॥

कृतेत्यादि—सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना । तारासुतो-
ज्ञदः यौवराज्ये कृताभिषेकः सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणम् । सुतनिर्विशेषं
ममैवायं सुतो न वालिन इति । तत्कथं राक्षसार्थं विकारं भेदं यास्यति ।
नैवेत्यर्थः ॥

अन्यसमाश्रयादपि रामेण विग्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८२—पश्यामि रामादधिकं समं वा

ना ऽन्यं, विरोधे यमुपाश्रयेम, ॥

दत्त्वा वरं साऽनुशयः स्वयम्भू-

रिन्द्राऽऽदयः पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

पश्यामीत्यादि—रामादधिकं ज्यायांसं समानं वा न पश्यामि । यं विरोधे
विग्रहनिमित्तमुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम । संप्रभे लिङ् । स्वयंभूर्बहा तावन्ना-
श्रयः यतो वरं दत्त्वा सानुशयः विप्रतीसारवान् जातः । किमिदमकार्यमनुष्ठितं
मर्येति । इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं विरुद्धाः ॥

एवं दुर्गं समाश्रयोऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८३—दुर्गाऽश्रितानां वहुना ऽपि राजन् !

कालेन पाण्डिग्रहणाऽदिहेतुः ॥

दुर्गोपरोधं न च कुर्वतो ऽस्ति

शत्रोश् चिरेणाऽपि दशाऽस्य ! हानिः ॥ ५२ ॥

दुर्गेत्यादि—दुर्गाश्रितानामस्ताकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोबहुनापि कालेन
हे राजन् ! पाण्डिग्रहणादेः । आदिशब्दादादाटविकान्तपालादिप्रकोपस्य हेतुर्नास्ति
यद्वद्वादुपरोधो न भविष्यति । अत्र स्थितानां क्षय एव केवलं न च शत्रोरुप-
रोधं कुर्वतः चिरेणापि हानिः । युद्धशरीरोपयोगिनां सर्वदा संभवात् ॥

९८४—शस्त्रं तरुवींधरमम्बु पानं,

वृत्तिः फलैरू, नो गज-वाजि-नार्यः, ॥

राष्ट्रं न पश्चान्, न जनोऽभिरक्ष्यः,

किं दुःस्थमाचक्षव भवेत् परेषाम् ॥ ५३ ॥

शस्त्रमित्यादि—तरवश्च उर्वाधराश्वेति ‘९१०। जातिप्राणिनाम् । २४१६’
इति एकवज्ञावः । तच्छस्त्रं न शूलखड्यादि । पानमम्बु न मैरेयादि । फलैर्वृत्ति-
नैंदनादिभिः । नो गजवाजिनार्यः शरीरमात्रत्वान्निश्चिन्ता: । राष्ट्रं देशो न पश्चात्,

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३२३

अत एव तत्स्यो जनो नाभिरक्षयः । एवं च सति परेषां किं दुःस्थं इत्याचक्षव
कथय । अतो रामेण ज्यायसा संधिरेवास्तु न विग्रह इति ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८५—संधानमेवा ऽस्तु परेण तस्मान् ,
नाऽन्योऽभ्युपायोऽस्ति निरूप्यमाणः, ॥
नूनं वि-संधौ त्वयि सर्वमेतन्
नेष्यन्ति नाशं कपयोऽचिरेण.' ॥ ५४ ॥

संधानमित्यादि—तस्मात्परेण मंधिरेवास्तु । अन्य उपायो नाम्नि । अन्यथा
त्वयि विरुद्धबुद्धौ सर्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीनि ॥

९८६—विभीषणोक्तं वहु मन्यमानः
प्रोक्तम्य देहं परिणाम-नवम् ॥
सखलद्-वलिर् वार्धक-कम्प्र-मूर्धा
मातामहो रावणमित्युवाच. ॥ ५५ ॥

विभीषणोक्तमित्यादि—वहु मन्यमानः श्लावमानो मातामहो मातुः पिता
माल्यवाङ्नाम । देहं परिणामनन्तं वयसः परिणामानशीलं प्रोक्तम्योत्क्षय ।
अत एव सखलद्वलिः । वार्धकेन वृद्धभावेन । मनोज्ञादित्वात् बुन्ध । कम्पः
कम्पनशीलो मूर्धा यस्य सः । रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

९८७—एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्
योऽनेक-मायानि वियद्-गतानि ॥
रक्षः-सहस्राणि चतुर्दशा ऽसदीत्,
का तत्र वो मानुप-मात्र-शङ्का. ॥ ५६ ॥

एक इत्यादि—एकः असहायः । पदातिः न हस्त्यायारूढः पुरुषो मनुष्यः ।
धनुष्मान् धनुर्मात्रायुधः । चतुर्दश रक्षःसहस्राणि अनेकमायानि वियद्गतानि
प्रयातुमशक्यानि । परेषामित्यर्थात् । आर्दीत् हिंसितवान् । का तत्र वः युधमाकं
मानुपमात्रशङ्का नैवेत्यर्थः ॥

किंतु दिव्योऽसाविति तदेव दर्शयन्नाह—

९८८—ब्रह्मार्पिभिर् नूनमेयं स-देवैः
संतापितै रात्रिचर-क्षयाय ॥
नराऽस्त्रकृतिर् वानर-सैन्यशाली
जगत्य-जययो विहितोऽभ्युपायः ॥ ५७ ॥

३२४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

ब्रह्मेत्यादि—सदेवैव्रह्मादिभिः संतापितैः रात्रिचरक्षयाय नूनमयं राम उपायो
विहितः उत्पादितः । नराकृतिः आकृत्येव केवलं नरः । वानरसैन्यशाली आत्म्यः ।
अजय्यो जेतुमशक्यः ॥

दृष्ट्यैवं प्रकारो देवानां मयेति दर्शयन्नाह—

९८९—वज्राऽभिघातैर-विरुग्ण-मूर्तेः

फेणैर् जलानामसुरस्य मूर्धः ॥
चकार भेदं मृदुभिर् महेन्द्रो
यथा, तथैतत् किमपीति वोध्यम् ॥ ५८ ॥

वज्राभिघातैरित्यादि—असुरस्य नमुनेः वज्राभिघातैरपि अविरुग्णमूर्तेः
अचूर्णितशरीरस्य संबन्धिनो मूर्धो जलफेणैर्मृदुभिः भेदं चकार यथा तथेदमपि
शमे स्थितानामपि देवानां नराकृति वस्तु किमपीति वोद्धव्यम् ॥

अन्यथा कथं फेणपिण्डविनाश इत्याह—

९९०—क्र स्त्री-विपद्याः करजाः, क्र वक्षो

दैत्यस्य शैलेन्द्र-शिला-विशालम्, ॥

संपश्यतैतद् द्युपदां सुनीतं,

विभेद तैम् तन् नर-सिंह-मूर्तिः ॥ ५९ ॥

केत्यादि—स्त्रीविपद्याः स्त्रीभिः सोहुं शक्याः करजा नखाः क्र दैत्यस्य हिर-
ण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क्र च । वक्षः करजयोरपि दूरमन्तरं,
तथापि द्युपदां देवानां एतसुनीतं सुनयं संपश्यत । यत् तैनवैर्नरसिंहमूर्तिः
तद्वक्षो विभेद ॥

यत्रैवमुपायेन देवैर्निहन्यते तत्र त्वं कथं प्रमादी मुहूसीत्याह—

९९१—प्रमाद-वांसू त्वं क्षत-धर्म-वर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रु-भावम्, ॥

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुप्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम्' ॥ ६० ॥

प्रमादवानित्यादि—त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् । क्षतधर्मवर्त्मा
त्यक्ताचारः । अतो मुनीनामपि शमे स्थितानां शत्रुत्वं गतः । ईद्वशोऽपि कुलस्य
शान्तिं बहु मन्यसे चेत् श्लाघसे यदि । हे राजेन्द्र ! कुरुप्व विभीषणोक्तम् ॥

९९२—घोषेण तेन प्रतिलब्ध-संज्ञो

निद्राऽस्त्रिलाऽक्षः श्रुत-कार्य-सारः ॥

तथा लक्ष्य-स्थे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्रादशः सर्गः—३२५

**स्फुरद्-घनः साऽम्बुरिवा उन्तरीक्षे
वाक्यं ततो उभापत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥**

बोधेणेत्यादि—प्रह्लविभीषणमातामहानां वदतां यो घोपः तेन प्रति-
लक्ष्यसंज्ञो विवृद्धः कुम्भकर्णो जिद्राविलाक्षः लिङ्गया कपायितचश्चुः श्रुतकार्य-
सारः श्रुतकार्यशरीरः । ततः कार्यसारश्चवणानन्तरं वाक्यमभापत । यथा घनः
साम्बुः सजलोऽन्तरीक्षे विर्यनि स्फुर्जति तद्वृत् स्फुर्जन्निति ॥

कार्यं लिखित्य सदसि भापणानि न पञ्चाङ्गमत्रं विनेति माङ्गं तं तावदु-
पदर्शयन्नाह—

**९९३—'क्रिया-समारम्भ-गतो उभ्युपायो,
नृ-द्रव्य-मम्पत् नह-देश-काला, ॥
विपत्-प्रतीकार-युता उर्थ-सिद्धिर्
मन्त्वाऽङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च. ॥ ६२ ॥**

क्रियेत्यादि—क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः ससरम्भमन्तं गतः प्राप्तो यो उभ्यु-
पायः कर्मणामारम्भोपाय इत्यर्थः । इदमेकमङ्गम् । नृद्रव्यलम्पत् पुरुषाणां
द्रव्याणां च सम्पदिति द्वितीयम् । द्वयोस्महवचनं योगवाहिन्वज्ञापनार्थम् ।
सहदेशकालेति । यस्मिन् देशे काले च कार्यसिद्धिमालाभ्यां सह वर्तते इति
तृतीयम् । अत्रापि सहवचनं योगादेव । कर्मणामनुष्टीयमानानां या विप-
त्तस्या ग्रतीकारम्भेन युक्तं चनुर्थम् । अर्थसिद्धिः कार्यसिद्धिरिति पञ्चमम् ।
एतानि पञ्च मन्त्रस्याङ्गानि वदन्ति नीतिज्ञाः ॥

**९९४—न निश्चिताऽर्थं समयं च देशं
क्रियाऽभ्युपायाऽऽदिषु यो उतियायात्, ॥
म प्राप्नुयात् मन्त्र-फलं न मानी
काले विपन्ने क्षणदान्तचरेन्द्र ! ॥ ६३ ॥**

नेत्यादि—विनिश्चितार्थो उवश्यं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले देशे च
कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीपुर्वतियायात् नातिकामेत् ।
प्रतिपेधस्य द्वित्वात् प्रतिपेधद्वयं योजयम् । समयं च देशस्मिति पाठान्तरे
समुच्चयेनकं एव योजयः । क्रियाभ्युपायादिषु सत्सु, आदिशब्दात् पुरुषद्रव्य-
संपदिष्टप्रतीकारे च स प्राप्नुयान्मन्त्रकलम् । हे क्षणदान्तचरेन्द्र ! न पुनर्मानी
भवादशः काले विपन्ने प्राप्नोति । स हि देशकालौ हापयति ॥

**९९५—औष्ठ्यं त्यजेन् मध्य-गतो उपि भानुः,
शैत्यं निशायाम॑थवा हिमांशुः, ॥**

३२६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसव-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अनर्थ-मूलं भुवनाऽवमानी मन्ये न मानं पिशिताशि-नाथ ! ॥ ६४ ॥

ओष्ठ्यमित्यादि—हे पिशिताशिनाथ ! भानुमध्यगतो इपि मध्याहे इपि ओष्ठ्यमुष्टिर्णं त्यजेत् । संभावने लिह । अथवा हिमांशुर्निशायामपि शैत्यं त्यजेत् । भुवनावमानी पुनर्भुवनमवमन्तुं शीलमस्येति । नास्ति मत्सम इति स भवादशो मानं न त्यजेत् । अनर्थमूलं अनर्थम् कारणम् । एवं मन्ये जानामि ॥

९९६—तथा इपि वकुं प्रमधं यतन्ते

यन् मद्-विधाः मिद्दिमधीप्सवम् त्वाम् ॥

विलोम-चेष्टं विहिताऽवहासाः

पैरु हि तत् स्त्रेह-मर्यम् तमोभिः ॥ ६५ ॥

तथापीत्यादि—तथापि एवमपि सति मद्विधाः मिद्दिकार्थलिप्पत्तिमधीप्सवः आसुमेषणशीलाः । यत्थां विलोमचेष्टं प्रतिकूलचेष्टितम् । प्रसभ-माहत्य वकुं यतन्ते । परः दृतजन्मः शत्रुजन्मर्वा विहितावहासा एवंविधा अप्युपदिशन्तीति । वाशवदः पादपूरणे । तत्स्त्रेहमर्यैः स्त्रेहस्वभावैस्तमोभिर-ज्ञानैः स्त्रेहतमसाहृता बुवनीचर्चीः ॥

९९७—कृराः क्रिया, ग्राम्य-सुखेषु सङ्गः,

पुण्यस्य यः संक्षय-हेतुरुक्तः, ॥

निषेवितो इस्मा भवता इतिमात्रं

फलत्य-वलगु ध्रुवमेव राजन् ! ॥ ६६ ॥

कृरा इत्यादि—कृराः क्रियाः परहिंसादयः, ग्राम्यसुखेषु परदारोपभोगादिषु सङ्गः प्रसक्तिः, यः पुण्यस्यार्जितस्य संक्षयहेतुरुक्तः विद्यावृद्धैः । असौ भवतातिमात्रं सुषु निषेवितः सन् हे राजत्रिदार्नीं फलति फलं ददाति । अवलगु असारम् । ध्रुवमविनाशम् ॥

तस्माद्विलोमचेष्टस्य भवतो हितोपदेशो मम न किंचित् प्रयोजनं, तावत्तु स्यात् त्वदर्थं मध्याणत्याग इति दर्शयन्नाह—

९९८—दत्तं न किं, के विपया न भुक्ताः,

स्थितो इस्मि वा कं परिभूय नौचैः, ॥

इत्थं कृताऽर्थस्य मम ध्रुवं स्यान्

मृत्युम् त्वदुर्थे यदि, किं न लब्धम् ॥ ६७ ॥

दत्तमित्यादि—तव प्रसादादर्थेभ्यः किं न दत्तम्, के विपया न भुक्ताः, सर्वे एवानुभूताः । कं वा परिभूय तिरस्कृत्य उच्चैर्महति पदे न स्थितो इस्मि ।

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३२७

इत्थमनेन प्रकारेण कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि त्वदर्थं मृत्युरवश्यं
स्यात्, तदा किं न लब्धम् । सर्वमेव जन्मफलं लब्धमित्यर्थः ॥

तव पुनरद्यापि विभीषणोक्तं युक्तं, न प्रहस्तमुखोक्तमिति दर्शयन्नाह—

९९९—किं दुर्योगम् त्वय्युदितैर् मृपाऽर्थैर्

वीर्येण वक्ता ऽस्मि रणे समाधिम् ॥'

तस्मिन् प्रसुसे पुनरित्थमुक्त्वा

विभीषणो ऽभापत राक्षसन्द्रम् ॥ ६८ ॥

किं दुर्यैरित्यादि—त्वय्यपि स्थिते 'किं द्यारधो ऽस्तु' इत्यादिना
यान्युदितान्ययुक्तानि अलीकार्थानि तंदुर्योगः किम् । न किञ्चित् फलम् । कस्मा-
दिति चेत् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संग्रामे रामसंबन्धिना वीर्येण वक्तास्मि
वदिताहम् । रामवीर्यप्रतीकाराद्वात्यर्थः । इत्थमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्त्वा
उनुः भूयः प्रसुसे सति विभीषणो राक्षसन्द्रमभापत ॥

१०००—'निमित्त-शून्यः स्थगिता रजोभिर्

दिशो, मरुद्विर् विकृतैर् विलोलैः ॥

स्वभाव-हीनंर् मृग-पक्षि-घोपेः

क्रन्दन्ति भर्तारमिवा ऽभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

निमित्तशून्यैरित्यादि—रजोभिन्निमित्तशून्यः निर्निमित्तः दिशः स्थगिता:
संछादिताः । 'स्थग संवरणं' मरुद्विश्च विकृतः पर्यावर्लोर्लियतदिग्वर्तिभिः
स्थगिताः । मृगपक्षिणां च घोपेः स्वभावहीनं भर्तारमिवाभिपन्नं मृतं शोकात्
क्रन्दन्ति ॥

१००१—उत्पात-जं छिद्रमसौ विवस्वान्

व्यादाय वक्राऽऽकृति लोक-भीष्मम् ॥

अत्तुं जनान् धूसर-रश्मि-राशिः

सिंहो यथा कीर्ण-सटो ऽभ्युदेति ॥ ७० ॥

उत्पातजमित्यादि—असौ विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं वक्राकृति लोक-
भीष्मं लोकस्य भयानकं व्यादाय प्रसार्य । व्याङ्गपर्वत्य ददाते: कर्वो ल्यपि
रूपम् । जनानत्तुं भक्षयितुं धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदेति उद्गच्छति ।
यथा सिंहः कीर्णसटः विक्षिप्तेकसरकलापः मुखं व्यादायात्तुमुक्तिष्ठति तद्वदिति ॥

१००२—मार्गं गतो गोत्र-गुरुर् भृगूणा-

मगस्तिना ऽध्यासित-विन्ध्य-शृङ्गम्, ॥

३२८ भद्रि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संदृश्यते शक्र-पुरोहितोऽहि,
क्षमां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चौल्काः ॥७१॥

मार्गमित्यादि—अगमिना यदध्यासितं विन्ध्यशूङ्गं तन्मार्गं भृगृणां गोत्र-
गुरुः शुक्रो गतः । दक्षिणमार्गचारी शुक्र इत्यर्थः । शक्रपुरोहितोऽपि वृहस्पतिः
अहि दिवसे संदृश्यते । उल्काश्च क्षमां पृथिवीं कम्पयन्त्यः निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-
मांशंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥
क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानुवक्रा
भ्राम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांशंसवः आशंसनशीलाः
'३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३२१६८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः
परुपस्वनाः [कृशानुवक्राः] ज्वलनसदशवदनाः निर्भयाः परितो अमन्ति ॥

१००४—पयो घटोऽग्नीरपि गा दुहन्ति
मन्दं विवर्णं विरसं च गोपाः, ॥
हव्येषु कीटोपजनः स-केशो
न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनोऽपि. ॥७३॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्बर्णं विरसं अस्वादु मन्दं अल्पं
पयस्त्विनीरपि दुहन्ति । '५३९ अकथितं च । ११४५१।' इति द्विकर्मकता ।
तथा शोभनेन्धनोऽप्यग्निर्दीप्यते, हव्येषु हवर्नीयेषु घृतादिषु सत्सु ।
'२८४२। अचो यत् । ३१९७।' उपजननमुपजनः । भावे घञ् । '२५१२। जनिव-
ध्योश्च । ७।३।३४।' इति न वृद्धिः । कीटानामुपजनोऽस्येति कीटोपजनः । सह-
केशः सकेशः दद्यामानकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्
स्त्रेहान् मया रावण ! भाष्यमाणः, ॥
वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते
स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम्. ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते, तस्मात्
हे रावण ! स्त्रेहान्मया त्वं भाष्यमाणः अस्मिन् वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्प-
णेनैव सन्धानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य घञ्—६।३।१२२।' इति बहुलं दीर्घः ।
कस्मादेवं भाष्यत इति चेत् । यस्मादनुजीविवृत्ते ऽवस्थिताः यद्वचनं दुःखं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३२९

दुःखहेतु तदा कदुकत्वात् । परिणामपथ्यम् आयत्यां हितं तत्पदस्य स्वामि-
पदे स्थितं वदन्ति ॥

१००६—विरुग्ण-संकीर्ण-विपन्न-भिन्नैः

प्रक्षुण्ण-संह्रीण-शिताऽख्य-वृक्णैः ॥

यावन् नराऽशैर् न रिपुः शवाऽशान्

संतर्पयत्यानम् तावदस्मै ॥ ७५ ॥

विरुग्णेत्यादि—यावद्ग्रिपुः नराशः राक्षसैः शवाशान् गृध्रशृगालादीन् ।
शवमश्वन्ति इति कर्मण्यण् । न संतर्पयति न ग्रीणयति तावदस्य रिपोः आनम
चरणावित्यर्थात् । कीटशैः । विस्तर्णभिन्नाङ्गैः । '३०१९। ओदितश्च ।१।२।४५।'
इति निष्ठानव्यम् । संकीर्णैः इतमन्तो विक्षिप्तैः, विपन्नैस्तैर्भिन्नैविद्विरितदेहैः,
प्रक्षुण्णैः । एव्यो '३०१६। रदाभ्याम्—।१।२।४२।' इति नव्यम् । संहीर्णल-
ज्जितैः वयमेवमवस्थां नीता इति । शितेन तीक्ष्णेन अस्त्रेण वृक्णैः छिन्नैः ।
'२४१२। ग्रहि-ज्या-।१।२।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । संयोगादिलोपः ।
कुञ्चं च । ओदित्वान्नव्यम् ॥

१००७—भ्रू-भङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषण-रूक्ष-चक्षुः ॥

गिरं जगादौग्र-पदामुदग्रः

स्वं स्फावयन् शक-रिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

भ्रूभङ्गमित्यादि—शकरिपुर्दशाननः विभीषणवचनात् कुद्धः । ऋभङ्गं
अकुटिमाधाय आवङ्ग्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा भीषणरूक्षचक्षुः भयानकपरूप-
चक्षुः । उद्ग्रः उच्चामितदेहैः स्वं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् वर्धयन् । '२५९७।
स्फायो वः । ७।३।४।१।' इति औ वत्वम् । विभीषणं जगाद् गिरं वाचम् ।
उग्रपदां सुसिद्धन्तानां स्वरूपतो ऽर्थत्वं प्रसवत्वात् ॥

१००८—'शिला तरिष्यत्युदके न पर्ण,

ध्वान्तं रवेः स्यन्तस्यति, वह्विरिन्दोः, ॥

जेता परो ऽहं युधि जेष्यमाणस्

तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्य-नसः ! ॥ ७७ ॥

शिलेत्यादि—उद्दके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णम् । रवेः सूर्योत् ध्वान्त-
मन्धकारं स्यन्तस्यति स्यविष्यति । '८।४। स्यन्द् प्रस्तवणे' इत्यस्तात् '२।४।८।
न वृक्षश्चतुर्थ्यः ।७।२।५।१।' इतीद् न भवति । '१।२।६। खरि च ।१।४।५।५।'
इति चत्वर्थम् । तथा वह्विरिन्दोः स्यन्तस्यति । अहमप्येष पर उक्तृष्टः जेता युधि
संग्रामे जेष्यमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यनसः विभीषण ! तुल्यानि

३३० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्मे तृतीयो वर्गः;

मन्यस्व अवगच्छ । लोटि रूपम् । यदि जेनाप्यहं परेण जीये शिलातरणादी-
न्यपि भविष्यन्ति ॥

१००९—अ-अनेवृतं भूंतेषु गृह-वेरं

सत्कार-काले ऽपि कृता ऽभ्यसूयम् ॥

विभिन्न-कर्माऽशय-वाक् कुले नो

मा ज्ञाति-चेलं, भुवि कस्यचिद् भूत् ॥ ७८ ॥

अनिर्वृतमित्यादि—भूतिषु ज्ञातिसंबन्धिनीपु अनिर्वृतमसुखिनम् । गृह-
वेरं काले हनिष्यार्मीति संभृतापकाराशयम् । सत्कारकाले ऽपि पूजाकाले ऽपि
कृतामर्पम् । विभिन्नाः कर्माशयवाचो यस्य तद्विभिन्नकर्माशयवाक् । आशयो-
ऽन्यो वाकर्मणी चान्ये यस्येति । ईदशं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिरसाकं कुले मा
भूत् । कस्यचिदन्यस्य वा मा भूत् । चेलशब्दो गर्हिते वर्तते ॥

१०१०—इच्छन्त्यभीक्षणं क्षयमात्मनो ऽपि

न ज्ञातयम् तुल्य-कुलस्य लक्ष्मीम् ॥

न मन्ति शत्रून्, न च बन्धु-वृद्धिं

संतप्यमानैरु हृदयैः सहन्ते ॥ ७९ ॥

इच्छन्तीत्यादि—ज्ञातयः आत्मनः सुषु क्षयं विनाशमिच्छन्ति, न पुनस्तु-
ल्यकुलस्य एकहेतुगोत्रस्य लक्ष्मीं श्रियम् । तथा शत्रुं कामं नमन्ति, न पुनर्बन्धु-
वृद्धिं बन्धुसन्ततिं सहन्ते । संतप्यमानैर्हृदयैः ईर्ष्यथा दद्यमानैः ॥

किं मया कृतं येनवसुच्यत इति चेदाह—

१०११—त्वया ऽद्य लङ्काऽभिभवे ऽति-हर्षाद्

दुष्टो ऽति-मात्रं विवृतो ऽन्तरात्मा, ॥

धिकू त्वां, मृषा ते मयि दुस्थ-बुद्धिर्

वदन्ति दं तस्य ददौ स पार्णिम् ॥ ८० ॥

त्वयेत्यादि—लङ्कापरिभवे लङ्कोपरोधे अतिहर्षात् हर्येण दुष्टान्तरात्मा
अतिमात्रं सुषु त्वयाद्य विवृतः प्रकाशितः । मयि दुस्थबुद्धिः अस्मद्विषये दुस्थो-
ऽभियुक्तो ऽयमिति बुद्धिः ते मृषा मिथ्या । अतस्वां धिगिति वदन् स दशा-
ननः तस्य विभीषणस्य सिंहासनोपाश्रितबाहोः पार्णिण पादप्रहारं शिरसि ददौ ॥

१०१२—ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्,

धैर्येण मन्युं, विनयेन गर्वम्, ॥

मोहं धियोत्साह-वशादशक्तिं,

समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३३

तत् इत्यादि—[ततः] शार्णिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः कोपं क्षमया क्षान्त्या जिगृह्णन् अभिभवन्, तथा धैर्येण मन्युं शोकं, त्रिनयेन गर्वं, मोहं वैचित्र्यं [ध्रिया] प्रज्ञया, उत्तमाहवशादशक्तिमसामर्थ्यं जिगृह्णन् अपमानेन कोपादीनां संभवात्। चतुर्भिः सचिवैरमात्रैः समं सार्वमुदस्थानं आसनादुत्थितः ॥

१०१३—उवाच चैनं क्षणदा-चरेन्द्रं—

'सुखं महा-राज ! विना मया ऽस्त्व. ॥

मूख्योऽस्तुरः पथ्य-कटूननश्नन्

यत् साऽस्तमयोऽसौ, भिपजां न दोपः ॥८३॥

उवाचेत्यादि—उत्थितश्चानन्तरं रावणमुदाच-हे महाराज ! मया विना मुखमास्त्व तिष्ठ । आम्लेण्ड । तवात्र दोपो न मसोपदेष्टः । यस्मान्मूर्खानुरः मूर्खो य आनुरः पथ्यकटूननश्नन् अभक्षयन् यत्यामयः रोगवान् असौ भिपजां देवानां न दोपः, किंतु तस्येव ॥

१०१४—करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः,

प्रतुप्यति श्रोत्र-सुखैर-पथ्यैः ॥

विवेक-शून्यः प्रभुरात्म-मानी,

महानंनर्थः सुहृदां वता ऽयम् ॥ ८४ ॥

करोतीत्यादि—प्रभुर्विवेकश्चान्यो निर्विवेकः । आत्ममानी मत्समोऽन्यो नाम्तीति आत्मानं श्लाघमानः । आत्ममाने इति । स्फुटमुच्यमानो वैरं करोति क्षेहं न करोति पथ्यमनेनोक्तमिति । श्रोत्रसुखैः तदर्थमनेनोहारिमिः अपथ्यैस्तुप्यति । तस्मादयं प्रभुः सुहृदामाश्रितानां महान् अनर्थः । अनर्थहेतुवान् । वतशब्दः खेदे ॥

१०१५—क्रीडन् भुजङ्गेन गृहाऽनुपातं

कश्चिद् यथा जीवति संशय-स्थः, ॥

संसेवमानो नृ-पतिं प्र-मूढं

तथैव यज् जीवति, सो ऽस्य लाभः ॥८५॥

क्रीडश्चित्यादि—यथा कश्चिन् सर्पयाही गृहानुपातं गृहं गृहमनुपत्य । '३३७८ विशि-पति-३४४५६' इत्यादिना णमुल । भुजङ्गेन सह क्रीडन् जीवति संशयस्थः संदेहे वर्तमानः किमयं खादिप्यति न वेति । तथैव प्रमूढं मूर्खमधि-पतिं संसेवमानो यज्जीवति सो ऽस्य लाभः । आम्तामन्यो लाभ इति ॥

१०१६—दत्तः स्व-दोपैर् भवता प्रहारः

पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य, ॥

स चिन्तनीयः सह मन्त्रि-मुख्यैः

कस्या ऽस्त्रयोर् लाघवमादधातु ॥ ८६ ॥

३३२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

दत्त इत्यादि—स्वदोपैरविवेकित्वादिभिर्भवता पादग्रहारः यो मम धर्म्ये
धर्मादनपेते मार्गे स्थितस्य दत्तः, स मत्रिमुख्येरेतैः सह चिन्तनीयः । आव-
योर्मध्ये कस्य लाघवमादधातुं करोत्विति । यावन्निरूप्यमाणस्तवैवेति भावः ॥

१०१७—इति वचनमसौ रजनिचर-पतिं

बहु-गुणमसकृत् प्रसभमभिदधत् ॥

निरगमद-भयः पुरुष-रिपु-पुरान्

नर-पति-चरणो नवितुमरि-नुतौ. ॥ ८६ ॥

इतीत्यादि—इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थावगादत्वात्, असकृत् बहुत्वात्,
प्रसभम् आहत्य रजनिचरपतिमभिदधत् ब्रुवन् । ‘४२७। नाश्यस्ताच्छतुः । ७। १। ७८’
इति नुस्प्रतिपेधः । रजनिचर इति ‘१००१। ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।
६। ३। ६। ३।’ संज्ञायां हस्तत्वम् । पुरुषरिपुपुरालङ्कातः निरगमत् निष्कान्तः ।
अभयः सन् नरपतिचरणो रामस्य पादां अरिभिरपि नुतौ शूरत्वात् । ‘२३८।
श्युकः—७। १। १।’ इतीदप्रतिपेधः । नवितुं प्रणामपूर्वकं स्तोतुम् । अनेकार्थ-
वाद्वात् नां ननुमित्यर्थः ॥

१०१८—अथ तमुपगतं विदित-सुचरितं

पवन-सुत-गिरा गिरि-गुरु-हृदयः ॥

नृ-पतिरमदयन् सुदित-परिजनं

स्व-पुर-पति-करः सलिल-समुदयैः. ॥ ८७ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्न-काण्डे भाविकत्व-

प्रदर्शनस्तृतीयः ॥ काव्यस्य द्रादशः सर्गः ॥

अथेत्यादि—[अथ] अनन्तरं विभीषणमुपेतं सेतुबन्धचिन्ताकाले राममु-
पगतवानिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रभातकथनं विस्त्रियेत । पवनसुत-
गिरा हनुमद्वचनेन सच्चरितो ऽयमिति विदितं सुचरितं येन । नृपतिः रामः
गिरिगुरुहृदयः गिरिवत् गुरु अप्रकम्पं हृदयं यस्य । सलिलसमुदयैः जलपूर्णघटे
स्थितैः स्वपुरपतिकरः । लङ्काधिपतिं कुर्वन्तीति हेतौ टः । अमदयत् हर्षितवान् ।
‘८। १। मदी हर्षे’ इत्यस्य हेतुमण्णयन्तस्य घटादित्वान्मित्वे हस्तत्वम् । सुदितप-
रिजनं स्वामी लङ्काधिपत्ये ऽभिपिच्यत इति तस्य हृषा अनुजीविन इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘विभीषणाऽगमनो’ नाम

द्रादशः सर्गः ॥

तथा लक्ष्यन्ते कथानके 'सेतुवन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३३

त्रयोदशः सर्गः—

काव्यं संस्कृतप्राकृतापश्च्रादाच्चिविधम् । तत्र शब्दभवेदशीयपदयोः प्राकृ-
तभाषयोरपश्चंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासंभवात् शब्दसमायाः प्राकृ-
तभाषायाः समावेशाः । तमार्योगीत्या स्कन्धकलक्षणया दर्शयन्नाह ॥

विभीषणागमनाप्राकृ यद्वृत्तं रामस्य तदाह—

१०१९—चारु-समीरण-रमणे

हरिण-कलङ्क-किरणाऽवली-स-विलासा ॥

आवद्ध-राम-मोहा

वेला-मूले विभावरी परिहीणा ॥ १ ॥

चार्वित्यादि—रामो रात्रा निद्रावान् पल्लवशयनमध्यष्टादित्युक्तम् । तस्य
नियमपूर्वे सुसवतः प्रभातमभूदिति कथर्यति । वेलामूले पारसमीपे । प्राकृते
पुंलिङ्गनपुंसकयोराकारान्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने मित्वमेत्वं वा रूपम् ।
चाहसमीरणरमणे रमयन्तीति रमणम् । '२८९६। नन्दि-३।१५१३४।' इत्यादिना
लयुः । समीरणेन रमणम् । चारु च तत्समीरणरमणं चेति । तत्र विभावरी रात्रिः
परिहीणा क्षीणा । हरिणकलङ्कस्य या: किरणवल्यः ताभिः सविलासा सविभ्रमा ।
अतश्चावद्धो रामस्य मोहो मृच्छा यथेति । 'कृदिकारादक्षिनः' इत्यनेन आवलि-
रावलीत्युभयमपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥

१०२०—बद्धो वासर-सङ्घे

भीमो रामेण लवण-सलिलाऽवासे ॥

सहसा संरम्भ-रसो

दूराऽरुढ-रवि-मण्डल-समो लोले ॥ २ ॥

बद्ध इत्यादि—नियमस्थिते ऽपि मयि नासौ समुद्रे उत्थित इति । वास-
रसङ्गे प्रभातकाले रामेण लवणसलिलावासे समुद्रे इति विषयसमी ।
सहसा तत्क्षणं संरम्भरसः क्रोधरसो वीराख्यः भीमो दुःप्रेक्ष्यः बद्धो जनितः ।
दूरारुढरविमण्डलसमो लोल इति । दूरमारुढो मध्याहस्यो यो रविः तस्य
मण्डलं तेन समस्तुल्यो ऽतिरीक्षणत्वात् । लोले चञ्चले समुद्रे प्रभातवातेन
क्षोभ्यमाणत्वात् ॥

१०२१—गाढ-गुरु-पुंख-पीडा-

स-धूम-सलिलाऽरि-संभव-महा-वाणे ॥

आरुढा संदेहं

रामे स-मही-धरा मही स-फणि-सभा ॥ ३ ॥

गाढेत्यादि—गाढं सुषु गुरोः पुद्धस्य या पीडा पीडनम् अङ्गुष्ठाभ्यां तया हेतुभूतया सधूमसलिलारेः अग्ने: संभवो यत्र स महाबाणो यस्य रामस्य तस्मिन् सति । महासंदेहमारुटा संशयं प्राप्ता समहीधरा मही सफणिसभा सह भुज-झसमूहेन । धारयन्तीति धराः । अत्र धकारस्य पदमुखे वर्तमानस्य हकारो न भवति । प्राकृते पदमध्यान्तशोर्विधीयमानत्वात् । महीधर इति समस्तपदे ऽपि न प्रवर्तते । अत्र पूर्वपदमुत्तरं पदमिति व्यपदेशात् । एवं च सति गोधर-वज्र-धर-चक्रधर-शङ्खधरादिषु न प्रवर्तते । महीधरो महीधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते । अमहानां विकल्पेन दृस्यदर्शनात् ॥

१०२२-घोर-जल-दन्ति-संकुल-

मट्ट-महापङ्क-काहल-जलास्त्रवासम् ॥

आरीणं लवण-जलं

समिद्ध-फल-वाण-विद्ध-घोर-फणि-वरम् ॥४॥

घोरेत्यादि—रामेणाभ्रेये शरे क्षिसे सति लवणजलमारीणं समन्नात् शुष्कम् । ‘११२८ रीढ़ स्वर्णे’ इत्यस्मात् निष्ठातकारस्य ‘स्वादय ओदितः’ इति नत्वम् । ‘१९७। अट्-कुपु-१।४।२।’ इति णत्वम् । रीणमित्यप्रयोगः प्राकृते महाराष्ट्रे तस्याप्रयोगात् । घोरः: रैंड्रेजलदन्तिभिः संकुलं व्यातम् । अहृः शुष्को यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावासा मत्स्यादयो यत्र । ‘२६३। अट् अतिक्रम-हिसनयोः’ इत्यस्य रूपम् । समिहृफलेन दीपकलेन वाणेन विद्वाः घोरा: फणिवरा महासर्पी यत्रेति ॥

१०२३—स-भयं परिहरमाणो

महाऽहि-संचार-भासुरं सलिल-गणम् ॥

आरुढो लवण-जलो

जल-तीरं हरि-वलाऽऽगम-विलोल-गुहम् ॥५॥

सभयमित्यादि— सठिलगणं सलिलसनूहं सभयम् । महाहीनां संचारण भासुरं भासनशीलम् । तच्छ्रोमणियोतितत्वात् परिहरनाणः परित्यजन् । कर्व-भिप्राये तङ् । लवणजलः समुद्रः । लवणं जलमस्येति । जलर्त्तरं तटं यत्र राम-मित्यष्टिति तदारुढः संप्राप्तो मूर्तिमान् । हरिबलागमेन वानरसेन्यागमेन विलोला व्याकुला ग्रहा यत्रेति ॥

१०२४—चम्बल-तरु-हरिण-गणं

वहु-कुमुदाऽवन्ध-वद्ध-रामाऽस्त्रासम् ॥

हरि-पल्लव-तरु-जालं

तुङ्गोरु-समिद्ध-तरु-वर-हिम-च्छायम् ॥ ६ ॥

तथा लक्ष्य-हमे कथानके ‘सेतुबन्धनं’ नाम व्रयोदशः सर्गः— ३३५

चञ्चलेत्यादि—चञ्चलश्रूपः तम्हरिणानां वानशाणां गणो यत्र जलनीरे ।
बहुकुमानां वृक्षाणामाबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बहू घटितो रामावासो यत्र ।
हरिपङ्कवानि तरुजालानि यत्र । तुङ्गा उरवः परिमण्डलः समिद्धा उज्ज्वला ये
तस्वरगम्भैर्हिमा शीतला छाया यत्र तज्जलतीरम् ॥

१०२५—वर-वारणं सलिल-भरेण

गिरि-मही-मण्डल-संवर-वारणम् ॥

वसु-धारयं तुङ्ग-तरङ्ग-मङ्ग-

परिहीण-लोल-वसुधा-रथम् ॥ ७ ॥

कुलकम् ॥ एतानि सप्त संकीर्णानि ॥

वरेत्यादि—वरा उक्षषा वारणा यत्र । सलिलभरेण सलिलसमूहेन यो
गिरीणां महीमण्डलम् च नंवरः संवरणमावरणम् । ‘३२३४। ग्रह-१३।३।३८।’
इत्यादिनाप् । तस्य वारणं नियेधकम् । समुद्रस्य वेलातिक्रमात् । वसु द्रव्यं तस्य
धरयं धारकम् । ‘२९००। अनुपमर्गात्-३।३।१३।८।’ इति गिजन्ताच्छः ।
तुङ्गः अश्रेणिहा ये तरङ्गान्मः सह यः सङ्गः संश्लेषः तस्मात् परिहीणो नष्टो
लोलो वसुधायां तासंवन्धिन्यां रथो खेंगो यत्र तज्जलतीरमारुदः । गणितक्रम-
मेतत् । एतानि सप्त संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोरविशिष्टवान् ॥

१०२६—प्रणिपत्य ततो वचनं

जगाद् हितमायतो पतिः वारीणाम् ॥

गङ्गाऽवलम्बि-वाहू

रामं वहलो-हरि-तमाल-च्छायम् ॥ ८ ॥

प्रणिपत्येत्यादि—ततसीरप्राप्तेरनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणि-
पत्य वचनं जगाद् । हितमात्मनो रामस्य पृथमायतादागामिनि काले । गङ्गाव-
लम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णादादातुर्यस्य च गङ्गावलम्बिवाहुः । संस्कृते
‘१७।४। दृलोपे पूर्वत्य दीर्घो उणः ।६।३।११।’ प्राकृते तु पुंलिङ्गे उकारस्य दीर्घ-
त्वम् । विभक्तिनकारस्य च लोपः । उर्महान् हरिः हरितो यस्तमालः । बहुला
घना तस्येव छाया यस्य तमिति । पूर्वाधिं निरवद्यमिति । पूर्वस्मिन्नर्थे प्राकृतसा-
भादान् निरवद्यं पश्चादर्थे तु संकीर्णमेव ॥

पूर्वाऽर्धं निरवद्यम् ॥

१०२७—‘तुङ्गा गिरि-वर-देहा,

अ-गमं सलिलं, समीरणो रस-हारी, ॥

अ-हिमो रवि-किरण-गणो,

माया संसार-कारणं ते परमा. ॥ ९ ॥

३३६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

तुङ्गा इत्यादि—गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्रांशवः, अगमं सलिलं अगम्यम् । ‘३२३४। ग्रह-३।३।५८’ इत्यादिनाप् । समीरणो रसहारी अपा-मुच्छोपकः, अहिम उष्णः रवेः किरणगणः । एतत्सर्वं तव माया परमा महती संसारस्य कारणम् । सर्वथा त्वं विष्णुः त्वंकुतेषु को रोप इति ॥

१०२८—आयास-संभवारुण !

संहर संहार-हिम-हर-सम-च्छायम् ॥

वाणि, वारि-समूहं

संगच्छ पुराण-वारु-देहाऽस्त्रवासम् ॥ १० ॥

आयासेत्यादि—यस्यात्क्लंसारकारणं यदगम्यं सलिलं कृतं, तस्मात्त्वं हे आयाससंभवारुण रोपसंभवेन रक्षीभृत ! संहारे प्रलये हिमहरा आदित्यामैः समा छाया यस्य वाणस्य तं संहर उपशमय । वारिसमूहं संगच्छ अर्जीकुरु । सकर्मकत्वात् ‘२६९९। समो गमि-३।३।२९’ इत्यात्मनेपदं न भवति । पुराणः शाश्वतः दर्शनीयो यो देहः तस्य आवासमवस्थानम् ॥

१०२९—अ-सुलभ-हरि-संचारं

जल-मूलं वहल-पङ्क-रुद्धाऽस्त्रयामम् ॥

भण किं जल-परिहीणं

सु-गमं तिमि-कम्बु-वारि-वारण-भीमम् ॥ ११ ॥

असुलभेत्यादि—अन्यच्च यदेतजलमूलं जलस्यावस्थानं आग्नेयशशशोपित-त्वाजलपरिहीणं सत्, तत् किं सुखेन गम्यत इति भण वृहि । यतो बहलः सान्द्रो यः पङ्कसेन रुद्र आयामो दृश्यं यत्र । तिमयो मत्स्याः कम्बवः शङ्खाः वारिवारणाः जलहस्तिनः तैर्भीमम् । एवं च मति असुलभो दुर्लभः हरिसंचारो वानरपर्यटनं यत्रेति ॥

गमनोपायमाह—

१०३०—गन्तुं लङ्घा-तीरं

वङ्ग-महासलिल-संचरेण स-हेलम् ॥

तरु-हरिणा गिरि-जालं

वहन्तु गिरि-भार-संसहा गुरु-देहम् ॥ १२ ॥

गन्तुमित्यादि—संचरन्त्यनेनेति संचरः । ‘३२९८। गोचर-संचर।३।३।११९’ इति टच् । बद्धो घटितो महासलिले यः संचरः तेन सेतुना सहेलम् । एकप्र-वृत्त्या लङ्घा-तीरं लङ्घोपलक्षितं तटं गन्तुं तरुहरिणा वानरा गिरिभारस्य संसहाः क्षमाः । संसहन्ते इत्यच् । गिरिजालं गिरिसमूहं वहन्तु प्रापयन्तु । गुरुर्देहः शीरं यस्य गिरिजालस्य ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३३

१०३१—हर-हास-रुद्ध-विगमं

पर-कण्ठ-गणं महाऽऽहव-समारम्भे ॥

छिन्दन्तु राम-वाणा

गम्भीरे मे जले महा-गिरि-वज्रे ॥ १३ ॥

हरेत्यादि—[मे] मम जले गम्भीरे अगाधे महागिरिभिर्वदे सति यो महाहवस्य समारम्भः प्रवर्तनं तस्मिन् परस्य शत्रोः कण्ठगणं ग्रीवासमूहं हरस्य तुष्टवात् यो हासः तेन रुद्धो विगमश्छेदो यस्य तं रामशराशिछन्दन्तु । आशिपि लोट् ॥

१०३२—गच्छन्तु चारु-हासा

वीर-रसाऽऽवन्ध-रुद्ध-भय-संवन्धम् ॥

हन्तुं वहु-वाहु-वलं

हरि-करिणो गिरि-वरोरु-देहं सहसा ॥ १४ ॥

एतानि पद् संकीर्णानि ॥

गच्छन्त्वत्यादि—वहवो वाहव एव बलं यस्य वाहूनां तरुणामिव वहु-त्वात् । तं रावणं वीररसस्य शौर्यस्य य आवन्धः सन्ततप्रवर्तनं तेन रुद्धो निवारितो भयसंवन्धस्याससंपर्को यस्य तं गिरिवरोरुदेहं गिरिवन्महाकायं सहसा हन्तुं तत्क्षणं हनिष्याम इति हरिकरिणः कपिहन्तिनः चास्त्रामाः मम जले बद्धे सति गच्छन्तु ॥ एतानि पद् संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यत्वात् ॥

१०३३—जिगमिषया संयुक्ता

वभूव कपि-वाहिनी मते दाशरथे ॥

बुद्ध-जलाऽऽलय-चित्ता

गिरि-हरणाऽऽरम्भ-संभव-समालोला ॥ १५ ॥

पूर्वाऽर्धं निरवद्यम् ।

जिगमिषयेत्यादि—दाशरथं मतेऽभिप्राये सति कपिवाहिनी कपिसेना जिगमिषया गन्तुमिच्छया सयुक्ता वभूव । बुद्धजलालयचित्ता विदितसमुद्गाभिप्राया गिरिणां यद्धरणमानयनं तस्य य आरम्भसंभवः तेन समालोला आकुला इत्येतदर्थं निरवद्यम् ॥

१०३४—गुरु-गिरि-वर-हरण-सहं

संहार-हिमारि-पिङ्गलं राम-वलम् ॥

३३८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

आरूढं सहसा खं

वरुणाऽऽलय-विमल-सलिल-गण-गम्भीरम्. १६

गुर्वित्यादि—ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं खमारूढम् । गुरुणां गिरिव-
राणां यदाहरणमानयनं तत्सहत इति मूलविभुजादित्वात् कः । तत्य वा सहं
शक्तम् । सहत इत्यच् । संहारे प्रलये यो हिमारिग्निः तद्विपङ्गलम् । वरुणाल-
यस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलजलसमूहः तद्वद्भूम्भीरं खमिति ॥

कालापकं चतुर्भिः १७-२०

१०३५—अवगाढं गिरि-जालं

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-सुर-संचारम् ॥

अ-भय-हरि-रास-भीमं

करि-परिमल-चारु-वहल-कन्दर-सलिलम्. १७

अवगाढमित्यादि—खमारूद्ध रामबलेन गिरिजालमवगाढं अवष्टव्यम् ।
तुङ्गाभिरुच्छ्रतभिर्महतीभिः परिणाहवत्तीभिर्भित्तिभी रुद्धः सुराणां संचारो
यस्मिन् तेपामुक्तत्वात् । अभया ये हरयः सिंहास्तेषां रासेन शब्देन भीमं
भयानकम् । करिणां यः परिमलः संमर्द्दमेन चारु शोभनम् । वहलं घनं कन्द-
रसलिलं यस्मिन् ॥

१०३६—अलि-गण-विलोल-कुसुमं

स-कमल-जल-मत्त-कुरर-कारण्डव-गणम् ॥

फणि-संकुल-भीम-गुहं

करि-दन्त-समूढ-स-रस-वसुधा-खण्डम्॥१८॥

अलिगणेत्यादि—अलिगणैर्विलोलानि कुसुमानि यत्र । सकमलेषु जलेषु
मत्ताः कुरराणां कारण्डवानां च गणा यत्र । फणिभिः संकुला व्यासाः सत्यो
भीमा गुहा यत्र करिदन्तैः समुक्षिसं सरसं सान्द्रं वसुधायाः खण्डं यत्र ॥

१०३७—अरविन्द-रेणु-पिङ्गर-

सारस-रव-हारि-विमल-बहु-चारु-जलम् ॥

रवि-मणि-संभव-हिम-हर-

समागमाऽबद्ध-बहुल-सुर-तरु-धूपम् ॥ १९ ॥

अरविन्देत्यादि—अरविन्दरेणुभिः पिङ्गला ये सारसास्तेषां रवेण
हारि मनोहारि विमलं बहु चारु जलं यत्रेति । रविमणिसंभवः सूर्यकान्तमणिस-
भवः यो हिमहरः अग्निः तेन यः समागमः संश्लेषस्तेनाबद्धो जनितो बहुलः
सुरतरुधूपो यत्र ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'सेतुवन्धनं' नाम ऋयोदशः सर्गः— ३३९

१०३८—हरि-रव-विलोल-वारण-

गम्भीरअवद्ध-स-रस-पुरु-संरावम् ॥

घोणा-संगम-पङ्कअ-

विल-सुबल-भर-महोरु-वराहम् ॥ २० ॥

एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

हरिरवेत्यादि—हरीणां सिंहानां यो रवस्त्रेन विलोलास्त्रम्भवो ये वारण-स्त्रैगम्भीरो मन्द्र आवद्धो जनितः सरसो भयानकरसयुक्तः उरुर्महान् संराववो यत्र । घोणा [या: संगमात्] संपर्कात् संभवो यस्य पङ्क्ष्य । घोणासमुदृतो यः पङ्क्ष इत्यर्थः । तेनाविलाः लिसाङ्गाः सुबलाः तत एव भरसहाः उरवश्च वराहाः यत्र । तद्विरिजालमालमवगाढमिति । एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

१०३९—उच्चरुनुः परिरव्धान्

कपि-सङ्खा वाहुभिस् ततो भूमि-भृतः ॥

निष्पिष्ट-शेष-मूर्धः

शृङ्ग-विकीर्णोष्ण-रश्मि-नक्षत्र-गणान् ॥२१॥

सर्वं निरवद्यम् ॥

उच्चरुनुरित्यादि—ततो वगाहादनन्तरं बाहुभिः परिरव्धान् समालिष्टान् भूमिभृतः पर्वतान् कपिसङ्खा उच्चरुनुः उत्खातवन्तः । '२३६३। गम-हन-६।४।९।८।' इत्युपधालोपः । निष्पिष्टशेषमूर्धः व्यासपातालमूलत्वात् चूर्णित-नागराजमस्तकान् । शृङ्गः शिखरैर्विकीर्ण उष्णरश्मिरादित्यो नक्षत्रगणश्च धैर्दिवं व्याप्य स्थितत्वात् । सर्वं निरवद्यमिति अत्र प्राकृतस्याप्रयुक्तत्वात् ॥

विशेषकं त्रिभिः । २२-२४—

१०४०—तुङ्ग-महा-गिरि-सुभरा

बाहु-समारुद्ध-भिदुर-टङ्का वहुधा ॥

लवण-जल-वन्ध-कामा

आरुढा अम्बरं महा-परिणाहम् ॥ २२ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयस्तैः सुभरा जात-भरा: कपयः बाहुभिः समारुढा भिदुरा: विदारणशीलाः टङ्का उच्चतप्रदेशा यैस्ते बहुधा अनेकप्रकारं लवणजलवन्धकामाः एवमेवं बद्धव्यमिति जातेच्छाः आरु-ढाः अम्बरं महापरिणाहम् । अप्रमेयदिग्विभागम् ॥

१०४१—बहु-धवल-वारि-वाहं

विमलअयस-गुरु-महाऽसि-देह-च्छायम् ॥

२४० भद्रि-काव्ये—तृतीये प्रगत्र-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

वद्ध-विहङ्गम-मालं

हिम-गिरिमिव मत्त-कुरर-रव-संबद्धम् ॥२३॥

बहित्यादि—बहवो धवला वारिवाहा यत्राम्बरे । विमलायसः अयसो विकारः गुरुलघुमीहान् यो इसिः गङ्गः तस्य यो देहः तस्य छायेव छाया यस्य । बद्धा विरचिता विहङ्गानां माला पक्षिर्यत्र । मत्तानां कुरराणां रवेण संबद्धं युक्तम् । अतो हिमगिरिमिवाम्बरमारुडा इति ॥

१०४२—चारु-कलहंस-संकुल-

म-चण्ड-मंचार-मारसाऽऽवद्ध-रवम् ॥

म-कुसुम-कण-गन्ध-दहं

समयाऽऽगम-वारि-सङ्ग-विमलाऽऽयामम् ॥

चारुकलहंसेत्यादि—चारुभिः कलहंसः संकुलं व्यासम् । अचण्डसंचारः शनैः संचरद्धिः सारसैरावद्धो रथो यस्मिन् । सकुसुमकणः सपुष्परेणुर्गन्ध-वहो वायुर्यत्रेति । वहतीति वहः कर्तर्यन् । गन्धस्य वह इति सः । समयस्य प्रावृद्धकालस्य य आगमः तेन यो वारिसङ्गः तेन प्रक्षालितत्वात् विमला आयामा यत्र तदम्बरमारुडा इति ॥

१०४३—सहसा ते तरु-हरिणा

गिरि-सुभरा लवण-सलिल-बन्धाऽरम्भे ॥

तीर-गिरिमारुडा

रामाऽऽगम-रुद्ध-स-भय-पर-संचारम् ॥२५॥

एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

सहसेत्यादि—ते तरुहरिणः शाखामृगाः गिरिभिः सुभराः सन्तः लवणसलिलबन्धारम्भे समुद्रबन्धनारम्भे सहसा तत्क्षणं तीरगिरि तटस्थितं पर्वत-मारुडः । अत्र संस्कृतपक्षे संहिताया अविवक्षितत्वात् तीरगिरिमारुडा इति नोक्तम् । अन्ये आरुडा तीरगिरिमिति विपर्ययमस्य पठन्ति । तदयुक्तम् । संस्कृतपक्षे असूभावावश्वं नामति । अतो विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् । रामस्य य आगमस्तेन रुद्धः सभयानां रिपूणां शत्रूणां संचारो यत्र तीरगिरौ । राम आगत इति तत्र भयात् संचारं त्यक्तवन्त इति ॥ एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

१०४४—ततः प्रणीताः कपि-यूथ-मुख्यैर्

न्यस्ताः कृशानोस् तनयेन सम्यक् ॥

अ-कम्प्र-ब्रध्नाऽग्नि-नितम्ब-भागा

महाऽर्णवं भूमि-भृतो ऽवगाढाः ॥ २६ ॥

निराख्यातं निरवद्यं च ॥

तत इत्यादि—ततो इनन्तरं भूमिभृतः पर्वताः कपियूथमुख्यैर्नलादिभिः कृशानोस्तनयस्य नलस्य प्रणीताः अपिताः सन्तस्तेनव कृशानुतनयेन सम्यक् साधु न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवष्टव्यवन्तः । अकम्प्राः स्थिराः ब्रह्माग्रित्तम्बानां भागा येषां ते । ब्रह्मो मूलम् । 'इण्वजजिदीउध्यविभ्यो नक्' इत्यधिकृत्य 'वन्धेवंधि त्रुधी च' इत्योणादिको नक् । इदं निराख्यातं तिङ्गन्तपदाभावान् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४५—तेने उद्दित-बन्धो, ववृधे पयोधिस्,
तुतोप रामो, मुभुदे कपीन्द्रः, ॥
तत्रास शत्रुग्, ददशे सुवेलः,
प्रापे जलाऽन्तो, जहृषुः पूवङ्गाः, ॥ २७ ॥
एकान्तराख्यातं निरवद्यं च ॥

तेन इत्यादि—अद्विवन्धस्तेने शनैर्विस्तारं गतः, अत एव ववृधे पयोधि-वृद्धिं गतः । गिरिभिः पूर्यमाणोदरावान् तीरं प्रावयति स्म । तुतोप रामस्तु-एवान् । सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति । मुसुदे कपीन्द्रः हृष्टवान् । प्राप्तो मे प्रत्युपकारकाल इति । तत्रास शत्रुः त्राससुपगतः । सेतुं बद्वानिदानीमा-यातो राम इति । ददशे सुवेलः ढौकमानैः सर्वैर्दृष्टः । जलान्तश्च प्रापे प्राप्तः । ततो जहृषुः हृष्टाः पूवङ्गाः स्वाम्यादेशः संपादितः इति । एतदेकान्तराख्यातं सुबन्तपदैर्घ्यवधानात् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४६—भ्रेमुर, ववलगुर, ननृतुर, जजक्षुर,
जगुः, समुत्पुषुविरे, निषेदुः, ॥
आस्फोटयांचकुरभिप्रणेदू,
रेजुर, ननन्दुर, विययुः, समीयुः, ॥ २८ ॥
आख्यात-माला ॥

भ्रेमुरित्यादि—ते पारं प्राप्य केचित् प्रदेशदर्शनोत्सुकाः भ्रेमुः आन्ताः । अन्ये ववलगुः तोपं गतवन्तः । 'उत्त उत्ति' इत्यत्र वलगतिर्गतौ पद्धते । केचिदित्तिहर्षत् ननृतुः । अन्ये रावणपराक्रमान् न्यकुर्वन्तो जजक्षुः हसित-वन्तः । दुभुक्षया वा फलानि भक्षितवन्तः । 'जक्ष भक्ष-हसनयोः' केचित् जगुः गायन्ति स्म । केचित्समुत्पुषुविरे उत्पुत्योत्पुत्य गच्छन्ति स्म । केचित् आन्ता निषेदुः निपण्णाः । केचिदास्फोटयांचकुर्वयं युध्याम इति आस्फोटं कुर्व-न्तीति ष्यन्तालित्याम् । केचित्तोपादभिप्रणेदुः सुषु नादितवन्तः । केचिद्वेजुः दीपवन्तः । केचित्तनन्दुर्वयमीदशं कर्म कृतवन्त इति । अन्ये विययुरितस्तो गच्छन्ति स्म । केचित्समीयुः एकत्र संगताः । आख्यातमालेति तिङ्गन्तमाला ॥

३४२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१०४७—गिरि-पङ्क-चारु-देहं

कक्षोल-लवङ्ग-वद्ध-सुरभि-परिमलम् ॥

वहु-वहलोरु-तरङ्गं

परिसरमा॒रूढमुँद्धरं लवण-जलम् ॥ २९ ॥

गिरीत्यादि—गिरीणां प्रक्षिप्यमाणानां यः पङ्कः गैरिकादिधातुकर्दमः तेन
चारुदेहम् । कक्षोललवङ्गाभ्यां वद्धः सुरभिः परिमलो गन्धो यस्मिन् । बहवः
प्रभूता बहलाः स्थूला उरवः उच्चास्तरङ्गा यस्य तदीदशं लवणजलम् । उद्धरम्
उद्धृतं करुंभूतम् । परिसरं तटमासुरं सेतुना निवारितगतित्वात् ॥

१०४८—लोलं कूलाऽभिगमे

खे तुङ्गाऽमल-निवद्ध-पुरु-परिणाहम् ॥

सुर-गङ्गा-भरण-सहं

गिरि-वन्ध-वरेण लवण-सलिलं रुद्धम् ॥ ३० ॥

लोलमित्यादि—कूलाभिगमे तटगमने लोलं चञ्चलम् । खे आकाशे तुङ्गं
च तदमलं चेति तुङ्गाऽमलम् । निवद्धः संयुक्तः पुरुर्महान् परिणाहो यस्य ।
तुङ्गामलं च तविरुद्धपुरुपरिणाहं चेति । वियति आरोहपरिणाहाभ्यां युक्तमि-
त्यर्थः । सुरगङ्गायाः मन्दाकिन्याः यद्धरणं पूरणं तत्र सहं शक्तं तादशं लवण-
जलं गिरिवन्धवरेण सेतुना रुद्धम् ॥

कुलकम्-३१-४३—

१०४९—आरुदं च सुवेलं

तरु-मालाऽवन्ध-हारि-गिरि-वर-जालम् ॥

रावण-चित्त-भयङ्कर-

मापिङ्गल-लोल-केसरं राम-बलम् ॥ ३१ ॥

आरुदमित्यादि—रामबलं तटे स्थित्वा आरुदं च सुवेलं पर्वतम् । धका-
रस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति । पदमध्यान्तयोरवर्तमानत्वात् । तरुमालाया
य आवन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं तादशं गिरिवराणां पर्यन्तगिरीणां जालं
यस्य सुवेलस्य रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलम् । आपिङ्गलानि लोलानि
केसराणि यस्य तदिति ॥

१०५०—लङ्गाऽङ्गलय-तुमुलाऽङ्गरव-

सुभर-गभीरोरु-कुञ्ज-कन्दर-विवरम् ॥

वीणा-रव-रस-सङ्गम-

सुर-गण-संकुल-महा-तमाल-च्छायम् ॥ ३२ ॥

तथा लक्ष्य-हृपे कथानके 'सेतुवन्धनं' नाम व्रयोदशः सर्गः— ३४३

लङ्केत्यादि—लङ्कालयानां राक्षसानां यस्तुमुलो महानारवः तेन सुभराः परिपूर्णाः गम्भीरोरुकुञ्जा गम्भीरमहागहनाति कन्द्रविवराणि च यत्र सुवेले । वीणारवे यो रमस्तृष्णा तेन सङ्गमः समागमो येषां सुरगणानां ते च सुरग-णाश्रेति सः । तैः संकुला व्यासा महातमालच्छाया यत्रेति ॥

१०५१—स-रस-बहु-पल्लवाऽऽविल-

केसर-हिन्ताल-बद्ध-बहुल-च्छायम् ॥

ऐरावण-मद-परिमल-

गन्धवहाऽऽबद्ध-दन्ति-संरभ-रसम् ॥ ३३ ॥

सरसेत्यादि—सरसाः सार्वाः ये बहवः पल्लवाः तंराविला अन्धकारिता ये केसरवृक्षाः हिन्तालवृक्षाश्च तैर्बद्धा बहुला घना छाया यत्र सुवेले । ऐराव-णस्य ऐरावतस्य हस्तिनो मदपरिमलो यस्तिन् गन्धवहै तावश्न गन्धवहेन बद्धो दन्तिनां हस्तिनां संरभरसः कोधरसो यत्रेति । ऐरावण ऐरावत इत्यु-भयमपि प्राकृते साधु ॥

१०५२—तुङ्ग-तरु-च्छाया-रुह-

कोमल-हरि-हारि-लोल-पल्लव-जालम् ॥

हरिण-भयंकर-स-कुसुम-

दाव-सम-च्छवि-विलोल-दाढिम-कुञ्जम् ॥ ३४ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गतरुणां या छाया तस्यां रोहन्तीति दृगुपधलक्षणः कः । तुङ्गतरुच्छायारुहाः विटपाः तेषां कोमलं हरि हरितं हारि तुष्टिकरं लोलं पल्लव-जालं यत्र । हरिणानां भयंकरा दावसदशत्वात् सकुसुमदावसमच्छवयः दावा-ग्नितुल्याः लोकदाढिमकुञ्जा यत्र ॥

१०५३—कल-हरि-कण्ठ-विरावं

सलिल-महा-बन्ध-संकुल-महा-सालम् ॥

चल-किसलय-संबद्धं

मणि-जालं सलिल-कण-मयं विवहन्तम् ॥ ३५ ॥

कलेत्यादि—कलो मनोहरः हरीणां कण्ठविरावो यत्र । सलिलस्य यो महाबन्धसेन संकुला महान्तः साला: सालवृक्षा यत्र । चलकिसलयेषु संबद्धं संलग्नं सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मणिजालं मणिसमूहमिव विवहन्तं धारयन्तम् ॥

१०५४—तुङ्ग-मणि-किरण-जालं

गिरि-जल-संघट-बद्ध-गम्भीर-रवम् ॥

६४४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

चारु-गुहा-विवर-सभं

सुर-पुर-सम्मर-चारण-सुसंरावम् ॥ ३६ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गमणीनां किरणजालं यत्रेति । गिरिजलानि निश्चरजलानि तेषां यः संघटः परस्परसंक्षेपस्तेन वद्धो गम्भीरो रथो यत्र । चारुगुहा-विवरमेव सभा शाला यत्र । अमरचारणानां गन्धर्वाणां गायतां शोभनः संरात्रो यत्र । अत एवामरपुरसमम् ॥

१०५५—विमल-महा-मणि-टङ्कं

सिन्दूर-कलङ्क-पिञ्चर-महा-भित्तिम् ॥

वीर-हरि-दन्ति-सङ्घम-

भय-रुद्ध-विभावरी-विहार-समीहम् ॥ ३७ ॥

विमलेत्यादि—विमलमहामणीनां पश्चरागादीनां टङ्काः छेदा यत्र । अतश्च सिन्दूरकलङ्केन लाञ्छनेन पिञ्चरा इव महाभित्तयो यस्य । वीराणां हरीणां दन्तिनां च यः सङ्घमोऽन्योन्यगमनं तस्याद्यद्यं तेन रुद्धा निवारिता विभावर्यां विहारमसीहा विहरणेच्चाय यत्र ॥

१०५६—स-महा-फणि-भीम-विलं

भूरि-विहङ्गम-तुमुलोरु-घोर-विरावम् ॥

वारण-वराह-हरि-वर-

गो-गण-सारङ्ग-संकुल-महा-सालम् ॥ ३८ ॥

समेत्यादि—समहाफणीन्यत एव भीमानि विलानि विवराणि यत्र भूरीणां विहङ्गमानां तुमुलो जनेकप्रकार उरुमहान् घोरो रांझो विरावो यत्र वारणादिभिः स्कन्धकपणार्थिभिः सङ्खुला महासाला यत्र ॥

१०५७—चल-किसलय-स-विलासं

चारु-मही-कमल-रेणु-पिञ्चर-वसुधम् ॥

स-कुसुम-केसर-बाणं

लवङ्ग-तरु-तरुण-वलरी-वर-हासम् ॥ ३९ ॥

चलेत्यादि—चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं प्रारब्धनुत्यम् । चारुणां महीकमलानां स्थलजानां रेणुभिः पिञ्चरा वसुधा यत्र । सकुसुमाः केसराः बाणाश्च यत्र । लवङ्गतरोस्तरुणा या वलर्यः प्ररोहास्ता एव वरो हासो विकासाख्यो यत्र ॥

१०५८—अ-मल-मणि-हेम-टङ्कं

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-रुह-पङ्क-गमम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुवन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३४५

अमराऽऽरुद्ध-परिसरं

मेरुमिवा ऽविल-स-रस-मन्दार-तरुम् ॥४०॥

अमलेत्यादि—अमलमणीनां हेमार्दिनां टङ्काश्छेदा यत्र । तुङ्गा उच्चा महती विस्तारवती या भित्तिमया रुद्धो रुणां सृगणां पङ्कगमः पङ्केन गमनं यत्र । गमे: '३२३४। ग्रह-१३।३।५।' इत्यादिना अपूर्व । वङ्कगम इति पाठान्तरम् । तत्र रुद्धः कुटिलो गमो यत्र । 'वकिं कौटिल्ये' इत्यस्य रूपम् । अमरैरारुद्धाः परिसराकृष्टा यत्र । अविरलाः सरसा मन्दारतरवो देववृक्षा यत्र । तमिन्द्रं मेरुमिव ॥

१०५९—फल-भर-मन्थर-तरु-वर-

म-विदूर-विरुद्ध-द्वारि-कुसुमाऽपीडम् ॥

हरिण-कलङ्क-मणि-संभव-

वहु-वारि-भर-सुगम्भीर-गुहम् ॥ ४१ ॥

फलेत्यादि—फलभरेण मन्थरा ईपञ्चतास्तस्त्वरा यत्र । अविदूरे विरुद्धा हारिणः कुसुमापीडा यत्र । पुष्पस्त्रकानां हम्त्याद्वात् । हरिणकलङ्कमणिः महाचन्द्रकान्तः तसात् संभवो यस्य बहुवारिणः तेन सुभराः परिपूर्णा गम्भीरा गुहा यस्य । अत्र मणिमहत्तया वारिमहत्वात् गम्भीरगुहापूरणमिति ॥

१०६०—जल-काम-दन्ति-संकुल-

स-हेम-रस-चारु-धवल-कन्दर-देहम् ॥

अङ्कुर-रोह-सम-च्छवि-

रुस-गण-संलीढ-तरल-हीर-मणि-किरणम् ॥ ४२ ॥

जलेत्यादि—जलमेतदित्येवं कामैर्दन्तिभिः संकुलाः सहेमरसाः सह हेम-रसेन वर्तमानाः चारवः शोभनाः धवलाः कन्दरदेहाः कन्दरसञ्जिवेशा यत्र । रोहणं रोहः अङ्कुराद्वाहो यस्य शस्यस्य तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णा रुणास्ते: संलीढाः तरलाश्चलाः हरिमणिकिरणा मरकतमयूखा यत्र ॥

१०६१—गाढ-समीरण-सुसहं

भीम-रवोत्तुङ्ग-वारि-धर-संघटम् ॥

धवल-जल-वाह-माला-

संबन्धाऽवद्ध-हिम-धरा-धर-लीलम् ॥ ४३ ॥

गाढेत्यादि—गाढो महान् यः समीरणः तं सुसहत इति मूलविभुजादि-त्वात्कः । भीमरवास्तुङ्गा ये वारिधरास्तेपां संघटो यत्र । धवला ये जल-

३४६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

वाहास्तेपां मालाया (यत्संबद्धं) यः संबन्धः संबन्धं भावे क्तः । तेन करण-भूतेन आबद्धा अनुकृता हिमधराधरस्य हिमवतो धराधरस्य लीला विश्रमो येन तं सुवेलं आरूढम् ॥

रामवलं कीदशमित्याह—

१०६२—लवण-जल-वन्ध-स-रसं

तरु-फल-संपत्ति-रुद्ध-देहाऽयासम् ॥

लङ्घा-तोरण-वारण-

मारुढं समर-लालसं राम-वलम् ॥ ४४ ॥

लवणेत्यादि—लवणजलवन्धादेतोः सरसं सहर्षम् । तरुफलसंपत्त्या रुद्धो-उपनीतः देहायासः क्षुत्पीडा यस्य । लङ्घातोरणस्य वारणं निषेधकम् । आलोलं चञ्चलं समरलालसं रणसत्रृणं रामवलं तं सुवेलमारुढमिति पूर्वेण योजयम् ॥

तस्मिन्नारुढे परबलं सञ्चञ्चमित्यथं प्रवृत्तमित्यर्थः । इत्थं कथं तदाह गुरुपणवेत्यादिना—

विशेषकं त्रिभिः ४५—४७

१०६३—गुरु-पणव-वेणु-गुञ्जा-

भेरी-पेलोरु-श्लहरी-भीम-रवम् ॥

ढका-घणटा-तुमुलं

सञ्चञ्चं पर-वलं रणाऽयास-सहम् ॥ ४५ ॥

गुर्वित्यादि—गुरुपणवादीनां भीमो रवो यस्मिन् परबले तत्र । गुरुपणवो महान् पणवः । पेला वायविशेषः । उरुश्लहरी महती श्लहरी । ढकाघणटयो-स्तुमुलः संमूर्छितः शब्दो यत्रेति । रणायाससंहं रणक्षेशसहम् ॥

१०६४—आरूढ-वाण-घोरं

वि-मलाऽयस-जाल-गूढ-पीवर-देहम् ॥

चञ्चल-तुरञ्जं-वारण-

संघटाऽवञ्च-चारु-परिणाह-गुणम् ॥ ४६ ॥

आरूढेत्यादि—धनुषि आरूढवाणत्वात् घोरं परबलम् । विमलेनाया-सजालेन वर्मणा गूढश्छञ्जः पीवरः स्थूलो देहो यस्य । चञ्चलानां तुरञ्जाणां वारणानां च यः परस्परसंवट्टः श्लेषणं तेनाबद्धश्चारुः परिणाहगुणः विस्तार एव गुणो यस्य तत्परबलं संनद्धम् ॥

१०६५—असि-तोमर-कुन्त-महा-

पट्टिश-भल-वर-वाण-गुरु-पुरु-मुसलम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३४७

धीर-रसाउलङ्कारं

गुरु-संचार-हय-दन्ति-स-मही-कम्पम् ॥४७॥

असीत्यादि—अस्यादीनां वरवाणपर्यन्तानां द्वन्द्वः । तैरस्यादिभिः गुरु अनभिभवनीयं पुरु महन्मुसलं यत्र । अस्यादिगुरु च तत् पुरु मुसलं चेति सः । धीररस एवालङ्कारो यस्य । गुरुः संचारो येषां हयदन्तिनां महाकाश्यवात् तेः समहीकर्म्य सह महीकर्म्येन वर्तमानं परवलं संनद्धम् ॥

१०६६—ते रामेण स-रभसं

परितरला हरि-गणा रण-समारम्भे ॥

रुद्धा लङ्का-परिसर-

भू-धर-परिभङ्ग-लालसा धीर-रवम् ॥ ४८ ॥

ते इत्यादि—ते हरिगणाः कपिगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्तननिमित्तं सरभसं संभ्रमपूर्वकं परितरलाः स्थातुमशकुवन्तः । लङ्कापरिसरे लङ्कासमीपे ये [भूधराः] तरवः तेषां परिभङ्गे चूर्णने लालसाः सतृष्णाः सन्तो रामेण रुद्धाः प्रतिविद्धाः मा भाङ्गरिति । धीररवं धीरो रवो यस्यां प्रतिपेधनक्रियायामिति ॥

युग्मकम्—

१०६७—जल-तीर-तुङ्ग-तरु-वर-

कन्दर-गिरि-भित्ति-कुञ्ज-विवराऽऽवासम् ॥

भीमं तरु-हरिण-वलं

सु-समिद्ध-हिमाऽरि-किरण-माला-लोलम् ४९

जलेत्यादि—तरुहरिणवलं कपिवलं निपिद्धं सत् भीमं भयानकं जलनी-राघैरावासो यस्य तत् सुसमिद्धस्य हिमारेष्वरादित्यस्य वा या किरणमाला तद्वलोलं समारूढमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१०६८—रावण-वलमवगन्तुं

जल-भर-गुरु-सलिल-वाह-गण-सम-च्छायम्

अद्व-तरु-मञ्च-मन्दिर-

तोरण-माला-सभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टि-काव्ये प्रसन्न-काण्डे भाषा-समावेशो

नाम चतुर्थः, काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ।

रावणेत्यादि—रावणवलं अवगन्तुं कीदर्शमिति जलभरेण गुरुर्थः सलिलवा-

३४८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

हगणो जलधरसमूहः तेन समच्छायं तुल्यच्छायं रावणबलं अद्वादिपु समारूढम् ॥
एतानि द्वाविंशतिः संकीर्णानि ।

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्षण-रूपे कथानके ‘सेतुवन्धनं’ नाम
त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः—

सुसिइच्युत्पत्तौ यत्सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसन्नकाण्डानन्तरं
तिङ्गकाण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथयते । तत्र लम्य स्थाने तिवादयः । लकाराश्च
नव लेटश्छन्दोविषयत्वादिति । अत्र नवविलसितानि । विलसितं च नाना-
रूपता । तत्र भूतार्थवतो लिटो ऋधिकृत्य तद्विलसितमाह—

१०६९—ततो दशाऽऽस्यः स्मर-विह्वलाऽऽत्मा

चार-प्रकाशीकृत-शत्रु-शक्तिः ॥

विमोह्य माया-मय-राम-मूर्धा

सीतामैनीकं प्रजियाय योद्धुम् ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः स्वपरवलयो रणादुत्तरकालं दशास्यः स्मरविह्वलात्मा
कामवशीकृतदेहः । भर्तेरि निराशा सती सीता ममानुकूला भविष्यतीति माया-
मयेन माशास्वभावेन राममूर्धा छिन्नेन सीतां विमोह्य मोहयित्वा चारैः प्रणि-
धिभिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः वैरिसामर्थ्यं यस्मै । योद्धुमैनीकं सैन्यं प्रजि-
याय प्रहितवान् । ‘२५३१ हेरचडि । ३३४५६’ इति कुत्वम् । भूतानयतनप-
रोक्षे सर्वत्र लिट ॥

१०७०—कम्बून॑थ समादध्मुः, कोणैर् भेर्यो निजन्निरे, ॥

वेणून् पुष्परिरे, गुञ्जा जुगुञ्जुः कर-घटिताः ॥ २ ॥

कम्बूनित्यादि—अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादध्मुः शविदत्वन्तः
शाङ्किकाः । कोणवायिवादनैः काष्ठमयैः भेर्यो निजन्निरे ताडिताः कर्मणि लिट ।
वेणून् वंशान् पुष्परिरे सुखमरुता पूरितवन्तः । ‘१२२६। पूरी आप्यायने’ इति
दैवादिको उनुदातेत् । गुञ्जाः समरवादनाः करघटिताः अङ्गुलिष्ठाः जुगुञ्जुः
शविदत्वत्यः । ‘२१२। गुजि अव्यक्ते शब्दे’ ॥

१०७१—वादयांचक्रिरे ढक्काः, पणवा दध्वनुर् हताः, ॥

काहलाः पूरयांचकुः, पूर्णाः पेराश् च सस्वनुः॥३॥

वादयेत्यादि—ढक्का वादयांचक्रिरे वादितवन्तः । ढक्कावादका इत्यर्थः ।
चदर्हेत्तुमण्णन्तात् आमि ‘२३१। अयामन्त-६४४५५’ इत्यादेशः । ‘२२४।

आम्प्रत्ययवत्। १३।६३। इति कृजो ऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे '२५६४। णिचश्च । १३।७४। इति आम्प्रत्ययादात्मनेपदस्य विहितत्वात् । पणवाः वाद्यविशेषाः हताः पाणविकेम्भाडिताः । दध्वनुधर्वनिताः । काहलाः गोदृज्जसंस्थानाः । पूरयांचकुः पूरितवन्तः । 'पूरी आप्यायने' इति चौरादिकस्योदाचेतो रूपम् । पेराः खरमुखाकाराः पूर्णा मुखमरुता सस्वनुः । '२३५४। फणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।' इति लिटि पूर्वविधानस्य विकल्पितत्वात् नैत्वम् ॥

१०७२—मृदङ्गा धीरमास्वेनुर्, हतैः स्वेने च गोमुखैः ॥

घण्टाः शिशिञ्चिरे दीर्घं, जहादे पटहैर् भृशम् ॥ ४ ॥

मृदङ्गा इत्यादि—मृदङ्गा मुरजाः धीरं आस्वेनुः गम्भीरं ध्वनिताः । एत्व-पक्षे रूपम् । गोमुखैर्वाद्यविशेषैः हतैः स्वेने शब्दितम् । भावे लिद् । घण्टाः दीर्घं शिशिञ्चिरे उच्चैः शब्दितवत्यः । पटहैर्भृशमर्थ्यं जहादे शब्दितम् । भावे लिद् ॥

१०७३—हया जिहेपिरे हर्पाद्, गम्भीरं जगजुर् गजाः, ॥

संत्रस्ताः करभा रेदुश्, चुकुवुः पत्ति-पङ्क्षयः ॥ ५ ॥

हया इत्यादि—हया अश्वाः हर्पात् जिहेपिरे हेपितवन्तः । '६६४। हेष अव्यक्ते शब्दे' भौवादिको ऽनुदाचेत् । अभ्यासस्य ['२१८०। हस्तः । ७।४।५५।'] इति एत इत्यवति । गजा गम्भीरं मन्द्रं जगजुः गर्जितवन्तः । 'गज गृजी शब्दार्थौ' करभा उष्ट्राः संत्रस्ताः नानावादित्रश्रवणात् रेदुः शब्दं कृतवन्तः । 'रट परिभाषणे' इति शब्दार्थैः पत्तिपङ्क्षयः पदानिसंहतयः चुकुवुः शब्दितवत्यः । गच्छत किं निष्ठतेति । 'कु शब्दे' इत्युदाचेत् ॥

१०७४—तुरङ्गाः पुस्फुडुर् भीताः, पुस्फुरुर् वृषभाः परम् ॥

नार्यश् चुक्षुभिरे मम्लुर् मुमुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ६ ॥

तुरङ्गा इत्यादि—तुरङ्गा अश्वा भीता वादित्रश्रवणात् पुस्फुदुः स्फुटिताः भयादितमतो गताः । 'स्फुट विशरणे' । वृषभाः परं पुस्फुरुः सुषु वलिताः । 'स्फुर वलने' । नार्यश्चुक्षुभिरे अस्माकमायातो वियोग इति क्षेभमुपगताः । व्यस्तचित्ता जाता इत्यर्थः । काश्चिदामम्लुः । 'म्ले गात्रक्षये' । मुमुहुः काश्चिन्मो-हमुपगताः पतीन् काश्चित् शुशुचुः शोचितवत्यः । हा कष्टं नियतं विनष्टा इति ।

१०७५—जगर्जुर्, जहृषुः, शूरा रेजुस, तुषुविरे पैरैः, ॥

बवन्धुरङ्गुलिन्त्राणि, सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७ ॥

जगर्जुरित्यादि—शूरा जगर्जुः । अस्माभिर्वृष्टाः शराः क्षयास्यन्तीति शब्द-तवन्तः । तथा जहृषुः तुष्टाः चिरमायातः समर इति । '१३०८। हेष तुष्टौ' । अत एव रेजुः शोभन्ते स्त । '१३५४। फणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।' इत्ये-त्वाभ्यासलोपौ । पैररन्यैस्तुषुविरे स्तुताः । भवतामग्रतः समरे के तिष्ठन्तीति ।

३५० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्णः;

अङ्गुलिग्राणि बबन्धुः बध्नन्ति स्म । ‘१०४२। बध बन्धने’ । तथा परे सब्देहुः कवचानि बध्नन्ति स्म । ‘१२४१। णह बन्धने’ परिनिर्ययुः निष्कान्ताः ॥

१०७६—धनूष्यारोपयांचकुरारुरुहू रथाऽऽदिषु, ॥

असीनुद्वृहुर् दीसान्, गुर्वीरुच्चिक्षिपुर गदाः ॥८॥

धनूषीत्यादि—धनूषि आरोपयांचकुः आरोपितगुणानि कृतवन्तः । ‘२५९९। रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ३।३।४३।’ इति णौ पादेशः । आरुरुहारोहन्ति स्म रथादिषु । द्वितीया न कृता । अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । दीसान्निष्कलङ्घानसीन् ववृहुः कोशादाकृप्य उद्यतान् कृतवन्तः । ‘वृह उथमने’ । गुर्वीर्गदा उच्चिक्षिपुः उक्षिसवन्तः ॥

१०७७—शूलानि भ्रमयांचकुर, वाणानाददिरे शुभान्, ॥

भ्रेमुश, चुकुर्दिरे, रेसुर् ववलगुश च पदातयः ॥९॥

शूलानित्यादि—शूलानि भ्रमयांचकुः भ्रमयन्ति स्म । मान्तःवान्मित्वे हस्तव्यम् । वाणान् शुभान् युद्धयोग्यानाददिरे गृहीतवन्तः । ‘२६८६। आडो दोऽनास्यविहरणे । १३।२०।’ इति तद् । पदातयश्च भ्रेमुः इतस्तो याताः । चुकुर्दिरे शखपाणयः क्रीडितवन्तः । ‘कुर्दं खुर्दं गुर्दं क्रीडायामेव’ । रेसुः भयकृते निनादान् कृतवन्तः । ‘रस शब्दे’ । ववलुः प्रसुताः । वलगतिः ‘उख उखि’ इत्यत्र पञ्चते ॥

१०७८—समुत्पेतुः कशा-घातै, रङ्ग्याकर्षैर् ममङ्गिरे ॥

अश्वाः, प्रदुद्धुवुर् मोक्षे, रक्तं निजग्रहः श्रमे ॥१०॥

समुत्पेतुरित्यादि—कशाघातैः चर्मलतप्रहारैः अश्वाः समुत्पेतुः उत्पुताः । रङ्ग्याकर्षैः प्रग्रहाकर्षणैः । ममङ्गिरे शोभन्ते स्म । सङ्गोचितघोणत्वात् । ‘मगि मण्डने’ । मोक्षे रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्धुवुः वेगेन गताः । श्रमे सति खली-नग्रभवं रक्तं निजग्रहः पीतवन्तः । ‘१५०४। गृ निगरणे’ । ‘२३८३। ऋच्छत्यृताम् । ३।४।११।’ इति गुणः ॥

१०७९—गजानां प्रददुः शारीन्, कम्बलान् परितस्तरः, ॥

तेनुः कक्षां, ध्वजांश् चैव समुच्छित्रियुरुच्छिखान् ॥१

गजानामित्यादि—गजानां शारीन् प्रददुः । पृष्ठेषु आरोपितवन्तो हस्तिपका इत्यर्थात् । तथा कम्बलान् नानावर्णविचित्रान् परितस्तरः आक्षीर्णवन्तः । कक्षां हेमादिमर्थी तेनुः विस्तारितवन्तः । उच्छिखान् उद्भूतशिखान् ध्वजान् समुच्छित्रियुः उक्षिसवन्तः ॥

१०८०—विशिश्वासयिपांचकुरालिङ्गुश च योषितः, ॥

आजघुर् मूर्ध्नि वालांश् च चुचुम्बुश च सुत-प्रियाः ॥२

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-वन्धो' नाम चतुरदशः सर्गः— ३५१

विशिश्वासयिषांचकुरित्यादि—योपितः आत्मीयान् विशिश्वासयिषां-
चकुः विश्वासयितुमिष्टवन्तः । मय्यन्यथा न भवनीयमिति । प्यन्तस्य रूपम् ।
आलिलिकुश्च शिष्यन्ति स्म । लिगिर्गत्यर्थः । आङ्गूष्ठः परिष्वज्ञे वर्तते । बालान्
शिशून् आजघ्रः शिरसि आग्रातवन्तः । तथा चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तः । सुत-
प्रियाः सुताः प्रियाः येषामिति ॥

१०८१—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैषां मदो, हृष्टे च पुषुवे. ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गजा मत्तवादकुशैर्दद्माहताः । गम्भीरं विन्द-
न्तीति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धांपयिकीर्जगृहः गृहीतवन्तः ।
अक्षतास्तोत्राकुशैरनाहताः सन्तः हृष्टे गजः पुषुवे भुतम् । भावे लिद् । हर्षा-
देषां मदो ववृधे वर्धते स्म । शुशुभे च शोभते स्म ॥

१०८२—मृगाः प्रदक्षिणं सस्तुः, शिवाः सम्यग् ववाशिरे, ॥

अ-वार्मः पुस्फुरे देहः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः. ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संनह्य चलतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः । सम्यग्व-
वाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । 'वाशृ शब्दे' अवार्मदक्षि-
णेदेहर्भुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितम् । भावे लिद् । चित्तवृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः प्रसेदे
प्रसन्नम् । पूर्ववत्सदेभावे लिद् ॥

१०८३—प्राच्यमाञ्जिहिषांचक्रे प्रहस्तो रावणाऽऽज्ञया ॥

द्वारं, ररङ्गतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ. ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं
प्राचि भवं पूर्वद्वारम् '१३२१। द्युप्राण-१४२।११०' इति यत् । आञ्जिहिषांचक्रे
गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्तेतः सनीद । '२१७६। अजादे-
द्वितीयस्य ।१।१।२' इति द्विर्वचनम् । '२४४। न न्द्रा:-१।१।३' इति नकारो
न द्विरुच्यते । '२२४०। आम्प्रत्ययवत्-१।३।६३' इत्यात्मनेपदम् । तथा महा-
पार्श्वमहोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणम् । यमो देवता अस्येति । '१०७७।
दित्यदित्या-१।३।८५' इत्यत्र 'यमाचेति वक्तव्यम्' इति उक्तं तेन प्रागदीव्यतीये-
र्थे प्यप्रत्ययः । ररङ्गतुः गतौ । '१९३१। रघि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८४—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यग्नियाय स्वयमुन्तरम्. ॥

समध्यासिसिषांचक्रे विरूपाऽक्षः पुरोदरम्. ॥ १६ ॥

प्रययावित्यादि—प्रत्यक् पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रती-
च्याम् द्वारमिति '१९७४। दिक्छब्देभ्यः ससमी-४।३।२७' इत्यादिना विहि-
तस्यास्ताते: '१९८०। अञ्चेलुक् ५।३।२०' । भसंज्ञाभावात् '४।६। अचः ।

३५२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत्तकाण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

दा४।१३८।' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। चौ । दा३।१३८।' इति दीर्घत्वं च । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारामियाय गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं पुरमध्यं समध्यासिसिपांचके समध्यासितुमिष्टवान् । आस्तेरनुदात्तेतः सनि इटि अजादिः । '२७३४। पूर्ववत्सनः । १३।६२।' इत्यात्मनेपदम् । अनुप्रयोगस्याप्यात्मनेपदम्॥

१०८५—शुश्राव रामम् तत् सर्व, प्रतस्थे च स-सैनिकः ॥

विस्फारयांचकाराऽस्त्रं बवन्धा ऽथ च बाणधी ॥१७॥

शुश्रावेत्यादि—अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव श्रुतवान् । प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः । '२६८। समवप्रविश्यः स्थः । १३।२२।' इति तद् । सैनिकः सह योधैः । सेनायां समवेता इति '१५९५। सेनाया वा । ४।४।४५।' इति पक्षे ठङ् । अस्म धनुर्विस्फारयांचकार आरोप्याकृष्टवान् । स्फुरतेः । '२५६९। चिस्फुरोणीं । ६।१५४।' इत्यात्मम् । बवन्ध च बाणधी तूर्णारे बभाति स । बाणा धीयन्ते ऽस्मिन्निति । '३२७। कर्मण्यधिकरणे च । ३।३।९३।' इति किः ॥

१०८६—ईक्षांचके ऽथ सौमित्रिमनुजज्ञे बलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः, पर्ण-तत्पं मुमोच च, ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सौमित्रिं च युद्धाय ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदात्तेतः । '२२३। इजादेः—। ३।१३६।' इत्याम् । बलानि च अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् । अनुपूर्वों जानातिरनुज्ञाने वर्तते तस्य परस्मैपदित्वात् । '२७४। अनुपसर्गात—। ३।३।७६।' इतिवचनादात्मनेपदम् । उपसर्गेण युक्तवात् । नमश्चकार देवेभ्यः । नमःशब्दयोगे चनुर्थीं । पर्णतत्पं पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८७—चकासांचकुरुत्तस्थुर, नेदुरानशिरे दिशः ॥

वानरा, भूधरान् रेधुर्, वभञ्जुश्, च ततस् तरून् ॥१९॥

चकासांचकुरित्यादि—ततो ऽनुज्ञानानन्तरं वानरा उत्तस्थुः उथिताः । नेदुः शविदितवन्तः । दिश आनशिरे व्यासाः । '२५।३। अश्वोतेश्र । ७।४।७।२।' इत्यभ्यासस्य नुट् । '२२४। अत आदेः । ७।४।७।०।' इति दीर्घत्वम् । भूधरान् पर्वतान् रेधुः उन्मूलितवन्तः । '२५।३।२। राधोहिंसायाम् । ६।४।१।२।३।' इत्येत्वाभ्यासलोपः । तरुंश वभञ्जुः भग्नवन्तः । एवं च ते चकासांचकुः शोभन्ते स्म । कास्यनेकाज्ञग्रहणमित्याम् ॥

१०८८—ददाल भूर्, नभो रक्तं गोष्पदप्रं वर्वष च, ॥

मृगाः प्रससुपुर् वामं, खगाश् चुकुविरेऽशुभम्, ॥ २० ॥

ददालेत्यादि—श्लोकद्वयं राघवयोर्ब्रह्मास्त्रबन्धसूचनार्थमनिमित्तदर्शनम् । भूददाल विदीर्णा । नमश्च रक्तं रुधिरं वर्वष वृष्टवत् । लिटः पित्त्वादकिर्त्ते धातोर्गुणः । कियत्प्रमाणं गोष्पदप्रं यावता गोष्पदं पूर्यित्वा । '३३५। वर्ष-

तथा लक्ष्य-हृषे कथानके ‘शार-वन्धो’ नाम चतुर्दशः सर्गः— ३५३

प्रमाणे—१३।४।३२।’ इत्यादिना णमुल उलोपत्रि । मृगाः प्रसस्तुपुर्वां वामपार्श्वेन गता इत्यर्थः । मृगाः पक्षिणोऽशुभान् अनिष्टांशुकुविरे शब्दितवन्तः । ‘कुदू शब्दे ।’ अशुभमिति पाठान्तरम् । तत्र क्रियाविशेषणं वेदितव्यम् ॥

१०८९—उल्का दद्वशिरे दीसा, रुखुश्च चाऽशिवं शिवाः, ॥

चक्षमाये च मही, रामः शशङ्के चाऽशुभाऽऽगमम्. २१

उल्का इत्यादि—दीसा उल्का दद्वशिरे दृष्टाः । अशिवा अनिष्टाः शिवा गोमायवः रुखुः शब्दितवन्तः । मही च चक्षमाये कम्पिता । ‘क्षमायी विधु-नने’ इत्यनुदाचेत् । रामश्चाशुभागममनिष्टप्रासिमाशशङ्के शङ्कते स्म । चेतसः पर्यांकुलत्वात् इदमप्यनिष्टमेव ॥

१०९०—रावणः शुश्रुवान् शत्रून् राक्षसान्भ्युपेयुपः, ॥

स्वयं युयुत्सयांचक्रे प्राकाराऽग्ने निषेदिवान्. ॥ २२ ॥

रावण इत्यादि—राक्षसान्भ्युपेयुपोऽभिसुखमुपगतवन्तो ये शत्रवो रामादयमान् रावणः शुश्रुवान् । स्वं च प्राकाराग्ने निषेदिवान् निषणः सन् । ‘३०९७। भाषायां सद-वस-१३।२।१०८।’ इत्यादिना क्वसुः । युयुत्सयांचक्रे योद्धुमिच्छन्तं प्रयोजितवानित्यर्थः । सञ्जन्तप्यन्तस्य रूपम् ॥

१०९१—निरासू राक्षसा वाणान्, प्रजहुः शूल-पट्टिशान्, ॥

असींश् च वाहयांचक्रुः पाशैश् चाॽचक्रुषुस् ततैः २३

निरासुरित्यादि—रावणप्रचोदिता राक्षसा वाणाच्चिरासुः क्षिप्तवन्तः । शूलपट्टिशान् शूलसहितान् पट्टिशान् । शाकपार्थिवादित्वात्तपुरुपः । द्वन्द्वे तु ‘९१०। जानितप्राणिनाम् । २।४।६।’ इत्येकवज्ञावः स्यात् । तान् प्रजहुः त्यक्तवन्तः । ‘ओहाह त्यागे ।’ असींश् खज्ञान् वाहयांचक्रुः व्यापारितवन्तः । प्यन्तस्य रूपम् । पाशैस्ततैर्विस्तृतैः आचक्रुषुः आकृष्टवन्तः । कित्वे गुणप्रतिपेघः ॥

१०९२—भलैश् च विभिदुम् तीक्ष्णैर्

विविधुम् तोमरैस् तथा, ॥

गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः,

शितैश् चक्रैश् च चिच्छिदुः. ॥ २४ ॥

भलैरित्यादि—भलैर्विभिदुर्विदारितवन्तः । तीक्ष्णैस्तथा तोमरैर्विविधुस्त-डितवन्तः । व्यधे: ‘२४।२। ग्रहि-ज्या-नद।१।१६।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः चूर्णितवन्तः । ‘२५।६।३। सत्य-१३।१।२५।’ इत्यादिना णिच् । ‘१६।५। चूर्णं प्रेरणे’ इति चौरादिकत्वाद्वा । चिच्छिदुः चिच्छवन्तः । राक्षसयुद्धमेतत् ॥

३५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः;

१०९३—वानरा मुष्टिभिर् जघ्न ददंशुर् दशनैसु तथा, ॥

निरासुश्च गिरींसु तुङ्गान् द्रुमान् विचकरुम् तथा॥२५॥

वानरा इत्यादि—वानरा मुष्टिभिर्जघ्नः हतवन्तः । राक्षसानित्यर्थात् । दशनैर्ददंशुः दष्टवन्तः गिरीञ्चिरासुः क्षितवन्तः । द्रुमान् विचकरुविक्षिसवन्तः । ‘१५०३। कृ विक्षेपे ।’ ‘२३८३। ऋच्छत्यृताम् । ७।४।११।’ इति गुणः ॥

१०९४—लाङ्गूलैर् लोठयांचक्रुम्, तलैर्, निन्युश्च संक्षयम्, ॥

नखैश्च कृततुः, कुद्धाः पिपिषुश्च क्षितौ बलात् ॥ २६ ॥

लाङ्गूलैरित्यादि—लाङ्गूलैर्लोठयांचक्रुः लाङ्गूलर्यापादितवन्तः । ‘ठ लुठ प्रतिघाते’ परस्परदिनो प्यन्तस्य रूपम् । तलैर्हस्ततलैः संक्षयं विनाशं निन्युः नीतवन्तः । नखैश्च कृततुरुच्छिच्छवन्तः । ‘कृती च्छेदने’ । कुद्धाः वानरा बलात् हठात् क्षितौ पिपिषुश्चर्णितवन्तः ॥

१०९५—संवभूतुः कवन्धानि, प्रोहुः शोणित-तोयन्गाः, ॥

तेरु भटाऽस्य-पद्मानि, ध्वजैः फेणैरिवाऽवभे, ॥ २७ ॥

संवभूतुरित्यादि—कवन्धानि संवभूतुः संभूतानि । प्रतिसहस्रं व्यापादनान् । कवन्धस्यैक्योत्पादनात् । शोणिततोयगाः शोणितनयः प्रोहुः प्रकर्षेण प्रवृत्ताः । वहेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । भटास्यपद्मानि योधमुखपद्मानि तेरुः भुतानि । ‘२३०१। तृ-फल-।६।४।१२२।’ इत्यादिना पूर्वाभ्यासलोपैः । फेणैरिव ध्वजैः शोणितनदीपु आवभे शोभितम् । भावे लिट् ॥

१०९६—रक्त-पङ्के गजाः सेदुर्, न प्रचक्रमिरे रथाः, ॥

निममज्जुम् तुरङ्गाश्च, गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥ २८ ॥

रक्तपङ्के इत्यादि—रक्तपङ्के गजाः सेदुः निपणाः । रक्तपङ्कस्य बहुलत्वात् । तथा रथा न प्रचक्रमिरे न गन्तुमारव्याः ‘२७।५। प्रोपाभ्याम्-।१।३।४।२।’ इत्यान्मनेपदम् । तुरङ्गा निममज्जुः निमग्नाः । भटाश्च गन्तुं नोत्सेहिरे नोत्सहन्ते स्म ॥

१०९७—कोव्या कोव्या पुर-द्वारमेकैकं रुधे द्विषाम्, ॥

पट्टिंशद्वरि-कोव्यश्च निवत्रुर् वानरा ऽस्थिपम् ॥ २९ ॥

कोव्येत्यादि—द्विषामेकैकं पुरद्वारं वानराणां कोव्या कोव्या रुधे रुद्धम् । कर्मणि लिट् । पट्टिंशद्वरिकोव्यः वानरकोव्यो वानराधिपं सुग्रीवं निवश्यः आवृत्य खिताः ॥

१०९८—तस्तनुर्, जह्नुर्, मम्लुर् जग्लुर्, लुलुठिरे क्षताः, ॥

मुमूर्च्छुर्, वव्मूर् रक्तं, ततृषुश्चौभये भटाः ॥ ३० ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'शर-वन्धो' नाम चतुरदशः सर्गः— ३५५

तस्तनुरित्यादि—उभये भटा रामरावणसंबन्धिनो योधाः क्षताः सन्तस्त-
स्तुः स्तनितवन्तः । जह्लुः चलिताः । 'ह्ल ह्ल चलने ।' मम्लुः म्लानाः ।
'म्ल गात्र-क्षये ।' जग्लुः हर्षक्षयं गताः । लुलुठिरे भूमौ लुटन्ते स्म । 'रुठ
लुठ प्रतिघाते' उदादावामनेपर्दा पछेते । सुमूर्च्छुः मोहमुपगताः । रक्तं ववमुः
गीर्णवन्तः । तत्पुः तृष्णन्ति स्म । एतत् संकुलयुद्धमाह ॥

१०९९—सम्पातिना प्रजह्लम् तु युयुधे, उसौ द्रुमाहतः ॥

चकम्पे, उतीव चुक्रोश, जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

सम्पातिनेत्यादि—प्रजह्लो नाम राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह
युयुधे युध्यते स्म । असीं प्रजह्लो द्रुमाहतश्चकम्पे कम्पते स्म । अतीव अत्यर्थं
चुक्रोश ओशति स्म । जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः । '३३६४। कर्त्रोर्जीव-
पुरुषयोर्नेशिवहोः ।३४४३।' इति णमुल ॥

११००—उच्चख्नाते नलेना उज्जौं स्फुरत्-प्रतपनाऽक्षिणी, ॥

जम्बुमाली जहौ प्राणान् ग्रावणा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

उच्चख्नात इत्यादि—स्फुरन् चलन् प्रतपनो नाम राक्षसः तस्याक्षिणी
स्फुरतीव प्रतपनस्याक्षिणी नयने नलेन वानरेण उच्चख्नाते उत्खाते । कर्मणि
लिद् । '२३६३। गम-हन-।६४४९८।' इयुपथालोपः । मारुतिना हन्मता
ग्रावणा पापाणेन हतो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥

११०१—मित्रघस्य प्रचुक्षोद गदया उङ्गं विभीषणः ॥

सुग्रीवः प्रघसं नेभे, वहून् रामम् ततर्द च ॥ ३३ ॥

मित्रघस्येत्यादि—मित्रघस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचुक्षोद ।
प्रघसं नाम राक्षसं सुग्रीवो नेभे हिंसितवान् । 'णभ तुभ हिंसायाम्' इत्यनु-
दाचेत् । रामश्च वहून् राक्षसान् ततर्द हिंसितवान् । 'उत्तिर हिंसाऽनादरयोः॥'

११०२—वज्रमुष्टेर् विशिश्लेष मैन्देना उभिहतं शिरः ॥

नीलश् चकर्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

वज्रमुष्टेरित्यादि—वज्रमुष्टे राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेण अभिहतं सत्
विशिश्लेष विश्लिष्टम् । निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् चलत् । नीलो वानरश्चक्रेण चकर्त
छिङ्गिवान् ॥

११०३—विरूपाक्षो जहे प्राणैस् तृढः सौमित्रि-पत्रिभिः, ॥

प्रमोचयांचकाराऽसून् द्विविदस् त्वंशनि-प्रभम् ॥ ३५ ॥

विरूपाक्ष इत्यादि—विरूपाक्षो राक्षसः सौमित्रिपत्रिभिर्लक्षणशरैः तृढः
हत इत्यर्थः । 'तृढ़'[हृ] हिंसार्थः [यां] इति तौदादिकस्योदित्वाभिष्ठाया-

३५६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

मि(ती)दप्रतिपेधः । प्राणैर्जहे त्यक्तः । कर्मणि लिट् । द्विविदो वानरः अश-
लिप्रभं राक्षसं प्राणान् प्रमोचयांचकार त्याजितवान् । मुचेण्यन्तस्य लिटि रुपम् ॥

११०४—गदा शक-जिता जिध्ये, तां प्रतीयेष वालि-जः ॥

रथं ममन्थ स-हयं शाखिना इस्य ततो इङ्गदः, ॥ ३६ ॥

गदेत्यादि—शकजिता इन्द्रजिता गदा जिध्ये प्रहिता । हिनोते: कर्मणि
लिट् । ‘२५३१। हेरचडि।७।३।५६।’ इति कुत्वम् । तां गदां वालिजोऽङ्गदः
प्रतीयेष प्रतीष्टवान् । इषेः ‘२२९०। अभ्यासस्यासवर्णे।६।४।७८।’ इतीयङ्ग ।
ततोऽनन्तरं अस्य शकजितो रथं सहयं साश्रं शाखिना तस्णा ममन्थ चूर्णित-
वान् । ‘मथि हिंसासंक्षेशयोः ॥’

११०५—तत् कर्म वालि-पुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिमिये, ॥

संत्रेसु राक्षसाः सर्वे, वहु मेने च राघवः, ॥ ३७ ॥

तत्कर्मेत्यादि—तत्कर्म रथस्य चूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं वैलोक्यं विसिमिये विसि-
तम् । राक्षसाः सर्वे संत्रेसुः । राघवश्च वहु मेने । अङ्गदं श्लाघितवानित्यर्थः ॥

११०६—सुग्रीवो मुमुदे, देवाः साध्वित्यूचुः स-विस्याः, ॥

विभीषणो ऽभितुष्टाव, प्रशशंसुः स्वङ्गमाः, ॥ ३८ ॥

सुग्रीव इत्यादि—सुग्रीवो मुमुदे हष्टवान्, देवाः साध्वित्यूचुः, ‘२४०९।
वचि-स्वपि-।६।१।५।’ इति सम्प्रसारणम् । विभीषणो ऽभितुष्टाव अभिष्टृत-
वान् । ‘षुन् स्तुतौ ।’ ‘२२७०। उपसर्गात्-।६।३।६।’ इत्यादिना पत्वम् ।
स्वङ्गमाः प्रशशंसुः प्रशशंसां कृतवन्तः ॥

११०७—ही चित्रं लक्षणेनोदे, रावणिश् च तिरोदधे ॥

विचकार ततो रामः शरान्, संतत्रसुर द्विपः, ॥ ३९ ॥

ही चित्रमित्यादि—हीति विस्ये । चित्रमाश्रयभिति लक्षणेनोदे उक्तम् ।
वदेभावे लिट् । यजादिन्वात्सम्प्रसारणम् । रावणः इन्द्रजित् रावणस्यापत्यम् ।
‘१८९५। अत इच्छ।४।१।९५।’ । तिरोदधे अदृश्यो ऽभूत् । ततः अदर्शनान-
न्तरं रामः शरान् विचकार विक्षिप्तवान् । ‘कृ विक्षेपे’ । द्विपः संतत्रसुः संतत्राः ॥

११०८—विभिन्ना जुघुरु घोरं, जक्षुः क्रव्याऽशिनो हतान्, ॥

चुच्योत ब्रणिनां रक्तं, छिन्नाश् चेदुः क्षणं भुजाः, ॥ ४० ॥

विभिन्ना इत्यादि—शरैविभिन्ना जुघुरुः घोरं भीमशब्दं कृतवन्तः । ‘बुर
भीमार्थं-शब्दयोः ।’ क्रव्याशिनः शुगालादयो हतान् विनष्टान् जक्षुः भक्षित-
वन्तः । ‘२४२४। लित्यन्यतरस्याम्।२।४।४।०।’ इत्यदेवंस्तु । उपधालोपः ।
‘१२१। खरि च।६।४।५।’ इति चर्चयम् । ब्रणिनां शरैः कृतव्यानां रक्तं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३५७

चुश्योत वणादित्यर्थात् । कर्तेरि लिटः पित्त्वादकिवे गुणः । भुजाइश्चाः सन्तः
क्षणमात्रं चेलुश्चलिताः ॥

११०९—कृत्तैरपि दृढ-क्रोधो वीर-वक्रैर् न तत्यजे, ॥

पलायांचक्रिरे शेषा, जिह्वियुः शूर-मानिनः ॥ ४१ ॥

कृत्तैरित्यादि—वीरवक्रैः शूरमुखैः कृत्तैरपि छिन्नैरपि दृढो घनः क्रोधो न
तत्यजे न त्यक्तः । दृष्टौष्ठभ्रकुव्यादीनां तथावस्थानात् । कर्मणि लिट् । पला-
यांचक्रिरे पलायिताः । '२३२४। दयायासश्च ।३।१।३।' इत्याम् । '२३२६।
उपसर्गस्यायतौ ।४।२।१।१।' इति लत्वम् । शेषा ये न पलायिताः ते शूरमा-
निनः । '२९१।२। मनः ।३।२।८।२।' इति गितिः । जिह्वियुः लज्जन्ते स्म ॥

१११०—राघवो न दयांचक्रे, दधुर धैर्यं न केचन, ॥

ममे पतङ्गवद् वीरैर् हाहेति च विचुकुशे ॥ ४२ ॥

राघव इत्यादि—राघवो न दयांचक्रे न दयां कृतवान् । पूर्ववदाम् । न
केचन न केचित् धैर्यं दधुः धारितवन्तः । सर्वं एव अहमहमिकया प्रवृत्ताः ।
यदि वा न केचन केचिद्दैर्यं न दधुः अपि तु दधुरेव । पतङ्गवत्पतङ्गैरिव वीरैर्ममे
मृतम् । भावे लिट् । हाहेति च विचुकुशं सदितम् ॥

११११—तिरोबभूवे सूर्येण, प्रापे च निशया ८८स्यदम्, ॥

जग्रसे काल-रात्रीव वानरान् राक्षसांश् च सा ॥ ४३ ॥

तिर इत्यादि—सूर्येण तिरोबभूवे तिरोभूतम् । अस्तं गतमित्यर्थः । भावे
लिट् । निशया निशा च आस्पदं प्रतिष्ठाम् । '१०६।१। आस्पदं प्रतिष्ठायाम्
।६।१।१४।६।' इति निपातनम् । प्रापे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । सा च निशा
कालरात्रीव कालः कृतान्तस्तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति शाकपार्थिवत्वात्सः । '३।४।४।५।
रात्रेश्वाजसौ ।४।१।३।१।' इति डीप् । वानरान् राक्षसांशं जग्रसे ग्रसते स्म
भक्षितवतीत्यर्थः ॥

१११२—चुकोपेन्द्रजिदत्युग्रं सर्पाऽस्त्रं चा ८८जुहाव, सः ॥

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं, जहास च ॥ ४४ ॥

चुकोपेत्यादि—रामव्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः सन् चुकोप कुपि-
तवान्, अव्युग्रं च सर्पास्त्रं सर्पमस्त्रमिव आजुहाव आहूतवान्, आह्वयते:
शब्दे वर्तमानस्य '२४।७। अभ्यस्तस्य च ।६।१।३।' इति द्विर्वचनात् प्राक्
सम्प्रसारणं ततो द्विर्वचनम् । परानीकं च रामवलं आजुहुवे स्पर्धते स्म ।
'२७।०।४। स्पर्धायामाङः ।१।३।३।' इत्यात्मनेपदम् । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् ।
यजाइत्याद्वा । तत उवङ्गादेशः । जहास च विहसितवान् ॥

१११३—बवाधे च बलं कृत्स्नं, निजग्राह च सायकैः ॥

उत्ससर्ज शरांस्, तेऽस्य सर्प-साच् च प्रपेदिरे ॥ ४५ ॥

३५८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्त्रे प्रथमो वर्गः,

बवाध इत्यादि—बवाधे च अभिभूतवान् । ‘वाध विलोडने ।’ निजग्राह च निगृहीतवान्, सायरैः लोहयुक्तैः सर्पास्त्रैः उत्सर्ज शरान् क्षिसवान्, ते उत्सष्टाः शरा अस्य बलस्य सर्पसात् । कार्यं साति: । संप्रपेदिरे संप्रपद्यन्ते स्म ॥

११४—आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ, ॥

बभाण च, ‘न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि, किं नृभिः॥४६॥
आचिचायेत्यादि—स इन्द्रजित् सर्पास्त्रैर्वानराणां सेनामाचिचाय छञ्च-
वान् । ‘२५२५। विभाषा चेः । ७।३।५८।’ इति अकुत्वपक्षे रूपम् । राघवौ
च रामलक्षणावाचिकाय । कुत्वपक्षे रूपम् । बभाण च भणति स्म । मम
मायामिन्द्रोऽपि न जिगाय न जितवान् । ‘२३३। संलिटोर्जेः । ७।३।५७।’
इति कुत्वम् । किं नृभिः न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

११५—आचिक्याते च भूयोऽपि राघवौ तेन पन्नगेः ॥

तौ मुमुहतुरुद्विग्नौ, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७ ॥
आचिक्यात इत्यादि—तेनेन्द्रजिता भूयोऽपि राघवावाचिक्याते छञ्चौ ।
कर्मणि लिट् । तो पाशबद्धो मुमुहतुः मोहं गतौ । उद्विग्नौ समीहितानिष्पत्तेः ।
वसुधायां च पेततुः पतितौ । बन्धवपत्वशीकृतवान् ॥

११६—ततो रामेति चक्रन्दुस्, त्रेसुः परिदिदेविरे ॥

निश्च्वसुश्च सेनान्यः, प्रोचुरूधिगिति चाऽस्तमनः, ४८
तत इत्यादि—ततः पतनादनन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादयः । ‘२७२। पुरने-
काचः—१।६।४।८।’ इति यण् । रामेति नामग्राहं चक्रन्दुः रुदितवन्तः, त्रेसुः
भीताः, परिदिदेविरे परिदेवनं कृतवन्तः । ‘देवृ देवने’ अनुदातेत् । निश-
श्वसुः कोणं निश्चासानुत्ससज्जुः, आत्मनश्च धिगिति प्रोचुः गर्हितवन्तः ।
धिग्योगाद्वितीया ॥

११७—मन्युं शेकुरून ते रोद्धुं, ना ऽस्त्रं संरुधुः पतत्, ॥

विविदुर् नेन्द्रजिन्-मार्गं, परीयुश्च मृवङ्गमाः ॥ ४९ ॥
मन्युमित्यादि—मन्युं शोकं रोद्धुं वारितुं न शेकुः पारितवन्तः, अस्त्रं च
लोचनेभ्यः न संरुधुः पतत् न संरुद्धवन्तः, इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः
न ज्ञातवन्तः, कासौ तिष्ठति इति । मृवङ्गमाश्च परीयुः समन्ताद्रूतवन्तः ।
कासावगमदिति ॥

११८—दधावा ऽद्भिस् ततश्च क्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ॥

विदांचकार धौताऽक्षः स रिपुं खे, नन्दं च ॥ ५० ॥

दधावेत्यादि—ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपूताभिरज्जिश्रक्षुर्द-
धाव प्रक्षालितवान्, सुग्रीवः धौताक्षः प्रक्षालितचक्षुः । ‘८५२। बहुव्रीहौ

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३५९

सक्थ्यक्षणोः—।७।४।११३।' इति समाप्त एतच् । रिपुमिन्द्रजितं खे स्थितं विदां-
चकार ज्ञातवान् । '२३४। उष-विद-।३।१।३।' इत्यादिना आम् । ननर्द
च शब्दितवान् । केदारीं यास्यसीति ॥

१११९—उज्जुगरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः ॥

विहाय रावणिसूतसादानंहे चा ऽन्तिकं पितुः, ॥ ५१ ॥

उज्जुगर इत्यादि—ततो ऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलसु-
ज्जुगरे उक्षिसवान् । '१२२। गृही हिंसा-गत्योः' इति देवादिको ऽनुदातेत् ।
तस्य गतौ वर्तमानस्य रूपम् । रावणिरिन्द्रजितं विहाय अर्थाद्युद्धं विहाय
तस्मादाकाशापितुरन्तिकमानंहे गतः । '१०३३। अहि गतौ ।' '२२८। तस्मा-
न्तु द्विहलः ।७।४।७।' इति तु इ ॥

११२०—आचचक्षे च वृत्तान्तं, प्रजहर्षं च रावणः ॥

गाढं चौपंजुगूहैनं, शिरस्युपशिशिङ्गं च ॥ ५२ ॥

आचचक्ष इत्यादि—नागपाशेन राघवौ बद्धाविति वृत्तान्तमाचचक्षे
आख्यातवान्, रावणः प्रजहर्षं तुष्टवान्, एुं च रावणं च उपजुगूह दृढमा-
श्छिष्ठवान् । अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितत्वात् तद्दन्तं भवति । '२३६। ऊदुपधा-
या गोहः ।६।४।८।' इत्यूत्त्वम् । शिरसि उपशिशिङ्गं आघ्रातवान् । 'शिवि
आघ्राणे ॥'

११२१—ध्वजानुहुधुवुम् तुङ्गान्, मांसं चमुर्, जगुः, पषुः, ॥

कामयांचक्रिरे कान्तास्, ततस् तुष्टा निशाचराः ॥ ५३ ॥

ध्वजानित्यादि—ततो निशाचरा अपि श्रुत्वा तुष्टाः सन्तः ध्वजांस्तुङ्गानु-
हुधुवुः उक्षिसवन्तः, मांसं चेमुः स्वादितवन्तः, 'चमु छमु अदने ।' जगुर्गीतवन्तः,
पषुः मर्यं पीतवन्तः, कान्ताः कामयांचक्रिरे । कमेरिङ्गन्तादाम् ॥

११२२—दर्शयांचक्रिरे रामं सीतां राज्ञश च शासनात्, ॥

तस्या मिमीलतुर् नेत्रे, लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४ ॥

दर्शयामित्यादि—तथा भूतं रामं दद्वा सीता मम विधेया स्यादित्यभिरा-
यतो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राक्षसाः अशोकवनिकातः पुष्पकमारुद्या सीतां
रामं दर्शयांचक्रिरे दर्शितवन्तः । 'अभिवादि-दशोरात्मनेषद् उपसंख्यानम्' इति
विकल्पेन द्विकर्मकता । तस्याः सीताया नेत्रे मिमीलतुः निमीलिते । 'मील
निमेषणे ।' पुष्पकोदरे पुष्पकमध्ये । मूर्छया लुलुठे लुठिता ॥

११२३—प्राणा दध्वंसिरे, गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते, ॥

उच्छश्वास चिराद् दीना, रुरोदा ऽसौ ररास च ॥ ५५ ॥

३६० भद्रिकाव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

प्राणा इत्यादि—प्रिये रामे हते प्राणा वायवः दध्वंसिरे ध्वस्ताः, गात्रं
च तस्तम्भे काष्ठवत् निश्चलमभूत्। ‘एभि स्कभि प्रतिबन्धे।’ चिरादुच्छश्वास
उच्छृसितवती, असौ लघुसंज्ञा दीना दुःखिता रुदो रुदितवती, रास च
वक्ष्यमाणं च विलापं कृतवती॥

११२४—‘लौह-बन्धैर् बबन्धे नु, वज्रेण किं विनिर्ममे॥

मनो मे, न विना रामाद् यत् पुस्फोट सहस्रन्धा. ॥५६॥

लौहबन्धैरित्यादि—लोहस्येमे लौहाः तर्बन्धर्मनो हृदयं मम बबन्धे
बद्धम्। कर्मणि लिद्। नुशब्दो वितर्के। उत वज्रेण विनिर्ममे निर्मितम्।
‘११६३। माङ् माने’ इत्यस्मात्कर्मणि लिद्। आतो लोपस्य ‘२२४३। द्विर्व-
चने ऽचि ।१।१।५५।’ इति श्वानिवद्वावात् द्विर्वचने हस्तवे च रूपम्।
यद्यस्मान् विना रामात् रामेण विना। ‘६०३। पृथग्विना—१।२।३।२।’ इति
पञ्चमी। न पुस्फोट न स्फुटितं सहस्रधा। ‘१९८८। संख्याया विधार्थे धा
।५।३।४।२॥’

११२५—उत्तेरिथ समुद्रं त्वं मदुर्थे, ऽरीन् जिहिंसिथ, ॥

ममर्थं चा ऽतिघोरां मां धिग् जीवित-लघूकृताम्. ॥५७॥

उत्तेरिथेत्यादि—मदर्थे मञ्जिमित्तं समुद्रमुत्तेरिथ उत्तीर्णोऽसि। ‘२३०१।
तृ-फल—१।४।१२२।’ इत्यादिना एत्वाभ्यासस्तोपौ। तथा अरीन् जिहिंसिथ
निहतवानसि। थलि रूपम्। यतो मदर्थे ममर्थं मरणावस्थां गतोऽसि। अतो-
ऽतिघोरामतिरौद्रां मां धिक् जीवितलघूकृतां जीवत्याजितमहत्वात्॥

११२६—न जिजीवा ऽसुखी तातः प्राणता रहितस् त्वया, ॥

मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मया ऽणकभार्यया.’ ॥५८॥

न जिजीवेत्यादि—त्वया प्राणता जीवता। ‘११४४। अन प्राणने’।
रहितो वियुक्तस्तातो दशरथो न जिजीव न जीवितः। त्वयि मृते ऽपि
जीवन्त्या मया न किंचित्प्रयोजनम्। अणकभार्यया। ‘७३।४। पापाणके-१।२।१।५।४।’
इति सः॥

११२७—सा जुगुप्सान् प्रचक्रे ऽसून्, जगर्हे लक्षणानि च ॥

देहभाज्जि, ततः केशान् लुलुञ्च, लुलुठे मुहुः. ॥५९॥

सा जुगुप्सानित्यादि—सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् प्राणान् जुगु-
प्सान् प्रचक्रे निनिदत्तान् कृतवती। जुगुप्सन्त इति घञ्। तदन्तस्य सनि
रूपम्। आमि प्रत्यये तु प्रचक्र इत्यनुप्रयोगो न घटते। देहभाज्जि शरीरस्थानि
लक्षणानि अवैधव्यसूचकानि च जगर्हे गर्हते स्म। ‘गर्हे गल्भ कुत्सने।’ मुहुः
केशान् लुलुञ्च अपनीतवती, तथा लुलुठे पतिता॥

तथा लक्ष्यन्ते कथानके 'शार-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३६१

११२८—जगलौ, दध्यौ, वितस्तान, क्षणं प्राण न, विव्यथे, ॥
दैवं निनिन्द, चक्रन्द, देहे चा ऽतीव मन्युना. ॥ ६० ॥

जगलावित्यादि—शोकभारात् जगलौ ग्लानिं गता, दध्यौ ध्यातवती, पुनः किं मया द्रष्टव्यो ऽसीति । वितस्तान पीडया शब्दं कृतवती । '२००२। स्तन शब्दे' । न प्राण न मृच्छता । न जिजीव निःसंज्ञत्वात् । '११४४। अन प्राणने' । '२२४८। अत आदेः । ७१४। ७०' इति दीर्घत्वम् । विव्यथे लवधसंज्ञा पीडिता । '२३५३। व्यथो लिटि । ७१४। ६८' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द निन्दितवती । दैव ! विरूपमाचरितं व्ययेति । चक्रन्द स्फिता । पुनर्मन्युना शोकेन देहे दग्धा । कर्मणि लिट् ॥

११२९—आश्वासयांचकारा ऽथ त्रिजटा तां, निनाय च, ॥
ततः प्रजागरांचक्रु वानराः स-विभीषणाः ॥ ६१ ॥

आश्वासयामित्यादि—अथानन्तरं त्रिजटा रावणभगिनी तां सीतामाश्वासयांचकार आश्वासितवती । विष्णुरसौ दाशरथिः कथमस्य विरूपं भविष्यतीति । निनाय च तस्मात्पृष्ठकाङ्गीतवती, तत उत्तरकालं वानरा विभीषणेन सह प्रजागरांचक्रुः आलोचनां कृतवन्तः । अत्रानुप्रयोगे नात्मनेषदं पूर्वस्यानात्मनेषदित्यात् ॥

११३०—चिचेत रामस् तत् कृच्छ्रमोपांचक्रे शुचा ऽथ सः, ॥
मन्युश् चा ऽस्य समापिष्ये, विरुद्धाव च लक्ष्मणम् ॥ ६२ ॥

चिचेतेत्यादि—तत् कृच्छ्रं शरबन्धदुःखं रामश्चिचेत ज्ञातवान् । 'चिन्ती संज्ञाने' इत्युदाचेत् । शुचा शोकेन ओपांचक्रे । कर्मणि लिट् । '२३४१। उषविद-१३। १३१' इत्याम् । स च मन्युः शोकः अस्य रामस्य समापिष्ये वृद्धिं गतः । 'ओप्यायी वृद्धा' । तस्य लिटि '३०७२। प्यायः पी । ६। १२८।' इति पीभावः । '२७२। एरनेकाचः । ६। ४। ८२।' इति यण् । लक्ष्मणं च विरुद्धाव शठितवान् वस्त ! जीवसीति ॥

११३१—समीहे मर्तुमानर्चे तेन वाचा ऽखिलं बलम्, ॥
आपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विसर्ज च. ॥ ६३ ॥

समीह इत्यादि—मर्तुं प्राणांस्त्वकुं समीहे इच्छति स्त । तेन रामेणाखिलं समस्तं बलं वाचा आनर्चे पूजितम् भवत्त्वः साध्वनुष्टिं अस्मद्ग्राम्यमत्रापराध्यतीति । कर्मणि लिट् । '२२८८। तस्मानुद्द द्विहलः । ७। ४। ७१।' इति नुद् । सुग्रीवं चापपृच्छे आपृच्छति स्त । आम्ब्रितवानित्यर्थः । एहि तावद्वर्षनं मे देहि परिष्वजस्तेति । 'आडि नुप्रच्छयोरूपसंख्यानम्' इति तद्दृ । स्वं च देशं किञ्चिकन्धां विसर्ज प्रहितवान् ॥

३६२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थ तिङ्गत-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११३२—आदिदेश स किञ्चिन्धां राघवौ नेतुमङ्गदम्, ॥

प्रतिज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम्. ॥ ६४ ॥

आदिदेशोत्यादि—सुग्रीवो राघवौ किञ्चिन्धां नेतुमङ्गदमादिदेश, स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिज्ञे अहमेव ध्यापादयामीति । ‘२७१९। संप्रतिभ्याम्-११३।४६’ इति तङ्क । सकर्मकार्यं वचनम् ॥

११३३—‘नागाऽस्त्रभिंदमेतस्य विपक्षस् ताक्षर्य-संस्मृतिः’ ॥

विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदध्यौ रघूत्तमः. ॥ ६५ ॥

नागास्त्रभित्यादि—नागास्त्रभिंदं न शराः, एतस्य च विपक्षः शत्रुस्ताक्षर्य-संस्मृतिः गरुडसंसरणं यत्संसरणादेवास्य शान्तिरिति । एवं विभीषणाच्छ्रुत्वा [रघूत्तमो] राघवस्ताक्षर्यं दध्यौ ध्यातवान् ॥

११३४—ततो विजघटे शैलैरुद्देलं पुमुवे ऽम्बुधिः ॥

वृक्षेभ्यश्च चुश्युते पुष्पैर्, विरेजुर् भासुरा दिशः ॥ ६६ ॥

तत इत्यादि—ततो ध्यानानन्तरं तदागमनवायुवेगाच्छैलैर्विजघटे विघ-टितम् । भावे लिद् । अम्बुधिरुद्देलं वेलामतिकम्य पुमुवे गतः, वृक्षेभ्यः सकाशात् पुष्पैश्चुश्युते च्युतम्, दिशश्च भासुराः सुपर्णपक्षप्रभाभिः प्रभासनशीलाः । सत्यो विरेजुः शोभन्ते स्म । ‘२३५४। फणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।’ हत्येत्वपक्षे रूपम् । तत्र वेल्यनुवर्तते ॥

११३५—जगाहिरे ऽम्बुधिं नागा, ववौ वायुर् मनोरमः ॥

तेजांसि शंशमांचकुः, शर-वन्धा विशिश्लिषुः. ॥ ६७ ॥

जगाहिरे इत्यादि—नागा भयादम्बुधिं जगाहिरे प्रविष्टाः, वायुस्तत्रभवो ववौ वाति स्म, तेजांसि रवादीनां शंशमांचकुः अत्यर्थं प्रशान्तानि । शमेर्यद्गुल-गन्तस्य रूपम् । एवं च कृत्वा अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । शरवन्धा विशिश्लिषु-विशिष्टाः । दूरत एव तथप्रभावात् ॥

११३६—भ्रेजिरे ऽक्षत-वद् योधा, लेभे संज्ञां च लक्ष्मणः, ॥

विभीषणो ऽपि वभ्राजे, गरुत्मान् प्राप चा ऽन्तिकम्

भ्रेजिर इत्यादि—अक्षतवत् अक्षता इव योधा भ्रेजिरे कीर्ण्यन्ते स्म । ‘२३५४। फणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।’ हत्येत्वपक्षे रूपम् । संज्ञां चेतनां लक्ष्मणो लेभे प्रापवान्, विभीषणो ऽपि वभ्राजे संपदा मे मनोरथा इति । अनेत्वपक्षे रूपम् । अन्तिकं च रामलक्ष्मणयोर्गरुत्मान् प्राप । गरुतः पक्षिणस्तेऽनुजीवितयास्य सन्तीति मतुप । यवादेराकृतिगणत्वात् ‘१८९८। ज्यः।८।२।१०।’ इति वत्वं न भवति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३६३

११३७—संपस्पर्शा ऽथ काकुत्स्थौ, जज्ञाते तौ गत-व्यथौ ॥
तयोरात्मानमाचल्यौ, ययौ चा ऽथ यथा-गतम् ६९

संपस्पर्शेत्यादि—अनन्तरं गरुदमान् काकुत्स्थौ राघवौ संपस्पर्श स्पृष्टवान्, तौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, तयोः काकुत्स्थयोरात्मानमाचल्यौ गरुदमा-नहमिति कथितवान् । '२४३७। वा लिटि । २४४५५।' इति चक्षिडः ख्यान् । ययौ चापि यथागतं यथा तेनागतं तथा गतवान् ॥

११३८—स्वेनुस्, तित्विषुरुद्येमुरुच्चर्खनुः पर्वतांस् तरुन्, ॥
वानरा दद्रमुश चा ऽथ संग्रामं चाऽऽशशासिरे ७०

स्वेनुरित्यादि—अथानन्तरं वानरा: हृष्टाः स्वेनुः शब्दितवन्तः, तित्विषुः शोभिताः, 'त्विष दीप्तौ।' उद्येमुः उद्योगं चकुः, पर्वतानुचर्खनुः उक्षिसवन्तः, दद्रमुः इतस्तो आन्ताः। 'द्रम हमं मीमृ गतौ।' संग्रामं च आशशासिरे अभी-ष्टवन्तः। 'आङः शासु इच्छायाम्।' आदादिको ऽनुदातेव ॥

११३९—डुढौकिरे पुनरु लङ्कां, बुबुधे तान् दशाननः ॥

जीवितश्च विवेदा ऽरीन्, वभ्रंशे ऽसौ धृतेस् ततः ७१

डुढौकिर इत्यादि—पुनर्भूयो लङ्कां डुढौकिरे जग्मुः, तान् वानरान् ढौकितान् दशाननो बुबुधे बुद्धवान्, जीवतश्रारीन् रामारीन् विवेद ज्ञातवान् । अन्यथा कथं वानरा ढौकिता इति । ततश्च ईतेः सकाशाद्वभ्रंशे भ्रष्टः ॥

११४०—सस्रंसे शर-बन्धेन दिव्येनैति बुबुन्द सः, ॥

बभाजा ऽथ परं मोहमूहांचक्रे जयं न च ॥७२॥

सस्रंस इत्यादि—दिव्येन शरबन्धेन सस्रंसे स्तस्मृ । भावे लिट् । द्वयेवं दशाननो बुबुन्द श्रुतवान् । 'बुदि निशामने।' अथानन्तरं महामोहं मूर्च्छाकारं बभाज सेवते स्त । न च जयमूहांचक्रे वितक्तिवान् ॥

११४१—धूम्राक्षो ऽथ प्रतिष्ठासांचक्रे रावण-संमतः, ॥

सिंहाऽस्यैरु युयुजे तस्य वृक्ताऽस्यैश्च च रथः खगैः ७३

धूम्राक्ष इत्यादि—अथ धूम्राक्षो रावणसंमतो रावणेनानुज्ञातः सन् । भूते निष्ठात्र दृष्ट्या । प्रतिष्ठासांचक्रे गन्तुमिच्छां कृतवान् । प्रपूर्वान्तिष्ठते: '२६४९। समवप्रविभ्यः स्थः । ११३।२२।' इति तद्व । '२२७०। उपसर्गात् । ११३।६५।' इत्यादिना पत्वम् । तस्य च गन्तुमिच्छतो रथः खगैः आकाशगामिभिर्यानैः सिंहमुखैर्वृक्षमुखैश्च युयुजे युक्तः । कर्मणि लिट् ॥

११४२—त्वक्-त्रैः संविव्ययुरु देहान्, वाहनान्यधिशिशिरे, ॥

आनर्जुरू नृ-भुजोऽस्त्राणि, ववञ्चश्च चा ७५हव-क्षितिम्.

३६४ भद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे प्रथमो वर्गः,

त्वक्रैरित्यादि—धूम्राक्षसंबन्धिनो नृभुजो राक्षसाः त्वक्रैः सज्जाहैः । त्वचं त्रायन्त इति देहान् संविच्युः छादितवन्तः । ‘१०७६। व्येन् संवरणे’ इत्यस्य । ‘२४१६। न व्यो लिटि।६।१४६।’ इत्यात्वप्रतिषेधः । ‘२४०८। लिक्ष्यभ्यासस्योभये-षाम्।६।१।१७।’ इति सम्प्रसारणम् । वाहनान्यधिशिळिये आरूढवन्तः । ‘२७२। एरनेकाचः।६।४।८।२।’ इति यण् । ‘५४२। अधिशीङ्—१।४।४।६।’ इति कर्मसंज्ञा । अस्त्राण्यानर्जुः गृहीतवन्तः । ‘अर्जुं प्रतियज्ञे ।’ ‘२२४।८।’ अत आदेः । ‘७।४।७।०।’ इति दीर्घः । ‘२२८।८।’ तस्माक्षुद् द्विहलः । ‘७।४।७।१।’ आनर्जुः इति पाठान्तरम् । पूजितवन्तः । आहवक्षितिं च रणभूमिं ववञ्चुर्गताः । ‘वञ्चु गतौ’ ॥

११४३—अध्युवास रथं, तेये पुराच्, चुक्षाव चा उशुभम्, ॥
संश्रावयांचकारा ८८ख्यां धूम्राक्षसूतत्वरे तथा. ७५

अध्युवासेत्यादि—धूम्राक्षो रथमध्युवास आरूढः । ‘५५४। उपान्वध्याङ् वसः।१।४।४।८।’ इति कर्मसंज्ञा । पुरात् लङ्कातः तेये निष्कान्तः । ‘अय पव तय’ इत्यादिपु तथिरनुदातेत् । चुक्षाव च शब्दं कृतवान्, अशुभं भयानकम् । ‘क्षु शब्दे ।’ आख्यां आत्मीयं नाम संश्रावयांचकार श्रावितवान्, तथा तत्वरे त्वरते स्म युद्धाय ॥

११४४—निलिल्ये मूर्ध्मि गृध्रोऽस्य, कूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे, ॥
शिशीके शोणितं व्योम, चचाल क्षमा-तलं तथा. ७६

निलिल्य इत्यादि—अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्ध्मि गृध्रो निलिल्ये निलीनः । ‘२७२। एरनेकाचः—६।४।८।२।’ इति यण् । ध्वाङ्क्षाः कूराः अशुभशांसिनः ववाशिरे वाशन्ते स्म । व्योम कर्तृ शोणितं शिशीके क्षरितवत् । ‘शीकृ सेचने’ इत्यनुदातेत् । तथा क्षमातलं गृथ्यीतलं चचाल चलितम् ॥

११४५—ततः प्रजघटे युद्धं, शस्त्राण्यासुः परस्परम्, ॥
वत्रश्वरांजुघूर्णश च, स्येमुश्, चुकूर्दिरे तथा. ७७॥

तत इत्यादि—ततो निमित्तादनन्तरं युद्धं प्रजघटे घटितम्, ते हरिराक्षसाः वक्ष्यमाणाः शस्त्राण्यासुः क्षिसवन्तः, परस्परं ववश्वुः छिन्नवन्तः, आजुघूर्णः चक्र-वज्रान्ताः । घूर्णतिरनुदातेत् । स्येमुः शब्दं कृतवन्तः । स्यमेः फणादित्वादेत्वम् । चुकूर्दिरे क्रीडितवन्तः ॥

११४६—रुरुज्जुर्, भ्रेजिरे, फेणुर्, बहुधा हरि-राक्षसाः, ॥
वीरा न विभयांचक्रूर्, भीषयांचक्रिरे परान्. ७८॥

रुरुज्जुरित्यादि—रुरुज्जुर्भवन्तः, भ्रेजिरे शोभिताः, बहुधा बहुप्रकारं फेणुर्गताः ‘फण गतौ’ । वीराः सात्त्विका न विभयांचकुः न विभयति स्म । ‘२४९।१। भी-ही-भृ-हृवां श्लुवच्च।३।१।३।१।’ इत्याम् । विभेतेः परम्परदित्वात् अनुप्रयोगे

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'द्वार-वन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३६५

परस्पैपदम् । परान् शत्रून् शौर्यगुणयुक्ताः प्रयोजकाः भीषयांचक्रिरे भीषयन्ते स्म । अत्र '२५९४ भी-स्मयोहेतुभये । १।३।६८' इति तद्व अनुप्रयोगेऽपि ॥

११४७—रक्तं प्रचुश्चतुः क्षुण्णाः, शिश्वियुर वाण-विक्षताः, ॥

अस्यतां शुशुवुर वाणान् भुजाः साऽङ्गुष्ठ-मुष्टयः, ७९

रक्तमित्यादि—केचित् क्षुण्णाः खण्डिताः सन्तो रक्तं प्रचुश्चतुः प्रक्षरिताः, केचित् शिश्वियुः । '२४२० विभाषा श्वः । १।३।३०' इत्यसम्प्रसारणपक्षे रूपम् । वाणानस्यतां क्षिप्यतां योधानां भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टय अङ्गुष्ठमुष्टिसहिताः शरवि-क्षताः शरभिज्ञाः शुशुवुः गताः । गत्यर्थं द्रष्टव्यम् । सम्प्रसारणपक्षे रूपम् ॥

११४८—रणे चिक्रीड धूम्राक्षस्, तं ततर्जाऽनिलाऽस्तमजः, ॥

आददे च शिलां, साऽश्वं पिपेषा ऽस्य रथं तया, ८०

रण इत्यादि—धूम्राक्षो रणे चिक्रीड क्रीडति स्म, तमनिलात्मजो हनूमान् ततर्ज भर्त्यसितवान्, शिलामाददे च गृहीतवान्, तया शिलया अस्य धूम्राक्षस्य साश्वं रथं पिपेष चृणितवान् ॥

११४९—पपात राक्षसो भूमौ, रराट च भयंकरम्, ॥

तुतोद गदया चाऽरिं, तं दुध्रावा ऽद्रिणा कपिः, ८१

पपातेत्यादि—राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ पपात, पतितः सन् भयंकरं रराट रटितवान्, ततो ऽरिं हनूमन्तं गदया तुतोद आहतवान्, तं राक्षसं स कपिः अद्रिणा दुध्राव व्यापादितवान् ॥

११५०—अकम्पनस् ततो योङ्कुं चकमे रावणाऽज्ञया, ॥

स रथेना ऽभिदुद्राव, जुघुरे चा ऽतिभैरवम्, ८२॥

अकम्पन इत्यादि—ततो धूम्राक्षविनाशानन्तरं अकम्पनो राक्षसः रावणा-ज्ञया युध्यस्वेति योङ्कुं चकमे इष्टवान् । '२३०५। आयादय आर्द्धधातुके वा ३।१।३।१' इति णिडभावपक्षे रूपम् । सो ऽकम्पनः रथेनाभिदुद्राव अभिमुखं गतः, जुघुरे च शब्दं कृतवान्, अतिभैरवं अतिभयानकम् । 'घुर भीमार्थ-शब्दयोः' इत्यनुदातेत् ॥

११५१—पस्पन्दे तस्य वामाऽक्षि,

सस्यमुश् ऽशिवाः खगाः, ॥

तान् वव्राजा ऽवमत्या ऽसौ,

बभासे च रणे शरैः, ॥ ८३ ॥

पस्पन्द इत्यादि—तस्याकम्पनस्यानिमित्तत्वसूचकं वामाक्षि पस्पन्दे स्पन्दितम्, अशुभाश्र अशिवसूचकाः खगाः सस्यमुशः शब्दं कृतवन्तः । अनेत्वपक्षे रूपम् । तान् खगान् अवमत्यावज्ञायासौ वव्राज गतः, रणे शैक्ष बभासे शोभितम् ॥

३६६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्नत-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;

११५२—खमूयुर्, वसुधामूवुः सायका रजुन्वत् तताः ॥
तस्माद् वलैरपत्रेपे, पुष्पोथा ऽस्मै न कश्चन् ॥ ८४ ॥

खमित्यादि—तेन सायका रजुवत्तता विस्तृताः सन्तः खमाकाशमूयुरा-
वृतवन्तः । वसुधां च ऊरुश्लादितवन्तः । ‘१०७५। वेन् तन्तुसन्ताने’ तस्य
लिटि विरादेशः । ‘२४१४। वशास्यान्यतरस्याम्-१६।१३९’ इति यकारस्य
चकारादेशः । तस्मादिति तमकम्पनं वीक्ष्य । ल्यद्वलोपे पञ्चमी । त्रेपे लज्जितम् ।
भावे लिद् । ‘२३०१। तृफल-१६।११२२।’ इत्यादिना पृत्वाभ्यासलोपौ । अस्मै
अकम्पनाय न कश्चित् पुष्पोथ न प्रभवति स्म । ‘९२६। प्रोथु पर्यासौ’ इति
स्वरितेत् । अत्र कर्तुः क्रियाफलायोगान्नामनेपदम् । ‘५८३। नमःस्वस्ति-१
२।३।१६।’ इत्यत्र अलंशब्दस्य पर्यास्यर्थग्रहणात् तदर्थयोगे चतुर्थी ॥

११५३—स भस्मसाच् चकाराऽरीन्,

दुदाव च कृतान्तन्वत्, ॥

चुक्रोध मारुतिस्, ताल-

मुच्चरुने च महा-शिखम्, ॥ ८५ ॥

स भस्मसादित्यादि—सोऽकम्पनः अरीन् भस्मसाचकार कार्त्स्येन भस्म-
भूतान् कृतवान् । कृतान्तवत् यम इव दुदाव सुषु पीडितवान् । ‘दुदु उप-
तापे।’ तं द्वावा मारुतिश्चुक्रोध कुद्धः । तालं च वृक्षं महाशिखमत्युच्छायं
उच्चरुने उत्खातवान् । अत्र क्रियाफलायोगात् तद्ध ॥

११५४—यमाया ऽकम्पनं तेन निरुवाप महा-पशुम् ॥

वभ्रज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निन्वत् ॥ ८६ ॥

यमायेत्यादि—तेन तालेन स चाकम्पनं महापशुमिव यमाय निरुवाप
दत्तवान् । निष्पूर्वो वपिर्दाने वर्तते । तत्र धातोर्यजदित्यात् सम्प्रसारणं न
भवति अकिञ्चित्वात् । अभ्यासस्य लिटि भवत्येव । तस्मिन्निहते शोको ऽग्निरिव
रावणं वभ्रज दग्धवान् ॥

११५५—स विभ्रेष, प्रचुक्षोद, दन्तैरोष्ठं चखाद च, ॥

प्रगोपायांचकारा ऽशु यत्नेन परितः पुरम्, ॥ ८७ ॥

स विभ्रेषेत्यादि—स राजा विभ्रेष चलितः । ‘भ्रेष चलने’ स्वरितेत् ।
प्रचुक्षोद क्रोधालोष्टादीन् चूर्णितवान् । ओष्ठं च दन्तैश्चखाद दष्टवान् । पुरं
लङ्कां समन्तात् यत्नेन प्रगोपायांचकार रक्षितवान् । ‘४२३। गुपू रक्षणे’ इत्यु-
दातेत् । आयप्रत्ययान्तस्वादाम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘शार-बन्धो’ नाम चतुर्दशः सर्गः— ३६७

युगमम्—

११५६—प्रहस्तमर्थयांचक्रे योद्धुमंडुत-विक्रमम् ॥

‘किं विचारेण, राजेन्द्र ! युद्धाऽर्था वयमित्यसौ’ ॥८८॥

प्रहस्तमित्यादि—अद्धुतविक्रमं प्रहस्तं रावणो योद्धुं ‘युद्धस्य’ इत्यर्थ-यांचक्रे प्रार्थितवान् । ‘२०५१। अर्थे उपयाच्चायाम्’ इति चौरादिक आत्म-नेपटी । वचनात् असौं प्रहस्तः प्रार्थितशक्ताणं वभागेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । हे राजेन्द्र ! युद्धार्था वयं युद्धप्रयोजनाः ततश्च किं विचारेणति ॥

११५७—चक्राणा ऽशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे च महा-रथः, ॥

निर्येमिरे ऽस्य योद्धारथ्, चक्षुपे चा ऽश्व-कुञ्जरम् ॥८९॥

चक्राणेत्यादि—उक्त्वा च स महारथो योद्धा अशङ्कितो निर्भयः सन् योद्धुमुत्सेहे उत्साहं कृतवान् । अस्य योद्धारो रावणेन निर्येमिरे नियमिताः । अनेन सह एतावद्धिर्योद्धव्यमिति । कर्मणि लिट् । अशकुञ्जरं चक्षुपे सज्जी-कृतम् । पशुद्वन्द्वकवद्वावः । ‘२३५०। कृपो रोलः ।११२।१०।’ ॥

११५८—युयुजुः स्यन्दनानश्वरीजुर् देवान् पुरोहिताः ॥

आनर्चुर् ब्राह्मणान् सम्यगाशिपश्च चा ऽशशंसिरे ॥९०॥

युयुजुरित्यादि—स्यन्दनान् रथान् अश्वयुयुजुः युज्ञन्ति स्म । पुरोहिताः देवानीजुः पूजितवन्तः । यजादित्वात्सप्तसारणम् । ब्राह्मणानानर्चुः पूजितवन्तः । ते च पूजिताः आशिपः आशशंसिरे उदितवन्तः । ‘१०५१। आङः शासु इच्छायाम्’ अनुदातेत् । शास इत्वे आङ् । ‘शासोः कावुपसद्ध्यानम्’ इत्याशीः ।

११५९—ऊहिरे मूर्धि सिद्धार्था, गावश् चा ऽलेभिरे भटैः, ॥

प्रचुक्षणुवुर् महाऽस्त्राणि, जिज्ञासांचक्रिरे हयान् ॥९१॥

ऊहिर इत्यादि—भटैर्योधैः सिद्धार्थाः सर्पयाः मूर्धि ऊहिरे ऊढाः । गाव-श्चालेभिरे सृष्टाः । कर्मणि लिट् । महास्त्राणि प्रचुक्षणुवुः तेजितवन्तः । तथा तैर्योद्धुं पार्यत इति । ‘१११० क्षणु तेजने’ । भटाः हयान् जिज्ञासांचक्रिरे ज्ञातुमिच्छां कृतवन्तः किमेते योद्धुं क्षमा नेति । ‘२७३। ज्ञा-श्व-स्मृ-दशां सनः ।११३।५७।’ इत्यात्मनेपदित्वादनुप्रयोगे ऽपि तद्दृ ॥

युगमम्—

११६०—ललुः खड्डान्, ममार्जुश् च, ममृजुश् च परश्वधान् ॥

‘अलंचक्रे, समालेभे, ववसे, बुभुजे, पपे, ॥ ९२ ॥

ललुरित्यादि—खड्डान् ललुर्गृहीतवन्तः । ‘११३२। ला आदाने’ ममा-र्जुश विशुद्धान् कृतवन्तः । तथा परश्वधान् ममृजुः परशून् शोघितवन्तः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिः । योद्धुभिर्वक्ष्यमाणैः अलंचक्रे अलंकृतम् ।

१६८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्नन्त-काष्ठे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः;
समालेभे समालवधम् । ववशे आच्छादितम् । ‘१०९२। वस आच्छादने ।’
बुभुजे भुक्तम् । पपे पीतम् । भावे लिद् ॥

१६१—जहसे च क्षणं, यानैर् निर्जग्मे योद्धुभिस् ततः ॥
विग्रान् प्रहस्त आनर्च, जुहाव च विभावसुम् ॥ ९३ ॥

जहस इत्यादि—क्षणं जहसे हसितम् । यानैः करणभूतैः निर्जग्मे निर्ग-
तम् । ततः प्रहस्तः विग्रान् गोसुवर्णादिदानेन आनर्च पूजितवान् । विभावसुं
चाप्ति आज्ञादिना जुहाव प्रीणितवान् ॥

१६२—संवर्गयांचकारा ऽसान्, चन्दनेन लिलेप च, ॥
चचाम मधु माद्रीकं, त्वक्-त्रं चा ऽचकचे वरम् ॥ ९४ ॥

संवर्गयामित्यादि—आसान् विश्वासिनः संवर्गयांचकार कटकादिप्रदानेन
संवर्गितवान् । संवर्गं करोतीति प्यन्तस्य रूपम् । चन्दनेन लिलेप समालव्य-
वान् । मृद्घीका द्राक्षा तस्या विकारः माद्रीकं मधु चचाम । त्वक्त्रं च सञ्चहनं
वरं श्रेष्ठं आचकचे बद्धवान् । ‘१७७। कच वन्धने’ इत्यनुदात्तेत् ॥

१६३—उष्णीपं मुमुचे चारु, रथं च जुजुपे शुभम्, ॥
आललम्बे महाऽस्त्राणि, गन्तुं प्रववृते ततः ॥ ९५ ॥

उष्णीपमित्यादि—उष्णीपं शिरस्त्राणं मुमुचे । रथं च जुजुपे । जुपिरनु-
दात्तेत् । महास्त्राणि आललम्बे गृहीतवान् । ‘४०३। लवि अवसंसने’ इत्यनु-
दात्तेत् । तत उत्तरकालं गन्तुं प्रववृते प्रवृत्तः ॥

१६४—आजगमुम् तूर्य-जातानि, तुष्टुवुश् चा ऽनुजीविनः, ॥
रजः प्रववृधे घोरं, घोषश् च व्यानशे दिशः ॥ ९६ ॥

आजगमुरित्यादि—तूर्यजातानि वायसमूहान् आजगमः ताडितवन्तः ।
तन्नियुक्ता इत्यर्थात् । ‘२६९५। आडो यमहनः । १३।२८।’ इति तह न भवति
सकर्मकत्वात् । अनुजीविनश्च तुष्टुवुः । ‘जय जीव’ इति स्तुवन्ति स्म । पदक्षोभा-
द्घोरं रजः प्रववृधे वर्धते स्म । घोषश्च कलकलशब्दः दिशो व्यानशे व्यासवान् ॥

१६५—तं यान्तं दुदुवुर् गृध्राः; क्रव्यादश् च सिषेविरे ॥

आववुर् वायवो घोराः, खादुल्काश् च प्रचक्षरुः, ॥ ९७ ॥

तं यान्तमित्यादि—तं प्रहस्तं गृध्राः यान्तं अशुभसूचकाः दुदुवुर्गतवन्तः,
क्रव्यादश्च शृगालाः सिषेविरे सेवितवन्तः, वायवो घोराः पांशुप्राहिणः आवबुः
समन्ताद्वान्ति स्म, उल्काश्च तदा तस्मिन् काले प्रचक्षरुः पतिताः । ‘९०८।
क्षर संचलने’ इत्यकर्मकः ॥

१६६—सस्यन्दे शोणितं व्योम, रणाऽङ्गानि प्रजज्वलुः, ॥
रथाः प्रचस्वलुः साऽश्वा, न रंहाऽश्व-कुञ्जरम् ॥ ९८ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-वन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४६९

सस्यन्द इत्यादि—ब्रोम कर्तुं शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति स्म । स्वनिदः सर्कर्मकः । रणाङ्गानि खड्गादीनि जज्वलः ज्वलन्ति स्म । साश्राः सहाश्रैः रथाः प्रचस्खलुः स्खलन्ति स्म । अश्वकुञ्जरं न रंह न गतम् ॥

११६७—प्रतोदा जगलुर्, वाममानञ्चुर् यज्ञिया मृगाः ॥

ददाल भूः, पुपूरे द्यौः, कपीनामपि निःस्वनैः ॥ ९९ ॥

प्रतोदा इत्यादि—प्रतोदा: जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः । '५८७। गल अदने' अनेकार्थत्वात्पत्तने ऽपि । मृगाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः कृष्णसाराः । '१७३५। यज्ञर्त्विगम्यां घ-खज्ञौ ।५।१।७।१' । वाममङ्गमानञ्चुः गतवन्तः । '२२४। अत आदेः ।७।१।७।०' इति दीर्घः । '२२८। तसाञ्छुङ्ग द्विहलः ।७।४।७।१' भूर्ददाल विदीर्णा । जज्वालेति पाठान्तरं चचालेत्यर्थः । कपिनिःस्वनैर्योराकाशं पुपूरे पूर्णम् । दिवः पूरणनिमित्तं यतः कपयो हर्षीत्तद्विनाशसूचका एवमाचरन्ति ॥

११६८—मिमेह रक्तं हस्त्युश्वं, राक्षसाद् च नितिष्ठिवुः, ॥

ततः शुशुभतुः सेने, निर-दद्यं च प्रजहन्तुः ॥ १०० ॥

मिमेहेत्यादि—हस्त्यशं कर्तुं रक्तं मिमेह मूत्रितवदित्यर्थः । '१०६। मिह सेने ।' राक्षसाश्च स्वरक्तं नितिष्ठिवुः निरमत्वन्तः । ततो दुर्निमित्तादनन्तरं ते सेने सज्जदे शुशुभतुः शोभितवत्यौ । निरदद्यं प्रजहन्तुः प्रहतवत्यौ ॥

११६९—दिद्विषुर्, दुद्युवुश्, चच्छुश्,

चक्षुः, सुपुपुर्, हताः ॥

चखादिरे चखादुश् च,

विलेपुश् च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

दिद्विषुरित्यादि—रणे भटाः दिद्विषुः परस्परं द्विष्टवन्तः । '१०८। द्विष अग्रीतौ ।' दुद्युवुः अभिमुखं गतवन्तः । '१११। द्यु अभिगमने ।' चच्छुः छिन्नवन्तः । '१२२। छो छेदने ।' हताश्चक्षुः मूर्च्छां गतवन्तः । सुपुपुः भूमौ पतिताः । चखादिना सम्प्रसारणम् । चखादिरे खादिताः । कर्मणि लिट् । चखादुः खादितवन्तः । विलेपुश्च विलापं कृतवन्तः । '२२६०। अत एक-हल्-१६।४।१२।०' इत्येत्वम् ॥

११७०—प्रहस्तस्य पुरो—मात्यान् जिहिंसुर्, दधृपुस् तथा ॥

वानराः, कर्म सेनानी राक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२ ॥

प्रहस्तस्येत्यादि—अमात्यान् सच्चिवान् प्रहस्तस्य पुरो ऽग्रतः वानरा जिहिं-सुईतवन्तः । तथा दधृपुः परिभूतवन्तः । '१३५। जिधषा प्रागलभ्ये' । तच्च कर्म वानरैर्यक्तं रक्षसां सेनानीः प्रहस्तः न चक्षमे न क्षमते स्म ॥

३७० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११७१—ऊर्णुनाव स शख्मौघैर् वानराणामनीकिनीम्, ॥

शशास च बहून् योधान्, जीवितेन विवेच च. ॥१०३॥

ऊर्णुनावेत्यादि—स सेनानीर्वानराणामनीकिनीः सेनाः शख्मौर्णुनाव छादि-
तवान् । ऊर्णोत्तेर्णुवज्ञावादिजादेरित्याम् न भवति । शशास च योधान् । ‘७७१
शसु हिंसायाम्’ जीवितेन च विवेच पृथक्कृतवान् । ‘१५३६। विच्चि पृथ-
गभावे’ इति रुधादौ स्वरितेत् ॥

११७२—आससञ्ज भयं तेषां, दिव्युते च यथा रविः, ॥

ना ऽस्यास, द्विपद्-देहैर् जगाहे च दिशो दश. ॥१०४॥

आससञ्जेत्यादि—तेषां योधानां युयुत्सूनां भयमाससञ्ज आलग्नम् ।
‘१०५६। वञ्ज सङ्गे’ इत्यकर्मकः । प्रहस्तश्च रविरिव दिव्युते घोतते स्म ।
‘२३४४। शुति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम्।७।४।६।७।’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
नाययास युध्यमानो नायस्यति स्म । ‘१२८६। यसु प्रयत्ने’ द्विपदेहैश्च
शत्रुकायैः करणभूतैः दश दिशो जगाहे अवष्टव्यवान् ॥

११७३—केचित् संचुकुडुर् भीता, लेजिरे ऽन्ये पराजिताः, ॥

संग्रामाद् वभ्रश्चुः केचिद् ययाचुश् चा ऽपरे ऽभयम्. ॥

केचिदित्यादि—केचिद्गीताः सन्तः संचुकुडुः संकुटिताः । निष्प्रयत्नाः
स्थिता इत्यर्थः । ‘१४५५। कुट कौटित्ये’ अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे भर्त्सिताः
प्रहस्तेन मृगा इव कातरा यूयमिति । ‘२४७।२४८। लज-लाजि भर्त्सने’
कर्मणि लिद् । केचित् संग्रामाद्ब्रगुः पलायिताः । ‘१३०३। भृशु श्रंशु अधः-
पतने । अपरे चाभयं ययाच्चुः याचितवन्तः’ ॥

११७४—एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तो, ऽतिदर्दर्प च, ॥

शशाम न च संकुद्धो, निर्जुगोप निशाचरान्. ॥ १०६ ॥

एवमित्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तस्तां सेनां विजिग्ये जितवान् ।
‘२६८। विपराभ्यां जे:।१।३।१।१।’ इति तद् । ‘२३३। सँलिटोर्जः।७।३।५।७।’
इति कुत्वम् । अतिदर्दर्प च सुषु हृष्टवान् । ‘१२७। दृप हर्यविमोचनयोः’ ।
न च शशाम न च शमं गतः । निशाचरान् स्वीयानमात्यान् निर्जुगोप रक्षित-
वान् । आयाभावपक्षे रूपम् ॥

११७५—चुकुधे तत्र नीलेन, तरुश् चोच्चिक्षिपे महान्, ॥

प्रहस्तो ऽभिहतस् तेन बाणान् विससृजे बहून्. ॥ १०७॥

चुकुध इत्यादि—तत्र तस्मिन् संग्रामे नीलेन चुकुधे कुद्धम् । भावे लिद् ।
तरुशोच्चिक्षिपे उक्षितः । कर्मणि लिद् । तेन तरुणा उन्मूलितेनाभिहतः सन्
प्रहस्तो बाणान् विससृजे क्षिप्तवान् । ‘१२५। सृज विसर्गे’ इति दैवा-
दिको ऽनुदातेत् ॥

११७६—सेहे कपी, रथाऽश्वांशं च रिपोस् तर्त्वं शाखिना, ॥
धरित्रीं मुसली तेये प्रहस्तश, चिखिदे न च. ॥१०८॥

सेहे इत्यादि—कपिनीलो वाणान् सेहे सोढवान्। रथानश्वांशं रिपोः प्रहस्तस्य शाखिना तरुणा तर्त्वं हतवान्। '५४१ तृहि हिसि हिंसायाम्।' हतरथाश्वश्च प्रहस्तो मुसली गृहीतमुसलः धरित्रीं तेये गतवान्। '५०८ ५१०। अय पय' इत्यत्र तथिरनुदात्तेत्। न च चिखिदे खिङ्गः। '५४३। खिद दैन्ये' इत्यनुदात्तेत्॥

११७७—संदुधुक्षे तयोः कोपः, पस्फाये शख्स-लाघवम्, ॥

नुनोद शाखिनं नील, आवत्रे मुसली तरुम्। ॥१०९॥

सन्दुधुक्ष इत्यादि—तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः संदुधुक्षे वृद्धिगतः। अच्छ-लाघवमस्थाकौशलं पस्फाये वृद्धि गतम्। नुनोद शाखिनं प्रेरितवान्। मुख्यस्ती प्रहस्तः तरुमावत्रे मुसलेनावृतवान्॥

११७८—वियत्यानभ्रतुर्, भूमौ मण्डलानि विचेरतुः, ॥

प्रदुद्रुवतुरन्योन्यं वीरौ, शश्रमतुर् न च. ॥११०॥

वियत्यादि—वीरौ तौ वियति आकाशे आनभ्रतुः गतौ। '५९७५९८-अथ्र वभ्र' इतिगत्यर्थः। वियतो ऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वितीया न कृता। भूमौ च मण्डलानि तिर्यकभ्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ। अन्योन्यं प्रदुद्रुवतुः उपतापितवन्तौ। न च शश्रमतुः श्रान्तौ॥

११७९—समीरयांचकारा ऽथ राक्षसस्य कपिः शिलाम्, ॥

क्षतस् तया ममारा ऽसावृशिश्राय च भू-तलम्. ॥

समीरयामित्यादि—अथानन्तरं कपिः राक्षसस्य शिलां समीरयांचकार क्षिसवान्। '९४७। ईर क्षेपे' इति चौरादिक उदात्तेत्। असौ राक्षसस्तया शिलया हतः सन् ममार मृतवान्। भूतलं च आशिश्राय जाश्रितवान्। पतित इत्यर्थः॥

११८०—तुतुषुर् वानराः सर्वे, नेशुश् चित्रा निशा-चराः, ॥

जेरुराशा दशाऽस्यस्य, सैन्यं नीलं नुनाव च. ११२

तुतुषुरित्यादि—वानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः। निशाचरा नेशुः पलायिताः। विचित्राः नानाप्रकाराः दशास्यस्य आशाः मनोरथा जेरुः जीर्णाः। '२३५६। वा जृ-भ्रमु-त्रसाम्।६४।१२४।' इत्येत्वम्। सैन्यं च कर्तृं नीलं नुनाव स्तांति स्त ॥

११८१—यदा न फेलुः क्षणदा-चराणां

मनोरथा राम-बलाऽभियोगे, ॥

३७२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

लङ्का तदा भेजुरुदीर्ण-दैन्या,
व्याचर्ख्युरुचैश् च हतं प्रहस्तम् ॥ ११३ ॥

यदेत्यादि—क्षणदाचरणां रामवलाभियोगे मनोरथा वाञ्छितानि यदा न
फेलुः न फलिताः, प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् । तदा लङ्कां भेजुः सेवितव्यन्तः ।
उदीर्णदैन्याः उदीर्णं महदैन्यं दीनभावो येषामिति । प्रहस्तं च हतं मृतमुच्चैरा-
चख्युः आख्यातवन्तः । रावणायेत्यर्थात् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘शर-बन्धो’ नाम
चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः—

हतः प्रभृति लुडमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र भूतसामान्ये लुड़ । ततो-
इन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

११८२—राक्षसेन्द्रस् ततो ऽभीर्दैक्षिष्ठ परितः पुरम्, ॥

प्रातिष्ठिपच् च बोधाऽर्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान्. १

राक्षसेत्यादि—ततः प्रहस्तवधश्रवणानन्तरं ‘ईदशोऽपि व्यापादितः’ इति
अभैर्षीत् । ‘२२९७। सिचि वृद्धिः—१७।२।१’ । परितः समन्तात् पुरं लङ्कामैक्षिष्ठ
दृष्टवान् । ‘किमत्र शक्यते स्थानुं न वा’ इति । कुम्भकर्णस्य सुस्पस्य बोधमार्थं
राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रम्भापितवान् । तिष्ठतेश्वरूपरे णावुपधाहस्वापवादः । ‘२५८।१
तिष्ठतेरित् ।७।४।५’ द्वितीत्वम् । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । धातोरादेशः पत्वं
षुन्वं च ॥

११८३—ते ऽभ्यगुरु भवनं तस्य,

सुसं चैक्षिष्ठता ऽथ तम्, ॥

व्याहार्षुस् तुमुलान् शब्दान्,

दण्डैश् चा ऽवधिषुर द्रुतम् ॥ २ ॥

ते ऽभ्यगुरित्यादि—ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहं अभ्यगुः गताः
‘२४५। इणो गा-१२।४।४५’ इति लुडि गादेशः । ‘२२२। गाति-स्था-
१२।४।७।’ इति सिचो लुक् । ‘२२१। उस्यपदान्तात् ।६।१।९।’ इति पररू-
पत्वम् । ते च सुसमैक्षिष्ठत दृष्टवन्तः । अथानन्तरं प्रबोधार्थं तुमुलान्महतो
ध्वनीन् व्याहार्षुः व्याहृतवन्तः । ‘२२६। नेटि ।७।२।४।’ इति वृद्धिप्रतिषेधः ।
हलसमुदायपरिग्रहणाद्वद्वेः प्राप्तत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-हृपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्मदशः सर्गः—३७३

११८४—केशानलुभ्निषुम् तस्य, गजान् गात्रेष्वचिक्रमन्, ॥
शीतैरभ्यपिचंस् तोयैरलातैश् चा ऽप्यदम्भिषुः. ॥३॥

केशानित्यादि—तस्य केशानलुभ्निषुः उत्पादितवन्तः । गात्रेषु गजानचिक्रमन् क्रमयन्ति स्म । क्रमेमान्तत्वान्मित्संज्ञार्थां ह्रस्वत्वम् । चडि सन्वद्धावादभ्यासस्य '२३१७। सन्यतः ।७।४।७९।' इति इत्वम् । शीतैस्तोयैरभ्यपिचन् सिद्धन्तिस्म । अत्र सिद्धिरभ्युक्षणे वर्तते । तेनोदकस्य करणत्वम् । '२४१८। लिपिसिद्धिहृश्च ।३।१।५३।' हृत्यङ् । '२२७६। प्राक् सितावद्व्यवाये ऽपि ।८।३।६३।' इति पत्वम् । अलातैरङ्गरैश्चाप्यदम्भिषुः दग्धवन्तः । अनेकार्थत्वाद्वातुनाम् ॥

११८५—नखैरकर्तिषुम् तीक्ष्णैरदाङ्क्षुर् दशनैस् तथा, ॥

शितैरतौत्सुः शूलैश् च, भेरीश् चा ऽवीवदन् शुभाः. ४

नखैरित्यादि—तीक्ष्णैरन्वैरकर्तिषुश्चित्तवन्तः । तथा दशनैस्तीक्ष्णैरदाङ्क्षुः दशनिति स्म । दंशेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। वश्च—।८।२।३६।' हृत्यादिना पत्वम् । '२९५। पढोः कः सि ।८।२।४१।' । शितैस्तीक्ष्णैः शूलैरतौत्सुः व्यथयन्ति स्म । तुदेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भेरीश शुभाः उच्चैशावदा अवीवदन् वादितवन्तः । '२३१६। सन्वलघुनि—।७।४।९३।' इति सन्वद्धावादभ्यासस्येत्वं '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८६—स तान् ना ऽजीगणत् सर्वा-

निच्छया ऽबुद्ध च स्वयम्, ॥

अबुवूधत कस्मान् मा-

मंप्राक्षीच् च निशाच्चरान्. ॥ ५ ॥

स तानित्यादि—स कुम्भकर्णः तान् सर्वान् उपद्रुतान् नाजीगणत् न गणयति स्म न वेदितवानित्यर्थः । गणेः स्वार्थिकण्यन्तस्यादन्तस्याभ्यासस्य '२५७३। ई च गणः ।७।४।९७।' इतीत्वम् । स्वयं चात्मन इच्छयाबुद्ध बुध्यते स्म । '२२८। इलो ज्ञलि ।८।२।२६।' इति सिचो लोपः । निशाचरांश्चप्राक्षीत् पृष्ठचान् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । २९४। वश्च—।८।२।३६।' इत्यादिना पत्वम् । '२९५। पढोः कः सि ।८।२।४१।' कस्मान्मामबुवूधत यूयं प्रबोधितवन्तः । तुषेण्यन्तस्य मध्यमपुरुपबहुवचने '२३१४। औ चड्युपधायाः-।७।४।१।' इति ह्रस्वत्वं अभ्यासस्य '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८७—ते ऽभाषिषत 'राजा त्वां दिद्धुः क्षणदाच्चर !.' ॥

सोऽस्त्रासीद्, व्यलिपन्, मांसमप्सासीद्, वारुणीमपात्

त इत्यादि—ते राक्षसास्तथोक्ताः सन्तः अभाषिषत भाषितवन्तः । हे क्षणदाच्चर ! राजा रावणस्त्वां दिद्धुः द्रष्टुमेषणशील इति । '६२७। न लोक

३७४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्पै द्वितीयो वर्गः,

‘१२३।६९’ इति पष्ठीप्रतिपेघः । स कुम्भकर्णः श्रुत्वा अज्ञासीत् स्नातवान् ।
‘२३७। यम-२३।७३’ इत्यादिना सगिटौ । व्यलिपत् समालिप्तवान् ।
‘२४।८। लिपिसिचि-१३।१५३’ इत्यङ् । मांसमप्सासीत् ‘११२। प्सा भक्षणो’
वारुणीमपात् पीतवान् । ‘२२२। गाति स्था-१२।४।७३’ इति सिचो लुह ॥

११८८—न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं, प्रावृत्तत् गृहात् ॥

राजा यान्तं तमद्राक्षीदुदस्थाच् चैषदासनात्, ॥७॥

न्यवसिष्टेत्यादि—ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पूर्वनिवसितं वसनं त्यक्त्वा
अन्यद्रस्तं परिदधाति स्म । गृहात् स्वस्मात्प्रावृत्तत्प्रवृत्तः । ‘२३४। शुच्छोलुहि
१३।३।९।१’ इति परस्मैपदम् । ‘२३४। पुषादि-१३।१।५५’ इत्यादिना अङ् ।
तमायान्तं राजाद्राक्षीत् दृष्टवान् । ‘२४०। सृजिदशोः-१६।१।५६’ इत्यम् ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आसनाच्च ईपदुदस्थात् उत्थितः ऊर्ध्वर्कर्मकत्वादात्मने-
पदं न भवति ॥

११८९—अतुष्टत्, पीठमासने निरदिक्षच् च काञ्चनम् ॥

अस्मेष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमपाविक्षद॑था उन्तिके, ॥८॥

अतुष्टदित्यादि—दप्ता चातुष्टत् तुष्टः । पुषादित्वादङ् । आसने चात्मनः
काञ्चनं पीठं निरदिक्षत् आदिष्टवान् । दिशोः ‘२३३। शल इगुपधादनिटः क्षः
१३।१।४५’ इति क्षः । अथानन्तरं कुम्भकर्णः अस्मेष्ट ईपद्धसितवान् । स-
चार्थो येनायमादर इति । अन्तिके चात्य काञ्चनं पीठमध्यात्य पीठे उपाविक्षत्
उपविष्टः । पूर्ववत् क्षः ॥

११९०—अवादीन् ‘मां किमित्याहो’ राजा च प्रत्यवादि सः ॥

‘माज्ञासीस् त्वं सुखी, रामो यद्कार्षीत् स रक्षसाम् ॥९॥

अवादीदित्यादि—तत उपविष्ट तमवादीदुक्तवान् । ‘२२६। वदव्रज
-१७।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः । किमिति कस्मात् कारणात् मामाहः आहूतवान् ।
‘२४।८। लिपिसिचि हश्च ।३।१।५३’ इत्यङ् । ‘२३७। आतो लोपः ।६।४।६४।’
राजा च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः । कर्मणि लुह । ‘२७५। चिण्
भावकर्मणोः ।३।१।६६।’ इति चिण् । ‘२३२। चिणो लुह ।६।४।१०४।’ इति
तलोपः । सुखी त्वं येन रामो रक्षसां यदकार्षीत् तत्त्वं मा ज्ञासीः न ज्ञातवानसि ।
‘२३७। यम-२३।७३।’ इति सगिटौ ॥

११९१—उदतारीदुदन्वन्तं, पुरं नः परितो उरुधत्, ॥

व्यद्योतिष्ट रणे शस्त्रैरनैषीद् राक्षसान् क्षयम् ॥१०॥

उदतारीदित्यादि—स बुदन्वन्तं समुद्रमुदतारीत् उत्तीर्णः । ‘२२९।
सिचि वृद्धिः-१७।२।१।’ नो उस्माकं पुरं परितः समन्तादुरुधत् आहूतवान् ।
‘२२६। हरितो वा ।३।१।५३।’ इत्यङ् । रणे शस्त्रैरयोतिष्ट योतितवान् । शुता-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३७५

देवर्णीति विकल्पेन परस्पैपदविधानादात्मनेपदम् । राक्षसान् क्षयं विनाशमनै-
षीत् नीतवान् ॥

११९२—न प्रावोचमहं किंचित् प्रियं, यावदजीविपम्, ॥

बन्धुस् त्वमर्चितः स्नेहान् मा द्विषो न वधीर् मम. ११

न प्रावोचमित्यादि—यावदजीविपं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं कालं
कस्यचिप्रियं किंचित्त्र प्रावोचं नोक्तवानहमिति तत्र विदितमेव । किन्तु
बन्धुस्त्वं स्नेहादर्चितः सन् मम संबन्धिनो द्विषः शत्रून् मा न वधीः मा न
न मारय किन्तु मारयेति । माडि लुहू । सर्वलकारापवादः । प्रावोच-
मिति '२४५४। वच उम् ।३।४।२२।'

११९३—वीर्यं मा न ददर्शस् त्वं,

मा न त्रास्थाः क्षतां पुरम्, ॥

तवा ऽद्राक्षम् वयं वीर्यं,

त्वमर्जेषीः पुरा सुरान् ॥ १२ ॥

वीर्यमित्यादि—त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय । प्यन्तस्य चडि
रूपम् । क्षतां परैरवसादितां पुरं मा न त्रास्थाः किन्तु त्रायस्त्व । '१०३४।
'त्रैहूः पालने' । न च त्वमशक्तः यतस्त्व वीर्यमद्राक्षम् दृष्टवन्तो वयम् । '२४०७।
न दशः ।३।१।४।७।' इति क्सादेशो न भवति । '२२६९। इरितो वा ।३।१।४।७।'
इति विकल्पेनाङ्गविधानात्तदभावपक्षे रूपम् । पुरा पूर्वं त्वं सुरान् देवानजैषीः
जितवानसि ॥

११९४—अवोचत् कुम्भकर्णस् तं, 'वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ॥

न त्वं सर्वं तदश्रौषीः, फलं तस्येदमागमत् ॥ १३ ॥

अवोचदित्यादि—इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णो ऽवोचत् उक्तवान् ।
मग्ने मन्त्रणसमये क्रियासमारम्भगतो ऽभ्युपाय इत्यादिना यद्यमभ्यधाम अभिन-
हितवन्तः । धाधातोः '२२२३। गाति-स्था-।२।४।७।' इति सिचो लुक ।
तस्यार्थवर्णस्येदं फलं विनाशरूपमागमत् आगतम् । गमेर्लदित्यवादङ् ॥

११९५—प्राज्ञ-वाक्यान्यवामंस्था, मूर्ख-वाक्येष्ववाऽस्थिथाः॥

अध्यगीष्ठाश्च शास्त्राणि, प्रत्यपत्था हितं न च ॥१४॥

प्राज्ञवाक्यानीत्यादि—प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यान्यवामंस्था: अव-
शातवानसि । '१२५२। मन ज्ञाने' । मूर्खवाक्येषु प्रहस्तादिवाक्येषु अवा-
स्थिथाः अवस्थितो ऽसि । '२६८९। समवश्रिभ्यः स्थः ।१।३।२२।' इति तद् ।
'२३८९। स्थाध्वोरिच्च ।१।२।१।७।' । त्वं च शास्त्राण्यध्यगीष्ठा अधीतवानसि ।

३७६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्नन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

‘२४६०। विभाषा लुङ्-लुडोः । २१४५०।’ इति इडो गादेशः । न च हितं प्रत्यपत्था: प्रतिपञ्चवानसि । ‘१२४४। पद गतौ’ । ‘२२८१। झलो झलि । १०१२२६।’ इति सिंचो लोपः ॥

११९६—मूर्खासु त्वामववच्छन्त, ये विग्रहमंचीकरन्, ॥

अभाणीन् माल्यवान् युक्तमङ्कश्यास् त्वं न तन् मदात्. १५

मूर्खा इत्यादि—मूर्खाः सर्वे पुर्वते त्वामववच्छन्त विप्रलब्धवन्तः । ‘१८३६। वज्रु प्रलभ्नने’ यन्तस्य ‘२७३९। गृहि-वञ्चि-११३।६९।’ इत्यादिना तडि चडि रूपम् । ये विग्रहमंचीकरन् कारितवन्तो भवन्तम् । एष मातामहो माल्यवान् युक्तमभाणीत् भणितवान् । ‘४७७। भण शब्दे ।’ ‘२२६६। इट ईटि । १०१२२८।’ इति सिंचो लोपः । तत् त्वं मदाज्ञाक्षंस्थाः न सोढवानसि । ‘४७२। क्षमू सहने ॥’

११९७—राघवस्या ऽमुपः कान्तामासैरुक्तो न चा ऽर्पिषः, ॥

मा ना ऽनुभूः स्वकान् दोपान्, मा मुहो मा रुषो ऽधुना. १६

राघवस्येत्यादि—प्रमादित्वमपि ते ऽस्ति यतो राघवस्य कान्तां अमुपः स्वण्डितवानसि । स्वण्डनं चास्या इदं यद्गर्वा वियोजनम् । ‘मुस स्वण्डने’ । पुषादित्वादङ् पुषादयश्च गणान्ता गृहीताः । आसैर्विभीषणादिभिरुक्तो न चार्पिषः नार्पितवानसि कान्ताम् । अर्तेणीं ‘२५७०। अर्तिं-ही-१७३।३६।’ इत्यादिना पुगन्तगुणः । चडि ‘२२४३। द्विर्वचने ऽचि । १।१।५९।’ इति स्थानिवद्वावात् ‘२१७६। अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।’ इति पिशवदो द्विरुच्यते । रेफस्य ‘२४४६। न न्द्राः-१६।१।२।’ इति प्रतिपेष्ठः । तदधुना स्वकानामीयान्दोपान् दुश्चरितानि मा नानुभूः अपि त्वनुभव । ‘२२१९। माडि लुङ् । ३।३।१७५।’ । ‘२२२३ गाति-स्था-१२।४।७७।’ इति सिंचो लुक्क । मा मुहः मोहं मा गमः । मा रूपः रोपं मा कार्पीः । मुहिस्पिभ्यां पुषादित्वादङ् ॥

११९८—तस्या ऽप्यत्यक्मीत् कालो, यत् तदा ऽहमवादिष्म् ॥

अघानिष्ठत रक्षांसि परैः, कोशांस् त्वमव्ययीः. ॥ १७ ॥

तस्येत्यादि—यत्तदा तस्मिन् काले ऽहमवादिष्म् अभिहितवानसि । ‘रामः सन्धीयताम्’ इति तस्यापि सन्धेः कालो ऽत्यक्मीदतिक्रान्तः । ‘२३२३। स्तुकमोरनामनेपदनिमित्ते । ७।२।३६।’ इतीद । मान्तत्वाद्विप्रतिषेधः । यतः परैः शत्रुभिः रक्षांस्यधानिष्ठत हतानि । चिणवद्वावाद्विरुद्धत्वे । त्वं च कोशमव्ययीः त्यक्तवानसि । लङ्कादाहे तस्यारक्षितत्वात् । ‘२०८२। व्यय वित्तसमुत्सर्गं’ इति चुरादौ पष्ठते । यदा ‘आधृपाद्वा’ इति णिज नास्ति तदा रूपम् । ‘२२९१। हयन्त-७।२।४।’ इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । ‘व्यय गतौ’ इत्यस्यापि रूपम् । अनेकार्थत्वाद्वातुनामुत्सर्जने ऽपि द्रष्टव्यम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३७७

११९९—सन्धान-कारणं तेजो न्यग्भूत् ते, कृथास् तथा, ॥
यत् त्वं वैराणि कोशं च सह-दण्डमजिग्लपः ॥ १८ ॥

सन्धानेत्यादि—तथा त्वमकृथाः कृतवानसि । '२५४७। तनादिभ्यस्त-
थासोः । २१४।७७।' इति सिचो लुक । यथा सन्धानकारणं सन्धानहेतुकं यत्तद
तेजः प्रचण्डं तत् न्यग्भूत् न्यग्भूतम् । '२२२३। गाति-स्था—२१४।७७।'
इनि सिचो लुक । कुत इत्याह । यत्त्वं वैराणि शशुभावान् कोशं च सहदण्डं
समैन्यमजिग्लपः ग्लपितवानसि । ग्लायतेणौ पुकि 'ग्ला-स्त्रा-वनु-वमां च'
इनि मित्त्वान् हस्तव्यम् । ग्लपयतेश्वडि रूपम् । यदि हि तेजो भवेत् सर्वं
तथावस्थितमेव स्यान् ततश्च तेजसो ऽभावात् कथं सन्धानं द्रव्योः परस्परानुप-
तापात् । यथोक्तं यावन्मात्रमुपकुर्यात् तावन्मात्रमेवास्य प्रत्युपकुर्यात् । तेजो
हि सन्धानकारणं तसं लोहं तसेन लोहेन सन्धत्त इति ॥

१२००—अक्रुधच् चा ऽभ्यधाद् वाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ॥
'किं त्वं माम् जुगुप्सिष्ठा, नैदिधः स्व-पराक्रमम् ॥ १९ ॥

अक्रुधदित्यादि—अथैवमुक्ते दशाननः अक्रुधत् कुद्रवान् । पुषादित्वादङ् ।
कुद्रश्च कुम्भकर्णमभ्यधान् अभिहितवान् । '२२२३। गाति-स्था—२१४।७७।'
इनि सिचो लुक । किमिति त्वं मां अजुगुप्सिष्ठा: निन्दितवानसि । स्वविक्रमं
नैदिधः न वर्धितवानसि । एधधातोर्णन्तस्य चडि स्थानिवद्धावात् '२१७६।
अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति विशब्दो द्विरुच्यते ॥

१२०१—मौजिग्रहः सु-नीतानि, मा स्म क्रंस्था न संयुगे, ॥
मौपालव्याः कृतैर् दोषैर् मा न वाक्षीर् हितं परम् ॥ २० ॥

मौजिग्रह इत्यादि—सुनीतानि सुनयान् मा उजिग्रहः मा उद्ग्राहय ।
ग्रहेण्यन्तस्य चडि रूपम् । संयुगे युद्धे विषयभूते मा क्रंस्था मोत्साहं न कार्याः
अपि तृत्यहस्य । '२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१७६।' इति चकारालुङ् ।
'२७१। वृत्ति-सर्ग—१।३।३।३।' इत्यादिना क्रमे: सर्गे उत्साहे तङ् । दोषैः
अस्मत्कृतैः मौपालव्याः मौपालभस्य । '२२८। झलो झलि । ८।२।२६।' इति
सिचो लोपः । '२२८। झप्तस्थोर्ध्वे ऽधः । ८।२।४।०।' '५२। झलां जश झशि
। ८।४।५।' हितं परं कार्यस्य मा न वाक्षीः मा न वह किन्तु वह । वहेरनिटो
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ढत्वकत्वपत्वानि ॥

१२०२—कुम्भकर्णस् ततो ऽगर्जीदि,

भटांश् चा ऽन्यान् न्यवीवृतत्, ॥

उपायंस्त महाऽख्याणि,

निरगाच् च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

१७८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

कुम्भकर्ण इत्यादि—ततस्तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्णे उगर्जीत् गर्जितवान् ।
अन्याश्च भटान् पृष्ठतो गच्छतो न्यवीकृतत् । निवर्तितवान् । वृतेश्चैषपरे णाडु-
पधाया ‘२५६७। उर्क्कृत् ।७।४।७।’ इत्यपवादं ऋकारादेशः । महास्त्राणि उपायंत्स
स्वीकृतवान् । औपचारिकमत्र स्वीकरणं तेन तद् । यदि वा उपाहृपूर्वाद्यमे:
‘२७४२। समुदायभ्यो यमोऽग्रन्थे ।१।३।७।’ इति तद् । पुरश्च लङ्कातः हुतं
निरगात् निर्गतः । इणो गादेशः । ‘२२२३। गाति-१।२।४।७।’ इति सिचो लुक् ॥

१२०३—मूर्खा दिवमिवा उलेखीत्,
खं व्यापद् वपुषोरुणा, ॥
पादाभ्यां क्षमामिवा उभैत्सीत्,
दृष्ट्या उधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२ ॥

मूर्खेत्यादि—निर्गच्छन् मूर्खां दिवमलेखीदिव लिखितवानिव । उरुणा
महता वपुषा खं व्यापत् व्यासवान् । लृदिवचादङ् । क्षमां पृथ्वीं पादाभ्यामभै-
त्सीदिव विद्वारितवानिव । द्विषः शत्रून् दृष्ट्याधाक्षीदिव भस्मसात् कृतवा-
निव । ‘१०६०। दह भस्मीकरणे’ ॥

१२०४—दग्ध-शैल इवा उभासीत्, प्राकंस्त क्षय-मेघ-वत्, ॥
प्राचकम्पदुदन्वन्तं, राक्षसानप्यतित्रसत् ॥ २३ ॥

दग्धशैल इत्यादि—महत्वात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवद्भासीत् भाति स्त ।
‘११२५। भा दीसो’ ‘२३७। यम-रम-७।२।७।३।’ इति सगिटौ । क्षयमे-
घवत्त्राक्रंस प्रस्थितः । ‘२७१। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।१।३।४।२।’ इति तद् ।
प्रतिष्ठमानश्च उदन्वन्तमचकम्पत् कम्पितवान् । ‘४०९। कपि चलने’ ।
इदितो ष्यन्तस्य चडि रूपम् । राक्षसानपि अतित्रसत् त्रासितवान् । त्रसे-
र्यन्तस्य चडि रूपम् ॥

१२०५—स-पक्षो उद्दिरिवा उचालीन्,
न्यश्वसीत् कल्प-वायु-वत्, ॥
अभार्षीद् ध्वनिना लोका-
नुभ्राजिष्ट क्षयाउग्निवत् ॥ २४ ॥

सपक्ष इत्यादि—सपक्ष इवाद्विः बाह्वोः पक्षानुकारित्वात् अचालीत् चलितः॥
लान्तत्वात्सिच्च वृद्धिः । क्रोधात्कल्पान्तवायुवश्यश्वसीत् निश्चितवान् । ‘२२९।
हयन्त-७।२।४।’ इति वृद्धिप्रतिपेधः । ध्वनिना लोकानभार्षीत् पूरितवान् ।
‘९६। भृत्र भरणे’ ईडन्तस्य सिच्च वृद्धिः । अभ्राजिष्ट आजते स्त । क्षया-
ग्निवत् पिङ्गलकेशत्वात्, लोकविनाशहेतुत्वाच् ॥

१२०६—अनंसीद् भूर भरेणा उस्य,
रंहसा शाखिनो उलुठन्, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३७९

सिंहाः प्रादुद्रुवन् भीताः,
प्राक्षुभन् कुल-पर्वताः ॥ २५ ॥

अनंसीदित्यादि—अस्य भरेण भूरनंसीत् नता । ‘२३७७। यम-रम- ।
७।२।७।३।’ इति सगिटौ । रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतिताः । ‘१५७।
रुठ लुठ प्रतिवाते’ । द्युतादित्वादङ् । द्युतादीनामनुदात्तेत्वात्तङ् । ‘२३४।
द्युद्यो लुडि । १।३।१।१।’ इति परम्परद्विकल्पः । सिंहाः भीताः सन्तः प्रादु-
द्रुवन् एलायिताः । ‘२३।१।२। णि-श्रि-१।३।१।४।८।’ इत्यादिना चङ् । कुलपर्वताः
प्राक्षुभन् संचलिताः । द्युतादित्वादङ् । पूर्ववज्रात्मनेपदम् ॥

१२०७—उत्पाताः प्रावृत्तं स् तस्य, द्यौरशीकिष्ट शोणितम्, ॥
वायवो ऽवासिपुर भीमाः, कूराश् चा ऽकुपत द्विजाः ॥२६

उत्पाता इत्यादि—तस्य गच्छत उत्पाताः प्रावृत्तन् प्रवृत्ताः । ‘८।१।
वृतु वर्तने’ द्युतादिः । द्यौः शोणितमशीकिष्ट सिद्धति स्म । ‘७। शीकृ सेचने’
अनुदात्तेत् । वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिपुर्वान्ति स्म । ‘२३७७। यमरम-
७।२।७।३।’ इति सगिटौ । कूराश्वाशुभसूचका द्विजाः पक्षिणो ऽकुपत शब्दिताः ।
‘१४।९।४। कुङ् शब्दे’ इत्यनिद् । कुटादित्वात् सिचः कित्वे न गुणः ॥

१५०८—अस्पन्दिद्या ऽक्षि वामं च,
घोराश् चा ऽराटिषुः शिवाः, ॥
न्यपसन् मुसले गृध्रा,
दीपया ऽपाति चोल्कया ॥ २७ ॥

अस्पन्दिद्येत्यादि—वामं चास्याक्षि अस्पन्दिष्ट रपन्दते स्म । घोराः अनि-
ष्टशंसिन्यः शिवाः अराटिषु रटनित स्म । ‘२२।४। अतो हलादेः-७।२।७।’
इति वृद्धिविकल्पः । गृध्रा मुसले न्यपसन् उपविष्टवन्तः । लृदित्वादङ् । ‘२३।५।
पतः पुम् । ७।४।१।६।’ इति पुगागमश्च । दीपया उल्कया अपाति पतितम् ।
भावे चिणादेशः ॥

१२०९—आंहिष्ट तान्-संमान्य दर्पात् स प्रधन-क्षितिम्, ॥
ततो ऽनर्दीदनन्दीच् च, शत्रूनाहास्त चा ॥२८॥

आंहिष्टेत्यादि—तान् उत्पातान् कुम्भकर्णो ऽसंमान्य दर्पादवज्ञाय प्रधन-
क्षितिं युद्धभूमिमांहिष्ट गतवान् । तत उत्तरकालं अनर्दीत् गर्जितवान् । ‘क्यास्य-
येदानीम्’ इति । अनन्दीच्च जयश्रियं श्लाघितवानित्यर्थः । आहवे संग्रामे
शत्रूनाहास्त आहूतवान् । ‘आगच्छत, युध्यध्वम्’ इति । ‘२७।०। स्पर्धा-

३८० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

यामाङ्गः ।३।३।३।’ इति तद् । ‘२४२९। आत्मनेपदेवन्यतरस्याम् ।३।१५४।’
इत्यडभावपक्षे रूपम् ॥

१२१०—प्राशीन्, न चाऽतृपत् कूरः,
क्षुच् चाऽस्या ऽवृधदश्वतः, ॥
अधाद् वसामधासीच् च
रुधिरं वन-वासिनाम् ॥ २९ ॥

प्राशीदित्यादि—प्राशीत् भक्षितवान् । वनवासिन् इत्यर्थात् । न चासौं
कूरः दुष्टचेता अतृपत् तृपतवान् । पुषादिःवादद् । अश्रतो ऽप्यस्य खादतः क्षुत्
तुमुक्षा अवृधत् वर्धते स्म । ‘८१२। वृथु वृद्धौ’ द्युतादिः । वनवासिनां वान-
राणां वसामधान् पीतवान् । ‘२३७६। विभाषा ग्रा-धेद्-१२।४।७८।’ इति
सिचो लुक्पक्षे रूपम् । रुधिरं चाधासीत् । ‘२३७५। विभाषा धेद्-६८योः
।३।१।४।९।’ इति चडभावपक्षे रूपम् ॥

१२११—मांसेना ऽस्या ऽश्वतां कुक्षी,
जठरं चा ऽप्यशिश्वियत्, ॥
वहूनामगलुचत् प्राणा-
नगलोचीच् च रणे यशः ॥ ३० ॥

मांसेनेत्यादि—वनवासिनां मांसेनास्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपाश्चै अश्रतां
शूनौ । ‘२२९। जृ-स्तम्भु-३।१।५।’ इत्यादिना अङ् । ‘२४२। श्वयतेरः
।७।४।१।’ इत्यत्वम् । जठरं चोद्रमशिश्वियत् शूनम् । ‘२३७। विभाषा धेद्-
श्वयोः ।३।१।४।’ इति चद् । इत्यडादेशः । वहूनां वनवासिनां प्राणानगलुचत्
हृतवान् । ‘२०६। श्रुतु गलुचु कुञ्जु शुजु स्तेयकरणे’ । ‘२२९। जृ-स्तम्भु-३।१।५।’
इत्यादिना अङ्गविकल्पनादडभावपक्षे रूपम् । यशश्च वहूनां रणे अगलोचीत्
अपनीतवान् । ‘वञ्चु-चञ्चु’ इत्यादौ गलुचिर्गत्यर्थः । अडभावपक्षे रूपम् ॥

१२१२—सामर्थ्यं चा ऽपि सो ऽस्तम्भीद्
विक्रमं चाऽस्य ना ऽस्तम्भन्, ॥
शास्त्रिनः केचिदध्यष्टुर्
न्यमाड्भुरपरे ऽम्बुन्धौ ॥ ३१ ॥

सामर्थ्यमित्यादि—स कुम्भकर्णः केषांचिद्वलवतामपि वनवासिनां साम-
र्थ्यमस्तम्भीत् नियमितवान् । अडभावपक्षे रूपम् । विक्रमं च केचिदस्य नास्तम्भन्
नियमितवन्तः । अङ्गपक्षे रूपम् । क्षित्यनुनासिकलोपः । केचिद्व्याद् वृक्षानध्यष्टुः
अधिष्ठितवन्तः । तिष्ठते: ‘२२२। गाति-स्था-१२।४।७।’ इति सिचो लुह् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३८१

आदेशसकारस्य पत्वं छ्रुत्वं च । अपरे ऽभुधौ न्यमाङ्गुनिमग्नाः । '२५१७। मस्ति
नशोर्क्षलि । १३।१६०' इति तुम् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वं तुमसिच्छन्ति । अनुपङ्गसंयो-
गादिलोपार्थम् ॥

१२१३—अन्ये त्वंलङ्घिषुः शैलान्, गुहास्वन्ये न्यलेषत, ॥
केचिदासिपत स्तब्धा, भयात् केचिदधूर्णिषुः ॥ ३२॥

अन्ये त्वित्यादि—अन्ये शैलानलङ्घिषुः भयादारुढा इत्यर्थः । अन्ये गुहासु
न्यलेषत । '१२।१४। लीङ्ग श्लेषणे' । केचित् स्तब्धाः स्थाणुवदासिपत आसते
अपरे भीत्या भयात् अधूर्णिषुः धूर्णन्ते स्म ॥

१२१४—उदत्तारिषुरम्भो-धिं वानराः सेतुना ऽपरे, ॥
अलज्जिष्टा ऽङ्गदसूतत्र, प्रत्यवास्थित चौर्जितम् ॥ ३३

उदत्तारिषुरित्यादि—अपरे वानराः सेतुना अम्भोधिसुदतारिषुः उत्तीर्णाः ।
तत्र तेषु तथा भूतेष्वङ्गदोऽलज्जिष्ट लज्जते स्म । ऊर्जितं च पराक्रमं प्रत्यवास्थित
प्रतिपञ्चवान् । '२६।८। समवप्रविभ्यः स्थः । १।३।२२।' इति तद् । '२३।६।९
हस्तादङ्गात् । १।२।२७।' इति सिचो लोपः ॥

१२१५—सत्त्वं समदुधुक्षच् च वानराणाम् युद्धं च, ॥
ततः शैलानुदक्षैषुरुदगूरिषित द्रुमान् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमित्यादि—वानराणां सत्त्वं समदुधुक्षत् सन्दीपितवान् । धुक्षेः सन्दी-
पनार्थात् प्यन्ताच्छ्लेश्वङ्ग् । स्वयमयुद्धं च युध्यते स्म । '२२।८। झलो झलि
। ७।२।२६।' इति सिचो लोपः । ततः सत्वधुक्षणानन्तरं वानराः शैलानुदक्षैषुः
उक्षिस्वन्तः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । द्रुमांशोदगूरिषित उत्थापितवन्तः । '१८।२६।
गूरी उयमने' ॥

१२१६—अनर्दिषुः कपि-व्याघ्राः,
सम्यक् चा ऽयुत्सताऽऽहवे, ॥
तानमर्दीदखादीच् च,
निरास्थच् च तलाऽऽहतान् ॥ ३५ ॥

अनर्दिषुरित्यादि—उक्षिसशैलद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दितवन्तः ।
‘दृष्टोऽसाभिः क्व यास्यसि’ इति । सम्यक् निर्भयमाहवे अयुत्सत युध्यन्ते स्म ।
‘२६।१३। हलन्ताच्च । १।२।१८।’ इति सिचः किञ्चे गुणाभावः । तान् षुवङ्गमान्
युध्यमानान् कुम्भकर्णोऽमर्दीत् मृदितवान् । मुदेल्घूपधगुणः । अखार्दीच्च भक्षि-
तवान् । हस्ततलेनाहतान् निरास्थत् इतस्ततः क्षिसवान् । '२४।३। अस्यति
—। ३।१५।२।' इत्यादिना अङ्ग् । '२५।२। अस्यतेस्थुक् । ७।४।१७।' ॥

१८२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त--काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२१७—प्राचुचूर्णच् च पादाभ्यामविभीषत च द्रुतम्, ॥

अतर्हीच् चैव शूलेन कुम्भकर्णः सुवद्गमान्. ॥३६॥

प्राचुचूर्णदित्यादि—पादभ्यां प्राचुचूर्णत् पिष्ठवान्। ‘१६५७। चूर्ण प्रेरणे’ इति चुरादि:। एवं चूर्णयन् द्रुतमविभीषत भीषयते स्म। ‘२५९५। भियो हेतु-भये पुक।३।४०।’। ‘२५९४। भी-स्मयोहेतुभये।३।६८।’ इति तत्र। शूलेन प्रहरणेन अतर्हीच्च विद्वान्। ‘१५४९। तुह हिंसायाम्।’ हयन्तत्वान्न वृद्धिः॥

१२१८—अतौत्सीद् गदया गाढमपिष्ठच् चौपगूहनैः, ॥

जानुभ्यामदमीच् चाऽन्यान्, हस्त-वर्तमवीवृतत्. ॥

अतौत्सीदित्यादि—कांश्चिद्गदया गाढमतौत्सीत् व्यथितवान्। उपगूहनै-पिष्ठत चूर्णितवान्। लिदित्वादद्वृत्ति:। अन्यांश जानुभ्यां अदमीत् शासितवान्। अवष्टभ्य मियमितवानित्यर्थः। हयन्तत्वान्न वृद्धिः। हस्तवर्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां वर्तितवान् पिष्ठवानित्यर्थः। वृत्तेष्यन्ततात् ‘३३६०। हस्ते वर्ति-ग्रहोः।३।४।३९।’ इति णमुल्। ‘३३६६। कपादिपु यथाविध्यनुप्रयोगः।३।४।४६।’॥

१२१९—अदालिपुः शिला देहे,

चूर्ण्यभूवन् महा-द्रुमाः, ॥

क्षिसास् तस्य न चाऽचेतीत्

तानसां, ना ऽपि चाऽक्षुभत्. ॥ ३८ ॥

अदालिपुरित्यादि—वानरैस्तस्य देहे क्षिसाः शिला अदालिपुर्विशीर्णः। ‘५८९। दल विशरणे।’ भौवादिकः। लान्तत्वाद्वृद्धिः। महाद्रुमाशूर्ण्यभूवन्, चूर्ण्यभूताः। न च तान् क्षिसानसां कुम्भकर्णो नाचेतीत् न चेतितवान्। ‘३९। चिती संज्ञाने।’ नापि चाक्षुभत् क्षुभितः। ‘१३।१। क्षुभ संचलने’ दिवादिः॥

१२२०—अद्राष्टां तं रघु-व्याघ्रौ आख्यच् चैनं विभीषणः ॥

‘एष व्यजेष्ट देवेन्द्रं, नाऽशङ्किष्ट विवस्वतः. ॥ ३९ ॥

अद्राष्टामित्यादि—तं तादशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणावद्राष्टां दृष्टवन्तौ। विभीषणश्वेनमाख्यत् कथितवान्। ‘कुम्भकर्णोऽयम्’ इति ‘२४३। अस्यति।३।१५२।’ इत्यादिना ऽह्नि। प्रभावं चास्य कथयन्नाह-देवेन्द्रमेष व्यजेष्ट विजितवान्। ‘२६८५। त्रि-पराभ्यांजेः।३।१९।’ इति तह्नि। विवस्वतः सूर्योत् नाशङ्किष्ट न शङ्कते स्म॥

१२२१—यक्षेन्द्र-शक्तिमच्छासीन्, ना ऽप्रोथीदस्य कश्चन, ॥

कुम्भकर्णान् न भैष्टं मा युवामस्मान् नृपाऽस्तमजौ. ॥

यक्षेत्यादि—यक्षेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं प्रहरणमच्छासीत् खण्डितवान्। ‘१२२। छो छेदने।’ अस्य तु कश्चन कश्चित् नाप्रोथीत् न प्रभवति स्म। शक्तै

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३८३

प्रहरणायेत्यर्थात् । '९२६। प्रोथृ पर्यासौ ।' पर्यासियोगे चतुर्थी । न भविष्यति पर्यासेरविवक्षितव्वात् । अतो इसादेवंविधात् कुम्भकर्णात् युवां नृपात्मजौ मा न भैषं किन्तु विभीतम् । '२२१९। माडि लुङ् ।३।३।१७५।' मध्यमपुरुषद्विवचने रूपम् । माशब्दः प्रतिषेधे ॥

१२२२—मन्तं मोपेक्षिपाथां च, मा न कार्टमिहाऽदरम् ॥
‘अमुं मा न वधिष्टे’ति रामोऽवादीत् ततः कपीन् । ४१

मन्तमित्यादि—तसात् मन्तमेन युवां मोपेक्षिपाथां मोपेक्षकां भूतमि-त्यर्थः । इह च कुम्भकर्णे आदरं मा न कार्ट अपि तु कुस्तम् । ततो विभीषणव-चनानन्तरं रामः कपीनवार्दीत् उक्तवान् । अमुं कुम्भकर्णे मा न वधिष्ट इति किन्तु हतेति । '२४३३। हनो वध लुडि ।२।४।४२।'

१२२३—ते व्यरासिपुराहृन्त राक्षसं चा ऽप्यपिष्ठवन्, ॥

अवभासन् स्वकाः शक्तीरु, द्रुम-शैलं व्यकारिषुः, । ४२

त इत्यादि—ते वानराः हर्षाङ्गासिपुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः । '२२८६। अतो हलादेः—।७।२।७।' इति वृद्धिः । राक्षसं च कुम्भकर्णमाहृन्त स्पर्धमाना आहूतवन्तः । '२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१।५।४।' इति ह्वेजः पक्षे अङ्ग । अपिष्ठवन् प्लावितवन्तः । अपि: शब्दार्थे । तथा कृतवन्तः यथासौ युति कर्तुमारव्यः । प्लुतेष्यन्तस्य चडि सन्वत्कार्यमिति । '२५७८। स्वति-शूणोति—।७।४।८।१।' इत्यादिना अभ्यासस्येत्वम् । स्वका आत्मीयाः शक्तीरवभासन् प्रकाशयन्ति स्म । भासेष्यन्तस्य चडि '२५६५। आज-भास-।७।४।३।' इत्यादिना उपधाहस्वविकल्पः । द्रुमाश्र शैलाश्र द्रुमशैलम् । '९१०। जातिरप्राणिनाम् ।२।४।६।' इत्येकवद्वावः । व्यकारिषुः तदुपरि क्षिप्तवन्तः । '१५०३। कृ विक्षेपे'॥

१२२४—ते तं व्याशिपता ऽक्षौत्सुः

पादैरु, दन्तैस् तथा ऽच्छिदन् ॥

आर्जिजत् शरभो वृक्षं,

नीलस् त्वा ऽदित पर्वतम्, ॥ ४३ ॥

ते तमित्यादि—ते वानरास्तं राक्षसं व्याशिपत व्यासवन्तः । '१३।४।५। अशू व्यासौ ।' पादैश्चाक्षौत्सुः पिष्ठवन्तः । '१५।२।७। क्षुदिर् सम्पेपणे ।' दन्तैरच्छिदन् छिन्दन्ति स्म । '२२६९। इरितो वा ।३।१।५।७।' इत्यहः । शरभो नाम कर्पिवृक्ष-मार्जिजत् ग्रहीतुं यतते स्म । '१८५८। अर्ज प्रतियते' इति स्वार्थिकण्यन्ताङ्गडि '२२४३। द्विर्वचने उचि ।१।१।५।६।' इति स्वानिवद्वावात् '२१७६। अजादेद्विती-यस्य ।६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । रेफस्य '२४४६। न न्द्राः—।६।१।३।' इति प्रति-वेधः । नीलः पर्वतमादित गृहीतवान् । '२३।८।६। स्था-घोरिच्छ ।१।२।१।७।' ॥

३८४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गत्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२२५—ऋषभो ऽद्रीनुदक्षैप्सीत्, ते तैररिमतर्दिषुःः ॥

अस्फूर्जीद्, गिरि-शृङ्गं च व्यस्ताक्षीद् गन्धमादनः ॥

ऋषभ इत्यादि—ऋषभो नाम कपिरद्रीनुदक्षैप्सीत् उविक्षिसवान् । ते शरभा-दयस्तैर्वृक्षादिभिररिमतर्दिषुः हतवन्तः । ‘५९। तर्दे हिंसायाम् ।’ गन्धमादनो नाम कपिरस्फूर्जीत् वत्रमिव । गिरिशृङ्गं च व्यस्ताक्षीत् विसृष्टवान् । सृजिस्तौ-दादिक उदात्तेत् ॥

१२२६—अकूर्दिष्ट, व्यकारीच् च गवाक्षो भू-धरान् बहून् ॥

स तान् ना ऽजीगणद् वीरः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न ॥

अकूर्दिष्टेत्यादि—गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रीडापूर्वकं चेष्टते स्म । [भूधरान्] महीधरांश्च व्यकारीत् विक्षिसवान् । वीरः कुम्भकर्णस्तान् शरभा-दीन् नाजीगणत् न गणयामास । अजगणदिति पाठान्तरम् । तत्र चकारेणात्वम-प्यनुवर्तते । न चाव्यथिष्ट व्यथितोऽभूत् ॥

१२२७—अमन्थीच् च पराऽनीकम् प्लोष्ट च निरङ्कुशः, ॥

निहन्तुं चा ऽत्वरिष्टा ऽरीन् जक्षीच् चाऽङ्कमागतान् ॥

अमन्थीदित्यादि—परानीकं शत्रुसंन्यममन्थीत् क्षोभितवान् ‘मन्थ विलो-डने’ । निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिः अप्लोष्ट आन्तवान् । ‘१०२६। शुङ्ग गतौ’ अर्थात् वानरान्तिहन्तुमत्वरिष्ट त्वरते स्म । ‘८३। जित्वरा संश्रमे’ । अङ्कं च समीपमाग-तानजक्षीत् भक्षितवान् । ‘११४। जक्ष भक्ष-हसनयोः’ । इति भक्षणे जक्षिः॥

१२२८—व्यकुक्षद् वानराऽनीकं, संपलायिष्ट चाऽऽयति, ॥

हस्ताभ्यां नश्यद् क्राक्षीद्, भीमे चौपाधिताऽनन्ते.४७

व्यकुक्षदित्यादि—तस्मिन्नायत्यागच्छति सति, आङ्कपूर्वस्येणः शतरि रूपम् । वानरानीकं व्यकुक्षत् विक्रोशति स्म । ‘२३३६। शल इगुपधादनिटः वसः । १३। १४।’ संपलायिष्ट पलायते स्म । तच नश्यत्पलायमानं हस्ताभ्यामक्राक्षीत् आकृष्टवान् कुम्भकर्णः । ‘कृष विलेखने’ । ‘२४०२। अनुदात्तस्य च—१६। १५।’ इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आकृष्टं चातिभीमे ऽतिभयङ्करे विकृते आनने वक्रे उपाधित न्यस्तवान् धात्र । ‘२३८। ल्या-ध्वोरिच । १२। १७।’ ॥

१२२९—रक्तेना ऽचिक्षिदद् भूमिं,

सैन्यैश्च चा ऽतस्तरङ्कतैः, ॥

ना ऽताप्सीद् भक्षयन् कूरो,

ना ऽश्रमद् घन् प्लवङ्गमान् ॥ ४८ ॥

रक्तेनेत्यादि—वानरानीकस्य रक्तेन भूमिमचिक्षिदत् क्षेदितवान् । ‘१३२।’ क्षिदू आद्रींभावे । तस्य प्यन्तस्य चडि रूपम् । सैन्यैश्च हतैर्भूमिमतस्तरत् छादित-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३८५

वान् । स्तृणातेर्णीं चडि रूपम् । '२५६६। अत् स्मृ-हृ-त्वर-।७।४।१५।' इत्यादिना अत्वम् । तांश्च भक्षयन्नपि कूरः नाताप्सर्त् न तृपः । '१२७१। तृप् प्रीणने' पुषादिः 'स्पृश-सृश-कृप-तृप-दृपां च्लेः सिज्वा' इति पक्षे सिच् । एवज्ञमांश्च मन् हिंसन् नाश्रमत् न श्रान्तवान् । '१२८०। श्रमु तपसि खेदे च' इति खेदे पुषादित्वादङ् ॥

१२३०—न योद्धुमशकन् केचिन्, ना ऽढौकिपत केचन, ॥
प्राणशन् नासिकाभ्यां च, वक्रेण च वनांकसः ॥४९॥

न योद्धुमित्यादि—तेषां मध्ये केचिद्वैनौकसो वानरा योद्धुं नाशकन् न शक्ता अभवन् । लृदित्वादङ् । केचिद्वाहौकिपत न ढौकन्ते स्म । ये तु तेन पदेन क्षिप्तास्ते नासिकाभ्यां नासिकाविवराभ्यां वक्रेण च प्राणशन् प्रनष्टाः निःसृता इत्यर्थः । नशोः पुषादित्वादङ् । '२२८७। उपसर्गात्-।८।४।१४।' इत्यादिना अत्वम् ॥

१२३१—उदरे चा ऽजरञ्चन्ये तस्य पाताल-सन्निभे, ॥

आक्रन्दिषुः, सखीनाह्वन्, प्रपलायिषताऽस्विदन् ॥५०

उदरे चेत्यादि—अन्ये च तस्योदरे पातालसन्निभे सद्शे अजरन् जीर्णाः । '२२९१। जृ-स्लभु-।३।१।५८।' इत्यादिना ऽङ् । '२४०६। ऋदशो ऽडि गुणः ।७।४।१६।' आक्रन्दिषुः आक्रन्दितवन्तः । सखीन् मित्राणि आह्वन् आहूतवन्तः । '२४१८। लिपिसिच्च-।३।१।५३।' इत्यादिनाङ् । प्रपलायिषत प्रपलायन्ते स्म । पलायमानाशास्विदन् प्रस्विज्ञाः । पुषादित्वादङ् ॥

युग्मम्—

१२३२—रक्तमश्योतिषुः क्षुण्णाः, क्षताश् च कपयोऽतृष्णन्, ॥

उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

रक्तमित्यादि—अन्ये क्षुण्णाः सन्तः रक्तमश्योतिषुः श्योतन्ति स्म । '२२६९। इरितो वा ।३।१।५७।' इत्यडभावपक्षे रूपम् । क्षताश्च खण्डता अतृष्णन् तृष्णन्ति-स्म । '१३०७। जितृप पिपासायाम् ।' पुषादित्वादङ् । नृपो रामस्तैभग्नैरूपास्थायि उपस्थापितः । अन्तर्भावितो पर्यर्थः । कर्मणि चिण् । असौ रामः सुग्रीवमैजिहत् योद्धु मीहां कारितवान् । ईहतेष्यन्ताच्छङ् '२२४३। द्विर्वचने ऽचि ।१।१।५१।' इति स्थानिवद्वावात् द्वितीयस्य द्विर्वचनम् । आद् । वृद्धिः । योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन योज्यम् ॥

१२३३—योद्धुं सो ऽप्यरुपच्छत्रौरैरिरच् च महा-द्रुमम् ॥

तं प्रासं प्रासहिष्टाऽरिः, शक्तिं चौग्रामुदग्रहीत् ॥५२॥

योद्धुमित्यादि—सोऽपि सुग्रीवः अरुषत् कुर्यति स्म । '१७९८। रूप रोषे' पुषादिः । शत्रोश्च द्रुममैरिरत् क्षिप्तवान् । '१९४७। ईर क्षेपे' इति स्वार्थिकण्य-

३८६ भद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

न्तस्य रूपम् । तं द्रुमं प्रासमरिः कुम्भकर्णः प्रासहिष्ट प्रसहते स्म । शक्तिं चोप्रां प्राणहरामुदग्रहीत उद्गृहीतवान् ॥

१२३४—स तामविभ्रमद् भीमां,
वानरेन्द्रस्य चा ऽमुचत् ॥
प्रापसन् मारुतिस् तत्र
तां चा ऽलासीद् वियद्-गताम् ॥ ५३ ॥

स तामित्यादि—तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्णः अविभ्रमत् भ्रमयति स्म । अमेयर्थन्ताच्छिद्धि रूपम् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि अमुचत् मुक्तवान् । लदित्वा-दद्धृ । तत्र तस्यां मुक्तायां मारुतिर्हनूमान् प्रापसत् प्रत्युपस्थितः । लदित्वादद्धृ । ‘२३४५। पतः पुम् ।७।१४।११।’ इति पुमागमः । तां च वियद्रूतामलासीत् आस-वान् । ‘११३२। ला आदाने ।’ ‘२३७३। यम-रम-।७।२।७३।’ इति सगिदौ ॥

युगमम्—

१२३५—अशोभिष्ठा ऽचखण्डच् च
शक्तिं वीरो, न चा ऽयसत् ॥
लौह-भार-सहस्रेण
निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

अशोभिष्ठेत्यादि—असौ गृहीतशक्तिर्वारिः अशोभिष्ठ शोभते स्म । शक्तिम-चखण्डच्च भग्नवान् । ‘१६९।४।३५। खड खडि भेदने’ चौरादिकः । तां च खण्ड-यन्नायसत् नायस्यति स्म । ‘१२८६। यसु प्रयत्ने ।’ पुषादिः । लौहभारसहस्रेण निर्मिता घटिता मम शक्तिनिरकारि भग्ना अनेनेति रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२३६—शक्तिरत्यकुपद् रक्षो, गिरिं चोदखनीद् गुरुम्, ॥

व्यसुष्ट तं कपीन्द्रस्य, तेना ऽमूर्च्छीदिसौ क्षतःः ॥ ५५ ॥

शक्तिरित्यादि—अकुपत् कुपितः ‘१३।१२। कुप क्रोधे’ पुषादिः । गिरिं च गुरुमुदखनीत् उत्खातवान् । ‘२२८४। अतो हलादेलघोः ।७।२।७।’ इति वृज्ञा-भावपक्षे रूपम् । कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि तं च गिरिं व्यसुष्ट विसृष्टवान् । ‘सूज विसर्गे’ अनुदातते । तस्माद्वलन्तदात्मनेपदे सिचः किञ्चेव गुणाभावः । असौ कपीन्द्रस्तेन [क्षतः] हतः सन् अमूर्च्छीत् मोहमुपगतः ॥

१२३७—अलोठिष्ठ च भू-पृष्ठे, शोणितं चा ऽप्यसुसुवत्, ॥

तमादाया ऽपलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६ ॥

अलोठिष्ठेत्यादि—मूर्च्छितश्च भूपृष्ठे अलोठिष्ठ लुठते स्म । ‘रु लुठ प्रतिघाते।’ इति द्युतादिः । ‘२३४५। द्युन्नो लुडि ।१।३।९।’ इति परस्पैपदविकल्पेनात्मने-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३८७

पदम् । अस्य शोणितं च व्यसुसुवत् सुतम् । '२३१२। णि-श्रि-१३।१४८।' इत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवमादाय राक्षसः कुम्भकर्णः पलायिष्ट पलायते स्म । व्यरोचिष्ट रोते स्म । '७९७। रुच दीसौ' ॥

युग्मम्—

१२३८—अभैषुः कपयो, ऽन्वारत् कुम्भकर्ण मरुत्-सुतःः ॥
शनैरबोधि सुग्रीवः, सो ऽलुञ्जीत् कर्ण-नासिकम् ५७

अभैषुरित्यादि—तस्मिन्नीते कपयो ऽभैषुः भीताः मरुत्सुतः कुम्भकर्णमन्वारत् अनुगतः । अर्तेः '२३८२। सर्ति-शास्त्रार्तिभ्यश्च ।३।१५६।' इत्यचङ् । '२४०६। क्रदशो ऽडि गुणः ।७।४।१६।' सुग्रीवः शनैर्मनागबोधि लघ्वसंज्ञो बभूव । '२३२८। दीप-जन-१३।१६।' इत्यादिना बुधेः कर्तरि चिण् । स बुद्धः कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवज्ञावः । अस्यालुञ्जीत् कृत्तवान् । राक्षसस्येति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२३९—राक्षसस्य, न चा ऽत्रासीत्, प्रनष्टुमर्यतिष्ठ च ॥

अक्रोधि कुम्भकणर्ने, पेष्टुमारम्भि च क्षितौ ॥५८॥

राक्षसस्येत्यादि—राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य सम्बन्धे स सुग्रीवो न चात्रासीत् न व्रस्तः । राक्षसात् प्रनष्टुं पलायितुम् । '२५१७। मर्जिनशोर्झलि ।७।१६०।' इति नुम् । अयतिष्ठ च यतते स्म । कुम्भकणर्नेनात्मनो ऽवस्थां दृष्ट्वा अक्रोधि कुदम् । भावे लुङ् । क्षितौ च पेष्टुं चूर्णयितुं सुग्रीव आरम्भि आरब्धः । कर्मणि लुङ् । '२५८। रमेरशलिलोः ।७।१६३।' इति नुम् ॥

१२४०—सुग्रीवो ऽस्या ऽभ्यशच्छस्तात्,

समग्राहिष्ट चा ऽम्बरम्, ॥

तूर्णमन्वसृपद् राम-

माननन्दच् च वानरान् ॥ ५९ ॥

सुग्रीव इत्यादि—अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशत् अष्टः । '१३०४। भ्रशु भ्रंशु अधःपतने' पुषादिः । स चाम्बरमाकाशमग्राहिष्ट आक्रान्तवान् । '६९६। गाहू विलोडने' अनुदात्तेत् । तूर्णं च राममन्वसृपत् अनुगतः । लुदिवादङ् । वानरांश्च कर्ण-नासिककर्तनेनाननन्दत् तोषितवान् । नन्दतेष्यन्तस्य रूपम् ॥

१२४१—अतत्वरच् च तान् योद्धुमचिच्चेष्टच् च राघवौ ॥

कुम्भकणो न्यवर्तिष्ट, रणेऽयुत्सन्त वानराः ॥६०॥

अतत्वरदित्यादि—तांश्च वानरान् योद्धुमतत्वरत् त्वरयति स्म । 'मा विलम्बध्वम्' इति । त्वरेष्यन्ताचङ् । '२५६६। अत् स्मृ-हृ-त्वर-७।४।१५।' इति

३८८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिडन्त-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः;

अभ्यासस्य अत्वम् । राघवौ च योद्धुमचेष्टत् व्यापारयति स्म । ‘२५८३। वि-
भाषा वेष्टि-चेष्टयोः ।७।४।९६।’ इत्यभ्यासस्यात्वपक्षे रूपम् । स कुम्भकणों योद्धुं
न्यवर्तिष्ठ निवृत्तः । वृतिर्द्युतादिः । ‘२३४५। शुन्यः-।१।३।९१।’ इत्यादिनात्म-
नेपदे नाहू । वानराश्रायुत्सन्त युध्यन्ते स्म ॥

१२४२—अविवेष्टन् नृपाऽऽदेशादारुक्षंश् चाऽऽशु राक्षसम् ॥
तानेधावीत् समारूढांस् ते ऽप्यसंसिष्टता ऽकुलाः ॥

अविवेष्टनित्यादि—वानरा राक्षसमविवेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अत्र राम
इत्यर्थाद्वृष्टव्यम् । यतस्तदादेशादाशु ते राक्षसमारुक्षन् आरुडाः । रुहः ‘२३३६।
शल इगुपधात्-।३।१।४५।’ इत्यादिना वसः । वानरा एव नृपादेशादविवेष्टनिति
व्याख्याने स्वातचयेण तेपां कर्तृत्वाव्ययोजकत्वं न घटते । तांश्च वानरानास्तदान्
कुम्भकणों धावीत् धूतवान् । ‘२२७९। स्वरति-।७।२।४४।’ इत्यादिना इद ।
हत्यवृद्धेः ‘२२६८। नेटि ।७।१।४।’ इति प्रतिषेधः । ते व्याकुलाः सन्तोऽसंसिष्टत
स्वस्ताः पतिता इत्यर्थः । ‘८०६। संसु ब्रंशु च संसने’ श्रुतादिः । परस्मैपदाभा-
वान्नाहू ॥

१२४३—अग्रसिष्ट, व्यधाविष्ट, समाश्लिक्षच् च निर्-दयम् ॥
ते चा ऽप्यघोरिषुर् घोरं, रक्तं चा ऽवमिषुर् मुखैः ॥ ६२

अग्रसिष्टेत्यादि—कुम्भकणः कांश्रिदग्रसिष्ट ग्रसते स्म । कांश्रिनिर्दयं समा-
श्लिक्षत् । ‘१२६२। क्षिप आलिङ्गने’ । ‘२३३६। शलः-।३।१।४५।’ इति वसः ।
ते चाश्लिष्टाः महाघोरं श्रुतिकटुकं अघोरिषुः शब्दमुक्तवन्तः । ‘१४३३। शुर
भीमार्थं-शब्दयोः’ इति तुदादिरनुदात्तेत् । रक्तं चावमिषुः उद्गीर्णवन्तः ॥

१२४४—स चा ऽपि रुधिरैर् मत्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न, ॥
अग्रहीच् चा ऽयुरन्येषामरुद्ध च पराक्रमम् ॥ ६३॥

स चेत्यादि—स चापि कुम्भकणः रुधिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादयिष्ट न दयां
कृतवान्, किमपरेषाम् । ‘६।३। अधीगर्थ-।२।३।५२।’ इति पष्ठी । अन्येषां वान-
राणां आयुर्जीवितमग्रहीत् गृहीतवान् । ‘२२९९। हयन्त-।७।२।५।’ इति न वृद्धिः
। ‘अदोहीवाऽऽयुः’ इति पाठान्तरम् । तत्र तथा भूतं कुम्भकणं दृष्टवामन्येषा-
मायुरदोहीव स्वयं गतमिव । ‘२७६९। दुहश्च ।३।१।६।३।’ इति कर्मकर्तृरि चिण् ।
पराक्रमं चान्येषामरुद्ध च आवृतवान् । रुधेः कर्माभिप्राये तद्ध । ‘२२८१। झलो
झलि । ८।२।२।६।’ इति सिचो लोपः । ‘२२८०। झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४।०।’
‘५।२। झलां जश्च झशि ।८।४।५।३।’ ॥

१२४५—संत्रस्तानामपाहारि सत्त्वं च वनन्वासिनाम् ॥
अच्छेदि लक्ष्मणेनाऽस्य किरीटं कवचं तथा, ॥ ६४॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३८९

संत्रस्तानामित्यादि—तेन सत्त्वमपाहारि अपहृतम् । सर्वैषां त्रस्तत्वान् । कर्मणि लुड़ । लक्ष्मणेन अस्य किरीटं मुकुटं तथा कवचमच्छेदि छिन्नम् । कर्मणि लुड़ ॥

युग्मम्—

१२४६—अभेदि च शरैर् देहः । प्राशंसीत् तं निशा-चरः, ॥

अस्पर्धिष्ट च रामेण. तेनाऽस्याऽक्षिप्सतेष्वः, ६५

अभेदीत्यादि—देहश्चास्य शरैः करणभूतैरभेदि छिन्नः । निशाचरश्च तं लक्ष्मणं प्राशंसीत् स्तुतवान् । 'सातु भवता युद्धम्' इति । रामेण सहास्त्रधिष्ट योद्धुं स्पर्धते स्म । तेन रामेणास्य इष्वः अक्षिप्सत क्षिसाः । कर्मणि लुड़ । हलन्तादात्मनेष्वदे सिचः किञ्चाङ्गुणाभावः ॥

१२४७—यैरधानि खरो, वाली, मारीचो, दूषणस् तथा. ॥

अवामंस्त स तान् दर्पात्, प्रोदयंसीचूच मुद्ररम्. ६६

यैरित्यादि—यैः शरैश्च खरोऽधानि व्यापादितः । कर्मणि लुड़ । ते अक्षिप्सतेति योज्यम् । स कुम्भकर्णस्तान् घन दर्पदवामंस्त अवमन्यते स्म । मुहरं प्रोदयंसीत् उद्गर्णवान् । '२३७७। यम-रम-१७।२७३' इति सगिर्यै ॥

१२४८—वायव्याऽस्त्रेण तं पाणिं

रामोऽच्छेत्सीत् सहाऽस्युधम्. ॥

अदीपि तरु-हस्तोऽसा-

वधावीचूच चा ऽरि-संमुखम्. ॥ ६७ ॥

वायव्यास्त्रेणेत्यादि—येन पाणिना मुद्ररम्यासीत् पाणिं सहायुवं रामो वायव्यास्त्रेण मरुदेवतादत्तेन अच्छेत्सीत् । छिन्नपाणिश्चासौ तरुहस्तः तरुहस्ते यस्येति तरोः प्रहरणत्वात् सप्तस्यन्तस्य परनिपातः । अदीपि दीप्यते स्म । '२३२८। दीप-जन-१३।१६।१' इत्यादिना कर्तेरि चिण् । अरिसंमुखं च रामाभिसुखमधावीत् वेगेन गतवान् ॥

१२४९—स-वृक्षमच्छिदत् तस्य शक्राऽस्त्रेण करं नृपः, ॥

जंघे चा ऽशीशतद् बाणौरप्रासीदिषुभिर् मुखम्, ६८

सवृक्षमित्यादि—तस्य सवृक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेणाच्छिदत् । '२२६९। इरितो वा १३।१५।१' इत्यहूँ । जंघे चान्यैर्बाणौरशीशतद् । गमनासमर्थे कृतवान् । शदेणौ '२५९८। शदेवगतौ-१७।३।४।२' इति तत्वम् । मुखं चेषुभिरप्रासीत् पूरितवान् । '११३५। प्रा पूरणे' ॥

१२५०—ऐन्द्रेण हृदये ऽव्यात्सीत्.

सोऽध्यवात्सीचूच च गां हतः. ॥

३९० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्नत-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अपिक्षातां सहस्रे द्वे
तद्-देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

ऐन्द्रेणेत्यादि—ऐन्द्रेण शरेण हृदये इवात्सीत् विद्वान् । स तथा हन्तो गामध्यवात्सीत् भूमिमध्युपितवान् । तस्य पततो देहेन वनौकसां वानराणां द्वे सहस्रे अपिक्षातां चूर्णिते । ‘१५४६। पिष्ठु संचूर्णने’ । कर्मणि लुड् ॥

१२५१—अस्ताविषुः सुरा रामं, दिशः प्रापन् निशाच्चराः, ॥

भूरकम्पिष्ट साऽद्वीन्द्रा, व्यचालीदम्भसां पतिः ७०

अस्ताविषुरित्यादि—तस्मिन् हते सुरा देवा राममस्ताविषुः स्तुवन्ति स्तु । ‘२३८५। स्तु-सु-धृम्यः परस्मैपदेषु ।७।२।७२।’ इतीदृ । निशाचरास्तद्यादिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । ‘१३४१। आपु व्यासौ’ । सादीन्द्रा सकुलपर्वता भूमिरकम्पिष्ट चलति स्तु । अम्भसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५२—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन् ॥

अरोदीद् रावणो ऽशोचीन्, मोहं चा ऽशिश्रियत् परम् ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणमशिश्रवन् श्रावितवन्तः । शृणोत्तेर्णन्तात् सनीव कार्यमिति ‘२५७८। स्वति-शृणोति ।७।४।८।१।’ इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेद् । एवं च कृत्वा अशुश्रुतविज्ञिति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुद्धर्थं व्यात् । श्रुत्वा च रावणो ऽरोपीत् अशूणि मुमोच । अशोचीत् शोचति स्तु । ‘तेनापि त्यक्तो ऽस्मि’ इति । परं च मोहं मूर्च्छामशिश्रियत् । ‘९६३। श्रिन् सेवायाम्’ । ‘२३१२ गि-ग्रि-१३।१।४।८।१। इत्यादिना चड् ॥

युग्मम्—

१२५३—अपप्रथद् गुणान् भ्रातुरचिकीर्तच् च विक्रमम्, ॥

‘कुद्धेन कुम्भकर्णेन ये ऽदर्शिषत शत्रवः, ॥ ७२ ॥

अपप्रथदित्यादि—भ्रातुर्गुणान् बुद्धिमत्त्वादीनपप्रथत् प्रख्यापितवान् । ‘११। प्रथ प्रख्याने’ घटादिः । तस्मात् ण्यन्ताद्विः ‘२५६६। अत् स्मृ-हृत्वर-।७।४।९।५।’ इत्यादिना ऽत्वम् । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तत् उदीरितवान् । ‘१७७५। कृत संशब्दने’ इति चौरादिकः ‘२५८९। जिग्रतेर्वा ।७।४।६।’ इत्यधिकृत्य ‘२५६७। उर्क्तत् ।७।४।७।’ इति इकाराभावपक्षे रूपम् । ‘२५७९। उपधायाश्च ।७।१।१०।१।’ इतीत्वम् । विक्रमकीर्तनं चाह—[कुद्धेन] क्रोधकर्त्रा कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शिषत दृष्टाः । कर्मणि लुड् । ‘२७५७। स्य, सिच्-।७।४।६।२।’ इत्यादिना ऽशोश्चिप्पदिद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३९।

१२५४—कथं न्वंजीविषुस् ते च, स चा उमृत महा-बलः ॥

अयुयुत्सिष्टा उश्वास्य कुमारा रावणं ततः ॥७३॥

कथमित्यादि—ते उल्पाः कथं नाम अजीविषुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत सृतः । '२५३८। श्रियतेलुर्द्ग-लिङ्गोश्च । १।३।६।१' इति तद्वा
'२३६९। हस्यादङ्गात् । १।२।२।७' इति सिंचो लोपः । अनन्तरं कुमाराः राजपुत्रा
देवान्तकादयो रावणं शोचन्तमाश्वास्य अपनीतशोकं कृत्वा अयुयुत्सिष्ट योद्धुमि-
ष्टवन्तः । '२६।३। हलन्ताच्च । १।२।१।०' इति सनः किञ्चम् । '२७।३।४। पूर्वव-
त्सनः । १।३।६।२' इति तद्वा ॥

१२५५—देवान्तको उतिकायश् च त्रिशिराः स नरान्तकः ॥

ते चां उहिष्टत संग्रामं वलिनो रावणाऽउत्समजाः ॥७४॥

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणात्मजाः संग्रामांहिष्टत गतवन्तः । '६७।८।
अहि गतौ' । किनामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरान्तक इति ॥

१२५६—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षाऽर्थमाङ्गिहत् ॥

युतानां, निरगातां तौ राक्षसौ रण-पणिडतौ ॥७५॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तं च राक्षसं आङ्गिहत्
प्रस्थापितवान् । अहंतेर्णो चङ्गपरे द्वितीयाद्विर्वचनम् । तौ राक्षसौ रणपणिडतौ
निरगातां निर्गतौ । '२४।५।८। हणो गा लुडि । १।२।४।५।' ॥

१२५७—तरजेषत सैन्यानि, द्विषो उकारिष्टा उकुलाः ॥

पर्वतानिव ते भूमावचैषुर् वानरोत्तमान् ॥७६॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत जितानि । कर्मणि लुह । अचि-
ष्टवज्ञावपक्षे रूपम् । द्विष आकुला अकारिष्टत । ते राक्षसा वानरोत्तमान् वान-
राणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ अर्चेषुः पुञ्जीकृतवन्तः । 'चिन् चयने' ॥

१२५८—अङ्गदेन समं योद्धुमधिष्ठिष्ट नरान्तकः, ॥

प्रैषिषद् राक्षसः प्रासं, सो उस्फोटीदङ्गदोरसि ॥७७॥

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुमधिष्ठिष्ट घटते स्म ।
राक्षसः प्रासं कुन्तं प्रैषिषपत् । 'इषु गतौ' इत्यस्य पृथनस्य चडि रूपम् । स प्रासो-
ङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्णः ॥

१२५९—अश्वान् वालि-सुतो उहिंसीदत्ताडच् च मुष्टिना ॥

रावणिश् चा उव्यथो योद्धुमारब्धं च महीं गतः ॥७८॥

अश्वानित्यादि—वालिसुतो उश्वान् रथयुक्तानहिंसीत् व्यापादितवान् ।
'१५।४।१। तुह हिसि हिंसायाम्' । मुष्टिना पाणिना अतताडत् आहतवान् ।

१९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

‘१६९३। तड आधाते’। ताडनं ताडः। ‘३१८४। भावे।३।३।१८।’ घज्। ताडं करोतीति गिच्। जाविष्ठवदिति टिलोपः। ‘२३।१। औ चड्युपधायाः।१।३।४।१।’ हति ‘२५७। नागलोपिशास्त्रृदिताम्।१।४।२।’ हति हस्तप्रतिपेधः। स च राव-गिरव्यथो व्यथारहितः। हताशाद्रथादवनीर्यं महीं गतः सन् योदुमारव्य आर-भते स्म। ‘२२८। झलो झलि।१।२।२।’ हति सिचो लोपः। घत्वं च ॥

१२६०—तस्य उहारिषत प्राणा मुष्टिना वालि-सूनुना ॥

प्रादुदुवंस् ततः कुद्धाः सर्वे रावणयो उङ्गदम् ॥७९॥

तस्येत्यादि—तस्य प्राणाः वालिपुत्रेण अहारिषत हृताः कर्मणि लुह्। चिष्पवद्धावः। ततो उन्नतरं सर्वे रावणयः रावणस्यापत्यानि देवान्तकादयः कुद्धाः सन्तो उङ्गदं प्रादुदुवन् गतवन्तः। ‘२३।१। णि-श्रि-।३।१।४।१।’ हत्यादिना चड् ॥

१२६१—ततो नील-हनूमन्तौ रावणीनवेष्टताम् ॥

अकारिष्टां गिरींस् तुङ्गानरौत्सीत् त्रिशिराः शरैः ८०

तत इत्यादि—ततो रावणीनङ्गदाभिमुखमागच्छतो नीलो हनूमांश्चाववेष्टतां वेष्टितवन्तो। ‘२५।४। विभाषा वेष्टि-चेष्टयोः।१।४।१।’ इत्यभ्यासस्यात्वम्। गिरींश्चाकारिष्टां विक्षिप्तवन्तो। ‘१५०।३। कृविक्षेपे’। सिचि वृद्धिः। तांश्च गिरी-निक्षिप्तान् त्रिशिराः शरैस्तुङ्गानरौत्सीत् आवृतवान्। ‘१५३।२। रुधिर आवरण’॥

१२६२—परिघेणा उवधिष्टा उथ रणे देवान्तको बली, ॥

मुष्टिना उददरत् तस्य मूर्धनं मारुतुऽस्तमजः, ८१

परिघेणेत्यादि—अथ देवान्तको बली परिघेणावधिष्ट हतवान्। ‘२६।५। आडो यम-हनः।१।३।२।’ हति तड्। अविवक्षितकर्मकत्वान्। ‘२६।६। आत्म-नेपदेवन्यतरस्याम्।२।४।४।’ हति हनो वधादेशः। तस्य भूतो मूर्धनं मारुतमजः मुष्टिना अददरत् दारितवान्। ‘१५८।१। विदारणे’ यन्तस्य चड्परे औं ‘२५।६। अत् समृ-हृ-त्वर-।१।४।१।’ हत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् ॥

१२६३—अदीदिपत् ततो वीर्यं, नीलं चाऽपीपिडच् छैः ॥

युद्धोन्मत्तस्, तु नीलेन गिरिणा उनायि संक्षयम्. ८२

अदीदिपदित्यादि—ततो देवान्तकविनाशादनन्तरं युद्धोन्मत्तः सुतानां रक्षार्थं यः प्रेपितः स वीर्यमदीदिपत् ‘२५।६। आज-भास-।१।४।३।’ इत्यादिना हस्ताभावपक्षे रूपम्। नीलं च शरैरपीपिडत् पीडितवान्। हस्ताभावपक्षे रूपम्। अपीपरदिति पाठान्तरम्। पूरितवानित्यर्थः। ‘१६।५। पृ पूरणे’ हति चुरादिः। स तु नीलेन संक्षयं गिरिणा अनायि नीतः कर्मणि लुह् ॥

१२६४—अवभ्राजत् ततः शक्ति त्रिशिराः पवनुऽस्तमजे, ॥

हनूमता क्षतास् तस्य रणे उमृष्टत वाजिनः ॥ ८३ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः संग्रहः—३९३

अबभ्राजदित्यादि—ततोऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः पवनात्मजविषये शक्ति
वीर्यमवभ्राजत् दीपयति स्म। '२५६५। आज-।३।४।३।' इत्यादिना हस्ताभाव-
पक्षे रूपम्। तस्य वाजिनो रथयुक्ता रणे हनूमता हताः सन्तः अमृषत मृताः।
'२५३८। त्रियतेलुङ्ग-।३।३।६।१।' इति तद्दृश्यम्॥

१२६५—अस्त्रसच् चा ऽहतो मूर्धि,
खड्डं चा ऽजीहरद् द्विपा, ॥
प्राणानौज्ञीच् च खड्डेन
छिन्नैस् तेनैव मूर्धभिः ॥ ८४ ॥

अस्त्रसदित्यादि—त्रिशिराश्च हनूमता मूर्धि हतः सन् रथाङ्गमौ अस्त्रसत्
रथाङ्गमौ स्वस्तः। '२३४५। द्युम्नो लुडि ।३।३।९।' इति परस्मैपदम्। द्युतादि-
त्वादङ्ग। छिति इत्यनुनासिकलोपः। स्वस्तश्च स खड्डं हस्तस्थं द्विपा हनूमता
अजीहरत् हारितवान्। तेनैव च खड्डेन छिन्नैमूर्धभिर्हेतुभूतैः प्राणानौज्ञीत् त्यक्त-
वान्। '१३८८। उज्ज्ञ उत्सर्गे'॥

युगमम्—

१२६६—मत्तेना ऽमारि संप्राप्य शरभा॑स्तां महा-गदाम् ॥
सहस्र-हरिणा ऽक्रीडीदतिकायस् ततो रणे ॥ ८५॥

मत्तेनेत्यादि—शरभेण वानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां प्राप्य मत्तेन सुतानां
रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेनामारि मृतम्। भावे लुङ्ग। ततोऽनन्तरं अतिकायो राजपुत्रो
रणे अक्रीडीत् विहरति स्म। रथेनेति वक्ष्यति। सहस्रं हरयोऽश्वा यस्य रथस्य ॥

१२६७—रथेना ऽविव्यथच् चाऽरीन्,
व्यचारीच् च निरङ्गुशः, ॥
विभीषणेन सो ऽख्यायि
राघवस्य महा-रथः ॥ ८६ ॥

रथेनेत्यादि—अर्रीश्वाविव्यथत् पीडितवान्। व्यथेष्यन्तस्य चडि रूपम्।
निरङ्गुशश्चाप्रतिहतशक्तिर्वचारीत् आम्यति स्म। रान्तत्वाद्वृद्धिः। स विचरन्म-
हारथः विभीषणेन राघवस्य आख्यायि कथितः। कर्मणि लुङ्ग॥

१२६८—'अतस्तम्भदद्यं वज्रं, स्वयम्भुवमतृष्टुप्तत्, ॥
अशिक्षिष्ट महा॑स्त्राणि, रणे ऽरक्षीच् च राक्षसान् ॥

अतस्तम्भदित्यादि—अयं स्वशक्त्या वज्रं अतस्तम्भत् स्तम्भितवान्। '४४३।
स्तम्भि स्तम्भि प्रतिष्ठम्भे।' ष्यन्तस्य '२३१२। णि-श्रि-।३।१।४।८।' इत्यादिना
चङ्ग। स्वयम्भुवमतृष्टुप्तत्। उग्रेण तपसा आराधनात् तोषितवान्। '१२६०।

३९४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिदन्त-काण्डे लक्षण-स्वपे द्वितीयो वर्गः,

तुष श्रीतौ' प्यन्तः । महास्माणि दिव्यानि चाशिक्षिष्ट शिक्षते स्म । '६४७।
शिक्ष विद्योपादाने' रणे च राक्षसानरक्षीत् रक्षति स्म ॥

१२६९—अध्यगीष्टा उर्थ-शास्त्राणि,
यमस्या उहोष्ट विक्रमम्, ॥
देवाऽऽहवेष्वदीपिष्ट,
ना उजनिष्टा उस्य साध्वसम्. ॥ ८८ ॥

अध्यगीष्टेत्यादि—अर्थशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट अधीत-
वान् । '२४६०। विभाषा लुड्लुडोः । २।४।५०।' इति इडो गाडादेशः ।
यमस्याप्यं विक्रमम्होष्ट अपनीतवान् । '११५६। हुङ्ग अपनयने ।' अहलन्त-
त्वात्सिंचो न कित्वम् । देवाहवेष्वदीपिष्ट शोभितः । अस्य च साध्वसं भयं नाज-
निष्ट न जातम् । '२३२८। दीप-जन-१।१।६१।' इत्यादिना चिष्वद्वावपक्षे रूपम् ॥
१२७०—एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ॥'

आहृता उथ स काकुत्स्थं धनुश्च चा उपुस्फुरद् गुरु. ॥

एष इत्यादि—य एवं स एप रावणिः आपादि अस्माकं समीपमागतः ।
'१२४४। पदं गतौ ।' '२५१३। चिण् ते पदः । ३।१।६०।' इति चिण् । यतो
रावणिर्वानराणां भयङ्करः । अथ सो उत्कायः समीपमागतः काकुत्स्थमाहृत
युद्धायाहूतवान् । '२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३।१।५४।' इत्यहृ । धनुश्च
गुरु महदुपुस्फुरद् स्फारितवान् । '२५६९। चि-स्फुरोणैः । ६।१।५४।' इत्यात्वम् ॥

१२७१—सौमित्रिः सर्पन्वत् सिंहमार्दिदत् तं महाऽहवे ॥

तौ प्रावीवृततां जेतुं शर-जालान्यनेकशः ॥ ९० ॥

सौमित्रिरित्यादि—यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्तमतिकायमार्दिदत् गत-
वान् । '५६। अर्दं गतौ ।' अर्दनमर्दः । तत्करोतीति णिच् । तदन्ताच्चिं रूपम् ।
'१९६८। अर्दं हिंसायाम्' इति चौरादिको वा । तौ सौमित्रितिकायौ जेतुं
शरजालानि प्रावीवृततां वहूनि प्रवर्तितवन्तौ '२५६७। उर्क्त् । ७।४।७।' इति
णौ चड्युपधाया अपवाद ऋकारः ॥

१२७२—अच्छैत्तां च महाऽत्मानौ, चिरमृश्रमतां न च, ॥

तथा तावास्थतां बाणान्तानिष्टां तमो यथा. ॥९१॥

अच्छैत्तामित्यादि—तौ च महात्मानौ परस्परस्य शरजालानि अच्छैत्तां
छिन्नवन्तौ । '२२६९। हरितो वा । ३।१।५७।' इत्यङ्गभावपक्षे रूपम् । '२२८।
झलो झलि । १।२।२६।' इति सिंचो लोपः । चिरं चिरेणापि नाश्रमतां न
श्रान्तौ । श्रमिः पुषादिः । तौ तथा बाणावास्थतां छिन्नवन्तौ । '२४३।
अस्यति-वक्ति-३।१।५२।' इत्यहृ '२५२०। अस्यते सुकृ । ७।४।१७।' यथा

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३५

अन्धकारमतानिष्ठां विस्तारितवन्तौ । '२२८४। अतो हलादेलघोः । ७।२।१।' इति वृद्धिविकल्पः ॥

१२७३—सौर्याऽग्नेये व्यकारिष्टामस्त्रे राक्षस-लक्ष्मणौ, ॥

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ९२ ॥

सौर्याग्नेये इत्यादि—राक्षसः सौर्यमस्त्रं व्यकारीत् विक्षिप्तवान् '१५०३। कृ विक्षेपे ।' लक्ष्मणो इत्याग्नेयं इत्येवं तौ व्यकारिष्टाम् । ते चाथे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमुपागमताम् । लट्टिच्चादङ् ॥

१२७४—अविभ्रजत् ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे, ॥

तदैष्याध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥ ९३ ॥

अविभ्रजदित्यादि—ततो उन्नतरं रावणः ऐक्यमस्त्रम् । इषीकाया इदम् । तत्सर्वस्त्रोतःसु प्रविशत् जीवितमपहरति । रणे अविभ्रजत् दीपितवान् । '२५६। आज-भास-७।४।३।' इत्यादिना उपधाया हस्तव्यम् । तदपि अध्वसत् ध्वसतम् । ध्वसिद्धुतादिः । लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रेरितं माहेन्द्रमस्त्रमासाद्य तद्विरोधं कृत्वा ध्वंसयति स्म ॥

१२७५—ततः सौमित्रिरस्मार्पीददेविष्ट च दुरङ्गयम् ॥

ब्रह्माऽस्त्रं, तेन मूर्धानमदध्वंसन् नर-द्विषः ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—अनन्तरं सौमित्रिः दुर्जयं अनभिभवनीयं ब्रह्मास्त्रमस्मार्पीत् स्वरति स्म । '२९७। सिचि वृद्धिः—७।२।१।' तच्च स्वरणादुपस्थितं अदेविष्ट घोतते स्म । '५३।३।३।४। तेवृ देवृ देवने' इति अनुदातेत् । घोतने द्रष्टव्यः । देवनस्यानेकार्थत्वात् । तेन च ब्रह्मास्त्रेण प्रयोजककर्त्रा नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमदध्वंसत् पातितवान् सौमित्रिः । हेतुमण्णयन्ताच्छिं रूपम् ॥

१२७६—ततो उक्नन्दीद् दशग्रीवस् तमाशिश्वसदिन्द्रजित्, ॥

निरयासीन् च संकुञ्जः, प्रार्चिच्चच् च स्वयम्भुवम् ॥ ९५

तत इत्यादि—ततः सुतमरणानन्तरं दशग्रीवः अक्नन्दीत् रोदिति स्म । तं च क्रन्दन्तमिन्द्रजिदाशिश्वसत् आशासितवान् । 'मयि जीवति किं वृथा जनवद्वोदिवि' इति । हेतुमण्णयन्तस्य च्छिं रूपम् । संकुञ्जश्च निरयासीन् । रावणगृहाक्षिर्गतः । '११२। या प्रापणे' । तिर्गत्य च स्वगृहे स्वयम्भुवं ब्रह्माणं प्रार्चिच्चत् पूजितवान् । '११४। अर्च पूजायाम्' इति चुरादिः । '२३।५। च्छिं ।६।१।१।१।' अजादिद्विर्वचनम् ॥

१२७७—अहौषीत् कृष्णवत्मनं, समयष्टा उस्त्र-मण्डलम्, ॥

सो उलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्वन्दनं च जयाऽवहम् ॥ ९६

अहौषीदित्यादि—कृष्णवत्मनमस्मिमहौषीत् हव्येन प्रीणितवानित्यर्थः ।

३९६ भद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः;

अस्ममण्डलं आयुधग्रामं समयष्ट पूजितवान् । स हन्द्रजित् ब्रह्मणः सकाशात् जयावहमस्त्रं स्यन्दनं चालब्ध लब्धवान् । ‘२२८१। झलो झलि ।८।२।२६।’ इति सिचो लोपः ॥

१२७८—तमध्यासिष्ट दीप्राऽग्रमसोदिष्ट च रावणिः ॥

छन्न-रूपस् ततोऽकर्तीद् देहान् रावण-विद्विषाम् ९७

तमित्यादि—तं स्यन्दनं दीप्राग्रं उपरिभागस्य रक्षपत्युपत्वात् । अध्यासिष्ट अध्यासितवान् । ‘५।४। अधि-शीङ-।१।४।४६।’ इति कर्मसंज्ञा । तत्रस्यश्च रावणिरिन्द्रजित् अमोदिष्ट हष्टवान् । ततोऽसौ छञ्चरूपः अदश्यः सन् रावण-विद्विषां वानराणां देहानकर्तीत् छिन्नवान् । ‘१।४।२।९। कृती छेदने ।’ ‘२।५।०।६। सेसिचि-।७।२।५।७।’ इत्यादिना सिचोऽन्यत्रेद्विकल्पः । ‘रावणिविद्विषाम्’ इति पाठान्तरम् । तत्र देवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥

१२७९—सप्त-षष्ठि पूवङ्गानां कोटीर् बाणैरसूषुपत्, ॥

निशाऽन्ते रावणिः कुद्धो राघवौ च व्यमूमुहत् ९८

सप्तषष्ठिमित्यादि—वानराणां कोटीः सप्तषष्ठि बाणैरसूषुपत् स्वापितवान् व्यापादितवानित्यर्थः । ‘२।५।८। स्वापेश्वडि ।६।१।१।८।’ इति सम्प्रसारणम् । निशान्ते च निशावसाने रावणिः कुद्धः सन् राघवौ व्यमूमुहत् मोहितवान् । ‘१।२।७।४। मुह वैचित्ये ।’ यौ चडि रूपम् ॥

१२८०—अपिस्फवत् स्व-सामर्थ्यमँगूहीत् सायकैर् दिशः, ॥

अघोरीच् च महा-घोरं, गत्वा प्रैषीच् च रावणम् ९९

अपिस्फवदित्यादि—तौ मोहित्वा आत्मीयं सामर्थ्यमपिस्फवत् वर्धयति स्त । ‘ईदृशस्तादशोऽहम्’ इति । ‘२।५।७। स्फायो वः ।७।३।४।१।’ इति यौ वत्वम् । दिशः सायकैरगूहीत् छादितवान् । ‘२।२।६।८। नेटि ।७।१।४।१।’ इति वृद्धिप्रतिपेधः । हयन्तत्वाद्वा । महाघोरं चातिरौद्रं शब्दमघोरीत् मुक्तवान् । गत्वा च लङ्कां रावणं प्रैषीत् प्रेषितवान् । ‘गच्छ तत् ममाङ्गुतपराक्रमं द्रष्टुम्’ इति । ‘इषु गतौ’ ॥

युग्मम्—

१२८१—विभीषणस् ततोऽबोधि स-स्फुरौ राम-लक्ष्मणौ, ॥

अपारीत् स गृहीतेऽल्को हत-शेषान् पूवङ्गमान् १००

विभीषण इत्यादि—तत्सत्सिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ चलन्तौ अबोधि बुद्धवान् जीविताविति । ‘२।३।८। दीप-जन-।३।१।६।१।’ इत्यादिना कर्तरि चिण् । स्फुरणं स्फुरः । घजर्थे कविधानम् । यदुकं स्थास्त्रागाव्यविहनियुध्यर्थमिति तदुपलक्षणं न परिगणनम् । स विभीषणः अन्धकारात् गृहीतोल्कः सन् हतशेषान् पूवङ्गमानपारीत् ‘मा भैष्ट’ इति प्रीणितवान् ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'कुमभकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—३९७

१२८२—‘मा शोचिष्ट, रघु-व्याघ्रौ ना ऽमृषातामिति ब्रुवन् ॥
अवाबुद्ध स नीलाऽदीन् निहतान् कपियूथ-पान् ॥

मा शोचिष्टेत्यादि—यूयं मा शोचिष्ट शोकं मा कुरुत । ‘२२१९। माडि
लुङ्।३।३।१७५।’ यस्माद्वधव्याघ्रौ नामृषातां न मृतो इत्येवं ब्रुवन् अपारी-
दिति योजयम् । ये च निहतास्तानीलादीन् कपियूथपान् स विभीषणः परिभ्र-
मन् अवाबुद्ध अवबुद्धवान् । एते हता इति । ‘२३२८। दीप-३।१६१।’ इत्या-
दिना चिणो विकलिपतत्वादभावपक्षे रूपम् ॥

१२८३—तत्रैषज् जाम्बवान् प्राणीदुर्मीलीच् च लोचने, ॥
पौलस्त्यं चाऽगदीत् ‘कच्चिदजीवीन् मारुताऽस्त्मजः’

तत्रैत्यादि—तत्र तेषु जाम्बवान् ईपन्मनाक् प्राणीत् उच्छ्रुतिं स्म ।
‘११४४। अन प्राणने ।’ ‘२४७। अनितेः।८।४।१९।’ इति णत्वम् । लोचने
च उर्मीलीत् उर्मीलितवान् । ‘५५६। मील क्षमील निमेषणे’ । पौलस्त्यं च
विभीषणमगदीत् गदितवान् । ‘२२८। अतो हलादेः।७।२।७।’ इत्यबृद्धौ
रूपम् । कच्चित् किं हनुमान् अजीवीत् जीवितवान् । न मृत इति ॥

१२८४—तस्य क्षेमे महा-राज ! ना ऽमृष्मह्यखिला वयम् ॥
पौलस्त्योऽशिश्रवत् तं च जीवन्तं पवनाऽस्त्मजम् ॥

तस्येत्यादि—तस्य हनुमतः क्षेमे जीवितव्ये सति हे महाराज ! अखिलाः
सर्व एव वयं नामृष्महि न मृता इति । ‘२७९। आशंसायां भूतवच्च।३।३।३२।’
इति लुङ् । एवमुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजं तमशिश्रवत् श्रावितवान् ।
कृष्णोत्तर्णन्ताच्छङ्गि सन्वज्ञावे अभ्यासेवण्यस्य ‘२५७। स्वति-शृणोति—
।७।४।८।’ इत्यादिना इत्वपक्षे रूपम् ॥

युग्मम्—

१२८५—आयिष्ट मारुतिस् तत्र, तौ चा ऽप्यहृषतां ततःः ॥
प्राहैष्टां हिमवत्-पृष्ठे सर्वौषधि-गिरिं ततःः ॥१०४॥

आयिष्टेत्यादि—तत्र पौलस्त्याहूतो मारुतिरायिष्ट आगतवान् । ‘५०।
अय गतौ’ आङ्गपूर्वः । ततो ऽनन्तरं तौ जाम्बवद्विभीषणौ अहृषातां हृषतवन्तौ ।
‘१३०। हष तुष्टौ’ पुष्टादिः । ततस्तौ हृष्टौ हनुमन्तमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
प्राहैष्टां प्रहितवन्तौ । ‘२२९। सिच्च वृद्धिः-।७।२।१।’ ‘१३३। हि गतौ’ ।
हिमवत्पृष्ठे हिमवतः पृष्ठे । सर्वौषधिगिरिम् । सर्वा ओषधयो यस्मिन्निति ॥

१२८६—तौ हनूमन्तमानेतुमोषधीं मृत-जीविनीम् ॥
सन्धान-करणीं चाऽन्यां वि-शल्य-करणीं तथा ।१०५

३९८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्पे द्वितीयो वर्गः,

तावित्यादि—या सृतं जीवयति या च क्षतस्य सन्धानं करोति तथा विशल्यं च या करोति । ‘२४४। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।११३।’ तामो-पद्मीमानेतुं प्राहेष्टमिति योजयम् । ‘३५३। ओपधेश्व विभक्तावप्रथमायाम् । ६।३।१३२।’ इति दीर्घत्वम् ॥

१२८७—प्रोदपाति नभस् तेन, स च प्रापि महा-गिरिः, ॥

यस्मिन्नञ्जलिपूरु रात्रौ महौषध्यः सहस्र-शः ॥ १०६॥

प्रोदपातीत्यादि—तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितम् । स च महा-गिरिस्तेन प्रापि प्राप्तः । कर्मणि लुड़। यस्मिन् गिरौ महौषध्यः सहस्रशोऽनेकधा रात्रावज्वलिपुः दीप्यन्ते स्म । ‘२३३। अतो लून्तस्य । ७।२।२।’ इति वृद्धिः ॥

१२८८—निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनूमता, ॥

सर्वे एव समाहारि तदा शैलः सहौषधिः ॥ १०७॥

निरचायीत्यादि—यदा हनूमता ओपधीनां भेदो न निरचायि विशेषतो न निश्चितः तदा कृत्य एव शैलः सहौषधिरोपधिसहितः समाहारि समानीतः ॥

१२८९—प्राणिपुरु निहताः केचित्,

केचित् तु प्रोदमीलिषुः ॥

तमोऽन्ये ऽहासिषुरु योधा,

व्यजृम्भपत चा ऽपरे ॥ १०८ ॥

प्राणिपुरित्यादि—तदा ओपधिसन्निधानात् ते निहताः केचिद्योधाः प्राणिषुः उच्छ्रुतिवन्तः । केचित्तु प्रोदमीलिषुः उन्मीलितलोचना बभूवुः । अन्ये तमो मोहमहासिषुः ल्यक्तवन्तः । ‘२३७। यम-रम-। ८।२।७।’ इति सगिरौ तथान्ये ऽहासिषुरिति पाठान्तरम् । ते तथा भूतमात्मानं दप्ता सविलासं हसि-तवन्तः । अपरे व्यजृम्भपत जृम्भिकां कृतवन्तः । ‘४।५।१६। जभी जृभि गात्रविनामे’ इत्यात्मनेपदी ॥

१२९०—अजिघपंस् तथैवा ऽन्यानोषधीरालिपंस् तथा, ॥

एवं तेऽचेतिषुः सर्वे, वीर्य चाऽधिषताऽधिकम् ॥ १०९

अजिघपन्नित्यादि—तथान्यान् लब्धसंज्ञानोषधीरजिघपन् प्रापितवन्तः । नासिक्याभ्यवहृतवन्त इत्यर्थः । ‘५।४। गति-बुद्धि-। १।४।५।२।’ इत्यादिना ग्रत्यवसाने कर्मसंज्ञा । ‘२५।१। जिग्रतेर्वा । ७।४।६।’ इति ‘२३।१। णौ चण्डयु-पधायाः-। ७।४।१।’ इत्यकारः । तथालिपन् लिसवन्तः अन्यानोषधीभिरित्यर्थात् । ‘२५।१। लिपिसचि-। ३।४।५।३।’ इत्यङ्ग । एवमनेन प्रकारेण सर्वे ऽचेतिषुः संज्ञां लब्धवन्तः । ‘३।१। चिती संज्ञाने ।’ अधिकं च वीर्यमोषधिबलाऽधिषत दधति स्म । ‘२३।१। स्था-घोरिष्व । १।४।१।७।’ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३९९

१२९१—अजिह्वदत् स काकुतस्थौ,

शेषांश् चा ऽजीजिवत् कपीन् ॥

हनूमानेत्र ते लङ्घा-

मग्निना ऽदीदिपन् द्रुतम् ॥ ११० ॥

अजिह्वदित्यादि—एवं च सति हनूमान् काकुतस्थावजिह्वदत् ह्वादित्-
वान् । '२७ ह्वादी सुखे' प्यन्तः । शेषांश् कपीनजीजिवत् जीवयति स्म ।
अथ ते जीविताः सन्तः लङ्घां द्रुतमदीदिपन् दीपितवन्तः । '२५६५ आज-
७४४३' इत्यादिना ह्रस्सपक्षे रूपम् ॥

१२९२—समनात्सीत् ततः सैन्यममार्जीद् भल्ल-तोमरम् , ॥

अमार्क्षीच् चा ऽसिपत्राऽदीनवभासत् परश्वधान् ॥

समनात्सीदित्यादि—ततः सैन्यं समनात्सीत् सञ्चद्धम् । '४४० नहो
धः १८२१३४' इति धत्वम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भल्लतोमरममार्जीत्
शोधितवान् । मृजेरुदित्वात् पक्षे रूपम् । असिपत्रादीनमार्क्षीत् । इडभावे
रूपम् । उभयत्रापि '२४७३ मृजेर्वृद्धिः १८२११४' । परश्वधानवभासत्
दीपितवान् । '२५६५ आज-भास-७४४३' इति ह्रस्सपक्षे रूपम् । अभा-
सीच्छेति पाठान्तरम् । तत्रान्तर्भावितो प्यर्थः ॥

१२९३—कुम्भकर्ण-सुतौ तत्र समनद्धां महा-बलौ ॥

निकुम्भश् चैव कुम्भश् च, प्रापतां तौ पुवङ्गमान् ॥

कुम्भकर्णेत्यादि—कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुतौ महाबलौ तत्र संन्ये
समनद्धां सञ्चद्धौ । तौ च पुवङ्गमान् प्रापतां प्रापतवन्तौ । लृदित्वादङ्ग् ॥

१२९४—अगोपिष्टां पुरीं लङ्घामग्नीसां रक्षसां बलम् , ॥

अत्याक्तामायुधाऽनीकमनैषां च क्षयं द्विषः ॥ ११३ ॥

अगोपिष्टामित्यादि—लङ्घां च पुरीं अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । गुपेरुदित्वा-
दित्पक्षे रूपम् । अगोपिष्टामितीडभावपक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२२८१
श्लो ज्ञलि १८२२६' इति सिचो लोपः । आयुधानीकं आयुधसमूहमत्याक्तां
त्यक्तवन्तौ विसृष्टवन्तौ । '१०५५ त्यज हानौ' । पूर्ववद्वृद्धिः सिचो लोपः ।
द्विषः शत्रून् क्षयमनैषां नीतवन्तौ । '२२९७ सिचि वृद्धिः-१८२१' ॥

१२९५—अकोकूयिष्ट तत् सैन्यं, प्रपलायिष्ट चाऽकुलम् , ॥

अच्युतच् च क्षतं रक्तं, हतं चाऽध्यशयिष्ट गाम् . ॥

अकोकूयिष्टेत्यादि—तत् सैन्यं पुवङ्गमानां भयादकोकूयिष्ट भृशं शब्दं
कृतवत् । '१०१७ कुङ्ग शब्दे' इत्यस्मात् यद्यक्ष्यासस्य '२६४१ न कवतेर्यडि
७४४६३' इति कुङ्गश्चत्वप्रतिषेधः । ततो यडन्ताह्वङ्ग् । प्रपलायिष्ट पलायते

४०० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्ये द्वितीयो वर्गः,

स्म । अजादेरङ्गस्य । ‘२२५४। आडजादीनाम् ।६।४।७।२।’ । परयोरनङ्गत्वाच
‘२३२६। उपसर्गस्यायतौ ।६।२।१।९।’ इति लत्वम् । क्षतं च खण्डितं च सत्
रक्तमच्युतत् क्षरति स्म । ‘२२६९। इरितो वा ।३।१।५।७।’ इत्यङ् । हतं च
निहतं सत् गामध्यशशिष्ट भूमौ पतितम् । ‘५।४।२। अधिशीङ्-१।४।४।६।’
इति कर्मसंज्ञा ॥

१२९६—अङ्गदेना ऽहसातां तौ युध्यकम्पन-कम्पनौ, ॥

अभ्यादीद् वालिनः पुत्रं प्रजङ्गोऽपि स-मत्सरः ॥ ११५

अङ्गदेनेत्यादि—अकम्पनः कम्पनश्च तौ । ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः । युधि
संग्रामे अङ्गदेन अहसाताम् । कर्मणि लुङ् । ‘२६९६। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।
२।४।४।४।’ इति वधादेशाभावपक्षे रूपम् । प्रजङ्गो नाम राक्षसः समत्सरः
सक्रोधः वालिनः पुत्रमभ्यादीत् प्रहतवान् । ‘१९६८। अर्दे हिंसायाम्’ ॥

१२९७—तस्या ऽप्यवेभिदिष्टा ऽसौ मूर्धानं मुष्टिना ऽङ्गदः, ॥

अहार्पीच् च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६॥

तस्येत्यादि—[तस्य] प्रजङ्गस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो मुष्टिनावेभिदिष्ट
अत्यर्थं भिज्जवान् । भिदेर्यङ्गन्तस्य ‘२३०। अतो लोपः ।६।४।४।८।’ । ‘२६३।१।
यस्य हलः ।६।४।४।९।’ इति यलोपे रूपम् । निराकुलश्च नाम वानरः यूपाक्षस्य
राक्षसस्य शिरः क्षिप्रमहार्पीत् छिज्जवान् ॥

१२९८—शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभ्याङ्गक्षीद् द्विविदस् तदा, ॥

कुञ्जः कुम्भस् ततोऽभैत्सीन् मैन्दं स-द्विविदं शरैः ॥

शरीरमित्यादि—द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्यभ्याङ्गक्षीत्
चूर्णितवान् । ‘१५४७। भज्जो आमर्दने’ । ततोऽनन्तरं कुम्भकर्णसुतः मैन्दं
वानरं सद्विविदं द्विविदेन सह शरैरभैत्सीत् भिज्जवान् ॥

युगम्—

११९९—आघूर्णिष्टां क्षतौ, क्षमां च तावाशिश्रियतामुभौ ॥

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं वालि-सुतो नगैः ॥ ११८॥

आघूर्णिष्टामित्यादि—ताकुभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चक्रवद् आन्तौ । क्षमां
च भूतलमाशिश्रियतां आश्रितवन्तौ । भूमौ पतितावित्यर्थः । ‘२३।१।२। णि-श्रि-
।३।१।४।८।’ इत्यादिना चङ् । तौ च ताराभ्रातृत्वात् मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा
वालिसुतो नगैर्वृक्षैः कुम्भं प्रौर्णवीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३००—प्रौर्णवीच्, छर-वर्षेण तानपौहीन् निशा-चरः ॥

वानरानैजिह्वद् रामस् तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९॥

तथा लक्ष्य-स्थे कथानके 'कुरुभक्षण-वधो' नाम पश्चदशः सर्गः— ४०१

प्रौर्णवीदित्यादि—प्रौर्णवीत् छादितवानित्यर्थः। २४४७। विभाषणोः।
३१२३। इत्यक्तिवप्त्वे रूपम् । स च निशाचरमालाग्रान् शरवर्णेणापौहीत् निर-
स्तवान् । ‘उपर्गादस्ययूलोर्वचनम्’ इत्यामनेषद्विकल्पः। रामश्च तद्बनुष्टकौ-
शलं दध्वा अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरानैजिहत् व्यापारितवान् । ईहतिष्ठ्यन्तः ॥

१३०१—द्रुतमंत्रास्त सुश्रीवो भ्रातृव्यं शत्रु-संकटात् ॥

मुष्टिना कौम्भकार्ण च क्रद्धः प्राणरतित्यजत् ॥१२०

द्रुतमित्यादि—सुग्रीवस्तस्माच्छब्दुं संकटात् आनुव्यं आनुरपत्यम् । ‘११६७।
आनुव्यच्च १४१११४४।’ द्रुतमत्रास्त रक्षितवान् । अग्रतो भूत्वा । ‘१०३४।
‘त्रैइ पालने।’ कौम्भकाणि कुम्भं कुह्डः सन् मुष्टिना प्राणैरतिलज्जत् त्याजित-
वान् । लयिर्ण्यन्तः ॥

१३०२—निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राहैषीत् परिघं ततः, ॥

हनूमांशु चा श्वेतन्तं तर्मभाङ्गीद भोगि-भीषणम्. ॥

निकुम्भ इत्यादि—ततो आत्रवधात् निकुम्भो वानरस्य सुग्रीवस्य परिवं
प्राहैपीत् प्रहितवान् । '१३३७। हि गतौ'। परिघमास्तन्तं निकुम्भात् । भोगि-
भीषणं अहिवत् भीषणम् हनुमानभांश्चीत् भम्भवान् ॥

१३०३—प्रौर्णवीत तेजसा उरातिमरासीच च भयंकरम् ॥

ग्रीवां चाऽस्य तथा ऽक्राक्षीद्विजिजीवद् यथा न तम् ।

प्रौर्णवीदित्यादि—परिधं च हनूमान् तेजसा प्रौर्णवीत् अभिभूतवान् ।
किंत्वादवृद्धिपक्षे रूपम् । भयंकरं चारासीत् शब्दितवान् । अस्य च निकुम्भस्य
ग्रीवां तथाकाक्षीत् आकृष्टवान् । अमागमपक्षे रूपम् । यथा तं नाजिजीवत्
न जीवयति स्म । ग्रीवामाकृष्टयैव व्यापादितवानित्यर्थः । ‘३१५७। ब्राज-भास-
३।२।१७७।’ हृत्यहस्यपक्षः ॥

१३०४—समगत कपि-सैन्यं सम्मदेना उतिमात्रं,

विटप-हरिण-नाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम् ॥

न-पति-मतिररंस्त प्राप्त-कामेव हर्षात्

रजनि-चर-पतीनां सन्ततो इतायि शोकः ॥१३३॥

इति भद्रि-काव्ये तिङ्गु-काण्डे लुङ्गु-विलसितो नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

समगतेत्यादि—प्रधानयोधा निहता इति सम्मदेन हर्षेणातिमात्रमत्यर्थं
समगत संगतं कविसैन्यम् । ‘२६९१ समो गस्युच्छि-१३३२९’ इति तद् ।
‘२७०० वा गमः १३३१३’ इति सिचः कित्वे उन्नासिकलोपः । ‘२३६९१

४०२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

इत्यादङ्गात् ।१०२।२७।' इति सिचो लोपः । त्रिटपहरिणनाथः शाखामृगाणां नाथः लित्यां सिद्धिमवश्यं भाविनीमौहिष्ट तर्कितवान् । नृपतिमतिः रामस्य बुद्धिः प्राप्तकामेव संपन्नेच्छेव रावणवध-सीतालाभयोः सिद्धिरूपत्वात् । हर्षा-दरम्स रमते स्म । रजनिचरपतीनां मेघनादादीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः अतायि वर्धते स्म । '२३२८। दीप-जन-१३।१६१।' इत्यादिना कर्तेरि चिण् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽव्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १९ ॥

षोडशः सर्गः—

इतः प्रभृति लृटमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र '२१९३। लृट् शेषे च ।३।३।१३।'

इति लृट् । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१३०५—ततः प्रसुदितो राजा रक्षसां हत-बान्धवः ॥

'किं करिष्यामि राज्येन, सीतया किं करिष्यते, ॥१॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रक्षसां राजा रावणः हतबान्धवः व्यापादित-आतृत्वात् शोकाभिभूतः सन् प्रसुदितः क्रन्दितुमारब्धः । 'किं करिष्यामि' इत्यादिना । '३०५३। आदिकर्मणि त्तः—१३।४।७।१।' अतिकाये वीरे हते किं करिष्यामि राज्येन, न किंचित् । '२३६६। ऋद्धनोः स्ये ।७।२।७।०।' इतीट् । सीतया च किं करिष्यते न किंचित् ॥

१३०६—अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम् ॥

हेपयिष्यति कः शत्रून्, केन जायिष्यते यमः ॥२॥

अतीत्यादि—वीरे अतिकाये हते जीवितुमेव नोऽसहे किमन्यकर्तुम् । शक्तः पलायनेन कः । हेपयिष्यति लज्जयिष्यति । '२५७०। अर्ति-ही—१७।३।३६। इत्यादिना गौ पुगन्तगुणः । केन यमः जायिष्यते । '६०२। जि जये' । कर्मणि लृट् । '२७५७। स्य-सिच्—१६।४।६।२।' इत्यादिना चिष्वदिद च ॥

१३०७—अतिकायाद् विना पाशं

को वा छेत्स्यति वारुणम्, ॥

रावणं मंस्यते को वा,

स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति, ॥ ३ ॥

अतीत्यादि—'६०३। पृथग्-विना—१२।३।३।२।' इति पञ्चमी । अतिकायादिना वारुणं पाशं को वा छेत्स्यति द्विधा करिष्यति । को वा रावणं मंस्यते

तथा लक्ष्य-हये कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४०३

पूजयिष्यति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति । '१२६० । हुप
श्रीतौ' । '२९५। प-दोः कः सि । १०२१४१' ॥

१३०८—श्लाघिष्ये केन, को बन्धून् नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः, ॥

कः प्रेष्यति पितृन् काले, कृत्वा कतिष्यते न कः४

श्लाघिष्य इत्यादि—केनाहं श्लाघिष्ये श्लाघां करिष्यामि 'ममेदशः पुत्रः' इति । कः स्वंगुणेस्त्वतः सन् बन्धुनुन्नतिं परां कोटिं नेष्यति । काले पितृक्षियोचिते कः पितृन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति । '१५६९। प्रीत्रू तर्पणे' । कृत्वा किञ्चित्कार्यम् । को न कथिष्यते कथनां न करिष्यति । 'अहमेवंविधः' इति । अतिकायाद्विनेति सर्वेत्र योजयम् ॥

१३०९—उद्यंस्यति हरिरू वज्रं, विचरिष्यति निरू-भयः, ॥

मोक्ष्यते यज्ञ-भागांश्च, शूर-मानं च वक्ष्यति ॥५॥

उद्यंस्यतीत्यादि—तथा हरिरिन्द्रः हन्तुं वज्रमुखंस्यति उद्वारयिष्यति । उत्पूर्वीद्यमे रूपम् । निर्भयश्चेत्स्ततो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्चामीयान् भोक्ष्यते भक्षयिष्यति । '२७३। भुजो उनवने । ११३।६६' इति तद् । शूरमानं च 'शूरो ऽस्मि' इति वक्ष्यति धारयिष्यति । वहे: '३२४। हो ढः । १०२।३१' । '२९५। पदोः कः सि । १०२।४१' ॥

१३१०—रविसु तप्स्यति निः-शङ्कं, वास्यत्यनियतं मरुत्, ॥

निर्वर्त्स्यत्यृतु-संघातः, स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६ ॥

रविरित्यादि—रविः निःशङ्कं शङ्कां विना तप्स्यति द्योतिष्यते मरुच्चानियतं स्वच्छन्दो वास्यति । '११२४। वा गति-गन्धनयोः' । ऋतुसंघातः पटृतवः निर्वर्त्स्यति सर्वदा न भविष्यति । '२३४। वृत्त्यः स्य-सनोः । ११३।९२' इति विकल्पः । '२३४। न वृत्त्यश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९' इतीदप्रतिषेधः । स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति सदा पूर्णमण्डलो नोद्रमिष्यति । '१११। इण् गतौ' ॥

१३११—तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरुग्रं वर्तिष्यते यमः, ॥

अतिकायस्य मरणे किं करिष्यन्ति ना ऽन्यथा ॥ ७ ॥

तीव्रमित्यादि—मेघस्तीव्रं अतिशयेन स्यन्दिष्यते पूर्वं रजःप्रशमनमात्रं वृष्टम् । भावे लहू । '२३४। न वृत्त्यः-७।२।५९' इतीदप्रतिषेधो न भवति तत्र परस्पैपदग्रहणमनुवर्तते । यमः उग्रं वर्तिष्यते रौद्रं चरिष्यति । आत्मनेपदे नेटप्रतिषेधः । अतिकायस्य मरणे सति इन्द्रादयः किमन्यथा विपर्ययं न करिष्यन्ति किन्तु करिष्यन्तीति । 'किं भविष्यति नान्यथा' इति पाठान्तरम् । तत्र सर्वमेतद्विष्यतीत्यर्थः ॥

१३१२—उन्मीलिष्यति चक्षुरमेवृथा, यद् विनयाऽऽगतम् ॥

आज्ञा-लाभोन्मुखं नम्रं न द्रक्ष्यति नरान्तरम् ॥८॥

४०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्नत--काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः;

उन्मीलिष्यतीत्यादि—मे मम चक्षुर्वृथा निष्फलमुन्मीलिष्यति । यद्य-
स्मात् त्रिनयागतं विनीतम् । आज्ञालाभोन्मुखम् । नश्च नमनशीलम् । नरा-
न्तकं पुत्रं न द्रक्ष्यति ॥

१३१३—धिङ् मां, त्रिशिरसा ना उहं
सन्दर्शिष्ये उद्य यत् पुनः, ॥
घानिष्यन्ते द्विषः केन
तस्मिन् पञ्चत्वमागते. ॥ ९ ॥

धिङ् मामित्यादि—यत् त्रिशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शिष्ये न दृष्टे
भविष्यामि । कर्मणि लृद् चिष्वदिद् च । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते
द्विषः शत्रवः केन घानिष्यन्ते । अत्रापि चिष्वदिद् च ॥

१३१४—शत्रुभिर् निहते मत्ते द्रक्ष्ये उहं संयुगे सुखम्, ॥

युद्धोन्मत्ताद् विना शत्रून् समास्कन्त्स्यति को रणे. १०

शत्रुभिरित्यादि—मत्ते मत्तनान्नि शत्रुभिर्निहते । तैरेव शत्रुभिः संयुगे
सुखमहं द्रक्ष्ये द्रष्टव्यो उसि पूर्वं भयादृष्टः । अचिष्वद्भावपक्षे रूपम् । तस्य च
आतुर्युद्धोन्मत्ताद्विना रणे शत्रून् कः समास्कन्त्स्यति अभियास्यति । ‘१०४८।
स्कन्दिर गति शोषणयोः’ । ‘१२१। खरि च । १०४५॥’ इति चतुर्वर्षम् ॥

१३१५—आहास्यते विनशङ्को मां योत्स्यमानः शतक्रतुः, ॥

प्रकल्पस्यति च तस्या उर्थो निकुम्भे दुरूहणे हते. ११

आहास्यत इत्यादि—शतक्रतुरिन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन् विशङ्को
निर्भयः मां युद्धायाहास्यते । ‘२७०४। स्पर्शोयामाडः । ११३।३।१’ इत्यास्म-
नेपदम् । निकुम्भे दुर्हणे दुःखेन हन्यत हति । ‘३३०५। हृषत्- । १३।३।१२६।
इत्यादिना खल् । तस्मिन् हते तस्य शतक्रतोरर्थः निष्कण्टकराज्यलक्षणः प्रक-
ल्पस्यति संपत्स्यते ॥

१३१६—कलिष्यते हरेः प्रीतिर्, लङ्का चौपहनिष्यते, ॥

देवान्तक ! त्वया त्यक्तो रिपोर्यास्यामि वश्यताम् ॥

कलिष्यत इत्यादि—शत्रुभिः कुम्भं च निपातितं श्रुत्वा हरेरिन्द्रस्य
प्रीतिः कलिष्यते भविष्यति । ‘२३५। लुटि च कूपः । ११३।९३।’ इति चकारा-
त्स्य-सनोरपि परस्मैपदविकल्पः । आत्मनेपदे च नेद्रप्रतिषेधः । लङ्का च शत्रुभि-
रुपहनिष्यते विलोप्यते । कर्मणि लृद् । अचिष्वद्भावपक्षः । ‘२३६। ऋद्धनोः
स्ये । ७।२।७०।’ इतीद् । इह सुरैरागंस्यते । भावे लृद् ॥

१३१७—मरिष्यामि, विजेष्ये वा,

हताश् चेत् तनया मम, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४०५

हनिष्यामि रिपून् तूर्णं,
न जीविष्यामि दुःखितः ॥ १३ ॥

मरिष्यामीत्यादि—यदि मम तनयाः हताः तदा मरिष्यामि, शत्रून् वा विजेत्ये । '२५३८। श्रियतेर्लुङ्ग-लिङ्गोः । १।३।६१।' इति नियमात्तङ्ग न भवति । उत्तरत्र '२६८८। वि-पराभ्यां जे: । १।३।१९।' इति तङ्ग । ततो रिपून् तूर्णं हनिष्यामि । पुनर्बन्धुं विनाकृतत्वात् दुःखितः सन् न जीविष्यामि ॥

१३१८—स्मेष्यन्ते मुनयो, देवाः

कथयिष्यन्ति चा ऽनिशम् ॥
'दश-ग्रीवस्य दुर्नीतेर्
विनष्टं रक्षसां कुलम्.' ॥ १४ ॥

स्मेष्यन्त इत्यादि—मुनयो हर्षात् स्मेष्यन्ते हसिष्यन्ति । डित्त्वात्तङ्ग । देवा अनिशं कथयिष्यन्ति । यथा दशग्रीवस्य दुर्नीतेर्दुर्नीयात् रक्षसां कुलं विनष्टम् ॥

१३१९—केन सम्भावितं तात—कुम्भकर्णस्य राघवः ॥

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वित्तर्स्यति ॥ १५॥

केनेत्यादि—हे तातेति शोकात् बुद्धिस्थं पितरमभिमुखीकरोति केनेतत्सम्भावितं निश्चितम् । यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति छेत्यति । '१५२९। कृती छेदने' । मर्माणि वित्तर्स्यति अपनेष्यति । '१५४०। उतृदिर् हिंसाऽनादरयोः' । '२५०६। सेसिचि-१७।२।५७।' इत्यादिना इडिकल्पः ॥

१३२०—पतिष्यति क्षितौ भानुः, पृथिवी तोलयिष्यते, ॥

न भस्वान् भद्रक्षयते व्योम मुष्ठिभिस् ताढयिष्यते ॥ ६

पतिष्यतीत्यादि—क्षितौ भूमौ भानुरादित्यः पतिष्यति अधो गमिष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ऊर्ध्वं क्षेष्यते । '१७।१६। तुल उन्माने' चुरादावदन्तेषु च पञ्चते । कर्मणि लृद् । न भस्वान् वायुः काष्ठवज्ञद्रक्षयते कर्मणि लृद् मुष्ठिभिर्योम ताढयिष्यते हनिष्यते ॥

१३२१—इन्दोः स्यन्दिष्यते वह्निः, समुच्छोक्ष्यति सागरः, ॥

जलं धक्ष्यति, तिग्मांशोः स्यन्तस्यन्ति तमसां चयाः ॥ ७

इन्दोरित्यादि—इन्दोः वह्निः स्यन्दिष्यते प्रस्तविष्यति । '२३।४। वृद्धः स्य-सनोः । १।३।९।२।' इति परस्पैपदविकल्पः । सागरः समुच्छोक्ष्यति शोपं यास्यति । जलं धक्ष्यति भस्ससात् करिष्यति । '१०।६। दह भस्सीकरणे' । '३।२। हो ठः । १।०।२।३।१।' । '३।२।६। एकाचो बशो भप्-१।०।२।३।७।' इति भप्भावः । तिग्मांशोरादित्यात्तमसां चयाः तमःसंघाः स्यन्तस्यन्ति । स्यन्देः पूर्ववत्परस्पैपदविकल्पः । '२३।४। न वृद्धः-१।०।२।५।९।' इतीटप्रतिषेधः ॥

४०६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः;

१३२२—कुम्भकर्णो रणे पुंसा कुञ्जः परिभविष्यते ॥

संभावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज् जने ॥ १८ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णो रणे कुञ्जः सन् पुंसा परिभविष्यते। कर्मणि लृद्। एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके केनचित् न संभावितानि न चिन्तितानि ॥

१३२३—कुम्भकर्णं हते लङ्का-

मारोक्ष्यन्ति पुवङ्गमाः ॥

दद्वक्ष्यन्ति राक्षसान्, दसा

भद्रक्ष्यन्ति च ममा ऽश्रमान् ॥ १९ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णे इत्थं हते सति पुवङ्गमाः लङ्कामारोक्ष्यन्ति आक्रमिष्यन्ति। ‘११६। रुह वीजजन्मनि’। राक्षसान् दद्वक्ष्यन्ति दशान्: छेत्यन्ति। दसाश्च ममाश्रमान् गृहान् भद्रक्ष्यन्ति चूर्णश्रिष्यन्ति ॥

१३२४—चत्स्यन्ति बाल-वृद्धांश् च, नत्स्यन्ति च मुदा युताः ॥

तेन राक्षस-मुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति ॥ २० ॥

चत्स्यन्तीत्यादि—बालान् वृद्धांश्च चत्स्यन्ति व्यापादश्रिष्यन्ति। १४१।।
‘नृती हिंसा-ग्रन्थनयोः’ इति तौदादिकः। मुदा हर्षेण युताः सन्तः नत्स्यन्ति।
‘११९।। नृती गात्रविक्षेपे’। ‘२५०।। सेसिचि-१७।२।५।७।’ इत्यादिना विकल्पे-
नेत् तेन च राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति निवारश्रिष्यति ॥

१३२५—अमर्षो मे परः, सीतां राघवः कामयिष्यते, ॥

च्युत-राज्यात् सुखं तस्मात् किं किला ऽसावाप्स्यति.

अमर्ष इत्यादि—अमर्षः क्रोधः पर उत्कृष्टः मम यद्राघवः सीतां कामयि-
ष्यते। कर्मणि लृद्। तदन्तात्, ‘२८०।। अनवकृष्यमर्षयोरकिंवृत्तेषि।३।३।१४५।’
इति अमर्षे क्रोधे लृद्। अन्यच्च च्युतराज्यात्तस्मात् रामादसौ सीता किं किल नाम
सुखमवाप्स्यति तत्र सम्भावयामि। ‘२८०।। किंकिलास्त्यर्थेषु लृद्।३।३।१४६।’
इति अनवकृष्यावसंभावनायां लृद् ॥

१३२६—मारयिष्यामि वैदेहीं, खादयिष्यामि राक्षसैः, ॥

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्या ऽस्य कारणम् ॥ २२ ॥

मारयिष्यामीत्यादि—अथवा अस्य सर्वस्य विध्वंसस्य विनाशस्य कारणं
वैदेहीं मारयिष्यामि व्यापादयिष्यामि। एतैर्वा राक्षसैः खादयिष्यामि भोजयि-
ष्यामि। ‘५४०। गति-बुद्धि-१।४।५।२।’ इत्यादिना प्रत्यवसानार्थं कर्मसंज्ञायां
प्राप्तायाम् ‘आदिखायोः प्रतिषेधः’ इति कर्तृसंज्ञैव भवति। भूमौ वा निख-
निष्यामि ॥

तथा लक्ष्य-स्थे कथानके 'रावण-विलापो' नाम घोडः सर्गः- -४०७

१३२७—ना ऽनुरोत्स्ये जगल्-लक्ष्मीं, घटिष्ये जीवितुं न वा ॥

न रंस्ये विषये: शून्ये भवने बान्धवैरहम् ॥ २३ ॥

नानुरोत्स्य इत्यादि—जगल्लक्ष्मीं नानुरोत्स्ये न कामयिष्ये । अनो रुधिः कामे । जीवितुं वा न घटिष्ये प्रयत्नं न करिष्यामि । तस्मान्धवने बान्धवैः शून्ये विषये: शब्दादिभिर्न रंस्ये न कीडां करिष्ये ॥

१३२८—मोदिष्ये कस्य सौख्ये ऽहं, को मे मोदिष्यते सुखे, ॥

आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण ! त्वया विना. २४

मोदिष्य इत्यादि—हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं मोदिष्ये हर्षिष्ये न कस्यचित् । मम वा सुखे सति को मोदिष्यते हष्टो भविष्यति न कश्चिदपि किंकृते किनिमित्तं परभोगा आदेयाः आदातव्याः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१३२९—याः सुहृत्सु विपन्नेषु मासुपैष्यन्ति संपदः, ॥

ताः किं मन्यु-क्षताऽभोगा न विपत्सु विपत्तयः. २५

या इत्यादि—सुहृत्सु स्त्रियेषु विपन्नेषु याः सम्पदो विभूतयः समुपैष्यन्ति निष्पत्यन्ते ताः मन्युक्षताभोगाः शोकैः खण्डिताभोगाः किं विपत्सु न विपत्तयः क्षतक्षारसंस्थानीया भवन्तीति ॥

१३३०—‘विनङ्गक्ष्यति पुरी क्षिप्रं, तूर्णमेष्यन्ति वानराः, ॥

अ-सन्धित्सोम् तवेत्येतद् विभीषण-सुभाषितम्. २६

विनङ्गक्ष्यतीत्यादि—असन्धित्सोः रामेण सन्धानमनिच्छोः क्षिप्रमेषा पुरी लङ्का विनङ्गक्ष्यति । ‘२५१७। मस्ति नशोः-१७।१६०’ इति नुम् । ततः तूर्ण वानरास्तां समेष्यन्ति । उभयत्रापि ‘२७९। क्षिप्रवचने लङ्क।३।३।१३३।’ तदेतद्विभीषणभाषितं सर्वमुपपत्तम् । धर्मं निर्णय तेनोक्तं ‘सन्धानमेवास्तु परैः’ इत्यादिना ॥

१३३१—‘अर्थेन संभृता राजा न भाषिष्यामहे वयम्, ॥

संयोत्स्यामह,’ इत्येतत् प्रहस्तेन च भाषितम्. २७ ॥

अर्थेनेत्यादि—राजा वयमर्थेन भृताः ततो न भाषिष्यामहे किमत्र युक्त-मिति एतत्प्रहस्तेन भाषितं तत्र तथैव सम्पादितम् । स्मशब्दो ऽत्र निपातः । यद्य-पीटशं मन्त्रनिर्णये प्रहस्तेन नोक्तं ‘सन्धानमेवास्तु परैः’ इत्यादिना, तथापि विभीषणवचनादनुमीयते तेनाप्ययमर्थोऽस्युपगत इति रावण एवमाह । तथाच विभीषणवचनं युद्धाय राजा सुभृतैः इत्यादि ॥

१३३२—मानुषो नाम पत्काषी राजानं पुरुषाऽशिनाम् ॥

योधयिष्यति संग्रामे दिव्याऽख्य-रथ-दुर्जयम्. २८ ॥

४०८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिडन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

मानुष इत्यादि—मामेवं दुर्जयं मानुषो नाम पत्काषी पादाभ्यां गमन-शीलः पदातिः सन् । ‘१९२। हिम-काषि-हतिषु च ।६।३।५४।’ इति पादस्य पदा-देशः । पुरुषाशिनां रक्षसां राजानं दिव्यास्त्रथतया दुर्जयं दुरभिभवनीयं योधयिष्यति ॥

एवं बहुधा विलम्ब जातामर्पः पुनराह—

१३३३—सञ्चत्स्याम्यथवा योद्धुं, न कोप्ये सत्त्व-हीन-वत्, ॥

अद्य तप्स्यन्ति मांसाऽदा, भूः पास्यत्यरि-शोणितम्.

सञ्चत्स्यामीत्यादि—सत्त्वहीनवत् सत्वेन हीन इव न कोप्ये न रोदिमि ‘१९१५। कुशब्दे’ । योद्धुं सञ्चत्स्यामि सज्जाहं करिष्ये ऽहमिति अत्र किंवृत्ते-उप्यमर्पे लिङ्गवादो लृट् । ४४०। नहो धः ।८।२।३।४।’ । ‘१२१। खरि च ।८।४।५।४।’ इति चार्वम् । ततश्चाद्यास्मिन्नहनि मांसादाः क्रच्यादाः तप्स्यन्ति तृप्ता-भविष्यन्ति । ‘२९७। अदो ऽनन्ते ।३।२।६।८।’ इति विटि प्रासे वासस्तुपविधिना अणपि भवति । भूत्वा हतानामरीणां शोणितं पास्यति । ‘२८०। शेषे लृट् ।३।३।१।५।१।’ ॥

१३३४—आकर्ष्यामि यशः, शत्रूनपेष्यामि कर्मणा, ॥

अनुभाविष्यते शोको मैथिल्या ऽद्य पति-क्षयात् ॥३०॥

आकर्ष्यामीत्यादि—सर्वयोद्धुणां यश आकर्ष्यामि आहरिष्यामि । शत्रूंश्च कर्मणा युद्धाख्येनापेष्यामि न्यूनयिष्यामि । अद्य पतिक्षयात्पतिविनाशात् शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते । कर्मणि लृट् चिष्वदिट् ॥

१३३५—मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो, वल्गूयिष्यति नो यमः, ॥

ग्लास्यन्त्य-पति-पुत्राश्च वने वानर-योषितः ॥३१॥

मन्तूयिष्यतीत्यादि—यक्षेन्द्रो धनदः दाशरथिमापन्नं श्रुत्वा मन्तूयि-ष्यति दुर्मेना भविष्यति । यमश्च न वल्गूयिष्यति हष्टमना न भविष्यति । मन्तु-वल्गूशब्दाभ्यां ।२६७।८। कण्डादिभ्यो यक्ष ।३।१।२।७।’ । तदन्तात् लृट् । वने वानरयोषितः अपतिपुत्राः सत्यः ग्लास्यन्ति ग्लानिं यास्यन्ति ॥

१३३६—सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि,

भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम्, ॥

न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो,

नराश्च चा ऽत्स्यन्ति हर्षिताः ॥३२॥

मुखमित्यादि—रक्षांसि चैतानि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं च भ्रमिष्यन्ति । राक्षस्यश्च न विक्रोक्ष्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति । ‘११३। कुश आह्वाने रोदने च’ । हर्षिताश्च सत्यो नरानस्यन्ति भक्षयिष्यन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम पोडशः सर्गः—४०९

युगमम् ३३,३४—

१३३७—प्राङ् मुहूर्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ॥

आगामिनि, ततः काले यो द्वितीयः क्षणोऽपरः, ॥

प्रागित्यादि—यो ऽयमागामी प्रभातकालः मुहूर्तद्वयसम्मितः तस्मिस्तु-
स्येति पष्ठीसप्तम्योरभेदात् । यो द्वितीयो मुहूर्तः तस्मान् प्राक् प्रथमे मुहूर्ते
अहमवश्यं सुखी भविष्यामि । तदार्नीं हतशत्रुत्वात् । ततः प्रभातादागामी
यः कालः क्षणद्वयसम्मितः तस्मिन्नागामिनि काले यो द्वितीयः तस्माद्यदपरः
क्षणः पूर्वः तत्रैति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३३८—तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहाऽमरम्, ॥

ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेष्याम्यमत्सरः. ॥३४॥'

तत्रेत्यादि—तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः सहितं जेतुं द्वुतं गमिष्यामि ।
प्राङ् मुहूर्तात् सुखी भविष्यामि । क्षणाद्यदपरं तत्र जेतुं गमिष्यामीति '२७९५।
कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।३।३।१३७।' इति अनद्यतनवत् प्रत्ययप्रतिषेधे
लट् । तत्र हि '२७९३। नानद्यतनवत्—३।३।१३४।' इति मर्यादावचने 'पर-
स्मिन्' इति चानुवर्तते । तत्र जेतुं कालमर्यादाविभागे सति योऽपर आद्यप्र-
विभागः तत्र भविष्यति काले अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्भवति । ततो लट्प्रति-
षेधालृदेव भवति । ततः परेणेति यस्मिन्नागामिनि काले शक्रं जेतुं गमिष्यामि
तत्र द्वितीयो यः क्षणस्तस्मात् परेणोपरिष्टात्तं शक्रं जित्वा भूयोऽपि लङ्कामे-
ष्यामि । आङ् पूर्वस्येणो रूपम् । अमत्सरो विगतक्रोधः सन् । '१७९३। परस्मिन्
विभागा ।३।३।१३८।' इत्यनेन विभागालुद्प्रतिषेधालृद् । तत्र हि कालविभागे
सति भविष्यति काले परस्मिन् विभागा अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्भवतीत्युक्तम् ॥

१३३९—तमेवं-यादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः: ॥

'युयुत्सिष्ये ऽहमित्येवं वदन् रिषु-भयं-करः. ॥३५॥

तमित्यादि—तं रावणं मूढत्वादेवंवादिनं एवंभाषणशीलं इन्द्रजित् रिषो-
भयंकरः समुपागतः । युयुत्सिष्ये ऽहं योद्गुमिच्छां करिष्यामीति ब्रुवन् ॥

केन सह योद्गुमिच्छामीति चेदाह—

१३४०—ना ऽभिज्ञा ते महाराज !,

जेष्यावः शक्र-पालितम् ॥

द्वस-देव-गणाऽऽकीर्ण-

मावां सह सुराऽलयम्, ॥ ३६ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—हे महाराज ! ते तत्र नाभिज्ञा स्मृतिः । सुरालयं शक्रेण
पालितं द्वैश्च देवगणोराकीर्णं व्याप्तम् । आवां द्वावपि सह संभूय जेष्यावः जित-
वन्ती । '२७७३। अभिज्ञावचने लट् ।३।२।११२।' तत्र 'भूतानद्यतने' इति वर्तते

४१० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्पे तृतीयो वर्गः,

१३४१—ना ऽभिज्ञा ते, स-यज्ञेन्द्रं
भद्रूक्ष्यावो यद् यमं बलात्, ॥
रत्नानि चा ॐहरिष्यावः,
प्राप्स्यावश् च पुरीमिमाम्. ॥ ३७ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—न सेत्यभिज्ञास्ति । सयक्षेन्द्रं धनदसहितं यमं बलात् सामर्थ्येन आवां भद्रूक्ष्यावः भग्नवन्तौ । रत्नानि च ताभ्यां बलादाहरिष्यावः । इमां च पुरीं लङ्कां प्राप्स्यावः । ‘२७७५। विभाषा साकाङ्क्षे । ३।२।११४।’ इति लट् । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । तत्र भञ्जनं लक्षणं रत्नाद्याहरणं च लक्ष्यम् ॥

१३४२—एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो, न शोचिष्यसि रावण ! ॥
जगद् रक्ष्यसि नी-राममवगाहिष्यसे दिशः. ॥३८॥

एष इत्यादि—एषोऽहं भूयः पुनररीन् पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि । वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानिकप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानालृडेव भवति । येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि । भविष्यति लट् । जगत् नीरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि । दिशश्च सर्वा अवगाहिष्यसे व्याप्स्यसि ॥

१३४३—सह-भृत्यः सुराऽऽवासे भयं भूयो विधास्यसि, ॥
प्रणंस्यत्यद्य देवेन्द्रम्-त्वां, वक्ष्यति स सन्नतिम्. ॥३९॥

सहेत्यादि—भृत्यैः सह सुरावासे स्वर्गे भूयो भयं विधास्यसि करिष्यसि । देवेन्द्रश्च त्वां प्रणंस्यति ‘त्वदीयोऽहम्’ इति निवेदयिष्यति । वक्ष्यति च सन्नतिं भणिष्यति च नमस्कारम् ॥

१३४४—भेष्यते मुनिभिस् त्वत्स, त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः, ॥
ज्ञास्ये ऽहमेद्य संग्रामे समस्तैः शूर-मानिभिः. ॥४०॥

भेष्यत इत्यादि—मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भीतैर्भवितव्यम् । भावे लट् । त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः शत्रून् परिभविष्यसि । ‘५४२। अधिशीङ—१।४।४६।’ इति कर्मज्ञा । यादृशाहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि लट् । कैः समस्तैः शूरमानिभिः वयं शूरा इत्यात्मानं मन्यमानैः । ‘२९९३। आत्ममाने खश्च । ३।२।८३।’ ॥

१३४५—ज्ञायिष्यन्ते मया चा ऽद्य
वीरं-मन्या द्विषद्-गणाः, ॥
गूहिष्यामि क्षितिं कृत्तै-
रद्य गात्रैर् वनौकसाम्. ॥ ४१ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम घोडशः सर्गः— ४११

ज्ञायिष्यन्त इत्यादि—एते च द्विपां गणाः शत्रुसंघाः वीरमन्याः अद्य
मया ज्ञायिष्यन्ते परिच्छेत्यन्ते यादशा इति । कर्मणि लट् । चिष्वदिट् । वनौ-
कसां कपीनां गात्रैः [कृत्तैः] छिन्नैरथ्य क्षितिं गृहिष्यामि ॥

१३४६—आरोक्ष्यामि युगान्त-वारिद-घटा-

संघट-धीर-ध्वनिं

निर्यास्यन् रथमुच्छ्रित-ध्वज-धनुः-

खड्ग-प्रभा-भासुरम् ॥

श्रोष्यस्यद्य विकीर्ण-वृक्षण-विमुख-

व्यापन्न-शत्रौ रणे

तृसांश् शोणित-शोण-भीषण-मुखान्

क्रव्याऽशिनः क्रोशतः ॥ ४२ ॥

इति भट्टि-काव्ये निडन्त-काण्डे लट्ठविलसितो
नाम घोडशः सर्गः ॥

आरोक्ष्यामीत्यादि—अतो इह रथमारोक्ष्यामि निर्यास्यन् इतो निर्गच्छन् ।
आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे निर्यास्यन्निति '२१९३। लट् शेषे
च ३।३।१३।' इति चकारा लट् । कीटशं रथम् । युगान्ते प्रलयकाले या वारि-
दघटास्तासां यः संघटः परस्परसंमर्दः तस्येव धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य रथस्य ।
उच्छ्रूता ध्वजाः धनूंषि च यत्र । खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलो यः । पश्चाद्विशे-
षणसमासः । उच्छ्रूतानां वा ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासुर इति योज्यम् । विकीर्णा
इतस्तो विक्षिप्ताः वृक्षणाः छिन्नाः छिन्नमस्तकाः विमुखाः पराङ्मुखा व्यापना
मृताः शत्रवो यस्मिन् रणे । क्रव्याशिनः शृगालादीन् क्रोशतः फूकुर्वतः अद्य
श्रोष्यसि । कीटशान् । तृसान् शोणितमांसोपभोगात् । शोणितेन शोणानि
लोहितानि तत एव भीषणानि भयंकराणि मुखानि येषामिति । वृश्वरोदितो
निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुत्वे वृक्षण इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽर्थया व्याख्या समलक्ष्यते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिडन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम

घोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१—पथे इस्मिन् वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् । तलक्षणम् ।—‘सर्याशैर्म-स-जसू-
त-ताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ । इति हृत्तरलाकरे भट्टकेदारः ।

४१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

सप्तदशः सर्गः—

इतः प्रभृति लडमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र भूतानयतने लङ् ततो-
न्यत्र दर्शयिष्यति—

१३४७—आशासत ततः शान्तिम् स्तुरं ग्नीनहावयन्, ॥

विप्रानवाचयन् योधाः, प्राकुर्वन् मङ्गलानि च. ॥१॥

आशासतेत्यादि—ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजिः सम्बन्धिन् हृत्य-
र्थात् । उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिमाशासत अभीष्टवन्तः । ‘१०९२ । आङः
शासु हच्छायाम्’ इत्यनुदातेत् । ‘२२५८। आत्मनेपदेष्वन्तः । ७।१।५।’ हृत्य-
दादेशः । शान्तिं च दर्शयन्नाह—अस्तुः स्नाताः । ११२६। एगा शौचे ।
आत इत्यिकृत्य ‘२४६३। लङः शाकाटायनस्यैव । ३।४।१।१।’ इति झेर्जुंस् ।
‘२२१४। उत्थपदान्तात् । ६।१।९।६।’ इति पररूपम् । अग्नीनहावयन् अग्निकर्म
कारितवन्तः । विप्रानवाचयन् स्तुस्तिवाचयनं कारितवन्तः । मङ्गलानि मङ्गल-
युक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥

१३४८—अपूजयन् कुल-ज्येष्ठानुपागृहन्त वालकान्, ॥

स्त्रीः समावर्धयन् साऽस्त्राः, कार्याणि प्रादिशंसु तथा.

अपूजयन्नित्यादि—कुलज्येष्ठान् वृद्धानपूजयन् पूजितवन्तः पादपतना-
दिना । बालकानुपागृहन्त आङ्गिष्ठवन्तः । गतानां किं भविष्यतीति साक्षाः
स्त्रीः योगितः । ‘३०२। वा ७म्-शासोः । ६।४।८।०।’ इतीयडभावपक्षे रूपम् ।
समावर्धयन् ताम्बूलादिना संवर्धितवन्तः । ‘प्रातिपदिकाद्वावर्थे’ इति णिच् ।
तथा कार्याणि गृहकार्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः । ‘इदमिदं कार्यम्’ इति ॥

१३४९—आच्छादयन्, व्यलिम्पंश् च,

प्राश्नन्त्रय सुराऽस्त्रमिषम्, ॥

प्रापिवन् मधु-माध्वीकं

भक्ष्यांश् चा ८८दन् यथेष्पितान् ॥ ३ ॥

आच्छादयन्नित्यादि—आच्छादयन् वस्त्राणि पिनद्ववन्तः । ‘छदं संवरणे’
चुरादिः । व्यलिम्पंश समालिप्तवन्तः । ‘१५२७। लिप उपदेहे’ । ‘२५४२।
शे मुचादीनाम् । ७।१।५।९।’ इति नुम् । ‘१४०। नश्छब्दप्रशान् । ८।३।७।’
इति रूपम् । पूर्वस्यानुनासिकः । अथानन्तरं सुरामिषं प्राश्नन् अश्यवहतवन्तः ।
मधुमाध्वीकं मध्वासत्रं प्रापिवन् सुषु पीतवन्तः । भक्ष्यांश् खण्डपायसादीन्
यथेष्पितानादन् भक्षितवन्तः । अडित्यनुवृत्तौ ‘२४२६। अदः सर्वेषाम् । ७।३।१०।०।’
हृत्यडागमः ॥

१३५०—न्यश्यन् शस्त्राण्यभीष्ठानि, समनह्यंश् च वर्मभिः, ॥

अध्यासत सु-यानानि, द्विष्पञ्चश् चा ८शपंसु तथा ॥४॥

न्यश्यन्नित्यादि—अभीष्टानि यथानुभावितानि शस्त्राणि न्यश्यन् तेजितवन्तः । '१२२०। शो तनूकरणे' । '२५१०। ओतः इयनि । ७।३।७।१' इत्योकरलोपः । वर्मभिश्च कर्वचः समनद्यन् संनद्याः । शरीराण्यावृतवन्त हृत्यर्थः । सुयानानि शोभनयानानि अध्यासत आरुदाः । '५४२। अविशीङ्ग-१।६।४६।' इति कर्मसंज्ञा । तथा द्विपञ्चो ऽशपन् आकृष्टवन्तः । 'पापाः क्व यास्यथ' इति । '५७२। श्लाघ-हुङ्ग-१।६।३।४।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥

**१३५१—अपूजयंश् चतुर्-वक्रं, विप्रानार्च्चसूतथा ऽस्तुवन्,॥
समालिपत शक्राऽरिर् यानं चा ऽभ्यलपद् वरम्॥५॥**

अपूजयन्नित्यादि—चतुर्वक्रं व्रह्माणमपूजयन् अर्चितवन्तः । विप्रानार्चन् दाननमस्कारादिना पूजितवन्तः । तथा अस्तुवन् परस्परं स्तुतवन्तः । शक्रारिश्च इन्द्रजित् समालिपत समालिपत्वान् । यानं वरमुक्त्यमध्यलपद् अभीष्टवान् । '२३२९। वा आश-१।३।७।०।' इत्यादिना इयनो विकलिपत्वात् पक्षे शप् ॥

**१३५२—आमुञ्चद् वर्म रत्नाऽऽद्यमंवभात् खड्डमुञ्ज्वलम्,॥
अध्यास्त स्यन्दनं घोरं, प्रावर्तत ततः पुरः. ॥ ६ ॥**

आमुञ्चदित्यादि—रत्नाद्यं रत्नप्रत्युम्बं वर्म कवचमामुञ्चत् शरीर आमुञ्चवान् पिनद्वानित्यर्थः । खड्डं चोञ्जवलमवधात् कक्षपार्श्वश्रितं कृतवान् । घोरं भीषणं स्यन्दनमध्यास्त आरुदाः । ततो ऽनन्तरं पुरः पुरतः प्रावर्तत प्रवृत्तः ॥

**१३५३—आग्नेर् भेरीर् महा-स्वानाः,
कम्बूश् चा ऽप्यधमन् शुभान्, ॥
अताडयन् मृदङ्गांश् च,
पेराश् चा ऽपूरयन् कलाः. ॥ ७ ॥**

आग्नेन्नित्यादि—तस्मात् प्रवृत्ताः महास्वानाः महानादाः । '३२२९। स्वनहसोर्वा । ३।३।६।२।' इत्यप् । भेरीः आग्नेर् ताडितवन्तः । वादका इत्यर्थात् । शुभान् सुखरान् कम्बून् शङ्खानधमन् शविदितवन्तः । '२३६०। पा-ग्रा-७।३।७।८।' इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गांश्चाताडयन् आहतवन्तः । '१६९३। तड आघाते' इति चुरादिः ॥

**१३५४—अस्तुवन् बन्दिनः, शब्दान्तन्योन्यं चोदभावयन्,॥
अनदन् सिंहनादांश् च, प्राद्रेकत हय-द्विपम्. ॥८॥**

अस्तुवन्नित्यादि—बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् 'जय जीव' इत्यादिना स्तुतिं कृतवन्तः । अन्योन्यं अन्यस्य अन्यस्य च शब्दान् सांग्रामिकनामानि उद्भावयन् उद्भाटितवन्तः । सैनिका इत्यर्थात् । सिंहनादांश्चानदन् शविदितवन्तः ।

४१४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-हपे चतुर्थो वर्गः,

हयद्विपं पशुद्वन्द्वस्य विभाषैकवद्वावः । प्रादैकत शब्दितवन्तः । ‘८१। द्रेष्ट
शब्दोत्साहे’ इत्यनुदात्तेत् ॥

१३५५—अ-निमित्तान्यथा ऽपश्यन्नस्फुटद् रवि-मण्डलम्, ॥

औक्षन् शोणितमभोदा, वायवो ऽवान् सु-दुःसहाः॥

अनिमित्तानीत्यादि—अनिमित्तानि कुर्सितनिमित्तानि। नज्ञत्र कुत्सायाम्।
गच्छन्तो ऽपश्यन् दृष्टवन्तः । तानि दर्शयति—रविमण्डलमस्फुटत् स्फुटितम्,
अमभोदाः शोणितमौक्षन् वृष्टाः । ‘७०५। उक्ष सेचने’ । वायवः सुदुःसहाः
प्रचण्डा अवान् वान्ति स्स । शाकटायनमतादन्यत्र उसादेशः ॥

१३५६—आच्छन् वामं मृगाः कृष्णाः,

शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः, ॥

रक्तं न्यष्टीवद्कृष्ण-

दखिद्यद् वाजि-कुञ्जरम् ॥ १० ॥

आच्छेन्नित्यादि—निर्गच्छतां वामपार्श्वं कृष्णमृगा आच्छन् गताः । अर्ते:
‘२३६०। पा-घा—१३। ७८।’ इति ऋच्छादेशः। ‘१३८०। ऋच्छ गतौ’ इत्यस्य वा
रूपम् । भटाश्च शस्त्राणां व्यस्मरन् विस्मृतवन्तः ‘६१३। अर्धीगर्थ—२३। ५२।’
इति कर्मणि पष्टी । वाजिकुञ्जरमस्त्रिक्षमश्रान्तमपि रक्तं न्यष्टीवत् । ‘६०। १। षिवु
निरसने’ इति भौवादिकस्य ग्रहणम् ‘२३। २०। षिवु-क्लमु-चमां शिति । ७। ३। ५५।’
इति दीर्घः अक्षाम्यत् क्लान्तं च ॥

१३५७—न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश् च रिपून्, द्विषः ॥

अच्छिन्दन्नसिभिम् तीक्ष्णैरभिन्दंस् तोमरैस् तथा ॥ ११ ॥

न तानित्यादि—तान् सर्वानशुभान्नागणयन् नादतवन्तः किमेतैरिति । अपि
तु रिपूनास्कन्दन् अभिगतवन्तः । द्विषो राक्षसास्तीक्ष्णैरसिभिररीनच्छिन्दन् छिन्न-
वन्तः । तथा तोमरैस्तीक्ष्णैरभिन्दन् विदारितवन्तः ॥

१३५८—न्यकृन्तंश् चक्र-धारभिरतुदन् शक्तिभिरूद्घम्, ॥

भलैरविध्यन्नुग्राऽग्नैरतृहंस् तोमरैरलम् ॥ १२ ॥

न्यकृन्तश्चित्यादि—चक्रधाराभिः न्यकृन्तन् छिन्नवन्तः । सुचादित्वाक्षुम् ।
शक्तिभिश्च दृढमत्यर्थमतुदन् व्यथितवन्तः । भलैरविध्यन् ताडितवन्तः ‘२४। १।
ग्रहि-ज्या—१। १। १। ६।’ इति सम्प्रसारणम् । उग्राग्रैस्तीक्ष्णाग्रैस्तोमैररलं पर्यासमतृ-
हन् हतवन्तः । ‘१५। ४। १। तृहं हिंसायाम् ।’ स्थादित्वात् भम् । अलोपानुस्वारौ ॥

१३५९—आस्यन् लवङ्गमा वृक्षान्धुन्वन् भू-धैरैरभृशम्, ॥

अहिंसन् मुष्टिभिः क्रोधाददशन् दशनैरपि ॥ १३ ॥

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ११५

आस्यन्नित्यादि—हुवज्ञमा अपि वृक्षानास्यन् शिस्वन्तः । '१२४४। असु
क्षेपणे' । तथा भूधरैः पर्वतैरधुन्वन् हतवन्तः । 'अभूर्वन्' इति पाठान्तरम् । तत्र
'२२६४। उषधायां च ।१।३।२८।' इति दीर्घः । कोशान्मुष्टिभिरहिंसन् ताडित-
वन्तः । दशनैर्दंतैरदशन् खादितवन्तः । '२३९६। दंश-सञ्ज-स्वज्ञां शपि ।
१।४।२५।' इत्यनुनामिकलोपः ॥

१३६०—प्रादुन्वन् जानुभिस् तूर्णमंतुदंस् तल-कूर्परैः, ॥

प्राहिष्वन्नरि-मुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥१४॥

प्रादुन्वन्नित्यादि—जानुभिस्तूर्णं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः '१३३६। दु
उपतापे' । स्वादिः । तलकूर्परैः हस्ततर्लः प्रकोष्ठेश्चानुदन् व्यथितवन्तः । अरि-
भिर्मुक्तानि विविधानि यानि शस्त्राणि तानि प्राहिष्वन् प्रहितवन्तः ॥

१३६१—अतृणेद् शक्न-जिच् छत्रन् भ्राम्यच् च समन्ततः, ॥

अध्वनच् च महा-घोरं, न च कंचन नाऽदुनोत् ।१५

अतृणेडित्यादि—ततः शक्नजिन्नदिग्निर् शत्रृतृणेद् हिसितवान् । त्रहे:
श्रम् । तस्य '२५४४। तृणह इम् । ७।३।२८।' हलडग्यादिलोपः । हकारस्य द्वाव-
जश्वचर्वानि । समन्ततश्चाभ्राम्यत् आन्तवान् । महाघोरं च भीषणं स्वनं
अध्वनत् नादितवान् । न च कंचन नादुनोत् कंचिदपि न नोपतापितवान् अपि
तु सर्वानपि पीडितवानित्यर्थः ॥

१३६२—नाऽजानन् सन्दधानं तं, धनुर् नैक्षन्त विभ्रतम् ॥

नैषूनचेतन्नस्यन्तं, हतास् तेनाऽविदुर् द्विपः ॥१६॥

नाजानन्नित्यादि—धनुपि शरं सन्दधानमारोपयन्तमिन्द्रजितं नाजानन्
न ज्ञातवन्तः । धनुर्बिश्रतं नैक्षन्त धनुर्धारयन्तं न दृष्टवन्तः । दृपून् शरानस्यन्तं
क्षिप्यन्तं नाचेतन् हस्तलाघवात् न ज्ञातवन्तः । '३।१। चिनी संज्ञाने' । '१३४४
डमो हस्तात्-१।३।३।२।' इति डमुद् । तेन हताः सन्तो द्विपः अविदुः ज्ञात-
वन्तः पूर्वोक्तम् । '२२२६। सिजस्यत्-विदिपश्च ।३।४।१०।१।' इति श्वेर्जस् ॥

१३६३—अशृणवन्नन्यतः शब्दं, प्रपलायन्त चाऽन्यतः, ॥

आकन्दमन्यतोऽकुर्वस् तेनाऽहन्यन्त चाऽन्यतः ।१७

अशृणवन्नित्यादि—अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे केचिद् द्विपः शब्दमश्य-
पवन् । '२३८६। श्रुवः श्रु च ।३।१।१।४।' इति श्रभावः शुप्रत्ययश्च । अन्यत्र
स्थिताः प्रपलायन्त पलायिताः । अन्यतोऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आकन्दं अकुर्वन्
रोदनं कृतवन्तः । अन्यतोऽन्यत्र तेनेन्द्रजिता अहन्यन्त व्यापादिताः । कर्मणि
लङ् । सर्वत्राद्यादित्वात्स्मिः ॥

१३६४—प्रालोठन्त, व्यभिद्यन्त, परितो रक्तमस्ववन्, ॥

पर्यश्राम्यन्नतृप्यंश् च क्षतास् तेनाऽन्नियन्त च ।१८

४१६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गत-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

प्रालोठन्तेत्यादि—तेन क्षताः सन्तः केचिद्द्वौ प्रालोठन्त । ‘लुठ लोठने’।
भुवीतस्तो व्यभिद्यन्त व्यनीयन्त हताः सन्त इतस्तो नीताः । कर्मणि लड़ ।
परितः समन्तादक्तमस्ववन् मुक्तवन्तः पर्यश्राम्यन् खिज्ञाः अतृप्यन् पिपासिताः ।
दिवादित्यात् श्यन् । केचिद्ग्रियन्त । ‘२५३८। श्रियतेर्लुङ्-लिङ्गोश्च ।११३।६१।’
इति तद् ॥

१३६५—सौमित्रिराकुलम् तस्मिन् ब्रह्माऽस्त्रं सर्व-रक्षसाम् ॥
निधनाया ऽजुहूपत् तं व्यष्टभाद् रघु-नन्दनः ॥ १९

सौमित्रिरित्यादि—कस्मिन् इन्द्रजिति तथा भूते सति सौमित्रिराकुलो
द्यस्तचित्तः सर्वरक्षसां निधनाय ब्रह्माजुहूपत् आद्वातुमैच्छत् । ‘२४१७।
अभ्यस्तस्य च ।६।१३३।’ इति अभ्यस्ताकारस्य ह्रयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् सम्प-
सारणम् । तं च सौमित्रिं रघुनन्दनो रामः व्यष्टभान् निवारितवान् । ‘मा भूद्वि-
भीपणस्यापि नाशः’ इति । ‘२५५५। मम्मु-स्तुम्मु-३।६८२।’ इत्यादिना शाप-
त्ययः । ‘२२७२। मम्मे: ।६।३।६७।’ इति मूर्धन्यः ॥

१३६६—ततो माया-मर्यां सीता भ्रन् खड्डेन वियद्वन्गतः ॥
अदृश्यतैन्द्रजिद्, वाक्यमवदत् तं मरुत्-सुतः ॥ २०

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं इन्द्रजित वियद्वन्गतः आकाशगतः सीतां माया-
मर्यां मायानिमित्तां खड्डेन भ्रन् व्यापादयन्नदृश्यत दृष्टः । कर्मणि लड़ । तथा भूतं
राक्षसं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदत् भापितवान् ॥

१३६७—‘मा ऽपराभ्रोदियं किंचिद्भ्रश्यत् पत्युरन्तिकात् , ॥
सीतां राक्षस ! मा स्मैनां निगृह्णाः पाप ! दुःखिताम्’२१

मापराभ्रोदित्यादि—हे पाप ! राक्षस ! सीता पत्युरन्तिकादभ्रश्यत् अप-
गता । हयं भवतो नापराभ्रोत् नापराद्वा । ‘१३५३। राध साध संसिद्धौ।’ इति
स्वादौ । तस्मादेनां दुःखितां मा स्म निगृह्णाः मा वधीः । ‘२२२०। सोक्तरे लड़
च ।३।३।१७६।’ इति वर्तमाने लड़ ॥

१३६८—‘पीडा-करम-मित्राणां कर्तव्यमिति शक्तजित् ॥

अब्रवीत्, खड्ड-कृष्ण च तस्या मूर्धानमच्छिनत् ॥ २२

पीडा-करमित्यादि—इयमपराद्वा भवतु न वा सर्वया यदमित्राणां पीडा-
करं तदवश्यं कर्तव्यमिति शक्तजित्वीत् उक्तवान् । खड्डकृष्ण खड्डः खड्डो येन ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः’ । तस्या मूर्धानमच्छिनत् छिज्ञवान् ।
तिपो हलड्यादिलोपः । दकारस्य चर्वम् ॥

१३६९—‘यत्-कृते ऽरीन् व्यगृहीम्, समुद्रमतराम च, ॥

सा हतैँति वदन् राममुपातिष्ठन् मरुत्-सुतः ॥ २३॥

यत्कृत इत्यादि—यस्याः कृते यन्निमित्तं [अरीन्] परान् अशोकवनिका-स्थितान् व्यगृहीम् विगृहीतवन्तः । '२२२० नित्यं डितः । ३।४।११' इति लक्ष्मी उत्तमस्य लोपः । समुद्रं चातराम तीर्णवन्तः । '२१७०। अतो दीर्घो यज्ञि । ३।३।१०॥' इति दीर्घः । सा सीता हतेति वदन्मरुत्सुतः राममुपतिष्ठत् दौकि-तवान् । अत्र यमुना गङ्गामुपतिष्ठत् इत्येवं सङ्गतकरणम् । उपश्लेषो नास्तीति 'उपाहेवपूजा—' इत्यादिना तद्वन् न भवति ॥

१३७०—ततः प्रामुद्यतां वीरौ राघवावरुतां तथा, ॥

उष्णं च प्राणितां दीर्घमुच्चैर् व्याक्रोशतां तथा ॥२४॥

तत इत्यादि—ततो हनूमद्वचनानन्तरं राघवौ वीरौ प्रामुद्यतां मोहं गतौ । तथा इस्तां क्रन्दितवन्तौ । '१३०७। रुशब्दे' । '२४४३। उतो वृद्धिः—। ३।३।८॥' न भवति । तत्रापि 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तते । तथा दीर्घमुष्णं च प्राणितां लिश्व-सितवन्तौ । '११४४। अन प्राणने' । '२४७४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ३।२।७॥' इतीद । तथा उच्चराक्रोशतां 'हा सीते' इति आहूतवन्तौ ॥

१३७१—तावभापत पौलस्त्यो 'मा स्म प्रसृदितं युवाम्, ॥

ध्रुवं स मोहयित्वाऽस्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम् .॥

तावित्यादि—पौलस्त्यो विभीषण आगत्य तौ तथाभूतावभापत उक्तवान् । युवां मा स्म प्रसृदितं मारोदिष्टम् । '२२२०। सोक्तरे लङ् च । ३।३।१७॥' इति लङ् । यतो ध्रुवमवश्यं स इन्द्रजित् पापः अस्मान् मोहयित्वा मायया विमोहा । मुहेरकर्मकन्वादृ '५४०। गतितुद्धि—। ३।४।५॥' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । निकुम्भि-लाममन्निगृहमगच्छत् गतवान् । तत्र भूतानयतन एव लङ् ॥

१३७२—मा स्म तिष्ठत, तत्र-स्थो वध्यो ऽसाव॑-हुताऽनलः, ॥

अस्त्रे ब्रह्म-शिरस्युग्रे स्यन्दने चा ऽनुपार्जिते ॥२६॥

मा स्मेत्यादि—मा स्म तिष्ठत मा विलम्बवध्वं, गच्छत । '२२२०। सोक्तरे लङ् च । ३।३।१७॥' यतस्त्रस्यो निकुम्भिलास्यो ऽसावहुतानलः अकृताभ्यार्थो वध्यः शक्यो हन्तुम् । '२८२३। शक्ति लिङ् च । ३।३।१७॥' इति चकारात् '३।१।२। कृत्याश्र । ३।३।१७॥' इति वचनात् लङ् । 'कृत्याश्र' इति वचनात् 'हनो वधश्च' इति उपसंख्यानायत् । कथमहुतानलो वध्य इति चेत् अस्त्रे ब्रह्म-शिरसि ब्रह्मशिरोनाभ्युग्रे दुष्प्रयोगे स्यन्दने च अनुपार्जिते ऽप्राप्ते सति ॥

कथमुभयं तेनोपार्जयत इत्याह—

१३७३—ब्रह्मा ऽदधाद् वधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते' ॥

प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रेर् यूथपानां च राघवः ॥२७॥

ब्रह्मेत्यादि—यतस्त्यां निकुम्भिलायां कर्मण्यसंस्थिते अस्माप्ते ब्रह्मा वधं तस्यादधात् धारितवान् । उक्तवानित्यर्थः । श्लौ द्विवचनम् । एवं विभीषणवचः

४१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

श्रुत्वा राघवः सौमित्रेयूथपानां च गन्तुमाज्ञां प्रायच्छत् दत्तवान् । ‘९९६। दाण् दाने’ । ‘२३६०। पा-ग्रा-७।३।७८।’ इत्यादिना यच्छादेशः ॥

१३७४—तां प्रत्यैच्छन् सु-संप्रीतास् ततस् ते-स-विभीषणाः ॥
निकुम्भिलां समभ्यायन्, न्यरुध्यन्त च राक्षसैः २८

तामित्यादि—ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीतास्तामाज्ञां प्रत्यैच्छन् प्रतीष्वन्तः प्रतिगृहीतवन्तः । ‘१४४०। इपु इच्छायास्’ । २४०० इपु-गसि-यमां लः । ७।३।७७। ते च निकुम्भिलां समभ्यायन् समभिगताः । ‘५०८। अय गतौ ।’ तत्र च ये दिक्षपालाः राक्षसाः तैर्न्यरुध्यन्त रुद्वाः प्रवेष्टुं पन्थानं न लब्धवन्तः । कर्मणि लङ् ॥

१३७५—दिक्-पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत्, ॥

ऐतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं पौलस्त्य-लक्ष्मणौ, ॥२९॥

दिक्षपालैरित्यादि—तत्र निकुम्भिलोदेशे उभे अपि सेने महत्कदनं विनाशनं युद्धं वा प्राकुरुतां कृतवन्तौ । तानि रक्षांसि निर्जित्य पौलस्त्यलक्ष्मणौ द्रुतं गतवन्तौ । ‘१११। इण् गतौ ।’ आद् वृद्धिः ॥

१३७६—तत्रेन्द्रजितमैक्षेतां कृत-धिष्ण्यं समाहितम्. ॥

सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानिमामनन् मन्त्रमुत्तमम्. ३०

तत्रेत्यादि—तत्र निकुम्भिलायां तावैक्षेतां दृष्टवन्तौ । इन्द्रजितं कृतधिष्ण्यं कृताश्यगारम् । समाहितं एकाग्रमानसम् । स इन्द्रजितं कृष्णवर्त्मानिमजुहोत् द्रुतवान् । मन्त्रमुत्तममामनन् आवर्तयन् । ‘९९५। श्ला आवर्तने।’ शतरि‘२३६०। पा-ग्रा-७।३।७८।’ इत्यादिना मनादेशः ॥

१३७७—अध्यायच्च छक्रजिद् ब्रह्म, समाधेरचलन् न च. ॥

तमाहृयत सौमित्रिरंगर्जच्च च भयंकरम्. ॥ ३१ ॥

अध्यायदित्यादि—शक्रजिदिन्द्रजित्यरं ब्रह्माध्यायत् चिन्तितवान् । ‘९७६। धैर्ये चिन्तायाम्’ आत्मं शिति । न च समाधे श्रित्यवृत्तिनिरोधादचलत् च लित्वान् । तं तथा भूतमिन्द्रजितं सौमित्रिर्युद्धायाहृयत आहृतवान् । भयंकरं चागर्जेत् शविदितवान् ॥

१३७८—अकुप्यदिन्द्रजित् तत्र, पितृव्यं चाऽगदद् वचः ॥

‘त्वमत्रा ऽजायथा, देह इहा ऽपुष्यत् सुराऽमिषैः, ३२

अकुप्यदित्यादि—तत्र तस्मिन्नाह्वाने कृतवति गर्जिते च सति अकुप्यत् कुद्धः ‘१३१२। कुप कोधे’ दैवादिकः । पितृव्यं च पितृभ्रातरं विभीषणम् । पितृशब्दाद् भ्रातरि व्यञ्जिपातितः । वचो वक्ष्यमाणमगदत् उक्तवान् । अत्रास्मिन् राक्षस-कुले त्वमजायथा: जातोऽसि । ‘१२२४। जनी प्रादुर्भावे ।’ दैवादिकोऽनुदात्तेत् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘रावण-वधो’ नाम सप्तदशः सर्गः— ४१९

इह च देहः सुरामिपैरुप्यद् वृद्धिं गतः । पुष्पिदैवादिकः । देहमप्य इति पाठा-
न्तरम् । तत्र देहं पोपितवानसि । अन्तर्भावितपर्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

१३७९—इहा ऽजीव, इहैव त्वं कूरमारभथाः कथम्, ॥

नाऽपश्यः पाणिमाद्र्द्वं त्वं, बन्धु-त्वं ना ऽप्यपैक्षथाः. ३३

इहेत्यादि—इहाजीवः जीवितो ऽसि कथमिहैव त्वं कूरं कर्म आरभथाः
आरब्धवानसि । आद्रं पाणिं च नापश्यस्त्वं न दृष्टवानसि । यावता कालेन
भुक्त्वा पाणिः शुष्यति तावन्तमपि कालं नापेक्षितवानसीत्यर्थः । आसां तावदे-
तत् । बन्धुत्वमपि एकगोत्रत्वमपि नापेक्षथाः ॥

१३८०—अ-धर्मान् ना ऽत्रसः पाप !

लोक-वादान् न चा ऽविभेः, ॥

धर्म-दूषण ! नूनं त्वं

ना ऽजाना, ना ऽशृणोर्दिम्. ॥ ३४ ॥

अधर्मादित्यादि—हे पाप ! अधर्मादपि नात्रसः न व्रतो ऽसि । ‘११९२।
त्रसी उद्गेमे’ । दिवादौ । ‘२३२१। वा आश—३।१७०।’ इत्यादिना पक्षे शत् ।
लोकवादान् जनापवादान् न चाविभेः न भीतो ऽसि । श्लौ द्विवैचनम् । धातो-
र्गुणः । ‘५८। भी ग्रार्थीनाम्—११४।२४।’ इत्यादानसंज्ञा । हे धर्मदूषण !
धर्मस्य दूषण धर्मोच्छेदक ! अतिविपरीते स्थितत्वान् । ‘१२६। दुष वैकृत्ये’ ।
‘२६०। दोषो औं ।१।४।१०।’ इत्युपधाया उत्तम् । दूषयतीति दूषणः ।
‘२८४। कृत्यलयुटो बहुलम् ।३।३।११३।’ इति कर्तृरि ल्युद । न तु नन्द्यादिपाठे
ल्युः । तत्र हि ‘नदि-वाशि-मदि-दूषि-सावि-पचि शोवि-रोचिभ्यो पृथन्तेभ्यः
पूजायाम्’ इत्युक्तम् । न चात्र पूजा गम्यत इति । नूनं अवश्यं त्वं नाजानाः
स्वयमिदं न ज्ञातवानसि । ‘१६०। ज्ञा अवबोधने’ । त्रयादावुदाच्चेत् । ‘२५१।
ज्ञा-जनोर्जा ।७।३।७९।’ । इदमन्यतोऽपि नाशृणोः द्विष्यो न श्रुतवानसि ।
‘२३८६। श्रुवः शृ च ।३।१७४।’ ॥

किं तदित्याह—

१३८१—निराकृत्य यथा बन्धून् लघु-त्वं यात्य-संशयम्.’ ॥

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

निराकृत्येत्यादि—यथा बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य [लघुत्वम्] लघुतां
यात्यसंशयमसन्देहम् । ततः पुत्रोक्तेरनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजिद्वाक्यम-
भ्यधीयत अभिहितः । कर्मणि लङ् । ‘२४६। धु-मा-स्था—१।४।६६।’ इतीत्वम् ॥

१३८२—‘मिथ्या मा स्म व्यतिक्रामो,

मच्छीलं मा न बुध्यथाः, ॥

४२० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः;

सत्यं समभवं वंशे

पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६ ॥

मिथ्येत्यादि—मिथ्या मृषा मा स्म व्यतिक्रामः मा परिभूः । ‘२३२२ । क्रमः—।७।३।७६।’ इत्यादिना शिति दीर्घः । शीलं स्वभावः मा न बुध्यथा: मा न बुद्धास्वं अपि तु ज्ञातवानसि । ‘२२२०। स्मोत्तरे लङ् च ।।३।१७६।’ पापानां रक्षसां वंशे इहं सत्यं समभवं संभूत इति ॥

१३८३—न त्वजायत मे शीलं

तादग्, यादक् पितुस् तत्र ॥

क्षयाऽऽवहेषु दोषेषु

वार्यमाणो मया इरमत् ॥ ३७ ॥

न त्वित्यादि—यद्यप्यहं राक्षसकुले जातस्तथापि तत्र पितुर्यादक् शीलं स्वभावस्तादक् मे न त्वजायत नैवाभूत् । यतोऽसौ क्षयमावहन्तीति क्षयावहाः । पचाश्यच् । तेषु दोषेषु परच्छीहरणादिषु मया वार्यमाणोऽपि । दशश्रीव इति संबन्धः । अरमत् रतिं कृतवान् । ‘२७४९। व्याङ्-परिभ्यो रमः ।।३।८३।’ इति परस्पैपदम् ॥

१३८४—दश-श्रीवोऽहमेतस्मादत्यजं, न तु विद्विषन् ॥

पर-स्वान्यार्जयन्, नारीरन्यदीयाः परामृशत् ॥ ३८

दशश्रीव इत्यादि—एतस्मात्कारणादहं रावणसत्यं त्यक्तवानस्मि न पुनः द्विषन् अस्मीवभवन् । ‘३।१।१। द्विषोऽमित्रे ।।२।१३।१।’ इति शतृप्रत्ययः । तान् दोपानाह-परस्वानि परवित्तानि आर्जयत् अन्यैर्गम्भीर्हतवान् । ‘२३।३।३।४। अर्ज सर्ज अर्जने’ इति भवादौ हेतुमणिच् । ‘१८।५।१। अर्ज प्रतियते’ इति चौरादिकस्य वा रूपम् । अन्यदीयाः नारीश्च परामृशत् स्यृष्टवान् । ‘१५।१।१। मृश आर्मशने’ इति तुदादावनुदात्तेत् ॥

१३८५—व्यजिघृक्षत् सुरान् नित्यं, प्रामाद्यद् गुणिनां हिते, ॥

आशङ्कत् सुहृद्-वन्धून्-वृद्धान् बहूमन्यत ॥ ३९ ॥

व्यजिघृक्षदित्यादि—सुरान् नित्यं व्यजिघृक्षत् विग्रहीतुमैच्छत् । गुणिनां माल्यवन्प्रभृतीनां यदुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रमादं गतः । ‘१२।८।४। मदी हर्षे’ । ‘२५।१।१। शमामष्टानाम्—।७।३।७।४।’ इति दीर्घः । सुहृदो वन्धुंश्च सुहृदन्धून् आशङ्कत विकल्पितवान् । अवृद्धान् अविदुषः प्रहस्तादीन् बहूमन्यत श्लाघितवान् ॥

१३८६—दोषैररमतैभिस् ते पिता इत्यज्यत यैर् मया ॥

ततो—रुष्यद्दन्दर्दच्च, द्वि-विंशतिभिरेव च ॥४०॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-घधो' नाम सप्तदशः संग्रहः— ४२१

दोषैरित्यादि—एभिदोषैर्पंस्तव पिता रावणः अरमत क्रीडितवान् । घैर्दोषैर्मया अत्यज्यत । कर्मणि लङ् । ततः पितुर्दोषैर्प्रकाशनवचनादनन्तरम् । रावणिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अरुप्यत् रुष्टः । 'रुप रुष्टा' । अनर्दद्व विस्फूर्जितवांश्च॥

१३८७—शरैरताडयद् बन्धुं, पञ्चविंशतिभिर् नृपम् ॥

रावणिस् तस्य सांमित्रिरमभाच्च चतुरो हयान् ॥४१॥

शरैरित्यादि—बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिरताडयत् । चत्वारिंशतेत्यर्थः । द्वे विंशती येषां शराणामिति बहुवीहिः । एवं च '८०८। व्यष्टनः संख्यायाम्—१६।३।४७।' हस्यात्वं न । तथा पञ्चविंशतिभिः शरैर्नृपं लक्ष्मणं अताडयत् । शतेनेत्यर्थः । द्वौ च विंशतिश्च पञ्च विंशतिश्चेत्यस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या पञ्चविंशत्येति च प्राप्नोति । सांमित्रिस्तु तस्य रावणेश्चतुरो हयान् वाणीरमभात् । '९०५। मथे विलोडने' इति स्यादौ ॥

१३८८—सारथिं चा ऽलुनाद् वाणेरभनक् स्यन्दनं तथा, ॥
सांमित्रिमिकिरद् वाणैः परितो रावणिस् ततःः ॥४२॥

सारथिमित्यादि—तस्य रावणे: सारथिं चालुनात् छिन्नवान् । '२५५।८।
प्वादीनां हस्यः ।७।३।८।०।' । तथा स्यन्दनमभनक् भज्जवान् । '१५।४।७। भज्जो
आमर्दने' इति रुधादिः । ततो ऽनन्तरं रावणिः सांमित्रि परितः समन्तात्
वाणीरकिरत् छादितवान् ॥

१३८९—तावस्फावयतां शक्तीर्, वाणांश् चाऽकिरतां मुहुः ॥
वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद् रौद्रमिन्द्रजित् ॥४३॥

तावित्यादि—ताविन्द्रजिलक्ष्मणो शक्तिं सामर्थ्यमस्फावयतां वर्धितवन्तौ ।
'२५।७। स्फायो वः ।७।३।४।१।' वाणांश्च मुहुरकिरतां विक्षिपत्वन्तौ । वारुण-
मस्त्रं लक्ष्मणोऽक्षिप्यत् । दैवादिकस्य रूपम् । इन्द्रजिदौदं पाशुपतमक्षिपत्
क्षिपत्वान् । तौदादिकस्य रूपम् ॥

१३९०—ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम्, ॥

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत्, ॥४४॥

ते परस्परमित्यादि—ते शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमगच्छतां नाशं
गते । ततस्तत्त्वाशादनन्तरं राक्षसो रावणिः आसुरं असुरदैवतं शस्त्रं घोरं भीषणं
व्यसर्जयत् क्षिपत्वान् ॥

१३९१—तस्मान् निरपतद् भूरि शिला-शूलेष्टि-मुद्ररम् ॥

माहेश्वरेण सांमित्रिरस्तभात् तत् सुदुर्जयम् ॥४५॥

तस्मादित्यादि—तस्मादासुरादस्त्रात् शिला-शूलेष्टिमुद्ररं निरपतत् । इष्टिः
३६

४२२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे चतुर्थो वर्गः,

प्रहरणविशेषः । तच्चासुरं सुदुर्जयं सौमित्रिः माहेश्वरेण अस्तभावत् स्तम्भिभवान् ।
‘२५५५॥ स्तम्भु-॥३॥८२॥’ इत्यादिना शा चकारात् भुश्च ॥

१३९२—ततो रौद्र-समायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत्, ॥

तेना ऽगम्यत घोरेण, शिरश् चा ऽह्रियत द्विषः ४६

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्राक्षेण सहितं माहेन्द्रमस्तु लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवात् । तेन स्मरणादेवागम्यत आगतम् । भावे लङ् । तस्य द्विषः शत्रोः शिरश्चाह्रियत छिन्नम् । कर्मणि लङ् ॥

१३९३—अतुष्यन्नमराः सर्वे, प्राहृष्यन् कपि-यूथपाः, ॥

पर्यष्वजत सौमित्रिं, मूर्ध्यजिप्रच् च राघवः ॥ ४७ ॥

अतुष्यन्नित्यादि—तस्मिन् मृते अमरा देवाः अतुष्यन् तुष्टाः । कपियू-
थपाः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः । राघवश्च सौमित्रिं पर्यष्वजत् अश्लिष्टवान् । ‘२३९६॥
दंश-सञ्ज-॥६॥४॥२५’ इत्यनुनासिकलोपः । ‘२२७६॥ प्राक् सितादद्वयवायेऽपि
॥१॥३॥६॥३’ इति वचनात् । ‘२२७५॥ परि-नि-विश्यः-॥१॥३॥७॥०’ इत्यादिना
पत्वम् । मूर्ध्यजिप्रच् च आघ्रातवान् ॥

१३९४—अरोदीद् राक्षसाऽनीकमरोदन् नृ-भुजा पतिः, ॥

मैथिल्यै चा ऽशपञ्चन्तुं तां प्राक्रमत चा ऽस्तुरः ४८

अरोदीदित्यादि—राक्षसानीकं राक्षससैन्यमरोदीत् रुदितम् । ‘२४७५॥
रुदश पञ्चम्यः ॥७॥३॥९॥’ इतीद् । नृभुजां पतिः रावणः अरोदत् रुदितः ।
‘२४७६॥ अह गार्ग्य-गालवयोः ॥७॥३॥९॥’ इत्यडागमः । मैथिल्यै चाशपत्
आकृष्टवान् । सर्वदोपस्य मूलमिति । ‘५७२॥ श्लाघ-हुङ्—॥१॥४॥३॥४’ इत्या-
दिना कर्मणि सम्प्रदानसंज्ञा । तां च हन्तुं आतुरो मन्युक्षतः प्राक्रमत प्रारब्ध-
वान् । ‘२७१५॥ प्रोपाभ्याम्-॥१॥३॥४॥’ इति तङ् ॥

१३९५—‘अ-युक्तमिदमि’ त्यन्ये तमासाः प्रत्यवारयन्, ॥

न्यरुन्धंश् चा ऽस्य पन्थानं बन्धुता शुचमारुणत् ४९

अयुक्तमित्यादि—अन्ये आसाः राक्षसाः अयुक्तमेतदिति मन्यमानाः तं
तथाविधं प्रत्यवारयन् आवार्य स्थिताः । ‘१९५०॥ वृक् आवरणे’ इति चुरादिः ।
न्यरुन्धंश्च हस्तपादादिग्रहणेन रुद्धवन्तः । बन्धुता बन्धुसमूहः । अस्य शोक-
मारुणत् अपनीतवती । हलङ्ग्यादि लोपः । धकारस्य जश्तवम् ॥

१३९६—आस्फायता ऽस्य वीरत्वमर्मषश् चा ऽप्यतायत ॥

रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५० ॥

आस्फायतेत्यादि—अथ निरुद्धशोकस्य रावणस्य वीरत्वं शौर्यं आस्फायत
वृद्धिं गतम् । अमर्षश्च क्रोधः अतायत विस्तारं गतः । ततः स रावणः समस्तं
सैन्यं अयुयुत्सयत् युयुत्समानं प्रयोजितवान् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४२३

१३९७—अग्नीनवरिवस्यंशु च ते, ऽनमस्यंशु च शङ्करम्, ॥
द्विजानप्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्-भियः । ५१

अग्नीनित्यादि—ते यातुधानाः भवद्भियः उत्पद्यमानभीतयः । अग्नीनव-
रिवस्यन् परिचारितवन्तः । '२६७५। नमोवरिवश्चिरङ्गः क्यच् । ३। १। १९।' इति
वरिवसः परिचर्यायामिति क्यच् । तदन्तालङ् । शङ्करं च महादेवं अनमस्यन्
पूजितवन्तः । अत्र नमसः पूजायां क्यच् । द्विजांश्च शान्त्यै शान्त्यर्थमप्रीणयन्
प्रीणितवन्तः । 'धूलं प्रीओर्मुखवक्तव्यः' ॥

१३९८—परितः पर्यवाद् वायुराज्य-गन्धिर् मनो-रमः, ॥

अश्रूयत स पुण्याहः स्वस्ति-घोषः समुच्चरन् । ५२ ॥

परित इत्यादि—अभिसन्तर्पणादाज्यगन्धिः आज्यस्य गन्धो यस्मिन्वायौ
स वायुमनोरमः परितः सर्ववेशमसु पर्यवात् वाति स्म । स्वस्तिघोषश्च सपुण्याहः
पुण्याहशब्देन सह समुच्चरन्तश्रूयत स्रूयते स्म । कर्मणि लङ् ॥

१३९९—योद्धारो ऽविभरुः शान्त्यै साऽक्षतं वारि मूर्धभिः, ॥

रत्नानि चा ऽददुर् गाश् च, समवाञ्छन्नथा ऽशिषः.

योद्धार इत्यादि—योद्धारः शान्त्यै शान्त्यर्थं साक्षतं अक्षततण्डुलैर्युक्तं
सलाजं च वारि जलं मूर्धभिरविभरुः दधति स्म । '२२२६। सिजभ्यस्त-
३। ४। १०९।' इति श्लेष्मसु '२४९६। भृजामित् । ३। ४। ७६।' इतीत्वम् । रत्नानि
गाश्रादुः दत्तवन्तः । आशिषश्च तेष्यः समवाञ्छन् काङ्क्षितवन्तः । '२१७।
वाणि इच्छायाम्' ॥

१४००—अदिहंश् चन्दनैः शुभ्रैर्, विचित्रं समवस्थयन्, ॥

अधारयन् सजः कान्ता, वर्म चा ऽन्ये ऽदधुर् द्रुतम्.

अदिहश्चित्यादि—शुभ्रैः शुक्लवर्णैश्चन्दनैः अदिहन् गात्राणि लिप्सवन्तः ।
'१०८४। दिह उपच्ये' । विचित्रं शोभनं समवस्थयन् आच्छादितवन्तः ।
'२६७३। मुण्ड-मिश्र-३। १। २। १।' इत्यादिना वस्त्रात्समाच्छादने गिर्च । कान्ताः
शुभ्राः सजः अधारयन् धारितवन्तः । '९६६। धृज् धारणे' । अण्णन्तस्य
प्रयोग एव नास्ति । अन्ये च वर्माणि कवचानि द्रुतमदधुः धारितवन्तः ॥

१४०१—समक्षणुवत् शस्त्राणि, प्रामृजन् खड्ग-संहतीः, ॥

गजा ऽदीनि समारोहन्, प्रातिष्ठन्ता ऽथ सत्वराः.

समक्षणुवतेत्यादि—शस्त्राणि समक्षणुवत् । '१११०। क्षणु तेजने' । '२७३६।
समः क्षणुवः । १। ३। ६५।' इति तङ् । खड्गसंहतीः प्रामृजन् शोधितवन्तः ।
मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः । गजादीनि यानानि समारोहन् आरुढाः । गजा-
दिविति पाठान्तरम् । तत्राधिकरणत्वं विवक्षितम् । अथानन्तरमारुढाः सत्वराः
प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताः । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्थः । १। ३। २२।' इति तङ् ॥

४२४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्ये चतुर्थो वर्गः,

१४०२—अपूरयन् नभः शब्दो बल-संवर्त-संभवः ॥

अपूर्यन्त च दिग्-भागास् तु मुलैस् तूर्य-निस्वनैः ५६

अपूरयदित्यादि—बलानां संवर्ते एकीभावः तस्मात्संभवो यस्य स शब्दः
नभ आकाशमपूरयत् पूरितवान् । तु मुलैस्तूर्यनिस्वनैः महद्विर्घोर्णेऽदिग्भागा
अपूर्यन्त पूर्णाः । कर्मणि लङ् ॥

१४०३—आसीद् द्वारेषु संघटो रथाऽश्व-द्विप-रक्षसाम् ॥

सुमहान्-निमित्तश् च समभूयत भीषणैः ५७ ॥

आसीदित्यादि—रथादीनां निर्गच्छतां लङ्काद्वारेषु संघटः सुमहानासीत् ।
जनभूयस्या संघर्षो ऽभूत । ‘२३२५। अस्तिसिचोऽपृके ।७।३।९६।’ इतीद ।
अनिमित्तः भीषणैर्भयंकरैर्महद्विः समभूयत क्षयकरैर्निमित्तैर्भूतम् । भावे लङ् ॥

१४०४—कपयोऽविभयुस् तस्मिन्नभञ्जनश् च महा-द्रुमान् ॥

प्रोदखायन् गिरीस् तूर्णमगृह्णंश् च महा-शिलाः ५८

कपय इत्यादि—तस्मिन्निर्गते कपयोऽविभयुः भीतवन्तः । महाद्रुमांश्च
योद्धुमभञ्जन् भभवन्तः । गिरीन् प्रोदखायन् उत्खातवन्तः । ‘९७८। खं खनने’ ।
शिति आत्मं न भवति । महाशिला अगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥

१४०५—ततः समभवद् युद्धं-प्राहरन् कपि-राक्षसाः, ॥

अन्योन्येनाऽभ्यभूयन्त, विमर्दमसहन्त च ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं युद्धं समभवत् प्रवृत्तम् । कपिराक्षसाः प्राहरन्
प्रहृतवन्तः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपिभिरिति ।
कर्मणि लङ् । विमर्दमसहन्त च सोढवन्तः ॥

१४०६—प्रावर्धत रजो भौमं, तद् व्याश्वुत दिशो दश, ॥

पराऽऽत्मीय-विवेकं च प्रामुण्णात् कपि-रक्षसाम् ६०

प्रावर्धतेत्यादि—बलद्वयप्रक्षोभात् भौमं रजः प्रावर्धत प्रवृद्धम् । तद्रजो
दश दिशो व्याश्वुत व्याप्तोत् । अयं परोऽयं चात्मीय इति यो विवेकसं च प्रामु-
ण्णात् अपनीतवत् । ‘१६२९। सुष स्तेये’ क्यादिः ॥

१४०७—ततोऽद्विषुर् निरालोके

स्वेभ्योऽन्येभ्यश् च राक्षसाः ॥

अद्विषन् वानराश् चैव

वानरेभ्योऽपि निर्दयाः ॥ ६१ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं निरालोके समरे राक्षसाः स्वेभ्योऽन्येभ्य-
श्चाद्विषुः क्रुध्यन्ति स्म । वानरा अपि वानरेभ्योऽद्विषन् निर्दयाः सन्तः । अपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘रावण-घोर’ नाम सप्तदशः सर्गः— ४२५

शब्दात् राक्षसेभ्योऽपि । ‘२४३५। द्विष्ठ ।३।११२।’ इत्यनेन शाकटाय-
नमते झेर्जुस् । अन्येषामद्विष्ठ । ‘५७५। कुध-द्वह-१।४।३७।’ इत्यादिना
सम्प्रदानसंज्ञा ॥

१४०८—अघुरंस् ते महा-घोरमश्योतन्नथ शोणितम्, ॥

समपद्यत रक्तेन समन्तात् तेन कर्दमः ॥ ६२ ॥

अघुरन्नित्यादि—अथानतरं ते हताः अघुरन् घोरं रौद्रं शब्दितवन्तः ।
‘१४३३। धुर भीमार्थशब्दयोः’। शोणितं चाश्योतत् क्षरति स्म । तेन च रक्त-
सुतेन समन्तात्सर्वतः कर्दमः समपद्यत संपन्नः । कर्मणि लङ् ॥

१४०९—गम्भीराः प्रावहन् नद्यः, समजायन्त च इदाः ॥

वृद्धं च तद् रजो ऽशाम्यत्, समवेद्यन्त च द्विषः ॥

गम्भीरा इत्यादि—तेन रक्तेन वर्धिष्ठणुा गम्भीरा अगाधाः नद्यः प्राव-
हन् प्रवृत्ताः । इदास्तडागाः समजायन्त संजाताः । तच्च रजः प्रवृद्धमशाम्यत्
शान्तम् । उद्गमाभावात् । उत्पन्नस्य च पतनात् रजःशमनात् । द्विष्ठ सम-
वेद्यन्त संवेद्यन्ते स्म । ‘१८४१। विद् चेतनाख्याननिवासेषु’ इति चौरादिकः ।
कर्मणि लङ् ॥

१४१०—ततो ऽचित्रीयता ऽख्यौधैर्

धनुश् चा ऽधूनयन् महत् ॥

रामः, समीहितं तस्य

ना ऽचेतन् स्वे न चा ऽपरे ॥ ६४ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं रामः शस्त्रौधैरचित्रीयत आश्र्यांभूतः ।
‘३।६७५। नमो-वरिवः-३।१।११।’ इति ‘वित्रङ् आश्र्ये’ । डित्वात्तङ् । धनुश्च
महदधूनयन् विधूनितवान् । ‘धूञ्-प्रीजोर्नुगवक्तव्यः’ । तस्य रामस्य समीहित-
मभिप्रेतं स्वे आत्मीयाः वानराः न च अपरे परकीया नाचेतन् न ज्ञातवन्तः ।

१४११—छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश् च समन्ताद् राम-सायकैः, ॥

कुष्टं हाहेति चा ऽशृण्वन् न च रामं न्यरूपयन् । ६५

छिन्नानित्यादि—रामसायकैश्छिन्नान् भिन्नांश्च समन्तादैक्षन्त । हा हेति
च कुष्टं शब्दमन्योन्यस्य चाशृण्वन् । न च नैव रामं न्यरूपयन् राम इति च
न लिखितवन्तः । ‘रूप व्याकियायाम्’ इति चौरादिकः ॥

१४१२—अभिनन्त्र छत्रु-संघातानक्षुणद् वाजि-कुञ्जरम्, ॥

अपिनद् च रथुऽनीकं, न चा ऽज्ञायत संचरन् । ६६

अभिनदित्यादि—शत्रुसंघातानभिनन्त भिन्नवान् । वाजिकुञ्जरमक्षुणत्
सम्पिष्ठवान् । ‘१५४७। क्षुदिर् सम्पेषणे’ । रथानीकं रथसमूहमपिनद् पिण-

४२६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः, वान् । ‘१५४६। पिषु संचूर्णने’ । सर्वे रौधादिकाः । न च संचरन् रामः अज्ञायत न ज्ञातः । स्वैः परैर्वेत्यर्थात् । कर्मणि लङ् ॥

युगमम्-६७।६८

१४१३—दश दन्ति-सहस्राणि रथिनां च महाऽत्मनाम् ॥

चतुर्दश सहस्राणि साऽऽरोहाणां च वाजिनाम् ६७

१४१४—लक्षे च द्वे पदातीनां राघवेण धनुर्-भृता ॥

अनीयन्ता ऽष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम् ॥६८॥

दशेत्यादि—अनेन श्लोकद्वयेन राघवेण धनुर्भृता दिवसस्याष्टमे भागे अर्धप्रहरे दश दन्तिनां सहस्राणि रथिनां च महात्मनां चतुर्दश सहस्राणि । सारोहाणां च वाजिनां तावन्त्येव । पदातीनाम् द्वे लक्षे परिक्षयं विनाश-मनीयन्त नीताः । कर्मणि लङ् । अनीयतेति पाठान्तरं तत्र सर्वमेतदनीयतेति योज्यम् ॥

१४१५—यम-लोकमिवा ऽग्रभाद्,

रुद्राऽक्रीडमिवा ऽकरोत्, ॥

शैलैरिवा ऽचिनोद् भूमिं

बृहस्त्री राक्षसैर् हतैः.. ॥ ६९ ॥

यमलोकमित्यादि—स राघवः तैः राक्षसैः बृहस्त्रीः यमलोकमिवाग्रभात् सन्दर्भितवान् । ‘१६०९।१०। अन्थ अन्थ सन्दर्भे’ इति प्रयादिः । रुद्राक्रीडमिव रुद्रस्य क्रीडास्थानं स्मशानमिवाकरोत् । भूमिं शैलैरिवाचिनोत् छादितवान् ॥

१४१६—अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्यन्त षुवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रे ऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्योऽमन्यताऽकुतम् ॥

अस्तुवश्चित्यादि—तमद्वृतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । षुवङ्गमाः कपयः व्यस्यन्त विस्तिताः । छित्वात्तद् । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरतन्यत तन्यते स्म । कर्मकर्ते लङ् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्रयं ज्ञातवान् ॥

१४१७—राक्षस्यः प्रारुदञ्जुचैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम् ॥

अमुह्यद् वाल-वृद्धं च, समरौदितरो जनः ॥ ७१ ॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षस्यो भर्त्रादिवधृःखिताः उच्चैः प्रारुदन् रुदितवत्यः । ‘२४७४। रुदादिभ्यः-१७।२।७६।’ इतीह न भवति अहलादित्वात् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः । एतदुर्णयात् सर्वमिति । वाला वृदाश लद्वयं अमुह्यत् भयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीवालवृद्धेभ्योऽन्यः समरौद् आकुष्टवान् । ‘११०७। रुद्धोऽस्तु वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८१।’ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः—४२७

१४१८—सर्वतश् चा ऽभयं ग्रामोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः ॥

फलं तस्येदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चा ऽब्रुवन् ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्राप्नोत् प्राप्तवान् । यतो 'ग्रहणि वरं दातुमुद्यते देवादीनामवध्यो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्यस्तु सकाशादभयं नैच्छन्नेष्टवान् के मम मानुषा इति तस्य दुरुक्तस्य फलमभ्यायात् उपागतम् । इत्येवमपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥

१४१९—ततो ऽधावन् महा-घोरं रथमास्थाय रावणः ॥

अक्षमायत मही, गृध्राः समारार्थन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायास्त्वा रावणः योद्धुं वेगेनाधावत् गतवान् । तस्य च धावतो मही अक्षमायत कस्तिता । '५२०। क्षमायी विघ्नन्ते' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्थन्त अत्यर्थं गतवन्तः । 'सूचि-सूत्रि-मूत्रि-भ्यो यहू' अव्यर्थशूर्णोतीनां ग्रहणं यहूविभावनेकाजूहलाचर्थमित्युपसंख्यानात् अर्तेर्यहू । '२३६०। गुणो ऽर्तिसंगाद्योः । ३।४।२९।' इत्यधिकृत्य '२६३३। यहि च । ३।४।३०।' इति गुणः ॥

१४२०—मेघाः स-विद्युतो ऽवर्षश् चेल-क्रोपं च शोणितम् , ॥

अवान् भीमा नभस्वन्तः, प्रारुवन्ति-शिवाः शिवाः ७४

मेघा इत्यादि—सविद्युतो मेघाश्चेलक्रोपं शोणितं रक्तं अवर्षन् वर्पितवन्तः । यावता रक्तेन चेलं वासः क्रोपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं वृष्टवन्तः । '५१९। कूर्यी शब्दे' इत्यस्य पञ्चन्तस्य '२५७०। अर्ति-ही-। ३।४।३६।' इत्यादिना पुक्ति यलोपः ३।४।५४। चेले क्रोपेः । ३।४।३३।' इति णमुल् । भीमाः नभस्वन्तः वायवः अवान् वान्ति स्य '२४६३। लङः शाकटायनस्यैव । ३।४।११।' इति नियमादन्यमते श्वेर्जुस् न भवति । शिवाः शृगाल्यः अशुभाः अनिष्टशंसिन्यः प्रारुवन् शब्दितवत्यः॥

१४२१—आटाव्यता ऽवमत्या ऽसौ

दुर्निमित्तानि, संयुगे ॥

अधुनोद् धनुरुखौधैः

प्रौर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५ ॥

आटाव्यतेत्यादि—असौ रावणः दुर्निमित्तान्यवमत्य युद्धार्थमाटाव्यत अत्यर्थमाटत् । 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यहू । संयुगे युद्धे धनुरधुनोद् कस्तिवान् । असौधौधैविद्विषः शत्रून् प्रौर्णोनूयत भृशं छादितवान् । 'अर्णव् आच्छादने' । ऊर्णो-तेर्णवद्वायात् 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना वा यहू । '२१७६। अजा देहितीयस्य

४२८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गत-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

१६१२।' इति द्विर्वचने '२४४६। न न्द्राः-।३।१३।' इति रेफो न द्विरुच्यते ।
नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । '२६३०। गुणो यद्गलुकोः ।३।४।८२।' इति गुणः । '२२
९८। अकृत्सार्वधातुकयोः-।३।४।२५।' इति दीर्घः ॥

युगमम्-७६।७७

१४२२—व्यनाशयंस् ततः शत्रून् सुग्रीवाऽस्ता महीभृतः.. ॥
ततो व्यरसदंगलायदंध्यशेत मही-तलम् , ॥ ७६ ॥

व्यनाशयन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिप्ता महीभृतः
पर्वताः शत्रुमैन्यं व्यनाशयन् मारितवन्तः । ततो मांसादां रक्षसां बलं सुग्रीव-
बाधितं पीडितमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः । व्यरसत् आक्रमितवत् । अलायत्
ग्लानिं गतम् । महीतलमध्यशेत महीतले पतितम् । '२४४१। शोडः सार्वधा-
तुके गुणः ।३।४।२१।'

१४२३—अश्योतद् रुधिरं, तोयमलसच् चाऽति-विह्वलम्, ॥
अशीयत नृ-मांसाऽदां बलं सुग्रीव-बाधितम् ॥७७॥

अश्योतदित्यादि—रुधिरमश्योतत् अस्तवत् । विह्वलं च सत् तोयमल-
सत् अभिलिपितवत् । '२३२१। वा आश-।३।१७०।' इत्यादिना विकल्पेन
शप् । अशीयत च अवसन्नम् । '२३६२। शदेः शितः ।१।३।६०।' इति तद् ।
'२३६०। पाद्मा-।३।३।७८।' इत्यादिना शीयादेशः । मांसमदन्तीति । '२९७७।
अंदोऽनन्त्रे ।३।२।६८। इति विद् ॥

१४२४—विरूपाक्षस् ततोऽकीडत् संग्रामे मत्त-हस्तिना, ॥
मुष्टिनाऽदालयत् तस्य मूर्धानं वानराऽधिपः, ॥७८॥

विरूपाक्ष इत्यादि—ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः मत्तहस्तिना संग्रामे
अकीडत् भ्रान्तवान् । तस्य मूर्धानं वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना अदालयत्
दलितवान् । '१८८८। दल विदारणे' चुरादिः ॥

१४२५—अचूर्णयच् च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ॥

संकुञ्जो मुष्टिनाऽतुभ्रादङ्गदोऽलं महोदरम् ॥७९॥

अचूर्णयदित्यादि—तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिलया
अचूर्णयत् चूर्णितवान् । 'तत्करोति' इति णिच् । अङ्गदोऽपि संकुञ्जः मुष्टिना म-
होदरं अलं पर्याप्तमतुभ्रात् व्यापादितवान् । '१६१९। न भ तु भ हिंसायाम्' त्रयादिः ॥

१४२६—ततोऽकुण्णाद् दशग्रीवः:

कुञ्जः प्राणान् वनौकसाम्, ॥

अगोपायच् च रक्षांसि

दिशश् चा ऽरीनभाजयत् ॥ ८० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४२९

तत इत्यादि—ततो दशग्रीवः कुद्धः वनौकसां वानराणां प्राणानकुण्डात् ।
कुष्टवान् । '१६१६। कुष लिक्ष्येऽपि' । रक्षांसि च रक्षसांश्वागोपायत् रक्षितवान् ।
'२३०३। गुप्त-धूप-१३।१२८।' इत्यादिना आयप्रत्ययः । अर्हीश्च दिशोऽभाजयत्
प्रहितवान् ॥

१४२७—आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्णोद्, घोरमध्वनत् ॥
धनुरभ्रमयद् भीममभीपयत विद्विषः ॥ ८१ ॥

आलोकयदित्यादि—स दशग्रीवः काकुत्स्थमालोकयत् दृष्टवान् । घोरद-
शीनमधृष्णोन् धृष्टवान् । '१३५०। जिष्ठपा प्रागलभ्ये' इति स्वादिः । ताननुसरन्
घोरमध्वनत् ध्वनितवान् । रामं मारयामीति भीमं धनुरभ्रमयत् अभितवान् ।
'२५६८। मितां हस्तः ।६।४।९२।' मानत्वान्मित्वम् । ये विद्विषो न पलायिताः
तानभीपयत त्रासितवान् । '२५९५। भियो हेतु-भये पुक्ष ।७।३।४०।' । '२५-
९४। भीस्मयोहेतुभये ।१।३।६८।' इति तद् ॥

१४२८—आस्कन्दल् लक्ष्मणं वाणीरत्यक्रामच् च तं द्रुतम् ॥
राममभ्यद्रवज् जिष्णुरस्कुनाच् चैषु-वृष्टिभिः ॥ ८२ ॥

आस्कन्ददित्यादि—जिष्णुर्जयशीलो दशग्रीवः लक्ष्मणं वाणीरास्कन्दत्
बाधितवान् । '१०४८। स्कन्दिर गतिशोपणयोः' । तं च लक्ष्मणं द्रुतमत्यक्रामत्
आक्रान्तवान् । शिति दीर्घः । अतिक्रम्य च राममभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् ।
'१०११। दु गतौ' । इपुवृष्टिभिरस्कुनात् छादितवान् । '१५७३। स्कृन् आवरणे'
'२५५५। स्तम्भ-स्तुम्भ-१३।१८८।' इत्यादिना चकारात् श्वा ॥

१४२९—अपौहद् वाण-वर्षं तद् भल्लै रामो निराकुलः ॥

प्रत्यस्कुनोद् दश-ग्रीवं शरैराशी-विषोपमैः ॥ ८३ ॥

अपौहदित्यादि—तद्वाणवर्षं रामो निराकुलः सन् भल्लरपोहत् अपनीत-
वान् । 'उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा' इति पक्षे तिष् । दशग्रीवं वाणीराशीविषोपमैः
दुःसहस्रात्प्रत्यस्कुनोत् । प्रतीपं छादितवान् अत्र शुप्रत्ययः ॥

१४३०—मण्डलान्याटतां चित्रमच्छित्तां शस्त्र-संहतीः ॥

जगद् विस्मापयेतां तौ, न च वीरावसीदताम् ॥ ८४ ॥

मण्डलानीत्यादि—चित्रमाश्र्यं मण्डलान्याटतां चक्रवद् आन्तौ । शस्त्र-
संहतीः अच्छित्तां च्छित्तवन्तौ । जगत् विस्मापयेतां विस्मापितवन्तौ । '२५९६।
नित्यं स्मयते: ।६।१५७।' इत्यात्वम् । न च तौ वीरौ असीदतां अवसन्नौ ।
'२३६०। पा प्रा-७।३।७८।' इति सीदादेशः ॥

१४३१—व्योम प्राचिनुतां वाणैः, क्षमामक्षमापयतां गतैः ॥

अभित्तां तूर्णमन्योन्यं शिक्षाश्च तत्त्वानां मुहुः ॥

४३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्त्रे चतुर्थो वर्गः,

द्योमेत्यादि—बाणैव्येम प्राचिनुतां छादितवन्तौ । क्षमां पृथिवीं अक्षमापयतां कम्पितवन्तौ । ‘५२०। क्षमायी विधूनने’ । ‘२५७०। अर्ति-ही।७।३।३६।’ इत्यादिना पुक्ष । अन्योन्यमभित्तां विदारितवन्तौ । ‘२४६९। भसोरलोपः।६।४।१११।’ चत्वेन च तकारः । तूर्णे शिक्षाः धनुषि कौशलानि सुहुरततुतां विस्तारितवन्तौ ॥

१४३२—समाधत्ता ७७सुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूर-विक्रमः, ॥

तदक्षरन् महासर्पान् व्याघ्र-सिंहांश् च भीषणान् ॥ ८६

समाधत्तेत्यादि—राक्षसः आसुरं शस्त्रं समाधत्त धनुष्यारोपितवान् । श्लौ द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । ‘२४८३। आश्यस्तयोः—।६।४।१२।’ इत्याकारलोपः । ‘२५०। दधस्तथोश्च । ८।२।३।’ इति भष्टभावः । ‘२२८०। ज्ञपत्तथोर्धों ७८ः।८।२।४।’ इति प्रतिपेधात् तकारस्य धत्वं न भवति । तत्संहितं सर्पादीन् प्राक्षरत् सुक्तवत् ॥

१४३३—न्यषेधत् पावकाऽस्त्रेण रामस् तद् राक्षसस् ततः ॥

अदीव्यद् रौद्रमत्युग्रं, मुसलाऽऽद्यगलत् ततः ॥ ८७॥

न्यषेधदित्यादि—तदासुरं शस्त्रं रामः पावकास्त्रेण न्यषेधत् निषिद्धवान् । ततो राक्षसो रौद्रमस्त्रमत्युग्रमर्दीव्यत् क्षिप्तवान् । अत्र दिविर्गतौ वर्तते । ततो रौद्रात् क्षिप्तात् मुसलादिप्रहरणमगलत् निर्गतवत् । ‘५८७। गल अदने’ । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् गलिरत्र निर्गमे वर्तते ॥

१४३४—गान्धर्वेण न्यविध्यत् तत्

क्षितीन्द्रो, ७थ नराऽशनः ॥

सर्व-मर्मसु काकुत्स्य-

मौमभत् तीक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८ ॥

गान्धर्वेणेत्यादि—क्षितीन्द्रो रामः तदौद्रमस्त्रं गान्धर्वेणास्त्रेण न्यविध्यत् ताडितवान् । अथ नरशनो राक्षसः शिलीमुखैर्बाणैः सर्वमर्मसु काकुत्स्यमौमभत् पूरितवान् । ‘१४०७। उम्भ पूरणे’ तुदादौ ॥

१४३५—ततस् त्रिशिरसं तस्य

प्रावृश्वल् लक्ष्मणो ध्वजम्, ॥

अमभात् सारथिं चाऽशु,

भूरिभिश् चा ऽतुदच्छरैः ॥ ८९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं लक्षणस्तस्य रावणस्य ध्वजं त्रिशिरसं त्रिशूलाद्रं प्रावृश्वत् छिङ्गवान् । ‘१३७६। ओवश्शु छेदने’ तुदादौ । सारथिं चामभात्

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४३१

ध्वस्तवान् । '१६०८। मन्थ विलोडने' क्रयादिः । भूरिभिश्च प्रभूतैः शरैरतुदत् व्यथितवान् ॥

१४३६—अश्वान् विभीषणो ऽतुभ्नात्

स्यन्दनं चाऽक्षिणोद् द्रुतम् , ॥

ना ऽक्षुभ्नाद् राक्षसो, भ्रातुः

शक्तिं चौदवृहद् गुरुम् ॥ २० ॥

अश्वानित्यादि—विभीषणश्चाश्वानतुभ्नात् हतवान् । '१६१८।१९। नभ तुभ हिंसायाम्' । स्यन्दनं चाक्षिणोद् भस्तवान् । '१५६१। क्षिणु हिंसायाम्' तनादौ । राक्षसो रावणः नाक्षुभ्नात् न क्षोभं गतः । '१६१७। क्षुभ सञ्चलने' क्रयादौ गृह्णते न दिवादौ । भ्रातुर्विभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिमुदवृहत् उद्यतवान् । '१४३५। वृहू उद्यमने' तुदादौ । गुरुमिति '५०२। वोतो गुणवचनात् ।४।१४४।' इति विकल्पेन ढीप् ॥

१४३७—तामापतन्तीं सौमित्रिस् त्रिधाऽकृन्तचिंगलीमुखैः,॥

अशब्दायन्त पश्यन्तस् ततः कुद्धो निशाचरः ९१

तामित्यादि—तस्योपरि शक्तिमापतन्तीं सौमित्रिः शिलीमुखं छिधा त्रिप्रकारं अकृन्तत् छिन्नवान् । '१५२१। कृती छेदने' तुदादौ । यत्र प्रेक्षकाः पश्यन्तः ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः । 'वीर लक्ष्मण ! साधु कृतम्' इति । '२६७३। शब्दवैर-।३।११७।' हत्यादिना करोत्यर्थं क्यद्द । ततोऽनन्तरं निशाचरः कुद्धः क्षोधं कृतवान् ॥

कुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्याह—

१४३८—अष्ट-घण्टां महा-शक्तिमुदयच्छन् महत्तराम् , ॥

रामाऽनुजं तयाऽविध्यत्, स महीं व्यसुराश्रयत् ९२

अष्टेत्यादि—अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ तां शक्तिं प्रभावेण महत्तरां महतीं अतिशयेन महाप्रमाणां उदयच्छत् उद्यतवान् । '२७४२। समुदाहृत्यो यमोऽप्रन्थे ।३।३।७५।' इति तद्द न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तया च करणभूतया रामानुजं लक्ष्मणमविध्यत् विद्धवान् । राममनुजातवानिति । '३०१०। अनौकर्मणि ।३।२।१००।' इति डः । स च लक्ष्मणो विद्धः व्यसुः विगतप्राणः महीमाश्रयत् आश्रितवान् । भुवि पतित हत्यर्थः ॥

१४३९—राघवस्याऽभृशायन्त सायकास्, तैरुपद्गुतः ॥

ततस् तूर्णं दशग्रीवो रण-क्षमां पर्यशेषयत् ९३॥

राघवस्येत्यादि—तस्मिन् पतिते राघवस्य सम्बन्धिनो बाणाः अभृशायन्त अभृशा भृशा अभवन् शीघ्रगतयो जाता हत्यर्थः । ततस्तैरुपद्गुतो दशग्रीवः तूर्णीभूत्वा रणक्षमां रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । '१९५४। शिष असर्वोपयोगे' चुरादिः ॥

४३२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१४४०—स-स्फुरस्योदकर्पच् च सौमित्रेः शक्तिमग्र-जः, ॥

असिञ्चदोषधीस् ता, याः समानीता हनूमता. ॥१४

सस्फुरस्येत्यादि—अग्रजश्च रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य उच्छ्वसतः शक्तिं
हृदयलग्नामुदकर्पत् उत्कृष्टवान् । याश्च हनूमतौषध्यः समानीतास्ता असिञ्चत्
व्रणदेशेषु क्षारितवान् ॥

१४४१—उदजीवत् सुमित्रा-भूर्

भ्राता ऽश्लिष्यत् तमायतम्, ॥

सम्यद् मूर्धन्युपाशिष्ठ-

दपृच्छच् च निरामयम्. ॥ ९५ ॥

उदजीवदित्यादि—ततः सुमित्राभूर्लक्ष्मणः उदजीवत् प्रत्युज्जीवितवान् ।
तं च जीवितं आता रामः आयतं दीर्घकालमाश्लिष्यत् आलिङ्गितवान् । मूर्धनि
च सम्यगुपाशिष्ठत् आघ्रातवान् । ‘१७०। शिथि आघ्राणे’ । निरामयं च कुश-
लमपृच्छत् पृष्ठवान् । ‘किं व्यपगता पीडा’ इति ॥

१४४२—ततः प्रोदसहन् सर्वे योद्धुमभ्यद्रवत् परान्, ॥

अकृच्छ्रायत च प्राप्तो रथेन ऽन्येन ऽरावणः. ९६

तत इत्यादि—पुनः सर्वे एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्साहितवन्तः ।
‘१९४६। सह मर्पणे’ इति चौरादिकः परस्परैपदी । ‘आधृपाद्वा’ इति णिज् न
भवति । नतु भौवादिकः तस्यात्मनेपदित्वात् । रावणश्चान्येन रथेन प्राप्तः सन्
परानुत्सहतोऽभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । अकृच्छ्रायत च कृच्छ्राय पापाय
कर्मणे क्रमितवान् । ‘सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्’
इति क्यद्भू । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा ॥

१४४३—‘भूमि-षस्या ऽसमं युद्धं रथ-स्थेनैति मातलिः ॥

आहरद् रथमत्युग्रं स-शस्त्रं मघवा ऽज्ञया. ॥१७॥

भूमिष्टस्येत्यादि—भूमिष्टस्य रामस्य । ‘२९१०। अम्बाम्ब-१८३१७।’
इति मूर्धन्यः । रथस्थेन रावणेन सह युद्धसमसमतुल्यमयुक्तमिति निरूपितवतो
मध्यवतः इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथमत्युग्रमाहरत् आनीतवान् ॥

१४४४—सो ऽध्यष्ठीयत रामेण, शस्त्रं पाशुपतं ततः ॥

निरास्यत दशा-ऽस्यस्, तच्छक्त्राऽस्वेणाजयन् नृपः. ॥

सोऽध्यष्ठीयतेत्यादि—स रथो रामेणाध्यष्ठीयत अध्यासितः । कर्मणि लङ्घ ।
‘२४६२। धु-मा-स्था-१६।४।६६।’ इतीत्वम् । ‘२२७०। उपसर्गात्-१८।३।६५।’
इत्यादिना षत्वमद्वयवायेऽपि । ततोऽनन्तरं दशास्यः पाशुपतमस्त्रं निरास्यत क्षिप-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४३३

वान् । 'उपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनम्' इति तद् । तत्पाशुपतं नृपो रामः शक्र-
ब्रेणाजयत् जितवान् ॥

१४४५—ततः शत-सहस्रेण रामः प्रौर्णोन् निशाचरम् ॥

बाणानाम् क्षिणोद् धुर्यान्, सारथिं चाऽदुनोद् द्रुतम् ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं बाणानां शतसहस्रेण लक्षेण
प्रौर्णोत् छादितवान् । '२४४८। गुणोऽप्यक्ते । ७।३।५१' इति गुणः । द्रुतं धुर्यान-
श्वान् । '१६२८। धुरो यद्युक्तौ । ४।४।७७' इति यत् । अक्षिणोत् हतवान् ।
सारथिं चादुनोत् उपतापितवान् ॥

१४४६—अदृश्यन्ता ऽनिमित्तानि,

प्राह्लत् क्षिति-मण्डलम्, ॥

रावणः प्राहिणोच्छूलं,

शक्तिं चैन्द्रीं मही-पतिः.. ॥ १०० ॥

अदृश्यन्तेत्यादि—रावणस्यानिमित्तानि अदृश्यन्त दृष्टानि । कर्मणि लद् ।
क्षितिमण्डलं प्राह्लत् चलितम् । '६२। हूल चलने' । रावणश्वानिमित्तानि दृष्टा
ब्रह्मदत्तशूलं प्राहिणोत् क्षिसवान् । महीपतिः स राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् ।
'१३३७। हि गतौ' स्वादिः ॥

१४४७—ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः, ॥

लक्षेण पत्रिणां वक्षः कुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

ताभ्यामित्यादि—ताभ्यां शूल-शक्तिभ्यामन्योन्यमासाद्य संक्षिप्य संशमः
संशमनम् । घजि '२७६३। नोदात्त-। ७।३।३४' वृद्धिप्रतिपेधः । समवाप्यत
प्राप्तः । कर्मणि लद् । अनन्तरं कुद्धो राक्षसः पत्रिणां शराणां लक्षेण शतसह-
स्रेण रामस्य वक्षः अस्तृणादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । छादितवान् । '२५५८।
प्वादीनां हस्तः । ७।३।८०' ॥

१४४८—अस्तृणादधिकं रामस् ततोऽदेवत सायकैः, ॥

अक्षाम्यद्रावणस्, तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

अस्तृणादित्यादि—ततोऽनन्तरं रामो राक्षसादधिकं अदेवत क्रीडितवान् ।
'५३३। तेवृ देवृ देवने' इति भवादावनुदात्तेत् । स तथा देवमानेनाहतो रावणः
अक्षाम्यत् ग्लानिमुपगतः । तस्य तथाभूतस्य रावणस्य सूतः सारथिः स्वामिजी-
वितेच्छया रथमनाशयत् दूरं अपनीतवान् ॥

१४४९—राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाऽढौकयद् रथम्, ॥

निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यानविघ्यताम् ॥ १०३ ॥

४३४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः;

राक्षस इत्यादि—राक्षसो रावणः सूतमतर्जयत् भर्त्सितवान् । ‘हा पाप ! किं शक्तुसमीपाद्रथं पराञ्जुखयसि’ इति । इत्थं संतर्जितः सूतः पुनरपि रथमढौ-कयत् ढौकितवान् । रामसमीपमित्यर्थात् । उभौ रामरावणो बाणान्निरास्येतां क्षिप्तवन्तौ । ‘उपसर्गादस्यत्युद्घोर्वेति तद्धू’ । धुर्यानश्वानविध्यतां ताडितवन्तौ ॥

१४५०—उभाव॑कृन्ततां केतून॑व्यथेतामुभौ न तौ ॥

अदीप्येतामुभौ, धृष्णू प्रायुज्ञातां च नैपुणम् ॥ १०४ ॥

उभावित्यादि—तावुभौ रामरावणो केतून् धवजानकृन्ततां छिन्नवन्तौ । तावुभौ नाव्यथेतां न व्यथितवन्तौ । उभावर्दीप्येतां शोभितवन्तौ । धृष्णू च प्रगल्भौ नैपुणं कौशलं प्रायुज्ञातां प्रयुक्तवन्तौ ॥

१४५१—उभौ मायां व्यतायेतां, वीरौ नाऽश्राम्यतामुभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५ ॥

उभौ मायामित्यादि—तावुभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ । ‘५२३। तायृ सन्तानपालनयोः’ भवादौ । उभौ वीरौ नाश्राम्यतां न श्रान्तौ । युद्धमानौ च तावुभौ मण्डलानि विचित्राणि मतिवैचित्र्यात् क्षिप्रमाक्रामतां आन्तौ । ‘२३२१। वा आश-१३।१७०।’ इति शप् ॥

१४५२—न चौभाव॑प्यलक्ष्येतां, यन्ताराव॑हतामुभौ ॥

स्यन्दनौ समपृच्येतामुभयोर् दीप्य-वाजिनौ ॥ १०६ ॥

न चेत्यादि—तावुभौ नाप्यलक्ष्येतां प्रेक्षकैन ज्ञातौ । ‘अयं रामः अयं च रावणः’ इति । कर्मणि लङ् । यन्तारौ सूतौ । कर्मपदमेतत् । उभौ परस्परस्या-हतामाहतवन्तौ । ‘२४२८। अनुदानोपदेश-१६।४।३।७।’ इत्यादिनानुनासिक-लोपः । स्यन्दनौ रथो उभयोः रामरावणयोः दीप्यवाजिनौ चामरादिमण्डनात् दीप्या उज्ज्वला वाजिनो यथोः तथोः स्यन्दनौ समपृच्येतां संपृक्तौ । ‘१५५७। पृच्छी सम्पर्के’ । कर्मणि लङ् ॥

१४५३—ततो मायामयान् मूर्खो राक्षसोऽप्रथयद्रेणे, ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृश्यत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावान्मूर्खः शिरां-सि अप्रथयत् प्रदर्शितवान् । ‘प्रथ प्रख्याने’ इति धटादौ । तेषां च शिरसाम् एक-शतं एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शैरैः प्रावृश्यत छिन्नम् । कर्मणि लङ् ॥

१४५४—समक्षुभ्नुदन्वन्तः, प्राकम्पन्त महीभृतः, ।

सन्त्रासमविभः शक्रः, प्रैखच्च, क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

समक्षुभ्नुश्नित्यादि—छिन्नानां च पततां क्षोभादुदन्वन्तः सागराः समक्षु-भ्न् सञ्चलिताः । ‘१६।१७। क्षुभ सञ्चलने’ इति ऋयादिः । महीभृतः प्राकम्पन्त

कमिष्टाः । शक्ति हन्दः संत्रासमविभः भृतवान् । पततां शिरसां पुनः पुनरुदयात् । मायया विमोह्यायं राममजैषीदिति । विभर्तेः श्लौ द्विर्वचनम् । '२५९६ भृजा-मित् । ७।४।७६।' । धातोरुणः । पररूपत्वमिति लोपविसर्जनीयौ । प्रैद्वृत् क्षुभित्वश्च स शकः । उखेत्यादाविक्षिरिति पव्यते । क्षितिश्च क्षुभिता चलिता ॥

१४५५—ततो मातलिना शस्त्रमस्मर्यत महीपतेः ॥

वधाय रावणस्यैग्रं स्वयम्भूर यद्कल्पयत् ॥१०९॥

तत इत्यादि—रावणस्य वधाय स्वयम्भूर्यदस्त्रमकल्पयत् कल्पितवान् । कृपेणौ गुणः । '२३५० कृपो रो लः ८।२।१८।' तदस्त्रं मातलिना असर्यत स्मारितम् । सरतेष्यन्तात् कर्मणि लङ् । मित्त्वाङ्गस्त्रवम् । महीपतेरिति '६।१३। अधीगर्थे—१।२।३।५।२।' इति पष्ठी ॥

कीदृशं तदित्याह—

१४५६—नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशु-पावकाँ ।

गुरुत्वं मेरु-सङ्काशं, देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥११०॥

नभस्वानित्यादि—यस्य शस्त्रस्य वाजेषु [पक्षेषु] नभस्वान् वायुः सज्जिहतं फले [शल्ये] तिग्मांशुरादित्यः पावकश्च । यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव । 'इद्वत्वं मेरुसङ्काशम्' इति पाठान्तरम् । तत्र मेरुस्थगौरवसद्वशमित्यर्थः । सूक्ष्मो देहो दिव्यचक्षुर्गम्यः वियन्मय आकाशस्वभावः ॥

१४५७—राजितं गारुडैः पक्षैरु विश्वेषां धाम तेजसाम् ॥

स्मृतं तद् रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यशाययत् ॥१११॥

राजितमित्यादि—गारुडैः पक्षै राजितं शोभितम् । तेजसां विश्वेषां अनेक-प्रकाराणां धाम स्थानम् । तदस्त्रं रामेण स्मृतं स्मृतिमागत्य सुघोरं रावणं भित्त्वा भुवि भशाययत् शायितवत् । रावणस्योदरं भित्त्वा भूमौ पातितवदित्यर्थः ॥

१४५८—आबभ्रन् कपि-वदनानि संप्रसादं,

प्राशंसत् सुर-समितिर् नृपं जिता_८रिम् , ॥

अन्येषां विगत-परिष्ठुवा दिग्न्ताः ,

पौलस्त्यो_८जुषत् शुचं विपन्न-वन्धुः ॥ ११२ ॥

**इति भट्टि-काव्ये तिड्डन्त-काण्डे लङ्घविलसितो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥**

आबभ्रनित्यादि—तस्मिन् हते कपिवदनानि कर्तृभूतानि तोषात् संप्रसा-

१—'असार्यत महीपतिः' ॥ इति पाठान्तरम् । २—'८५३ पक्षो वाजक्षिष्ठूरे' । इत्यमरसिंहः । ३—प्रहर्षिणीवृत्तम्—'मौज्रौगक्षिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ।

४३६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

दमाबभ्रन् सेवितवन्ति । सुरसमितिः सुरसमूहः नृपं जितार्दिं प्राशंसत् स्तुत-
बती । अन्येषां अन्यजनानां दिग्नाताः रावणवधाद्विगतपरिष्ठुवा निरुपद्रवा जाता
इत्यर्थात् । पौलस्त्यो विभीषणः विपश्चबन्धुः मृतभ्रातृकः शुचं शोकमजुषत्
सेवितवान् । जुपिस्तुदादावनुदात्तेत् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽस्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘रावण-वधो’ नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः—

इतः प्रभृति लटमविकृत्य लङ्घिलसितमाह—तत्र वर्तमाने लद् । ततोऽन्य-
त्रापि दर्शयिष्यति—

१४५९—व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभि-सम्बन्ध-सम्भवः ॥

विभीषणमसावृच्छै रोदिति स्म दशा॒ ८८ननम् ॥१॥

व्यश्रुत इत्यादि—ततो वधादनन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते स्म व्यासवान् ।
‘२७७८। लद् स्मे—१।२।११।’ इति भूतानव्यतनपरोक्षे लद् । नाभिसम्बन्धेन
एकोदरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य । असौ प्रवृद्धशोको विभीषणः उच्चर्मह-
ता शब्देन दशाननं नामग्राहं रोदिति स्मरुदितवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१४६०—‘भूमौ शेते दश-ग्रीवो महार्ह-शयनोचितः, ॥

नेक्षते विहूलं मां च, न मे वाचं प्रयच्छति. ॥२॥

भूमावित्यादि—महार्हशयने उचितो यः स भूमौ शेते । शोकाद्विहूलं च
मां नेक्षते । मे वाचं प्रतिवचनं न प्रयच्छति न ददाति । ‘९९६। दाण् दाने’ ।
‘२३६०। पा-ग्रा। ७।३।७।’ इत्यादिना यच्छादेशः ॥

१४६१—विपाकोऽयं दश-ग्रीव ! संदृष्टोऽनागतो मया, ॥

त्वं तेनाऽभिहितः पश्यं किं कोपं न नियच्छसि. ॥३॥

विपाक इत्यादि—हे दशग्रीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलं अनागतो
भविष्यन्नेव मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः । इदानीं पश्यसि तेन कारणेन योऽभि-
हितोऽसि ‘सीतां मुञ्च’ इति । अतः किमिति कोपं न नियच्छसि नापनयसि ।
नास्त्येव मम दोषः । निष्पूर्वो यमिरपनयने वर्तते ॥

१४६२—भजन्ति विपदस् तूर्णमृतिक्रामन्ति सम्पदः ॥

तान्, मदान् नाऽवतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ४

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाश्रादशः सर्गः— ४३७

भजन्तीत्यादि—अन्यच्च ये स्वामिनो मदादवलेपात् न्यायवादिनां माल्य-
वत्प्रभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते । '२६८१ समव-प्र-विक्षयः स्थः ११३१२२' इति तद् । ते पुरुषाः विपदस्तूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते । भजिरुभयपदी ।
सम्पदश्चातिक्रामन्ति त्यजन्ति ॥

१४६३—अ-पथ्यमायतौ लोभादामनन्त्यनुजीविनः ॥

प्रियं, शृणोति यस् तेभ्यस्, तमृच्छन्ति न सम्पदः ५

अपथ्यमित्यादि—प्रायेण ह्यनुजीविनः प्रहस्तादिसद्शाः । आयतावागा-
मिनि काले वृद्धावस्थायामपथ्यमनिष्टं फलं लोभेन तृप्तया वा प्रियमामनन्ति
उपदेशन्ति । 'साहु इदम्' इति । तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदो न ऋच्छन्ति ।
अर्ते ऋच्छादेशः ॥

१४६४—प्राज्ञास् तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च, वदन्ति च, ॥

ते ऽवज्ञाता महाराज ! क्लास्यन्ति, विरमन्ति च ॥६॥

प्राज्ञा इत्यादि—ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्मद्विधाः सम्यगविपरीतं शास्त्र-
चक्षुपा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् । हे महाराज ! अवज्ञातास्ते विरक्ताः क्लास्य-
न्ति विद्वन्ते विरमन्ति च विमुखा भवन्ति । 'तदवज्ञानफलमेतत्' इति भावः ॥

१४६५—लेदि भेषज-वन् नित्यं यः पथ्यानि कटून्यपि, ॥

तदुर्ध्वं सेवते चा ऽसान्, कदाचिन् न स सीदति ॥७

लेढीत्यादि—यस्तु स्वामी आदौ कटून्यपि पथ्यानि परिणामसुखानि
भेषजवदौषधमिव नित्यं लेदि श्रोत्रेन्द्रियेणानुभवति तदुर्ध्वं चासानविसंवादिनः
सेवते स कदाचिन्नावसीदति इह च परत्र चावसब्दो न भवति ॥

१४६६—सर्वस्य जायते मानः, स्व-हिताच्च च प्रमाद्यति, ॥

वृद्धौ भजति चाऽपथ्यं नरो, येन विनश्यति. ॥८॥

सर्वस्येत्यादि—प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वां जनो मानी सज्जायते वृद्धेश्चित्त-
विकारित्वात् । स्वहिताच्च प्रमाद्यति हिताङ्गष्टो भवति । अपथ्यं च भजति
सेवते । येनापथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥

१४६७—द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यन्, न च स्त्रिह्यति कस्यचित्, ॥

वैरायते महद्विश् च, शीयते वृद्धिमानपि. ॥ ९ ॥

द्वेष्टीत्यादि—यद्यसादृद्धौ सत्यां प्रायेण गुणेभ्यः वृद्धसेवित्वादिभ्यः प्रभु-
द्वेष्टि । '५७५० कुध-कुह-११४१७' इति सम्प्रदानसंज्ञा । न च कस्यचित्
स्त्रिह्यति प्रीयते । महद्विश्च सह वैरायते वैरं करोति '२६७३। शब्द-वैर-
३।११७' इति क्यद्ग्रु । तसात्कारणात् वृद्धिमानपि शीयते विनश्यति । शदेः
शिति शीयादेशः । '२३६२। शदेः शितः ११३।६०' इति तद् ॥

४३८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे पश्चमो वर्गः,

१४६८—समाश्वसिमि केना ऽहं, कथं प्राणिमि दुर्-गतः ॥

लोक-त्रय-पतिर् भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ ॥१०

समाश्वसिमीत्यादि—यस्य मम भ्राता लोकत्रयपतिः क्षितौ स्वपिति सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिमि शोकं त्यजामि । ‘२४७४। रुदादिभ्यः—।३।२७६।’ इतीद । दुर्गतो दुःखितः कथं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ॥

१४६९—अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु दैवं, यद् बल-भिज्ज-जितः ॥

लुब्धन्ति भूमौ क्षिद्यन्ति वान्धवा मे स्वपन्ति च ॥१

अहो इत्यादि—अहो इति विस्ये । कृच्छ्रेषु दुःखेषु दैवं जागर्ति अवहितमित्यर्थः । नित्यं दुःखोत्पादनात् । यद्यस्मात्कारणादपरमपि मम वान्धवाः बलभिज्जितः बलं भिनत्तीति बलभिदिन्द्रः तं जयन्तीति किप् । भूमौ लुब्धन्ति । ‘रुद्ध लुठ लोटने’ दिवादौ । तथा क्षिद्यन्ति पूयन्ति । स्वपन्ति दीर्घनिद्रां प्रवेशिताः ॥

१४७०—शिवाः कुण्णन्ति मांसानि,

भूमिः पिबति शोणितम्, ॥

दशग्रीव-सनाभीनां

समदन्त्यामिषं खगाः ॥ १२ ॥

शिवा इत्यादि—दशग्रीवसनाभीनां दशग्रीवेण तुल्यगोत्राणाम् । ‘१०१३। ज्योतिर्जनपद—।६।४।८५।’ इत्यादिना समानस्य सभावः । मांसानि शिवाः श्रगालाः कुण्णन्ति । ‘१६१६ । कुप निष्कर्षे’ । भूमिः शोणितं पिबति । खगाः पक्षिणः मांसशोणितव्यतिरिक्तं वसामज्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥

१४७१—येन पूत-क्रतोर् मूर्ध्नि स्थीयते स्म मंहा_५५हवे, ॥

तस्याऽपीन्द्रजितो दैवाद् ध्वांक्षैः शिरसि लीयते ॥३

येनेत्यादि—येनेन्द्रजिता पूतक्रतोरिन्द्रस्य महाहवे महासमरे मूर्ध्नि अग्रतः स्थीयते स्म स्थितम् । ‘२७७९। अपरोक्षे च ।३।२।१११।’ इति लट् । विभीषणस्य ह्यपरोक्षभूतानद्यतनत्वादर्थस्य । तस्यापीन्द्रजितः शिरसि दैवाद्रामाद्वेतु-भूतात् ध्वांक्षैः काकैर्लीयते । वर्तमान एव भावे लट् ॥

१४७२—स्वर्भानुरू भास्करं ग्रस्तं निष्ठीवति कृता_५५हिकः, ॥

अभ्युपैति पुनर् भूतिं राम-ग्रस्तो न कश्चन ॥१४॥

स्वर्भानुरित्यादि—स्वर्भानुः राहुः भास्करं ग्रस्तं ग्रासीकृतं कृताह्विकः कृताहारः निष्ठीवति स्वमुखान्निरस्यति । रामग्रस्तो रामाभिभूतः पुनर्भूतिं नाभ्युपैति कश्चन कश्चिदपि भूतिं नाभ्युपैति प्राप्नोति । ‘७३। युत्येष्वल्यूद्गु

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-ग्रलापो' नामाषादशः सर्गः—४३९

१६।१।८९।' इति वृद्धिः । अभ्यमीति पाठान्तरं तदयुक्तं चान्दसत्वात् । यतः यमो बहुलं छन्दसे हलादावनन्तरे सार्वधातुके '२४४४ । तु-रू-स्तु-शम्यमः सार्वधातुके ।३।३।९५।' इतीद ॥

१४७३—त्वमिजानन्निदं राजनीडिषे स्म स्व-विक्रमम् , ॥

दातुं नेच्छसि सीतां स्म, विषयाणां च नेशिषे ॥१५॥

त्वमित्यादि—हे राजन्! त्वमिदं यथोदितमजानन् स्वविक्रमीडिषे स्म स्तुतवानसि । '२४४०। ईड-जनोध्वं च ।३।२।७।८।' इति चकारात् सेशब्द-स्यापीद । एवं च कृत्वा त्वं सीतां दातुं नेच्छसि स्म नेष्टवानसि । विषयाणां शब्दादीनां नेशिषे स्म विषयाच्च जितवानसि । '२४३९। ईशःसे ।३।२।७।७।' इतीद । '६।३। अधीगर्थ—२।३।५।२।' इति कर्मणि पष्टी । सर्वत्र '२७७९। अपरोक्षे च ।३।२।१।१।९।' इति लट् ॥

१४७४—मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास् त्वं तानप्यनुमन्यसे, ॥

कथं नाम भवांस् तत्र ना ऽवैति हितमात्मनः ॥ १६॥

मन्त्र इत्यादि—मन्त्रविषये अपण्डिताः मूर्खाः सन्तः जातु कदाचिदपि वदन्ति गर्हितमेतत् । तानपि त्वमनुमन्यसे अनुमतवान् । इदमप्यतिगर्हितम् । '२७९९। गर्हयां लडपिजात्मोः ।३।३।१।४।२।' इति अपिजात्मोरुपपदयोः काल-सामान्ये लट् । कथमेतत् न्यायायं यत्तत्र भवान् रावणः विद्वानपि नात्मनो हितमवैति न विदितवान् । '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च ।३।३।१।४।३।' इति कथंशब्द उपपदे चकारात् गर्हयां लट् । तत्र भवानिति '१९६३। इत-राम्योऽपि दश्यन्ते ।५।३।१।४।' इति भवदादियोगे प्रथमान्तात् त्र्यत्ययः ॥

१४७५—अ-पृष्ठे नु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् , ॥

'न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात् त्वमुक्तवान् । १७

अपृष्ठ इत्यादि—किमस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो माल्यवान् अपृष्ठः सन् हितं नु ब्रवीति । हे पौलस्त्य ! त्वं पुनर्हितमकार्यारिति माल्यवता पृष्ठं तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहादज्ञानादुक्तवान् । अत्र नुशब्दे चोपपदे '२७८०। ननौ पृष्ठप्रतिवचने ।३।२।१।२।०।' इति भूते धार्तवर्थे '२७८१। नन्वोर्विभाषा ।३।२।१।२।१।' इति विभाषा लट् ॥

१४७६—त्वं स्म वेत्थ महाराज ! यत् स्माऽह न विभीषणः.. ॥

पुरा त्यजति यत् कुद्धो मां निराकृत्य संसदि ॥१८॥

त्वमित्यादि—हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् तत्वं न वेत्थ स्म न विदितवानसि । किमेतेन हितमुक्तं न वेति । उभयत्र '२७७९। अप-रोक्षे च ।३।२।१।१।९।' इति लट् । तत्र पूर्वस्मिन् '२४६४। विदो लटो वा

४४० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिइन्त-काण्डे लक्षण-स्वे पश्चमो वर्गः,

‘३।४।८३।’ सिपस्थादेशः । अपरस्य ‘६४५०। ब्रुवः पञ्चानाम्—३।४।८४।’ इति
तिपो जलादेशः । यद्यस्मास्वं कुद्धः सन् मां संसदि सभायां निराकृत्य पाद-
प्रहारेण पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवानसि । ‘२७८२। पुरि लुइ चासे ३।२।१२२।’
इति चकाराल्ट् ॥

१४७७—हविर् जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवान्सौ, ॥

प्रवाति स्वेच्छया वायुरुद्धच्छति च भास्करः.. ॥१९॥

हविरित्यादि—असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हविराज्यादिकमथुना
जक्षिति भक्षयति । ‘२४७४। रुदादिभ्यः—३।२।७६।’ इतीद् । वायुश्च स्वेच्छया
प्रवाति गच्छति । ‘पवते’ इति पाठान्तरं पवित्रीकरोतीत्यर्थः । भास्करश्च यथे-
ष्टमुद्गच्छति उदेति ॥

१४७८—धनानामीशते यक्षा, यमो दाम्यति राक्षसान्, ॥

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनोदीयते ऽधुना- ॥२०॥

धनानामित्यादि—यक्षा: कुबेरादयः धनानामीशते [प्रभवन्ते] ‘स्वाम्यं
लभन्ते’ इत्यर्थः । ‘१०८९। हृष्ण ऐश्वर्यैः’ । यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति वशी-
करोति । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । इन्दुनोदीयतेऽधुना । भावे लट् ।
अधुनेति सर्वत्र योजयम् । अणुनेति पाठान्तरं असंपूर्णत्वात् ॥

१४७९—शाम्यत्यृतु-समाहारस्, तपस्यन्ति वनौकसः:, ॥

नो नमस्यन्ति ते वनधून्, वरिवस्यन्ति ना ऽमराः २१

शाम्यतीत्यादि—ऋग्नां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति अपैति ।
वनौकसो वनवासिनो मुनयः तपस्यन्ति । तपश्चरन्ति । ‘६६६१। कर्मणो
रोमन्थ—३।१।५।’ इत्यादिना क्यङ् । तपसः परस्मैपदं च । ते त्वद्वन्धूनमरा
नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । न वरिवस्यन्ति । नाप्रतिषेधेन परिचरन्ति ।
‘२६७५। नमो वरिवश्चित्रङ्गः क्यच् ३।१।१९।’ ॥

१४८०—श्रीर् निष्कृष्यति लङ्कायां, विरज्यन्ति समृद्धयः:, ॥

न वेद तन्, न यस्या ऽस्ति मृते त्वयि विपर्ययः.. ॥२२

श्रीरित्यादि—लङ्कायां पुर्या अधुना श्रीनिष्कृष्यति । ‘कुष रोषे’ । २७७२।
कुषि-रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ३।१।९०।’ । समृद्धयश्च विरज्यन्ति अप-
यान्ति । सर्वथा तद्रस्तु न वेद न वेच्छि । ‘२४६४। विदो लटो वा ३।४।८३।’
इति मिषो णद् । यस्य त्वयि मृते न विपर्ययः नान्यथाभावः ॥

१४८१—शक्तिं संस्वजते शक्रो, गोपायति हरिः श्रियम्, ॥

देव-वन्द्यः प्रमोदन्ते, चित्रीयन्ते घनोदयाः.. ॥२३॥

शक्तिमित्यादि—शक्रः शक्तिं प्रहरणमधुना संस्वजते गृह्णाति । ‘२३९६।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाषादशः सर्गः—४४१

दंश-सञ्ज-स्वज्ञां शपि ।६।४।२५॥' इत्यनुनासिकलोपः । हरिविष्णुः श्रियं गोपा-
यति आत्मन्येव कृत्वा रक्षति । देवबन्धुः प्रमोदन्ते हृष्यन्ति । घनोदयाश्चित्री-
यन्ते नानारूपेणोऽकृतायन्ते । मृते त्वयीति सर्वत्र योज्यम् ॥

विशेषकम् २४, २५, २६—

१४८२—विभ्रत्यस्त्राणि साऽमर्षा

रण-काम्यन्ति चा ऽमराः, ॥

चकासति च, मांसाऽदां

तथा रन्ध्रेषु जाग्रति. ॥ २४ ॥

विभ्रतीत्यादि—अमराः सामर्षाः सकोपाः अस्त्राणि विभ्रति धारयन्ति ।
रणकाम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति । आत्मेच्छायां काम्यच् । चकासति
च दीप्त्यन्ते च । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायां 'झेरदादेशः' । तथा मांसादां
राक्षसानाम् । '२९७। अदोऽनन्ते ।३।२।६८।' इति विद् । रन्ध्रेषु व्यसनेषु
जाग्रति सावधाना भवन्ति ॥

१४८३—चञ्चूर्यन्ते ऽभितो लङ्कामस्माश् चा ऽप्यतिशेरते, ॥

भूमयन्ति स्व-सामर्थ्यं, कीर्तं नः कनयन्ति च. ॥२५॥

चञ्चूर्यन्त इत्यादि—लङ्कामभितः बाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च । '१९५। पर्य-
भिभ्यां च ।५।३।१।' इति सर्वैभयार्थे तसि: । चञ्चूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति ।
'२६।३।५। लुप-सद-१।३।१।२।४।' इति भावगर्हायां यह् । '२६।३।६। चर-फलोश्च
।७।४।८।७।' इत्यभ्यासस्य तुक् । '२६।३। उत्परस्यातः ।७।४।८।८।' इत्युत्तम् ।
असामांशापि अतिशेरते अतिशयिता भवन्ति च । स्वसामर्थ्यं भूमयन्ति वर्ध-
यन्ति । बहूनां भाव इति '१७।८।४। पृथ्वादिभ्य इमनिच् ।५।१।१।२।२।' । '२०।१।७।
बहोलींपो भू च बहोः ।६।४।१।५।८।' इति बहोभूर्भादेशः । इमनिजादिलोपश्च ।
भूमानं कुर्वन्तीति णिचि णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येतीष्वद्वावात् टिलोपयणादि-
परलोपः । विन्मतोलुगर्थमिति वचनाद्वा टिलोपः । किंच नोऽस्माकं कीर्तं कन-
यन्ति अल्पां कुर्वन्तीति । अमरा इति योज्यम् । अल्पां कुर्वन्तीति णिचि णाविष्ट-
वद्वावाद् '२०।१।९। युवा-ल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।५।३।१।६।४।' इति कनादेशः ॥

१४८४—दिशो व्यश्रुवते द्वसाम्,

त्वत्-कृतां जहति स्थितिम्,

क्षोदयन्ति च नः क्षुद्रा, ॥

हसन्ति त्वां विपद्-गतम्. ॥ २६ ॥

दिश इत्यादि—द्वसाः सन्तः दिशो व्यश्रुवते व्यामुवन्ति । स्थितिं व्यवस्थां
त्वकृताम् । '१३।७।३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।७।२।९।८।' इति त्वदादेशः । जहति

४४२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्नत-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः;

त्यजन्ति । विपद्रतं च त्वां हसन्ति । क्षुद्राः अल्पकायाः क्षोदयन्तीव क्षुद्रमि-
वाचक्षत इति । सुवने यो हि न्यकृतत्रिलोकः स कथं क्षुद्र उच्यते । ‘२०१५॥
स्थूल-दूर-।६।४।१५॥’ इत्यादिना यौ यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः ॥

१४८५—शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत्, ॥

उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥२७॥

शममित्यादि—नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा । ‘३३४३ ।
आभीक्षण्ये णमुल ।३।४।२२।’ । ‘२७६३। नोदात्त-।७।३।३४।’ इति वृद्धिप्रति-
षेधः । आभीक्षण्ये द्वे भवतः । परितः सर्वतो जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति ।
प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगत् पुनन्ति । हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशान्तोऽपि
किं नोज्जिहीषे नोत्तिष्ठसि । ‘ओहाङ् गतौ’ इत्यभ्यासस्य ‘२४९६। भृजामित्
।७।४।७६।’ । ‘२४९७। ई हलययोः-।६।१।३।’ इतीत्वम् ॥

१३८६—प्रोणोंति शोकस् चित्तं मे,

सत्वं संशाम्यतीव मे, ॥

प्रमार्दि दुःखमालोकं,

मुच्चाम्यूर्जं त्वया विना. ॥ २८ ॥

प्रोणोंतीत्यादि—हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं प्रोणोंति
आच्छादयति । सत्वं अवष्टमः संशाम्यतीव अपगच्छतीव । मां त्यजतीलर्थः ।
दुःखं च कर्तुं आलोकं प्रज्ञानं प्रमार्दि अपनयति । अतस्त्वया विना ऊर्जं बलं
मुच्चामि । अलसो भवामीत्यर्थः ॥

१४८७—केन संविद्रते-ना ऽन्यस् त्वत्तो बान्धव-वत्सलः, ॥

विरौमि शून्ये, प्रोणोंमि कथं मन्यु-समुद्धवम् ॥२९॥

केनेत्यादि—त्वत्तोऽन्यो बान्धववत्सलो नेति के न संविद्रते न जानते ।
‘२६९९। समो गमि-।१।३।२९।’ इति तद् । ‘२७०१। वेत्तेविभाषा ।७।१।७।’
इति रुद् । बन्धुरेव बान्धवः । प्रज्ञादित्याद॒० । अतोऽहं शून्ये बन्धुविरहिते
विरौमि फूलकरोमि । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्धवं शोकोत्पादं प्रोणोंमि
आच्छादयामि ॥

१४८८—रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस् त्वया, ॥

प्रमाणं नौपकाराणामवगच्छामि यस्य ते. ॥ ३० ॥

रोदिमीत्यादि—त्वया बन्धुना रहितत्वादनाथोऽस्मीति आत्मानमेव रोदिमि
न त्वां कृतकार्यम् । यस्य ते उपकाराणां प्रमाणमियत्तं नावगच्छामि ॥

१४८९—नेदार्नी शक्र-यक्षेन्द्रौ विभीतो, न दरिद्रितः, ॥

न गर्वं जहितो दृसौ, न क्षिश्रीतो दशाऽऽनन! ॥३१॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाषादशः सर्गः—४४३

नेदानीमित्यादि—इदानीं त्वयेवंभूते शक्यसेन्द्रौ न विभीतः न भयं
कुरुतः । '२४९२। भियोऽन्यतरस्याम् ।६।४।१५।' इति इत्वाभावपक्षे रूपम् ।
न दरिद्रितः दरिद्रौ न भवतः । '२४८२। इदरिद्रस्य ।६।४।१४।' इति हलादौ
क्षिति सार्वधातुक इत् । द्वौ न गर्वं जहितः परित्यजतः '२४९८। जहातेश्च
१६।४।११६।' इतीत्वम् । न क्षिक्षीतः क्षेत्रं नानुभवतः । '२४९७। ई हल्यघोः
१६।४।११३।' इतीत्वम् ॥

१४९०—त्वया ऽपि नाम रहिताः

कार्याणि तनुमो वयम् , ॥
कुर्मश च जीविते बुद्धिं,
धिक् तृष्णां कृत-नाशिनीम् ॥ ३२ ॥

त्वयेत्यादि—यद्यन्यं त्वया विना कार्याणि राज्याङ्गानि तनुमः प्रसारयि-
त्यामः । जीविते च बुद्धिं कुर्मः । तदिमां कार्यं जीविते च तृष्णां कृतनाशिनीं
विकृ । '२७९९। गर्हायां लडपि-जात्वोः ।३।३।१४२।' इति भविष्यति लट् ॥

१४९१—तृणेत्त्वा देहमात्मीयं,
त्वं वाचं न ददासि चेत् , ॥
द्राघयन्ति हि मे शोकं
स्मर्यमाणा गुणाम् तव ॥ ३३ ॥

तृणेत्त्वादि—मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि त्वं तर्हि आत्मीयं
देहं तृणेत्त्वा हन्मि । '२५४५। तृणह इम् ।७।३।१२।' हि असात् स्मर्यमाणा-
म्लव गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति दीर्घं कुर्वन्ति । णाविष्टवद्वावेन '२०१६।
ग्रिय-स्थिर—१६।४।१५।' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः ॥

१४९२—उन्मुच्य स्वजमात्मीयां
मां स्वजयति को हसन् , ॥
नेदयत्यासनं को मे,
को हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४ ॥

उन्मुच्येत्यादि—आत्मीयां स्वजं मालामुन्मुच्यापनीय देहात् हसन् परि-
तोपात् को मां स्वजयति स्वरिणं करोति । णाविष्टवद्वावात् '२०२०। विन्मतो-
लुक ।५।३।६५।' इति विनो लुक् । '२०१०। प्रकृत्यैकाच् ।६।४।१६३।' इति
टिलोपाभावः । को वा ममासनं नेदयति अन्तिकं करोति । अत्रापि णौ द्रष्टव-
द्वावात् '२०२४। अन्तिकबादयोर्नेदसाधौ ।५।३।६३।' इति अन्तिकशब्दस्य
नेदादेशः । कर्हि कदा को मे प्रियं वदति वदिष्यति । '२७८४। विभाषा कदा
कर्हो ।३।३।५।' इति भविष्यति लट् ॥

४४४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

१४९३—न गच्छामि पुरा लङ्का-
मायुर् यावद् दधाम्यहम्, ॥
कदा भवति मे प्रीतिस्,
त्वां पश्यामि न चेदहम्. ॥ ३५ ॥

न गच्छामीत्यादि—यावदहमायुर्धामि धारयिष्यामि । ‘२७८३। याव-
त्पुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४।’ इति भविष्यति लट् । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदा-
सत्तिमाह । प्रीतिर्हि लङ्काप्रवेश इति दर्शयन्नाह—चेद्यद्यहं त्वां जीवन्तं न
पश्यामि । वर्तमाने लट् । कदा कस्मिन् काले मे मम प्रीतिर्भवति भविष्यति ।
‘२७८४। विभाषा कदाकर्होः ।३।३।५।’ इति भविष्यति लट् ॥

१४९४—ऊर्ध्वं ग्रिये मुहूर्ताञ्जि
विहूलः क्षत-वान्धवः, ॥
मत्रे स्म हितमाख्यामि,
न करोमि तवा ऽप्रियम्. ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—मुहूर्तादूर्ध्वं उपरि अहं ग्रिये मरिष्यामि । क्षतबान्धव-
त्वात् विहूलः सन् । अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोडर्थं दर्शयति ।
तेन ‘२७८८। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।३।३।९।’ इति लोडर्थलक्षणे भविष्यति
लट् । लोडश्च प्रैपादिकः । ‘२५३८। ग्रियतेरुङ्गलिङोश्च ।३।३।६।१।’ इति चका-
रात् शितश्वात्मनेपदम् । अन्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म आख्या-
तवानहम् । ‘२७९१। अपरोक्षे च ।३।२।११।१।’ इति लट् । ममाग्रियं मा कापीं-
रिति पृष्ठः सन्नहं न करोमि तवाप्रियमिति न कृतवानस्मि । ‘२७८२। नन्वो-
र्विभाषा ।३।२।१२।१।’ इति पृष्ठप्रतिवचने लट् ॥

युग्मम्—३७—३८

१४९५—अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश् च भृश-दुःखिताः ॥
संश्रुत्य स्मा ऽभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे. ॥३७॥

अन्तःपुराणीत्यादि—अनन्तरं पौलस्त्यं रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपुराणि
पौराश्च दुःखिताः अभिधावन्ति स्म ढौकन्ते स्म । ‘२७७८। लट् सो ।३।२।११।१।’
इति भूतानयतनपरोक्षे लट् ॥

१४९६—मूर्धजान् स्म विलुच्चन्ति,
क्रोशन्ति स्मा ऽतिविहूलम्. ॥
अधीयन्त्युपकाराणां
मुहुर् भर्तुः प्रमन्यु च. ॥ ३८ ॥

तथा लक्ष्य-हये कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः —४४५

मूर्धजानित्यादि—[मूर्धजान्] केशान्विलब्धन्ति स्म अपनयन्ति स्म । अतिविहृलं अतिवैकृद्यं गुणप्रधानतो निर्देशः । क्रोशन्ति स्म फूत्कारं कुर्वन्ति स्म । अन्तःपुराणीत्यर्थः । भर्तुशोपकाराणां सुहुरधीयन्ति स्म । '११२० । इह स्त्रणे' । '६१३। अभीगर्थ-१२३४२।' इति कर्मणि पष्टी । प्रमन्यु-चेति क्रियाविशेषणं प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । 'प्रमन्यवः, इति पाठान्तरं प्रकृष्ट-शोका इत्यर्थः ॥

१४९७—रावणस्य नमन्ति स्म पौराः, सास्त्रा रुदन्ति च ॥'

भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम्—॥३९॥

रावणस्येत्यादि—पौराश्च रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति । पादावित्यर्थात् तत्सम्बन्धित्वात् । सास्त्राश्च सन्तः रुदन्ति च स्म । ततोऽनन्तरं रामः पौलस्त्यं विभीषणं आकुलं वचो भाषते स्म उक्तवान् ॥

१४९८—‘दातुः स्थानुर द्विपां मूर्धि यष्टुस् तर्पयितुः पितृन् ॥

युज्ञाऽभग्नाऽविपन्नस्य किं दशाऽऽस्यस्य शोचसि.४०

दातुरित्यादि—दशास्यो दाता, द्विपां मूर्धि स्थाता, यष्टा यज्ञानां, पितृन् तर्पयिता । '११५६। तृप तृसौ' तुरादिः । युधि देवादीनां संग्रामेऽभग्नः अविपन्नः । तस्यैवंविधस्य किं शोचसि शोच्यमेव नास्ति । वर्तमाने लद् ॥

१४९९—बोभवीति न सम्मोहो व्यसने स्म भवाद्वशाम् , ॥

किं न पश्यसि, सर्वोऽयं जनस् त्वामैवलम्बते.॥४१॥

बोभवीतीत्यादि—भवादशां युधमद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहोः अज्ञानं न बोभवीति अत्यर्थं न भवति । यद्भूकि रूपम् । एवं च सति स्वार्थो न हीयते । यतः किं न पश्यसि अयं सर्वो जनः त्वामैवलम्बते 'त्वमेव स्वामी' इति प्रतीक्षते ॥

१५००—त्वर्महसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं, जनस्या ऽस्य च शोक-भङ्गम्, ॥

धुर्ये विपन्ने त्वयि राज्य-भारो

मज्जत्यनूढः क्षणदा-चरेन्द्र !' ॥ ४२ ॥

**इति भट्टि-काव्ये तिड्डन्त-काण्डे लङ्घ-विलसितो
नामाऽष्टादशः सर्गः ॥**

त्वर्महसीत्यादि—तस्मात् भ्रातुरनन्तराण्यमिसात्कारादीनि कर्तुं त्वर्महसि युज्यसे । अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुं च । अन्यथा त्वयि

४४६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे पष्ठो वर्गः,

भुवे धुरं वहति विपन्ने विनष्टे सति हे क्षणदाचरेन्द्र ! राज्यभारः अनूढः अन्यै-
रनधिष्ठितः सन् मज्जति अधो याति शत्रुभिर्विनश्यति । तस्मात् त्वया समाहि-
तेन राज्यभारो वोढय इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलक्ष्णे श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘विभीषण-प्रलापो’ नाम

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अनविंशतिः सर्गः—

इतः प्रभृति लिङ्गमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र विध्यादिषु लिङ् । ततो-
अन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

१५०१—अप-मन्युस् ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान् ॥

‘अ-शोच्योऽपि ब्रजन्नस्तं सनाभिर् दुनुयान् न किम्.

अपमन्युरित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपमन्युः अपगतो
मन्युर्यस्य । प्रादिष्यो धातुजस्य बहुवीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च । रामं वाक्यमुक्त-
वान् । देव ! किमेवमभिधत्से अशोच्य इति । यतः सनाभिः सगोत्रोऽस्तं
ब्रजन् विनाशं गच्छन्न शोच्योऽपि सन् किं न दुनुयाद्वियोगेन अवश्यतया किं
नोपतापयेत् । निमष्ट्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥

१५०२—तं नो देवा विधेयासुर् येन रावण-वदू वयम् ॥

सप्ततांश् चाऽधिजीयास्म, संग्रामे च मृषीमहि.२

तं न इत्यादि—युपमद्वचनादात्मा मया स्थिरीकृतः किन्त्वदमाशंसे ।
तसुपायं नोऽसाकं देवा विधेयासुः । ‘२४६२। शु-मा-स्या-१६।४।६६’ इत्यनु-
वृत्ती ‘२३७४। एर्लिंडि ।६।४।६७।’ इत्येकारादेशः । येनोपायेन रावणवत्
सप्ततान् वयमधिजीयास्म । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते’ इति सक-
र्मकता । संग्रामे च मृषीमहि । लिङ्गश्चेति लिङः कित्वान्न गुणः । आर्धधातुक-
त्वान्न सलोपः । सर्वत्रैवाशिषि लिङ् ॥

१५०३—क्रियेरंश् च दशाऽस्येन

यथा अन्येनाऽपि नः कुले ॥

देवश्च नराऽहारा

न्यश्चश्च द्विषतां गणाः ॥ ३ ॥

क्रियेरश्चित्यादि—यथा दशास्येन नराहारा राक्षसाः देवश्च देवैः सहा-
श्चन्तो गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः । ‘४१८। विष्वरदेवयोश्च-१६।३।९२।’ हृत्या-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः४४७

दिना टेरादेशः । द्विपतां च गणाः न्यज्ञः नीचैरञ्जन्तः कृताः तिरस्कृताः । तथा नोऽस्माकं कुले अन्येनधिक्फियेरंश्च । आशंसायां कर्मणि लिङ् । कृषीरञ्जिति वा पाठः । आशिषि कर्मणि लिङ् ॥

१५०४—स एव धारयेत् प्राणानीहशे बन्धु-विष्णुवे, ॥
भवेदाश्वासको यस्य सुहच्छक्तो भवादशः ॥ ४ ॥

स एवेत्यादि—ईहशे बन्धुविष्णुवे बन्धुविनाशोऽपि स एव प्राणान् धारयेत् नियोगतो बिश्रुत्यात् । निमज्ज्ञे नियोगकरणे लिङ् । यस्य भवादशः सुहन्मित्रं शक्त आश्वासकः सान्त्वयिता भवेत् सम्भाव्येत् । सम्भावनायां लिङ् ॥

१५०५—म्रियेयोर्ध्वं मुहूर्ताद्धिं, न स्यासूत्वं यदि मे गतिः, ॥
आशंसा न हि नः, प्रेते जीवेम-दशमूर्धनि. ॥ ५ ॥

म्रियेयेत्यादि—यदि मे मम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवेः । लिङ् । तदा यस्मिन्मुहूर्ते रावणोऽपि नष्टः तस्मान्मुहूर्ताद्धूर्ध्वं म्रियेय । नियोगतः प्राप्तकालः । प्राणांस्त्यक्तवानहम् । अत्र प्राप्तकाले गम्यमाने '२८१८। लिङ् चोर्ध्वं-मौहूर्तिके । ३।३।१६४।' इति लिङ् । तत्र हि प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । '२५३। म्रियतेर्लुङ्गलिङ्गोश्च । १।३।६१।' इति तद् । ततः सार्वधातुकत्वात् शः । हि यस्मान्नोऽस्माकं नेयमाशंसा । यदशमूर्धनि दशानने प्रेते मृते त्वयि वा उशरणे जीवेम प्राणान् धारयिष्याम इति । अत्राशंसावचनस्योपपदत्वात् लिङ् ॥

१५०६—प्रकुर्याम वयं देशे गद्या तत्र कथं रतिम्, ॥

यत्र विंशति-हस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः' ॥ ६ ॥

प्रकुर्यामेत्यादि—यत्र देशे सोदर्यस्य भ्रातुर्विंशतिहस्तस्य न सन्भवोऽस्ति तत्र कथं वयं गद्या निन्द्यां रति प्रकुर्याम करिष्यामः । नैवेत्यर्थः । अत्र गद्या-यामित्यधिकृत्य '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।' इति कथ-मित्युपपदे भविष्यति लिङ् ॥

१५०७—आमन्त्रयेत तान् प्रह्लान्

मन्त्रिणो ऽथ विभीषणः— ॥

'गच्छेत त्वरितं लङ्कां,

राज-वेशम विशेत च. ॥ ७ ॥

आमन्त्रयेतेत्यादि—अथानन्तरं विभीषणः सदसि यैर्मन्त्रिभिः सह उस्थितः तान्मन्त्रिणः प्रह्लानामन्त्रयेत कर्मसु नियोगतः संहितवानित्यर्थः । निमज्ज्ञे नियोगकरणे लिङ् । तदेव दर्शयति । लङ्कां त्वरितं यूयं गच्छेत यात । गताश्च राजवेशम विशेत च । अत्र विधौ प्रेषणे लिङ् । स हि सर्वलकाराणामपवादः ॥

१५०८—आददीर्घं महाऽर्हणि तत्र वासांसि स-त्वराः ॥

उक्तुनीयात सत्-केतून् निर्हरेताऽङ्ग्य-चन्दनम्. ॥८॥

४४८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्पे पष्ठो वर्गः;

आददीध्वमित्यादि—तत्र राजवेशमनि वासांसि महार्हाणि महामूल्यानि सत्वरा आददीध्वं गृह्णीत । ‘२४८३। श्वाभ्यस्तयोरातः ।६।४।११२। इत्याकार-लोपः । सत्केतुन् शोभनध्वजान् इद्धुनीयात ऊर्ध्वाकरिष्यथ । ‘२५५८। प्वादीनां हस्तः ।७।३।८०।’ ‘२४९७ ई हल्यवोः ।६।४।११३।’ अश्यचन्दनं सचन्दनका-षानि निर्हरेत् निर्गमयत ॥

१५०९—मुञ्चताऽऽकाश-धूपांश्च, ग्रथनीयात स्त्रजः शुभाः, ॥

आनयेता ऽमितं दारु कर्पूराऽगुरु-कुङ्कुमम् ॥ ९ ॥

मुञ्चेतेत्यादि—धूपघटिकाभिराकाशधूपांश्च मुञ्चेत प्रवर्तयेत् । स्त्रजः पुष्प-मालाः शुभाः ग्रथनीयात गुम्फिष्यथ । ‘१६।१०। श्रन्थ श्रन्थ सन्दर्भे’ इति त्रयादि: । दारु काष्ठं अमितं प्रभूतं कर्पूरागुरुकुङ्कुमं च आनयेत । सर्वत्र विघौ लिङ् । पुषादिप्रयोगश्च ॥

१५१०—उहोरन् यज्ञ-पात्राणि,

ह्रियेत च विभावसुः, ॥

त्रियेत चाऽज्यमृतिविग्निः,

कल्प्येत च समित्-कुशम् ॥ १० ॥

उहोरन्नित्यादि—यज्ञपात्राणि सुगादीलि उहोरन् आनीयन्ताम् । विभाव-सुश्रामिः ह्रियेत । क्रतिविग्निः आज्यमपि त्रियेत । समित्कुशं कल्प्येत च क-लप्यम् । सर्वत्र विघौ कर्मणि लिङ् ॥

१५११—स्नानीयैः स्नापयेताऽशु, रम्यैर् लिम्पेत वर्णकैः, ॥

अलङ्कुर्यात रक्षेश्च रावणाऽहैर् दशाऽनन्तम् ॥ ११ ॥

स्नानीयैरित्यादि—यथा स्वविहितं च कृत्वा रम्यैः स्नानीयैर्दशाननं राक्ष-साधिपं स्नापयेत स्नापयिष्यथ । ‘ग्लास्नावनुवामां च’ इति विकल्पेन मित्वम् । तत्र ‘ज्वल-ह्लनमामनुपसर्गाद्वा’ इति वाग्रहणमनुवर्तते । वर्णकैश्चन्दनादिभिः रम्यैर्लिम्पेत विलेप्यथ । रक्षेश्च रावणाहैर्नित्यनैमित्तिकैरलकुर्यात अलंकरिष्यथ ॥

१५१२—वासयेत सु-वासोभ्यां

मेध्याभ्यां राक्षसाऽधिपम्, ॥

क्रतिविकू स्वगिवणमादध्यात्

प्राङ्ग-मूर्धानं मृगाऽजिने ॥ १२ ॥

वासयेतेत्यादि—सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां पूताभ्यां वासयेत च आच्छाद-यिष्यथ । क्रतिविकू यज्ञवा स्वगिवणं कृत्वा मालाभूषितं कृत्वा मृगाजिने प्राङ्गमू-र्धानं प्राच्यां मूर्धां यस्य पूर्वशिरसमादध्यात् स्थापयेत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ४४९

१५१३—यज्ञ-पात्राणि गात्रेषु चिनुयाच् च यथा-विधि, ॥

जुहुयाच् च हविर् वह्नौ, गायेयुः साम सामगाः । १३

यज्ञपात्राणीत्यादि—स एव यथाविधि यथाक्रमं यज्ञस्य पात्राणि स्वग-
दीनि गात्रेषु विचिनुयात् । हविराज्यं वह्नौ जुहुयात् । सामगाः छान्दोगाः साम-
च गायेयुः । सर्वत्र विधौ लिङ् ॥

१५१४—गत्वा उथ ते पुरीं लङ्घां

कृत्वा सर्वं यथोदितम् ॥

समीपेऽन्त्याऽहुतेः साऽस्त्राः

प्रोक्तवन्तो विभीषणम्—॥ १४ ॥

गत्वेत्यादि—अथानन्तरं ते मत्रिणः लङ्घां गत्वा यथोदितं च कृत्वा ।
अन्त्याहुतेस्त्रिताहुतेः अनन्तरं सास्त्राः सत्रायाः विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥

१५१५—'कृतं सर्वं यथोदिष्टं, कर्तुं वह्नि-जल-क्रियाम् ॥

प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्व-वन्धुभिः ॥ १५ ॥

कृतमित्यादि—यथोदिष्टं यथाविहितं सर्वमसामिः कृतं त्वमिदार्नीं आतुर्ब-
हिक्रियां जलक्रियां च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेथाः । प्रार्थनायां लिङ् ॥

१५१६—अज्ञ-वन् नोत्सहेथाम् त्वं,

धेया धीर-त्वम्-च्युतम्, ॥

स्थेयाः कार्येषु बन्धूना,

हेयाः शोकोद्भवं तमः ॥ १६ ॥

अज्ञवदित्यादि—शोकादप्रवर्तमानं पुनराहुः । अज्ञवत् किं नोत्सहेथाः
किमवसीदसि गर्हितमेतत् । '२८०१। किं वृत्ते लिङ्गलौटै । ३।३।१४४' इति
गर्हायां लिङ् । इयं चासाकमाशंसा । यतु धीरत्वं धैर्यं अच्युतं [अक्षतं]
धेया: धास्यसि । बन्धूनां च कार्यं स्थेयाः स्यास्यसि । शोकोद्भवं च तमो हेया-
स्त्वक्षयसि । सर्वत्राशिपि लिङ् । आर्धधातुकत्वात् । '२३७४। एर्लिङ्गि । ६।४।६७'

इत्यसंयोगादेरेत्वम् ॥

१५१७—नावकल्प्यमिदं, ग्लायेद् यत् कुच्छेषु भवानपि ॥

न पृथग्-जन-वज्र जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः ॥ १७

नावकल्प्यमित्यादि—अन्यच्च नावकल्प्यमिदं न सम्भाव्यमेतत् येन कुच्छेषु
दुःखेषु भवानपि ग्लायेत् ग्लानिं याति । अनवकृत्सौ असम्भावनायां '२८०२।
अनवकृत्स्यमर्थयोः—। ३।३।१४५' इत्यादिना लिङ् । सार्वधातुकत्वात् '२३७८।

४५० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः ,

वान्यस्य—।६।४।६८।' इत्येत्वं न विकल्प्यते । यसात् पण्डितो जनः पृथग्जनवत्
अपणिडतवत् जातु कदाचिदपि न प्रमुह्येत् न मोहं यातीति सम्भावयामः ।
‘२८०४। जातुयदोर्लिङ् ।३।३।१४७।’ इत्यनवकृत्सौ लिङ् ॥

१५१८—यज्ञ यत्र भवांस् तिष्ठेत्,

तत्रा अन्यो रावणस्य न, ॥

यज्ञ यत्र भवान् सीदेन्

महाद्विस् तद् विगर्हितम् ॥ १८ ॥

यज्ञेत्यादि—यत्र देशे काले वा भवांस्तिष्ठेत् तत्र यज्ञ अन्यो रावणस्य
कस्तिष्ठेत् अवस्थानं कः करिष्यति । नैतत्सम्भावयामः तस्य तत्र न्यूनत्वात् ।
अन्यस्मिन्नवकृत्सिः यच्छब्देनोपपदेन योगात् ‘२८०५। यज्ञयत्रयोः ।३।३।१४८।’
इत्यनवकृत्सौ भविष्यति लिङ् । यज्ञेति निपातसमुदायो यच्छब्दस्यार्थं वर्तते ।
किं च यत्र देशे काले वा यज्ञ भवान् सीदेत् अवसादं करोतीति महाद्विः
पण्डितैः विगर्हितं निन्दितम् । गर्हायां चेति सर्वलकाराणामपवादो लिङ् ।
‘यज्ञयत्रयोः’ इत्यनुवर्तते । अनवकृत्साविति निवृत्तम् ॥

१५१९—आश्र्यं, यज्ञ यत्र त्वां

प्रब्रूयाम वर्यं हितम्,

अपि साक्षात् प्रशिष्यास् त्वं

कृच्छ्रेष्ठिन्द्र-पुरोहितम् ॥ १९ ॥

आश्र्यमित्यादि—यत्र देशे काले वा यज्ञ यद्यमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम
तदाश्र्यं विचित्रमेतत् । ‘२८०७। चित्रीकरणे च ।३।३।१५०।’ इति लिङ् ।
‘२८०५। यज्ञयत्रयोः ।३।३।१४८।’ इति वर्तते । त्वामित्यकथितं कर्म । अतस्वं
कृच्छ्रेष्ठु व्यसनेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं बृहस्पतिं प्रशिष्याः बाढं शिक्षयसि ।
‘२८०९। उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।३।३।१५२।’ अपिशब्दस्योपपदत्वात् समर्थत्वं
चानयोर्बाहुमित्येतस्मिन् अर्थं । ‘२४८६। शास इदङ् हलोः ।६।४।३।४।’ ‘२४१०।
शासि-वसि—।८।३।६०।’ इत्यादिना षष्ठम् ॥

१५२०—कामो जनस्य—‘जह्यास् त्वं ग्रमादं नैर्झताऽधिप !’ ॥

उत द्विषोऽनुशोचेयुर् विष्णुवे, किमु बान्धवाः ॥२०॥

काम इत्यादि—हे नैर्झताधिप ! रक्षसां नाथ ! त्वं ग्रमादं जह्याः त्यज ।
अस्य जनस्य पौरस्य काम इच्छा । ‘२८१०। कामप्रवेदनेऽक्षिति ।३।३।१५३।’
इति लिङ् । कविच्छब्दस्याप्रयोगात् । कामप्रवेदनं च जनाभिप्रायप्रकाशनम् ।
अन्यज्ञ अस्मिन् विष्णुवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि उत अनुशोचेयुः अनुशोचन्ति
किमु बान्धवाः । ‘२८०९। उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।३।३।१५२।’ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सगोः ४१।

१५२१—स भवान् भ्रातुन्वद् रक्षेद् यथावदखिलं जनम् , ॥
न भवान् संप्रमुह्येच् चेदाश्वस्युश् च निशाचराः , २१'

स इत्यादि—चेद्यदि भवान् सम्प्रमुह्येत् मोहं न गच्छेत् तदा स भवान् आतृत् यथा आत्रा जनो रक्षयते तद्वत् अखिलं जनं यथावत् सम्यक् रक्षेत् । एते च निशाचरा आश्वस्युराश्वासं गच्छेयुः । '२८१३। हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३।३। १५६।' अत्र प्रमोहो हेतुः जनरक्षणं निशाचराश्वासनं च हेतुमत् । श्वसेरदादि-त्वाच्छपो लुक् । आश्वसेयुरिति पाठान्तरम् ॥

१५२२—ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरभ्नि-जल-क्रियाम् . ॥

प्रोक्तवान् कृत-कर्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम् . २२
तत इत्यादि—ततो वचनानन्तरं भ्रातुरभ्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं गतवान् । अथ कृतकर्तव्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्तवान् ॥

१५२३—अम्भांसि रुक्म-कुम्भेन

सिञ्चन् मूर्धि समाधिमान्— ॥

'त्वं राजा रक्षसा लङ्का-
मवेक्षेथा विभीषण ! ॥ २३ ॥

अम्भांसीत्यादि—रुक्मकुम्भेन स्वर्णकलशोनाम्भांसि जलानि मूर्धि सिञ्चन् पातयन् रामः प्रोक्तवानिति पूर्वेणान्वयः । हे विभीषण ! (समाधिमान् ध्यानमान्) त्वमद्यप्रभृति रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः कार्याकार्यनिरूपणेन तु-क्ष्यसि ॥

१५२४—कुञ्जाननुनयेः सम्यक् ,
धनैर्लुब्धानुपार्जयेः , ॥
मानिनो मानयेः काले,
त्रस्तान् पौलस्त्य ! सान्त्वयेः . ॥ २४ ॥

कुञ्जानित्यादि—हे पौलस्त्य ! कुञ्जाननुनयेः प्रसादयिष्यसि । ये लुब्धा-स्तान् धनेनोपार्जयेः दानेन गृहीयसि । मानिनः सत्कारोचिते काले मानयेः पूजयिष्यसि । त्रस्तान् भीतान् सान्त्वयेः समाश्वासयिष्यसि । सर्वत्र निमन्त्रणे नियोगकरणे प्रार्थनायां वा लिङ् ॥

१५२५—इच्छा मे परमा, ५५नन्देः कथं त्वं वृत्र-शत्रुन्वत् , ॥

इच्छेद्वि सुहृदं सर्वो वृद्धि-संस्थं यतः सुहृत् . ॥२५॥

इच्छेत्यादि—इयं च मे इच्छा महती । यत्वं वृत्रशत्रुवदिन्द्र इव कथमा-नन्देः मुदितो भविष्यसि । '२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्गलोटौ । ३।३। १५७।' इति

१५२ भट्टि-काव्ये—वतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पैष्ठो वर्गः,

लिङ् । इच्छार्थस्य धातोरुपपदत्वात् । यतः सर्वं एव सुहृत् सुहृदं वृद्धिसंस्थं
उदयस्थमिच्छेत् इच्छति । ‘२८१६। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ।३।३।१६०।’
इति लिङ् ॥

१५२६—वर्धिषीष्ठाः स्वजातेषु,
वध्यास् त्वं रिपु-संहतीः, ॥
भूयास् त्वं गुणिनां मान्यस् ,
तेषां स्थेया व्यवस्थितौ. ॥ २६ ॥

वर्धिषीष्ठा इत्यादि—स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्वं वर्धिषीष्ठाः
वृद्धिमान् भविष्यसि । आशिषि लिङ् । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि सर्वत्र । रिपुसंहतीः
शत्रुसमूहान् वध्याः विनाशयिष्यसि । ‘२४३३। हनो वध लिङि ।२।४।४।२।’
भूयाश्च गुणिनां मान्यः । श्रुतशीलवतां मानार्हश्च भविष्यसि तेषां च गुणिनां
व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाः स्थाप्यसि ॥

१५२७—धेयास् त्वं सुहृदां प्रीतिं,
वन्दिषीष्ठां दिवौकसः, ॥
सोमं पेयाश् च, हेयाश् च
हिंस्वा हानि-करीः क्रियाः. ॥ २७ ॥

धेया इत्यादि—त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः जनयिष्यसि । दिवौकसो देवान्व-
न्दिषीष्ठाः प्रणास्यसि । सोमं पेयाः पास्यसि । तथा हिंस्वाः परोपघातिकाः हानि-
करीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यक्ष्यसि ॥

१५२८—अवसेयाश् च कार्याणि धर्मेण पुर-वासिनाम् , ॥
अनुरागं क्रिया राजन् ! सदा सर्व-गतं जने. ॥ २८॥

अवसेया इत्यादि—पुनः पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेणावसेयाः
समाप्त्यसि । ‘१२२२। पोऽन्तकर्मणि’ । हे राजन् ! अत्र जने अनुरागं सर्वगतं
सर्वव्याप्तिं क्रियाः करिष्यसि ॥

१५२९—धानिषीष्ट त्वया मन्युर्, ग्राहिषीष्ट समुन्नतिः, ॥
रक्षोभिर् दर्शिषीष्ठास् त्वं, द्रक्षीरन् भवता च ते. २९

धानिषीष्टेत्यादि—मन्युः क्रोधः त्वया धानिषीष्ट हनिष्यते । चिष्वद्वावो
वृद्धिर्वत्वं च । समुन्नतिरभ्युच्यः ग्राहिषीष्ट ग्रहीष्यते । रक्षोभिर्दर्शनपरैर्दर्शिषी-
ष्ठाः त्वं द्रक्ष्यसे । ते च राक्षसाः भवता दर्शनपरेण च द्रक्षीरन् । अचिष्व-
द्वावपक्षः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशितमः सर्गः— ४५३

१५३०—मन्युं वध्या भट-वध-कृतं बाल-वृद्धस्य राजन् !,
शास्त्राऽभिज्ञाः सदसि सु-धियः सन्निधिं ते क्रियासुः,
संरंसीष्टाः सुर-मुनि-गते वर्त्मनि प्राज्य-धर्मे,
संभुत्सीष्टाः सु-नय-नयनैर् विद्विषामीहितानि.' ३०

इति भट्टि-काच्ये तिड्न्त-काण्डे लिङ्-विलसितो
नामैकोनविंशति-तमः सर्गः ॥

मन्युमित्यादि—अन्यच्च हे राजन् ! बालानां वृद्धानां च । सर्वो द्रन्दो विभा-
षेकवृद्धवतीति बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धम् । तस्य मन्युं शोकम् । भटवधकृतं
भटानाम् पितृपुत्रादीनां च यो वधः तकृतम् । वध्याः प्रियवचनार्थप्रदानादि-
भिरपनेष्यसि । शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थकुशलाः ते तव सदसि सभायां सन्निधिं
क्रियासुः सन्निहिता भवन्त्वलर्थः । सुरैर्मुनिभिश्च गते सेविते वर्त्मनि मार्गे
प्राज्यधर्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्टाः रंस्यसे । द्विषां शत्रूणां ईहितानि चेष्टितानि सुन-
यनयनैः शोभनाः ये नयाः तैरेव नयनेश्चक्षुभिरिवावस्थितैः सम्भुत्सीष्टाः जानी-
याः ज्ञास्यसि । 'तुध अवगमने' । एकाचो बशो भए ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽस्यया व्याख्यया समलक्ष्यते श्री-भट्टि-काच्ये—
चतुर्थे तिड्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे पष्ठः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र 'लोट च' इति वचना-
द्विध्यादिष्वर्थेषु लोटः । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

१५३१—समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनाऽऽत्मजः—॥

दिष्ट्या वर्धस्व वैदेहि ! हतस् त्रैलोक्य-कण्टकः ॥१॥

समुपेत्येत्यादि—ततोऽनन्तरं पवनात्मजः रामाज्या सीतां समुपेत्य
समुपागम्योक्तवान् । हे वैदेहि ! रावणस्त्रैलोक्यस्य प्रतोदकत्वात् कण्टको हतस्ते
दिष्ट्या प्रियवचनेन वर्धस्व नियोगतो वर्त्स्यसीति । निमन्त्रणे लोटः ॥

१५३२—अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्र-मानसाः ॥

रक्षिकास् तव राक्षस्यो, गृहाणैतासु मत्सरम् ॥२॥

अनुजानीहीत्यादि—अनुजानीहि अनुजां प्रयच्छ । प्रार्थनायां लोट । येन
मयैता राक्षस्यस्तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाशयाः हन्यन्तां विनाश्यन्ताम् ।

४५४ भद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गत-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

अत्र विधौ कर्मणि लोट् । तस्मादेतासु मत्सरं गृहण जनय । प्रार्थनायां लोट् ।
येन गृहीतकोधा मामनुज्ञास्यसि ॥

१५३३—तृणहानि दुराऽऽचारा घोर-रूपाऽऽशय-क्रियाः, ॥

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु, कुरु निष्ठुरम् ॥ ३ ॥

तृणहानीत्यादि—एता दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः कूराणि आकारा-
भिरायानुष्टुनानि यासां तास्तुणहानि हनिष्यामि । तदेतासु हिंसा हिंसनशी-
ला तव बुद्धिर्भवतु । निष्ठुरं च नैष्टुर्यं कुरु । भावप्रधानो निर्देशः ॥

१५३४—पश्चिमं करवामैतत् प्रियं देवि ! वर्यं तव, ॥'

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाऽऽशया ॥ ४ ॥

पश्चिममित्यादि—हे देवि ! किमत्र विचारितेन तव पश्चिममन्त्यं प्रियं
एतद्वयं करवाम करिष्यामः । अस्मद् एकत्वे बहुवचनमन्यतरस्याम् । ततोऽन-
न्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥

१५३५—‘उपशाम्यतु, ते बुद्धिः पिण्ड-निर्वेश-कारिषु ॥

लघु-सत्वेषु, दोषोऽयं यत्-कृतो, निहतोऽसकौ ॥५॥

उपेत्यादि—लघुसत्वेषु खीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य ग्रासस्य नि-
र्वेशो निष्क्रयः तत्कारिषु ते बुद्धिरूपशाम्यतु सकरुणा भवतु । सर्वत्र विधौ लोट् ।
किमिति चेत् यत्कृतो यज्ञनितोऽयं दोपः ममैताभिः कृतः । असकौ असौ राव-
णो निहतो व्यापादितः । कुरसायाम् ‘२०२६। अव्ययसर्वेनान्नामकच् प्राकृदः
।६।३।७।१’ इति अकच् ॥

१५३६—न हि प्रेष्य-वधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः, ॥

एधि कार्य-करस् त्वं मे, गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६॥

नहीत्यादि—अन्यच्च न हि नैव घोरं प्रेष्यवधं करवाणि करिष्यामीतीत्यम्
मतिस्तवाप्यस्तु । ‘२१९५। आशिपि लिङ्गलोटौ ।३।३।३७३।’ इति लोट् । अत-
स्तवं कार्यकरः कार्यकरणे अनुकूलः । आनुलोम्ये टः । एधि भव । ‘२४६९।
भसोरलोपः ।६।४।१११।’ । ‘२४७। ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।६।४।११९।’ ।
एत्वस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वे ‘२४२५। हुक्षलभ्यो हेर्धिः ।६।४।१०१।’ कार्य-
माह । गत्वा प्रवद राघवं ममादेशादू ब्रूहि ॥

किं मया वक्तव्यमिति चेत्तदाह—

१५३७—‘दिद्वक्षुरू मैथिली राम ! पश्यतु त्वाऽविलम्बितम्’.

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥

दिद्वक्षुरित्यादि—हे राम ! द्रष्टुमिच्छुमैथिली सीता अविलम्बितं द्रुतं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशेषितमः सर्गः— ४५५

त्वा त्वां पश्यतु । सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् । स पवनारमज्जत्थेति यथाज्ञापय-
सीति प्रतिज्ञाय स्तीकृत्य गत्वा राघवमुक्तवान् ॥

किमित्याह—

१५३८—'उत्सुकाऽनीयतां देवी काकुत्स्य-कुल-नन्दन ! ॥'

क्षमां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वराऽलोक्य विभीषणम्
उत्सुकेत्यादि—हे काकुत्स्यकुलनन्दन ! उत्सुका देवी आनीयतामिति ।
प्रार्थनायां कर्मणि लोट् । एवमुक्ते रावणवधे महति प्रयासेऽकृतेऽपि जनवाद-
भयात् न तथा सह वासः कार्यं इत्यभिप्रायेण । राघवः क्षमामङ्गुष्ठेन लिखित्वा
विनिश्चस्य स्वरालोक्य आकाशं दृष्ट्वा । स्वरित्यव्ययम् । विभीषणमुक्तवानिनि
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१५३९—उक्तवान् राघवः—'सीतामानया ऽलंकृतामिति.' ॥

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ९ ॥

उक्तवानित्यादि—सीतामलंकृतामानयेति राघव उक्तवान् । विधौ लोट् ।
तेन विभीषणेन गत्वा प्रणम्य च मैथिल्युक्ता मधुरं वचः ।

१५४०—'जहीहि शोकं वैदेहि ! प्रीतये धेहि मानसम् , ॥

रावणे जहिहि द्वेषं, जहाहि प्रमदा-वनम् . ॥ १० ॥

जहीहीत्यादि—शोकं पतिवियोगं जहीहि '२४९८। जहातेश्च । ६।४।११६।'
इत्यन्यतरस्यामित्वमीत्वं च । '२४९९। आचहौ । ६।४।११७।' इत्याकार इति
रूपत्रयम् । प्रीतये प्रीत्यर्थं पुनर्मानसं धेहि वटयस्त्व । '२४७। ध्वसोरेण्ड्रावस्या-
सलोपश्च । ६।४।१११।' । रावणे रावणविषये द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टवात् ।
प्रमदावनं अशोकवनिकां जहाहि । पत्युरन्तिकं याहीत्यर्थः । सर्वत्र विधौ लोट् ॥

१५४१—स्नाहानुलिम्प धूपाय,

निवस्स्वाऽविध्य च स्नानम् , ॥

रत्नान्याऽमुञ्च, संदीप्ते

हविर् जुहुधि पावके, ॥ ११ ॥

१५४२—अद्धि त्वं पञ्च-गव्यं च,

छिन्धि सरोध-जं तमः, ॥

आरोह शिविकां हैमीं,

द्विषां जहि मनोन्रथान् . ॥ १२ ॥

स्नाहीत्यादि—शोकद्वयं मिश्रेण व्याख्यातम् । स्नाहि स्नानं कुरु । ततः कायशु-
र्थं सदनुपदतं पञ्चगव्यमद्धि भक्ष्य । '२४२५। हु-फलम्भ्यो हेर्विः । ६।४।१०।१।'

४५६ भद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्नत-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

गोरेतानि गव्यानि । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् । पञ्चगव्यानि समाहृता-नीति पात्रादिदर्शनान्न ढीप् । ततः पवित्रीकृतकाथा सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि । ततः सामिनं गन्तुमनुष्टितदेवकार्या सती त्वमालिम्प समालभस्त्र । ततो निव-स्त्र आच्छादय । ‘१०९२। वस आच्छादने’ अदादित्वाच्छपो लुक । धातुस-कारस्य परगमनम् । ततो धूपाय धूपितमामानं कुरु । धूपेरायप्रत्ययः । आविध्य च सज्जं मालां शिरस्याक्षिप । ‘१२५७। व्यथ तादने’ । इयनि ‘२४१२। ग्रहि ज्या-१६।१६।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । रत्नान्यामुच्च विन्यसेत्यमर्थवशात् क्रियाक्रमो द्रष्टव्यः । यथा देवदत्तं भोजय स्नापय उद्धर्तयेति । किं च संरोधजं तमः अस्वतत्रीकरणं शोकं छिन्निय अपनय । हैमीं शिविकां सौवर्णयानमारोह अवितिष्ठ । सर्वत्र भर्तुर्नियोगकरणे लोट् । तामारुढा द्विपां मनोरथान् हृदये स्थितानभिप्रायान् जहि नाशय । हाँ परतो ‘२४३। हन्तेर्जः।६।४।३६।’ ॥

१५४३—तृणेदु त्वद्-वियोगोत्थां राजन्यानां पतिः शुचम्, ॥
भवतादधियुक्ता त्वमत उधर्व स्व-वेशमनि. ॥ १३ ॥

तृणेद्वित्यादि—गतायां त्वयि राजन्यानां क्षत्रियाणां पती रामः शुचं शोकं त्वद्वियोगोत्थां त्वद्वियोगप्रभवाम् । ‘२९१६। सुपि स्यः।३।२।४।’ इति कः । ‘उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य’ इति पूर्वसवर्णः । तृणेदु हिनस्तु । अतः अस्मात्कालादूर्ध्वं कालं स्ववेशमनि अयोध्यायां अधियुक्ता त्वं भवतात् भूयाः । ‘२१९७। तुद्योः-।७।१।३।’ इति तातङ् ॥

१५४४—दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाऽध्वरे, ॥

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम्. ॥ १४ ॥

दीक्षस्वेत्यादि—तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व दीक्षिता भूयाः । आशिषि लोट् । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व हृष्टा भव । हहापि कर्मणि लोट् । प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥

१५४५—अयं नियोगः पत्युम् ते, कार्या नाऽत्र विचारणा, ॥

भूपया ऽङ्गं, प्रमाणं चेद्, रामं गन्तुं यतस्व च. ॥ १५ ॥

अयमित्यादि—तत्र पत्युरयं नियोगः यत्कृतः स्नानादिव्यापारः । अत्र वस्तुनि विचारणा न कार्या किमेवं न वेति । एतत्प्रमाणं चेत् भूपयाङ्गं स्नानादि-पूर्वकमलङ्कुरु । रामं गन्तुं यतस्व ॥

१५४६—मुदा संयुहि काकुत्स्थं,

स्वयं चा ४५मुहि सम्मदम्, ॥

उपेहृष्टं मुहूर्तात् त्वं

देवि ! राघव-सन्निधिम्. ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-हृपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशेषितमः सर्गः—४५७

मुदेत्यादि—गत्वा च काकुत्स्यं मुदा हर्षेण संयुहि मिश्रय । 'यु मिश्रो' । तत्र गमनेन स्वयं च सम्मदं हर्षं प्रामुहि '३२४५। प्रमदसंमदौ हर्षे ।३।३।६८।' । सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् । हे देवि ! असान्मुहूर्तादृधर्वं राघवसज्जिधिम् । राघवः सज्जिधीयते यस्मिन् प्रदेशे इति '३२७१। कर्मण्यधिकरणे च ।३।३।९३।' इति किप्रत्ययः । तं त्वमुपेहि गच्छ ॥

१५४७—उर्ध्वं मुहूर्तादहो ऽङ्ग ! स्वामिनी स्म भव क्षितेः ॥

राज-पती-नियोग-स्थमनुशाधि पुरी-जनम्. ॥१७॥

ऊर्ध्वमित्यादि—तथा मुहूर्तादृधर्वं क्षितेः स्वामिनी भव स्म । अङ्गेति सम्बोधनपदम् । अत्र '२८१९। से लोट् ।३।३।६५।' इत्यनेन प्रैषे लोट् । तत्र हि '२८१७। प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।३।३।६३।' इति और्ध्वमौ-हूर्तिक इति च वर्तते । प्राप्तकालतायां लोट् । राघवसज्जिधिं गन्तुं क्षितेः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकाला देवी । अन्यथा कालातिक्रमे मत्ति विरक्तेति रामो विरज्यते । अन्यच्च इयमस्माकमाशंसा । त्वं राजपतीनियोगस्यं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीस्थमयोध्यावस्थितं जनं अनुशाधि विधेयीकुरु । आशिषि लोट् । '२४८७। शा हौ—१।४।३५।' इति शादेशः । तस्य समानाश्रयत्वाद्विसिद्धत्वे '२४२५। हु-क्षलभ्यो हेतिः ।६।४।१०३।' ॥

१५४८—उत्तिष्ठस्व मते पत्युर, यतस्वा ऽलङ्कृतौ तथा, ॥

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं मही-पतिम्. ॥१८॥

उत्तिष्ठस्येत्यादि—तसाम्प्रार्थयेऽहं पत्युर्मते अभिप्राये मत्समीपमागन्त-व्यभिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं घटस्व । '२६९। उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।१।३।२४।' इति तद्वा । तथा अलङ्कृतौ अलङ्करणे यतस्व यत्वं कुरु । लज्या कदाचिज्ञोत्सहेतेति पुनःपुनरभिधानं अविरुद्धम् । यथा ज्ञाहीत्यादि भूपयाङ्गमिति मन्यते तेन वारद्वयमुक्तमेवं अलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्शनार्हम् । '२८२२। अर्हे कृत्य-तृचश्च ।३।३।१६।' इति अवश्यद्रष्टव्ये वा आवश्यके '३३।१। कृत्याश्च ।३।३।१७।' इति संदृष्टुं प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रार्थनायां लोट् । '२६८। समव-प्र-वि-भ्यः स्थः ।१।३।२२।' इति तद्वा ॥

१५४९—अनुष्टाय यथाऽदिष्टं नियोगं जनकाऽऽत्मजा ॥

समारूढवती यानं पट्टांशुक-वृत्ताऽनना. ॥१९॥

अनुष्टायेत्यादि—श्लोकत्रयं एवमुक्ता भर्तुर्यथोदिष्टं नियोगं ज्ञानादिकम-नुष्टाय कृत्वा जनकात्मजा मां कश्चिन्माद्राक्षीदिति पट्टांशुकवृत्तानना यानं शिविकामारूढवती पत्युरन्तिकं च गत्वा यानादवतीयेत्यर्थात् ॥

१५५०—लज्जाऽननता विसंयोग-दुःख-स्मरण-विह्वला ॥

साऽस्मा गत्वा ऽन्तिकं पत्युर् दीना रुदितवत्यसौ.२०

४५८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्नन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

लज्जानतेत्यादि—लज्जा आनता वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्वरणेन
विहङ्गला साक्षा दीना सा पत्युरनितकं गत्वा सीता रुदितवती ॥

१५५१—प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहस् ततस् तामुक्तवान् नृपः ॥

इच्छा मे-‘ना ऽसददे सीते ! त्वामहं गम्यतामतः’ ॥२१

प्राप्तेत्यादि—ततोऽनन्तरं नृपो रामः ‘रावणः किमस्यां खण्डितचारित्र-
शीलो न वा’ इति प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्तामुक्तवान् । किमित्याह—हे सीते !
ममेयमिच्छा यत्त्वामहं नाददे न गृह्णामि । ‘२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्गलोटौ
।३।३।१५७।’ इति लोट । अतोऽनिच्छातः कारणाद्यथेष्ट गम्यताम् ॥

किमिति नेच्छति चेदाह—

१५५२—रावणाऽङ्क-परिश्लिष्टा त्वं हूल-लेख-करी मम ॥

मतिं बधान सुग्रीवे, राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ॥२२॥

रावणेत्यादि—रावणाङ्कपरिश्लिष्टा हरणसमये रावणोऽसङ्गे स्थिता सती
परिश्लिष्टा परिमृदितवती त्वं मम हूलेखकरी चेतःपीडनशीला । ‘२९३४। कृतो
हेतुताच्छील्य-।३।२।२०।’ इति टः । ‘९८८ हृदयस्य हृदण्णलास-।६।३।५०।’
इति हृदादेशः । कमहं शरणं यास्यामीति चेदाह—सुग्रीवे मतिं बधान वस्त्रीया:
उत्पादय । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा अनुगृहाण स्वीकुरु ॥

१५५३—अशान भरताद् भोगान्, लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा, ॥

कामाद् वा याहि, मुच्यन्तामाशा राम-निवन्धनाः ॥२३

अशानेत्यादि—भरताद्वा भोगानशान भुझक्षव । सर्वत्र ‘२५५७। हलः
शः शानउज्जौ ।३।१।८३।’ इति शानच् । लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा अङ्गीकुरु ।
‘वृक्ष वरणे’ इत्यस्य रूपम् । ‘२५५८। प्वादीनां हृस्वः ।७।३।८०।’ । स्वेच्छाया
वा याहि भवत्ये यत्र रोचते तत्र गम्यताम् । रामनिवन्धनाः पुनरपि रामो मे
पतिर्भूयादित्याशाः मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् ॥

किमिति चेदाह—

१५५४—क च ख्यातो रघोर वंशः, क त्वं पर-गृहोषिता, ॥

अन्यस्मै हृदयं देहि, ना ऽनभीष्टे घटामहे ॥२४॥

क चेत्यादि—परिशुद्धत्वात्सर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः क । क
च त्वं परगृहोषिता जातकलङ्कत्वात् । द्वयमप्येतहूरं भिजम् । सर्वत्र विधौ
लोट् । अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि चित्तं परस्मै देहि । वर्णं अनभिमते विषये न
घटामहे । निमष्ट्रणे लोट् ॥

१५५५—यथेष्ट चर वैदेहि !, पन्थानः सन्तु ते शिवाः, ॥

कामासूते ऽन्यत्र तायन्तां, विशङ्कां त्यज मद्-गताम्.

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशितमः सर्गः—४५९

यथेष्टमित्यादि—यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधौ लोट् । तत्र च यथेष्टं चरन्त्याः पन्थानो मार्गाः शिवा निर्विज्ञाः सन्तु भूयासुः । आशिषि लोट् । किं च कामाः अभिलाषास्त्रवान्यत्र तायन्तां स्फीता भवन्तु । अत्राप्याशिषि । यथेष्टचारित्वात्किमयं करिष्यतीति मद्रत्तां विशङ्कां भयं त्यज त्यक्ष्यसि । विधौ लोट् ॥

१५५६—ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाऽभिजना नृपम्—॥

'खीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥२६

तत इत्यादि—ततस्तद्वचनानन्तरं मैथिलाभिजना सीता नृपं वाक्यं प्रगदिता गदितुं प्रवृत्ता । '३०५३। आदिकर्मणि क्तः—३।४।७।१' खीसामान्येन खीति कृत्वा या तब मयि शङ्का इयं सती न वेति सा विमुच्यताम् । मिथ्यात्वात् । प्रार्थनायां लोट् ॥

१५५७—देवाद् विभीहि काकुत्स्य !,
जिह्वीहि त्वं तथा जनात् ॥
मिथ्या मामभिसंकुध्य-
न्ने-वशां शत्रुणा हृताम् ॥ २७ ॥

दैवादित्यादि—अन्यच्च हे काकुत्स्य राम ! अवशां पराधीनां शत्रुणा हृताम् । मिथ्या अभिसंकुध्यन् अलीकेन । '५७६। कुध-द्वहोरूपसृष्टयोः कर्म । १।४।३।१' इति कर्मसंज्ञा । दैवात् अनिष्टफलात् विभीहि भयं जनय भीतो भव । हेरपित्त्वात्किमये गुणो न भवति । इतश्च जनादिमं जनं वीक्ष्य जिह्वीहि लज्जस्व । त्यव्लोपे पञ्चमी । विधौ लोट् ॥

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कीदृशं भयं लज्जा चेति चेत्तदाह—

१५५८—चेतससु त्वयि वृत्तिर् मे, शरीरं रक्षसा हृतम्, ॥

विदांकुर्वन्तु सम्यच्छो देवाः सत्यमिदं वचः ॥ २८ ॥

चेतस इत्यादि—मे चेतसो वृत्तिरात्मव्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्यमनस्त्वात् । रक्षसा हृताया मम न सर्वं हतं अपि तु शरीरं हृतम् । नैवेदं मिथ्या । तथाहि हे महाभूताधिष्ठानाः सम्यच्छः । सर्वत्र वर्तमानाः अञ्चन्तीति क्रिए । अञ्चतावप्रत्यये '४२।। समः समि ।६।३।१३।' इति सम्यादेशः । एते मदर्थिताः मम वचः सत्यं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । प्रार्थनायां लोट् । विदांकुर्वन्त्वति निपातनम् ॥

प्रत्येकं प्रार्थनामाह—

१५५९—त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् वायो ! जगत्-त्रयम् ॥

चरन् देहेषु भूतानां विज्ञि मे बुद्धि-विष्ववम् ॥ २९ ॥

४६० भट्टि-कान्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-स्पे सप्तमो वर्गः,

त्वं पुनीहीत्यादि—हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति जगत्रयं पुनः पुनः पुनामि
भृशं वा पुनंमीत्यभिप्रायः । त्वं जगत्रयं पुनन् भूतानां देहेषु चरन् मम बुद्धि-
विहृवं बुद्धेरन्यथात्वं विद्धि अवगच्छ । प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र ‘२८२५। क्रिया-
समभिहारे लोट्-३।४।२।’ इति लोट् । तस्य परस्पैपदसम्बन्धी हिरादेशः ।
क्रियासमभिहारे द्विर्वचनम् । पुनविति यथाविध्यनुप्रयोगः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन
पुनातेरनुप्रयोगः । तत्र हि क्रियासमुच्चयाभावात् ॥

१५६०—खमट, द्यामटा उटोर्वीमित्यटन्त्यो इति-पावनाः ॥

यूयमापो ! विजानीत मनो-वृत्तिं शुभां मम ॥ ३० ॥

खमित्यादि—यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट द्यामट उर्वीमट इति
वयमन्तरीक्षमटाम देवलोकमटाम भूर्लोकमटामेत्येवमभिप्रायः । सर्वत्राटन्त्यो मम
शुभां चित्तवृत्तिं विजानीतेति । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र तु आकाशादिकारकमे-
दात् अनेकाटनक्रियासमुच्चयः । ततश्च ‘२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३।’
इति लोट् । अटेति समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगः । आकाशाद्युपगामिनी-
नामटनक्रियाणां पुनरटनक्रियायाः सामान्याया अनुप्रयोगात् ॥

१५६१—जगन्ति धत्स्व धत्स्वैति दधती त्वं वसुन्धरे ! ॥

अवेहि मम चारित्रं नक्तं-दिवम्-विच्युतम् ॥ ३१ ॥

जगन्तीत्यादि—त्वं वसुन्धरे ! धत्स्व धत्स्वैति अहं पुनः पुनर्दधे भृशं
वा दध इति एवमभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तंदिवमविच्युतं
अस्खलितमवेहि । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र क्रियासमभिहारे तस्य चात्म-
नेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥

१५६२—रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभो भ्रम, ॥

इतीहमानस् तिगमाऽशो ! वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२ ॥

रसानित्यादि—हे तिगमांशो ! त्वमपि अहं रसान् भौमान् संहर संहरा-
मीति । दीप्यस्व दीप्ये । ध्वान्तं जहि हन्मि । नभो भ्रम भ्रमामीत्येवम-
भिप्रायः । ईहमानः जगत्यर्थक्रियासु चेष्टमानः । मम वृत्तं चरित्रं ज्ञातुं घटस्व
यतस्व । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र ‘२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३।’
इति तस्य च यथायोगं हिस्तादेशः । ईहमान इति ‘२८२८। समुच्चये सामान्य-
वचनस्य ३।४।३।’ इत्यनुप्रयोगः । संहरेत्यादीनामीहते: सामान्यवचनस्यानु-
प्रयोगात् ॥

१५६३—स्वर्गे विद्यस्व, भुव्या ऽस्व, भुजङ्ग-निलये भव, ॥

एवं वसन् ममा ऽकाश! संबुध्यस्व कृताऽकृतम् ॥ ३३ ॥

स्वर्ग इत्यादि—त्वं चाकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्ये । भुवि आस्त
आसे । भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामीत्येवमभिप्रायः सर्वत्र । वसन् तिष्ठन्

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशतितमः सर्गः—४६।

मम कृताकृतं युक्तायुक्तं बुध्यस्व अवगच्छ । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वेत्र
‘२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।३।४।३।’ इति तस्य च यथायोगं हिस्वादेशः ।
वसन्निति ‘२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य ।३।४।५।’ इत्यनुप्रयोगः । विद्य-
मानादीनां वसतः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥

एवं पृथिव्यादीनि महाभूतानि कथयित्वा लक्षणमाह—

१५६४—चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्य ऽस्य भेषजम्,॥

रामस् तुप्यतु मे वा ऽद्य, पापां पुष्णातु वा ऽनलः॥३४॥

चितामित्यादि—हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य मिथ्यादृपणस्य भेषजं प्रति-
क्रियां चितां कुरु । विधौ लोट् । मम अग्नो विशुद्धाया रामो नियोगतस्तु-
प्यतु । अनलो वा मां पापां नियोगतः पुष्णातु दहतु । दहन् मर्त्यलोकान्मो-
चयविवर्यः । निमग्नेण लोट् । ‘तुप मुप स्नेहन-मोचन-पूरणपु’ इति ऋयादिः
मोचने द्रष्टव्यः । अनेकार्थत्वादाहे ॥

१५६५—राघवस्य मतेना ऽथ लक्ष्मणेनाऽस्त्रचितां चिताम् ॥

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

राघवस्येत्यादि—अथ राघवस्य मतेनानुज्ञातेन ‘६२५। कस्य च वर्तमाने
२।३।६।७।’ इति पष्ठी । ‘३०८। मति-बुद्धि-पूजाऽर्थेऽध्यश्च ।३।२।१।८।’ इति
वर्तमाने क्तः । तस्य वा मतेनानुज्ञया चितामाचितां रचितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य
सीता रामं प्रगदिता वचोगदितुं प्रवृत्ता ॥

१५६६—प्रवपाणि वपुर् वह्नौ रामा ऽहं शङ्किता त्वया, ॥

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः स-हृवङ्गमाः ॥३६॥

प्रवपाणीत्यादि—येऽत्र सन्निहिता देवादयः ते सर्वे सङ्घवङ्गमाः वानरैः
सह भवन्तः विदन्तु चेतसा शृण्वन्तु श्रोत्राभ्यां महूचनम् । हे राम ! त्वया
दुष्टेति शङ्किता अहं वह्नौ वपुः शरीरं प्रवपाणि नियोगतः प्रक्षिपाणि । निमग्नेण
लोट् । ‘२२।३।। आनि लोट् ।१।४।१।६।’ इति णत्वम् ॥

१५६७—मां दुष्टां ज्वलित-वपुः पुष्णाण वहे !,

संरक्ष क्षत-मलिनां सुहृद् यथा वा, ॥

एपा ऽहं क्रतुषु वसोर् यथा ऽस्त्रज्य-धारा

त्वां प्राप्ता विधि-वदुदीर्ण-दीसि-मालम् ॥ ३७ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिडन्त-काणडे लोट्-प्रदर्शनो नाम
विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

४६२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे उष्मो वर्गः,

मामित्यादि—हे वहे ! यद्य हुद्धा तदा ज्वलितवपुः ज्वलितशरीरः ।
सन् । मित्त्वाभावपक्षे रूपम् । हुपाण देहं मर्त्यलोकात् मोचय । यथा वा क्षत-
मलिनां विशुद्धां सुहृदिव संरक्ष वा । आमत्रणे कामचारकरणे लोह । एषाहं
त्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता क्रनुपु यज्ञेषु वसोः राजः आज्यधारेव । उदीर्णदी-
सिमालं उद्गतज्वालासमूहं त्वामिति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘सीता-प्रत्याख्यानं’ नाम
विशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकर्विंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लुडमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र लिङ्गनिमित्ते लुड् क्रियातिपत्तौ
भविष्यति भूते च हेतुमतोर्लिङ्गित्येवमादिकं लिङ्गो निमित्तं क्रियातिपत्तिश्च ।
कुतश्चिद्दैगुण्यात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः वैगुण्यं च विधुरप्रत्ययोपनि-
पातान् सामध्यभावाच्च द्रष्टव्यम् ॥

१५६८—समुक्षिष्य ततो वहिर् मैथिलीं राममुक्तवान् ॥

‘काकुत्स्थ ! दयितां साध्वीं त्वमाशङ्किष्यथा : कथम् १

समुक्षिष्येत्यादि—ततो उन्नतरं मैथिलीं समुक्षिष्य हस्ताख्यामाकाशे
धृत्वा वहिर्दैहवान् राममुक्तवान् । हे काकुत्स्थ ! साध्वीं पतिवतामपि दयितां
असाध्वीति त्वं यदाशङ्किष्यथा : शङ्कितवानसि तत्कथं । गर्हितमेतत् न युक्तमाश-
ङ्कितुमित्यर्थः । ‘२८००। विभाषा कथमि लिङ्गं च । ३।३।१४३।’ इति । अत्र कथं-
शब्दो गर्हायां च लिङ्गो निमित्तं । यतस्तत्र गर्हायामित्यनुवर्तते । तस्मिन् लिङ्ग-
मित्ते क्रियातिपत्तौ लुड् भविष्यतीत्यधिक्रियते । अत्रासाधुत्वं क्रियायाः तद्विरुद्ध-
साधुत्वाभियोगोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते ॥

तदेव साधुत्वं दर्शयति—

१५६९—ना ऽभविष्यदियं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ॥

न चैनां, पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ! ॥ २ ॥

नेत्यादि—यद्यहमेनां नैवापास्यं नैव रक्षितवान् ततो उक्षणादियं शुद्धा
नाभविष्यद् न भूता । येनैव मया रक्षिता तेनैवेयं शुद्धेति भावः । ‘२८१३।
हेतुहेतुमतोर्लिङ्गं । ३।३।१५६।’ इत्यतः हेतुहेतुमांशं लिङ्गो निमित्तम् । तत्र पाल-
नस्य परिशुद्धेश्च हेतुहेतुमत्येलिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लुड् ।
तत्र ‘२७९८। वोताप्योः । ३।३।१४१।’ इति विकल्पेनाधिक्रियते । अत्रापालनो-
पनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तदतिपातादेतुमतोऽपि पक्षपातात् त्वयैवमाचरित-
मिति चेद्दाह । हे राघव ! धर्मादन्यत्र अधर्मे न मे पक्षपातो उनुरागः ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ४६३

इदानीं सीतारावणयोर्यच्चेष्टिमासीत् तच्चानेनावधार्य प्रकाशयन्नाह—
१५७०—अपि तत्र-रिपुः सीतां ना ऽर्थयिष्यत दुर-मतिः, ॥

क्रूरं जात्ववदिप्यच् च जात्वस्तोप्यच्छ्रियं स्वकाम्. ३

अपीत्यादि—तत्ररिपुः स भवान् रिपुः स रावणः। भवच्छब्दोऽर्थाद्वयते तेन '१९६३। इतराम्योऽपि दृश्यन्ते । ३। ३। १४।' इति त्रद्। अपि बाढं नार्थयिष्यत दुर्मतिरुपुष्टेता अभविष्यन् तदा सीतां बाढं नार्थयिष्यत। भार्या मम भवेति न प्रार्थितवान्। '२८०९। उताप्योः समर्थयोः—। ३। ३। १५। २।' इति। अत्रापिशब्दो बाढार्थः लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लङ्। तत्र '२७९८। वोताप्योः । ३। ३। १४। १।' इति अनुवर्तते। अत्रार्थेन क्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मतित्वोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते। अर्थनमर्थः याचनं। ताकरोतीति णिच्। नाहमवकल्पयामि यद्यदुर्मतिरभविष्यत् क्रूरं पूर्णं जानु कदाचित् नावदिप्यत् नोक्तवान्। त्रियं विभूतिं स्वकामात्मीयां ईदक्षी मे विभूतिरिति नास्तोप्यत् न सुतवान् सुतवांश्च। '२८०४। जातु-यदोर्लिङ्गः । ३। ३। १४। ७।' इत्यत्र जातुशब्दोऽनवकूसित्वा लिङ्गो निमित्तं तत्र। '२८०२। अनवकूहस्यमर्थयोः—। ३। ३। १४। ५।' इति वर्तते। अत्र क्रूराभिधानक्रियायाः विभूत्याः स्तवनक्रियायाश्च तद्विरुद्धदुर्मतित्वोपनिपातादतिपत्तिः। केचित् 'लडपिजात्वोः' इत्येतदुदाहरन्ति तदयुक्तं तस्यालिङ्गनिमित्तत्वात् ॥

१५७१—सङ्कल्पं ना ऽकरिष्यच् च तत्रेयं शुद्ध-मानसा, ॥

सत्याऽमर्पमवाप्यसूत्वं रामः सीता-निवन्धनम्. ॥४॥

सङ्कल्पमित्यादि—तत्रेयं शुभमानसेति नाहमवकल्पयामि यदीयं शुद्धमानसा नाभविष्यत्। तत्र तस्मिन् रावणे इत्यं प्रीयमाणेऽपि सङ्कल्पमभिप्रायमकरिष्यत् कृतवती स्यात् न च कृतवती शुद्धमानसत्वात्। सत्यामर्पमवाप्यसूत्वमिति हे राम! यद्यशुद्धमानसा अभविष्यत् तदा सीतानिवन्धनं सीताहेतुकम् अमर्पं क्रोधं सत्यसंभूतमवाप्यसूत्वं प्राप्तः स्याः ननु सत्यं यतः शुद्धमानसा। '२८०२। अनवकूहस्यमर्थयोरकिंवृत्तेऽपि । ३। ३। १४। ५।' इत्यत्र अनवकूहस्यमर्थयोर्लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ्। तत्र '२७९८। वोताप्योः । ३। ३। १४। १।' इत्यधिक्रियते। अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्पक्रियायाश्च तद्विरुद्ध-शुद्धमानसत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यथासिन्वस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं भवानपि प्रमाणमेवेति दर्शयन्नाह—

१५७२—त्वया ऽद्रक्षयत किं ना ऽस्याः

शीलं संवसता चिरम्, ॥

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः

कालेन बहुना न किम्. ॥ ५ ॥

४६४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्नत काण्डे लक्षण-रूपे उष्मो वर्गः;

त्वयेत्यादि—किं नाम तच्छीलं तश्चरित्रं यदस्याः सीतायाः शीलं चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्षयत् नोपलब्धमेव । चेतोधमत्वान्नोपलब्धमिति चेत् किं वा नाम चेष्टा: शीलनिबन्धनाः क्रियाः बहुनापि कालेन त्वया नादर्शिष्यन्त न दृष्टा अभूवन् । अपि तु दृष्टा एव । ‘२८०१। किंवृत्ते लङ्घलौ’ । ३।३।१४४। इति किंशब्दो विभक्तयन्तो गर्हा च लिङ्गनिमित्तं तत्र गर्हायामित्येतदनुवर्तते तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ्घ् । कर्मण्येव चिष्ठवदिद् । अत्र शीलानुपलब्धिक्रियायाश्च तद्विरुद्धचिरवासोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तथाहि ‘शीलं संवसता नेयं तच्च कालेन भूयसा’ इति ॥

१५७३—यावज्जीवमशोचिष्यो, ना ऽहास्यश चेदिदं तमः, ॥

भानुरर्प्यपतिष्यत् क्षमामृक्षोभिष्यत चेदियम् ॥ ६ ॥

यावदित्यादि—अन्यच्च लोकस्याज्ञानमूलं परगृहोपितेत्यतावत्वापरिशुद्धेत्य-ज्ञानमुत्पन्नमिदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न त्यक्ष्यसि तदास्या वैलक्षण्येन मरणादवश्यं यावज्जीवमशोचिष्यः शोकमेष्यसि । अतो मयाभिधीयमानः स्वयं च विमृशन् परिशुद्धा हीयमित्यवेहि येन न शोचिष्यसि । अत्र भविष्यदज्ञानात्यागो हेतुः । यावज्जीवशोचनं हेतुमत् । तयोर्हेतुमत्वे लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति नित्यं लङ्घ् । अत्राज्ञानत्यागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकर्त्तव्यमर्पितज्ञानोन्पादनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अन्यच्च अभूतवस्तुपादकसूचक उत्पातो भवति न च तथा भूतोऽस्तीति दर्शयन्नाह । यदीयमक्षोभिष्यत् दुष्टचित्ताभूत् तदाभानुरपि इमां पृथ्वीमपतिष्यत् गतोऽभूत् । अत्रापि क्षोभो हेतुः भानुपतनं हेतुमत् तयोर्हेतुहेतुमत्वं लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ्घ् । अत्र क्षोभक्रियान्विरुद्धाक्षोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यच्च सत्येन सवित्रा लोकपाला अदुष्टचित्तेषु संनिधीयन्ते इति दर्शयन्नाह—

१५७४—समपत्स्यत राजेन्द्र ! स्त्रैणं यद्यत्र चापलम्, ॥

लोक-पाला इहा ऽस्यास्यस् ततो ना ऽमी कलि-द्रुहः..

समेत्यादि—स्त्रीणाभिदं स्त्रैणं चापलं चारित्रबन्धनं तदत्र सीतायां हे राजेन्द्र ! समपत्स्यत संपन्नमभूत् । ततः कारणादमी लोकपालाः एवमादयो मूर्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोगधारः इह नायासन् नागता अभूवन् । चापलमत्र हेतुः । लोकपालागमनं हेतुमत् । ततो हेतुहेतुमत्वे लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ्घ् । अत्र चापलाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचापलोपनिपातादतिपत्तिः॥

अन्यच्च योपित्सामान्येन नेयं द्रष्टव्येति दर्शयन्नाह—

१५७५—आश्वर्यं यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे ऽवर्त्स्यन् मते तव, ॥

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालप्स्यथाः फलम् ८

आश्वर्यमित्यादि—यच्च यत्र या भवति स्त्री यत्तव कृच्छ्रे मते सङ्कटेऽभिप्राये अवर्त्स्यत् प्रवृत्तिमती तदाश्वर्यं चित्रमेव वर्तते । नान्येति भावः । ‘२८०७।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामेकविंशतितमः सर्गः ४६५

चित्रीकरणे च । ३।३।१५०।' इत्यत्र '२८०५। यच्यत्रयोः । ६।३।१४८।' इत्यनुवर्त्तते । यच्यत्रशब्द उपपदे गम्यमानं चित्रीकरणं लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र कृच्छ्राभिप्रायानुवर्तनक्रियायास्तस्यां योषिदनुवर्तनं सामझयभावाद्यगम्यते । अन्यच्च स्वभावत एव योषित् कातरा भवति ततश्च परगृहावस्थित्या दुष्टेति क्रोधादहमवक्षिसेति त्रासादस्यां विपन्नायां प्रच्छञ्जविषयं गतायां सत्यां किं किमालप्यथाः फलं नाहमवकल्पयामि । किं नाम तत्र फलं यदालप्यसि नैवेत्यर्थः । '२८०२। अनवकृहस्यमर्घयोर्किंवृत्तेऽपि' । ३।३।१४८। इत्यत्रापिशब्दात् किंवृत्तमनवकृसिश्च लिंगो निमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लङ् । अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्वदन्यसाम-इयभावात् गम्यते । 'किंकिलालप्यथाः फलम्' इति पाठान्तरं तदयुक्तं '२८०३। किंकिलास्त्यर्थेषु—३।३।१४६।' इत्येतत्य लिङ्गनिमित्तवाभावात् ॥

अथवा नाहं दुष्टेत्यवगच्छन्त्या योषितस्नास एव नास्ति येन गर्हितं मरणमाचरेदिति दर्शयन्नाह—

१५७६—यत्र यच्चाऽमरिष्यत् स्त्री साध्वसाद् दोष-वर्जिता ॥

तदसूया-रत्नौ लोके तस्या वाच्या ८८स्पदं मृपा ॥९॥

यत्रेत्यादि—गर्हितमेतत् यच्च यत्र या भवति स्त्री दोषवर्जिता शुद्धचरित्रापि साध्वसात् पतित्रासाद्मरिष्यत् मृताभूत् नैवेत्यर्थः । अदुष्टायाः साध्वसाभावात् । गर्हायामित्यत्र यच्यत्रशब्द उपपदं गर्हा च लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा लङ् । अत्र मरणक्रियायास्तद्विरुद्धसाध्वसे परनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि हि त्रासात् त्रियेत दोष एव सादित्याह । तन्मरणं लोकेऽस्मिन्नसूयारत्नौ सत्स्पि गुणेषु दोषाविष्करणदरे तस्या अदुष्टाया योषितः वाच्यास्पदं वचनीयाश्रयं मृपा अलीकमेव दुष्टेवेषम् मृपा अलीकमेव येन प्रच्छञ्चमृतेति । यदि मरणमकरिष्यत् मृपावचनीयास्पदम-भविष्यत् इति क्रियातिपत्तौ योज्यम् । अन्यथा वाक्यमिदमशरीरकं स्यात् इदमवगच्छन्त्यानया प्रच्छञ्चमरणं नानुष्टितम् ॥

१५७७—अमंस्यत भवान् यद्वद् तथैव च पिता तव ॥

ना ८८गमिष्यद् विमान-स्थः साक्षाद् दशरथो नृपः ॥

अमंस्यतेत्यादि—यद्वयथा भवानमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैत्यदि नान्यथा तदा तव पिता दशरथः साक्षात्प्रत्यक्षो विमानस्थः सन् नागमिष्यत् नागतवान् स्यात् । अत्र दुष्टताभवनं हेतुः दशरथागमनं च हेतुमत् । तयोर्हेतु-हेतुमत्वे लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र दुष्टताभवनक्रियास्तद्विरुद्धादुष्टत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७८—ना ८९कलप्यत् सन्निधिं स्थाणः

शूली वृषभ-वाहनः ॥

४६६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे उष्मो वर्गः,

अन्वभाविष्यता उन्येन

मैथिली चेत् पतिव्रता. ॥ ११ ॥

नाकलप्स्यदित्यादि—मैथिली पतिव्रता सती चेत्यादि त्वत्तोऽन्येनान्वभाविष्यत परिभुक्ताभूत् । चिष्वदिद् । तदायं स्थाणुर्महादेवः शूली वृपभवाहनः व्यक्तचिह्नः सन् सञ्चितिं सञ्चिधानं नाकलप्स्यत् न कृतवान् स्यात् । ‘२३५२ । तासि च कृपः । ७।२।६०।’ इति चकारात् स्ये च परस्मैपदे लङ् । अन्यानुभवनं हेतुः । स्थाण्वागमनं हेतुमत् । पूर्ववत् क्रियातिपत्तौ लङ् । अत्रान्यानुभवन-क्रियायास्तद्विरुद्धानन्यानुभवनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७९—आनन्दयिष्यदागम्य कथं त्वामरविन्द-सत् ॥

राजेन्द्र ! विश्व-सूर धाता चारित्र्ये सीतया क्षते. १२

आनन्दयिष्यदित्यादि—हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते कुहिते कृते सति एष धाता ब्रह्मा विश्वसूः सर्वस्य जगतः स्थाया अविन्दसत् कमलासनः सन् आगम्य त्वां कथमानन्दयिष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिरानन्दितवान् गर्हितमेतत् । युक्तमागत्यानन्दयितुमित्यर्थः । ‘२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।’ इति कथंशब्दो गर्हा च लिङ् निमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानन्दनक्रियायास्तद्विरुद्धचारित्र्यक्षतोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८०—प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजका उधिपातंसूततः ॥

‘ना, उशोत्स्यन् मैथिली लोके, ना उचित्यदिदं यदि.

प्रणमन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं राजकाधिष्ठिः राजसमूहानां पतिः । राजकं राजसमूहः । ‘१२४६। गोत्रोऽक्ष—४।२।३।६।’ इत्यादिना ब्रुत् । रामः प्रणमन् ब्रह्मणमित्यर्थात् । ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं वह्निप्रवेशनं नाचरिष्यत् नानुष्टितवती तदा लोके दुराराधे नाशोत्स्यत् न शुद्धाभूत किन्तु शुद्धा । ‘शुध शौचे’ दिवादिः । अत्राभ्युप्रवेशाचरणं हेतुः अशोधनं च हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्वे लिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्राभ्युप्रवेशाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचरणोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८१—ना उमोक्ष्याम वयं शङ्का-

मिहाधात्यन् न चेद् भवान्, ॥

किं वा चित्रमिदं युक्तं,

भवान् यद्करिष्यत. ॥ १४ ॥

नेत्यादि—चेत्यादि भवानिह सीतां नाधात्यत् न रोपितवान् । अन्तर्भावितोऽत्र ष्यर्थः । तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोक्ष्याम न मुक्तवन्तः । अस्मिन् वस्तुनि अभ्युप्रमाणत्वेन लोको गृह्णीयादित्येवमुक्तवान् । अन्यथा

तथा लक्ष्य-स्पे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ४६७

ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शङ्का स्यात् । अत्राधानं हेतुः शङ्कात्यागश्च हेतुमान् । अस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानाधानक्रियाया-स्तद्विरुद्धाधानोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अथवा नाहमवकल्पयामि यदीदं पर-गृहोपिताया अपिग्रवेशशोधनं युक्तं न्यायथम् तत् भवान् किं चित्रमकरिष्यत् विस्मयनीयं कृतवान् । एवं राज्ञः लोकस्य व्यवस्थार्थं विशेषे प्रवर्तनात् । '२८०२। अनवहृस्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।३।३।१४५।' इत्यत्रापिशब्दात् किंवृत्तमनवहृसिंश्च लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्र चित्रीकरणक्रि-याया अतिपत्तिस्तद्विरुद्धस्याचित्रीकरणस्योपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदिः भवान् परीक्ष्य सीतायाः परिग्रहणमकरिष्यत् लोकोऽपि तथाकरिष्यत् ॥

प्रधानानुयायित्वालोकस्येति दर्शयन्नाह—

१५८२—प्रावर्तिष्यन्त चेष्टाश्चेद-याथातथ्य-वत् तव, ॥

अनुशास्ये त्वया लोकेरामाऽवत्स्यस्तरां ततः ॥१५॥

प्रावर्तिष्यन्तेत्यादि—चेद्यदि तव लोकव्यवस्थाकारिणश्चेष्टाः कर्माणि अया-थातथ्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्तन्ते तद्वत्प्रावर्तिष्यन्त तथाप्र-वर्तनात् त्वया आनुशास्ये व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके हे राम ! ताश्चेष्टा अवत्स्यस्तरां अतिशयेन प्रावर्तिष्यन्त न च तव प्रवृत्ताः । अत्र रामचेष्टाप्रवर्तनं हेतुः लोकचेष्टाप्रव-र्तनं च हेतुमत् । तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति लङ् । अत्रापि परीक्ष्यस्वीकरणलक्षणक्रियायास्तद्विरुद्धपरीक्षितोपादानानतिपत्तिः । अयाथातथ्य-वदिति वतिप्रत्ययान्तं क्रियाविशेषणम् । '१७८९। यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ।७।३।३।१।' इति नजः पर्यायेण वृद्धिः । प्रावत्स्यस्तरामिति '२००२। तिड्ढि ।५।३।५।६।' इत्यातिशयिकमत्तरः । '२००४। किमेत्तिङ्ग-५।४।४।१।१।' इत्याम् । '१४०। नश्छब्दप्रशान् ।८।३।७।' इति रुद्धं पूर्वस्यानुस्वारः ॥

१५८३—प्रणमन्तं ततो राममुक्तवानिति शङ्करः ॥

'किं नारायणमात्मानं नाऽभोत्स्यत भवानजम् ।१६॥

प्रणमन्तमित्यादि—ततो ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करो महादेवः वक्ष्यमाणम् वचनं राममुक्तवान् । प्रणमन्तं तमेव राममित्यर्थात् । किन्नाम तत् यथा आत्मानम् नारायणमजं नित्यं अस्मिन् प्रादुर्भावे भवाज्ञाभोत्स्यत न बुद्धवान् । अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । अत्र नारायणानवबोधक्रियायाः तद्विरुद्धबोधनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१५८४—कोऽन्योऽकर्त्स्यदिह प्राणान्

द्वसानां च सुर-द्विषाम्, ॥

को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

क इत्यादि—यदि नारायणो न भवान् तदा तस्मादन्यः को नाम सुरद्विपां राक्षसानां द्वासानां प्राणानकर्त्यत् छिन्नवान्। ‘कृती छेदने’। नैव । विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेषु को नाम प्राघटिष्यत चेष्टितवान्। अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्विरुद्धच्छेदनघटनोपनिपातादतिपत्तिः । सर्वत्र ‘२८०९। किंवृते लङ्घलटौ ।३।३।१४४’ इति क्रियातिपत्तौ भूते गर्हयां लङ्घ ॥

१५८५—दैत्य-क्षये महा-राज ! यच्च यत्रा उघटिष्यथाः ॥

समाप्तिं जातु तत्रापि किं ना उनेष्यस् त्वमीहितम्. १८

दैत्यक्षय इत्यादि—हे महाराज ! नैवेदमवकल्पयामि दैत्यक्षयनिमित्तम् यच्च यत्र त्वमघटिष्यथाः यां पुनरात्मनो घटनां करिष्यसि किन्तु पुनः प्रादुर्भावे घटिष्यसे । तत्रापि प्रादुर्भावत्वमीहितं चेष्टितं जातु कदाचित् समाप्तिं सिद्धिनानेष्यः किं न नेष्यसि । ‘२८०४। जातुयदोर्लिङ्ग ।३।३।१४७’ इति जातुय-च्छद्वौ अनवकृसित्वा लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लङ्घ । अत्राघटनक्रियायाश्चातिपत्तिः ज्ञानेनोपलब्धभविष्यत्प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्त-हिंस्योरुपनिपातात् ॥

१५८६—तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ॥

सहस्र-चक्षुपं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

तातमित्यादि—तातं दशरथं कैकेय्या प्रपीडितं सन्तापितं भरताय भरतार्थं राज्येऽभिपिच्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकाल्प्यं त्यजयित्वा रामः सहस्रचक्षुपं हन्दं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् । निनंसुः नन्तुमिच्छुः ॥

१५८७—प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस् ततः ॥

संजाताः फलिना उनम्ब-रोचिष्णु-द्रुम-सद्रवः २०

प्रेता इत्यादि—ततः प्रणामानन्तरं शक्रस्य प्रसन्नस्य वरेण कपयः संग्रामे प्रेताः संग्रामे मृताः प्राणन्तो जीवन्तः सञ्जाताः संवृत्ताः । कीदशा इत्याह—फलिनः फलवन्तः । ‘फलबहर्ष्यामिनच्’ अत एव नन्नाः नमनशीलाः रोचिष्णवः दीपनशीलाः ये द्रुमास्तेषु सद्रवः सदनशीलाः । ‘३।३।९। दाधेद् सि-१।३।२।१५९’ इत्यादिना सदे रुः ॥

**१५८८—भ्रंमर कुला उन्मुक्तोल्बण- सुगन्धि-पुष्प-तरुस
तरुण-मधूक-सम्भव-पिशङ्गित-तुङ्ग-शिखः ॥**

१—इदं नर्देटकवृत्तम्—‘यदि भवतो नजौ भजजला युरु नर्देटकम्’ इति लक्षणात् ।

नथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामेकविशतितमः सर्गः— ४६९

शिखर-शिला उन्तराल-परिहृष्ट-जला उवसरः ।

स-रस-फल-श्रियं विततान सुवेल-गिरिः ॥ २१ ॥

भ्रमरेत्यादि—वरेण च स सुवेलगिरिः सरसां अभिनवां फलश्रियं विभूतिं विततान विस्तृतवान् । भ्रमरकुलैराकुला व्यासा उल्बणाः सुगन्धयश्च सपुष्पास्त-रवो यत्र गिरौ । तस्मानां अभिनवानां मधुकानां यः सम्भवः तेन पिशङ्गिता-सुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र । शिखरशिलानामन्तरालेषु परिहृष्टाः जलावसरा जलधारा यत्र । जलमपसरत्येष्य इति '३२३२। ऋदोरप् । ३।३।५७।'

१५८९—संवाद्धिः स-कुसुम-रेणुभिः समीरे-

रानम्ब्रेर वहु-फल-धारिभिर वना उन्तः ॥

श्योतद्धिर मधु-पटलैश्च च वानराणाम्

आप्यानो रिपु-वध-सम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

संवाद्धिरित्यादि—सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । रिपुवधः सम्भवो यस्य प्रमोदस्य स वानराणामाप्यानः वृद्धिं गतः । व्यवस्थितविभापाविज्ञानात् सोप-सर्गस्य प्यायते: पीभावो न भवति । '३०१९। ओदितश्च । १।२।४५।' इति निष्ठानत्वम् । कैराप्यानः समीरैः सकुसुमरेणुभिः । संवाद्धिः वहस्तिः । वनान्ते: फलभरधारिभिः । अत एवान्म्रे: । मुकुरपटलैः श्योतद्धिः मधिवत्यर्थात् ॥

१५९०—आयान्त्यः स्व-फल-भरेण भद्गुरत्वं

भृङ्गाउली-निचय-चिता लताम् तरूणाम् ॥

सा उमोदाः क्षिति-तल-संस्थिताउवलोप्या

भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिडन्त-काण्डे लृद्ध-प्रदर्शनो नाम
एकविंशतितमः सर्गः ॥

आयान्त्य इत्यादि—तरूणां लताः स्वफलभरेण भद्गुरत्वं सुभेद्यवमायान्त्यः गच्छन्त्यः। सामोदाः अतएव भृङ्गालीनिचयचिताः । क्षितितलसंस्थितैरेव अवलोम्यं शक्याः। भोक्तृणां कपीनां श्रमं चित्तकायक्षेशं उदयं वृद्धिं न नीतवत्यः। 'विनीतवत्यः' इति पाठान्तरम्। उत्पूर्वादयते: कर्तव्यच्। वृद्धिमुगच्छन्तं श्रममपनीतवत्य इत्यर्थः॥

इति श्री-जयमङ्गलाउल्यया व्याल्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थं तिडन्त-काण्डे लक्षण-रूपे उष्मः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-संशोधनं नाम

एकविंशतितमः सर्गः ॥ २४ ॥

१।२।—प्रहर्षिणी वृत्तम्—‘न्नौज्ञौगल्लिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्’ इति लक्षणात् ।

४७० भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः;

द्वाविंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लुटमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र भविष्यदनथतने लुद ॥

१५९१—ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् हृष्ट-मानसम् ॥

‘अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे ! भरत-पालिताम् ॥१॥

तत इत्यादि—ततः सीतासंशेधनानन्तरं रामो हनूमन्तं तुष्टमानसं स्वामि-कार्यस्य निष्पादितव्वात् उक्तवान् । हे कपे ! श्रोदिने अयोध्यां भरतपालितां प्रयातासि गन्तासि । ‘२१९१। तासस्त्योर्लोपः । ७।४।५०।’ ॥

१५९२—गाधितासे नभो भूयः स्फुटन्-मेघ-घटा ८८वलि, ॥

ईक्षितासे अभसां पत्युः पयः शिशिर-शीकरम् ॥२॥

गाधितास इत्यादि—भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रस्थातासे । ‘गाध प्रतिष्ठालिप्सयोः’ इत्यनुदात्तेत् । त्वद्ग्रमनवातात् स्फुटन्त्यः खण्डशो भवन्त्यः मेघघटा मेघपङ्कयो यत्र न भसि । अभसां पत्युः समुद्रस्य पयः शिशिरशीकरं ईक्षितासे द्रष्टासि ॥

१५९३—सेवितासे पूवङ्ग ! त्वं महेन्द्रा ८द्रेरधित्यकाः ॥

ब्युत्कान्त-वर्त्मनो भानोः सह-ज्योत्स्ना-कुमुद्धतीः ३

सेवितास इत्यादि—हे पूवङ्ग ! भानोरादिल्यस्य ब्युत्कान्तवर्त्मनः अत्यु-च्चत्वादतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्रादेः अधित्यकाः उपरिभागान् । कुमुद्धतीः विद्य-मानकुमुदाः । सह ज्योत्स्ना पश्चाद्विशेषणसमासाः । सज्योत्स्ना वा कुमुदल्यः कुमुदाकरा यासु अधित्यकासु तास्त्वं सेवितासे अनुभवितासि । श्वं गच्छतीति खच् पूर्वं गच्छतीति कर्तेरि अच् वा । उखउत्तीत्यत्र वगिः पद्धते ॥

१५९४—चन्दन-द्रुम-संच्छन्ना निराकृत-हिम-श्रथाः ॥

दर्शितारस् त्वया ताश् च मलयोपत्येकाः शुभाः ४

चन्दनेत्यादि—ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्येकाः मलयासन्नाः शुद्धः शुभाः चन्दनद्रुमसंच्छन्नत्वात् । निराकृतहिमश्रथाः तिरस्कृतचन्द्राः । त्वया दर्शितारः श्रो द्रष्टव्याः । कर्मणि लुद । चिष्णवदित् चेति सकारलोपः । हिमं श्रथाति मुञ्च-तीति हिमश्रथः चन्द्रः । ‘श्रन्थं सेचनप्रतिहर्षयोः’ इति कर्मण्यण् । ३।१८।। अबोदैध-६।४।६।’ इत्यादिना अनुनासिकलोपे निपात्यते ॥

१५९५—प्रतन्व्यः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ॥

लताः स्तबक-शालिन्यो मधुलेहि-कुला ८८कुलाः ॥

प्रतन्व्य इत्यादि—विन्ध्ये लताः स्तबकशालिन्यः सकुसुमस्तबकोपेताः मधुलेहि-कुलाकुलाः अमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात् । कोमलत्वाच्च । गच्छतस्ते तत्र

११२—‘३४७। उपत्येका द्रेरासना भूमिरुद्धर्मधिस्यका ।’ इत्यमरसिदः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—४७१

स्वदं जवं न सहितारः न सहिष्यन्ते । '३१८६। स्यदो जवे ।६१४।२८।' इत्यनु-
नासिकलोपो निपात्यते ॥

१५९६—द्रष्टासि प्रीतिमानारात् सखिभिः सह सेविताम् ॥
स-पक्षपातं किञ्चिन्धां पूर्व-क्रीडां स्मरन् मुहुः ॥

द्रष्टासीत्यादि—किञ्चिन्धां च आरात् नातिदूरे द्रष्टासि । प्रीतिमान् जात-
प्रीतिः सन् सखिभिर्भिर्वैः सह सेवितां अनुभूतां एवं च कृत्वा पूर्वक्रीडां स्मरन्
मुहुः । शेषत्वेन विवक्षितस्वात् पष्ठी न भवति । सपक्षपातं सानुरागमिति
क्रियाविशेषणम् ॥

१५९७—त्वया सन्दर्शितारौ ते माल्यवद्-दण्डकान्वने, ॥
उपद्रुतश् चिरं द्वन्द्वैर् ययोः क्षिणितवानहम्. ॥७॥

त्वयेत्यादि—माल्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकेति नामारण्यं ते त्वया
सन्दर्शितारौ । कर्मणि लुद् । ययोर्माल्यवद्णडकावनयोः व्यवस्थितैः द्वन्द्वैः
सीतावियोगदुःखैः चिरमुपद्रुतोऽभिभूतः सन् अहं क्षिणितवान् पीडामनुभूत-
वान् । '३०४। क्षुशः क्षवानिष्ठयोः ।७।२।५०।' इतीदृ । '३३२। मृडमृद
-१।२।७।' इत्यादिना कित्वम् ॥

१५९८—आसारौ भवता रम्यावाश्रमां हरिण_ ८५कुलौ ॥
पुण्योदक-द्विजाऽकीणौ सुतीक्ष्ण-शरभङ्गयोः. ॥८॥

आसारावित्यादि—सुतीक्ष्णशरभङ्गयो रम्यावाश्रमां हरिणाकुलौ पुण्येरुद-
केद्विजैः पक्षिभिश्चाकीणौ भवता आसारौ प्राप्तव्यौ ॥

१५९९—अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेषु तपो-वनम्, ॥
पवित्र-चित्रकूटे ऽद्वौ त्वं स्थातासि कुतूहलात्. ॥९॥

अतिक्रान्तेत्यादि—अत्रेश तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखमतिक्रान्ता अति-
क्रमितव्यम् । चित्रकूटे चाद्वौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥

१६००—ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः, ॥
द्रष्टारश् च जनाः पुण्या यामुनाऽम्बु-क्षताऽहसः. ॥

तत इत्यादि—ततः चित्रकूटात्परं गच्छता भवता भरद्वाजो मुनिर्दर्शिता
द्रष्टव्यः । जनाश्च पुण्याः यामुनाऽम्बुक्षताऽहसः यमुनाजलस्य स्नानात्पानाच्च क्षणि-
तपापाः द्रष्टारो द्रष्टव्या वा । चिष्वदिदृ च ॥

१६०१—स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्-
मूर्भिं स्कन्त्वा भुवं गताम् ॥

४७२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

गङ्गां मूर्तिमिव द्रुतम् ॥ ११ ॥

स्यन्त्वेत्यादि—अथानन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा सुत्वा सुत्वा । ‘३३४३।आभीक्ष्ये णमुल च ।३।४।२२।’ इति चकारात् क्तवा च । आभीक्ष्ये च ह्वे भवतः । शम्भोमूर्त्त्वं स्कन्त्वा गत्वा । क्षिति गता । ‘३३२।। कित्वस्कन्दिदस्यन्दोः ।६।४।२।।’ इत्यनुजासिकलोपप्रतिषेधः । तां पुण्यस्य मूर्तिमिव द्रुतां [द्रवरूपेण स्थिताम्] गाहितासे स्नातुम् विलोडितासि ॥

१६०२—तमसाया महा-नील-पापाण-सदृश-त्विपः ॥

वना उन्तान् वहु मन्तासे नागराऽक्रीड-शास्त्रिनः ॥

तमसाया इत्यादि—तमसायाश्च नद्याः वनान्तान् वनोपकण्ठान् महानी-लमणेस्तुल्यत्विपोऽतिनीलत्वात् । नागराणां आक्रीडो रन्तव्यं तत्साक्षिणः वहु मन्तासे श्लाघितासे ॥

१६०३—नगर-स्त्री-स्तन-न्यस्त-धौत-कुङ्कुम-पिङ्गराम् ॥

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ता उयोध्या त्वया पुरी ॥ १३ ॥

नगरेत्यादि—नगरस्त्रियः अयोध्यास्त्रियः तासां स्नेहु यत्पूर्वन्यस्तं पश्च-द्वौतं कुङ्कुमं तेन पिङ्गरां कपिशां अत एव रम्यां सरयूं विलोक्य अयोध्या पुरी त्वया गन्ता गन्तव्या ॥

१६०४—आनन्दितारस् त्वां दद्वा

प्रष्टारश् चावयोः शिवम् ॥

मातरः सह मैथिल्या,

तोषा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

आनन्दितार इत्यादि—अयोध्यायां च त्वां दद्वा मातरः कौसल्याद्याः आनन्दितारः आनन्दिष्यन्ति । आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह मैथिल्या शिवं कल्याणं प्रष्टारः प्रश्नं करिष्यन्ति । भरतश्च श्रुत्वा परमत्यर्थं तोषा ग्रीतिं कर्ता । आमत्रितार इति पाठान्तरम् । तत्रानिल्यप्रत्यन्ता इति दर्शनं तेषां णिज् च भवति । अन्यथा ‘२३।१३। ऐरनिटि ।६।४।१५।।’ इति णिलोपो न प्राप्नोति । ततश्चामत्रयितार इति स्यात् । अथवा आमत्रयमामत्र इति ग्रजन्तादाचारे सर्वप्राप्तिपदिकेभ्य इति किप् । तदन्तात्त्वासेरिद् । अतो लोपे च रूपम् । सह मैथिल्योरिति पाठान्तरम् । तत्रापि बहुवीहौ ‘८।३।। नद्यृतश्च ।५।४।१५।।’ इति कप् न भवति समाप्तान्तविधिरनित्य इति कृत्वा ॥

१—‘गङ्गां मूर्तिमिव द्रुतम्’ इति पाठान्तरम् । २—‘आक्रीड-साक्षिणः’ इति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमन' नाम द्वाविंशः सर्गः ४७३

१६०५—आख्यातासि हतं शत्रुम् भिषिक्तं विभीषणम्, ॥

सुग्रीवं चा उर्जितं मित्रं, सर्वाश् चा ऽगामुकान् द्रुतम्.

आख्यातासीत्यादि—हतं शत्रुं रावणं लक्ष्यामभिषिक्तं विभीषणं अर्जितं मित्रं च सुग्रीवं विशिष्टमाख्यातासि कथयितासि । सर्वाश्चास्मान् द्रुतमागामुकान् आगमनशीलान् ॥

१६०६—गन्तारः परमां प्रीतिं पौरा: श्रुत्वा वचस् तव, ॥

ज्ञात्वैतत् सम्मुखीनश् च समेता भरतो ध्रुवम्. १६

गन्तार इत्यादि—त्वद्वचनं श्रुत्वा पौरा: पौरजनाः परमां प्रीतिं गन्तारो गमिष्यन्ति । एतन्मदागमनवृत्तान्तं श्रुत्वा सम्मुखीनः प्रतिविम्बाश्रय इव सम्मुखो भूत्वा मामेवागमिष्यति भरतो ध्रुवमसंशयम् ॥

१६०७—गते त्वयि पथा उनेन वयमर्प्यंहितास्महे, ॥

लब्धाहे उहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सम्मुखे. ॥१७॥

गत इत्यादि—त्वयि पथा अनेन मयाभिहितेन गते वयमपि अंहितास्महे प्रयातासः । 'अहि गतौ' भूयश्च पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे प्राप्ते धृतिमहं लब्धाहे प्राप्तोस्मि । '२२५०। ह एति । ७।४।५२।' इति तासि सकारस्य हकारः ॥

१६०८—गते तस्मिन् गृहीताऽर्थे रामः सुग्रीव-राक्षसौ ॥

उक्तवान् श्वो उभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम्. १८

गते तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थे अवगतसन्देशार्थे गते सति रामः सुग्रीवराक्षसाबुक्तवान् । युवां मया सह श्वो दिने अभिगन्तास्थः पुरमयोध्यां गमिष्यथः ॥

१६०९—द्रष्टास्थस् तत्र तिस्रो मे

मातृस् तुष्टाऽन्तराऽऽत्मनः: ॥

आत्यन्तीनं सखिन्त्वं च

प्राप्तास्थो भरताऽऽश्रयम्. ॥ १९ ॥

द्रष्टास्थ इत्यादि—तत्र च पुनः पुर्यो नोऽस्माकं तिस्रो मातृः कौसल्याद्याः । स्वस्तादित्वाच्च डीप । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तुष्टान्तरात्मनः द्रष्टास्थः । भरताश्रयं च भरतनिबन्धनं च सखिन्त्वं मित्रत्वं आत्यन्तीनं अत्यन्तं गामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१२। अवारपार-४।२।११।' इत्यादिना खः । प्राप्तास्थः लब्धासारे ॥

१६१०—नैवं विरह-दुःखेन वयं व्याघानितास्महे, ॥

श्रमो उनुभविता नैवं भवद्व्यां च वियोग-जः, ॥२०॥

४७४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

१६११—एवं युवां मम प्रीत्यै कल्सास्थः कपि-राक्षसौ ! ।

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि॥ २१ ॥

नैवमित्यादि श्लोकद्वयम्—हे कपिराक्षसौ ! प्रातर्मया सह गन्तुं यदि प्रयतितासाथे यत्वं कर्त्तस्थः । एवं सति युध्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याघानिता-स्लहे न पीडिता भवितास्मः । कर्मणि लुट् । चिष्वदिट् । ‘संयोजितास्महे’ इति पाठान्तरम् । न संयोजिता भवितास्मः । युजेष्यन्तस्य चिष्वदिट् । इटोड-सिद्धत्वात् ‘२३१३। पेरनिटि ।६।४।५।१’ इति णिलोपः । भवत्यां च वियोगजः अमः खेदो नानुभविता । अत्रापि चिष्वदिट् । एवं मम प्रीत्यै युवां कल्सास्थः सम्पादितास्थः । ‘२३५।१ लुटि च कृपः ।१।३।९।३’ इति तङ्गभावपक्षः । ‘२३५।२। तासि च कृपः ।७।२।६।०’ इतीट् प्रतिषेधः । कृपि सम्बद्धमाने चतुर्थी ॥

१६१२—उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्य-वानरौ ॥

अनुग्रहो ऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वो यत् त्वया सह.

उक्तवन्तावित्यादि—ततो ऽनन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वच उक्तवन्तौ । हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यदावां गन्तास्वः गमिष्यावः अयम-नुग्रहः प्रसाद इति ॥

१६१३—अनुमन्तास्वहे ना ऽस्वां भवन्तं विरहं त्वया ॥

अपि प्राप्य सुरेन्द्रन्त्वं, किं नु प्रत्तं, त्वया ऽस्पदम्. ॥

अनुमन्तास्वहे इत्यादि—किं च सुरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं प्राप्तावप्यावां त्वया सह भवन्तमुत्पद्यमानं विरहं वियोगं नानुमन्तास्महे किं पुनस्त्वया प्रत्तं दत्तम् । ‘३०७।१ अच उपसर्गांतः ।७।४।७।१’ आस्पदं राज्यं प्राप्तवन्तौ । अत्र सुतरा-मेव त्वया सह वियोगो न युज्यते । भवन्तं विरहमिति वर्तमानकालः नानुम-न्तास्वह इति भविष्यत्कालेन सम्बद्धमानः साधुर्भवति ‘२८२।४। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।३।४।१’ इति । एतावलुड्डिलसितम् ॥

अथ सर्गभङ्गार्थं छन्दोऽन्तरेण तच्छेष्पभूतमर्थवशात् प्रकीर्णकक्रियाविलसितं दर्शयन्नाह—

१६१४—ततः कथाभिः समतीत्य दोषा-

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ॥

सम्प्रस्थिता वेग-वशाद्-गाधं

प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—कथाभिरनन्तरोक्ताभिः दोषां रात्रिं समतीत्य प्रेरयित्वा ततो नन्तरं ते रामादयः पुष्पकं विमानमारुह्य सैन्यैः सह अयोध्यां यातुं संप्रस्थिताः । पयोधेः सलिलमगाधमक्षोभ्यमपि वेगवशात्प्रक्षोभयन्तः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वारिंशः सर्गः— ४७५

१६१५—सेतुं, महेन्द्रं, मलयं स-विन्ध्यं,
स-माल्यवन्तं गिरिमृष्यमूकम् , ॥
स-दण्डकाऽरण्य-वर्तीं च पम्पां
रामः प्रियायाः कथयन् जगाम. ॥ २५ ॥

सेतुमित्यादि—एप सेतुस्त्वदर्थे मया कारितः । एते च महेन्द्रादयः
इत्यादि प्रियायाः सीतायाः कथयन् जगाम । अयोध्याभिमुखं गतवान् ॥

१६१६—एते ते मुनि-जन-मणिदता दिग्न्ताः,
शैलोऽयं लुलित-वनः स चित्रकूटः, ॥
गङ्गेयं सु-तनु ! विशाल-तीर-रम्या,
मैथिल्या रघु-तनयो दिशन् ननन्द. ॥२६॥

एते इत्यादि—शोभना तनुः शरीरं यस्याः सा त्वं हे सुतनु ! क्वचिदुका-
रान्तमपि छियः प्रोक्तमिति वचनात् नदीसंज्ञकत्वात् सम्बुद्धिहस्तवम् । 'कृपि-
चमितनिसर्जिमज्जयः' इत्यौणादिकस्तुशब्दः । एते दिग्न्ता मुनिजनैस्तज्जिवा-
सिभिर्मणिदता: भूषिताः । अयं स चित्रकूटः यत्र भरतेनागम्य दण्डस्मि ।
लुलितवनोऽस्त्रद्वैगवशात् । इयं च गङ्गा विशालतीरतया रम्या । एवं मैथिल्या
दिशन् कथयन् ननन्द मुदितः ॥

१६१७—शिखान-भ्रमर-कुलाऽऽकुलाऽग्र-पुष्पाः
शीताऽभ्यः-प्रविलय-संप्लवाऽभिलीनाः ॥
एते ते सु-तनु ! पुरी-जनोपभोग्या
दृश्यन्ते नयन-मनोरमा वनाऽन्ताः. ॥२७॥

शिखानेत्यादि—सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्या दृश्यन्ते । शिखानैः कूजस्त्रिः
भ्रमरकुलैः आकुलाग्राणि पुष्पाणि येषां वनान्तानाम् । प्रविलीयतेऽस्त्रिज्जिति
प्रविलयः । '३२३१। एरच् । ३१३। ५६।' निमिलीभ्यां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
'२५०९। विभाषा लीयतेः । ६। १। ५१।' इत्यात्वं न भवति । शीताभ्यसः प्रवि-
लयः कुल्या तेन यः संप्लवः ज्ञापना तेनाभिलीनाः कुल्या सिद्ध्यमानमूलत्वात् ।
अत एव नयनमनोरमाः रमयतीति कर्तव्यच् । पश्चात् षष्ठोसमासः । एवं च
पुरीजनानामयोद्यानिवासिनां उपभोग्याः ॥

४७६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

१६१८—स्थानं नः पूर्व-जानामियमधिकमसौ
प्रेयसी पूरयोध्या,
दूरादालोक्यते या हुत-विविध-हविः-
प्रीणिता उशेष-देवा, ॥
सो उयं देशो, रुदन्तं पुर-जनमखिलं
यत्र हित्वा प्रयातौ,
आवां सीते ! वना उन्तं सह धृत-धृतिना
लक्ष्मणेन क्षपा उन्ते. ॥ २८ ॥

स्थानं न इत्यादि—हे सीते ! असौ पुरी नोडसाकं पूर्वजानां स्थानम-
धिकं अतएव च प्रेयसी प्रियतमा । दूरादालोक्यते उच्चप्रासादयोगात् । या
हुतैर्विविधैर्विभिराज्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र देशे । पुरजनमखिलं
समस्तं रुदन्तं क्षपान्ते उपसि हित्वा त्यक्त्वा छलैन आवां वनान्तं प्रयातौ सो-
उयं देशः । सह लक्ष्मणेन धृतधृतिना धृतसौमनस्येन ॥

१६१९—तूर्याणामथ निःस्वनेन सकलं
लोकं समापूरयन्
विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्र-सदृशां
क्षमां कैम्पयन् सर्वतः ॥
सा उनन्दा उश्रु-विलोचनः प्रकृतिभिः
सार्धं सहा उन्तःपुरः
सम्प्राप्तो भरतः स-मारुतिरलं
नम्रः समं मातृभिः. ॥ २९ ॥

तूर्याणामित्यादि—अथानन्तरं भरतो हनूमतः समुपलब्धरामवृत्तान्तत्वात्
सानन्दाश्रुविलोचनः सानन्दाश्रुणी विलोचने यस्य तथाभूतः । प्रकृतिभिः अमा-
त्यादिभिः सार्धं । सहान्तःपुरः अन्तःपुरेण समम् । मातृभिः कौसल्यादिभिः

१—स्वरधरावृत्तम्—‘ब्रह्मैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतिष्ठुता स्वरधरा कीर्तितेयम्’
इति लक्षणात् ॥ २—शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । ३—‘क्षमापयन्’
इति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—४७७

सह मातृभिः हनुमता च सह । अयं नमः अनुद्वतः 'समीपं मे नाथ आगतः' इति तूर्याणां निःस्वनेन सकलं लोकं मार्गप्रासं समापूरयन् व्यागुवन् । करिणां च गिरीन्द्रसदृशाम् । '४२९। त्यादादिषु दशः—।३।२।६०।' इति चकारात् किन् । विक्रान्तैः पादन्यासैः क्षमां कम्पयन् सर्वतो विधूनयन् । 'क्षमापयन्' इति पाठान्तरम् । तत्र '२५७०। आर्तिही-।७।३।६६।' इत्यादिना पुक् । सम्प्राप्तः रामसमीपस्त्वर्थः ॥

१६२०—अथ स-सम्भ्रम-पौर-जना॒ ऽवृतो
भरत-पाणि-धृतो॒ज्ज्वल-चामरः ॥
गुरु-जन-द्विज-वन्द्युभिनन्दितः
प्रविशति स्म पुरं रघु-नन्दनः ॥ ३० ॥

अथेत्यादि—अथ भरतसम्भ्रात्यनन्तरं रघुनन्दनो रामः ससम्भ्रमेण साद-रेण सहर्षेण पौरजनेनावृतः । भरतपाणिना धृतमुज्ज्वलं चामरं यस्य । गुरुजनेन द्विजेन्द्रनिदभिश्च स्तुतिपाठकैरभिनन्दितोऽभिष्टुतः सन् पुरमयोध्यां प्रविशति स्म प्रविष्टः ॥

१६२१—प्रविधाय धृतिं परां जनानां
युव-राजं भरतं ततोऽभिपिच्य ॥
जघटे तुरगा॒ ऽध्वरेण यष्टुं
कृत-सम्भार-विधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

प्रविधायेत्यादि—प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां धृतिं प्रीति-स्पचेतोवृत्तिं परामुक्त्वां प्रविधाय कृत्वा भरतं च युवराजमभिपिच्य ततोऽनन्तरम् तुरगाध्वरेणाश्वेषेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान् । कृतसम्भारविधिः संभ्रियत इति सम्भारः द्रव्यगण इत्यर्थः । कुतोऽनुष्टितः सम्भारस्य विधिरितिकर्तव्यतालक्षणो येन स इति ॥

नायकाभ्युदयान्तं महाकाव्यमिति परिसमाप्य तत्र जयमिच्छता अस्मिन्नादरः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह—

१६२२—इदमधिगत-मुक्ति-मार्ग-चित्रं
विवदिषतां वदतां च सन्-निबन्धात् ॥

१—द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराँ।' इति लक्षणात् ॥

४७८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङ्न्त-काण्डे लक्षण-स्त्रे नवमो वर्गः ,

जनयति विजयं सदा जनानां
युधि सुसमाहितमैश्वरं यथा ३४३ ॥

इदमित्यादि—इदं महाकाव्यम् । उक्तेवं चनस्य यो मार्गः पन्थाः सुसंस्कृत-
शब्दलक्षणः प्रपञ्चितः तेन चित्रं विस्मयनीयम् । सुसमाहितं अलङ्कारयुक्तम् ।
अधिगतं परिज्ञातं सज्जनानां विविधितां वक्तुमिच्छतां वदतां च वक्तुं प्रवर्तमा-
नानां सदा विजयं जनयति । सञ्जिवन्यात् शोभनवन्यात्कारणात् । यथाष्मै-
श्वरं पाशुपतम् । अधिगतमुक्तिमार्गं अधिगतः प्राप्तः प्रज्ञातो मोचनमार्गः क्षेपण-
मार्गो येन । चित्रं नानावर्णकेन चित्रितत्वात् । सुसमाहितं युधि संग्रामे विजयं
विदधाति तद्वत् ॥

तसादादरः कर्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणमधीतवान् तस्यवात्रादरो
युक्त इति दर्शयन्नाह—

१६२३—दीप-तुल्यः प्रबन्धो ३५ शब्द-लक्षण-चक्षुपाम् ॥
हस्ता॑ ३५०१ इवा॒ ३५०२ भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३५

दीपतुल्य इत्यादि—अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंक्षकः । प्रबन्धयते विरच्यत
इति कृत्वा । शब्दलक्षणमेव चक्षुर्येषां तेषां दीपतुल्यः । अत एवैतत्काव्याधि-
गमात् स्वातत्त्वयेणान्यानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् । व्याकरणादते विना हस्ता-
मर्प हवान्यानां हस्तामर्प हवावबोधः यथा अन्यानां हस्तेन घटपटादिवत् ।
स्वपरामृश्यसंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूपपरिज्ञानं एवमनधीतव्याकर-
णानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र शब्दश्रवणात् ततश्च तस्वरूपपरिज्ञानान्
कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति ॥

एवं च कृत्वा विदुपो ऽनुरूप्यमानेन मयेदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह—

१६२४—व्याख्या-गम्यमिदं काव्य-
मुत्सवः सु-धियामलम्, ॥
हता दुर्-मेधसश् चा॑ ३५०३
विद्वत्-प्रियन्तया मया. ॥ ३४ ॥

व्याख्यागम्यमित्यादि—व्याख्यागम्यं व्याख्यानादिना बोद्धुं न शक्यते ।
किमर्थमीदशं कृतमिति चेत् उत्सवः सुधियामलं शास्त्रे क्षुण्णबुद्धीनां परं प्रमोदो
जायते । एवं च सलमिन् काव्ये विषयभूतदुर्मेधसो व्याकरणवाङ्मायाः मया हता
नानुगृहीताः । तस्मादिद्वित्रियतया विद्वांसः प्रिया यस्य मम विद्वित्रियः तद्वात्
स्तत्ता तया हेतुभूतयेति ॥

नथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः— ४७९

यत्रेदं काव्यं कृतं तदर्शयन्नाह—

१६२५—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां

श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम् ॥

कीर्तिरतो भवतान् नृपस्य, तस्य

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥३५॥

इति भट्टि-काव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ॥

समाप्तश्चायं भट्टि-काव्य-ग्रन्थः ॥

काव्यमित्यादि—मयेदं काव्यं विहितं कृतम् । श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना नृपेण पालितायां रक्षितायां वलभ्यां वलभीनामपुर्याम् । अत एव काव्यविधानाय या कीर्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवतान् । आशिषि तातद् । यतः प्रजानां प्रेमकरः प्रेमानुकूलः । आनुलोम्ये टः ॥

इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनोर्भट्टमहाव्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतो रावणवधे महातिडन्तकाण्डे लुड्डिलसितनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य जटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामभिन्निभिः सुप्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ श्रीकायां काव्यस्य 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः ॥

॥ जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥

४९. द्विसंधानमहाकाव्यम्—श्रीधनंजयविरचितं, बदरीना-
थविरचितया टीकया सहितम्. १॥ ८॥
५०. अलंकारशोखरः—श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः, श्रीकेशवमि-
श्रकृतः. १॥ ८॥
५१. पतञ्जलिचरितम्—श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतम्. ... ०॥२ ८॥
५२. मन्दारमरन्दचम्पूः—श्रीकृष्णकविविरचिता. ... १। ८॥
५३. वाणीभूषणम्—श्रीदामोदरमिश्रविरचितम्, अयं
ग्रन्थो वृत्तरत्नाकरवदेव वृत्तबोधकः परं च वृत्तरत्नाक-
रापेक्षयाप्यस्मिन् कतिचिदधिकवृत्तानां लक्षणानि निवे-
शितानि, तथा प्रतिवृत्तं लक्षणमुदाहरणं चातीव
सुचिरतया निवेशितं दृश्यते । तेन ग्रन्थवाचनसमये
वृत्तज्ञानं मनोरञ्जनं चेत्येते युगपदेव संभवतः । ... ०॥ ८॥
५४. धनंजयविजयः—श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितः. ८॥ ८॥
५५. अद्भुतदर्पणनाटकम्—श्रीमहादेवकविविरचितम्. ... ०॥० ८॥
५६. नेमिनिर्वाणिकाव्यम्—महाकविश्रीवाग्भट्टविरचितम्. ... ०॥२ ८॥
५७. राघवनैपधीयकाव्यम्—श्रीहरदत्तसूरिकृतम्, खकृत-
या टीकया सहितम्... ०॥० ८॥
५८. शूङ्गारभूषणभाणम्—वामनभट्टवाणविरचितम्. ... ८॥ ८॥
५९. अमृतोदयनाटकम्—श्रीमद्भोकुलनाथकृतम्.... ... ०॥० ८॥
६०. युधिष्ठिरविजयकाव्यम्—महाकविश्रीवासुदेवविरचितम्,
राजानकरत्नकण्ठकृतया टीकया सहितम्. १॥ ८॥
६१. हरचरितचिन्तामणिकाव्यम्—राजानकजयरथकृतम्. १॥१ ८॥
६२. राघवपाण्डवीयकाव्यम्—कविराजविरचितं, शशधर-
कृतया (प्रकाश) टीकया सहितम्. १। ८॥१
६३. साहित्यकौमुदी—(अलंकारः) श्रीविद्याभूषणवि-
रचिता कृष्णानन्दिनीटीकासहिता. १॥ ८॥
६४. प्राचीनलेखमाला—(द्वितीयो भागः). १॥ ८॥
६५. भारतमञ्चरीकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. ५ ०॥
६६. अलंकारकौस्तुभः—(अलंकारः) श्रीविश्वेश्वरपण्डि-
विरचितः खोपङ्गव्याख्यासहितः. ३ ८॥
६७. हीरसौभाग्यकाव्यम्—श्रीदेवविमलगणिविरचितं, खोपङ्गया
व्याख्यया समलकृतम्. ५॥ ०॥
६८. रावणार्जुनीयकाव्यम्—काश्मीरिकश्रीभट्टभीमकृतम्. १। ८॥१
६९. बृहत्कथामञ्चरी—श्रीक्षेमेन्द्रविरचिता. ३॥० ०॥०

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मसूरी MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है।

This book is to be returned on the date last stamped

८९. अन्या। पात्रपात्रम्।	वित्प्रथः) ...	GL SANS 891.21	.. १	८-
९०. पद्मचना—अङ्गोल		BHA	... ३	८=
९१. यात्राप्रबन्ध—समर			... १	८-
९२. छन्दःशास्त्रम्—(न	125553		युग-	
विवृतिसनाथीकृतम्...)	LBSNAA		... १।	८=
९३. पाण्डवचरितम्—श्रीमलधारिदेवमसूरिविरचितम्	...	४।		८-
९४. पादुकासहस्रम्—वैद्वटनाथदेशिकप्रणीतम् श्रीनिवास-				
कृतपृथिकाल्ययाख्यासहितम्	...	...	...	१।

		मू. रा. व्य.
प्रथमगुच्छकः....	१ ०॥
द्वितीयगुच्छकः....	१ ०॥
तृतीयगुच्छकः....	१ ०॥
चतुर्थगुच्छकः....	१ ०॥
पञ्चमगुच्छकः....	१ ०॥
षष्ठमगुच्छकः....	१ ०॥
सप्तमगुच्छकः....	१ ०॥
अष्टमगुच्छकः....	१ ॥
नवमगुच्छकः....	891.21	अवाप्ति सं० । 4585
दशमगुच्छकः....	भास्टि	ACC. No.....
एकादशः वर्ग स.		पुस्तक सं.
द्वादशः Class No.....		Book No.....
त्रये लेखक		१ ॥
च Author.....		१ ॥
शीर्षक		
TITLE	महाकविश्रोभास्टि-	
	कल्प महाकविश्रोभास्टि-	

Sans

891.21 LIBRARY ~~4585~~

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

भास्टि

MUSSOORIE

Accession No. 125553

- Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
- An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
- Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
- Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
- Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving